

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Rel.}
Sur. 414

Title: Bhagavata
Makarand
Skandha-1-6

Done

414

भागवत महापुराण
(स्कंध १-६)

:	Bhāgawata mahapurāṇa	Title
:	:	Author
:	:	Editor
:	Skandhas 1 to 6	Year, Vols.
:	(+ also 7 th incomplete)	Publisher
414	:	Remarks

भगवती० ॥३॥ भगवत्यै नमः ॥ सर्वचैतन्यरूपां तां विद्यामाद्यां च धीमहि ॥ यथा व्यासमिदं सर्वं
 बुद्धिमानः प्रचोदयात् ॥१॥ शौनक उवाच ॥ सूतसूतमहानागं धन्यो सि पुरुषर्षभ ॥ प
 दधीता त्वया सम्यक् पुराणसंहिताश्रुता ॥२॥ अष्टादशपुराणानि कृष्णेन मुनिना नघा ॥
 कथितानि सुदिन्यानि पठितानि त्वया किल ॥३॥ पंचलक्षणा युक्तानि सरहस्यानि मानदा ॥
 त्वया ज्ञातानि सर्वाणि व्यासास्य वती सुतात ॥४॥ अस्माकं पुराणयोगेन प्राप्तं क्षेत्र
 मुन्नमं ॥ दिव्यां विनशानं पुण्यं कलिदोषविवर्जितं ॥५॥ समाजो मुनीनामत्र श्रोतुं कामा
 स्त्रिपुराणदां ॥६॥ पुराणसंहितां सूतब्रूहित्वेनः समाहितः ॥ दीर्घायुर्न वे सर्वज्ञतापत्रयविव
 र्जितः ॥ कथयाद्यमहानागपुराणं ब्रह्मसंस्मितं ॥७॥ श्रोत्रेन्द्रिययुताः सूतनराः स्वादविच
 क्षणा ॥ न शृण्वेति पुराणनिर्वचिता विधिनाहिते ॥८॥ यथाजिह्वेन्द्रिया स्वादः षड्रसैः सम

राम

पद्यने ॥ तथा श्रोत्रेन्द्रियाद्वा दोनवभिः सुधियां स्मृतः ॥९॥ अश्रोत्राः फणिनः कामं मुह्यंति हि न
 नोगुणैः सकर्णयेन शृण्वेति तेष्वाकर्णः कथं न वै ॥१०॥ अतः सर्वे विजाः सौम्यश्रोतं कामा
 हिनाः ॥ वन्नैतैर्नैमिवारण्ये क्षेत्रे कलिभयार्दिताः ॥११॥ येन केनाप्युपायेन कालातिवाहनं स्मृ
 तं विष्णुसमैरिह मूर्खाणां ज्ञानिनां शास्त्रचिंतनैः ॥१२॥ शास्त्राण्यपि विचित्राणि जलवा
 दयुतानि च ॥ वितंडास्तु पुक्ता निगर्वा माषकेराणि च ॥१३॥ त्रिविधानि पुराणानि शास्त्राणि
 विविधानि च ॥ नानार्थवादयुक्ता निहेतुवंति ब्रह्मंति च ॥१४॥ सात्त्विकं तत्र वेदो तं मीमांसा राज
 संस्मृतं ॥ नाम संन्यायशास्त्रं च हेतुवादाभियंत्रितं ॥१५॥ तथैव च पुराणानि त्रिगुणानि क
 थानके ॥ कथितानि त्वया सौम्यपंचलक्षणा वंति च ॥१६॥ तत्र भागवतं पुण्यं पंचमं वेदसं
 मतं ॥ कथितं यत्तथा पूर्वं सर्वलक्षणा संयुतं ॥१७॥ उद्देशमात्रेण त्वया कीर्तितं परमाद्भुतं ॥ सु

भगवती० किरंचमुमुक्षुणां कामदं धर्मदं तथा ॥१८॥ विस्मरेण तदारमाहिपुराणोत्तमो मादरात् ॥ श्रोतुं भा. प्र. १
 कामादिजाः सर्वे दिवं भागवतं श्रुतं ॥१९॥ तं तु जानासि सर्वज्ञे पुराणसंहितां किल ॥ कृष्या
 कांगुरुन कृत्वा तस्य कस्य गुणा श्रयः ॥२०॥ श्रुतात्मन्यानि धर्मज्ञत्वं नुब्रूवन्ति सता
 तिच ॥ नैव तस्मिन् ब्रजामोघमुधाया ने मरा यथा ॥२१॥ धिक् सुधा पिबतां स तमुक्ति नैव कदा
 चन ॥ विवन् भागवतं सद्य नरो मुच्येत संकटात् ॥२२॥ सुधाया न निमित्तं नः कृतापज्ञाः सह
 स्रवाः ॥ न शोति मधिगच्छामः स तस्य त्मना वयं ॥२३॥ मखातो हि फलं स्वर्गं स्वर्गात् प्रच्यवन्तं पु
 नः रावं संसारचक्रे स्मिन् नमरां हि निरंतरं ॥२४॥ विना जानेन सर्वज्ञे नैव मुक्तिः कदाचन ॥
 नमतां कालचक्रे नराणां त्रिगुणात्मके ॥२५॥ अतः सर्वे सोपेतं पुण्यं भागवतं वद ॥ पावनं राम
 मुक्तिदं गुह्यं मुमुक्षुणां सदा प्रियं ॥२६॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ हितोपां प्रथमस्कंधे शो न कं प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥१॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ धन्यो ह म
 तिना गोहं पावितो हं महात्मभिः ॥ यत्सृष्टं सुमहसुखं पुराणं वेदविश्रुतं ॥१॥ तदहं संप्रवक्ष्या
 मिसर्वं श्रुत्यर्थं मते ॥२॥ तस्य सर्वज्ञा स्त्राणा मागमाना मनुजं ॥३॥ न त्वापि दपंकजं
 सुललितं मुक्तिप्रदं योगीनां ब्रह्माद्यै रभिसेवितं कृतियै रर्धेयं मुनां द्वैः सदा ब्रह्माभ्युद्य सुवि
 स्तरं ब्रह्मसंज्ञी मपुराणे तमे न त्वा सर्वे सलये भगवती नाम्ना प्रसिद्धं हि जाः ॥४॥ या विद्ये
 त्यभिधीयते श्रुतिपथे शक्तिं सदाद्या परा सर्वज्ञा भवबंध छिन्निनिपुणा सर्वाशये संस्थिता ॥
 दुर्ज्ञेया सुदुरात्मभिश्च मुनिभिर्ध्यानास्पदं प्रापिता प्रसहं नवतीह सा भगवती बुद्धिप्रदामे
 कवे ॥५॥ सृष्टा खिलं जगदिदं सदस्य रूपं शक्त्वा स्वयान्निगुणमा परिपाति विश्वं ॥ संहृत्य
 कल्पसमये रमेतेनैका तां सर्वविश्वजननीं मनसा स्मरामि ॥६॥ ब्रह्मा सृजत्यखिलमेत

भग-ति०

३

इति प्रसिद्धं पौराणिकैश्च कथितं खलु वेदविद्भिः ॥ विष्णोस्तनाभिकमले किल तस्य जन्म ते रु
क्रमेव सृजने न हि सः स्वतंत्रः ॥ विष्णुस्तु शेषशायने स्वपितीतिकाक्षेताना निपत्य मुकुले
खलु तस्य जन्म ॥ आधारतां किल गतात्र सकर्षणो स बोधीयतां स भगवान् न कथं मुगारिः ॥
एका एव स्य सलिलं रसरूपमेवोपात्रं विना न हीतरस्य स्थितिः कदापि ॥ या स वनूत विषये
किल शक्तिरूपा तां सर्वविश्वजननीं शरणं गतोऽस्मि ॥ १० ॥ योगनिष्ठा मिलीनं तं विष्णुं दृष्ट्वा
बुजे स्थितः ॥ अजस्रमष्टावपां देवीनामहं शरणं ब्रजे ॥ ११ ॥ तं ध्यात्वा स गुरां मायां मुक्तिदां
निगुरां तथा ॥ वसे पुराणमखिलं शृण्वतु मुनयस्त्रिहा ॥ १० ॥ पुराणं पंचमं पुण्यं श्रीमद्भ
गवता मिधं ॥ अष्टादशसहस्राणि श्लोकास्त्वत्रसु संस्कृताः ॥ ११ ॥ स्कंधा द्वादश एवास्तुः
कृत्स्नेन विहिताः शुभाः ॥ द्वाविंशत्रिंशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्त्तिताः ॥ १२ ॥ विंशतिप्रथ

अ० २

राम-

३

मेतत्र द्वितीये द्वादशैव हि ॥ त्रिंशच्चैव तृतीये तु चतुर्थे पंचविंशतिः ॥ १३ ॥ पंचत्रिंशत्तथाध्यायाः
पंचमे परिकीर्त्तिताः ॥ एकत्रिंशत्सु संप्रोक्तं याषष्ठे च त्वारिंशच्च सति मे ॥ १४ ॥ अष्टमे तत्सं
ख्याच पंचाशन्नवमे तथा ॥ त्रयोदशसु संप्रोक्ता द्वादशमे मुनिना किल ॥ १५ ॥ तथा चैकाद
शे स्कंधे द्वात्रिंशत्सु वमे तथा ॥ त्रयोदशसु संप्रोक्ता द्वादशमे परिकीर्त्तिताः ॥ विंशच्चैव तथाध्या
याः द्वादशे मुनिसत्तमा ॥ १६ ॥ एवं संख्या समाख्याता पुराणे स्मिन् महात्मना ॥ अष्टादशस
हस्री सा संख्या या परिकीर्त्तिता ॥ १७ ॥ खारण्यवासिनः ॥ ब्रह्मणा त्रसमादिष्टा चक्रं दत्वा स
नो मयं ॥ सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वंतराणि च ॥ वंशानुचरितं चैव पुराणं पंचलक्षणं ॥
१८ ॥ निगुराया सदानि स्या व्यापका विहता शिवा ॥ योगगम्याः विज्ञाधारा तुरीयाया च
संस्थिता ॥ १९ ॥ तस्यास्तु सा तिकी शक्तिराजसीतामसी तथा ॥ महालक्ष्मी सरस्वत्यौ म

भा. प्र०

ध

हाकालीतितास्त्रयः॥२०॥तासांनिसृणांशक्रीनांदेहोर्गीकारजसराः॥सृष्ट्यर्थंचसमा
रम्भातःसर्गःशास्त्रविशारदैः॥२१॥हरिद्रुहिरारुद्राणांसमुत्पत्तिस्ततःस्मृताः॥पाल
नोत्पत्तिनाशार्थप्रतिसर्गःस्मृतोहिमः॥२२॥सोमसूयोद्भवानांहिराज्ञावंशप्रकीर्तनं॥
हिरण्यकश्यपादीनांवंशास्तेपरिकीर्त्तिताः॥२३॥स्वायंभुवप्रमुख्यानांमनुनांपरिव
र्तनं॥कालसंख्यातयातेषांतनुमन्वंतराणिवै॥२४॥पंचलक्षणापुक्कानिभवंतिमुनि
सन्नमाः॥सपादलक्षं च तथाभारतंमुनिनाकृतं॥२५॥इतिहासमितिप्रोक्तं पंचमं वेद
संमतं॥॥शौनक उवाच॥॥कानितानिपुराणानिब्रूहिस्तसविस्तरात्॥कति
संख्यानिसर्वज्ञोतुंकामावयंतिह॥२६॥कलिकालविर्भातस्मनैमिषारणपवासि
नः॥ब्रह्मणात्रसमादिष्टाचक्रं दत्तामनोमयं॥२७॥२८॥२९॥कथितंकेननःसर्वान्गच्छं

राम.

ध

तुचक्रपृष्ठतः॥ननेमिःशीर्षतेपत्रसदेशःपावनःस्मृतः॥३०॥कलेस्तत्रप्रवेशोनकराचिसं
नविष्यति॥तावन्निष्ठंतुतत्रैवयावत्तस्युगंयुतः॥३१॥तच्चुत्तावचनंतस्यगृहीत्वातद्र
यांगकं॥चालयंनिर्गतासूरांसर्वदेशविवक्षया॥३२॥प्राप्ताश्चैवालपञ्चक्रंनेमिःशीर्षेनि
पश्यतः॥तेनेदंनैमिषं प्रोक्तंक्षेत्रं परमपावनं॥३३॥कलिप्रवेशेनैवात्रतस्मान्स्नानं कृतं
मया॥मुनिभिःसिद्धसंघैश्चकलिभीनेर्महात्मभिः॥३४॥पशुहीनाकृतायज्ञाःपुरोगशादि
भिःकिलाकालानिवाहनंकार्ययावत्तस्युगागमः॥३५॥भाषयोगेनसंप्राप्तस्तंचापि
सूतसर्वथा॥कथयाद्यपुराणंहिपावनं ब्रह्मसंमतं॥३६॥सूतश्चक्रषवःसर्वविक्षातंमति
मानथ॥निर्यापारवयंनूनमेकचित्रास्तथैवच॥३७॥तंसूतनवहीर्षापुस्तापत्रयवि
वर्जितःकथयाद्यपुराणंहियुगंभागवतंशिवं॥३८॥पत्रधर्मार्थिकामानां वर्णनंविधिपूर्वकं

भं.प्र.

५

विद्यां प्राप्य तथा मोक्षः कथितो मुनिना किल ॥३९॥ वैषा यनेन मुनिना कथितं यच्च यावन्न नत्प्या
मो वयं सूत कथो शृण्वन्मनोरमो ॥४०॥ सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्रमखिलं नुवन
मातुः शर्मदेयं चरित्रं निखिलकलियुगानां नाशकं कामदं च प्रकटकटयन् गसानामयुक्तं पु
राणं ॥४१॥ सूत उवाच ॥ ॥ शृण्वंतु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः ॥ यथाश्रुतानि ते ते
नव्यामासं तवती सूतात् ॥१॥ मधुपं नदधं चैव वृत्रयं वचतुष्टयं ॥ अनापलिंगकुस्कं च पुरा
णानि पृथक् पृथक् ॥२॥ चतुर्दशसहस्रं च मत्स्यमाद्यं प्रकीर्तितं ॥ तथा ग्रहसहस्रं तु मार्कं
डेयं मृदाद्भुतं ॥३॥ चतुर्दशसहस्राणि तथा पंचरात्राणि च ॥ अविष्यं परिसंख्यातं मुनिभिस्त
व दृशिभिः ॥४॥ अष्टाशसहस्रं वै पुराणं नागवने किल ॥ तथा चापुतसंख्यातं पुराणं ब्रह्मसं
ज्ञितं ॥५॥ द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्मांडं चरात्ताधिकं ॥ तथा द्वादशसहस्रं ब्रह्मैव तन्मुच्य

अ.२

राम.

५

ते ॥६॥ अपुते वामनारखं च बांधव्यं षट्शताधिकं ॥ त्रयोविंशतिसाहस्रं वै स्रवं परमा मृतं ॥७॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परमाद्भुतं ॥ षोडशैव सहस्राणि पुराणानि संज्ञितं ॥८॥ पंचविंश
तिसाहस्रं नारदीयं परं मतं ॥ पंचपंचाशसाहस्रं ब्रह्मारखं विपुलं मतं ॥९॥ एकादशसहस्राणि
लिंगारखं चातिविस्तरं ॥ एकोनविंशत्साहस्रं गारुडं हरिनाथितं ॥१०॥ सप्तदशैव सहस्रं
पुराणं कूर्मनाथितं ॥ एकाशीति सहस्राणि स्कंदारखं परमाद्भुतं ॥११॥ पुराणसंख्याचारव्या
ताविस्तरं एवमयानध ॥ तथैवोपपुराणानि शृण्वंतु क्रुषिस्तमाः ॥१२॥ सनत्कुमारं प्रथमं
नारसिंहं ततः परं ॥ नारदीयं त्रिवेचैव बुधसि समनुत्तमं ॥१३॥ कापिलं मानवं पुराणं तथा
चोन्नतं समुत्तमं ॥ वारुणं कालिकारखं च सांवेनं दीकृतं शुभं ॥१४॥ त्रैलोक्यं पाराशरं प्रोक्तं आ
स्थितं चातिविस्तरं ॥ माहेश्वरं नागवारखं वासिष्ठं च सविस्तरं ॥१५॥ एतां सुपपुराणानि कथि

भा. प्र.
६

तानिमहोत्समिः॥ अष्टादशपुराणानि कृत्वा सप्तवती सुतः॥ १६॥ नारदाख्यानमखिलं चक्रे
नडपदं हितं॥ मन्तान्तरेषु सर्वेषु द्वापरे युगे॥ १७॥ मादुःकरोति धर्मार्थपुराणानियथा
विधि॥ द्वापरे द्वापरे विष्णुर्वासिरूपेण सर्वदा॥ १८॥ वेदमेकं सुब्रह्मा कुरुते हिते काम्यया
॥ अत्युबुद्धिन्या युषो विप्रान् ज्ञाता कलावयः॥ १९॥ पुराणसंहितां पुराणं कुरुते सोऽयुगे
युगे॥ स्त्रीशूद्रविजबंधनानवेदश्रवणं स्मृतं॥ २०॥ तेषामेव हि तार्थपुराणानि कृतानि
वे॥ ॥ मन्तान्तरे सप्तमे त्रयमेवैव स्वतामिधि॥ २१॥ अष्टाविंशतिमेवासे द्वापरे मुनि स
त्तमाः॥ व्यासः सप्तवती सुनुगुरुर्मेधर्मवित्तमः॥ २२॥ एकोनविंशोऽयं प्राप्तेऽपि व्यासो
न विष्यति॥ अतीतास्तनया व्यासाः सप्तविंशतिरेव च॥ २३॥ पुराणसंहिता तैत्तिरीयकथिता
तु युगे युगे॥ २४॥ कृष्यकुचुः॥ ॥ बृहिसूतमहाभाग व्यासाः पूर्वयुगेऽप्यवाः॥ चक्र

राम.
६

रस्तु पुराणानां द्वापरे द्वापरे युगे॥ २५॥ द्वापरे प्रथमे व्यासाः वेदाः स्वयं स्वयं भुवा॥ प्रजापतिर्द्वि
तीये तु द्वापरे व्यासकार्यकृत्॥ २६॥ तृतीये चोत्तरे व्यासः चतुर्थे तु बृहस्पतिः॥ पंचमे स विता
व्यासो षष्ठे मृत्सुस्तु द्वापरे॥ २७॥ अथर्वासप्तमे प्राप्ते वशिष्ठश्चाष्टमे स्मृतः॥ सारस्वतश्च नवमे त्रि
धामा दशमे तथा॥ २८॥ एकादशे तु त्रिवृतो नारदा जस्तनः परं॥ त्रयोदशे चोत्तरिक्षो धर्मो चा
पि चतुर्दशे॥ २९॥ अत्रिरेकोनविंशे त्रय्यारुणः पंचदशे षोडशे तु धनंजयः॥ सप्तदशे मेधाति
थिर्ब्रती द्वादशे तथा॥ ३०॥ अत्रिरेकोनविंशे यगोतमस्तु ततः परं॥ उत्तमो वैकविंशे यदया
त्मा परिकीर्तितः॥ ३१॥ षेणुवाजश्च प्रजाक्षस्तु सोमो मुष्मायणस्तथा॥ नृणविंदुस्तथा व्यासो ना
गविस्तु ततः परं॥ ३२॥ ततोऽत्राकिजातुकणैस्त्रिद्वैपापनस्तनः॥ अष्टाविंशतिं सूर्ये सप्त
यंकथिता यामयाकृता॥ ३३॥ कृष्णद्वैपायनात्मा संपुराणं तु मया श्रुतं॥ श्रीमद्भागवतं पुराणं सर्व

भा. प्र.

७

दुःखो घनान्नानं ॥ ३४ ॥ कामदं मोक्षदं चैव वेदार्थपरिहृंहितं ॥ सर्वाणि मन्त्रा गवतं पुण्यं सर्वदुःखो
घनान्नानं ॥ ३५ ॥ कामदं मोक्षदं चैव वेदार्थपरिहृंहितं ॥ सर्वाणि मन्त्रा गवतं पुण्यं सर्वदुःखो
॥ ३५ ॥ आसेन कृत्वा यश्च नृपुणं शुकाय पुत्राय महम्मनेयत् ॥ वैराग्ययुक्ता यप्रपाति तं वै वि
ज्ञाय पौराणिसमुद्भवाय ॥ ३६ ॥ श्रुतं मया तत्र तथा ग्रहीतं यथा यवित्वा स मुखात् मुनीन्द्राः ॥
पुराणगुह्यं सकलं समतं नो गुरोः प्रसादात् करुणा निधेश्च ॥ ३७ ॥ सूतेन पृष्टः सकलं जगत्पु
राणगुह्यं दयाय नस्तदा ॥ अयोनिने नाद्भुतबुद्धिना वै श्रुतं मया तत्र महाप्रभावं ॥ ३८ ॥ श्रीमद्भ
गवता मया धिपफलास्वादादरः सन्नमः संसारविडुर्विगाहसलिले संतर्ज्जकामः शुकः ॥ ना
नाक्षानरसालयं श्रुतिसमं प्रेम्णा शृणाद्यत्किल तच्छ्रुत्वा न विमुच्यते कलिमया देवं विधः क
क्षितौ ॥ ३९ ॥ पापीयानपि वेदधर्मनरहिणो स्वाचारहीनो रात्रौ व्याजेनापिशृणुति यः परमि

राम -

७

दं श्रीमत्पुराणोन्नमं ॥ शुक्रां नौग कलापकं क्षिति तले चान्ते पदं वां छितं प्राप्नोतीति संशयं भगवति
नाम्ना कितं सुंदरं ॥ ४० ॥ यानि गुणा हरिदा रादिभिरप्युलभ्या विद्यासतां प्रियतमा य समाधिग
म्या ॥ सा तस्य चित्रकुहरे प्रकरोति वासं यः संशृणोति स तं च सती पुराणं ॥ ४१ ॥ संप्राप्य मा
नुष्यनवं सकलांगयुक्तं पोतं तवाणं बज्रलोत्तराण्यकामं ॥ संप्राप्य वाचकमहोत्तमशृणोति
मूढो सावंचितो न विधिना मुखदं पुराणं ॥ ४२ ॥ संप्राप्य कण्ठिगुलं पटुमानुषते रगीशृणोति
स तं च परापवादान् ॥ स वार्थदं स निधिं विमलं पुराणं न ह्यनुकिं न शृणुते नु विमंदबुद्धिः ॥
४३ ॥ ॥ इति श्रीभगवती पुराणे नृतीयोध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ कृपय कृपुः ॥ ॥ सौ
म्यव्यासस्य भार्यायां कस्यां जातः सुतः शुकः ॥ कथं वा कीदृशः कामं पाति नो यं सुसंहितं ॥ १ ॥
अयो ग्रीश्रुतः पूर्वशुको नाम महातपाः ॥ कथं निजस्वया प्रोक्तस्तथा वारणिजः शुकः ॥ संदेहो

भा. प्र. स्तिमहांस्तत्र कथपाद्यमहा मते ॥२॥ गनयोगीश्वरः पूर्वशुको नाम महांतया ॥ कथंचप
 ८ वितंतेन पुराणं ब्रह्मविस्तरं ॥३॥ स्तुतववाच ॥ १ ॥ पुराणं स्वतीतीरे व्यासः सत्यवतः सुतः ॥
 आश्रमे कनकैः कौतुह्यं विस्मयतां गतः ॥४॥ जातमात्रं विशुद्धं देवमुक्तं मेडा नमो हरं ॥ ना
 मासं शुभं सवंगं पिबं कुरु विराजितं ॥५॥ तोतुभक्षाय मितं मग्नौ श्रमपरायणौ ॥ शिरोश्च
 चुपुटे मक्षं पिबे नोच पुनः पुनः ॥६॥ अंगेनां गानि बालस्य धर्षयं नो मुदा न्वितौ ॥ चुबे नोच मु
 रं प्रेमगा कलविं कौशिराः शुभं ॥७॥ वीक्ष्य प्रेमाद्भुतं कर्म बाले श्वदकपो स्रथा ॥ व्यासश्चि
 नातुरः कामं मनसा समचिंतयत् ॥८॥ निपंचानां मे पिमे मपुत्रे सममितक्षते ॥ किंचिन्नय
 त्मनुष्याणां सेवाफलमन्नीयतां ॥९॥ अथवा वादके प्राप्ते परिचयं करिष्यति ॥ पुषेनः पर
 मधर्मिष्ठः पुण्यार्थं कलवं कपो ॥१०॥ अर्जपित्वा यवा द्रव्यं पिबोः समपीषिष्यति ॥ अथवा

राम.
 ८

प्रेते कार्याणि करिष्यति पंधाया विधि ॥१२॥ कथं वायं गयाश्राद्धं गत्वा संवितरिष्यति ॥ नीलो
 अंगं च विधिवत् प्रकरिष्यति बालकः ॥१३॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च ॥ पुत्र ॥
 संसारे त्रसमाख्यातं मुख्यानामुन्नमं सुरं ॥ पुत्रगात्रपरिधेगः लालनं च विशेषतः ॥१४॥
 अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च ॥ पुत्रादनेतरं नास्ति परलोकस्य साधनं ॥१५॥
 मन्वादिभिश्च मुनिभिः धर्मशास्त्रेषु नापि ॥ पुत्रवान् स्वर्गमाप्नोति नापुत्रस्तु कथंचने
 १६ ॥ दृष्टं तत्र प्रसक्षं चानुमानेन साधनं ॥ पुत्रवान् मुच्यते पापात् आसया कंचरा
 श्वतं ॥१७॥ आतुरे मृत्युकाले यन्मिश्राप्यागतो नरः ॥ करोति मनसा चिंतं दुःखितः पुत्रवर्जि
 तः ॥१८॥ यने मे विपुलं गेहे पात्राणि विविधानि ॥ मंदिरं सुंदरं चैतत्कोस्य स्वामी न विष्यति ॥
 १९ ॥ मृत्युकाले मनस्तस्य दुःखेन न मते पतः ॥ अंसे स्य दुर्गति नूनं नोतचित्तस्य सर्वदा ॥२०॥

भा.प्र०
२

एवं ब्रह्मविद्यां चिंतां कृत्वा सत्यवती सुतः ॥ निश्चयं ब्रह्मधा चोद्धे विमना संव नृवह ॥ १२१ ॥ विचार्य म
नसा तथैकं कृत्वा सत्यवती सुतः ॥ निश्चयं ब्रह्मधा चोद्धे विमना संतपसि निश्चयं ॥ जगाम च तपस्त
सुमेरुपर्वतसन्निधौ ॥ १२२ ॥ मनसा चिंतयामास कंदेवं समुयास्महे ॥ वरप्रदानं निपुणं वांछिना
यं प्रदंतथा ॥ १२३ ॥ विष्णुं रुद्रं सुरेन्द्रं वा ब्रह्माणं वा दिवाकरं ॥ गणेशं कार्तिकेयं वा पावकं वरुणं
तथा ॥ १२४ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य नारदो मुनिसत्तमः ॥ पदच्छया समायातो धीणापाणिः समाहितः
॥ १२५ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य नारदो मुनिसत्तमः ॥ नंदं हृष्टा परमप्रीतो व्यासः सत्यवती सुतः ॥ १२६ ॥
कृत्वा धर्मासनं दत्वा पप्रच्छ कुराजं मुनिः ॥ कृत्वा कुशलं प्रश्नं तु पप्रच्छ मुनिसत्तमः ॥ चिंतातुरो सि
कस्मान्त्वं वै पायत वदस्व मे ॥ १२७ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ अपुत्रस्य गतिना स्तिनसुखं मानसं तथा
॥ तदर्थं दुःखितश्चाहं चिंतयामि पुनः पुनः ॥ १२८ ॥ तपसा तोषयाम्यद्य कंदेवं वांछिनं प्रदं ॥ इति

राम.
९

चिंतापरोऽस्य यत्नामहं शरणं गतः ॥ १२९ ॥ सर्वज्ञोऽसि मुने त्वं वै कथं याशु कृत्यानि धेकंदेवं शरणं या
मियो मे पुत्रं ददाति ह ॥ १३० ॥ सुत उवाच ॥ ॥ इति पृष्ट्वा स्तुत्यासेन नारदो वेदविमुनिः ॥ उवाच प
रया प्रीत्या कृष्णं प्रति मद्रामना ॥ १३१ ॥ पारश्वार्यमद्रा नागयस्त्वं पृच्छसि मामिह ॥ तमेवायं पुरा पृ
ष्टः पित्रामे मधुसूदनः ॥ १३२ ॥ ध्यानस्तु च हरिं देष्टुं पिता मे विस्मयं गतः ॥ पर्यपृच्छत देवेशं श्री
नाथं जगतः पतिं ॥ १३३ ॥ कोऽस्तु नोऽस्मिन् दिव्यं शंखचक्रगदाधरं ॥ पीतांबरं चतुर्बाहुं श्रीवर्ण
स्य चिह्नितो रसं ॥ १३४ ॥ कारणं सर्वजीकानां देवदेवं जगद्गुरुं ॥ वासुदेवं जगन्नाथं तप्यमानं
मदन्तपः ॥ १३५ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ नूतनमय नवस्वभो ॥ तपश्चरसि कस्या
त्वं ध्यायसि च जनार्दन ॥ १३६ ॥ विस्मयोऽयं ममात्यर्थं त्वं सर्वजगतां प्रभुः ॥ ध्यानयुक्तोऽसि देवेश
किंच चित्रमतः परं ॥ १३७ ॥ तन्नाभिकमजा जाताः कन्तहि मखिलस्य च ॥ तन्नः कोऽप्यधिकोऽप्यस्ति

भा.प्र.
१०

देवो ब्रह्मिरमायते ॥३८॥ जानाम्यहं जगन्नाथ त्वमादिः सर्वकारणं ॥ कत्रा पालयिता हन्तासि
मर्थः सर्वकार्यकृत् ॥३९॥ इच्छया ते महाराज सृजाम्यहमिदं जगत् ॥ हरः संहर्ते काले सोऽपि ते
प्रवराः सदा ॥४०॥ सूर्योऽग्निमतिचाकारो वायुर्वातिशुभ्रनाशुभः ॥ अग्निस्तपति यजुर्न्यो वर्ष
ति च तदा जया ॥४१॥ त्वं च ध्यायसि कं देवं संशयो यं महात्मम ॥ तत्सरं नैव प्रयासि देवं वेनु
वनत्रये ॥४२॥ कृपां कृत्वा वदस्वाद्य न कोऽस्मिन्निव सुब्रतमहतां नैव गोप्यं हि प्रिये किंचिद्दि
ति स्मृतिः ॥४३॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हरिराह प्रजापति ॥ शृणु धेकमना ब्रह्मन् प्रब्रवीमि मनो
गतं ॥४४॥ अहं तं शंकरश्चैव स्मिन्मृष्यं तकारणं ॥ जानति च जनाः सर्वे स देवा सुरमानु
षाः ॥४५॥ सृष्टा त्वं पालकश्चाहं हरः संहारकारकः ॥ कृता केनेति संतर्कः क्रियते वेदपारगा
ः ॥४६॥ जगत्संजनने शक्तिस्त्वयि वर्तति राजसी ॥ सा त्विमी मयि रुद्रे च तामसी परिकी

राम.
१०

र्त्तित ॥४७॥ तथा विरहितस्त्वं हितघेतकारणो प्रभुः ॥ नाहं पालयितुं शक्नुः संदुर्भूनाऽपि शंकर
ः ॥४८॥ तदधीना वयं सर्वे वन्तामिः सततं विभो ॥ प्रत्यक्षे च परीक्षे च दृष्टं तं शृणु सुब्रत ॥४९॥
मम भाय विरहोऽहमहा लक्ष्मीति विष्कृता ॥ स्वाधीनपति कासा च तयाऽधीनेऽहं सदा ॥५०॥
कदाचित्कोपमायाति तुष्टिपाति कदाचन ॥ तुष्टायां सुखमस्मां च दुःखं रोषममुद्रवे ॥५१॥
न मे स्मिन्वा पराभाय कोमिन्माति न येन च ॥ वशा वन्ती स देवा हं वन्तामि च तुरानन ॥५२॥
तथा त्वमपि सा विन्माः पार्वत्याः शंकरस्तथा ॥ तच्चि त्ववन्तिनः कामं वयं च वशा वन्तिनः ॥५३॥
सर्वे वयं पराधीनाः प्रसक्षेणोऽप नक्ष्यते ॥ परीक्षं शृणु वेदज्ञ यथा वक्तव्यमिति ॥५४॥ स्व
पामिश्रोष पर्यं के परतं नो न संशयः ॥ तदधीनो तथोऽस्मिन्निष्टे काले कालवशां गतः ॥५५॥ तप
श्च रामि सततं पराधीनेऽहं सदा ॥ कदाचित् सतलक्ष्म्यं वै विहरामि यथा सुखं ॥५६॥ क

ना. प्र.

११

राचिदानवैः सार्धं संग्रामं प्रकरोम्य हं ॥ दारुणं देहदमनं सर्वलोकजनयंकरं ॥ ५७ ॥ प्रत्यक्षं त
वधमर्जनस्मिन्नेकागवितदा ॥ पंचवर्षसहस्राणि वा कुरुध्वं मया कृतं ॥ ५८ ॥ तौ कर्णमिल
जौष्ठौ ह्यौ दानवौ मरुगवितौ ॥ हंतुं कामोर्भुते पापौ निहतौ मधुकैटभौ ॥ ५९ ॥ तदा त्वया किं नत्ता
तं सर्वकारणमद्भुतं ॥ मद्वलम्पमहानागयस्त्र्यक्षसि पुनः पुनः ॥ ६० ॥ यदीह यारुषोभृता विच
रामि महार्णवे ॥ कक्षपः कोलसिंहश्च वामनश्च युगे युगे ॥ ६१ ॥ कस्यापि न प्रियं लोके नित्यं कियो
निषु जन्मपत ॥ नाभवं सेह्यका कामं वारादाहादिषु यो निषु ॥ ६२ ॥ विदुषलक्ष्म्याः सदसंविहारं को
याति मन्मदिषु हीनयो निषु ॥ त्र्यम्बकमुक्तागरुडासनस्थः करोति पुधं विपुलं च तत्र ॥ ६३
पुरा पुरस्ते जन्मि रोमरीयंगतं धनुर्जीमवलेन कापि ॥ न तस्मदावाजिनि रोषे छितासं पोजि
तं निजिबरेण तत्र ॥ ६४ ॥ हयाननोदं परिकीर्त्तिनिश्च प्रत्यक्षमेतत्र च लोककृती ॥ विडंबने

११

राम.

पत्रकिल लोकमध्ये सहैतकोत्यात्मकरो हि यः स्यात् ॥ ६५ ॥ इति श्रीभगवती मातुलिस्त्रयमस्कं मे
चतुर्थेध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥ कृषय ऊचुः ॥ सूतास्माकं मनः कामं मम संग्रहसागरं ॥ तयोक्तं महदा
श्रुयं जगदिस्मयकारकं ॥ १ ॥ यन्मृधानि मधस्यापि गतं देहान्मदात्मनः ॥ इयग्रीवास्तथा जातः स
र्वकृत्तजिनादने ॥ २ ॥ वेदोपि स्तोत्रियं देवं देवाः सर्वे पराश्रयाः ॥ आदिदेवो जगन्नाथः सर्वकारण
कारणं ॥ ३ ॥ तस्यापि वदने छिन्ने देवयोगात्कथं नदा ॥ तत्सर्वं कथयास्तु विस्मरेण महामते ॥ ४ ॥ सू
त उवाच ॥ ॥ शृण्वन्तु मुनयः सर्वे सावधानाः समंततः ॥ स्वरितं देवदेवस्य विद्मोऽपरमतेजसः ॥ ५
कदाचिद्दारुणं युधं कृत्वा देवः सनातनः ॥ दशवर्षसहस्राणि परिश्रान्तो जनार्दनः ॥ ६ ॥ समेदेनो
शुभेस्त्रानिकृत्वा पश्चात्सर्वविनुः ॥ अवलेभ्यधनुः सार्धं कंठदेरो धरास्थिनं ॥ ७ ॥ दत्तानारं धनुः को
दां निद्रामापाश्रमापितः ॥ श्रान्ततां देवयोगत्वाज्ज्ञातस्तत्रातिनिद्रितः ॥ ८ ॥ तदा कालेन कियता

भा. प्र.

१२

देवाः सर्वे सवासवाः ॥ ब्रह्मेश संहिताः सर्वे धनं कर्तुं समुद्यताः ॥ १० ॥ गताः सर्वे तु वैकुण्ठं देव
देवं जगद्गते ॥ देवकार्यार्थं सिध्यर्थं मखानामधिपं प्रभुं ॥ ११ ॥ अदृष्टानं न दानत्रज्ञानदृष्टावी
लोकपते ॥ पत्रास्ते भगवान् विष्णुर्जमुस्तत्र न दामुराः ॥ १२ ॥ दृष्टुस्ते न दामीनं योगनिद्रावशां
गतं ॥ विचेतने विभुं विष्णुं तत्रासंचक्रिरे सुमारा ॥ १३ ॥ स्त्रितेषु तेषु देवेषु निद्रासुप्ते जगत्प्रभो ॥
चिंतामापुः सुराः सर्वे ब्रह्मा रुद्रपुरोगमाः ॥ १४ ॥ तानुवाच तदा शंभुर्निद्राभंगो स्निदृषणं ॥ का
यं चैव प्रकर्तुं किं कर्तव्यं सुरात्मना ॥ निद्राभंगः कथं कार्यः चित्तं यतु सुरादयः ॥ १५ ॥ तमुवाच तदा
वस्मी ब्रह्मणा यमयो विना ॥ न क्षणार्थं तदा तत्र धनुषो ग्रंथरास्त्रितं ॥ शंभुर्निद्राभंगो स्निदृषणं
कार्यं चैव प्रकर्तव्यं यत्तस्मै सुरसन्नम ॥ १६ ॥ न क्षिते त्रेयदा निद्राभंगमिष्यति शरासने ॥ तदा निद्रावि
मुक्ते सौ देवो न विष्यति ॥ १७ ॥ देवकार्यं तदा सर्वं न विष्यति न संशयः ॥ वस्मी च संदिदेशाथ देवदेवः

उसादिना तदा ३४

१२

सनातनः ॥ १८ ॥ तमुवाच तदा सर्वं न विष्यति न वस्मी देवदेवस्य मायते ॥ निद्राभंगं कथं देवकरोमि
जगतो गुरोः ॥ १९ ॥ निद्राभंगं कथं ह्येदं पयोः प्रीतिने दत्ते शिशुमान् विभेदां च ब्रह्महत्या समं स्मृ
तं ॥ २० ॥ तत्कथं देवदेवस्य करोमि सुखनाशनं ॥ किं फलं न क्षणादेव येन पापं करोम्यहं ॥ २१ ॥
सर्वे रास्त्रवशे लोकः करोमि पातकं किल ॥ तस्मादहं करिष्यामि स्वाये चैव नमनक्षणे ॥ २२ ॥
ब्रह्मा उवाच ॥ ॥ तव भागं करिष्यामि मखमध्ये यथा शृणु ॥ तेन त्वं कुरु कार्यं न विष्णुबोधय
ताचिरं ॥ २३ ॥ होमकर्मणि पाश्वेयदवदानास्य निष्यति ॥ तन्नेनागं विजानीहि कुरु कार्यं तिरान्ति
तं ॥ २४ ॥ स त उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा ब्रह्मणा वस्मी धनुषो ग्रंथरास्त्रितं ॥ चरवाहं संस्त्रितं भूमौ
विमुक्तो ज्ञातवानवत् ॥ २५ ॥ विमुक्तायां प्रतंचायां मुक्ताकोटिस्थो नरा ॥ शब्दः समभवत्
घोरस्तेन तस्मात्सुरास्तदा ॥ २६ ॥ ब्रह्मांडं सुभितं सर्वविमुधाकंपिता पुनः ॥ समुद्राश्च समुधि

भा. प्र०

१३

ग्रास्ते सुश्च जल जंतवः ॥ १२७ ॥ ववुर्वातास्तथा चोग्राः पर्वनाश्च चकंपिरे ॥ उल्कापाना मडोत्पाना
वनवुदुः जराशंसिनः ॥ १२८ ॥ दिशाधोरतराश्चासनसूपोप्यस्तंगतो यथा ॥ चिंतामापुः सुराः सर्वे
किं न विष्मति दुर्दिने ॥ १२९ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य मूर्धा विद्योः सकुंडलं ॥ गतं क्वापि समुकुटं देवदे
वस्य तापसः ॥ १३० ॥ अंधकारितमो घोरे शांते ब्रह्मा हरस्तदा ॥ शिरोहीनं गरीरं च ददृशाते विलक्ष
णं ॥ १३१ ॥ दृष्ट्वा कबंधं विष्मोस्ते विस्मिता सुराः सुतमाः ॥ चिंतामागरमग्राश्च रुद्रः शोककृतिता
३२ ॥ हानाथ किं प्रभो जातमस्य द्रुतममानुषं ॥ वेगसं सर्वदेवानां देवदेवं सनातनं ॥ ३३ ॥ मावेयं
कस्य देवस्य यथा तेद्य शिरोरुतं ॥ अछेद्यस्तु मनेधो मिअमरोप्यसि सर्वदा ॥ ३४ ॥ एवं गते त्वयि विनो
नम्रीयंते च देवताः ॥ कीदृशास्त्वयिनः स्नेहः स्वार्थे नैव रुदामहे ॥ ३५ ॥ नावं विद्यः कृतो देत्येनं गंधर्वे
नराक्षमे ॥ देवैरेव कृतः स्वामिन् दूषणं कस्य मियते ॥ ३६ ॥ अपराधिनः सुराः सर्वे किं कर्म कृत्वा

राम.

१३

मच ॥ शरणां नैव देवेश सुराणां मूढचेन मां ॥ ३७ ॥ न चैषा सा त्विकी माया राजसी न च नामसी ॥ य
या छित्तं शिरस्ते धमापेना स्पृजगुरुः ॥ ३८ ॥ क्रंदमानान् तदा दृष्ट्वा देवान् शिवपुरोगमान् ॥ वृ
हस्पतिस्तद्देवा च शमयन् वेदविन्नमः ॥ ३९ ॥ रुदिनेन महानागाः क्रंदितेन तथापि किं ॥ उ
पायश्चात्र कर्तव्यः सर्वथा बुद्धिगोचरा ॥ ४० ॥ देवपुरुषकारश्च द्वावेव सदृशा बुभौ ॥ उपायश्च
विधातव्यो देवास्तु लतिसर्वथा ॥ ४१ ॥ इदं उवाच ॥ अवश्यमेव भोक्तव्यं कालेनापादितं च यत्
॥ कालेन प्राप्यते वापि शुभं वाप्यशुभं पुनः ॥ ४२ ॥ देवमेपरमं मत्ते धिक् पौरुषमर्थकं ॥ विघ्नोरपि
निरा छित्तं सुराणामपि पश्यतां ॥ ४३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ देवान् सुखदुःखानां भोक्ता वेनात्र संशयः ॥
यथा कालवशात्कृत्यं शिरो मे शंभुना पुरा ॥ ४४ ॥ तथैव लिङ्गपातं च महो देवस्य शपत् ॥ तथै
वाद्यदरे सूक्ष्मपि तिनोऽवणां भसि ॥ ४५ ॥ सहस्तं भगवन् प्रसिद्धः रवे चैवराचीपतेः स्वर्गाद्विरास्त

भा. प्र०

१४

थावासः कमलेमानसेसरे॥४६॥ एतेदुःखस्यभोकारः केनदुःखं न भुज्यते॥ संसारेस्मिन्म
हाभागास्तस्माच्छोकं प्रजंतुवै॥४७॥ चिंतयंतु महामायां विद्यां देवीं सनातनीं॥ सांविधास्पति
नः कार्यं निगुणप्रकृतिः पुरा॥४८॥ ब्रह्मविद्या जगदात्री सर्वेषां जनी तथा॥ यया सर्वमिदं व्यासं
त्रैलोक्यं सचराचरं॥४९॥ स्मृत उवाच॥ ॥ इत्थं च कासुरास्ते धानिमाना दिशो विदुः॥ देहवंतस्ती
तान् ग्रसुः कारयिष्ये॥५०॥ ब्रह्मा उवाच॥ सुवंतु परमां देवीं ब्रह्मविद्यां सनातनीं॥ गुहांगी
च महामायां सर्वकारयिष्ये॥५१॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य वेदाः सर्वा गमुदराः॥ तुष्टवृजानि ग
म्यान्ते महामायां जगत्सितां॥५२॥ वेदा ऊचुः॥ ॥ तमे देवि महामाये विश्वोत्पत्तिकरे शिवे॥ नि
गुणो सर्वभूतेश मातः शंकरुका मदे॥५३॥ त्वं भूमिः स्रष्टा भूतानां प्राणः प्राणवतां तथा॥ धीः
श्रीः कान्तिः क्षमा शान्तिः श्रद्धा मेधा धृतिः स्मृतिः॥५४॥ त्वं मुद्रायै मात्रा सिगायत्री व्याहृतिः

राम.

१४

स्मृता॥ जया च विजया धात्री उज्जा कीर्ति स्पृहा दया॥५५॥ त्वं मुद्रायै मात्रा सिगायत्री व्याहृ
ति स्मृता॥ जया च विजया धात्री उज्जा कीर्ति स्पृहा दया॥५५॥ त्वां संस्तु वाममुवनत्रयसंविधाने
दक्षांदयारसयुता जननी जनानां॥ विद्यां शिवां सकललोकहितो सदा द्रावा शूजिवासनि
पुराणां भवनाशकत्री॥५६॥ ब्रह्मा हरः शोभते महस्तने त्रावा गवत्सि यशुवनानिनाथा
॥ नेत्वक्ताः केन हि देव मुख्याः मातस्त्वमेका स्थिरं गमानं॥५७॥ सकलमुवनमेतत्कर्तुं
कामायदा त्वं स्मृत्सृजति जननि देवा विष्णुरुदाज मुख्यान्॥ स्थितिं जयं जनतेनैः कारणं स्पेकरू
पांतरवलुतवकथं चिदेविसंसारलेशः॥५८॥ न ते रूपं चेदं सकलमुवने कोपिति पुणः नना
म्नां संख्यां कथयितुमिदं योग्योऽस्ति पुरुषः॥ अज्जादीनामप्याकजितविभवा देवि मनसां
कथं पारावाराकलनचतुरः स्यादिति मिति॥५९॥ न देवानां कोपि भगवन्ति तवाद्यं च विभवं वि
जानासेवासित्वमिह भुवनैका हि जननी॥ कथं चेदं विश्वाद्या विजयं विचारणमहो न चिभं

भा.प्र.

२५

मिप्रमाणं चैवात्र निगमवचनं देवि विहितं ॥ ६० ॥ निरीहा त्वं चासि निखिलजगतां कारणमहो न
चित्रं किंच त्रभगवति मनो नो मय धा ॥ ६१ ॥ जना जानासित्वं किंपति विधास्ये न दिश्व मथर
सगुणा वापि सकलं न विप्रो यं कश्चिद्विरचनकलातं न रथ वा ॥ ६२ ॥ जना जानासित्वं किमिह जन
नी विप्रोः कहरं न वा किं ज्ञात्वा विविदिषसि बलं चास्पसकलं ॥ न वा चाक्रीडेयं तव भगवतिका
प्यज्जनता विमोहो पादैकनिपुणगुणतामा न रथ वा ॥ ६३ ॥ उपेक्षं किं वा तव च सुरसमूहा
नि विषमं हरे स्मृधा निरां जतिनिमिदमाश्चर्यजनकं ॥ सुदुःखमातः स्वमसि च जननी चेदकुशा
जानजानी मोघापि विघटनविलंबकथमसौ ॥ ६४ ॥ ज्ञात्वा दोषं सकलसुरसोत्पादितं देवि चि
त्ते किं वा विस्मयमरजनि तं दुःकृतं पातितं नो ॥ विप्रो वा किं समरजनिनः कोपि गर्वाति वेद्धाः चे
त्तुमानस्तव विजसितं नैव विप्रो न भावं ॥ ६५ ॥ किं वा दैत्यैः समरविगते स्तीर्थदेवी सुरं स्पेक्ष
त्वा ज्ञाप्य स्वपजह्वनं तोषिता देवि दक्षैः नो जानीमस्तव विजसितं सावगं स्पेक्षवति द्रष्टुं किं

१३.

१५

वाविगनशिरसंवासुदेवंविनोदः॥६५॥ सिंधोःपुत्राणेपिताकिंत्वा माधेकस्मादेनांप्रेक्षंसेनायडीनां॥
 क्षंतव्यंतेस्वाशयाजापराधंचोत्थाप्येनमोदतांमाकुरु॥६६॥ एतेसुरस्त्वसितनंतमंतिकाजेश
 मुख्याः॥प्रथितप्रभावाः॥शोकाण्विन्नारयदेविदेवानृध्वाप्यविधुंसकलाधिनाथं॥६७॥ ह
 रेःकंगनंकापितविप्रश्चमातानामोस्तूपायःखलुजीवनेध॥प्रथेबाबुधाजीवनकर्मदेहा
 त्वमेकाजगज्जीवनेश्रीभवानी॥६८॥ स्तुतुवाच॥ ॥एवंस्मृतातदादेवीगुणानीसामंदुश्र
 री॥प्रसन्नापरमामायावेदेस्संगेश्वसामगैः॥६९॥ वाचततोवाणीचाशयस्वाशरीरिणी॥दे
 वान्मनिसुष्टराज्ञाजनानंदकरीशुभा॥७०॥ माकुरुध्वंसुराचिंतांस्वस्वास्तिष्ठंतुचामराः॥स्तु
 ताहंनिगमैःकामंसंतुष्टास्मिनसंशयः॥७१॥ यःपुमान्मानुषेलोकेस्तत्तेषामामकीशुभा
 पठिष्यतिसदाभक्त्यासकान्कामानवाप्स्यसि॥७२॥ शृणोतिवास्तोत्रमिदंमहीपुंनक्रपात्रि
 कालंसनतंनरोयः॥विमुक्तदुःखःसतवेमुखीचवेदोक्तमेतन्ननुवेदतुल्यं॥७३॥ शृणोतिका

रणं चान्यपुनरुतं च वनं हरेः॥ अकारणं न कौचं संसारं न भवति॥ १७॥ उदधे स्तनयो विष्णुः संस्थि
तामंतिके प्रियां॥ महासवदनं वीक्ष्य तस्यास्तत्र मनोरमं॥ १८॥ तथा ज्ञात हरिर्नूने मांडु सति कथं विह
॥ विरूपं हरिणा दृष्टं मुखं मेकेन हेतुना॥ १९॥ विना विकारो नाद्य कथं हास्यं संभवः॥ सपत्नी वा
कृतानि नमनो ज्ञावरवर्णिनी॥ २०॥ ततः कोपु युता जाता मन्हा लक्ष्मी शोभो गुणा॥ नामसीतु त
दाशक्ती सस्या देहे समाविशत्॥ २१॥ केन चित्कालयोगेन देवकार्यार्था सिद्धये॥ प्रविष्टा तामसी
शक्ति सस्या देहे निदारुणा॥ २२॥ तामस्या विष्ट देहा सा च कोपातिशयं तदा॥ शनकैः समुवाच
त्वं पतत्वेदं शिरस्तव॥ २३॥ स्त्री स्वभावात् भाविता काले या गतिज रुशः॥ अविचार्यते दादत्तः
तामसी शक्तियोगिनः स्वमुखनाशनः॥ २४॥ सपत्नी संभवंदुःखं वैधव्या दधिकं त्विति॥ विविं स मनस
लुक्तः तामसी शक्तियोगिनः॥ २५॥ अनृतं साहसं मायामूर्खत्वमति लोभना॥ अशौचं निदिपत्वं च
स्त्रीणां दोषाः स्वभावजाः॥ २६॥ सशरीरं वा सुदेवं च करोम्यद्यथापुनः शिरो स्पृचापवेगेन विम

ग्रं लवणं बुधो॥ २७॥ अमृच्चकारणं किंचिद्वर्त्तते सुरसत्तमाः॥ भवतां च मत्कार्यं च न विष्पतिन
संशयः॥ २८॥ पुरंदरैः सोमहा बाहुर्हप ग्रीवो निविश्रुतः॥ तपश्चकार सरस्वत्या स्तीरे परमदारुणं
२९॥ जपत्ते काक्षरं मंत्रं माया बीजा मे त्रिकं मम॥ निराहारे जितात्मा च सर्वभोगविवर्जितः
३०॥ ध्यायन्मां तामसी शक्तिं सर्वदूषणभूषितां॥ एवं वर्ष सहस्रं सतपश्चक्रे सुदारुणं॥ ३१॥ त
दाहं तादृशं रूपं कृत्वा तत्र समागता॥ दशनिपु रतस्तस्य ध्यातं तेन च पादरां॥ ३२॥ सिंहोपरि स्थि
तानत्र तम बोच द्याविता॥ वरं ब्रूहि महा नाग ददामि तव सुव्रत॥ ३३॥ इति श्रुत्वा वचो दिव्यं दा
नवः प्रेमपूरितः॥ प्रदक्षिणा प्रणामं च चकार वरितस्तदा॥ ३४॥ दृष्ट्वा रूपं मदीयं स प्रेमोत्तुङ्ग वि
लेचनः॥ हृषिकृष्ण निप नस्तुष्टावच समागतदा॥ ३५॥ हयग्रीव उवाच॥ नमो देवि महा माये सु
दृष्टि संतकारिणि॥ भक्तानुग्रह चतुरे कामदे मोक्ष रेक्षिणे॥ ३६॥ धरापते जय वनखं पंचानो च

कारणं ॥ त्वंगंधरसरूपाणां कारणं स्पर्शराज्योऽप्येव ॥ १४ ॥ घ्राणं च रसना च क्षुः त्वक् श्रोत्रमिंद्रिया
णि च ॥ कर्मेन्द्रियाणि चात्मानि त्वत्तः सर्वमेहेश्वरि ॥ १५ ॥ श्रीदेवुवाच ॥ किं ते भिक्षु वरं ब्रूहि ददामि
वांछितं च यत् ॥ परिश्रुष्टासि भक्त्या तेन पसावाद्भुतेन च ॥ १६ ॥ हयग्रीव उवाच ॥ यथा मे मरणं
मातर्न भवेच्च तथा कुरु ॥ भवेयममरे योगी तथा जेयो सुरासुरैः ॥ १७ ॥ श्रीदेवुवाच ॥ जानस्य हि
ध्रुवं मृत्युध्रुवं जन्ममृतस्य च ॥ मया हि चेदृशी लोके न वेच्च कथमन्यथा ॥ १८ ॥ एवं तं निश्चयं कृत्वा
मरणो राक्षसी तम ॥ वरं वरपचेष्टं ते विचार्य मनसा किल ॥ १९ ॥ हयग्रीव उवाच ॥ हयग्रीवास्व मे
मृत्युर्नान्यस्माद्भूगदं विके ॥ इति मे वांछितं कामं पूरयस्व मनो गतं ॥ २० ॥ श्रीदेवुवाच ॥ अहं
हं गच्छ महाभाग कुरु राजं यथा सुखं ॥ हयग्रीवादेने मृत्युर्न ते नृनं भविष्यति ॥ २१ ॥ इति रत्नाव
रं तस्मादंतर्धानं गता तदा ॥ मुदं यारमिकां प्राप्य सोऽपि स्वभवनं गतः ॥ २२ ॥ सद्यो पीडति दुष्टात्मा सु

नी नरे वांश्च सर्वशः ॥ न कोऽपि विद्यते तस्य हंता यमुवनत्रये ॥ २३ ॥ तस्माच्छीर्षं दयस्पाद्य समुधत्समनो हरं ॥
देहेन विशिरे शरैः त्वष्टा संयोजयिष्यति ॥ २४ ॥ हयग्रीवोऽथ नगवानह निष्पतितमाश्रुक् ॥ पापिष्ठं दानवं
क्रूरं देवानां हितकाम्यया ॥ २५ ॥ सूर्यग्रीवोऽथ नगवानह निष्पत उवाच ॥ एवं सुरास्तदा भाष्यस्व
वाणि विरगमह ॥ देवास्तदा तिसंतुष्टास्तमृचुर्देवशाल्यिनं ॥ २६ ॥ देवा ऊचुः ॥ कुरु कार्यं सुराणां
त्वं विष्णोः शीघ्राभियोजनं ॥ दानवं वरदं न हयग्रीवोऽह निष्पति ॥ २७ ॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा
वचस्तेषां त्वष्टा चाति त्वरा न्वितः ॥ वाजिद्विचक्रन्नाश्रु देवानां सुरसन्निधौ ॥ २८ ॥ विष्णोः शरीरे तेना
शुयोजितं वाजिमलकं ॥ हयग्रीवो हरिजितो महुमाया प्रसादतः ॥ २९ ॥ कियता तेन कालेन दानवो
महद्विपतिः ॥ निहतस्तरसा संख्ये देवानां रिपुराजसा ॥ ३० ॥ यदंशुभमारब्धानं शृण्वंति नु विमा
नवाः ॥ सर्वदुःखविनिर्मुक्तास्ते न वंति न संशयः ॥ ३१ ॥ महामायाश्चरित्रं च पत्रपापप्रणाशनं ॥

भा. ३०

१८

पठतांशुवतांचैवसर्वसंधनिदायकं ॥१२॥ ॥ इति श्रीभगवतीपुराणोदयग्रीवावतारकथनं
मपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ॥ कृषयऊचुः सौम्यपञ्चत्वयाप्रोक्तं शौरेयुर्दमिडाणवे ॥ मधुकैटभयोः
साध्विर्षपंचसहस्रकं ॥१॥ कस्मात्तौ दानवौ जातौ तस्मिन्नेकाणवे जने ॥ मधुकैटभयोः साध्वि
पंचसहस्रकं ॥ कदावीर्यैरुग्राधर्षैर्देवैरपि सुदुर्जयौ ॥२॥ कथं नावमगौ जातौ कथंचदरिणादतो
॥ तदा चक्षुमहाप्राज्ञचरितं परमाद्भुतं ॥३॥ श्रोतुं कामावयं सर्वतंच वक्ता बकुश्रुतः ॥ देवाच्चात्रे
वसं जातः संयोगश्च तथा वयो ॥४॥ मूर्खेण सह संकयोगो विषादपि सुदुर्जरः ॥ विज्ञेन सह सं
योगः सुधारसमः स्मृतः ॥५॥ जीवितं पशवः सर्वे वादंति मोहयंति च ॥ जानंति विषयजानंति
वायुसुखमद्भुतं ॥६॥ न तेषां सदसज्जनं विवेको न च मोक्षदः ॥ तेषु पशुसमाने याः पेषां न श्रव
णादरः ॥७॥ मृगाद्याः पशवः केचिज्जानंति श्रवणं सुखं ॥ अश्रोत्राफणिनश्चैव मुकुनर्हति

राम

१८

पानिताः ॥८॥ पंचानामिन्द्रियाणां वैश्रुते श्रवणं सुखं ॥ दर्शने ॥ श्रवणादस्त्वज्जानं दर्शनाच्चि
त्तरं जने ॥९॥ श्रवणं त्रिविधं प्रोक्तं सात्त्विकं राजसंतथा ॥ तामसं च महानागासुतौ कं निश्चया
चितं ॥१०॥ सात्त्विकं वेदशास्त्रादि साहित्यं चैव राजसं ॥ तामसं पुद्गलानि च परदोषप्रकाशकं ॥
११॥ सात्त्विकं त्रिविधं प्रोक्तं प्रज्ञाविद्भिर्विपश्चिनेः ॥ उत्तमं मध्यमं चैव तपैवाधममित्युत ॥१२॥
उत्तमं मोक्षफलदं स्वर्गदं मध्यमं तथा ॥ अधमं भोगदं प्रोक्तं निरयांतो दितं बुधे ॥१३॥ साहित्यं
त्रिविधं प्रोक्तं स्वीयायांचोत्तमं स्मृतं ॥ मध्यमं वारयोषायां परोढायां तथा धमं ॥१४॥ तामसं त्रिवि
धं प्रोक्तं विद्वद्भिः शास्त्रदृष्टिभिः ॥ आततायिनिपुणं यत्तदुत्तममुदाहृतं ॥१५॥ मध्यमं चापि वि
द्वेषात्पांडवानां यथारिभिः ॥ अधमं निनिमित्तं तु विवादे कलहे यवा ॥१६॥ तदत्र श्रवणं सुखं
पुराणस्य महामते ॥ बुद्धिप्रवर्धनं पुण्यं ततः पापप्रणाशनं ॥१७॥ तदाख्याहि महानागकथा

भा.प्र०

१७

पौराणिकीं श्रुतां ॥ श्रुतां वैपायनासूवं सर्वार्थसाधनीं किल ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ पूयं धन्या महा
भाग धन्यो हं पृथिवीतले येषां श्रवणबुद्धिश्च ममापि कथ्यते खिला ॥ १८ ॥ पुरा चेकाणं विज्ञाते विली
ने भुवनत्रये ॥ शेषपयंकं सुते च देवदेवे जनादने ॥ १९ ॥ विष्णुकणमिजोद्भूतो दानवो मधुकैट
भौ ॥ महाबलो च जातो वै विष्टो सागरे जले ॥ २० ॥ क्रीडमानो स्त्रितो न तत्र विचरेतामितस्ततः
तविकदामहामाये क्रीडासकौषां महारणवै ॥ २१ ॥ चिंतामवाप तु श्चित्रे भ्रातरा विवसं स्त्रितौ ॥
ताकारां विनाकारं सर्वत्रैषा परंपरा ॥ २२ ॥ आधेयं तु विनाधारं न तिष्ठति कथंचन ॥ आधारा
धेयता वस्तुन नाविचिन्नगोचरः ॥ २३ ॥ कतिष्ठति जले चैव सुरूपं च सुविस्तरं ॥ केन सृष्टं कथं
जावमसावा वां जले स्त्रितौ ॥ २४ ॥ आवां वा कथमुत्पन्नौ केन बोसादिता विव ॥ पितरो केति विज्ञाने
नास्तिका मंतथावयो ॥ २५ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं चिंतयमानो तो न जगत्तु विनिश्चयं ॥ उवाच केव

राम.

१७

तमस्तत्र मधुपांश्चैस्त्रितै जले ॥ २६ ॥ कैटभ उवाच ॥ ॥ मधोवामत्र सा तिलेशक्तिः कायामहाबला
॥ वस्त्रेभ्यो न तत्र चलाकारां सा हि मे मता ॥ २७ ॥ तदा कृतमिदं तोयं तदा धारं च तिष्ठति ॥ स एव प
रमा देवी कारणं च तथावयो ॥ २८ ॥ एवं चिंतयमानो तो विनौ विष्टौ पदासुरौ ॥ तदा काशे स्त्रिते ता
स्यां वाग्बीजं सुमनोहरं ॥ २९ ॥ गृहीतं च ततस्तस्यां तथात्मा सो दृढः कृतः ॥ तदा सो दामिदं द
ष्टंगने सगुणा किताभ्यां रेचो ह्येनाश्रुता ॥ ३० ॥ ताभ्यां विचारितं तत्र मंत्रोपनात्र संशयः त
था ध्यानमिदं दष्टंगने सगुणा किल ॥ ३१ ॥ निराहारौ जितात्मानौ तन्मनसौ समाहितौ ॥
बभूवतु विचिंसे वंजपध्यान परायणौ ॥ ३२ ॥ एवं वर्षसहस्रं तु ताभ्यां तमं महत्तपः ॥ प्रसन्ना परमा
शक्तिजाता सा तपसा तयोः ॥ ३३ ॥ स्त्रितौ नौ दानवौ दृष्टपसि कृतनिश्चयो ॥ यातपो रनुग्रहा
यं वै वा गुवाचा शरीरिणी ॥ ३४ ॥ वरं वां वां चिंतयेत्सौ ब्रूता परमसुंदरं ॥ ददामि परितुष्टास्मि सुवयो

भा.प्र.

१६

स्वप्नसाकिल ॥३६॥ सूत उवाच इति श्रुत्वा च तं वाणीं दानवा वुचतुस्तदा ॥ स्वेष्टपामरां दे-
 वी वरं यदि हि सुव्रते ॥३७॥ वागुवाच ॥ ॥ वांछितं मरणां देतो न वनां मत्प्रसादन ॥ अजेयो दे-
 वदे तैश्च भ्रातरौ नात्र संशयः ॥३८॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति दत्तवरो देव्या दानवो मदक्षपितौ ॥ च-
 क्रतुः सागरे क्रीडां यादोगणसममन्वितौ ॥३९॥ कालेन कियता विप्रा दानवाभ्यां पृथुया ॥ दृष्टः
 प्रजापतिं ब्रह्माप्यासनस्थितः प्रभुः ॥४०॥ दृष्ट्वा तौ मुदिता चास्मां युद्धकामौ महाबलौ ॥ न मुचतु-
 स्तदा तत्र युद्धं वां देहि सुव्रत ॥४१॥ नो विममं परित्यज्य यथेष्टं गच्छ माचिरं ॥ यदि तं निर्वलं श्वासिक्रयो-
 गं श्रु न मासनं ॥४२॥ वीरनो ग्यमिदं स्वानं कानरो मित्यजाश्रुवै ॥ तयो रिति वचः श्रुत्वा चिंतामाप-
 प्रजापतिं ॥४३॥ दृष्ट्वा च बलिनौ वीरौ किं करोमीति तापसाः ॥ चिंता विष्टः तदा तस्वौ चिंतयन् मनसा तदा
 ॥४४॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे ब्रह्माविंशतानामष्टोत्थायः ॥६॥ सूत उवा-

राम.

१८

नौ दृष्ट्वा बलिनौ ब्रह्मा तदोपाधानं चिंतयत् ॥ सामदानमिहादींश्च युधानां तान् सर्वान् च विद्मः ॥१॥
 न जानेहं बलं नृनंतपयोस्तपथा तपं ॥ अजाने तु बले कामं नैव युद्धं प्रशस्यते ॥२॥ स्मृतिं क-
 रोमि चेदद्य दृष्टयोर्मदमन्नयोः ॥ प्रकाशितं भवेत् नृनं निर्वलत्वं मया स्वयं ॥३॥ वधिष्यति च मां त्वे-
 को निर्वलत्वे प्रकाशिते ॥ दीनं नैवाद्युपोग्यं वै मे रः कार्यमिवाधुना ॥४॥ विष्णुं प्रबोधयाम्यघरोषे-
 सु संजनार्दनं ॥ चतुर्भुजं महावीर्यं दुःखहा स भविष्यति ॥५॥ इति संविं त्य मनसा पशुना लग-
 तः कजः ॥ जगाम राशं विष्णोर्मनसा दुःखनाशनं ॥६॥ तुष्टावबोधनार्थं तं श्रुभैः संबोधने-
 हरिं ॥ नारायणं जगन्नाथं निस्पंदं योगनिद्रया ॥७॥ दीनानाथ हरे विष्णो वामनो निष्ठगाधम ॥
 भक्तानि हृदयी केश सर्वा वास जगस्यते ॥८॥ अंतर्धामिन्न मे यात्मन वा सुदेव दयानिधे ॥ दुष्टानां
 नाशनैकाग्रचित्तचक्रधरामर ॥९॥ सर्वज्ञ सर्वलोकेश सर्वशक्ति समन्वितः ॥ उन्निष्टो निष्टदेवेश

ना.प्र.
१९

दुःखनाशनपाहिमां॥१०॥ विश्वं भवविशालाभुपुण्यश्रवणकीर्तन॥ जगद्योनेनिराकारसर्ग
स्त्रित्यंतकारक॥११॥ इमौ दैत्यौ महागजहंतुं कौमो महोद्धतौ॥ न जानास्य विनाधारकथं मांसं
कटे गतं॥१२॥ उपेक्ष्यसेति दुःखान्नेपिदिमांशरणागतं॥ पावकत्वं कते विघ्नो गतं तत्कास्यध
र्मकं॥१३॥ एवं कृतोपि न गवाननुबोधयदाहरिः॥ योगनिद्रा समाक्रान्तस्तदा ब्रह्माद्यर्चि
नयत्॥१४॥ नूनं शक्ति समाक्रान्तो विष्णुनिद्रावशं गतः॥ जजागार न सर्वात्मा किं करोम्यद्य
दुःखितः॥१५॥ हंतुं कामाबु नो प्राप्नोदानवौ मदगर्वितौ किं करोमि क्व गच्छामि नास्ति मे श
रणं क्वचित्॥१६॥ इति संचिंत्य मनसा निश्चयं प्रतिपद्य च॥ तुष्टाव योगनिद्रांता मे काग्रहदयः
स्त्रितः॥१७॥ विचार्य मनसाप्येवं शक्नेषारक्षणे क्षमा॥ यथाथचेतनो विष्णुः कृतो स्त्रित्यंदव
र्जितः॥१८॥ व्यसुर्पथानजानातिगुणान् शृष्टादिकानिह॥ तथा हरिर्न जानाति निद्रामी

अ. ७

राम
१९

लितलोचनः॥१९॥ न जडातिपंतो निद्रां मया बाहुस्ततोप्यसौ॥ मन्येतास्य वशे निद्रा निद्रया पंचवशी
कृतः॥२०॥ यो यस्य वशमापन्नः स तस्य किंकरः किल॥ तस्माच्च योगनिद्रे पंस्वामिनी मीयते परं॥
२१॥ सिंधुजाया वशे तस्याः यया स्वामी वशीकृतः॥ नूनं जगदिदं सर्वं न गवत्याः वशे वशं॥२२॥ अहं
विष्णुस्तथाशंभुः सावित्री चरमाप्नुमा॥ सर्वे वयं वशेऽप्यस्याः नात्र किंचिद्विचारणा॥२३॥ हरिर
प्यवशः शनैर्यथान्यो प्राकृतो जनः॥ यया भिभूतः कावत्त्रा किलान्येषां महात्मनां॥२४॥ स्तोम्यद्य
योगनिद्रां वै यथासुको जनार्दनः॥ घाटपिष्पतिपुद्गेन वासुदेवः सनातनः॥२५॥ इति कृत्वा मतिं
ब्रह्मापन्ननालस्त्रितस्तदा॥ तुष्टाव योगनिद्रांतां विघ्नोरंगेषु संस्थितां॥२६॥ यद्विष्णुरप्यखिल
जेकविवेकत्रा निद्रावशं च गमितः पुरुषोत्तमोद्य॥ को वेदते जननिचेह विलासलीलां मूढोऽसहं
हरिपंचविवशश्चरोते॥२७॥ इदं कृतया सकलभूतमनो निवासे वेयन्नया विबुधकोटिपुनिर्गु

भा. प्र.
२०

गायाः॥ सारया वरं निमलति पुरुषप्रियां त्वंचैतन्यनावरहितां जगतश्चकत्री॥ २८॥ किं तादृशा
मिकथमत्र जगन्निवासश्चैतन्यतां विरहितो विहितस्त्वया यं॥ नाद्यंत नो मिसगुणा विविधप्रका
रं नो वेत्तिको पितवक्तृस्य विधानयोगं॥ २९॥ ध्यांयां तिया मुनिगणास्तु त्रिकालमेव संध्ये तिनामप
रिक्त्यगुणं भवानि॥ तंबुद्विबोधकरणा जगतां सदा सिश्रीश्चापि देविसततं सुखरासुगणां॥
३०॥ कीं न्निस्थामतिधितिः किल कांतिरेव श्रद्धा रतिश्च सकलेषु जनेषु मातः॥ नातः परं कि
ल वितकशते प्रमाणं प्रा॥ सं मया पदी हृदुःखगतिं गतेन॥ ३१॥ तं चात्र सर्वजगतां जननी तिस
सं निद्रालुतां वितनुता हरिणा प्रदिष्टा॥ तं देवि वेद विदुषामपि दुर्विभाया वेदोपि नूनमखिलाय
तया न वेद॥ ३२॥ यस्मात्तु दुःखं सौ श्रुतिनाम प्रापः प्रत्यक्षमेव सकलं तव कार्यमेतत्॥ क
स्ते चरिन्मखिलं नु विवेदधीमान्नाहं दुरिचि न वोन सुरास्तथा न्ये॥ ३३॥ ज्ञातुं क्षमाश्च मुन

राम
२०

पोनममात्मजाश्च दुर्बन्धि एवं मदिमातव सर्वलोको॥ ३४॥ यत्तेषु देवितवनामपरितोच्चरं ति स्वाहे
ति वेद विदुषो हवन्तं तते च॥ न प्राप्नुवंति सततो मखभागधेयं देवास्तु मेव विबुधेषु पि ह निरासि॥ ३५॥
ज्ञाता वयं न गवति प्रयमं तया वै देवारि संभवमपादधुना तथैव॥ भीतोस्मि देविवर देशर रंगतोस्मि
धो राबुभा वभिनिरीक्ष्य मधुके राभौ च॥ ३५॥ नो वेत्ति विष्णु रधुना मम दुःखमेतत् ज्ञाने तपाच विव
शीकृत देहपट्टिः॥ मुंचामि देव मय वाजहि दा न वेद्रो यद्रोचते तव कुरु घमहानुभावे॥ ३६॥ जानेर
नियेन तव देवि परं प्रभावं ध्यायंति ते हरिदरा नपि मंदचिन्ताः॥ ज्ञातं मया घजन निमकटं प्रजावं य
द्विष्णु रप्पति तं विवशो घनोने॥ ३७॥ सिंधूजवापि न हरिं प्रतिबोधि तुं वैराक्तायति तव वरा नुग
मघराक्ता॥ ममेतया न गवति प्रशानं रमापि प्रस्वापिना तव बुबोध च ८ शीकृते च॥ ३८॥ धन्यास्त
एव तु विनक्ति परास्त वां न्हो सत्काम्य देव भजनं त्वयि जीतभावाः॥ शीकृते च॥ कुर्वंति देवि भजनं

सततेनिकामंजात्वाथदेवजननीकिलकामधेनु॥३९॥धीःकांतिकीर्तिधितिहृन्निगनादयस्त्रा
 नविष्णोर्गतापरिहितःक्वचशक्तयोष॥वंदीकृतोदरिरोननुनिद्रयाश्चत्रात्पानवैकनगव
 सतिमानवत्॥४०॥तेशक्तिसर्वजगतामखिलप्रतावात्त्वन्निमित्तंचसकलेखलुभावमात्रं॥तंकी
 डासीतिरचितेसुरदेवहंदेनाद्यंयथाविहरतेस्वकृतेनरोवै॥४१॥विष्णुस्त्वयाप्रकटितःप्रथमंयुगा
 दौदत्ताचराकिरमलाखलुपालनाया॥पातंचसर्वमखिलंविबुधाकृतोत्तुरुदयांपरिहस्यमावः
 घयद्रोचनवनथांक्वकरोषितुनं॥४२॥सृष्टाचमांभगवतिकुनुनांशितुंनवानीवपीछमेमां॥४३॥
 ज्ञातंमयातवविचेष्टितमद्रुतेवैकृताखिलंजःशितुंचप्रीत्यस्तिचेत्कुरुदयांपरिहस्यमानः॥कंसा
 दिमौप्रकटितो किलकामरूपो नोचेद्विहोरादिदंमसेस्तत्रा॥जीनेकरोषिसकलेकिलमांतयेवतं
 तुल्यमिद्वसितवानिकिमत्रचित्रं॥४४॥कामंकुरुष्वधमयममेवमातदुःखंममेवमरणां सकृद्विके

त्र॥कत्रोत्तयांपि विहितःप्रथमंयुगादौदेसाह नोयमृतस्यपद्मो गारिष्टं॥४५॥उन्निष्टदेवकुरु
 रूपमनद्रुतत्वंमांवातिमौजहियथेष्टमिवाललीले॥नोचेत्प्रबोधयाहरिनिहनेदिमौयस्त्वयाथ
 सेतदखिलं किलकार्यजातं॥४६॥सतउवाच॥॥एवंकृता तदादेवीतामसीतत्रवेधसा॥नि
 सृत्सहुरिदेहानुसंस्थितापाश्वतेस्त्रदा॥४७॥त्यक्त्वागानिचमर्वाणि विष्णोरतुलनेजसः॥निगि
 तायोगनिद्रासानायायचतपोस्त्रदा॥४८॥विष्णुं दित्तरीरोमौपदाजातो जनादनः॥धानापर
 मकंमायमुदंष्ट्राहरिंनया॥४९॥॥इतिश्रीभवानीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेविष्णुप्र
 बोधोनामसप्तमोऽध्यायः॥१॥॥कृषयऊचु॥॥संदेहोत्रमहाभागकथायांमहदद्रुतः
 वेदशास्त्रपुराणैश्चनिश्चितंनःसदाबुध॥॥ब्रह्माविष्णुश्चरुद्रश्चत्रयोदेवाःसनातनाः॥रुद्रःसं
 हरतेकालेत्रयगतेत्रकारणां॥१॥नातःपरतरंकिंचित्ब्रह्मांडेस्मिन्महामते॥ब्रह्मासृजतिजो

भा.प्र.
२२

कान्तेविष्णुःपात्यखिलंजगत्॥ रुद्रःसंदरनेकालेनयोवैनात्रसंशयः॥३॥ एकमूर्तिर्नैत्रपोदेवाब्रह्मा
विष्णुमहेश्वराः॥ सःसर्वतमोनिश्चसंयुताःकार्यकारकाः॥४॥ तेषामध्येहरिःश्रेष्ठोमाधवःपुरु
षोत्तमः॥ आदिदेवोजगन्नाथःसमर्थःसर्वकर्मसु॥५॥ नान्यकोपिसमर्थोस्तिविघ्नोस्तुलकर्मणः
॥ सकथंस्वापितःस्वामीविवशोयोगनिद्रया॥६॥ कगतं तस्यविज्ञानंजीववच्चोदितंकुतः॥ मंदे
होयंमहानागकथयस्वपथाश्रुतं॥७॥ कासाशक्तिःपराप्रोक्ताययाविष्णुर्जिनिःप्रभुः॥ कुतोस्य
नाकथंशक्ताकाशक्तिर्वदसुव्रत॥८॥ यस्तुसर्वेश्वरोदेवोवासुदेवोजगद्गुरुः॥ परमात्मापरान्त
दःसच्चिदानंदरूपधक्॥९॥ सर्वकर्मसर्वतृष्टाविजःसर्वगःशुचिः॥ सकथंनिद्रयानीतःपरत
त्रःपरास्वरः॥१०॥ एतदस्म्यनुतोहिसंदेहो न परंतप॥ छिंधिज्ञानासिनामृतया सन्निव्यमहानि॥११
सुतउवाच॥ ॥ कःसंदेहोद्धितंत्रैलोकोमचराचरे॥ मुद्यन्तिमुनयःकामं ब्रह्मपुत्राःसनातनाः॥१२

राम.
२२

नारदःकपिलश्चैवप्रश्नेस्मिन्मुनिसत्तमाः॥ किं ब्रवीमिमहानागाः॥ दुर्घटैस्मिन्निदिमव्रति॥१३॥ रदःक
वेदेषुविष्णुकथितःसर्वगःसर्वपालकः॥ यतोविराडिदं सर्वमुत्पन्नंसचराचरं॥१४॥ ते सर्वेसमुपास
तिमत्वादेवपरात्पराः॥ नागपरांक्रषिकेशांवासुदेवंजनादनं॥१५॥ तथाकेचिन्महादेवंशंकरंलोक
शंकरं॥ त्रिनेत्रंपंचवक्त्रंचशृङ्गपाणिंरूपध्वजं॥१६॥ तथासर्वेषुदेवेषुगीतं नाम्नाथत्र्यंबकं॥ क
पदिनेंपंचवक्त्रं गौरीदेहावधारिणं॥१७॥ कैलाशावासनिरतंसर्वशक्तिसमन्वितं॥ मृतहंशराव
तंदेवंदसपत्नविधानकं॥१८॥ तथासूर्यंदेवविदःसायंप्रातर्दिनेदिने॥ मध्याह्नेचमहाभागाःस्तु
वंतिविधैस्तवैः॥१९॥ तथावेदेषुसर्वेषुसंस्तुतोवेदविन्नमैः॥ इन्द्रश्चापित्रिलोकेशःवरुणाश्च तथा
परः॥२०॥ यथागंगाप्रवाहैश्चवक्रभिःपरिवेष्टितैः॥ तथैवसर्वदेवेषुवेदःप्रवर्ततेध्रुवं॥२१॥ त्री
णैवचप्रमाणानिपरिगीतानिपंडितैः॥ प्रसक्ष्वानुमानंपंचशब्दंनैवतृतीयकं॥२२॥ चत्वार्ये
वेतरेप्रीप्रोचुरुपमानपुतानिच॥ अथापिन्निपुनात्वेनंपंचमाकुर्महाधियः॥२३॥ सतयोरार

भा.प्र.

२३

शिकाश्चैवमवदेतिमनीषिणः॥एतैःप्रमाणैर्ज्ञेयंयद्दत्तपरमंचन॥२४॥वितकश्चान्न कर्तव्यो
बुधाचैवागमेनच॥निश्चयात्मिकयायुक्ताविचार्यचपुनःपुनः॥२५॥प्रत्यक्षतस्तुविज्ञानंविंसेमनि
मनासदा॥दृष्टंतेचापिस तंतंशिरमागन्तुसारिणः॥२६॥विदांसोपिवदंसेवंपुराणैःपरिणीयते॥ब्र
ह्मणिसृष्टिशक्तिश्चहरीपालनशक्त्यपि॥२७॥हरीसंहारशक्तिश्चसूक्ष्मप्रकाशकातया॥धराधारण
शक्तिश्चशेषकमेतेथैवच॥२८॥काशाशक्तिःपरिज्ञेयासर्वस्मिन्प्राप्तिद्विता॥राहशक्तिस्तथाव
हौसमरेप्रेरणामिका॥२९॥शिवोपिशिवतांयातिकुंडलिमाविवर्जितः॥शक्तिहीनस्तुयःकश्चिद
समर्थःस्मृतोबुधैः॥३०॥एवमवन्निवृत्तेषुस्वावरेषुचरेषुच॥ब्रह्मादिस्तंबपयंतैर्ब्रह्मांडेस्मिन्महातयाः
३१॥शक्तिहीनंतुनंदंस्यात्तवस्तुमात्रंचराचरे॥अशक्तःशत्रुविजयेगमनेनोजनेतथा॥३२॥एवं
सर्वगताशक्तिःसात्रयेनिविविच्यते॥सोपास्याविबुधैःसम्पक्विचार्यसुधियासदा॥३३॥विज्ञोचसा
त्तिकीशक्तिःतथाहीनोपकारकं॥वेधसिराजसिशक्तिस्तथाहीनोपसृष्टिकृत्॥३४॥शिवोवेचनाम

राम.

२१

सीशक्तिस्तयासंहारकारकः॥इत्युक्तमनसासर्वविचार्यचपुनःपुनः॥३५॥शक्तिःकरोतिब्रह्मांडंसा
वैपालयतेखिलं॥इत्युक्तमनसासर्वविचार्यचपुनःपुनः॥३६॥नविदुर्मुनिर्हःशक्तो न ब्रह्मानचयावकः॥
नसूयोविरुणःशक्तोस्वेवेकार्येकयंचमेन॥३७॥तथायुक्ताहिकुर्वन्निस्वानिकायाणितेसुराः॥सैव
कारणरूपमप्रत्यक्षेणावगम्यते॥३८॥सगुणानिर्गुणासाचविधाशोक्तामनीषिभिः॥सगुणारागी
भिःसेव्योनिर्गुणानुविरागिभिः॥३९॥धर्मार्थिकाममोक्षाणांस्वामिनीसानिराकुला॥ददातिवा
छितान्कामान्पूजिताविधिपूर्वकं॥४०॥नेजानंतिजनान्मूढास्तोसदाभिर्पुण्यैकैवृथक्तामवर्त्तयं
जानन्तेपिनराःकेचिन्मोहयंतपरांनिनि॥४१॥यंदिताःस्वादरायैवैषाखंडानिपृथक्पृथक्॥प्र
वर्त्तयंतिकलिनाप्रेरितामंदचेतसः॥४२॥कलावस्मिन्महानागाःनातानेहाःसमुचिताः॥नान्ये
युगेतथाधर्माःवेदबाह्याःकथंचन॥४३॥विदुश्चरत्समावुग्रंतपोवर्षाण्पुनेकशः॥ब्रह्माहरस्तु
योदेवाध्यायंतःकमपिध्रुवं॥४४॥वांछयान्तस्तथाकामान्तेनयःसर्वदेवहि॥यजेतिमज्ञानंवि

भा. प्र०
२४

विधान्ब्रह्माविष्णुमहेश्वरः ॥४५॥ ते वैराक्रिं पुरां देवी ब्रह्माख्यां परमात्मिकां ॥ ध्यायेन्निमनसा नित्यं
नित्यामत्मासनातनी ॥४६॥ तस्मात्त्राक्रिः सदा मेवापेक्षावद्भिः समंततः ॥ निश्चयः सर्वशास्त्रा-
णां ज्ञातव्यो मुनिसत्त्वमाः ॥४७॥ रुद्रान्मया श्रुतं चैतत्तेन तु नारदाद्युतं ॥ पितुः सकाशात्तेनापि
ब्रह्मणा विष्णुवाक्यतः ॥४८॥ नम्रो तव्यं नमंतव्यं मन्ये पां वचनं बुधैः ॥ शक्तिरेव सदा मेवाविद्विभिः
कृतनिश्चये ॥४९॥ मत्सक्षमपि द्रष्टव्यमत्राकस्य विचेष्टितं ॥ अतः सर्वेषु भूतेषु ज्ञातव्या शक्तिरेव हि
॥५०॥ ॥ इति श्री भगवती भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे आराध्यविचारे अष्टमे अध्याये ॥ ८
सूत उवाच ॥ ॥ महाविनिर्गमना निद्रा देहात्तस्य जगद्गुरोः ॥ निद्रास्य नासिका बाहू हृदये न्यस्तयो-
रसः ॥१॥ निसृत्य गगने तस्त्रौतामसीं शक्तिरुत्तमा ॥ उदतिष्ठत्त गन्ताथो जं न माणो युनः पुनः ॥२॥
तदा पुन्यपत्स्त्रितं तत्र नयस्त्रिच प्रजायते ॥ उवाच च महातेजो मेघगंभीरया गिरा ॥३॥ विष्णुरुवाच ॥ किं
किमग्नौ सि भगवन् न पस्तत्का तु पयज ॥ कस्माच्चिनातुरी सितं भयाकुलितमानसः ॥४॥ ब्रह्मोवाच

रामं-
२४

त्वत्कलमिलनो देवद्वैत्यो च मधुकैटभौ ॥ इतुं मां समुपायानौ धीररूपौ महाबलौ ॥५॥ भयान्नयोः समापान-
स्त्वसमीपं जगत्पते ॥ त्राहि मां वासुदेवाद्य मयत्रस्तं विचेतनं ॥६॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ तिष्ठान्निर्भयो धात-
स्तौ दुर्निव्याम्य हं किल ॥ मेघौ गमे अमूमूढौ मत्समीपं गता युधौ ॥७॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं वदति देवत्रो-
दानवौ तौ महाबलौ ॥ विचिन्वाना वज्रं चोभौ संप्राप्तौ मद्गर्वितौ ॥८॥ निराधारे जले तत्र संस्थितौ विग-
तज्वरौ ॥ तावुचतुर्मदोन्मत्तौ ब्रह्माणं मुनिसत्त्वमाः ॥९॥ यत्ना पित्वा समायातः किमस्य सन्निधा विदुः पु-
वं कुरुहसि निव्यामस्वामत्र पश्यतो ब्रह्मै ॥१०॥ पश्याम्येनं ह निव्यामि सर्पभोगोपस्थितं ॥ त्वमद्य कुरु-
संग्रामं दासी स्मृतिचवावद ॥११॥ सूत उवाच ॥ ॥ तद्युत्वा वचनं विष्णुस्तुवाच जनार्दनः ॥ कुरुतां सम-
रं कामं मया दानवपुंगवौ ॥१२॥ हरिष्यामि मद्वाहं पुंवो र्भक्तयोः किल ॥ आगच्छतां महाभागो श्रव-
चेदं महाबलौ ॥१३॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं तौ बुको धवाकुललोचनौ ॥ निराधारे जल-

स्त्रोचक्रोधपुत्रौ बभूवतौ ॥ १४ ॥ मधुश्चकुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगं ॥ कर्तुं प्रवर्तितस्तु एतौ कै
 र्दभस्तनया स्थितः ॥ १५ ॥ बाहुयुधं तयो रसीत्समन्त्रयोरिव मन्त्रयोः अश्रानमधुकैटभस्तसंग्राम
 मकरोत्तदा ॥ १६ ॥ पुनर्मधुकैटभस्तपुयुधाते पुनः पुनः बाहुयुधेन रागो धौ विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
 १७ ॥ क्षिप्रकस्तनदा ब्रह्मा देवी चैवांतरिक्षगं ॥ न मन्त्रा तु स्तदा तौ तु विष्णुस्तस्मात्तानिमाप्रवान् ॥
 १८ ॥ पंचवर्षसहस्राणि मया युद्धं कृतं किल ॥ हरिणा चित्ति तंतत्राकारो न योः ॥ १९ ॥ पंचवर्षस
 है स्त्राणि मया युद्धं कृतं किल ॥ न श्रान्तो दानवो धीरो श्रान्तो हंच किमद्भुते ॥ २० ॥ क गतं मे वलं शौ र्यं
 कस्माच्चैमावनामवौ ॥ किमत्र कारां चित्तं विचार्य मनसा त्विह ॥ २१ ॥ इति चिंता परं दृष्ट्वा हरिं हर्षप
 राबुनौ ॥ ऊचतुस्तं मदोन्मत्तो मेघगं नीरनिःस्वनौ ॥ २२ ॥ नो चेद्वलं हरेनेद्य श्रान्तो स्मि मधुसूदन ॥
 ब्रूहि दासोऽस्मि वानूतं कृत्वा निरसि चंजलिं ॥ २३ ॥ तच्चेयुधं कुरुष्व श्रान्तो स्मि समर्थो सि महामते ॥

राम.
 २५

दत्वा त्वां निह निष्पामपुरुषं च चतुर्मुखं ॥ २४ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ श्रुत्वा तज्जाषितं विष्णुस्त्वयो समिन्महोद
 धौ ॥ उवाच वचनं श्रुत्वा सा मधुमना ॥ २५ ॥ हरि उवाच ॥ ॥ श्रान्ते नीते त्यक्तशस्त्रपतिने बाजके तथा
 ॥ प्रहरंति न वीरास्ते धर्मरायः सनातनः ॥ २६ ॥ पंचवर्षसहस्राणि कृतं युद्धं मया त्विह ॥ एको हंचेत रौ वा
 चवर्तिनौ सदृशौ तथा ॥ २७ ॥ कृतं विश्रमणं मध्ये युवाभ्यां च पुनः पुनः ॥ तथा विश्रमणं कृत्वा युद्धं
 वात्र संशयः ॥ २८ ॥ तिष्ठतां च युवांता वत्तु वलवंतौ मदोक्तौ विश्रम्याहं करिष्यामि युद्धं यास्यमा
 र्गितः ॥ २९ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचांस्तस्य विश्रध्वो दानवो नमौ ॥ संस्थितौ दूरतस्तत्र संग्रा
 मे कृतनिश्चयो ॥ ३० ॥ अविदूस्त्वतौ दृष्ट्वा वासुदेवश्चतुर्भुजः ॥ दधौ च मनसा तत्र कारां मरुतो न यो
 ॥ ३१ ॥ चित्तात्तज्ज्ञानमुत्पन्नं देवीदत्तवराबुनौ ॥ कामवांछितमरुणो मन्त्रे तु श्रुत्वा कथं पुनः ॥ ३२ ॥ दृ
 यामया कृतं युद्धं श्रमोऽयं मे दृष्ट्वा गतः करोम्यद्य कथं युद्धं मे वैज्ञात्वा विनिश्चयं ॥ ३३ ॥ अकृते च तथा

ना. प्र० पुष्पक धमेनौगमिष्यतः विनाशः खदौनित्यं दानवौ वरदपितौ ॥ ३४ ॥ भगवत्सावरोदत्तस्त्रयोः सो
 २६ पिचडर्धतः ॥ मरणं स्वेष्टया कामं ॥ विनोपिनवांश्चति ॥ ३५ ॥ योगप्रसोपिदोपिनचमूखीनिकश्च
 नो ॥ कथंचेमौमदोन्मत्तोमन्त्रिकामोभविष्यतः ॥ ३६ ॥ नन्वधरारणं मीयादियां त्राकिंसुकामदो ॥ विनात
 यानसिधंतिकामासम्पदप्रसन्नता ॥ ३७ ॥ एवंविन्ममानस्तगगने संस्थितां त्रिकां ॥ अपश्यत् भगवान्
 विष्णुगेगिनिद्रां मनोहरां ॥ ३८ ॥ कृतं जनिर्ममेपात्मातोचतुष्टयं योगवित् ॥ विनाशार्थं तपोस्तत्र वरदां
 भुवनेश्वरी ॥ ३९ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ नमो देवि महामाये सृष्टि संहारकारिणि ॥ अनादिनिधने चंडितु
 क्रिमुक्तिप्रदेशि वे ॥ ४० ॥ न ते रूपं विज्ञाना मिसृष्टं निगुणं तथा ॥ चरित्राणि कुतो देवि संख्यातीतानि
 यानि ते ॥ ४१ ॥ अचूतं तमपाते घप्रभावं चानि दुर्घटं ॥ पदहं निद्रया लानः संजातोस्मि विचेतनः ॥ ४२ ॥ राम-
 ब्रह्मणा चाति यत्ने न बोधितोऽपि पुनः पुनः ॥ परतस्त्वया स माक्रांतो मोहने योगनिद्रया ॥ ४३ ॥ अचे २६

तनत्वं संप्राप्तः प्रजावान् तव चां विके ॥ त्वयामुकः प्रबुद्धो हं पुंश्च वक्रधा कृतं ॥ ४४ ॥ श्रान्तो हंत च तौ श्रान्तौ
 त्वया दत्तवरा वुभौ ॥ ब्रह्मणं हंतुमायातो दानवौ मद्गवितौ ॥ आकृतौ च मया कामं दं दयुषाय मानदे
 ४६ ॥ कृतं पुंश्च महाघोरं मया ताता मां महारणवे ॥ मरणो वरदानं ते ततो ज्ञातं महाकुतं ॥ ४७ ॥ सा त्वो हं श
 रणं प्राप्तस्तवाद्यसुमतिप्रदां ॥ महाभ्यं कुरु मे मातः सिखितौ हं पुंश्च कर्मणि ॥ ४८ ॥ तौ तौ वरदानेन
 तव देवा त्रिनाशने ॥ हंतुं मामुघ्नो यायौ किं करोमि कथामि च ॥ ४९ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा सा त
 दा देवी स्मितपूर्वमुवाच ह ॥ प्रणमंतं जगन्नाथं वासुदेवं सनातनं ॥ ५० ॥ देवदेव हरे विष्णु कुरु पु
 षं पुनः स्वपं ॥ वंचयित्वा त्विमो शूरो हंत यो च विमोहितौ ॥ ५१ ॥ मोहयिष्याम्य हंतुं तं दानवौ व
 क्रया दशा ॥ जहिनारयणा सुखं मम माया विमोहितौ ॥ ५२ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वच
 तं विष्णुस्तस्याः प्रीतिरसान्वितं ॥ संग्रामस्तु जमा साधतस्तौ तत्र महा रणवे ॥ ५३ ॥ तदा यातो च तौ

भा.प्र.
२७

वीरौपोहुं कामौ महाबलौ ॥ वीक्ष्य विष्णुं स्थितं तत्र हृष्युः को बभूवतुः ॥ ५४ ॥ निष्ठतिष्ठ महात्मा
गकुरुषुधं चतुर्भुज ॥ देवाधीनौ विदित्वा धनं तं जयपराजयौ ॥ ५५ ॥ सबलेनानिमाणातिदेवा
जयति दुर्बलः ॥ सर्वथैव न कर्तव्यो हृष्ये को महात्मना ॥ ५६ ॥ पुरा ते बहु बोद्धव्यं जित्वा द्वा
नवसूदन ॥ अधुना चावयोः साधुं पुधमानः पराजित ॥ ५७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तौ
महाबाहुपुत्राय समुपस्थितौ ॥ वीक्ष्य विष्णुं जघानाश्च मुष्टिनाश्रुतकिं क्रमः ॥ ५८ ॥ तावप्य
तिबलोन्मत्तौ जघातुमुष्टिना हरिं ॥ एवं परस्परं जातं पुधं परमदमरुतं ॥ ५९ ॥ पुधमानौ महा
वीरौ दृष्ट्वा नारायणसदा ॥ अपश्युस्तस्मिन् देवाः कृत्वा दीनां दशं हरिः ॥ ६० ॥ सूत उवाच
तं वीक्षता दशं विष्णुं करुणारससंपुतं ॥ जहासा तीव्रतान्नाक्षी वीक्ष्य माणा न दोषु रौ ॥ ६१ ॥
तौ जघान कयंटाक्षौ श्च कामवारौ रिवारौ ॥ मंदस्मितयुतैः कामं प्रेमनावयुतैरनु ॥ ६२ ॥ दृष्ट्वा

राम
२७

ममुहुतुः पापौ देवावक्रावलीकनं ॥ वरागेयति मत्वा कामवाणातिपीडितौ ॥ ६३ ॥ वीक्ष्य माणौ
स्थितौ तत्र तां देवीं विशदमनां ॥ हरिणा पिचत दृष्टं देवास्तत्र विकीर्षितौ ॥ ६४ ॥ मोहितौ परिज्ञाय न
गवान्कापी विदमः ॥ उवाच तौ हसनक्ष्णं मेघगंभीरपागिरा ॥ ६५ ॥ वरं वरयेतां वीरौ वां यो
मिवांछितस्तदा ॥ ददामि परमप्रीतो युधेन युवयोः किल ॥ ६६ ॥ दानवा बहो वो दृष्ट्वा पुधमाना मया
पुरा ॥ युवयोः सदृशो कोपिन दृष्टो नववैश्रतः ॥ ६७ ॥ तस्मात्तुष्टोस्मि कामं वै निसृजे नवलेन
बलेन वै ॥ आतरो वांछितं कामं प्रपद्यामि महाबलौ ॥ ६८ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णोः
सामिमानौ स्मरतु रौ ॥ वीक्ष्य माणौ महामायां जगदानं दकारिणीं ॥ ६९ ॥ तस्मै चतुश्च कामाभी
विष्णुकमललोचन ॥ तया वरौ हरेरावां तं किं दातुं मिहेक्षसि ॥ ७० ॥ ददावतु मं देवे ददाता रौ
नो न पाचको ॥ प्रार्थयस्व मृषिकेश मनोमिवांछितं वरं ॥ ७१ ॥ तुष्टोस्मितवपुधेन वासुदेवाश्रुते

भा.प्र.
२८

नव॥७२॥सूतउवाच॥ ॥तपोस्तद्वचनंश्रुत्वाहरिराहसन्निव॥पार्थयामिमहाभागोददु
वंछितंवरं॥७३॥भवेतामघमेतुष्टौममवध्यावुभावपि॥नान्यदरंममाभिष्टमेतावद्विदितंमया
७४॥सूतउवाच॥तच्छ्रुत्वावचनंविष्णोर्दानवोचातिविस्मितौ॥वंचितावितिमन्वानोतस्वतुःशोक
संघुतौ॥७५॥मेक्ष्यजलमयं सर्वंभूमिस्थंलविवर्जितं॥विचार्यमनसातौतुक्विमुमूचतुदानवो
७६॥हरेरावां वरोदनस्तथाकर्वंजनार्दन॥सत्यवागसिदेवेशदेहिवांवांछितंवरं॥७७॥निर्ज
लेविपुलेदेशेहनस्वमधुसूदन॥वध्यावावांतवाश्रुतंसत्यवाश्रवमाधव॥७८॥स्मृत्वाचक्रंत
दाविष्णुंस्मृमुवाचदुसन्हरिः॥हन्मृगवांमहाभागैर्मिज्जलेविपुलेस्वले॥७९॥इत्युन्कादेव
देवेशउरुं कृत्वातिविस्तरं॥दर्शयामासतौतत्रनिर्जलं चजलोपरि॥८०॥नास्तत्रदानवौवारिश्चि
रसिमुंचतामिति॥सत्यवागदुमयैवमवावचपुंवोस्तथा॥८१॥तदाकर्ण्यविचस्तस्यविचिंत्यमनसा

राम
२८

चतौ॥वर्धयामासतुदेहं योजनानिसहस्रशः॥८२॥भगवान्द्विगुणं वक्त्रेजघनंविस्मितौतदौ॥शी
र्षाविदधतांतत्रजघनेपरमाद्भुते॥८३॥रथांगेनतदाद्विनौविष्णुनाप्रभविष्णुना॥जघनोपरिवेगेन प्रक
ष्टेक्षीरमितयोः॥८४॥गतप्राणीतदाजातोदानवौमधुकैटभौ॥सागरीसकलोव्यामस्तदेवमैदसाभया
ः॥८५॥मेदिनीतिततो जानामृपृथ्वीसमंततः॥अभक्षामृत्त्रिकातेनकारणेनमुनीश्वराः॥८६॥इति
वःकथितंसर्वंयसृष्टोस्मि विनिश्चयं॥महाविद्यामहामायासेवनीयासदाबुधैः॥८७॥संआराध्यापर
माशक्तिःसर्वेऽपिमुगसुरैः॥नातःपरतरंकिंचिदधिकंभुवनत्रये॥८८॥संसंसंपुनःससैवेदशास्त्रार्थ
निर्णयं॥पूजनीयापराशक्तिनिगुणासगुणाधवा॥८९॥कृषयउचुःसूतपूर्वंतयाप्रोक्तंवासेनापि
ततेजसा॥कृत्वापुराणमखिलंश्रुत्वापाधापितंश्रुतं॥१॥तपस्तप्तवानुवासेनकथमुत्साहितःशुकः॥वि
स्तरं ब्रूहि सकलं पद्भुतं कृत्स्नतत्त्वया॥१॥सूतउवाच॥ ॥प्रवक्ष्यामि शुकोत्तमं त्विदं व्यासासत्यवतीसूता

इति श्रीभगवत्संहिता प्रथमोऽध्यायः ॥ ३॥

भा० प्र०

२९

त॥ यथोत्पन्नः शुक्रः स्यात्सात्पो गीतां प्रवरो मुनिः ॥ १३ ॥ मेरुशृंगे महारम्ये व्यासः सत्यवती सुतः ॥ तपश्च
कारसो सुग्रं पुत्रार्थं कृतनिश्चयः ॥ १४ ॥ जयन्ते काक्षरं मंत्रं वाग्बीजं नारदाद्युतं ॥ ध्यायन्मरुं महाभायं पु
त्रका कामस्यो निधिः ॥ १५ ॥ अग्ने नृमिस्तथा वापो रं तरिक्षस्य चाप्ययं ॥ वीथेण संमितं पुत्रो मम नृपादि
ति स्म ह ॥ १६ ॥ अतिष्ठन्मा रुताहारः शतं किल समाः प्रभुः ॥ आराधयन्महारेवी देवी चैव सदा शिवां ॥ १७ ॥
शक्तिः सर्वत्र पूज्येति विचार्य च पुनः ॥ अशक्तो निधने लोके शक्तश्च परिपूज्यते ॥ १८ ॥ तत्र पर्वतशृंगे वै
कर्णिकारवता वृते ॥ क्रीडन्ति देवताः सर्वे मुनयश्च तयोधना ॥ १९ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा ममैरुतश्चा
श्विनौ तथा ॥ गंधर्वसिरसः सर्वे क्रीडन्ति स्वर्गपाकिज ॥ २० ॥ नारदः पर्वतश्चैव लोमशः कपिलस्तथा ॥
वंसन्ति मुनयस्तत्र ये चान्ये ब्रह्मविन्मयाः ॥ २१ ॥ तत्र हेमगिरेः शृंगे संगीतध्वनिनादिते ॥ तपश्च चारधर्मा
त्मा व्यासः सत्यवती सुतः ॥ २२ ॥ ततोऽप्यनेजसा विश्वं व्याप्तं सर्वं च गचरं ॥ अग्निवर्णजराजाना पारमार्थ

राम-

२९

सधीमवः ॥ २३ ॥ ततोऽप्यनेजसा विश्वं व्याप्तं सर्वं च गचरं ॥ अग्निवर्णजराजाना पारमार्थ
क्षमयतीति शचीपतिः ॥ किं करिष्ये सौ तत्त्वात् पत्नीं ब्रह्ममुनिः ॥ २४ ॥ जगमश्वरगं शंभोः भयभीतः शत
क्रतुः ॥ असकृन्नाहिनाहीति ब्रुवंस्तत्र दिवस्यति ॥ २५ ॥ तुरगसाहं तथा दृष्ट्वा तपबलं प्रमातुरं ॥ उ
वाच भगवान् रुद्रो मधवं तं तथा स्थितं ॥ २६ ॥ शंकर उवाच ॥ कथमिन्द्राधर्मी नोसि किं दुःखं ते सुरेश्वर ॥ अ
मघो नैव कत्रव्यो तापमेषुकदा च न ॥ २७ ॥ तपश्चरन्ति मुनयो ध्यायन्मां शक्तिसंयुतं ॥ न ते ते पदमिच्छन्ति ता
पसाः सर्वधैवहि ॥ २८ ॥ इत्युक्तवचनं शक्तः स्तमुवाच वषट्कं ॥ कस्मान्नपतिव्यासो यं कोर्यश्चास्य स्मरं
तक ॥ २९ ॥ शिव उवाच ॥ पारमार्थस्तपुत्रार्थी तपश्चरति दुश्चरं ॥ पूर्णं वर्षं शतं जातं ददास्य ध
नुर्न सुत ॥ ३० ॥ गस्त उवाच ॥ इत्युक्त्वा वासवं रुद्रो दयामुदितमानुसः ॥ गत्वा कुरुक्षेत्रं समीपं
तुतमुवाच जगद्गुरुः ॥ ३१ ॥ उन्निष्टवासवी पुत्रपुत्रस्ते भविता शुभः ॥ सर्वतजो मयो ज्ञानी कीर्तिकर्ता

भा. प्र.

३०

तवानघ ॥ २२ ॥ अखिलसजनस्मात्त्रवक्ष्येनस्ते सुतः स्मृतः ॥ सदानविव्यतिगुरौः सात्विकैः सत्यविक्रम
॥ २३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तदा कर्णवेचः शृणु स ब्रह्मे पावनस्तदा ॥ मूलपाणिनमस्कृत्य जगामाश्रम
मात्मनः ॥ २४ ॥ स गत्वाश्रममेवाशुबहुवर्षमातुरः ॥ अरणी सहितं गुह्यं ममंथाग्रिचिकीर्षया ॥ २५ ॥ मं
थानं कुर्वन् स्तम्भं चित्तं विन्ने कुरुस्तदा ॥ प्रादुर्बभूव सह सासुतोऽत्यन्तो महात्मनः ॥ २६ ॥ मंथानारणिसं
योगं त्मंथनाच्च समुद्रवः पावकस्य न वेद न दृष्टान्ते परमाद्भुतं ॥ २७ ॥ पुत्रारणिसमारब्धा ता सा ममाधनि
वेद्यते ॥ तरुणी रूपसंपन्ना कुलोत्पन्ना पतिव्रता ॥ २८ ॥ कथं करोमि कान्ता च पादयोः शृंगलासमा ॥ पु
त्रासादनरक्षां च नित्यं पतिव्रते स्मिरां ॥ २९ ॥ पतिव्रतापि रक्षापिरूपवत्स्य पिका मिजिति ॥ सदा वं धन
रूपा वै त्वेच्छासुखविधातिनी ॥ ३० ॥ शिवोऽपि वनेनेनित्यं कामिनीपान्नापं त्रितः ॥ कथं करोम्यहं चात्र दु
र्घटं च ग्रहाश्रमं ॥ ३१ ॥ एवं चिंतयतस्तस्य धनाची दिव्यरूपिणी ॥ प्राप्ता दृष्टिपथं तत्र समीपे गगने
स्थिता ॥ ३२ ॥ तां दृष्ट्वा च पलाशं गंगी समीपस्थां वराभरां ॥ पंचबाणपरितो गीगस्तूर्णमासीत् धनव्रतः

राम.

३०

॥ ३३ ॥ चिंतयामास च तदा किं करोम्यहं संकटे ॥ धर्मस्य पुरतः प्राप्ते वैधीना वेदुरा सदे ॥ ३४ ॥ अंगीकरोमि य
थेनां वंचनार्थमिहागतो ॥ हसिष्यंति मयात्मनस्तापसामोऽसुर्विक्रमे ॥ ३५ ॥ तपस्तप्त्वा महाधीरं पूरुं
वर्षशतं तिह ॥ दृष्ट्वा श्रमं च विवराः किंचिन्निदास्य हंततः ॥ ३६ ॥ कामेतिंदापि न विदुः परिस्मादनुत्सुखं
॥ गृहस्थाश्रमसंभूतं सुखं पुत्रकामदं ॥ ३७ ॥ स्वर्गदं च तथी संते ज्ञानिनां मोक्षदं तथा ॥ न न विष्य
तितन्मनमनपादेव कल्पया ॥ ३८ ॥ नारदस्त्वमया पूर्वश्रुतमस्तिकथानकं ॥ यथो वशीवरो राजाप
राभूतः पुरुषा ॥ ३९ ॥ ॥ इति श्री भगवति नागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १०
ऋषय ऊचुः ॥ ॥ कोसौ पुरुषो राजा को वशी देवकल्पका ॥ कथं कष्टं च सां प्राप्ते न राज्ञाम
हात्मना ॥ १ ॥ एतत् कथानकं ब्रूहि जो महर्षि जाधुना ॥ श्रोतुं कामावयं सर्वं तत्पुरुषा च च्युतं सं
२ ॥ अमृतादपि मिष्टाने वाणी सूत रसात्मिका ॥ न नृप्या मवयं सर्वं कथां दिव्यां मनोऽरमं ॥ ३ ॥ सूत उ

शृणु ध्वं मुनयः सर्वे कथां सुधां रसां जयां ॥ वक्ष्यामि ह यथा बुद्ध्या श्रुतं मासान्नरोन्नमात् ॥ ४ ॥ गुरोस्तु
 रपि ताभायति राना मे निर्विक्रता ॥ रूपयोवनयुक्ता सा चार्वंगी मरुविकला ॥ ५ ॥ गते कदा विधो धाम यज
 मानिनी ॥ दृष्टा च शक्तिना संप्रति पयो वनशालिनी ॥ ६ ॥ कामातुरस्तदा जानता शीतानि मुखी प्रति ॥
 सापि वीक्ष्य विधुं कामं जातामदनयीति ना ॥ ७ ॥ तावन्मोक्षं प्रेमयुक्तौ बभूवतुः स्मरतु रौ ॥ नागशशी
 महेन्मत्तौ कामबाणप्रयीति तौ ॥ ८ ॥ रमा ते मदमत्तौ तो परस्परस्युदावितौ ॥ दिनानि कति चित्तत्र
 जातानि रममाणयोः ॥ ९ ॥ रमा ते मदमत्तौ तौ बृहस्पतिस्तदुवाच तौ तारामानपितुं गृहे ॥ प्रेषयामास
 त्रिष्वं तु नापातासावशीकृता ॥ १० ॥ पुनः पुनर्पदा त्रिष्वं परावर्त्तित्वं द्रमा ॥ बृहस्पतिस्तदा क्रुधः जगा
 म स्वयमेव हि ॥ ११ ॥ गत्वा सोमगृहं न च वाचस्पतिमहामतिः ॥ उवाच शक्तिनां क्रुधः स्मयमानं मुदा
 चित्तं ॥ १२ ॥ किं कृतं किल शीतांशु कर्मधर्मविगर्हितं ॥ रक्षिता मम नारी किं मुंदरी केन हेतुना ॥ १३ ॥ स

वदेव रुश्वाहं यजमानोसि सर्वथा ॥ गुरुनारी कपं मूढमुक्ता किं रक्षिता यवा ॥ १४ ॥ ब्रह्महाहे महारि
 चसुरयो गुरुतत्त्वगः ॥ महापातकिनश्चेते तस्मिं सगीचपंचमः ॥ १५ ॥ महापातकयुक्तस्त्वं दुर्गचारे
 ति गर्वितः ॥ नरेव सदनाहोसि पदिनुक्ता लयांगना ॥ १६ ॥ मुंचे मामसिना पांगीनयासि सदनं मम
 ॥ न चेदक्ष्यामि मंदात्मन गुरुद्वारा पदद्वारं ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्येवं भाषमाणं तमुवाच रोहि
 णी पतिः ॥ गुरुं क्रोधसमायुक्तं कांता विरहदुःखितं ॥ १८ ॥ इंदु रुवाच ॥ क्रोधं त्यज दुर्गध्वं ब्राह्मणः
 क्रोधवर्जिताः ॥ पूजाहो धर्मशास्त्रज्ञावर्जनीयास्ततो न्यथा ॥ १९ ॥ आगमिष्यति सा कामं गृहं ते वरव
 लिनी ॥ अद्यात्र संस्थिता बालाका ते हानि रिहानघ ॥ २० ॥ इत्युवाच संस्थिता चात्र सुखकामा धिनी हि
 सा ॥ दिनानि कति चित्तस्त्रित्वास्वेष्टया चागमिष्यति ॥ २१ ॥ त्वयैवोदाहृतं पूर्वधर्मशास्त्रे महामते ॥ न
 स्त्रीदुष्यन्ति जारेण विप्रो वेदकर्मणा ॥ २२ ॥ नापो मूत्रपुरीषाभ्यां नाग्निर्देहनकर्मणा ॥ न संस्मृत्य ज

भा. म.
३२

हि क्रोधं सांप्रतं गच्छ मंदिरं ॥ २३ ॥ इत्युक्त्वा शशिना तत्र गुरु रसंतं दुःखितः ॥ जगाम स्वगृहे नृणां चिंता वि
ष्टः स्मृतुरः ॥ २४ ॥ दिनानि कतिचित् तत्र स्थित्वा चिंतानुरो गुरुः ॥ पपावय गृहं न स्पृशति न स्तोषधीपतेः
२५ ॥ स्थितः कृतो निषिद्धो ह्यसौ द्वारदेशे रुषां चितः ॥ न जगाम शशी स्तत्र च कोपातिष्ठ हस्यति ॥ २६ ॥
वागुवाचा तिकोपा न्नो द्वारदेशे स्थितो बहिः किं शेषे भवने मंदपाचारसु राधम ॥ २७ ॥ देहि मे कामिनी
पापनो चेच्छापं ददामि ते ॥ करोमि न स्मसान् त्वं न ददामि मियां मम ॥ २८ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्यादी
नीति कृत्वा णि ताषमाणं हृदस्यति ॥ श्रुत्वा विजयति शीघ्रं निर्गता बहिः ॥ २९ ॥ तमुवाच हससो मः
किं मंदवकुभाषसे ॥ न ते योग्यं सितायां गी सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३० ॥ तस्मद्दृशी कुरु पातं गृहाणा
न्यां स्त्रियं विज ॥ निक्षुक् स्पृष्टो ग्याने दृशी वरवर्णिनी ॥ ३१ ॥ रतिस्तु सदृशो कांत नापि किल नि
दृशति ॥ न त्वं जानासि मंदात्मनः कामशास्त्रविनिर्णयं ॥ ३२ ॥ यथेष्टं गच्छ दुर्बुद्धेनाहं दस्मामि कामिनी ॥

राम.
३२

यद्येकं कुरुते कांतौ यथेष्टं सितं पाकुरु ॥ ३३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा शशिना चेज्यः श्रिता सेषस
माकुलः ॥ जगाम तत्र सा सप्र क्रोधयुक्तः शचीपतेः ॥ ३४ ॥ इष्ट्वा शत क्रतुस्मन्न गुरुं दुःखानुरं स्थितं आ
सनाचमनीयायैः पूजयामास सुखितं ॥ ३५ ॥ यमश्च परमो द्वारस्तं तथा वस्थितं द्विजं ॥ काचिंता ते महा
भाग शोका न्नो मिकथं मुने ॥ ३६ ॥ केनापमानितो सितं मम राज्ञे गुरु श्रमे ॥ तदधीनमिदं सर्वं सैन्यं
लोकाधिपैः सह ॥ ३७ ॥ विष्णुर्ब्रह्मा तथा शंभुर्धेवान्ये देवसत्तमाः ॥ करिष्यंति सहायं ते काचिंता वद
सांप्रतं ॥ ३८ ॥ गुरु उवाच ॥ ॥ शशिना पदनाकांता तारा मम मुलोचना ॥ न ददाति स दुष्टात्मा
प्राथिनोपि पुनः पुनः ॥ ३९ ॥ किं करोमि सुरेणाद्य त्वमेव शरणां मम ॥ कुरु स सदायं देवेश दुःखितो स्मि
शतक्रतो ॥ ४० ॥ इति उवाच ॥ ॥ मा शोकं गमधर्मज्ञा सोस्मि तव सुव्रते ॥ आनयेष्याम्यहं नृ
नं नायंति वमहामते ॥ ४१ ॥ प्रेषिते ह्यमपादूते न दस्यंति महाकुले ॥ तनोयुद्धं करिष्यामि देवसैन्यैः स

मावृतः॥४३॥ इत्याश्वास्पगुरुं शक्रोदृतं वक्रं विचक्षणं॥ प्रेषयामास सोमापशामितं के शमद्रुतं॥४४॥
 सगत्वा शशि लोकं नुत्तरितः सुविचक्षणः॥ उवाच विनयेनैव वचनं रे हिणी पति॥४५॥ प्रेषितो हं महाभा
 ग शक्रेण तं विवक्षया॥ कथितं प्रनुगापचनं वीमिमहामने॥४६॥ धर्मज्ञो सिमहा बाहो नीतिं जा
 नासि सुव्रत॥ अत्रिः पिता ते धर्मात्मानं निष्टं कर्तुमर्हसि॥४७॥ नापारिक्षैः सर्वभूतेस्तथा शक्तिद्युतं
 दितैः॥ तदर्थे कलहः कामं न विना तान्न संशयः॥४८॥ यथा तव तथा तस्य यत्नः स्वदाररक्षणो॥ आ
 त्मवत्सर्वभूतानि हि तपस्वसुधानिधे॥४९॥ अष्टाविंशति संख्याते कामिन्यो दक्षजाः शुभाः॥ गुरोः पु
 त्री कथं मोहात् धनुर्मिच्छसि शीतलो॥५०॥ स्वर्गसि रक्तवर्त्तने मे न काद्याः मनोरमाः॥ इच्छय यदि
 कुर्वन्ति तु गुप्ति तमहन्नमाः॥५१॥ भुंक्ष्यताः स्वेच्छया कामं मुंचयन्ती गुरोरपि॥ प्रजास्तदनुवर्त्तते तदा
 धर्मक्षयो भवेत्॥५२॥ तस्मात्तु च महाभाग गुरोः पुत्रीं निदिशतां॥ कलहस्तनिमिन्नाद्यसुराणां न

भवेद्यथा॥५३॥ सूत उवाच॥ ॥ सोपसगविचः श्रुत्वा किंचित्क्रोधसमाकुलः॥ भंग्या प्रतिवचः प्राह
 शक्रोदृतं प्रतिवात्री॥५४॥ इंदुरुवाच॥ ॥ धर्मज्ञो सिमहा भाग देवानामधिपः स्वयं॥ पुरोधायि
 च तेनाहं कयुवयोः सदृशमति॥५५॥ पुरोपदेशी कुशलाः भवंति बहवो जनाः॥ दुर्लभस्तु स्वयं कर्त्तव्या
 यं कर्म च सर्वदा॥५६॥ बार्हस्पत्यस्त्यग्रे रितं च शस्त्रं गृह्णन्ति मानवाः॥ को विरोधी त्रदेवेश कामाया नो भ
 जन्स्त्रियं॥५७॥ स्वकीयं बलीनां सर्वं दुर्बलानां न किंचन॥ स्वीया च परकीया च न्नामोयं मंदचेतसां॥५८॥
 तारामप्यनुरक्ता च यथा न तु तथा गुरोः॥ कथं त्यजामनुरक्तां धर्मतो न्यायतस्तथा॥५९॥ गृहारे नस्तु
 रक्तायां विरक्तायां कथं भवेत्॥ विरक्तेयं तदा जाता च कमेन च कामिनी॥६०॥ न हास्येहं वरां गहां ग
 ह्यदूतवरस्वतं॥ इच्छरोसि सदृशस्य हीह्यसि कुरुधतत्॥६१॥ सूत उवाच॥ ॥ इत्युक्तः शशिना दूतः
 प्रत्यावृत्त्यपवावय॥ इन्द्रापायं वरसर्वं यदुक्तं शशिना यथा॥६२॥ तुरावाडपितृषु तां क्रोधपुत्रो ब

भा. प्र०

३४

भूवरा। सेनायोगंतदाचक्रे सदापार्थगुरोविभुः॥६३॥ शुक्रस्तु विसहं क्रता गुरुदेषात्रमाययौ॥ मादद
स्वेति तं वाक्मुवाचराशितं पुनः॥६४॥ सदायं ते करिष्यामि मंत्राक्षमाम् दामने॥ न विनापदिसंश्राम
स्तवचंद्रेण मारिषा॥६५॥ शंकरस्तु नदा कर्णगुरु दारा निमग्नं॥ गुरुपुत्रं गुरुं मत्वा सा दाय्यमक
रोन्नदा॥६६॥ संश्रामस्तु नदा वृत्तः देवदानवयो दुते॥ वक्र नितत्रवर्षाणि तारकामपुत्रस्य॥
६७॥ देवासुरस्तु तं पुच्छं दृष्ट्वा तत्र पितामहः॥ हंसास्तु जेगा माश्रुतं देशं लेखाशोतये॥६८॥ राकार्यते
प्रभुः प्राह मुंच भायं गुरोरिति॥ नो चेद्विष्णुं समाहूय करिष्यामि सुसंक्षयं॥६९॥ भृगुं निवारयामास
ब्रह्मा लोकपितामहः॥ किमन्यायमतिजतिः संगहोषान्महामते॥७०॥ निषेधयामास ततो नृगु
स्तमौषधिपतिः॥ मुंच भायं भृगोरय पित्राहं प्रेरितस्तथा॥७१॥ सूत उवाच॥ ॥ द्विजराजस्तु तच्च
त्वाभृगोर्वचनमश्रुतं॥ ददावय प्रियां भायं गुरोर्भगवतीशुभं॥७२॥ प्राप्य भायं भृगुदृष्टः स्वगृहं

राम
३४

मुदितो ययौ॥ ततो देवास्तथा देत्याः ययुः स्वानि गृहाणि च॥७३॥ ब्रह्मा स्व सदने प्रासः कैलाशं चापि
शंकरः॥ ततो देवास्तथा देत्याः ययुः स्वानि गृहाणि च॥७३॥ ब्रह्मा स्व सदने प्रासः कैलाशं चापि शंकरः॥
वृहस्पतिः सुसंहृष्टः प्राप्य भायं मिनोरमां॥७४॥ ततः काले न किम्पाना रासूतमुतं शुभं॥ मुदिने शुभ
नक्षत्रे तारापति समंगुणैः॥७५॥ दृष्ट्वा पुत्रं गुरुजतिं चकार विधिपूर्वकं॥ जातकर्मदिकं सर्वं प्रदृष्ट्वा त
राक्षसा॥७६॥ श्रुतं चंद्रमसा जन्मपुत्रस्य मुनिसत्तमाः॥ दूतं च प्रेषयामास गुरुं प्रति महामतिः॥७७
न तेयं किल पुत्रोस्ति मम वीर्यसमुद्भवः॥ कथं तं कृतवान् कामं जातकर्मदिकं विधिं॥७८॥ तच्चुत्वा व
चनं तस्य दूतस्य च बृहस्पतिः॥ उवाच मम पुत्रोयं सदृशो नान्न संशयः॥७९॥ पुनर्विवारः संजातः मि
लिता देवदानवाः॥ पुष्यार्थमागता स्तेपि समाजः समजायत॥८०॥ तत्रागतः स्वयं ब्रह्मा शांतिका
मः प्रजापतिः॥ निवारयामास संख्ये संस्थितान् युद्धदुर्महान्॥८१॥ तारां प्रपद्य धर्मात्मा कस्मेयं न

तुजः सुते ॥ सत्यं वद वरारोहे यथाक्लेशः प्रशाम्यति ॥ ८२ ॥ तमुवाचासितापांगी लज्जमाना त्वधोमुखी
 ॥ चंद्रमेति शनैः सन्नजगाद वरवर्णिनी ॥ ८३ ॥ जग्राह तं मुने सोमः प्रहृष्टेनांतरात्मना ॥ नामचक्रे बुध
 इति जगाम स्वगृहं पुनः ॥ ८४ ॥ ययौ ब्रह्मा स्वकंधाम सर्वदेवा सुरास्तथा ॥ यथागतागतं सर्वैः सर्वशः प्र
 क्षकैर्जनैः ॥ ८५ ॥ कथिते पं बुधो सन्नित्युरोः क्षेत्रे च सोमनः ॥ यथाश्रुता मया पूर्वव्यासान् सत्यवती मुना
 त् ॥ ८६ ॥ ॥ इति श्रीभगवती भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे बुधोत्पत्तिकथनं नामैकादशोऽध्यायः
 ११ ॥ सुत उवाच ॥ ॥ ततः पुरुरवाजज्ञे त्विजायां कथयामि वः ॥ बुधपुत्रोति धर्मात्मा यज्ञकृद्दानतप्त
 रः ॥ ११ ॥ सुद्युम्नेनामभूपातः सत्यवादी जितेंद्रियः ॥ सैधवह पमारुह्य जगाम मृगयां वने ॥ १२ ॥ युक्तः
 कतिपया मासैः दंशितश्चा रुकुंडतः ॥ धनुराजगवं गृह्य च चारुवनमद्भुतं ॥ १३ ॥ सन्नमन् वनदेशेषु हन्त
 मानोरु रुरुनृगान् ॥ शशांश्च शकरांश्चैव रवज्ञांश्च गवयांस्तथा ॥ १४ ॥ सामगन्महिषांश्चैव सरभान् व

नकु कुरान् निघ्नन्मेध्यान् पशून् राराजा कुमारवनमाविशत् ॥ १५ ॥ मेरोरथस्तले दिवं मंदारकुमराजि
 तं ॥ अशोकतिलकाकीर्णं विकुलैरतिवासितं ॥ १६ ॥ शालैस्तालेस्तमालैश्च चंपकैः पुनसैस्तथा ॥ आ
 म्रनीपैर्मधुकैश्च माधवीमंडपावृतं ॥ १७ ॥ दाडिमैर्नालिकैरैश्च कदलीरवंडमंडितं पूषिकामलतीपुष्प
 सोमवध्वीसमाकुलं ॥ १८ ॥ कोकिलारावसंधुष्टं क्रतुराजविराजितं ॥ वापीसरसमायुक्तं सरसीजलशी
 तलं ॥ १९ ॥ हंसकारुंडवाकीर्णं कीचकध्वनिनादितं ॥ नमरातिरुतारावं वनं सर्वसुखप्रदं ॥ २० ॥ दृष्ट्वा
 ममुदितो राजा सुद्युम्नः सैनिकैर्हृतः ॥ वृक्षान् सुपुष्पितां च वीक्ष्य कोकिलारावमंडितान् ॥ २१ ॥ प्रवि
 ष्ठस्तन्नराजर्षिस्त्रिविमापस्रगान्नतः ॥ अश्वोपिवडवाजाता विताविष्टः सन्नृपतिः ॥ २२ ॥ किमेतदि
 ति चिंतयन् शिंसमानो पुनः पुनः ॥ दुःखं वदन्तरं प्राप्सु सुद्युम्नो लज्जयान्वितः ॥ २३ ॥ किं करोमि कथं
 यामि गृहं स्त्रीभावसंयुतः ॥ कथं राजपंकरिष्यामि केन वा वंचितोऽहं ॥ २४ ॥ कृषय ऊचुः ॥ ॥ सु

भा.प्र.
३६

ताश्चमीमिदं प्रोक्तं तपायलो महर्षिणा ॥ सुद्युम्नः स्त्रीत्वमापन्नो नृपतिर्देवसन्निभः ॥ १५ ॥ किं न त्कारण
माचक्ष्वन्नेतन्न मनोदरे किं कृतं तेन राजा च विस्तरं वद सुव्रत ॥ १६ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एकदा गिरित्रां
दृष्टुमृषयः सनकादयः ॥ ईशो विनिमिराभा सकुर्वन्तः समुपागमन् ॥ १७ ॥ तस्मिंश्च समये न च शंक
रः प्रमदायुतः ॥ क्रीडासक्रीमहादेवो विवस्नीकामिनीं शिवा ॥ १८ ॥ उभयंगे संस्थिता ननुः ॥ १९ ॥ ममाणा
मनोरमा ॥ तान् विजोक्तां बिकादेवी विवस्ना ब्रीडिता नृशं ॥ २० ॥ न भूरिं कात् समुत्तीर्य विस्नमादाय
पर्यदात् ॥ लज्जा विष्णुस्थिता तत्र वेपमाने वमानिनी ॥ २१ ॥ क्रुष्योपिनयो वीक्ष्य प्रसंगं रममाणयोः
परिद्विभ्यप्युत्तरां निरनारायणाश्रमं ॥ २२ ॥ क्रुष्योपिनयो वीक्ष्य युतां कामिनीं वीक्ष्य प्रोवाच न
गवान्दुरा ॥ कथं लज्जातुरासितं सुखं ते प्रकरोम्यहं ॥ २३ ॥ अद्य प्रभृति यो मोहात् पुमान् कोपिव
रानने ॥ वनं च प्रविशेदेतत् सर्वे योषिर्न विष्यन्ति ॥ २४ ॥ इति शशं वनं तेन ये जानंति जनाः क्वचित् ॥ व

रामे
३६

क्षयंति हि ते कामं जानतो यं सुकृदिमन् ॥ २५ ॥ सुद्युम्नस्तत इत्थानात्प्रविष्टः सचिवैः सह ॥ त
थैव स्त्रीत्वमापन्नस्मैः सहेति न संशयः ॥ २६ ॥ चिंता विष्टः स राजर्षिः जगाम स्वगृहं द्विधा विचिन्वा
रवहिस्तस्माद्वनदेशादितस्ततः ॥ २७ ॥ इत्येति नाम संप्राप्तं स्त्रीत्वेन मदात्मना ॥ विचरंस्तत्र
संप्राप्तो बुधः सोमसुतो युवा ॥ २८ ॥ स्त्रीभिः परिवृतां तां तु दृष्ट्वा कानां मनोरमां ॥ हावनावकलापु
क्तां च कमेभगवान्बुधः ॥ २९ ॥ सा पितृं च कमेकां तं बुधं सोमसुतं पतिं ॥ संयोगस्तत्र संजानस्त
योः प्रेम्णा यरस्यरे ॥ ३० ॥ सतस्यां जनयामास पुत्रं रवसमात्मजं ॥ इत्यायां सोमपुत्रस्तु च
क्रवर्त्तिनमुत्तमं ॥ ३१ ॥ सा प्रसूत सुतावा जचिन्वा विष्टा वने स्थिता ॥ सा स्मार स्वकुलाचारं ये
शिष्टं मुनिसत्तमं ॥ ३२ ॥ सा तो तस्मादशौ वीक्ष्य सुद्युम्नस्पदयान्वितः ॥ अतोष्यन्महादेवं श
करं लोकशंकरं ॥ ३३ ॥ तस्मै स न गवान्नुष्टः प्रददौ वाञ्छितं वरं ॥ वसिष्ठः प्रार्थयामास पुंस्व

भा.प्र.

३७

रातःप्रियस्यवै॥३३॥वांकरस्तुतिजांवाचमतांकुर्वन्नुवाच॥मासंपुमान्सजवितामासंस्त्रीभूपति
किल॥३४॥इच्छेप्राप्यवरंराजाजगामस्वयंदंपुनः॥चक्रेराज्यं सधर्मात्मावसिष्टस्याप्यनुग्रहत॥३५
स्त्रीतेतिष्टतिहर्म्येषुपुंस्त्वेराज्यं प्रशासति॥प्रजास्तस्मिन्सुखमाप्तेनात्यनंदमदीपति॥३६॥काले
तुयौवनंमासःपुत्रःपुरुषवायदा॥प्रतिष्ठान्पतिस्तस्मैदत्ताराज्यंवनंगतः॥३७॥गत्वान्स्मिन्वनेरम्ये
नानाद्रुमसमाकुले॥नारदात्मन्त्रमासाधतदाक्षरमतुल्यमं॥३८॥जजायमंत्रमसथंम्रेमपूरितं
मानसः॥परिनुष्टानदादेवीसुगुणानामसीशिवा॥३९॥सिंहारूढास्त्रिताचाग्रेदिव्यरूपामनोरमा
॥वारुणीपानसंमन्नामदापूणितिलोचना॥४०॥दृष्ट्वातांदिव्यरूपांचम्रेमव्याकुललोचनः॥प्रण
म्यशिरसाप्रीत्यानुष्टावजगदंबिकां॥४१॥इतोवाच॥॥दिव्यंचनेनगवतिप्रथितंस्वरूपंदृष्टंम
यासकललोकहितानुरूपं॥वेदेत्वदंष्ट्रिकमलंसुरसंधसेम्यंमुद्यंतितन्मनुनयश्चसुराश्चसर्वेधि

राम
३७

कोवेत्तिनेविभवमस्मिन्नुर्निकालविस्मयोमे॥४३॥विष्णुर्हरिश्चक्रुहिणोमघवारविश्वविनेत्रा
वद्विवरुणाःपवनश्चसोमः॥जानंतिनैववसवोपिहिनेप्रभावंजानेकथंनवगुणानगुणामनुष्यः
४४॥जानातिविष्णुरमित्तुतिरंबसाक्षात्त्वांसत्विकीमुदधिजासकलायदांच॥कोराजसं
हररुमांकिलतामसीत्वंवेदोविकेननुपुनःखलुनिर्गुणांत्वां॥४५॥क्वाहंसुमेदमतिरप्रथित
प्रभावःकोयंतवातिविपुणेमपिसुप्रसादः॥जानेनवानिचरितंकरुणांसमेतंयस्मैवकान्दययसे
त्वेषिभावयुक्तात्॥४६॥वृत्तस्त्वपाहरिसौननिजेछयाकिनेवाचरस्यपिप्रियंमधुसूदनस्ते॥पा
दौतवादिपूरुषःकिलयावकेनकृत्वाकरोतिचकरेणशुनौचस्त्रि॥४७॥वांछत्यसौहरिश्चोक्त
इवातिकामंपादाहतिप्रमुदितःपुरुषःपुराणः॥नत्वंकरोषिरुषिताप्रणतेचपादौदृष्टायतिस
कलदेवनुनंस्मरान्॥४८॥वक्षस्वलेवससिदेविसदेवतस्यपर्यंकवत्सुचरितेविपुलेतिसामे।

भा. प्र.
३६

सौरामिनीवसुधनेननुभूषितेवकिंतेनवाहनमसौजगदीश्वरौपि॥४९॥ त्वंवेज्जहासिमधुसू-
दासिनीवसुधनेननुभूषितेवकिंतेनवाहनमसौजगन्मन्वकोपाज्जानेवसोपिनवनौकिल-
शक्तीहीनः॥प्रत्यक्षमेवपुरुषस्वजनास्मजंतिशोतंश्रियोक्तितमनीवगुरौश्रयुक्तो॥५०॥
ब्रह्मादयःसुरगणाःननुकिंपुवसोद्यासन्पुरेवसुखदेनवस्त्रीविहारे॥मम्येतयैवविहिता-
खलुतेपुमांसंकिंवशक्तिरनेतवीपै॥५१॥नत्वेपुमाननुपुमानितिमेविकल्पोयाकासिदेविस-
गुणाःननुनिर्गुणावा॥तांतांनमामिसतंतंकिलजावायुक्तोवांछामिभक्तिरचलात्वयिमात-
रंते॥५२॥सूतउवाच॥॥इतिस्त्वामहीपाजोजगामशरणंतदा॥परिनुष्टाददौदेवीतत्रसा-
द्योज्यमात्मनि॥५३॥सुधुस्तुततःप्राययदंपरमकंस्त्रिं॥तस्यादेव्याःप्रसादेनदुर्लभंमुनिनापि।
॥५४॥ ॥इतिश्रीभगवतिजागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेसुधुस्तुतिनामिवाद्वाध्यायः

राम.

३६

॥५५॥ ॥सूतउवाच॥ ॥सुधुस्तेतिदिवंपानेरज्यंचक्रेपुस्तुरवा॥सुगुणश्चसुरूपश्चप्रजारं
जनतत्सरः॥५६॥प्रतिष्ठानेपुरेश्मेरज्यंसर्वनमंस्कृतं॥चकारसर्वधर्मज्ञःप्रजारंजनतत्सरः॥५७॥
त्रःसुगुप्तस्तस्यासीत्सत्रयज्जनातथा॥सदैवोसाहस्रकिश्चप्रभुशक्तिस्तथोन्नमा॥५८॥सामदाना-
दयःसर्वेवशागस्तस्यनृपते॥वर्णाश्रमान्स्वधर्मस्त्रान्कुर्वन्गज्यंशशासह॥५९॥यज्ञांश्चविवि-
धांश्चक्रेऽसराजावज्जदक्षिणान्॥दानानिचविविन्नाणिददावधनराधिपः॥६०॥तस्यरूपगुणो-
दार्यशीलद्रविणविक्रमान्॥श्रुत्वावैशीभूताचकमेतंनराधिपं॥६१॥ब्रह्मशापाभितदासा-
मानुषंलोकमस्तिना॥गुणितंननृपंमत्तावरपांमनिनी॥६२॥समयंचेदशंकुत्वास्तिनातत्रवरंगना-
॥रतापुराणकीराजन्ममन्वतुमान्॥६३॥धृतंमेनक्षरांसितान्त्यंनान्यंकिंविन्नुपाश्रानां॥ने-
क्षेत्वांचमहाराजनसमम्यत्रमैथुनात्॥६४॥तावांबंधमिमंराजन्पदिभ्यंनविष्यति॥तदासत्का

गमिष्यामि तप्य मेत द्रवीम्पुङ्ग ॥ १० ॥ अंगीकृतं तदारात्ता कामिन्मा भाषितं च यत् ॥ स्थिता सा पण
 बंधे न रागानुग्रहका म्यया ॥ ११ ॥ रेमेत पास नृपालो जी नो वर्षगणान् वल्लन ॥ धर्मके मादि
 के त्वाका उर्वरा सह मोहितः ॥ १२ ॥ एकचित्तस्तु संजातस्तन्मनस्को मदीपतिः ॥ नराणां क
 तथा दीनः क्षणमप्यतिमोहितः ॥ १३ ॥ एवं वर्षगणान् ते तु स्वर्गस्त्रिपाकशासनः ॥ उर्वरी
 च गतां दृष्ट्वा गंधर्वा निरुदेवराट् ॥ १४ ॥ उर्वरी मानं यधं भोगं धर्वाः सर्व एव वै ॥ दत्तारणो
 गृहान्नस्पृष्टः समपेक्षितः ॥ १५ ॥ उर्वरी रहितं स्नानं मदीयं नानि शोभते ॥ यिन केनाप्युपाये
 न तो मानयन्तु कामिनी ॥ १६ ॥ सुक्तास्ते च गंधर्वा विश्वावसु पुरोगमाः ॥ ततो गत्वामहारात्रे तम
 सिप्रत्युपस्थितो ॥ १७ ॥ जहस्तु वरुणो देवारममाणं बिलोकतां ॥ चक्रं ददुस्तदा तौ तु हीयमा
 णौ विहाय सि ॥ १८ ॥ उर्वरी नृपाक एषं क्रं दितं सुतयोरिव ॥ कुपितो वाचराजानं समपोषं क

तो मया ॥ १९ ॥ नष्टाहं न व विश्वांसान् द्रुतौ चौरैर्ममोरणो ॥ राजन पुत्रसमौ मद्यं किं शेषे घस्त्रिपास
 मः ॥ २० ॥ हतास्य देकुतो नापेत्स्यारजन् न नाथ वत् ॥ उरणो मे गतौ चाद्य सदा प्राणा प्रियो मम ॥ २१ ॥ इ
 ति विलप्य मानां तौ दृष्ट्वा राजविमोहितः ॥ नम्र एव ययौ नृणं पृष्टतः पृथिवीपतिः ॥ २२ ॥ विद्युत्प्रकाशि
 ता तत्र गंधर्वैर्नृपवेत्तमनि ॥ नम्र एव तथा दृष्टो नृपतिः गंतुं काम्यया ॥ २३ ॥ तत्क्रोरुणो गताः सर्वे गं
 धर्वाः पथि पार्थिवः ॥ नम्रोजग्राह तौ श्रान्तौ जगाम स्वगृहं प्रति ॥ २४ ॥ तद्दोर्वरी गतां दृष्ट्वा विल्लार
 पिदुःखितः ॥ नम्रं वीक्ष्य पतिना गतासावरवर्णिनी ॥ २५ ॥ क्रंदन् स देश देशेषु वन्नामनृपतिः स्व
 यो ॥ तच्चित्तो विकलः शोचन् विवशः काममोहितः ॥ २६ ॥ नम्रं वै सकलां पृथ्वीं कुरुक्षेत्रे ददर्श हि
 ॥ दृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः प्राह स्तुतं नृपो नमः ॥ २७ ॥ अये जायेदिति पृथोरेन स क्रुमदसि ॥ मांचलन्मा
 न संकांतं वरा गंचाप्यनागसं ॥ २८ ॥ संदेहोपपन्नसत्रदेवि दूरं हतस्तथा ॥ खादं तेन ह काकाः स्व

भा. प्र. या सक्तं वरोरुयत् ॥ २९ ॥ एवं विलपमानं तं राजानं प्राह चार्वरी ॥ दुःखितं कृपां शान्तं कामं च विव
 ध ॥ शोभन् ॥ ३० ॥ उर्वरपुत्राच ॥ ॥ मूर्खे वासिष्ठे पश्यादृष्टं ज्ञानं कुत्र गतं नव ॥ कापि मरुतं न वे स्त्रीणां वृ
 काणां मिदं पार्थिव ॥ ३१ ॥ न विश्वासो हि कर्तव्यः स्त्रीषु चोरेषु पार्थिव ॥ गृहं गच्छ सुखं तुं ह्यमाविषादेम
 नः कथाः ॥ ३२ ॥ इत्येवं बोधितो राजान विवेदातिमोहिनः ॥ दुःखं च परमं प्राप्तं स्वेरिणी स्नेहयन्त्रिनः ॥
 सूत उवाच ॥ ॥ इति सर्वं समाख्यातमुर्वशी चरितं महत् ॥ वेदे विस्तरितं चैतत् संक्षेपात्कथितं म
 या ॥ ३४ ॥ ॥ इति सर्वं समाख्यातमुर्वशी चरितं महत् ॥ इति श्री भगवति नाम वने महापुराणे प्रथ
 मस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ दृष्ट्वा तामसीतापंगी व्यासश्चिन्तापरोभवत् ॥
 किं करोमि न मे योग्या देव कस्येयमस्मरा ॥ १ ॥ एवं चिंतयमानं तं दृष्ट्वा व्यासं तदा पुरा ॥ भयभीताति सं
 जाता शपं मां विस्मयेदयं ॥ २ ॥ सा कृत्वा यशुकी रूपं निभयानय विक्रान्तकृष्णस्तु विस्मयं प्राप्नोति ह

राम-
 ध०

गीतां विलोकयन् ॥ ३ ॥ कामस्तु देहे व्यासस्य दृष्ट्वा निदेव संगताः ॥ मनो निविक्रान्तं जातं सर्वगात्रे
 षु विस्मृतं ॥ ४ ॥ स तु धैर्येण महानिगूह न हृष्टं मुनिः ॥ न शशाक निर्वृतं तत् त्र्यासं स्पामितं
 तेजसं प्रविष्टं मनः ॥ ५ ॥ बुद्धशो गृह्यमाणं च घृताच्या मोहितं मनः ॥ भावित्वान्न निवृत्तं तद्व्या
 सस्यामित तेजसः ॥ ६ ॥ मंथानं कुर्वन्त्यस्तस्य मुनेरग्निर्विकीर्षया अरण्ये मेव सहस्रानस्य शु
 क्रमथापतत् ॥ ७ ॥ सो विचिंतयन्तथा पातं मंथारण्यमेव च ॥ तस्माद्भुक्तः समुद्रुतो व्यासा कानि
 मनोहरः ॥ ८ ॥ विस्मयं जनयन् बालः शुकस्तदारण्यजः यथाधरे सामिहो मिनाति हव्यमुपात्त
 वान् ॥ ९ ॥ व्यासस्तु तमा लोका विस्मयं परमं गतः ॥ किमेतदिति संविं स वरदानां छिवस्पव
 ॥ १० ॥ तेज रूपः शुको जातः स्वरणी गर्भ संभवः ॥ द्वितीयोऽग्निरिवात्सर्पं दीप्यमानः स्वतेजसा
 ॥ ११ ॥ विलोकयामास तथा व्यासस्तं मुदिनः शुकं ॥ दिव्येन तेजसा युक्तं गार्हपत्यमिवापरं ॥ १२

२८

ना० प्र०

ध१

गंगानं स्नापयामास समागतगिरिस्तदा ॥ पुष्पवृष्टिस्तु रेजातात्रिशोरुपरि स्नातापमाः ॥ १३ ॥ जा
तकर्मादिकंचक्रे आसस्तस्य महात्मनः ॥ देवदुन्दुभयोनेऽनन्तुश्चाप्रगेगणाः ॥ १४ ॥ जगुर्गंध
र्वपतयो मुदितास्तं दिदृक्षुः ॥ विश्वावसुर्नरदश्चतुर्वरुः शुकसंभवे ॥ १५ ॥ तुष्टुमुदिताः सर्वदे
वा विद्याधरास्तदा ॥ दृष्ट्वा व्यासमुतं दिव्यमरणीगर्भसंभवं ॥ १६ ॥ अंतरिक्षात्पुनो व्योहिं उः क
स्माजितं शुभं ॥ कमंडलुं तथा दिव्यं शुकस्पाये विजोत्तमाः ॥ १७ ॥ सद्यः सर्ववृधे बो जोजातमात्रोति
हीमिमाहो न ॥ तस्योपनयनंचक्रे व्यासः सर्वविधानवित् ॥ १८ ॥ उत्पन्नमात्रं तं वेदाः सरहस्यास
संग्रहाः ॥ उपतस्तु महात्मानं यथास्प पितरं तथा ॥ १९ ॥ यथा दृष्टं शुकीरूपं घृताद्याः सैनवेन
दा ॥ शुकेति नाम पुत्रस्य चकार मुनिसत्तमः ॥ २० ॥ बृहस्पतिमुपाध्यायं कृत्वा व्यासः सुतस्य च ॥
व्रतगतिं ब्रह्मचर्यस्य चकार विधिपूर्वकं ॥ २१ ॥ साधीत्यतिविज्ञानं वेदान्सरहस्यान्स संग्रहान् ॥ ध

मंशास्त्राणि सर्वाणि खित्वांशुकुले शुकः ॥ २२ ॥ गुरवे दक्षिणां दत्त्वा समाहूतो मुनिस्तदा ॥ २
आजगाम पितुः पार्श्वे कृष्णधेपायनस्य च ॥ २३ ॥ दृष्ट्वा व्यासः शुकं प्राप्तं प्रेमोद्ध्वानंदसत्वरः ॥ आ
ल्लिजिं गतथा प्रायमूढस्त्वस्य चकार ह ॥ २४ ॥ पप्रच्छ कुशजं व्यासस्तथा चाधय न सुचिः ॥ आश्वास
स्नापयामास शुकं तत्राश्रमे शुकने ॥ २५ ॥ दाराकर्म ततो व्यासः शुकस्य परिचिंतयन् ॥ कस्यो मुनिमु
तांकांतामप्रचूदति वेगतां वान् ॥ २६ ॥ शुकं प्राह मुने व्यासः वेदाधीनास्त्वयानघ ॥ धर्मशास्त्राणि स
र्वाणि कुरुतापो महा मते ॥ २७ ॥ गार्हस्पत्यं च सामासाद्य यजुर्देवान् पिब न थ ॥ कृणु न्मोच यमां
पुत्रप्राप्य दारं मनोरमां ॥ २८ ॥ अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गे नैव च नैव च ॥ तस्मात्पुत्रमहाभाग कुरु
रुघय गृहाश्रमं ॥ २९ ॥ कृत्वा ग्रहाश्रमं पुत्रमुखितं कुरु मां शुक ॥ आश्रमे महति पुत्रं पूरयस्व
महामते ॥ ३० ॥ तपस्तप्तुं स्वामहाघोरं प्रोसितं यो निजजः ॥ देव रूपो महाप्राज्ञ माहि मे पितरं शु

३३

भा.प्र.
ध२

क॥३॥ ॥सूत उवाच॥ इति वादिनमन्मासेयासेमाह शु कस्तदा॥ विरक्तः सोतिरिक्ते तं सार
क्षामितरमात्मनः॥३२॥ तदर्थे धतपस्त सं मया पुत्र शं तं समा॥ प्राप्तस्त्वं चातिदुःखेन शिवस्य राध
नेन च॥३३॥ भाषं किं रुमाहा प्राज्ञ प्रार्थयित्वा व नृपतिं॥ सुखं नृस्य महा प्राज्ञ प्राप्य यो व नृमुत्तमं॥३४॥
श्रीशुक उवाच॥ किं सुखं मानुषे लोके ब्रूहि तात निरामयं॥ दुःखविदं सुखं प्राज्ञान वदंति सुखं कि
ल॥३५॥ स्त्रियं कृत्वा महाभाग भवामि तदंशानुगः॥ सुखं किं परतंत्रस्य स्त्री जितस्य विशेषतः॥३६॥
कदाचिदपि मुच्येत लोके काष्ठादियंत्रितः॥ पुत्रदारा निवद्धस्तु न विमुच्येत कर्हिचित्॥३७॥ विष्णुत्रय
मबोदे हो नारीणां तन्मयस्तथा॥ का प्रीतिस्तत्र विप्रैर्न विबुधः कर्तुमिच्छति॥३८॥ अयोनिजो ह वि
प्रबोयो नौ मे कीदृशी गतिः॥ न वांछाम्यहमग्रे पियो नावेव समुद्रुवः॥३९॥ विदुः सुखं किं नु वांछामि
सत्कात्मसुखमव्ययं॥ आत्मा रामाश्च मुनयो न नवं त्यजितो लुपाः॥४०॥ प्रथमं पविता वेदामया

ध२

विस्मारिताश्च ते॥ हिंसा प्रायापितं सर्वे कर्म मार्गमवर्त्तकाः॥४१॥ बृहस्पतिगुरुः प्राप्तः सोपिमयोग
दुर्गावे॥ अविद्याय स्मद्दयः कथं तारयितुं क्षमः॥४२॥ रोम्यस्तोपया वेद्यः पररोगचिकित्सकः॥ त
यागुरुमुमुक्षोवेगदस्त्रेयं विडंबना॥४३॥ कृत्वा प्राणमंगुरवेत्त्वस्मीपमुयागतः॥ ब्राह्मिमांज्ञानबो
धेन नीतं संसारसर्पतः॥४४॥ संसारे स्मिन्महाधोरे न्नमरां न्नमचक्रवत्॥ न च विश्रमरां काले सूर्य
स्येव हि वानिनां॥४५॥ किं सुखं तात संसारे सारे तत्त्वविचारणात्॥ मूढानां सुखबुद्धिस्तु विदुः सुकीदृसु
खं यथा॥४६॥ अधीस वेदशास्त्राणि संसारेण गिराश्च ये॥ तेभ्यः परो न मूर्खोस्त्रीसधर्मः श्वानश्च
करैः॥४७॥ मानुष्यं दुर्लभं प्राप्य वेदशास्त्राण्यधीस च॥ बध्यते यदि संसारे को मुच्येत मानवः॥४८॥
नातः परतरं लोके क्वचिदाचार्यमद्भुतं॥ पुत्रदारा गदासक्तः पंडितः परिगीयते॥४९॥ न बध्यते यः
संसारे नरो मायागुणैस्त्रिभिः॥ स विद्वान्सच मेधावी शास्त्रपारंगतो हि स॥५०॥ किं वृथाध्ययने

ना. प्र.
४३

नात्र दृढ बंध कैरेण च ॥ परित्यक्त देवाशु मोचयेद्बन्धे बंधनात् ॥ ५१ ॥ गृह्णाति पुरुषं यस्मात्त गृ
हं तेन प्रकीर्तितं ॥ कसुखं बंधनागारे तेन नीतोऽस्मि हंपितः ॥ ५२ ॥ तेषु धामं दमनयो विधिना वंचि
ताश्च ये ॥ ये प्राप्य मानुषं जन्म पुनर्बंधं विशंत्युत ॥ ५३ ॥ आस उवाच ॥ ॥ न गृहं बंधनागारं बंधने
मनकारणं ॥ मनसा यो विनिमुक्तो गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥ ५४ ॥ न्यायागत धनं कुर्वन् वेदोक्तं विधि
वक्रमात् ॥ गृहस्थोऽपि विमुच्येत आदक सत्यवाक्यशुचिः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मचारी यतिश्चैव दानप्रस्थो
व्रते स्थितः ॥ गृहस्थं समुपासंते मध्याह्नातिक्रमे सदा ॥ ५६ ॥ जलाश्रयान्न दानेन वा चासु नृत्त
या तथा ॥ उपकुर्वन्ति धर्मं स्त्रागृहाश्रमं निवासिनः ॥ ५७ ॥ गृहाश्रमासरे धर्मे निदृष्टो न च वि
श्रुतः ॥ वसिष्ठादिभिर्गर्भैश्च ज्ञानिभिः समुपाश्रितः ॥ ५८ ॥ किमसाध्यं महाभाग वेदोक्तानि च
कुर्वन्ति ॥ स्वर्गमोक्षः शुभं जन्म यदां च तिन वेचतत् ॥ ५९ ॥ आश्रमादाश्रमं गच्छेदिति धर्मविदो

४३

विदुः ॥ तस्मादग्निं समाधाय कुं रुकमणिपतं द्रितः ॥ ६० ॥ देवान् पिबन्मनुष्यं च संतर्प्य विधिव
तर्पुन पुत्रमुसाद्य धर्मं संयोज्य च गृहाश्रमे ॥ ६१ ॥ यत्का गृहं वनं गत्वा कर्त्तव्यं सितपसु व्रत ॥ वा
नप्रस्थाश्रमं कृत्वा संन्यासं च ततः परं ॥ ६२ ॥ इन्द्रियाणि महाभाग मादकानि सुनिश्चितं ॥ अदारस्य
दुरंतानि पंचैव मनसा सह ॥ ६३ ॥ तस्माद्दृष्ट्वा कुर्वीत तज्जयाय महामते ॥ वार्धके तपश्चातिष्ठेद
तिशालो दितं वचः ॥ ६४ ॥ विश्वामित्रो महाभाग तपः कृत्वा त्रिदुश्चरं ॥ त्रीणि वर्षं सहस्राणि निरा
हारो जितेन्द्रियः ॥ ६५ ॥ मोहितः समहा तेनामेन कायावने स्थितः ॥ अकुंतला समुत्पन्ना पुत्री त
दीर्यजा शुभा ॥ ६६ ॥ दृष्ट्वा दासमु तं कांजीपितामम पराशरः ॥ कामवाणादितिः कामं तं जग्राहो
उपेक्षितः ॥ ६७ ॥ ब्रह्मापि दृष्ट्वा पंचबाणप्रपीडितः ॥ धावमानं स्फुरन्नेन नमिर्मितिश्च
निवारितः ॥ ६८ ॥ तस्मान्न मापि कल्याणकुरु मेव च न हितं ॥ कुलजो कन्यकां गृह्य वेदमार्गं समाश्र

४३

मै. प्रा०

धध

य॥६९॥ इति श्रीभगवतीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेचतुर्दशोऽध्यायः॥१४॥ ॥श्रीशुकउवाच।
नाहंगृहंकरिष्यामिदुःखदंसर्वदापितत्॥वागुरासदाशान्तिसंबंधनंसर्वदेहिनां॥१॥धनचित्तानुरा
णाहिकसुखंतादृशंचते॥स्वजनेःखलुयीयंतेनिधनोलोलुपोजनः॥२॥इंद्रोपिनसुखीतादृक्का
दृशोभिक्षुनिःस्पृहः॥कोनस्याहिहसंसारेत्रिलोकीविनवेसति॥३॥नपेतेतापसंदृष्टमघवादुःखि
तोभवत्॥विघ्नान्बहुविधान्तस्यप्रकरोतिदिवस्यति॥४॥ब्रह्मापिनसुखीविष्णुर्लक्ष्मीप्राप्यम
नोरमो॥खेदं प्राप्नोति सततं संग्रामेऽसुरैः सह॥५॥करोति विपुलान्पत्नान्तपश्चरति दुश्चरे॥
रमापतिरपि श्रीमानकस्यास्ति विपुलं सुखं॥६॥शंकरोपि सदा दुःखी भवसेव च वेद्यहं॥यादा
हतः प्रमदयारुष्टया चैव चो मया॥७॥कदाचिन्नसुखीति ते धनवानपि लोलुपः॥निधनेऽस्मिन् कथं ता
त सुखमाप्नोति मानवः॥८॥जानन्नपि महाभाग पुत्रं मां वीर्यमेतव॥निर्यास्यसि महाधोरे संसा

राम.
४४

रेतुःखदेसदा॥९॥जन्मदुःखं जरादुःखं दुःखं च मरणोत्था॥गर्भासेपुनर्दुःखं विष्टा मृत्नाशयेपि च।
१०॥तस्मादतिशयं दुःखं नृणां लोभसमुद्भवं॥याञ्च यापरमंदुःखं मरणादपि मानद॥११॥प्रतिग्रह
धनाविघ्नान्बुद्धिबलजीविनः॥पराशायपरमंदुःखं मरणं च दिनैर्दिनो॥१२॥पवित्तासकलान् वेदान् नृणां
स्त्राणि च समेततः॥गत्वा च धनिना कायस्ति तिसर्वात्मना बुधैः॥१३॥एकोदरस्याकाचिन्तापत्रमू
लफलादिभिः पेन केनाप्युपायेन संतुष्टस्य प्रपूर्यते॥१४॥भायापुत्रास्तथापौत्राः कुटुंबे विपुले सति
॥पूरणार्थं महदुःखं कसुखं पितरश्च नृणः॥१५॥योगशास्त्रं वदन्ति नो ज्ञानशास्त्रं सुखकरं॥कर्मकां
६०॥देखिलेतात नरमेहं कदाचन॥१६॥वदकर्मक्षयोपायं प्रारब्धं संचितं तथा॥वर्त्तमानं पथान
त्रैष त्रिविधं कर्ममूलतः॥१७॥जलूके वसताना रीरुधिरं पिबतीति वै॥मूर्खस्तन विस्वस्यं कश्चि
जानाति मोहितो नावचेष्टितैः॥१८॥भोगे वीर्यं धनं पूर्वमेतः कुटिलभाषणैः॥कोताहरति सर्वस्वं

श्री. प्र०
४५

कस्त्रेन स्नाद शोषः ॥ १९ ॥ निद्रासुखविनाशार्थं मुखस्निग्धसंग्रहं ॥ विनिर्मितास्वयंधात्राङ्कुरा
यनसुखाय च ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवंविधानिवाक्यानि श्रुत्वा व्यासः शुक्लस्य च ॥ स प्राप मह
तीर्त्तानां किं करोमीति संशयं ॥ २१ ॥ सुश्रावा श्रुत्वा व्यासस्य लोचने दुःखजानि च ॥ वेपथुश्च श
रीरे नूतनानि प्राप मनस्तथा ॥ २२ ॥ शोचं तं पितरं दृष्ट्वा दीनं शोकपरिप्लुतं जहा सारणिजः सादृषि
स्योऽस्तु लोचनः ॥ २३ ॥ अहो माया बलं चोग्रं यन्मोहयति पंडितान् ॥ वेदां तस्य च कर्तारं सर्वज्ञं वेद
संमतं ॥ २४ ॥ न जाने का च सामाया किं स्वरूपा च दुःकला ॥ यामोहयति विद्वान् संव्यासे सत्यवती सु
तं ॥ २५ ॥ पुराणानां प्रवक्ता च निर्माता नारदस्य च ॥ विना गच्छति वैद्वानां सोऽपि मोहमुपागतः ॥
२६ ॥ तां यामिशरं देवीं यामोहयति वै जगत् ॥ ब्रह्मा विष्णुं हरं हि श्रुत्वा कथानेषां च कीदृशी ॥ २७ ॥ को
प्यस्ति त्रिषु लोकेषु यो न मुह्यति मायया ॥ यन्मोहं गमिताः पूर्वे विष्णु ब्रह्मा हरादयः ॥ २८ ॥ अहो बलम

राम.
४५

हानि

हो वीर्यं देव्याः खलु विनिर्गतां मां पाधैवावशं दृष्ट्वा व्यासं सर्वज्ञमीश्वरं ॥ २९ ॥ विश्वेशं संनवो व्यासः इति
पौराणिका जगुः ॥ सोऽपि मोहार्ण वैमग्नो न यो तो वलिकथया ॥ ३० ॥ अश्रुपातं को तद्यविवशः प्रा
कृतो यथा ॥ अहो माया बलं चैतदुःस्मजं पंडितैरपि ॥ ३१ ॥ को हं को हं कथं स्नेहः कीदृशो यं नमः किल
॥ पंचभूतात्मके देहे पिता पुत्रेति वासना ॥ ३२ ॥ बलिष्ठा खलु माये यं मायिनामपि मोहिनी ॥ यया
भिभूतोऽहोऽपि कैरोति रोदनं क्षिजः ॥ ३३ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तां न त्वामनसा देवीं सर्वकामफलप्रदां
॥ मायां च यस्मो देवीं ब्रह्मादीनां तथेश्वरीं ॥ ३४ ॥ पितरं प्राहृदीनं तं शोकाणं विपरिप्लुतं ॥ अरणीं सं
नवो व्यासं हेतुमद्वचनं श्रुतं ॥ ३५ ॥ पाराशर्यमहानाग सर्वेषां बोधदः स्वयं ॥ किं शोकं कुरुषे स्वामि
न यथा जगत्कृतो नरः ॥ ३६ ॥ अद्याहं तु वपुत्रोऽयं न जाने पूर्वजन्मनि ॥ को हं कस्त्वं महानाग किन्नमो
यं महामूर्ति ॥ ३७ ॥ क्षुधा निर्दग्धनिर्दग्धेण न पुत्रदरिनेन च ॥ पिपासा जलयानेन याति नैवात्मजेक्षे

भा. प्र०
४६

कुरुधै यं प्रबुद्धस्वमाविषादे मनः कथाः॥ मोहजातमिदं मत्वा मुंच शो कं महामते॥ ३८॥ एतावत् ३९
प्राणसुखं सुगंधं कर्णजं श्रवणं न च॥ स्त्रीसुखं तु स्त्रिया नूनं पुत्रो हं किं करोम्यहं॥ ४०॥ अजिग
त्रे न पुत्रोऽपि हस्त्रिंशं यन्नुजे॥ पशुकामापय ज्ञार्थं हन्तो मौल्येन सर्वथा॥ ४१॥ सुखानां साधनं
द्रव्ये सुखसमुत्पद्यं धने॥ धनमर्जयित्वा न श्वेतपुत्रो हं किं करोमि ते॥ ४२॥ मां प्रबोधय बुद्ध्या त्वं वे
दज्ञोऽसि महामते॥ यथा मुच्येदं मत्सं तगर्भवासनयात्मने॥ ४३॥ दुर्लभं मानुषं जन्म कर्मभूमा वि
हानय॥ तत्रापि ब्राह्मणत्वं वै दुर्लभं चोन्नमे कुले॥ ४४॥ बद्धोऽस्मिन्निमे बुद्धिनोपसर्पति चित्रतः॥
संसारवासनाजालेना निरां हृदि गामिना॥ ४५॥ सूत उवाच॥ ॥ इत्युक्तं स्तुतदा व्यासः पुत्रेणा
मितबुद्धिना॥ प्रसुवाच शुकं शान्तं चतुर्थं श्रममानसं॥ ४६॥ व्यास उवाच॥ ॥ पवपुत्र महाना
गमया भागवतं श्रुत्वा॥ कृतं न चाति विस्तीर्णं पुराणं वेदसंमतं॥ ४७॥ स्कंधा द्वादशानि च पंचलक्ष

४६

णसंयुतं॥ सर्वेषां च पुराणानां नृपरां मे मतं श्रुत्वा॥ ४८॥ सदसद्भानविज्ञानं श्रुत्वा मात्रेण जायते
न भागवते नेह ते पठस्व महामते॥ ४९॥ वटपत्रशायनाय विष्णवे बालरूपिणे॥ पादांगुष्ठं मुखे क
त्वारममाणाय जिह्ववे॥ ५०॥ को हं कस्मात्समुत्पन्नः कां पृथक् कारणादृते॥ केनास्मि बालनावेन नि
र्मितो हं चिरात्पुनः॥ ५१॥ किमर्थं केन द्रव्येन कथं जानामि चाखिलं॥ इत्येवं चिंतयमानाय मुकुंदा
य महोत्तमने॥ ५२॥ श्लोकाद्वेन तदा प्रोक्तं भगवसा खिलार्थं॥ सर्वं खल्विदं मे बाहं नाहं हस्तिना
तनं॥ ५३॥ तद्वृत्ते विष्णुना पूर्वसंविज्ञानं मनस्यपि॥ केनोक्ता वागियं सत्या चिंतयानेन च
तसा॥ ५४॥ कथं वेत्ति प्रवक्ता स्याः वाचः पुंस्त्री न पुंसकं॥ इति चिंता प्रपन्नेन धृतं भागवतं हृदि
५५॥ पुनः पुनः कृताभ्यासे तस्मिन्नेवास्मिन्नेव तसा॥ वटपत्रशायनः स नृचिंता समन्वितः॥ ५५॥
तदा च सा तिकीराकिः प्रादुरास चतुर्जुजा॥ शंखचक्रगदाय प्रवरापुधधरा शिवा॥ ५६॥ दिव्या

भा. प्र.

४७

वशधरादेवीदिव्यनूषणनूषिता॥ संयुता सदशीभिश्च सखीभिः स्वयमूतिभिः॥ ५७॥ प्रादुर्बभूव तस्मा
ये विष्णो रमित तेजसः॥ मंदहास्यप्रयुं जानामहा लक्ष्मीशुभानना॥ ५८॥ सूत उवाच॥ ॥ तां तथा
संस्त्रितां दृष्ट्वा हृदिक मललोचनः विस्मितः सलिले न स्मिन्न निराधारं मनोरमं॥ ५९॥ रतिनृता
तथा बुद्धिर्मातिः कोति स्मृतिर्धनिः श्रद्धामेधा स्वधा स्वाहा क्षुधानिद्रा दया गतिः॥ ६०॥ मुष्टिः पुष्टिः
क्षमालज्जो ज्जाः जंभा तं प्राजपाजया॥ शक्रपः संस्त्रिता पाशैर्महा लक्ष्म्याः पृथक् पृथक्॥ ६१॥
वरायुधधराः सर्वाः नाना नूषणनूषिता॥ मंदारमाला कुलिताः मुक्ताहारविराजिता॥ ६२॥ तां
दृष्ट्वा ताश्च संवीक्ष्य तस्मिन्नेका र्ण वैजले॥ विस्मया विष्ट हृदयः सबभूव जनार्दनः॥ ६३॥ चित्तया
मास सर्वात्मा मायां दृष्ट्वा निविस्तरां॥ कुतो जूना स्त्रियः सर्वाः कुतो हं वा वरालयः॥ ६४॥ अस्मि
न्नेका र्ण विधोरे न्यग्रोधः कथमुच्चितः॥ के नाहं स्वापिनोऽस्म्यघशिंशुं कृत्वा शुभाकृतिः॥ ६५॥ म

राम.
४७

मेयं जननी तो वा माया वा कापि दुर्विदा॥ दर्शनं केन चित्तघटने चानैव हेतुना॥ ६६॥ किं मया वाच
वक्र व्यं प्रष्टव्यं वा न वा क्वचित्॥ मो न मा धायति हेतुं बालना वा दत्तं द्रितः॥ ६७॥ ॥ इति श्री भ
गवती नागवने महापुराणे प्रथमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः॥ १५॥ वास उवाच॥ ॥ दृष्ट्वा तं
विस्मितं देवं शयानं वटपत्रके॥ उवाच स स्मितं वाकं विष्णो किं विस्मितोऽसि॥ १॥ महाश
क्त्या प्रभावेन त्वमहं चापरास्तथा॥ प्रभवा मलयं यामभूत्वा पुनः पुनः॥ २॥ निगुणा सा पराश
क्तिः स गुणस्त्वं तथाप्यहं॥ सात्विकः सात्विकी वाह मेता सर्वा विनृतयः॥ ३॥ तन्नाभिकमला प्रसा
न विष्यति प्रजापतिः॥ कर्त्ता हि सर्वलोकस्य रजोगुणसमुद्भवः॥ ४॥ स तद्धातपश्चापुष्पा
न् प्राप्य शक्तिमनुत्तमां॥ राजसीरक्तवर्णां च करिष्यति जगन्त्रयं॥ ५॥ स गुणा संवभूतोऽस्य समु
साध्य महा मतिः॥ ६॥ त्रियाणी॥ त्रियेशश्च मनःपूर्वनिर्ममं हितम्॥ ६॥ करिष्यति ततः संगतिं न क

भा.प्र.
४८

क्षीसिउच्यते॥विश्वस्यास्पमहाभागत्वेवैपालपितानथा॥१॥तत्कवोर्मिर्मध्यदेशाच्चक्रोधादुद्रोनवि
ष्यति॥तपःकृत्वा महाघोरं प्राप्नुवोक्तिं तु तामसी॥२॥कः सांतेमोपि संदुर्ज्ञानविष्यति महामते॥ते
नाहं वा सुपाया तासां तिकीं त्वमवेहि मां॥३॥स्वास्पेदं त्वममीपस्त्वा सदाहं मधुसूदन॥हृदये ते कृता
वासानवाभिसततं किञ्च॥४॥विष्णुरुवाच॥॥श्लोकस्यार्धमया पूर्वैश्च तं देवि स्फुटाक्षरं॥तत्के
नोक्तं वरागो देरदृश्यं यरमं शिवं॥५॥तन्मे ब्रूहि वरागो देसं शायोयं वरा नने॥निर्द्वन्द्वो हियथाद्रव्यं त
स्मरामि पुनः पुनः॥६॥आस उवाच॥॥विष्णोस्तद्वचनं श्रुत्वा महजक्ष्मीसितानना॥उवाच प
रया प्रीत्या वचनं चारुहोसिनी॥७॥महा लक्ष्मी उवाच॥॥शृणु शैरेव चो मया सगुणाहं चतुर्भुज
॥तां च जानामि जानामि निगुणो सगुणा जयां॥८॥त्वं जानीहि महानागतया यत्प्रकरीकृतं॥पु
ण्यं नागवतं विद्वि वेदसारं शुभाक्षरं॥९॥कृपां च महतीं मन्ये देव्याः शत्रूनि पूरुता॥यया प्रोक्तं परं

राम.
४८

गुह्यं हि नायतव सुव्रत॥१०॥रक्षणीयं सदा कित्तेन विस्मयं केदाचन॥सारं च सर्वशस्त्राणां महा
विद्याप्रकाशनं॥११॥नातः परं वेदितव्यं वर्तते नु वनत्रये॥प्रियोसि त्वं खलु देव्यास्ते न ते व्याहृतं वच
॥१२॥आस उवाच॥॥इति श्रुत्वा वचो देव्याः महा लक्ष्माश्चतुर्भुजः॥दधार हृदये निसेम त्वामंत्रम
नुन्नमं॥१३॥कालेन कियता पुत्रतन्नाभिकमजोद्भवः॥ब्रह्मा देस नयात्र स्तो जगमशरणं हरः
॥१४॥ततः कृत्वा महद्युधं हतानौ मधुकैटभौ॥जजाप भगवान् विष्णुः श्लोकांश्च विशदाक्षरं॥१५॥ज
पुतं वासुदेवं च दृष्ट्वा देवः प्रजापतिः॥अपह्न परमप्रीतः कंजजः कमलापतिः॥१६॥किं त्वं जपसि देवेश
त्वन्नः कोप्यधिकोस्ति वै॥यं स्मृत्वा पुंडरीकाक्ष प्रीतो सिजगद्दीश्वर॥१७॥हरिरुवाच॥॥मपि त्व
पि च याशक्तिः क्रिया करण लक्षणा॥विचारय महाभाग साकान्त गवती शिवा॥१८॥यस्याधरे जग
सर्वं तिष्ठत्यत्र महा एवै॥साकापि वर्तते शक्तिरप्रमेया सनातनी॥१९॥या वै विसृज्यते विभंज गदेत च

भा-प्र-
४९

राचरे ॥ सैषा प्रसन्नावरदा नृणां भवति मुक्तये ॥ २६ ॥ सा विद्या परमा मुक्तेर्देहि नृनां सनातनी ॥ संसा-
रबंधहेतुश्च सैव सर्वेश्वरेश्वरी ॥ २७ ॥ अहं त्वं मखिजं विश्वं तस्याश्चिच्छक्ति संभव ॥ विद्विब्रह्मन्संदेहः क-
र्तव्यः सर्वथा नयः ॥ २८ ॥ श्लोकादेन तया प्रोक्तं तदेना गवतं किल ॥ विस्मयं भविता तस्य द्वा परा दोष-
गे तथा ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ ब्रह्मणा संगृहीतं च विद्वोस्तु मुखपंकजान् ॥ नारदाय च ते नोक्तं
पुत्रायामित बुद्धये ॥ ३० ॥ नारदेन तथा मय्यं दत्तं हि मुनिना पुरा ॥ मया कृतमिदं पूर्णं द्वादश स्कंध-
विस्तरं ॥ ३१ ॥ तस्यैव महाभाग पुराणं ब्रह्म संमतं ॥ पंच जक्षणां संयुक्तं देवाश्चरितमुत्तमं ॥ ३२
तत्तज्ज्ञानरसोपेतं सर्वेषामुत्तमोत्तमं ॥ धर्मशास्त्रसंयुक्तं वेदायै नोपदेहितं ॥ ३३ ॥ वृत्रासुरवधो-
पेतं नानाख्यातकथायुतं ब्रह्म विद्यानिधिं पूर्णं संसाराणवितारकं ॥ ३४ ॥ गृहाण त्वं महाभाग योग्यो-
सिमतिमन्त्ररः ॥ पुण्यं भागवतं नाम पुराणं पुरुषवर्त्मनः ॥ ३५ ॥ अष्टादश सहस्राणां श्लोकां नाना कुरु संन-

४९

हं ॥ अज्ञाननाशानंदियं ज्ञानं नास्करवी बोधकं ॥ ३६ ॥ सुखदं शांतिदं धन्यं दीर्घायुष्यकरं त्रिकं ॥ शृणु-
तां पठतां वेदं पुत्रपौत्रविवर्धकं ॥ ३७ ॥ शिष्योऽयं मम धर्मात्मा लोमहृषीणसंनवः ॥ पविष्यति त्वया सा-
क्षिपु रणसंहितां श्रुतां ॥ ३८ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ सुक्ता तेन पुत्राय मय्यं च कथितं किल ॥ मया गृहीतं त-
सर्वं पुराणं चातिविस्तरं ॥ ३९ ॥ श्रुकोपी स पुराणं तु स्मृतो व्यासाश्च मे श्रुते ॥ न तेनेनैव धर्मात्मा ब्रह्मा-
त्मस्वापरः ॥ ४० ॥ एकांतसैवी विकलः स श्रुस्व लक्ष्यते ॥ नास्तं भोजनासक्तो नोपवासरतस्तथा ॥
४१ ॥ चिंताविष्टश्च कंदृष्टव्यासः प्राह सुतं प्रति ॥ किंपुत्रचिंत्यसे नित्यं कस्माद्विप्रो सिमानरः ॥ ४२ ॥ नाध्यय-
नमना स र्धं मृण्यस्तस्व बाधनः ॥ काचिंतावर्त्तते पुत्रमपि पितरिति हति ॥ ४३ ॥ सुखं तुं ह्ययथा कामं मु-
च्योक्तं मनो गतं ॥ ज्ञानं चिंतयन्नास्त्रोक्तं विज्ञानं च मतिं कुरु ॥ ४४ ॥ न ते मनसि चेच्छांतिवचसामममु-
व्रतं ॥ गच्छ त्वं मिथिलां पुत्रपालितां जनकेन ह ॥ ४५ ॥ स ते मोहं महाभाग नाशयिष्यति नृपति ॥ जनको

ना. प्र.
५०

नामधमन्माविदेहः सत्यसंगरः ॥४६॥ तंगतानृपतिपुत्रसंदेहं सन्निवर्तय ॥ वर्णाश्रमाणोधमस्त्विं
दृष्टपुत्रपथा मथं ॥४७॥ जीवन्मुक्तः सराजर्षिः ब्रह्मज्ञानमतिः शुचिः ॥ नथ्यवकातिशान्तिश्च यो
गीयोगप्रियः सराः ॥४८॥ सूतउवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य व्यासस्यामिततेजसः ॥ प्रसुवाच
महानेजाशुकश्चाराणिसंभवः ॥४९॥ देहोयं किल धर्मज्ञातिचिन्नेममाधुना ॥ जीवन्मुक्तो विदेह
श्रराज्यशास्त्रिमुदात्तितः ॥५०॥ बंध्यापुत्रश्चानातिराजा सौजनकः पितुः ॥ कृताराज्यं विदेहः किं सं
देहोयं ममाद्भुतः ॥५१॥ इष्टुमिष्टाम्यहं नृपं विदेहं नृपसत्रमं ॥ कष्टं तिष्ठति संसारे पश्य पत्रमिवांन
सि ॥५२॥ संदेहोयं महान्नातहृदये परिवर्तितो ॥ मोक्षः किं वदतां श्रेष्ठसौगता नामिवापरः ॥५३॥ कथं
मुक्तममुक्तं स्यादकृतं च कृतं कथं ॥ व्यवहारः कथं स्याज्ज्येन्द्रियाणां महामते ॥५४॥ मानापुत्रीतथा
नार्थनिगिनीकुलरातथा ॥ नेह नेहः कथं न स्यात्सस्याचेन्मुक्तता कथं ॥५५॥ कुरुक्षारं तथा तिक्रक

राम
५०

पापं मिष्टमेव च ॥ जिका यदि विजानाति मुक्तेनो गाननुत्तमान् ॥५५॥ श्रीतो ह्यसुखदुःखारिपरि
ज्ञानं यदा भवेत् ॥ मुक्तता कीदृशी तावत्संदेहोयं ममाद्भुतः ॥५६॥ शत्रुमित्रपरिज्ञानं वैरं प्रीतिकं
सरा ॥ व्यवहारे परं तिष्ठन् कथं न कुरुते नृप ॥५७॥ चौरं वातापसंवापिसमानं मत्स्यते कथं ॥ अस
मायदिबुद्धिः स्यान्मुक्तता तर्हि कीदृशी ॥५८॥ दृष्टपूर्वो न मे कश्चित् जीवन्मुक्तश्च नृपतिः ॥ मायेयं म
हातीतातग्रही मुक्तः परंतप ॥५९॥ दिदृक्षामहती जाता श्रुत्वा तं नृपतिं तथा ॥ संदेहविनिवृत्त्यर्थं
गच्छामि मिथिलां प्रति ॥६०॥ ॥ इति श्रीनगवतिनागवने महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः
१६ ॥ सूतउवाच ॥ इत्युक्त्वा पितरं पुत्रः पादयोः पतिनः शुक्रः ॥ बध्नांजलि रुवाचेदं गंतुं का
मो महात्मना ॥१॥ आदृष्टे त्वं महाभाग ग्राह्यं ते वचनं मया ॥ वेदमन्त्रिदृष्टुमिष्टामिपालिता नृज
नकेन तु ॥२॥ विना दंडं कथं राज्यं करोति जनकः किल ॥ धर्मिणो वचनं तेनो को दंडश्चेन्न भवेदुवि

भा. प्र.

५९

॥ धर्मस्मि कारणं देवे मन्वादि प्रणितः सदा ॥ सकथं वन्न ते राजा संशयो यं महात्मसा ॥ ४॥
ममा माता त्रियं वंध्या न ददाति विचेष्टितं ॥ न मा मित्वां महा नाग गच्छामि च पुरं तप ॥ ५॥ स्मृ
तं उवाच ॥ ॥ तं दृष्ट्वा गंतुं कामं च शुकं स सवती सुतः ॥ आलिङ्ग्यो वाच पुत्रं तं ज्ञानिने निःस्पृहं
दृढं ॥ ६॥ व्यास उवाच ॥ ॥ स्वस्स सुशुक दीर्घायुर्न वपुत्रमहामते ॥ सत्यो वाचं मदत्वा मे गच्छ चाशु
यथा सुरवं ॥ ७॥ आगेन यं पुनर्गत्वा ममाश्रममनुत्तमं ॥ त कुत्रापि वस्त्रातयं त्वया पुत्र कथं च न ॥
॥ ८॥ सुरवं जीवामि पुत्राहं दृष्ट्वा ते मुखपंकजं ॥ अपश्यन् दुःखमाप्नोति प्राणस्तमसि मे सुत ॥ ९॥ दृ
ष्ट्वा तं जनकं पुत्रसंदेहं विनिवर्त्तये ॥ अत्रागत्य सुखं तिष्ठेद्वाप्यनतसरः ॥ १०॥ स्मृत उवाच ॥ ॥
इत्युक्तः सोमि वाद्यापं कृत्वा चैव प्रदक्षिणं ॥ चलितस्तरसा नीवधनुर्मुक्तः शरो यथा ॥ ११॥ संपश्यन्
विविधान् देशान् लोकान् च चित्रधर्मिणः ॥ वनानि पादपाशैर्वक्षेत्राणि चाफलानि च ॥ १२॥ तायसा

राम

५९

नृत्यमानांश्च याजकान् दीक्ष्यान्वितान् ॥ योगाश्वासनात्पोगीन्वान् प्रसन्नान् वनौकसः ॥ १३॥
श्रेष्ठान् पाशुपतांश्चैव सौरांश्च शान्तिकान् स्मथा ॥ वीक्ष्य ताना विधान् धर्मान् जगामाति सविस्म
यं ॥ १४॥ वषट्केन मेरुं च समुद्रेष्य महामतिः ॥ हिमाचलं च वषट्केण जगाम मिथिलां प्रति ॥ १५॥ प्र
दिष्टो मिथिलामध्ये पश्यन् पश्यन् पुनः ॥ प्रजाश्च सुखिताः सर्वे सदा चाराः सुसंस्थिताः ॥ १६॥
क्षत्रानि वारितस्तत्र कस्तं समागतः कुतः ॥ किं ते कार्यं विदस्ते तिष्ठस्ते न च चाब्रवीत् ॥ १७॥
तिसृत्सनगरद्वारा तस्वितः स्थाणुरिवाचलः ॥ विस्मिनोति ह सन्तस्त्रोकथं नो वाच किंच न ॥ १८॥
प्रतिहार उवाच ॥ ॥ बृहिमुकोमिकिं ब्रह्मन् किमर्थं तमुपागतः ॥ चलनं च विना कार्यं न न वेदि
ति मे मतिः ॥ १९॥ राजा जया प्रवेश्यं न गेस्मिन् सदा विज ॥ अज्ञानकुल्लरीलस्य प्रवेशो ना
त्र सर्वथा ॥ २०॥ तेजवानमिदं न त्वं ब्राह्मणो वेदविभ्रमः ॥ कुलं कार्यं च मे बृहिपथे छंगद्वयमा

भा. प्र. ०

५२

नरः ॥ ११ ॥ शुक्र उवाच ॥ ॥ यदर्थं मागतोऽस्मिन्ननन्तरं वचनान्नव ॥ विदेह नगरं दृष्ट्वा वेदो य
त्र दुर्लभः ॥ १२ ॥ मोहो यं मम दुर्बुद्धेः पटुं ध्वं गिरिद्वयं ॥ राजानं दृष्ट्वा मोहं पर्यटनं समुपागतः ॥ १३ ॥
वंचितो हं स्वयं पित्रा दूषणं कस्य दीक्षते ॥ त्वामितो हं महाभाग कर्मणा बाधयान्ते ॥ १४ ॥ तत्राय
पुरुषस्येह परित्रमणकारणं ॥ मामेनास्ति तथा यत्र संश्रोकोऽस्मिन्मा किल ॥ १५ ॥ निराशा स
मुखं नित्यं यदि मोहेन मज्जति ॥ निराशो हं महाभाग ममोस्मि मोहसागरे ॥ १६ ॥ क्रमेण मिथिला
केयं पश्चाच्च समुपागतः ॥ परित्रमफलं किं मे वंचितो विधिना किल ॥ १७ ॥ प्रार्थयं किल नो क्वयं
शुभं वाप्यशुभं तथा ॥ उद्यमस्तद्वशीकृतं कारयसे व सर्वथा ॥ १८ ॥ न तीर्थं न च देवो न यदर्थमिह मे श्र
मः ॥ अत्र वेदोऽपि पुरस्तातो विदेहो नाम नृपतिः ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा विरामासौ ध्यानं नूतनः स्त्रिः
शुकः ॥ ततोऽपि प्रतिहारं गच्छतीति विज्ञातः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वा विरामासौ ध्यानं नूतनः ॥

५२

स्त्रितः मानपूर्वमुवाचासौ तं क्षत्रा संस्त्रितं मुनिं गच्छ सो यत्र ते कार्यं यथेष्टं विजसन्नमः ॥ २१ ॥ अ
पराधं मया ते घृण्यन्निवारितवानहं ॥ तत्क्षंतव्यं महाभाग विमुक्तनां क्षमावले ॥ २२ ॥ शुक्र
उवाच ॥ ॥ किं ते त्रदुःकृतं क्षत्रं परतंत्रोऽसि सर्वदा प्रभुकार्यं प्रकर्त्तव्यं सेवकेन यथोचितं
३३ ॥ न दूषं दूषणं चात्र यदहं रक्षितस्त्वया ॥ चौराश्च परिस्मनं कर्त्तव्यं सर्वथा नृपे ॥ ३४ ॥ ममै
व सर्वथा दोषयदहं समुपागतः ॥ गमनं परगेहे यत्तु लघुतायाश्च कारणं ॥ ३५ ॥ प्रतिहार उवाच
॥ ॥ किं सुखं विजदुःखं किं कार्यं सुखमिच्छता कः शत्रुर्हितकर्त्ता कः ब्रूहि सर्वं ममाद्यते ॥ ३६ ॥ शुक्र
उवाच ॥ ॥ द्वैविध्यं सर्वलोकेषु सर्वत्र द्विविधो जनः ॥ रागी चैव विरागी च तयोश्चित्रं द्विधा पुनः
३७ ॥ रागी तु द्विविधः प्रोक्तो मूर्खश्च चतुरस्तथा ॥ चातुर्यं द्विविधं तत्र रास्त्रजं मतिजं तथा ॥ ३८ ॥ म
तिस्तु द्विविधा लोके युक्ता युक्तेति सर्वथा ॥ ३९ ॥ प्रतिहार उवाच ॥ ॥ यदुक्तं नवना विद्वन्मार्थ

शोहं द्विजोन्नमः ॥ तत्सर्वं विस्मरेणाय पथायं धेदुः सन्नमः ॥ ४० ॥ शुक उवाच ॥ ॥ रागो यस्य स्यान्न
 संसारे स रागीत्युच्यते ध्रुवं ॥ दुःखं बद्धविधं तत्र सुखं च विविधं पुनः ॥ ४१ ॥ धनं प्राप्य सुतान् ददा
 शन्नमा तत्वं यजता तथा ॥ तद्दद्यात्पुनः दुःखं न तस्य वक्ष्यते क्षणम् ॥ ४२ ॥ कार्यं तस्य सदोपा
 यः कर्तव्यः सुखसाधने ॥ तस्या रातिः स विज्ञेयः सुखे विघ्नं करोति यः ॥ ४३ ॥ सुखोत्सादयितामि
 श्रं त्रं रागं युक्तं स सर्वदा ॥ चतुरो नैव मुद्ये तमूरेः सर्वत्र मुद्यति ॥ ४४ ॥ विरक्तस्य च मुत्तस्य सु
 खमेकांतमेव न च्छात्मानु चिंतनं चैव वेदान्तस्यैव चिंतनं ॥ ४५ ॥ दुःखं तदितरं सर्वं संसारकथं
 नादिकं ॥ शत्रुबोवहवस्तस्य विज्ञेयं भूमिधृतं ॥ ४६ ॥ कामः क्रोधश्च लोभश्च प्रमादो ज्ञान
 वः किल बंधुः संतोष एवास्पृश्यान्मोहश्च ॥ ४७ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तद्धुत्तावचनं तस्य
 मेत्वा तं ज्ञाति तं द्विजं ॥ क्षत्राप्रवेशया मासकक्षां चाति मनोरमं ॥ ४८ ॥ नगरं वीक्ष्य माताः सत्रै

विध्य जनसंकुलं ॥ नानाविपर्ययैर्द्रव्यात्मैक्यतत्परं ॥ ४९ ॥ रागद्वेषयुतं कामं लोभमोहा
 कुलं तथा ॥ विषदं तज्जना कीर्तिं विमुपूणं महत्तरं ॥ ५० ॥ यत्र पुत्रसविविधान् लोकान् प्रसर
 न् राजमंदिरं ॥ प्राप्तः परमतेजस्वी द्वितीय इव भास्करः ॥ ५१ ॥ निवारितश्च तत्रैव प्रतिदारेण का
 रुजः ॥ तत्रैव स्थितो धारि मोक्षमेवानुचिंतयन् ॥ ५२ ॥ छायायामा तपे चैव समदर्शो महामना
 ध्याने ध्यानैको ते स्थितः स्थाणुरिवाचलः ॥ ५३ ॥ तमूक्तं तद्दिवागम्य राजो मंत्रीकृतो ज
 लिः ॥ प्रवेशयन्नतः कक्षां द्वितीयं राजवेश्मनः ॥ ५४ ॥ तत्र दिव्यं वनं रम्यं पुष्पितं दिव्यपा
 दपं ॥ गहोद्यानं दद्यात्पितृकृत्वा चातिथि सत्क्रियां ॥ ५५ ॥ वारं मुख्यास्त्रियस्तत्र राजसेवा प
 रायणा ॥ भीतवादिभ्यः कुशलं कामनां स्त्रविशारदाः ॥ ५६ ॥ ताश्चादिपुत्रसेवायं शुकस्य स
 त्समन्तमः ॥ निर्गतेः सदान्नम्या तव्यामपुत्रं स्थितस्तदा ॥ ५७ ॥ पूजितः परयाभक्त्या नाभिस्त्री

भा.प्र०
५४

भियथाविधि॥दिशकालोपयन्नेनयचनेनयथाहति॥५८॥तत्रतस्मैमहात्मासशुकःपरमधर्म
वित्॥सुरमंदरीयामासुरंगनाःकाममोहिताः॥५९॥सयुवारूपवान्कांतोमृदुभाषीमनोर
मः॥दृष्ट्वातामुमुक्तःसर्वतिचकाममिवापरं॥६०॥जितेंद्रियंमुनिंमत्तासर्वाःपर्यचरंस्तथा॥आर
णोयस्तुशुद्धात्माभान्भावमकल्पयत्॥६१॥आत्मारामोजितक्रोधो नदृष्यतिनरप्यति॥परप
न्नासां विकारंश्चस्वस्वैरुग्रवसतस्त्रिवान्॥६२॥तस्मैत्रायामसुरम्यांचदुर्नयिःसुसंस्कृतां
पराध्वस्तिरणोऽभ्यांनानोपस्करसंवृतां॥६३॥सकृत्पादगौचंचकुशापाणिरनंदितः॥उपा
स्यपश्चिमांसंधानममेवान्वपद्यत्॥६४॥याममेकंस्त्रिनो ध्याने सुधापतदनंतरं॥सुधाया म
चयंतत्रचोदतिष्ठन्नतःपरं॥६५॥पश्चात्संयामिनीयामंधानमेवान्वपद्यत्॥स्नात्वाप्रातःक्रि
यांकृतत्वापुनरास्तेसमाहितः॥६६॥ ॥इतिश्रीभगवतीभागवतेमहापुराणेप्रथमस्कंधेस

५४

मदशोधयायः॥१७॥ ॥सूतउवाच॥ ॥श्रुत्वातमागतंरजामंत्रिभिःसहितःशुचिः॥
पुरेपुरोहितंकृत्वागुरुपुत्रंसमन्वयात्॥१८॥कृत्वाहृणोत्पुःसम्पुक्कृत्वासनममुनुत्तमं॥
पप्रच्छकुशलेगंचविनिवेद्यपुयस्विनीं॥१९॥सचतानृपपूजां वैप्रत्यगृह्णाद्यथाविधिःपप्रच्छ
कुशलेगस्तेस्वनिवेद्यनिरामयं॥२०॥कृत्वाकुशलसंप्रश्नं सोपविष्टंसुखासने॥शुकं व्यासमुतं
ज्ञांतं पर्यप्रभुतपायिविः॥२१॥किं निमित्तं महाभाग निस्पृहस्त्वमां प्रति॥जातं यागमनंब्रह्मा
यैतन्मुनिसत्तमं॥२२॥शुकउवाच॥ ॥व्यासेनोक्तोमहाराजकुरुद्वारपरिश्रमं॥सर्वेषामाश्रमा
णांचगृहस्थाश्रममुत्तमं॥२३॥मयानां गीकृतं वाक्यं मत्वा बंधुगुरोरतिपि॥नबंधोस्तीति तेनो
क्तो नाहंत कृतवान्युनः॥२४॥इति संहिधमनसं मत्तामां मुनिसत्तमः॥उवाच वचनं तथैव
मिथिलो गच्छामासुच॥२५॥पान्योस्तिजनकस्तत्रजीवन्मुक्तो नराधिपः॥विदेहो लोकविहितः

पानिराज्यमकं टकं ॥ ११॥ कुर्वन्नेराज्यं नथा राजा माया पात्रौ नैविध्यते ॥ त्वं विन्यसिकथं पुत्रवनव
 त्तिः परंतप ॥ १०॥ पश्यन्तं नृपरा दूतं यन्मोहं च मनो गतं ॥ कुरु रागं महानागं पृष्टवान् नृप
 तिव्रतं ॥ ११॥ संदेहो ने मनो जातः कथयिष्याते पार्थिवः ॥ तद्ब्रूता वचनं तस्मै मे हितं समा सु
 तं ॥ १२॥ संप्राप्तो हं महाराज त्वसुरे हितं वा ज्ञया ॥ मोक्षकामो स्मिं राजेन्द्र ब्रुहि कृत्यं ममा तद्य ॥ १३
 तपस्तीर्थं प्रव्रज्या वा स्वाध्यायं स्तीर्थं सेवनं ॥ ज्ञानं वा वद राजेन्द्र मोक्षं प्रति चकारां ॥ १४॥ जनक
 उवाच ॥ १५॥ शृणु विप्रेण कर्तव्यं मोक्ष मार्गं श्रितेन पत्न ॥ उपनीतो वसेदादौ वेदाभ्यासाय वै गुह्यं
 ॥ १५॥ अधीत्य वेदान् वेदं वा दत्वा च गुरुदक्षिणं समावर्त्तस्ति गृहस्थे सदा च निवसेन्मुनिः ॥ १६॥
 न्यायवृत्तिश्च संतोषी निराशो गतः किं त्विषः अग्निहोत्रादिकमो गिकुर्वीतः स स वाक् शुचिः
 ॥ १७॥ पुत्रपौत्रान् समुसाध्यान् प्रख्याश्रमं वसेत् ॥ तपसा चेंद्रिया न्जित्वा नायं पुत्रे निवेश्य च ॥ १८

सर्वे नृपि पथान्यायमात्मन्या सैव नृपि कंधमवित् ॥ वेसे नृपाश्च मेरांत शुद्धवैराग्य संनवे ॥ १९॥ विर
 क्तस्पाधिकारो स्ति स न्यासेना सार्थो क्वचित् ॥ वेदवाक्यमिदं तथ्यं सत्यं वै वदितो नमः ॥ २०॥ मुक्ता
 ह्यवतारिं शवै संस्कारा वेदबोधिनाः चत्वारिंशद्दृष्टस्य प्रोक्ता स्तत्र महात्मभिः ॥ २१॥ अष्टौ च
 मुक्तिकामस्य प्रोक्ताः शमदमादयः अश्रमादाश्च मंगलै दिनिशिष्टानुशासनं ॥ २२॥ मुक्तं
 उल्लेहं दिवैराग्ये ज्ञानविज्ञान संनवे ॥ अवश्यमेव वस्तव्यं आश्रमेषु वनेषु च ॥ २३॥ जनक उ
 वच ॥ २४॥ श्रियाणि बलिष्ठानि मनयुक्तानि मानद ॥ अपक्वस्य प्रकुर्वीति विकारां स्तामने कृत्वा ॥ २४॥
 नोजनेष्टासुरेष्टा च शय्येष्टान्याश्च काश्चन ॥ पती नृत्वा कथं कुर्मादिकारे समुपस्थिते ॥ २५॥ दु
 र्जरं वासना जालं नृणां निमुपयानि वै ॥ अतस्तद्धमनाय पि क्रमणं च परित्यजेत् ॥ २६॥ उर्ध्वं
 सुप्तो यतसेवनशयानो यतसधः ॥ परित्रयपरिनिष्ठो समा गंतिते नरः ॥ २७॥ यथापि पिलि

भा.प्र.
५६

कामूजाधारवांसमधिरोहति॥शनैःशनैःफलेयातिसुरेनमंशगापिवै॥२८॥विहगस्तरसा॥याति
विघ्नशंकानुतस्यवै॥आंताविश्वम्विश्वम्सुसंयातिपिपितिका॥२९॥मनस्कप्रवलंकाममजेय
मकृतात्मभिःअतःक्रमेणजेतममाश्रमानुक्रमेणव॥३०॥गृहस्थाश्रमसंस्थोपिशान्तःसुमतिर
त्नवान्॥नजहर्षेन्नचतयेध्यानालाभेसमो नवेत्॥३१॥विहितं कर्मकुर्वण न स्पृजन्विहितं च यत्
॥आत्मलाभेसुसंतुष्टोमुच्यतेनात्रसंशयः॥३२॥पुत्रपादंराज्यसंस्थोपिजीवन्मुक्तोयथानघ॥विच
रामियथाकामंनमोकिंचित्प्रबाध्यते॥३३॥कुंतानेविविधान्भोगान्कुर्वन्कायारिपनेकराः॥न
लिप्सामियथाहंत्वंतथा मुक्तोभवानघ॥३४॥कथ्यतेखलुपदृश्यमदृश्यबध्यतेकुतः॥दृश्यानिपुं
चक्षूतानिगुणास्तेषांतथापुनः॥३५॥आत्मगम्योनुमानेनतत्प्रत्यक्षःकदाचन॥सकथंबध्यतेब्रह्मन्नि
र्विकारोतिरंजनः॥३६॥मनस्कसुरबुद्धुःखानांकारणंविद्विबुद्धितः॥निर्मलेचकृतेतस्मिन्सर्वंभवति

५६

निर्मलं॥३७॥अमन्सर्वेषु तीर्थेषुस्नात्वास्नात्वापुनःपुनः॥गलितंनमतोयावन्नावसर्वंनिरर्थकं॥३८॥न
देहो न वजीवात्मानेन्द्रियाणिपरंतपु॥मनरावुनुप्याणांकारणंबंधमोक्षयोः॥३९॥शुद्धोमुक्तःसदेवा
त्मानवैबध्येतकहिंचित्॥बंधमोक्षौमनकृतौतस्मिन्शानेप्रशम्यति॥४०॥शत्रुमित्रमुदासीनभेदा
सर्वेमेनोगताः॥एकात्मत्वेकयंभेदःसंभवेत्तद्वैतदर्शनात्॥४१॥शत्रुमित्रजीवोब्रह्मसदाचैवनात्रका
याविचारणा॥भेदबुद्धिस्तुसंसारवर्त्तमानेप्रवर्त्तति॥४२॥अविद्येयंमहाभागविद्याचतन्निवर्त्तनं॥अ
विद्याविनोनातद्वक्तृयंविद्यांचवेत्तिवै॥४३॥विद्याविधेचविज्ञेयेसर्वदैवविचक्षणैः॥विनातपेनछाया
याःज्ञापतेचकथंसुरवाः॥४४॥गुणगणेषुवर्त्ततेनूतानिचतयैवहि॥इन्द्रियाणिन्द्रियेप्येवकोरोषस्त
त्रचात्मनः॥४५॥मयादासर्वेक्षाथंकितावेदेषुसर्वैः॥अन्यथाधर्मनाशःस्यात्सौगतानामिवान
घ॥४६॥धर्मनाशोविनष्टोभूद्धमचारिविवर्त्तिनः॥अतोवेदोपदिष्टेनमार्गेणगच्छतोशुभं॥४७॥

श्रुतवाच ॥ संदेहो वर्तते रागजननिवृत्तिमेति मे किल ॥ भवता कथितं यत्तत् श्रुत्वा तोमेन राधिय ॥
 ४२ ॥ वेदधर्मैर्तुर्हि सा स्यादधर्मविक्रान्ता हि सा ॥ कथं मुक्तिप्रदो धर्मवैदो क्लोवत नृपते ॥ ५० ॥ प्रत्यक्षे
 एतन्नाचारे सोमपातेन राधिय ॥ पशूनां हिंसनं तद्वत्तक्षणां चामिव्यस्य च ॥ ५१ ॥ सूत्रा मरुतो न
 या प्रोक्तः प्रत्यक्षेण सुराग्रहः ॥ घूनक्रीडा तथा प्रोक्ता ब्राह्मणानां च विरोधतः ॥ ५२ ॥ नात्र चित्तमरुतो
 निसाक्षैः प्रत्यक्षेण सुराग्रहः ॥ स्वस्वजोयते राजसत्तमः ॥ अग्निहोत्रं गवां लंभस्तथा वै गो
 सबः स्मृतः ॥ ५३ ॥ पुरा श्रुतं पुराणेषु पुरंति देवो नृपोत्तमः ॥ गोसु वा विहितास्तो न बह्वश्च सदक्षिणाः
 ५४ ॥ चर्मणां पर्वते जाते विंध्यां च तसमः पुनः ॥ मेदां बुद्ध्या वनाज्जानानदी चर्मस्वित्तीक्ष्णः ॥ ५५ ॥
 सोऽपिराजा दिवं पातो कीर्तिस्तस्या खिलानुवि ॥ रावं धर्मेषु वेदेषु न मे बुद्धिः प्रवर्तते ॥ ५६ ॥ स्त्रीसं
 गे च तथा भोगे सुखमाप्नोति मानवः ॥ अजाने दुःखमस्य यं जीवन्मुक्तः कथं न वेत् ॥ ५७ ॥ जन २

कतवाच ॥ हिंसापक्षेषु प्रत्यक्षा सा हिंसा परिकीर्तिता ॥ उपाधियोगतो हिंसा नात्ययेति वि
 निर्णयः ॥ ५७ ॥ यथा इंधनसंयोगादग्नौ धूमः प्रवर्तते ॥ तद्वियोगस्तथा तस्मिन्निर्धूमत्वं विभानि
 वे ॥ ५८ ॥ अहिंसा च तथा विद्विवेदोक्ता मुनिसत्तमः ॥ रागिरांसा विहिंसैव निस्पृहाणां न सा त
 था ॥ ५९ ॥ रागे कृतं च यत्कर्म तथा हंकारसंभवं ॥ अकृतं वेदविद्वांसाः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ६०
 ॥ इति श्रीभगवती भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ श्रुतवाच
 ॥ संदेहो यं महाराज वर्तते हृदये मम ॥ मायामध्ये वर्तमानः सकथं निस्पृहो न वेत् ॥ १ ॥ शा
 स्त्रज्ञानं च संप्राप्य नित्यानि संविचारणं ॥ सजते न मनो मोहं कथं मुच्येत सो नरः ॥ २ ॥ अंत
 र्गततमः छेत्रं शाश्वतो बोधो हि निक्षमः ॥ यथा न नृपतिरतमः कृतपादी पवन्ति यः ॥ ३ ॥ अज्ञो
 हः सर्वभूतेषु कर्त्रेभ्यः सर्वदा बुधैः ॥ सकथं राजराटून् गृहस्वस्य भवेत्तथा ॥ ४ ॥ विनैषि

भा.प्र.
५८

एतन्नेशांतातथा राजन्सुखैषिणा॥ जपैषिणाचसंश्रामेजीवन्मुक्तः कथंभवान्॥५॥ चौरेषु
चौरबुद्धिस्तेसाधुबुद्धिस्ततापसे॥ स्वपरत्वंगतंनान्स्तिविदेहस्तंकथंनृप॥६॥ कदुतीक्ष्णकषाया
म्लरसान्वेक्षिभुनाशुनान्॥ भुनेषुरमतेचित्रंनान्भेषुतथानृप॥७॥ जायससिसुपुत्रिश्रुतव
राजन्भवंतिहि॥ अवस्थास्तपथाकालंतुरीयेसिकथंनृप॥८॥ गजाश्वरथपादाताः सर्वेवैवरागाम
म॥ स्वाम्यहंचैवसर्वेषांमन्यसेतंनमन्यसेतंनमन्यसे॥९॥ मिष्टमसिसदाराजन्समुदितोविमनावि
षे॥ मालापांचतयासपेसिमदकनृपोत्तम॥१०॥ विमुक्तस्तभवेद्राजन्समलोष्टाश्रमकांचनः॥ एका
त्मबुद्धिः सर्वत्रहितकृत्सर्वबंधुषु॥११॥ नमेघरमतेचित्रंगृहदारादिषुनृप॥ एकाकिनिस्पृहोसर्पंचरे
हमितिमेमतिः॥१२॥ निःसंगोनिर्ममः शांतोपन्नमूलफलश्रानः॥ मृगवद्विचरिष्यामिनिर्द्वंद्वोतिःपरिग्र
हः॥१३॥ किंमेगृहेणविन्नेनभाषयावासुरूपया॥ निःसंगमनसःकामगुणातीतस्यपाथिवि॥१४॥ चित्रंतेविवि

राम
५८

धाकारंनानारागसमाकुलं॥ दंभोपंखलुमेनातिविमुक्तोसीतिभाषसे॥१५॥ कदाचिद्धनुजाचिता
निश्चितोसिकदानृप॥१६॥ वैरागसायेमुनयोमितादाराजितव्रताः॥ तेपिमुद्यंतिसंसारजानन्मि
थ्येतिसर्वपा॥१७॥ तववंशसमुद्धानांविदेहाशतिभूयते॥ शौटिकंनमजानीहिनाम्यथेतिकदाचन॥१८॥
विद्याधरोयथामूरेजीन्मांधस्तदियाकरः॥ लक्ष्मीधरोदरीद्रीचनमतेषांतिरर्थकं॥१९॥ तववंशो
द्भवाःपूर्वैश्चिताराजन्मयानृपा॥ विदेहाशतिविरघ्यातानामनःकर्मतो नते॥२०॥ निमिनामिभवद्रा
जापूर्वंतिवकुलेनृप॥ यज्ञार्थंसेतुराजपिविसिष्टंस्वगुरुंमुनिं॥२१॥ निमंत्रयामासपदातरोवाचनृ
पुंमुनिः॥ निमंत्रितोस्मिपत्तायंदेवेंद्रेणधुनाकिल॥२२॥ कृत्वातस्यमखंपूरांकिरिष्यामितवापि
वै॥ तावत्कुरुष्वराजेंद्रसंभारंतुशनैःशनैः॥२३॥ इत्युक्त्वातिर्यप्यौसोथमहेंद्रपजनेमुनिः॥ निमि
रन्यंगुरुंकृत्वाचकारमखमुन्नमं॥२४॥ तच्चुत्वाकुपितोसर्पेवसिष्टो नृपतिपुन॥ शशापचततद्य

भा. प्र०

५९

देहस्नेगुरुलोपकः ॥ २५ ॥ राजापितंशशापाश्चतवापिचयनत्विति ॥ अन्योमशापात्यनितौतावेवचमयाश्र
तं ॥ २६ ॥ विदेहोयदिराजेंद्रकथंशमो गुरुः स्वयं ॥ विनोदवमेचित्रेविनातिनृपसन्नम ॥ २७ ॥ जनक
उवाच ॥ ॥ ससमुक्तं तपातात्रमिष्याकिंचिदिदं मतं ॥ तथापिशृणुविप्रेन्द्रगुरुर्मिसिपूजितः
२८ ॥ पितुः संगं परित्यज्य वनं गंतुं त्वामिच्छामि ॥ मृगैः सह सुसंबंधो भवितानेन संशयः ॥ २९ ॥ महा
भूतानि सर्वत्रानिः संगः कथं विष्यामि ॥ आहारायं सदा विनानिश्चयः स्यात्कथं मुने ॥ ३० ॥ दंडाजिन
कृताविंता यथा तव वने पितृ ॥ तथैव राज्यं चिंता मे विंता यतः स्यात्तव वानवा ॥ ३१ ॥ विकल्पोऽपहृतस्त्वैव हू
रदेशमुपागतः ॥ न मे विलसं रोधो निर्विकल्पोऽस्मि सर्वदा ॥ ३२ ॥ सुखं स्वपामिविप्राहं सुखं भुंजामि
सर्वदा ॥ न बद्धोऽस्मीति बुद्ध्याहं सर्वदैवमुखी मुने ॥ ३३ ॥ त्वंतु दुःखी सदैव सीवद्धोऽहमिति शंकया इति
शंकां परित्यज्य सुखी भव समाहितः ॥ ३४ ॥ देहोऽयं मम बद्धोऽयं न ममेति विमुक्तता ॥ तथा गृहं न मे

राम.

५९

राजं न ममेति च निश्चयः ॥ ३५ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ तद्धुत्वाचनं तस्य शुकः प्रीतमना भवत् ॥ आपृच्छ तं जगामा
श्रुत्वा साश्रममनुत्तमं ॥ ३६ ॥ आगच्छ तं शुकं दृष्ट्वा आसौ पितुः सुखमाप्नुवान् ॥ आतिं ग्राह्यं प्रमच्छ कुशलं
च पुनः पुनः ॥ ३७ ॥ स्थितस्तत्राश्रमे रम्ये पितुः पार्श्वे समाहितः ॥ वेदाध्ययनं संपन्नः सर्वशास्त्रविशा
रदः ॥ ३८ ॥ जनकस्य दशां दृष्ट्वा राज्यं स्वस्य महात्मनः ॥ स निवृत्तिं परां प्राप्य पितुः श्रमं संस्थितः ॥
३९ ॥ पितृणां सुभगां कन्यां पितृशरीरं ॥ शुकश्चकार पुत्री तां योगमार्गं स्थितोऽपि हि ॥ ४० ॥
सनस्यो जनपामासमुपुत्राश्च तार एव च ॥ कथं गौरमभं चैव शंभूं भूरिश्रुतं नृपा ॥ ४१ ॥ कमा
कृतममुसाय्यामुपुत्रः प्रतापवान् ॥ ददौ विनाजपुत्राय तण्डुलाय महात्मने ॥ ४२ ॥ अणुहस्य सुतः
श्रीमान् ब्रह्मदत्तः प्रतापवान् ॥ ब्रह्मजः पृथिवीपालः शुककन्यासमुद्भवः ॥ ४३ ॥ कालेन कियता नत्र
नारदस्योपदेशतः ॥ ज्ञानं परकं प्राप्य योगमार्गमनुत्तमं ॥ ४४ ॥ कैलाशं शिखरे रम्ये तस्मात्संगं पितुः शुक

भा. प्र० कः॥ ध्यानमास्त्रा यविपुलं स्त्रितः संगपरासुरवः॥ ४५॥ उत्सफासगिरेः शृंगान् सिद्धिं च परमांगतः॥
 ६० आकाशगोमहातेजा विराजते पथारविः॥ ४६॥ गिरेः शृंगं विधाजानं सुकोनपतपेनेनदा॥ उत्साता
 बहुवैजाताशुकश्चाकाशागोभवत्॥ ४७॥ अंतरिक्षे पथाचाशुस्तूपमानः सुरर्षिभिः॥ तेजसातिविरा
 जन्वैदितीपश्वनास्करः॥ ४८॥ आसक्तविरहाक्रान्तः क्रंदन् पुत्रेति चासकृत् गिरेः शृंगे गतस्तत्र
 शुकोपचास्त्रितोभवत्॥ ४९॥ क्रंदमानं तथा व्यासं मत्वा हीनं समाकुलं॥ गत्वा सर्वगतः साक्षी प्रति
 शब्दमहात्मा॥ ५०॥ तत्राद्यापि गिरेः शृंगे प्रतिशब्दः स्फुटोभवत्॥ रुदंतं ते समा लक्ष्म्या संशोक
 समन्वितं॥ ५१॥ पुत्रपुत्रेति भाषंतं विरहेण परिक्लृप्तं॥ शिवस्तत्र समागतपाशपाशं प्रबोधयत्॥ ५२॥
 माशीकंकुरु व्यासाद्य पुत्रस्ते योगविभ्रमः॥ परमांगतिमाप्नुतुर्लभांचकृतात्मभिः॥ ५३॥ तस्मिन् शोको
 नकर्तव्यो त्वया सर्वविजानता॥ कीर्त्तिस्ते विपुला जाता तेन पुत्रेण चानघ॥ ५४॥ व्यास उ०॥ नरो को यार

राम.
 ६०

तिदेवेश किं करोमि जगत्पते॥ अंतर्मे लोचने मेघपुत्रदर्शनलाभसे॥ ५५॥ श्रीमहादेव उवाच॥ ॥
 छायां पश्यसि पुत्रस्य पाश्वस्तु सुमनोहरं॥ तां वीक्ष्य मुनिशार्दूलशोकं जहि परं नय॥ ५६॥ सूत उवाच॥
 तदा ददर्श व्यासस्तु छायां पुत्रस्य सुप्रभां॥ दत्तावरं दूरस्तस्मै तत्रैवांतरधीयत॥ ५७॥ अंतर्हिते महादे
 वे व्यासः स्वाश्रममभ्यगात् शुकस्य विरहेणातिनमः परमदुःखितः॥ ५८॥ ॥ इति श्रीभगवति भा
 गवते महापुराणे प्रथमस्कंधे शुकान्तर्धानं नाम एकोनविंशोऽध्यायः॥ १९॥ कृष्ण उवाच॥ ॥ शुक
 स्तु परमां सिद्धिं प्राप्तवान् देवसंमतः॥ किंच कारततो व्यासस्तन्नो ब्रूहि सविस्तरं॥ १॥ सूत उवाच॥ ॥ शि
 ष्या व्यासस्य पेप्यासन्वेदाभ्यासपरायणः॥ आज्ञामादाय ते सर्वगताः पूर्वमिहीतलो॥ २॥ असितो देव
 लश्चैव वेशं पापन एव च॥ जैमिनिश्च सुमेतुश्च गताः सर्वे महातपाः॥ ३॥ तान् गतान् वीक्ष्य पुत्रं च लो
 कान्तरितमप्युत॥ व्यासः शोकसमाक्रान्तो गमनापाकरोन्मतिः॥ ४॥ सस्मार मनसा व्यासः स्तानिषादसु

ना. प्र.
६१

तांशुनां॥मातरंजाहूवीतीरेकुंशो कसमन्वितां॥५॥स्मृत्वाससवतीव्यासस्मृत्कातंपर्वतोन्नमं॥आज
गाममहातेजाजन्मस्नानंस्वकंमुनिः॥६॥दीपंप्राप्यापपप्रद्वक्कगतासावरानना॥निषादास्समाच
क्षुद्रत्रारात्तेपिकन्यका॥७॥सरस्वत्यास्तटेरम्येचकाराश्रममंडले॥व्यासस्तपसमापुक्कस्तत्रैवास
समाहितः॥८॥ससवत्यासुनौजानैरांतनोरमिनद्युतेः॥मत्वातंन्नातरोव्यासःसुखमापवनेस्थितः
२॥चित्रांगदःप्रथमजोरूपवान्शत्रुतापनः॥बभूवन्पतेःपुत्रसर्वलक्षणसंयुतः॥१०॥विचित्र
वीर्यनामासौद्वितीयःसमजायत॥सोपिसर्वगुरोपेतःशंतनोःसुखवर्धनः॥११॥गांगेयःप्रथमस्त
समहावीर्यवानधिकः॥तथैवतौसुनौजानौससवत्यामहाबलौ॥१२॥शंतनुस्नानसुनान्वीक्ष्यस
र्वलक्षणसंयुतान्॥अमंस्तकृणमात्मानंदेवादीनांमहामनाः॥१३॥अथकाजेनकियतां
तनुःकालपर्यये॥तस्याजदेहंधर्मात्मादेहीजीर्णमिवांबरं॥१४॥कालधर्मेगतेराज्ञिभीष्मश्चक्रे

चि

राम

६१

विधानतः॥प्रेतकार्याणिसर्वाणिहानानिविविधानिच॥१५॥चित्रांगदंतनोरज्येस्त्रा
यामासधर्मवित्॥स्वयंनकृतवान्राज्यंतस्मादेवव्रतोभवेत्॥१६॥चित्रांगदस्तवीर्येणप्रमत्तःपरदुः
खदः॥बभूवबलवान्वीरःससवत्यास्थितःशुचिः॥१७॥अथैकदामहाधैवाकुःसैन्येनमहताव्रतः॥
प्रचचारवनोद्देशेपश्यन्बन्धनमृगान्कुरु॥१८॥चित्रांगदस्तगंधर्वेदित्तानंमागिंनृपं॥उन्नरे
निकटंभूमेर्विमानवरसंस्थितः॥१९॥तत्राभूच्चमहद्युधंतयोःसदृशानामयोः॥कुरुक्षेत्रेमेहास्थाने
त्रीणिवर्षाणितापसाः॥२०॥संज्ञलोकमवापाशुगंधर्वेणहतोरणे॥भीष्मःश्रुत्वाचकाराशुचोर्ध्वदे
हिकमेवतत्॥२१॥गांगेयःकृतशोकस्तमंत्रिभिःपरिवारितः॥विचित्रवीर्येणज्येवैस्त्रापयामासधर्
मवित्॥२२॥कृताभिषेकःसचिवैःक्षिजेवैदिविदोन्नमैः॥राज्यंचकारधर्मात्माभीष्मस्यातुमनेस्ति
तः॥२३॥ससवत्यपिसंतुष्टाबभूववरवर्णिनी॥व्यासोपिन्नातरंश्रुत्वा राज्येषितंमुदितोभवत्

भा. प्र०

६२

॥२४॥ यौवनं परमं प्राप्य ससवसा सुतः शुभः ॥ चकार चिंतां नीष्मोपिविवाहार्थं किनीपसः ॥२५॥
काशिराजसुतास्ति स्मः सर्वलक्षणसंयुता ॥ तेन राज्ञा विवाहार्थं स्थापिता च स्वयंवरे ॥२६॥ राजा
नो राजपुत्राश्च समाहूताः सहस्रशः ॥ दद्यात्स्वयं वराय वै पूज्यमानाः ॥ समागताः ॥२७॥ तत्र नीर
ष्मो महातेजाता जहार्बलेन वै ॥ निर्भस्मि राजकं सर्वं रथेनैकेन वीर्यवान् ॥२८॥ सजित्वा पाथि
वान् सवीर्यताश्चादाय महारथः ॥ बाहुवीर्येण तेजस्वी ह्याससाद गजाक्षयं ॥२९॥ मानुवद्भगि
नीवच्च चिंतयन् पुत्रिवत्किल ॥ तिस्रः समानयामास कन्याः कमललोचनाः ॥३०॥ ससवस्यै निवेद्या शु
द्धिजाना कृत्य सत्वरः ॥ देवज्ञानं वेदविदुषः पर्यपृच्छत् शुभं दिनं ॥३१॥ कृत्वा विवाहसंभारं यदा तं भ्रात
रं निजं ॥ विचित्रवीर्यं धर्मिष्ठं विवाहयति सो यदा ॥३२॥ तदा ज्येष्ठपुत्राचेदं कन्यावाजा नृवी सुतं ॥
॥ लज्जमाना सीता पांगी तिसृणां चारुलोचना ॥३३॥ गंगा पुत्रकुरु श्रेष्ठ धर्मसि कुलदीपक ॥

राम
हि

मया स्वयं वरेणा लोहो हतो सिमनसानृप ॥३४॥ वृताहं तेन राजा वै चित्रे मेम समाकुले ॥ यथा योग्यं
कुरुष्व कुलस्या चरितं स्पृच ॥३५॥ तेनाहं हतपूर्वास्मि त्वं वधमभूतां वरः ॥ बलवान्मिमांसे य
यदि ह्यसि तथा कुरु ॥३६॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवमुक्तस्तथा तत्र कन्याकुलतंदनः ॥ अपृच्छत् ब्रा
ह्मणान् वृक्षान्मातरं सचिवांस्तथा ॥३७॥ सर्वेषां मतमाज्ञाय गंगेयो धर्मविप्रमः ॥ गच्छेन्निक
न्यकां प्राह यथा रुचि वरा नने ॥३८॥ विसर्जिता च सा तेन गता ग्रात्वनिकेतनं ॥ उवाच तं वरा रोहारा
जानं मनसं स्मितं ॥३९॥ विनिर्मुक्तास्मि नीष्मेण त्वन्मनस्केति धर्मतः ॥ आगतास्मि महाराज गृहा
णाद्यकरं ममा ॥४०॥ धर्मपत्नी तवात्यंतं न वामि नृप सत्तम ॥ चिंतितो सिमया पूर्वं तया हं नात्र सं
शयः ॥४१॥ ग्रात्वा उवाच ॥ गृहीता त्वं वरा रोहे नीष्मेण परप्रतो मम ॥ रथे च स्थापिता तेन न
गृहीष्ये करं तव ॥४२॥ परोद्धिष्टं च कन्यां गृह्णाति मतिमान्नरः ॥ अतो हं न गृहिष्यामि तं क

श्रीभोकरंतवणामात्मवत् ॥ ४३ ॥ रुदंती विलपंती सासक्ता तेन महात्मना ॥ पुनर्जीवं समागतसु
 रतीवेदमब्रवीत् ॥ ४४ ॥ शाल्वो मुक्तां तवावीरन गृह्णातिकरेणामां ॥ तं गृह्णाण महाभाग मरिष्याम्य
 मथाद्यहं ॥ ४५ ॥ ॥ श्रीभो उवाच ॥ ॥ अन्यचिन्तां कथं तं वेदं ह्रीं मवरवर्णिनी ॥ पितरं स्वंवरा रोदेव
 जशीघ्रं निरकुला ॥ ४६ ॥ तथोक्ता वाथ श्रीभो राजगामवनमेव ह ॥ तपश्चकार विजनेतीर्थे परमपा
 वने ॥ ४७ ॥ क्षेमायेति रूपं तस्य राजो बभूव तु ॥ अंबां अंबालिकां चाथ काशी राजसुते शुभे
 ४८ ॥ राजा विचित्रवीर्ये सौताभ्यां सह महाबलः ॥ रेमेतानां विदुरैश्च गृहे चोपवने तथा ॥ ४९ ॥ वषट्
 णि नवरजोऽकुर्वन् क्रीडां मनोरमां ॥ प्रापा सौमरां भूयो गृहीतो राजपुंश्चरणा ॥ ५० ॥ मृते पुत्रेति
 दुःखान्न जिता स सवतीतदा ॥ कारयामास पुत्रं सप्रेतकायाणि मन्त्रिभिः ॥ ५१ ॥ श्रीभो माह तदेकां तेव
 चने चानिदुःखिता ॥ राज्यं कुरु महाभाग पितुस्तेरांतनोः सुत ॥ ५२ ॥ आनृणां ये गृहाण त्वं वंशं च परि

रक्षयः ॥ पथाननाशमायातिपयांते वंशमिसत ॥ ५३ ॥ श्रीभो उवाच ॥ ॥ संप्रति मे श्रुता मातः पित्र्यर्थे
 पामयाकृत ॥ नाहं राज्यं करिष्यामि न चापि हारं संग्रहं ॥ ५४ ॥ तथा चिन्तां नराकाली कथं वंशो न वेदिति
 ॥ नाससादसुखं तत्र समुत्पन्ने ह्यराजके ॥ ५५ ॥ गंगेयस्तामुवाचे दं मा चिन्तां कुरु नामिति ॥ पुत्रं वि
 चित्रवीर्यं स्पृक्षेन्न जं वोपपादय ॥ ५६ ॥ कुलीनं विजमाह्वयवधा सह नियोजय ॥ नात्र दोषोऽस्ति वेदेपि
 कुलरक्षाविधौ किल ॥ ५७ ॥ गोलकं मुनमुत्साद्य राज्यं देहि मुचिस्मिते ॥ अहं च पालयिष्यामि तस्य राजा
 सनमेव ह ॥ ५८ ॥ तद्धुत्वा वचनं तस्य कानीनं स्वसुतं मुनिं ॥ जगाम मनसा व्यासं दैपायनमकल्मष ॥
 ५९ ॥ स्मृतमात्रस्ततो व्यासराजगामसतापसः ॥ कृत्वा च प्रेममात्रेण संस्त्रितो दीप्तिमान् मुनिः ॥ ६० ॥ श्री
 भो राजपूजितः कामं सत्यवत्या च मानित ॥ तस्मात्तत्र महातेजा विधूमोऽग्निरिवापरः ॥ ६१ ॥ तमुवाच मुनिमाता
 पुत्रमुत्सादय धुनः ॥ क्षेत्रे विचित्रवीर्यं सुदंरं तव वीर्यजं ॥ ६२ ॥ व्यासः श्रुत्वा वचो मातुरास वाक्यमम

भा. प्र०

६४

न्यत ॥ इत्युक्त्वा च खितस्तत्र क्रतुकावमर्चितयत् ॥ ६३ ॥ अंबिका च यादा जाना नारी क्रतुमती तदा ॥ संगं
प्राप्य मुनेः पुत्रमसूतां धं महाबलं ॥ ६४ ॥ जन्मां धं च सुतं मत्ता दुःखिता सत्यवत्यपि ॥ द्वितीयं च वधूं प्रादपु
त्रमुसाहयाश्रुवै ॥ ६५ ॥ क्रतुकालेयसंप्राप्ते व्यासे न सह संगता ॥ तथा चांबालिका रात्रौ गर्भं नारी द
धारह ॥ ६६ ॥ सो यो पांडुः सुतो जातो राजयोग्यो न संशयः ॥ पुत्रार्थे प्रेरयामास वधूं ते च पुनर्वधूं ॥ ६७
आहूय च ततो व्यासं संप्राप्य मुनिस्तमं ॥ प्रेषयामास रात्रौ सा शयनागारमुत्तमं ॥ ६८ ॥ न गतान्
वधूतत्र प्रेष्यासं प्रेषिता तया ॥ तस्यां च विदुरो जातः दास्यो धर्मो विराजः शुभः ॥ ६९ ॥ एवं व्यासेन ते पुत्राः
धृतराष्ट्रादप्यस्त्रयः ॥ उत्सादिना महावीरा वंशरक्षणा हेतवे ॥ ७० ॥ एव दः सर्वमारब्धानं तस्य वंशसमु
द्भवं ॥ व्यासेन रक्षितो वंशो न्नातुर्धर्मविदानया ॥ ७१ ॥ ॥ इति श्रीभगवत्भागवते महापुराणे अष्टा
दशसाहस्र्यां संहितायां प्रथमस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ ॥ प्रथमस्कंधः समाप्तः ॥ शुभेन चतु

राम

६४

साहि०

१

॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ उतिमः श्रीनगवत्यै ॥ ॥ याविश्ववितनोतिपालयतियासंहर्तिकल्प
येब्रह्माणं च हरिं हरं च मनजैरुत्पाद्यतीत्यैगुणैः ॥ सावित्री चरमा मुमां च तनुजां दत्वा यतेन्यः प
थकृतुष्टायस्तिदृष्टमेव संकल्पतां तौ मि विम्वेश्वरी ॥ १॥ यैर्न श्रुतं नागवतं पुराणं नाराधि
तायैः प्रकृतिः पुराणः ॥ प्राप्तेन तत्तं गुरुवक्तव्यं यात्रेयां दृष्ट्या जन्मगतं नराणां ॥ २॥ पुराणात्म्या
निहरी हरकथा कलापकलितानि कविः कृत्वा सौत्रिगुणविरचितानि बुद्धिविज्ञेन ॥ गुणाती
तं स्मृते गुणरसविलाससंयुतं च पुराणं श्रेष्ठं विरतिगुणियं च कारकिंलक्ष्मः ॥ ३॥ श्रुत्वा
नागवतं पुराणं मुच्यते न व संकटात् ॥ पंचलक्षणसमुक्तं विद्याविलसितान्वितं ॥ ४॥ ॥ रुषय ऊ
चुः ॥ आश्चर्यकरमेतन्नेव च न हेतुगर्भकं ॥ संदेहोत्र समुत्पन्नः सर्वेषां नस्तपस्विनां ॥ ५॥ मा
ताव्यासस्य मेधाविनाम्ना सत्यवतीति च ॥ विवाहिता पुराणज्ञानारी शंतनुना कथं ॥ ६॥ कस्य

पुत्री कथं व्यासः सुतो न वत् ॥ कस्य स्थिता सा कथं राज्ञा पुनः शंतनुना वत् ॥ ७॥ तथा पुत्रौ वरौ जातौ तत्वं
कथय सुव्रता विस्तरेण महाजाग कथां परमपावनी ॥ ८॥ उत्पत्तिं वद व्यासस्य सत्यवत्यास्तथा पुनः ॥
श्रोतुं कामावयं सर्वे रुषयः संश्रितव्रताः ॥ ९॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ प्रणम्य परमं नृत्किंचतुर्वर्गप्रदायि
नी ॥ आदिना किं वदिष्यामि कथां पौराणिकीं श्रुतां ॥ १०॥ यस्योच्चारणमात्रेण सिद्धिर्भवति राश्वती
॥ व्याजेनापि हि बीजस्य वायवस्य विशेषतः ॥ ११॥ सम्यक् सवत्सना सर्वैः सर्वकामार्थसिधये ॥ स
त्रिव्या सर्वथा देवी वांछितार्थप्रदायिनी ॥ १२॥ राजा परिचरोता मधार्मिकं सत्या संगरः ॥ चेदिदेश
पतिः श्रीमान् बन्धवदिजपूजकः ॥ १३॥ तपसा तस्य तुष्टेन विमानं स्फाटिकं श्रुतां दत्तमिंदेण नृ
त्रस्मै स्वगमं चाति सुंदरं ॥ १४॥ तेनाह वस्तु सर्वत्र याति दिव्येन नृपतिः ॥ न नृमावोपरि स्यो सौते
नोपरि चरो वसुः ॥ १५॥ विख्यातः सर्वलोके शुधर्मनित्यः स नृपतिः ॥ तस्य जाय विरारो हा गिरिका

भा. दि.
२

नामसुंदरी॥१६॥ पुत्राश्चास्य महावीर्यापिंचासन्नमितौजसः॥ पृथक् देवेषु राजानः स्यापितास्ते
न ननु जा॥१७॥ वसोस्तु पत्नी गिरिका कामात्कालेन्यह्वे॥ दयतां कृतुकालमनुशासन्तातापुंसवनेषु
वि॥१८॥ तदहः पितरश्चैनमूचुर्जहिमृगानिति॥ तच्छ्रुत्वा चिंतयामास नयामितुमंतितथा॥१९॥
पितृवाक्यं गुरुमत्वा कर्तव्यमिति निश्चितं॥ चचार मृगयां राजा गिरिकां मनसा स्मरन्॥२०॥ व
ने स्थितस्य राजर्षिश्चित्ने स स्मारभा मिनी॥ वटपत्रे तु तदा तास्ते नमात्रं समाक्षिपत्॥२१॥ अती
वरूपसंपन्ना साक्षात्प्रियमिवापरां॥ तस्य रेच प्रचक्ष्ं धस्मरतस्तच्च कामिनी॥२२॥ इदं दृष्ट्वा प
रिस्कं नरे तो वै न न वेत्कथं॥ कृतुं कालं च विज्ञायामितं च क्रेन्यस्तदा॥२३॥ अमीयं सर्वथा वीर्यं
मम वै तत्संशयः॥ प्रियायै प्रेषयाम्येतदिति बुधिमकल्पयत्॥२४॥ शुक्रप्रस्थापने कालं म
हिष्या प्रसमी॥ क्षयः॥ अनिमं न्नाय तदीयं वटपत्रं पुटे कृतं॥२५॥ पार्श्वस्थं रूपेण माजाप्य

जीवावधिजं॥ प्रति॥ गृहाणेदं महाजागच्छ शीघ्रं गृहं मम॥२६॥ मत्प्रियार्थमिदं सौम्य गृहान्नय
दिनोत्तमः॥ गिरिकायेष्वयच्छामुत स्यात्प्राप्तं नमध्वै॥२७॥ स्तुत उवाच॥ इत्युक्त्वा प्रददौ पत्रं मे
नायन्यसन्नमः॥ स गृहीत्वोत्पतामुगगनं गतिविन्नमः॥२८॥ गच्छंतं गगने रणेन धत्वा चंचुपुटे
पुटं॥ तमपश्यदथा यांतं खगं रूपेण तथा परः॥२९॥ आमिषं स तु विज्ञायत्री प्रमत्स्य प्रवखगं॥ तुंड
बुधं मथा कानोता बुजौ संप्रचक्रतु॥३०॥ युधतीरपतयेतस्तच्चापियमुनां न सि॥ खगौ तौ नि
गतौ कामं पुटके पतितदा॥३१॥ एकस्मिन् समये केचिदद्रि॥ कानामचाप्सरा॥ ब्राह्मणं सम
नुशासा संध्यावंदनतत्परं॥३२॥ ऊर्वती जलकेलिं सा जले मग्ना चचार सा॥ जग्राह चरणं ना
री॥ दिजस्य वरवणिनी॥३३॥ प्राणायामपरः सोऽयदृष्ट्वा॥ तां कामचारिणीं॥ नारायणवमसी
त्वं ध्यातविघ्नकरी यथा॥३४॥ सा नारायणमुनिमुखेन वत्स॥ वयमुना चरी॥ नारकरी रूपसंपन्ना

आदि

३

त्यदिकाचवराप्सरा॥२४॥ त्र्येनपादपरिन्तुष्टं तच्छ्रुक्रमयवासं॥ जग्राहहरसोयेत्यसाद्रि
कामस्यरूपिणी॥२५॥ अथकालेनकियतामसीतांमस्यजीविनः॥ संप्राप्तेदशमेमासिप्रौ
ढात्रातिमनोरमं॥२६॥ उदरविददाराश्रुतस्माश्रमस्यजीविनः॥ युग्मंविनिस्तंतस्मादुदरा
त्मानुषाकृतिः॥२७॥ बालः कुमारः सुनगस्तथाकन्याशुभाननादृष्ट्वाश्रयमिदं सोयुविस्म
यंपरमंगतः॥२८॥ राज्ञोनिवेदयामासपुत्रीपुत्रौरुषौद्रवौ॥ राजापिविस्मयाविष्टोमुतंज
याहतंशुभं॥२९॥ समस्योनामराजासीदधर्मिकः सत्यसंगरः॥ वसुपुत्रोमहातेजापित्रासं
गृहीतः शिशुः॥३०॥ बालिकावसुनादन्नातरसाजालजीविने॥ नाम्नाकालीतिविख्याता
तथामस्योदरीतिच॥३१॥ मत्स्यगंधेतिनाम्नावैगुणेनसमजायत॥ विवर्द्धमानादासस्यर
देसावासवीशुभा॥३२॥ ऋषयउवाच॥॥ अदिकामुनिनाशप्तमस्मीजातावराप्सरा॥ वि

राम

३

दारिताचदासेनमृताचक्षुसितापुनः॥३३॥ किंबल्लवमहामस्यीरप्सरायावदस्वतत्॥ नृप
स्यांतंकयंसूतकयंसर्वमवापसा॥३४॥ सूतउवाच॥॥ संप्रायदासामुनिनाविस्मितासं
बल्लवहस्तुतिचकारविप्रास्यदीनैवरुदातीतदा॥३५॥ दयात्वाद्वाहणः प्राहतांतदारुद
नीस्त्रियं॥ माशोकंकुरुकल्याणिनापांततेवदाम्यहं॥३६॥ मत्क्रोधनापयोगेनमस्ययो
निंगताशुभोमाबुधौजनयित्वात्वंनापमोक्षमवाप्तसि॥३७॥ इत्युक्तातेनसाप्रापमसीदे
हंनदीजले॥ बालकौजनयित्वासामृतामुक्ताचक्षुपतः॥३८॥ संत्यज्यमत्सरूपंसादी
व्यंरूपमवाप्यच॥ जगामतरसास्वर्गंशापांतैवरवर्णिनी॥३९॥ एवंसायवसोपुत्रीम
स्यगंधावराना॥ पुत्रीचपात्यमानाचदासगेहेववर्द्धते॥४०॥ मत्स्यगंधातदाजाताकि
शोरीचातिसुप्रजा॥ तस्यकार्याणि कुवर्णिवासवीचातिसुप्रजा॥४१॥ ॥ इतिश्री

भा० दि
ध

नागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे मन्मथगंधोत्पत्तिनाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥
एकदा तीर्थयात्रायां ब्रजनगरसरोमुनिः ॥ अजगाम महातेजा कालिंघा स्मृतमुत्तमं ॥ १ ॥ नि
षादमहाधमत्मा कुर्वतं नोजनंतदा ॥ प्राययत्वा परंपारं कालिंघा उदुपेतमं ॥ २ ॥ दासः श्र
त्वा मुनेर्वाकं कुर्वणो नोजनंतदे ॥ उवाच तां मुतां बालां मन्मथगंधां मनोरमां ॥ ३ ॥ उदुपेत
मुनिं बाले परंपारं पारं नयस्व ह ॥ गंतुकामोऽस्मि धमत्मा ताय सोयं शुचिस्मिते ॥ ४ ॥ इत्यु
क्त्वा सा तदा पित्रा मन्मथगंधां यवा सवी ॥ उदुपे मुनिमासीनं संवाहयत नामिनी ॥ ५ ॥ ब्र
जन्मस्य सुता तोये नावित्वा दैवयोगतः ॥ कामाक्षस्तु मुनिर्जातो दृष्ट्वा तां चारुलोचनां ॥ ६ ॥
गृहीतुकामः समुनिर्दृष्ट्वां कुरित यौवनां ॥ दाक्षिणेन करेण यत्नं स्रजदक्षिणे करे ॥ ७ ॥ त
माह मसितायां गीस्मितपूर्वमिदं वचः ॥ कुलस्य सदृशं वः ॥ किं कृतस्य तपसश्च किं ॥ ८ ॥

त्वं वैवशिष्टदायदः कुलशीलसमन्वितः ॥ किंचिकीर्षसि सर्जितमन्मथेन प्रपीडितः ॥ ९ ॥ इ
र्लजं मानुषो जन्मनुविब्राह्मणसन्तमः ॥ तत्रापि दुर्लजं मन्ये ब्राह्मणत्वं विशेषतः ॥ १० ॥ कुलेन
शीलेन तथा श्रुतेन हि जोत्रमस्त्वं किल धार्मविच्च ॥ अनार्यजावकथमद्य यासि विप्रेन्द्रमांवी
क्ष्यचमीनगंधां ॥ ११ ॥ मदीये शरीरे हि जोमो हबुद्धे शुभं किं समा लोकापाणि गृहीतुं समीपं
समायासि कामातुरे स्त्वं कथं नानि जानासि धर्मस्वकीयं ॥ १२ ॥ अहो मंदबुद्धिजो यं गृही
ष्य नूजले मग्न एवाद्यमां वै गृहीत्वा ॥ मनोजा कुलं पंचबाणातिविधं न कोपी हराकः प्रतीपं
हिकर्तुं ॥ १३ ॥ इति संचिंत्य सा बाला तमुवाच मुनिं मुदा ॥ धैर्यं कुरु महा नाग परं नयामि वै
॥ १४ ॥ सूत उवाच ॥ परा मरुतु तत्कृत्वा वचनं हितपूर्वकं ॥ करं त्यक्त्वा स्थितस्तत्र
सिंधो पारंगतः पुनः ॥ १५ ॥ मन्मथगंधां संग्राह्य मुनिकामातुरस्तदा ॥ वेपमाना तिसाक

ना. दि०

५

न्यातमुवाचपुरःस्थितः॥१६॥ दुर्गंधाहंमुनिश्रेष्ठं कथं त्वं नोपशं कसे। समानरूपयो कामं
संयोगस्तु सुखावहः॥१७॥ तनमातपसाकृत्वाक्षणमात्रेण जामिनी। कृता योजनगंधासा
रूपाचवरानना॥१८॥ मगनानिमुगंधितं कृत्वाकांतां मनोहरां। गृहीतुकामं मुनिं प्राहना
न्नासत्यं वती कृता॥१९॥ मुने पश्यति लोको यं पिता मेघतटे स्थितः॥ पशुधर्मे न मे प्रीतिं ज
नयत्यतिदारुणं॥२०॥ घृतीक्षस्वमुनिश्रेष्ठयावद्भवति यामिनी। रात्रौ व्यवयत्रदिष्टदिवा
नमानुषस्य हि॥२१॥ दिवासंगे मे हान्दोषपश्यंति किल मात्मनि॥ कामं यच्च महाबुद्धे लोक
निदादुरासदा॥२२॥ तच्छ्रुत्वावचनं तस्याः युक्तमुक्तमुदारधीः॥ नीहारं कल्पयामास श्री
घ्नंतपो बलेन वै॥२३॥ नीहारे च समुत्पन्ने तटे तितमसां पुते। कामिनी तं मुनिं प्राह मृदुपूर्व
मिदं वचः॥२४॥ कन्याहं हि तन्नाहून्नुक्ता गंतामि कामतः॥ अमोघवीर्यस्त्वं ब्रह्मन्काग

ति मे न वेदिति॥२५॥ पिता रं किं ब्रवीमद्य स गतचिद्भवाम्यहं। त्वंगमिष्यसि नुक्ता मां किं करो
मिव दस्वतः॥२६॥ परासर उवाच॥॥ कांते घमस्त्रियं कृत्वा कन्यैव त्वं न विष्यसि। वृणीष्व वचनं
नीरुयं त्वं मिच्छसि जामिनी॥२७॥॥ मृत्यवती उवाच॥॥ यथामे पितरौ लोको न जानाति च मा
नदा। कन्या व्रतं न मे हन्यात्तथा कुरु हि जोत्रम॥२८॥ पुत्रश्च त्वत्समः कामं वेद द्रुततेजवान्॥
गधो यं सर्वदा मस्याधौ वनं च न वनं वं॥२९॥॥ परासर उवाच॥॥ शृणु सुंदरि पुत्रस्ते विष्णुं रा
सं नवः श्रुचिः॥ न विष्यति च विख्यातः स्त्रै लोको वरवर्णिनी॥३०॥ केन चित्कारणे ताहं जात
ः कामातुरस्त्वियि॥ कदाचि न च संमोहो नूतपूर्व विराजते॥३१॥ दृष्ट्वा चास्मरसां रूपं सदा
हं धैर्यमावहं। देवयोगेन वीक्ष्यत्वां कामस्य वरा गोचरं॥३२॥ तत्किंचित्कारणं विद्धि देवं हि
दुरतिक्रमं॥ दृष्ट्वा त्वां चातिदुर्गंधामगमं मोहमाश्रुयत्॥३३॥ पुराणकत्रपुत्रस्ते न विष्यति

ना. दि०

६

वरानने॥ वेदविभागकर्त्ता च ख्यातश्च नुवनत्रये॥३४॥ ॥ सूत उवाच॥ ॥ इत्युक्त्वा तां वरां या
तां नुक्त्वा समुनिसत्तमः॥ जगाम तरसा स्नात्वा कालिं दी सलिले मुनिः॥३५॥ सापि सत्यवती
जाता सद्योगर्जवती सती॥ सुषवे यमुना दीपे॥ पुत्रं काममिवापरं॥३६॥ जातमात्रस्तु तेज
स्वीतामुवाच स्वमातरं॥ तव स्पेव मनः कृत्वा विष्णं शश्वति वीर्यवान्॥३७॥ गच्छ मातर्यथा कामं
गच्छाम्यहमतः परं॥ तपः कर्तुं महाभागे दर्शयिष्यामि वै मृतः॥३८॥ मातर्यदा न वेत्कार्यं त
व किंचिदनुत्तमं॥ स्मर्त्तव्यो ह तदा श्रीघ्रमाग — मि तै तिकं॥३९॥ तपस्यद्यगमिष्यामि
स्वस्ति माता सुखं वन्सा॥ इत्युक्त्वा निययौ व्याससापि पित्रो तिकां गतिं॥४०॥ दीपे न्यस्तस्त
या बालतस्मात्तद्वै पायनो न वत् जातमात्रो जगामाशु बद्धिं विष्ट्वंशयोगतः॥४१॥ तीर्थे तीर्थे
कृतस्नानश्च चारतपमुत्तमं॥ एवं वै पायनो यज्ञे सत्यवत्यां परासरात्॥४२॥ चकार वेदशा

खाश्च प्राप्तं ज्ञात्वा युगं कलिं॥ वेदविस्तारकरणतु व्यासनामा न वन्मुनिः॥४३॥ चक्रे पुराणसं
हितां महाचारतमुत्तमं॥ शिष्यान् अध्यापयामास वेदान् कृत्वा विज्ञागताः॥४४॥ सुमंत जैमिनिं
पैलं वैशंपायनमेव च॥ असितं देवलं श्वैवशुकं चैव स्वमात्मजं॥४५॥ ॥ सूत उवाच॥ एतच्च
कथितं सर्वं कारणं मुनिसत्तमः॥ सत्यवत्या च व्यासस्य समुत्पत्तिं तथा श्रुत्वा॥४६॥ संशयो
न्न कर्त्तव्यो संनवे मुनिसत्तमः॥ महतां चरिते चैव गुणाग्राह्या मुनेरिति॥४७॥ कारणं च
समुत्पत्तिः सत्यवत्याः ऋषोदरे॥ परासरेण संयोगः पुनः शतनुना तथा॥४८॥ अन्यथा तु म
नेश्चित्रं कथं कामा कलं न वेत्॥ अनायन्ति घं धर्मं सकृत् वा न सकथं मुनिः॥४९॥ सकारणे
यमुत्पत्तिः कथिताश्चर्यकारिणी॥ श्रुत्वा पापविनिमुक्तो नरो न वतिकश्च नः॥५०॥ य एत
त् श्रुत्वा माख्यातं शृणोति मतिमान्तरः॥ न ऽगतिमवाप्नोति सुखी न वति सर्वदा॥५१॥ ॥

जा. वि.

इति श्री नागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे व्यासोत्पत्तिनाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २॥ ॥ कृषय ऊचुः
॥ त्वत्पत्तिस्तु त्वया प्रोक्ता व्यासम्यामिते जसा ॥ सत्यवत्यास्तया सुतविस्तरेण त्वया नघ ॥ १॥ तथा
॥ एकस्तु संदेहो चित्रे स्माकं सुसंस्थितः ॥ न निवर्तति सर्वज्ञ कथितेन तवाधुना ॥ २॥ माता व्यास
स्य या प्रोक्तानां सत्यवती शुभा ॥ सा कथं नृपतिप्राप्ता श्रंतुं धर्मवित्रमे ॥ ३॥ निषादपुत्री
सकथं वृत्तवान् नृपतिः स्वयं धर्मिष्ठः पौरवो राजा कुलहीनामसंवृतां ॥ ४॥ श्रंतोः प्रथमाप
त्री का सुतकथया धुना ॥ नीष्पुत्रो यमेधावी वसोरंशः कथं पुनः ॥ ५॥ त्वया प्रोक्तं पुरा स्म
तराजा चित्रांगदः कृतः ॥ सत्यवत्याः सुतो वीरो नीष्पेणामिते जसा ॥ ६॥ चित्रांगदे हते वी
रे हतस्तदनुजस्तथा ॥ विचित्रवीर्यनामासौ सत्यवत्याः सुतो नृपः ॥ ७॥ जेष्टे नीष्पे स्थिते पूर्वे
धर्मिष्ठे रूपवत्यपि कनीया सकथं राज्ये स्यापितस्तेन जानता ॥ ८॥ मृते विचित्रवीर्ये तु स

त्यवत्यतिः ॥ खितावधूस्यांगौ लकौ पुत्रौ जनयामास सा कथं ॥ ९॥ कथं राज्यं न नीष्पायददौ
सा वरवर्णिनी ॥ न कृतस्तु कथं तेन वीरेण दारसंग्रहं ॥ १०॥ अधर्मस्तु कृतः कस्मा व्यासेनामि
तते जसा न्नातुर्ज्येष्ठस्य नार्यायां पुत्रावुत्पादिताविति ॥ ११॥ पुराणकर्त्रा धिमात्मा सकथं कृत
वानिदं सेवनं परदारणं न्नातुश्चैव विरोधतः ॥ १२॥ जगुस्मितमिदं कर्म सकथं कृतवान्मु
निः ॥ शिष्टाचारकथं स्मृतवेदानुमितिकारकः ॥ १३॥ व्यासशिष्यो मिमेधावी संदेहं ह्येवमुह
मिश्रोतु कामावयं सर्वधर्मस्तत्रैकतक्षणः ॥ १४॥ ॥ स्मृत उवाच ॥ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रा
जामहानिषः पुरा ॥ सत्यवान् धर्मशीलश्चक्रवर्ती नृपोत्तमः ॥ १५॥ अश्वमेधसहस्रेण वा
जपेयं शतेन च ॥ तोषयामास देवेन्द्रं स्वर्गं प्राप महामतिः ॥ १६॥ एकदा ब्रह्मसदनं गतो राजा म
हानिषः ॥ सुरासुर्वेसमाजगुः सेवनार्थं प्रजापतिं ॥ १७॥ तत्र गंगासमायाता स्त्रीरूपधारि

भा. दि.

लीनही॥ नानाभूषणरत्नामातोषणार्थं प्रजापति॥ १८॥ तस्यावासः समूहूतं मारुतेन तरस्विन
॥ आधोमुखाः सुराः सर्वे त्वन्वीक्ष्य च तां तथा॥ १९॥ राजामहा निषस्तां तु निःशंकः समपश्य
त। सापितं प्रेमसंयुक्तं न पत्नानवतीतदी॥ २०॥ दृष्ट्वा तौ प्रेमसंयुक्तौ निर्लज्जौ काममोहितौ
॥ ब्रह्माचुकोपतौ तूष्णं शपचरुषावितः॥ २१॥ मर्त्यलोके शुभ्रपालजन्म प्राप्य पुनर्हि
वं। पुण्येन महता कृत्वा त्वमवाप्स्यसि सर्वथा॥ २२॥ गंगां तथीकृत्वा न ब्रह्मा वीक्ष्य प्रेमवतीं
नये विमनस्कौ तु तौ तूष्णं शपचरुषावितः॥ २३॥ मर्त्यलोके शुभ्रपालजन्म प्राप्य पुनर्हि
वं। पुण्येन महता कृत्वा तिस्रस्तौ ब्रह्मणो तिकात्॥ २४॥ स नृपान् चिंतयित्वा थ नृलोके ध
र्मतत्परान् प्रतीयं चिंतयामास पितरं पुरुवज्जशं॥ २५॥ एतस्मिन् समये चाष्टौ वसवस्त्री
समन्विताः। वशिष्ठस्याश्रमं प्राप्ता रममाणायथेच्छया॥ २५॥ पृथ्वादीनां वसूनां च मध्ये को

वसुरुत्तमः॥ द्यौतां मातस्य नार्या च ददर्शनं दिनीं च गां॥ २६॥ दृष्ट्वा पतिं प्रपञ्चासौ कस्येयं धेनु रु
त्तमाः॥ द्यौस्तामाह वशिष्ठस्य गौरियं शृणु सुंदरि॥ २७॥ तत्कृत्वा सुंदरी प्राह मत्पुलोकोष्मि मे
स॥ उन्नीतरस्य राजर्षेः पुत्री परमशीलना॥ २८॥ दुग्धमस्यापि वेद्यस्तु नारी वा पुरुषोपवा॥
अयुतायुर्न वै नूनं सदैवा गतद्यौवनः॥ २९॥ तस्या हेतो महा नागसवसां गां सतोप्सितां। आन
यत्वा मरश्चेष्टनं दिनीं कामदां॥ ३०॥ यावदस्याः ययः पीत्वा सखी मम सदैवा हि मानुषेषु न वत्ये
का जरा रोगविवर्जिता॥ ३१॥ तत्कृत्वा वचनं तस्याः द्यौः जहार च नं दिनीं। अवमन्य मुनिदांतं पृ
थ्वादिभिः सहानघाः॥ ३२॥ कृतायामथ निंदित्यां वशिष्ठस्तु महातपाः॥ आतगमाश्रमपदं फ
लात्प्राप्य सत्वरः॥ ३३॥ नापश्यत यदा धेनुं सवसां साश्रमे मुनिः। मृगयामास तेजस्वी वेषु गक
रेषु पि॥ ३४॥ नासादिता यदा धेनुश्चुकोपातिशयं मुनिः॥ मृगयामास तेजस्वी वनेषु गकरेषु

भा० वि०

९

पि। वारुणिरपि विज्ञाय ध्यानेन वसुनिहता ॥३५॥ वसुनिर्मेहिता धेनु यस्मात्मां वावमन्य वै। त
स्मात्सर्वे जनिष्यंति मानुषेषु न संशयः ॥३६॥ एवं सन्नाप धर्मात्मा वसुंस्तत्वारुणि स्वयं। रात्रा
विमनसः सर्वे यद्युदुःखान् विताश्रुते ॥३७॥ रात्रास्मरति जानंत रूषिंतमुपचक्रतुः ॥ प्रसादयंत
स्तमृषिं वसवः शरणं गताः ॥३८॥ मुनिस्मानाह धर्मात्मा वसुदीनात्पुरस्थितान्। अनुसंवस
रा सर्वे शप मोक्षमवापय ॥३९॥ येनेयं विहता धेनु नंदिता मम वः समं। तदसौ मानुषे देहे
दीर्घकालं वसिष्यति ॥४०॥ ते रात्रा पथि गच्छंती गंगोदृष्ट्वा सरिदरां। ऊचुस्तां प्रणता सर्वे रात्रा
चितातुरां नदी ॥४१॥ प्रविशामो वयं देविकयं देवामृताशनाः ॥ मानुषाणां च जवरे चिंतयेयं
महती हि नः ॥४२॥ तस्मान्नेमानुषी ज्ञत्वा जयास्मान् सरिदरे तां तनुना मराजयिस्ति स्य नार्या
जवानधे ॥४३॥ जातान्नातान् जले चास्मान्निक्षिपस्व सुरापगे ॥ एवं रात्रा पविनिर्मेक्षो जविताना

राम०

९

त्र संशयः ॥४४॥ तथेत्युक्त्वा श्रुते सर्वे जगुर्लोकं स्वर्कं पुनः ॥ गंगापि निर्गता देवी चिंत्यमाना पुनः
पुनः ॥४५॥ महानिषः स्तुन्यो जातः प्रतीपस्य सुतस्तदा। शंतनुर्नाम राजर्षिर्धर्मात्मा सगर ॥४६॥
प्रतीपस्तु सुतं दृष्ट्वा सूरूपं प्राप्तयौवनं। इदमाह महातेजा प्राप्ता कालं सुतं प्रति ॥४७॥ पुरा हंतप
सायुक्ता गंगतीरे वसंत सुत ॥ अधियानः स्तुतिकामं सूर्यस्यामित तेजसः ॥४८॥ तदा च सलिला
त्रस्मान्निस्ततावरवणिनी। दक्षिणं गालं संकाशमूरुं नेजे शुभानना ॥४९॥ अंके स्थिता स्त्रि
यं चाहमपृच्छं किं वरानने। ममोरावा स्थिता सित्वं किमर्थं दक्षिणे शिवे ॥५०॥ सा तमाह वरारो
हापत्यर्थं राजसत्तमं ॥ स्थितास्यं कुरु श्रेष्ठ कामयान्नां जतस्वमां ॥५१॥ तामवाच महचेदं रू
पयौवनशालिनी। स्तुषानां हं परास्त्रियं कामाकृच्छेयं चालोरुलोचने ॥५२॥ स्थिता दक्षिणमू
रुमेत्वमाश्लिष्य च तामिनी। अपत्यानां स्तुषानां च स्यां विद्विशुचिस्मिते ॥५३॥ स्तुषामेजवक

भा० दि०

१०

न्याणि जाते पुत्रेति वांछिते। न विष्यति च मे पुत्रो तव पुण्यान्तरं सन्नायः॥५४॥ तथेकक्कागतासा
वैकामिनी दिव्यदर्शना। अहं चापि गृहं प्राप्तिं तय नृतां स्त्रियं पुनः॥५५॥ यदोपयाति सा वा
जातां वने चारुहासिनी। कामयान वरा रोहातां नेजेथामनोरमां॥५६॥ नष्टव्यात्वकासिमनि
योगान्नराधिपः॥ धर्मपत्नी च तां कृत्वा न वितावं सुखी किल॥५७॥ स्मृत उवाच॥॥ एवं संदिश्य
तं पुत्रं नृपतिः प्रातिमानसः॥ दत्त्वा राज्यं श्रियं सर्वा वने राजा विवेश हः॥५८॥ तत्रापि च तप
स्तस्मात्समाराध्य जना दत्तं॥ जगाम स्वर्गं राजा सौदेहं त्यक्त्वा वने नयः॥५९॥ राज्यं प्राप महाते
जा शंतनुः सार्वभौमिकं। प्रजां वैपालयामास धर्मं देहो महायतिः॥६०॥ इति श्री जागवते
महापुराणे द्वितीयस्कंधे नृतीयोध्यायः॥॥ स्मृत उवाच॥॥ प्रतीयेथ दिवं याते शंतनुः सत्य
विक्रमः॥ बभूव मृगया शिलोनिघ्नन्नन्यान्मृगान् नृपः॥१॥ सकदाचिदनेघोरे गंगातीरे

राम०

१०

चरन् नृपः॥ ददर्श मृगं नृगावाक्षी सुंदरी चारुच्छया॥३॥ दृष्ट्वा नृपतिर्मत्वा पित्रोक्तेयं वरानना॥
रूपयौवनसंपन्ना साक्षाद्वक्ष्मीरिवापरा॥४॥ पिवन्मुखं बुजंतं स्यान्नृपि मगवन्नृपः॥ रुहो
मामनोजेन व्याघ्रचित्रश्चानवत्॥५॥ सापि महानिषमत्वा प्रेमयुक्ता बभूव ह। किंचित्मंदस्मि
तं कृत्वा तस्या वने नृपस्य च॥६॥ वीक्ष्य तामसितायां गीराजा प्रीतमना नृशं॥ उवाच मधुरं वाक्यं
सांत्वय नृक्षया गिरा॥६॥ देवी वा त्वं च वामोरुमानुषी वा वरानने। गंधर्वी वा ययक्षी वा ना
गकन्या अपरापि वा॥७॥ यासिकासि वरा रोहे नार्यमिन्न वसुंदरि। प्रेमयुक्ता स्मिते वसे धर्मप
त्री न वाद्य मे॥८॥ स्मृत उवाच॥॥ राजा तां नानि जानाति गं मे यमिति निश्चयं। महानिषं समुत्प
न्नं नृपं जानाति जाकृवी॥९॥ पूर्वप्रेमसमायोगा कृत्वा चंमै नृपस्य तां। उवाच नारी राजानं स्मि
तं पूर्वमिदं वचः॥१०॥ स्त्री उवाच०॥॥ जानामित्वा नृपश्चेष्ट प्रतीपतनेयं नृपं। का कानवांछति

ना० दि०

११

चावंगीनुवित्सदृशं पतिं ॥ ११ ॥ बावंधेन नृपश्चेष्टवरिष्यामि पतिं किला ॥ मृणमेसमयं राज
नृहणोमि त्वं नृपो नमः ॥ १२ ॥ यच्च कुर्यामि हं कार्यं शुभं वा यदि वा ॥ शुभं ॥ न निषेध्यात्वराराज
न वक्तव्या तथा प्रियं ॥ १३ ॥ यदा वै त्वं नृपश्चेष्टन करिष्यसि मे वचः ॥ तदा मुक्तागमिष्यामि य
थेष्टं देवमा रिष्ये ॥ १४ ॥ स्मृत्वा जन्म वसुतां सा प्रायना पूर्वकं रुदि ॥ प्रेमं महा निषं सा य वि
चिं तैव च जाह्नवी ॥ १५ ॥ तथेत्पुत्रं यराज्ञा सा च कारा नृपतिं पतिं ॥ एवं वृत्तान् पेण य गंगा
मानुषरूपिणी ॥ नृपस्य मंदिरं प्राप्ता मुनगा वरवाणिनी ॥ १७ ॥ नृपतिस्त्वं समाद्य च क्रीडोपन
ने शुभे ॥ सा पितरं मया मासना वै ह वै वरांगना ॥ १८ ॥ न बुबोध नृपः क्रीडन् गतान् वर्षगण
नया ॥ सतया मृगणा बाक्ष्यान् आशत क्रतु यथा ॥ १९ ॥ सा सर्वगुणसंयक्ता सोपिका म वि
वक्षणा ॥ रे माते मंदिरे दिव्ये रमाना रायणा विव ॥ २० ॥ एवं गच्छति काले सा दधार नृपते स्त

११

हा ॥ गर्ज गंगा वसुं पुत्रं सुषवे चारु लोचनं ॥ २१ ॥ जातमात्रं सुतं तं तु विक्षेपां न सि जाह्नवी ॥ स्व
कीये थ नृपः पश्यन्तो वाच प्रियम प्रियं ॥ २२ ॥ परित्यागाद्गया प्राजाः ॥ स्वितो पित चोक्तवान्
॥ शुभं प्राप्य शुभं वापि मौनमाधाय संस्थितः ॥ २३ ॥ द्वितीयो पितया क्षिप्तो जातमात्रो न सि
प्रियः ॥ तृतीयो थ चतुर्थश्च पंचमो षष्ठ एव च ॥ २४ ॥ सप्तमे वाहिते पुत्रे राजा चिंतातुरो न वत्
॥ किं करोम्यद्यं वंशो मे कथं स्यान्नु स्थिरो न वि ॥ २५ ॥ सप्तपुत्रा हतान् नूना मनया पापरूपया
॥ निवारयामि यद्येवं त्यक्त्वा यास्यति सर्वथा ॥ २६ ॥ अष्टमो यं सुसंप्राप्ते गजे मे मनसि स्थितः ॥
न वारयामि चेदयं सर्वथेयं न लेक्षिषेत् ॥ २७ ॥ न विता वानवा चाये संशयेयं ममाद्भुतः ॥ संन
वेपि च ऽष्टेयं रक्षयेत् वानर रक्षयेत् ॥ २८ ॥ एवं संशयिते कार्ये किं कर्तव्यमयाधुना ॥ वंशस्य रक्ष
णार्थं वै यत्रः कार्यः परो न वत् ॥ २९ ॥ एवं कृतं यदा याति पुत्रं दत्त्वा मनोहरं ॥ विरुतेयं तदा तु सु

भा० द्वि०

१२

ततिष्ठतु मे गृहे ॥ ३० ॥ विचार्य मनसा प्येवं स्थितः पार्थिव स त्रमः ॥ प्रसूतिसमये जातस्तदाद्यौर
रुमो वसु ॥ ३१ ॥ मुनेर्येन रुता धेनुनिदिनी स्त्री जितेन ह ॥ तं दृष्ट्वा नृपतिः पुत्रं तामुवाच पतन्त
पदे ॥ ३२ ॥ दासोऽस्मितवतन्वंगि प्रार्थयामि श्रुचिस्मिते ॥ पुत्रमेकं नृषा त्रस्य देहि जीवं तमय मे
॥ ३३ ॥ हिंसिता सप्त पुत्रा मे करजोरुत्वया मुजाः ॥ अष्टमे रक्ष सुश्रोणि पतामितव पादयोः ॥
३४ ॥ अन्यैः प्रार्थिते ते ददामि दुर्लभं यदि ॥ वंशो मे रक्षणो यो दत्त्वया परमशोभने ॥ ३५ ॥
अपुत्रस्या गतिर्नास्ति स्वर्गे वेदविदो विदुः ॥ तस्मादद्य वरारोहा प्रार्थयाम्यष्टमं सुतं ॥ ३६ ॥ इ
त्युक्त्वा पि गृहीत्वा तं यदा गंतुममुक्षका ॥ तदा तिक्रपितो राजा मुवाचातिः ॥ ३७ ॥ पापि
ष्टे किं करोष्यद्य निरयान्न विज्ञेय किं ॥ कासि क्षिया चरणत्वं पुत्री पापरता सदा ॥ ३८ ॥ यथेष्टं
गच्छ वा तिष्ठ पुत्री मे स्थियता मिह ॥ किं करोमि त्वया पापे वंशं तं करयानया ॥ ३९ ॥ एवं वदति नृ

पाले सा गृहीत्वा सुतं शिशुं ॥ इत्युवाच नृपंगच्छत्वचनं कोपसंयुता ॥ ४० ॥ स्त्री उवाच ॥ पुत्रका
मवचस्तेयं पालयामि महावने ॥ समयो मे गमिष्यामि वचने मेत्यथा कृतं ॥ ४१ ॥ गंगामां त्वं विजानि
हि देव कार्यार्थमागतां ॥ वसवस्तु पुरा श्रावशिष्टे न महात्माना ॥ ४२ ॥ व्रजंतु मानुषी जनिंते
ह्ये चिंतातुरा तु मां ॥ दृष्ट्वा दं प्रार्थयामासुः जननी नो जवानये ॥ तेऽप्योदत्वा वरं जाता पत्नी ते नृप
स त्रमः ॥ देवकार्यार्थमिष्यं जानीहि संजवो मम ॥ ४३ ॥ सप्त ते वसवः पुत्राः सुक्ताः श्रापा दृष्टे
स्तुते ॥ एको यं कियतं कालं तव पुत्रो न विष्यति ॥ ४४ ॥ गंगा दत्तमिमं पुत्रं गृहाण शतनो स्व
ये ॥ वसुदेवं विदित्वेनं सुखं लुक्ष्वसुतोऽब्रवं ॥ ४५ ॥ गंगेयो यं महाजाग न विष्यति बलाधिकः
॥ अद्य तत्र नयाम्येनं यत्र त्वं वै मया वृतः ॥ ४६ ॥ दास्यामि यौवनं प्राप्तां पालयित्वा महीपते ॥ न मा
नृरहितः पुत्री जीवेन्न च सुखी न वेत् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा तं दधे गंगामं गृहीत्वा च बालकं ॥ राजा चा

भा. वि.

१३

तीवः खार्त्तः संस्थितो निजमंदिरे ॥ ५९ ॥ तार्या विरहजंडः खतथा पुत्रस्य चाद्भुतं । सर्वदा चिंतित
नास्तराज्यं कुर्वन्महीपतिः ॥ ५९ ॥ एवं गच्छति काले यः नृपतिर्भृगयांगतः ॥ निघ्न नृमृगगण
नाणैर्महिषान् वनसूकरान् ॥ ५९ ॥ गंगातीरमनुप्राप्तः सराजान्तरं नुस्तुदा । नदीस्तोकज
लां दृष्ट्वा विस्मितः समहीपती ॥ ५९ ॥ तत्रापश्यन् कुमारं तं मुंचं तं विशिखान् बहून् । आह
ष्य च महत्पापं क्रीडं तं सरितस्तटे ॥ ५९ ॥ तं वीक्ष्य विस्मितो राजान प्रज्ञायत किंच न । नोपलेजे
स्मृतिनूपः पुत्रो यं ममवानवा ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वाप्यमानुषं कर्म बाणेषु लघुहस्ततां । विद्यां चाप्र
तिमां रूपं देवदेवस्य सान्निभं ॥ ५९ ॥ पप्रच्छ विस्मितो राजा कस्य पुत्रो सिचानय । नोवाच किं
च कीरो सौ मुंचा छिली मुखानय ॥ ५९ ॥ श्रुत्वा तं नंगतः सोऽथ राजा चिंतातुरो नवत् । कोयं मम
सुतो वा स्यात् किं करोमि ब्रजामिकि ॥ ५९ ॥ गंगतुष्ठावत्तपालस्थित्वा तत्र समाहितः ॥ दर्श

१३

नं साददाय चारुरूपायथापुरा ॥ ५९ ॥ दृष्ट्वा तां चारुसंवर्णि बजाषे नृपतिस्त्रयं । कोयं गंगे
तो बालो मम त्वंददर्शयाधुना ॥ ५९ ॥ गंगतुष्ठा ॥ पुत्रीयं तव राजेंद्र रक्षितश्चाष्टमो वसु ॥ ददा
मि सुखदस्ते स्तु गंगे योयं महामुने ॥ ५९ ॥ कीर्तिकर्त्तृकलस्यास्य न वितातव सुव्रतः ॥ पावि
तस्त्वखिलान्वेदान् धनुर्वेदं च त्राश्वतं ॥ ५९ ॥ वसिष्ठस्याश्रमे दिव्ये संस्थितो यं सुतस्तव । सर्व
विद्याविधानदीप्तः सर्वार्थकुरालः शुचिः ॥ ५९ ॥ यदेदजामदसो सौ तदेदायं सुतस्तवा गृहा
ण गच्छ राजेंद्र सुखी नवनराधिपः ॥ ५९ ॥ इत्युक्तांतर्दधे गंगा दत्ता पुत्रं नृपाय वै । नृपतिस्तु मु
दायुक्ता वत्तवा तिसुखान्वितः ॥ ५९ ॥ समालिङ्ग्य सुतं राजा समाघ्राय समस्तकं । समारोप्य
रथे पुत्रं स्वपुरं संप्रचक्रमे ॥ ५९ ॥ गत्वा गजाक्षयं राजा चकारोऽवमुत्र मं । दैवतं च समाहूय
पप्रच्छ स मुनिं दिनं ॥ ५९ ॥ समाहूयः प्रजाः सर्वाः सचिवान् सर्वशः श्रुजान् ॥ यौवनराज्ये गंगे

यंस्थापयामास पार्थिवः ॥ ६६ ॥ कृत्वा तं युवराजा तं पुत्रं सर्वगुणान्वितं ॥ सुखमास स धर्ममानस
स्मार च जाक्रवी ॥ ६७ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एतद् कथितं सर्वकारं एव सुखापन्नं ॥ गंगेयस्य चोत्प
त्तिं तात व्यासं जवं तथा ॥ ६८ ॥ गंगावतरणं पुण्यं वसूनां संजवं तथा यः शृणोति नरः पापान्मुच्य
ते नात्र संशयः ॥ ६९ ॥ पुण्यं पवित्रमाख्यातं कथितं मुनिमन्त्रमा ॥ यथा मया कृतं व्यासात्पुरा
णं वेदसंमतं ॥ ७० ॥ श्रीमद्भागवतं पुण्यं नानाख्यातकथान्वितं ॥ दैवाय न मुखो ह्यतः पंचलक्ष
णसंयुतं ॥ ७१ ॥ शृण्वतां सर्वपापघ्नं शुभं सुखदं तथा ॥ इति हासमिदं पुण्यं कीर्तितं मुनिम
न्त्रमा ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ कृष्ण उवाच ॥ वसूनां संजवं सूतः कथितः
शपकारणात् ॥ गंगेयस्य चोत्पत्तिः कथिता लोहमर्षणे ॥ १५ ॥ माता व्यासस्य धर्मज्ञताम्ना

सत्यवतीसती ॥ कथं शंतनुना प्राप्ता जाय गंधवती किल ॥ १६ ॥ तन्ममा चक्षुर्विस्तारं दामपुत्री कथं
वृता राजा धर्मविरिष्ठेन संशयं सिंधिमुव्रत ॥ १७ ॥ सूत उवाच ॥ शंतनुना मराजं विमृशयान्निर
तः सदा वनं जगाम निघ्नैर्मृगांश्च महिषान् रुरुन् ॥ १८ ॥ चत्वार्येव तु वर्षाणि पुत्रेण सह नृपति
॥ १९ ॥ रममाणः सुखं प्राप कृमारेण यथा हरः ॥ २० ॥ एकदा विक्षिपत्वा एणं विहनन् खड्गं शूकरान् ॥
सकदा चिद्वनं प्रापः कालिंदी सरितां वर ॥ २१ ॥ महीपतिरनिर्दिश्यमाजिह्वमुत्तमं ॥ तस्य प्र
जावमानि ह्यनुसंचचार वनं तदा ॥ २२ ॥ नमंदारस्य गंधो यं नायं मृगमदस्य च ॥ चंपकस्य नमाल
त्पानकेतव्यामतीहरं ॥ २३ ॥ अन्ननुत्तमं पूवेयं वातिगंधवहः शुभः ॥ कृतो यमेति वायुर्वैमम
घ्राणविमोहनः ॥ २४ ॥ ॥ इति संचित्य मानो सौवन्नाम वनमंडलं ॥ मोहिनी गंधलोनेन शंत
नुः पवनानुगः ॥ २५ ॥ सददर्शनं दीतीरे संस्थितं चारुलोचनां ॥ शृंगाररहितां कातां सुस्थि

जा० दि

१५

तांमलितांवरं॥११॥ दृष्ट्वातामसितापांगीविस्मितः समहीयतिः॥अस्यादेहस्यगंधोयमिति
संजातनिश्चयः॥१२॥ तदद्भुतरूपमतीवसुंदरं। तथैवगंधोयमिललोकसंमतः॥वयश्चता
दहनवयौवनशुभंदृष्ट्वैवराजाकिलविस्मितोजवत्॥१३॥ केयंकृतोवासमुयागताधुनादेवं
गतावाकिमुमानुषानवा॥गंधर्वपुत्रीकिलनागकन्यकाजामिचैनांकथमद्यकामिनी॥
१४॥ संचिंत्यचैवंमनसानपोसौननि। अयंवाप्ययदाततस्तो। गंगंस्मरन्कामवशंगतोयाप
षष्ठकांतांतटसंस्थिताच॥१५॥ कामिप्रियेकस्मसुतासिकस्मादिहस्थितात्वंविजनेवरोरु॥
एकाकिनीकिंवदचारुनेत्रेविवाहितावात्यविवाहितासि॥१६॥ संजातकामोहमरालनेत्रेत्वां
वीक्ष्यकांतांचमनोत्पगंधां। ब्रूहिप्रियेयामिचिकीर्षिसित्वंकिंचेति सर्वममविस्तरेण॥१७॥ इ
त्येवमुक्तासुदती। नपेणप्रोवाचतंसमितमंबुजेक्षणा। दासस्यपुत्रीत्वमवेहिराजन्। कन्या

१५

पितुः शासनसंस्थितांच॥१८॥ तरीमिमांधर्मनिमित्तमेवसंवाहयामिहजलेनृपेन्द्र॥पितागृहे
मेद्यगतीस्तिकामंसत्यंब्रवीमर्थयतेतवाग्रे॥१९॥ इत्येवमुक्ताविरामबालाकामातुरस्तांनृप
तिर्वन्नाषे। क्रूरप्रवीरंक्रूरमांपतित्वं दृष्ट्वा नगद्वन्तनुयौवनंते॥२०॥ नचास्तिपत्नीममवैदि
तीयात्वंधर्मपत्नीनवमेमगाक्षि। दासोस्मितेहंवशागः सदैवमनोजवलापयतिप्रियेमां॥२१॥
गताप्रियामांयरिकृत्यगंगानात्यावृताहंविधुरोस्मिकांते। त्वांवीक्ष्यसर्ववियवातिरम्यंम
नोतिजातंविवशंमदीयं॥२२॥ श्रुत्वामतास्वादरसंनृपस्यवचोतिरम्यंखलुदासकन्या।
उवाचतंसात्विकनावयुक्ताकृत्वातिधैर्यंनृपतिंसुगंधा॥२३॥ यथाह्वराजन्मपितृत्वेवम
न्येहमन्यंततथ्यं॥वचस्तेनास्मिन्स्वतंत्रात्वमवेहिकामंदातायितात्वांकिलप्रार्थयामु॥२४॥
॥ नास्वैरिणीहास्यपिदासपुत्रीपितुर्वशेहंसततंचरामि। सचेद्ददातिप्रथितःपितामेग

भा० दि
१६

हाणपाणिं वशागास्मितेहं॥२५॥ मनीजवस्त्रां नपकिं नोति यथा पुनर्मनिचयौ वनांचा इनी
तितत्रापि हि रक्षणीया धतिकुलाचारपरंपरासु॥२६॥ ॥सूत उवाच॥ इत्याकर्ण्य विचक्ष्मन्
पतिः काममोहितः॥ गतो द्वासपत्ने गेहं याचनां च सुलोचनं॥२७॥ दृष्ट्वा नपतिमायां तं दासो
तिविस्मयंगतः॥ कृतार्थमासनं दत्वा कृतं जलिरनाघत॥२८॥ सोस्मितवन्मृपालकृतार्थे
हंत वागमे। आज्ञां देहि महाराज यदर्थमिह मागमाः॥२९॥ राज्ञो वाच॥ पुत्री ते ह्यमया दृ
ष्टकालिंदी कूलसंस्थिता। देहि मे त्वं महाराज धर्मपत्नीं करोम्यहं॥३०॥ सूत उवाच॥ कन्या
वराय दातव्या धर्मिणः सनातनः॥ विना ज्ञायं कथं राजन् त्वत्समोलनते पुनः॥३१॥ सत्येना
हं प्रदास्यामि पार्थितं कुरुष्वे यदि। समयः सर्वथा पात्यस्त्वयामया त्वनूपते॥३२॥ राजा उवाच॥
धर्मपत्नीं करिष्यामि यत्नं पार्थयसे नय। दातव्यं चेत्प्रदास्यामि तत्तदेयं कथं चन॥३३॥ अ

१६

स्यापुत्री महाराज त्वदंते पृथिवीपतिं॥ सर्वथा चान्निषेक्यो नान्यपुत्रस्तवेति वै॥३४॥ ॥सू
त उवाच॥ श्रुत्वा वाक्यं तु दासस्य राजा चिंतातुरो नवत्॥ गां गेयं मनसा कृत्वा तो वाच नृपतिस्तदा॥
३५॥ कामातुरो गृहं प्राप्तिश्चिताविष्टो महीपतिः॥ नमस्ते न बुजो जाय सुधोपसदनंगतः॥३६॥
॥चिंतातुरं तु तं दृष्ट्वा पुत्री देवव्रतस्तदा। गत्वा पृच्छन्महीपालं तदसंतोषकारणं॥३७॥ इत्थं
यः कोस्ति शत्रुस्ते करोमि वरा गंतवा। काचिंता नृपशाहू लसत्संवदनपोत्रम॥३८॥ किं ते
न ज्ञातेन सुतेन राजन् नृः खं न जानाति न नाशयेद्य। शरणं गृहीतुं समुपागतो सौ प्रागूज
न्मजं नात्र विचारणत्रा॥३९॥ विमुच्य शत्रुं रघुतंदनो पिता तातया दारा रथिस्तुरामः॥
वंनंगतो लक्ष्मण जानकीयां सहैव शौलं किल चित्रकूट॥४०॥ सुतो हरिश्चंद्र नृपस्य
यो रोहितास्येति प्रसिद्धनामा। कीवो यपि त्राविपणो धृतश्च दासायितो विप्रगृहेति नूतं

भा० हि०
७

॥४१॥ तथातिगत्रस्यसुतोवरिष्ठोनाम्नाः शुनः शोफशतिप्रसिद्धः ॥ क्रीतस्त्रुपित्राययूपे
निबद्धः संमोचितो गाधिसुतेन पश्चात् ॥४२॥ पिता ज्ञया जामदग्नेन पूर्ववद्विन्निरो
मातुरिति प्रसिद्धं ॥ असत्यमप्याचरितं च तेन गुरोरनुज्ञागरी सीलता ॥४३॥ इदं शरी
रं तव रूपतेन क्षमोस्मि नूनं वद किं करोम्यहं न शोच न यवमयिवर्तमानेन साध्यमर्थं
प्रतिपादयाम्यहं ॥४४॥ प्रब्रूहि राजन् वकास्ति चिंता निवारयाम्यद्य धनुर्गृहीत्वा देहे
न मे चेच्चरितार्थता वा न वन्न मोघा न वतश्चिकीर्षा ॥४५॥ धिक्कृतं मुंते यो पितुरिप्सिता
र्थं क्षमोपि - सन्नतिपादयेतां जातेन किं तेन सुतेन कामे किं येन किं तात स मुद्रवन्ति
॥४६॥ ॥ सूत उवाच ॥ निशम्येति वचस्तस्य पुत्रस्य शंतनुर्नृपः ॥ लज्जमानस्तु मनसा त
माह सरितः सुतं ॥४७॥ राजा उवाच ॥ चिंता मे महती पुत्रयन्त्र मे कोसि मे सुतः ॥ शूरो

तिबलवान्मानी संश्रामेध पराश्रुतः ॥४८॥ एकामत्यस्य मे ताता तद्वथेदं जीवितं किल ॥
मृते त्वयि मृधे कापि किं करोमि निराश्रयः ॥४९॥ एषामे महती चिंता तेन घट्टः ॥ खितोऽस्म
हं नान्या चिंतास्ति मे पुत्रया तवाग्रे वदाम्यहं ॥५०॥ ॥ सूत उवाच ॥ तदा कण्ठयिगंगेयोमं
त्रिवृक्षानपृच्छत ॥ न मां वदति नृपालो लज्जया घपरिहृतः ॥५१॥ चित्रवात्सनिमेषस्या
घट्टश्चायं विनिश्चयात् ॥ सत्यं ब्रुवंतु मासर्वं तत्करोमि निराकुलः ॥५२॥ तद्वृत्ता ते
न पंगत्वा संविज्ञाय त्वकारणं ॥ रासं सुर्विदिता र्थस्तु गंगेयस्तदचिंतयत ॥५३॥ सहि
तस्तैर्जगामाशुदासस्य सदनं तदा ॥ प्रेमपूर्वमुवाचेंदविनम्रो जाक्रवी सुतः ॥५४॥ पित्रे
देहि सुतां ते घप्रार्थयामि सुमहामते ॥ माता मे स्तु सुते यं ते दासो म्यस्याः परंतपः ॥५५॥ त्वं
गृहाण महाराज पत्नीं कुरु नृपात्मज ॥ पुत्रो स्यान्न न वेदा जावन्न माने त्वयि तिवै ॥५६॥

भा० वि०

१८

गांगेय उवाच ॥ मातेयं मम दासेयी राज्यं नैव करोम्यहं ॥ पुत्र्योऽस्याः सर्वथा राज्यं करीष्यति
न संशयः ॥ ५७ ॥ दास उवाच ॥ सत्यवाक्यं त्वं मया ज्ञातं पुत्रस्ते बलवान्न वेत् ॥ सोऽपि राज्यं बला
न्नूनमगृह्णादिति निश्चयः ॥ ५८ ॥ गांगेय उवाच ॥ न दाग्रहणं नूनं करिष्यामि हि सर्वथा ॥ स
त्यमेव च न तात मया ज्ञीष्मन् व्रतं कृतं ॥ ५९ ॥ सूत उवाच ॥ एवं कृतां प्रतिज्ञां तु निराम्य रुष जीवक
ः ॥ ददौ सत्यवती तस्मै राज्ञे सर्वं गच्छोन्नतां ॥ ६० ॥ अनेन विधिना तेन वृता सत्यवती प्रिया ॥ न
जानामि परं जन्म व्यासस्य नृपसत्तम ॥ ६१ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे द्वितीय स्कंधे पंच
मोऽध्यायः ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं सत्यवती तेन वृता शंतनुना किल ॥ द्वौ पुत्रौ च तया जाता मृतौ
कालवशादपि ॥ १ ॥ व्यास वीर्यं त्रिसंजातो धतराष्ट्रो धरावच ॥ मुनिं दृष्ट्वा यका म्यन्यानेत्र संमी
लने कृतं ॥ २ ॥ सेतारूपाय दाजाना दृष्ट्वा व्यासं नृपात्मजा ॥ व्यासकोपात् समुत्पन्नः पांडुस्तेन न

१८

संशयः ॥ ३ ॥ संतोषितस्तथा व्यासो दास्यास्या कामलादिभिः ॥ विदुरस्तु समुत्पन्नो धर्मं शिः स
त्यवान् शुचिः ॥ ४ ॥ राज्ये संस्थापितः पांडुः कनीया नपि मंत्रिभिः ॥ अधत्वा हृतराष्ट्रा सौनाधि
कारविनिश्चितं ॥ ५ ॥ ज्ञीष्मस्यानुमते राज्यं प्राप्तः पांडुर्महाबलः ॥ विदुरोऽप्यति मेधावी मंत्रिका
येनियोजितः ॥ ६ ॥ धतराष्ट्रस्य द्वे पत्नी गंधारी सौबला स्मृताः ॥ द्वितीया च तथा वैश्या गार्ह
स्थे सुप्रतिष्ठिता ॥ ७ ॥ पांडुरोऽपि तथा पत्न्यौ द्वे प्रोक्ते वेदवादिभिः ॥ सूरसेनमुता कुंती माद्री
च मद्रदे राजा ॥ ८ ॥ गंधारी सुखवे पुत्रराते परम सुंदरं ॥ वैश्याप्येकं सुतं कांतं युयुत्सु
खवे प्रियं ॥ ९ ॥ कुंती तु प्रथमं कन्यां सूर्यात्किं एमिनो हरं ॥ सुखवे पित्र गेहस्था पश्चात्पांडु
परिग्रहः ॥ १० ॥ रुषय उवाच ॥ किमेतस्मिन् चित्रत्वं ॥ नाप्यसे मतिमत्तरजनि तश्च सुत
क एं पांडुना सा विवाहिता ॥ ११ ॥ सूर्यात्कणः कथं जातः कन्यया वद विस्तरात् ॥ पुनः क

भा. वि.
१९

न्याकथंजातापांडुनायाविवाहिता॥१२॥सूतउ॥सूरसेनसुताकुंतीबालनावेयदादि
जा।कुंतीनोजेनराज्ञातुप्रार्थिताकन्यकाशुना॥१३॥कुंतीनोजेनसाबालापुत्रित्वेपरिक
ल्पिता॥सेवनार्थंचविप्रस्यविहिताचारुहासिनी॥१४॥इवसातुमुनिःप्राप्तश्चातुर्मा
स्येस्थितोविजापरिचर्याकृताकुंतीमुनिसौषपरंगतः॥१५॥ददौमंत्रश्रुतंतस्येयेना
हूतःसुरस्वयं।समायातितथाकामंपूरत्येववांछितं॥१६॥हागतेमुनौततःकुंतीनिश्चया
यगहेस्थिता॥चिंतयामासमनसाकंसुरसमचिंतये॥१७॥उदितस्मृतदाज्ञानुतयाह
ष्टोदिवाकर।मंत्रोच्चारंतथाकृत्वाआहूतस्तिग्मगुप्तदा॥१८॥मंडलात्मानुषंरूपंरुत्वा
त्यंवातिपेशलं॥अवातरन्नदाकाशासमीपेतत्रमंदिरे॥२०॥दृष्ट्वादेवंसमायांतंकुं
तीनानुंसुविस्मिता।वेपमानारजोदोषंप्राप्तासद्यैवनामिनी॥२१॥रुत्वांजलिंस्थिता

१९

सूर्यवन्नाषेचारुलोचना।सुप्रीतादर्शनेनाद्यगच्छत्वंनिजमंदिरं॥२२॥सूर्यउ॥आहूतो
स्मिकथंसुनुत्वयामंत्रबलेनवै।नमोज्ञसिकस्मात्त्वंसमाहूयपुरोगतं॥२३॥कामात्रेस्मि
सितापांगिज्जमांजावसंयुतं।मंत्रेणाधीनतांप्राप्तंमावमानयमानिनि॥२४॥कुंत्फवार
॥कन्यास्यहंतुधमज्जसर्वसाक्षिन्माम्पहंतवाम्पहंसुइवाचकुलेकामंरुपानिधे॥२५॥
सूर्यउवाच॥॥जज्ञामेमहतीचाद्यदिगच्छाम्पहंवृथा।हास्यतांसर्वदेवानांचात्रवनात्रसं
शयः॥२६॥वक्ष्यामिंतंदिजंचाद्येनमंत्रःसमर्पितः॥तववापितरंकातेनोचेन्मांत्वंनवि
ष्यामि॥२७॥कन्याधर्मंतेस्यात्तनज्ञा।स्यंजनाकिल।मसमस्मृतथापुत्रो नवितातेवरान
ने॥२८॥इत्युक्तातरणिःकुंतीतन्मनस्कांमुलजितां।मुक्ताजगामदेवेशःवरंदत्वातिवांछि
तं॥२९॥गर्जदधारशुश्रोणिसुगुप्तंमंदिरेस्थिता।धात्रीवेदप्रियाचैकानमातानकस्तथा॥

भा० दि

२०

॥३०॥ गुप्तसमनिपुत्रस्तुजातश्चातिमनोहरः॥ कवचेनातिरम्येणकुंडलान्यांसमन्वितः॥
३१॥ द्वितीयश्चसूर्यस्तु कुमारश्चवापरः॥ करेणुत्वायधात्रेयीतामुवाचसुलजिताः॥३२॥
काचिंताकरजोरुत्वांवाधतेद्यस्मितास्यहं। मंजूषायांसुतंधत्वा नयाम्यहमतंदिताः॥३३॥ व
नेसरित्वाहेवात्यक्काशुबालकंतवा आगमिष्याम्यहं नूनं यथानवेदकश्चन॥३४॥ मंजू
षायांसुतं कुंती मुंचतीचातीऽः खितारुरेदातीवचिंतात्रकिथं प्रक्षेप्यहंपुनः॥३५॥ समा
विष्य सुतं कुंती विललापातिऽः खिता। किकरोमिसुतात्राहंत्यजेत्वांघ्राणवध्नं॥३६॥
मंदनापात्यजामित्वांसर्वलक्षणसंयुतं। रक्षणीयः कुलाचारः पराधीनचजीवनं॥३७॥
पातुत्वांसगुणगुणजगवतीसर्वेश्वरीचां विकास्त्रन्यं सैव ददातिविश्वजननीकात्यायणी
कामदा। प्रक्षेपंमुखपंकजं सुललितं प्राणप्रियाहंकदात्यक्कात्वां विजनेवनेरविजजोऽ

राम०

२०

हावशास्वेरणी॥३८॥ पूर्वस्मिन्पिजन्मनित्रिजगतांमातानचाराधितानध्यातंपदपंकजं
सुखकरंदेव्याः। शिवायाश्चिरं। तेनाहंसुतऽर्जगस्मिसततंत्यक्कापुनस्त्वां वनेतस्यामि
प्रियपातकं स्मृतवती बुध्वाकृतं यस्त्वयं॥३९॥ सुतऽ॥ इत्युक्त्वा तं सुतं कुंती मंजूषायां
धृतं किंलाधात्री हस्ते ददौ नीताजनदर्शनस्तदा॥४०॥ सामुक्ताय मुनातोये मंजूषांतरसा
मखी। कुंत्या समीपमागम्य समाश्रय्य ददाश्रुतां॥४१॥ स्नाताश्च स्नातदा कुंती पित्रवैरम
नि। संस्थिता। मंजूषावहमाना च प्राप्ता चाधिरथेनह॥४२॥ राधासूतस्य नायवैतथा सौपा
लितः सुतः कलेनूद्वलया नीरपालितः सूतसमनि॥४३॥ कुंती विवाहिता कन्यापांडुना
सा स्वयंवरे। माद्री चैव शुभानाया मिदं राजसुताशुजा॥४४॥ मृगयारममाणस्तु वने पांडुम
हाबलाः। जघान मृगरूपेण रममाणं मुनिवने॥४५॥ राक्षसेन तदा पांडुः शोकसमन्वि

भा. वि.

२१

त ॥ तत्काराज्यं वने वा संवकार नृशः ॥ खितः ॥ ४६ ॥ रासन्तेन तदा पांडुः मुनिना कृपितेन च
॥ स्त्रीसंगं यदिक त्रासित दाते मरणं ध्रुवं ॥ ४७ ॥ इति रासन्तेन मुनिना पांडुः शोकसमन्वितः
त्यत्काराज्यं वने वा संवकार नृशः ॥ खितः ॥ ४८ ॥ कुंती माझी च नार्ये दे जन्म पुः सह संगते ॥
सर्वे नार्ये सती धर्म संश्रिते मुनि सत्र मः ॥ ४९ ॥ गंगा तीरे स्थितः पांडु मुनिना माश्रमे शुचि
। शृण्वानो धर्म शास्त्राणि चकार दुष्करं तपः ॥ ५० ॥ कथायां वर्तमानायां कदाचिद्धर्म सं
श्रितां ॥ अश्रुणो ह च न राजा सुपुष्टं मुनिना पितं ॥ ५१ ॥ अपुत्रस्य गतिना स्त्रिस्वर्गे नैव च
नैव चायेन केनाप्युपायेन पुत्रस्य जननं चरेत् ॥ ५२ ॥ कुरमः पुत्रिका पुत्रः क्षेत्रजो गोवृक
स्तथा ॥ कुंडः सहोदः कानीतः क्रीडाः प्राप्तास्तथा वने ॥ ५३ ॥ दत्तः केनापि चारात्पाधनया
हीमुताः स्मृताः ॥ उन्नरेन्नरतः पुत्रानि हृष्टा इति निर्णयः ॥ ५४ ॥ इत्याकर्णित दा प्राह कुंती

२१

कमललोचनां ॥ सुतमुत्पादयाश्रुत्वां मुनिं गत्वा तपो न्वितं ॥ ५५ ॥ समात्तयान दोषस्ते पुरा
ज्ञा महात्मना ॥ वशिष्ठा ज्ञातितः पुत्रोऽश्रुतये तत्पुमया ॥ ५६ ॥ तं कुंती वचनं प्राह मम पुत्रो
स्तिकामदः ॥ दत्ता दुर्वाससा पूर्वसिद्धिदः सर्वथा प्रजो ॥ ५७ ॥ निमंत्रये हं यं देवं मंत्राणां तेन या
र्थिवा आगमे सर्वथा सो वै मम पार्श्वे नियंत्रितः ॥ ५८ ॥ ननु वाको न सा तत्र स्मत्वा धर्मं सुरोत्तमं
। संगम्य सुपुत्रे पुत्रं प्रथमं च युधिष्ठिरः ॥ ५९ ॥ वायोर्वकादं पुत्रं जिह्मं चैव रातक्रतोः ॥ वर्षे
वर्षे त्रयः पुत्राः कुंती ज्ञाता महाबलाः ॥ ६० ॥ माझी प्राह पतिं मंत्रो न मे स्ति कुरु सत्र मः ॥ किं
करोमि महाराज दुःखं नारायणे मप्रजो ॥ ६१ ॥ प्रार्थिता पतिना कुंती ददौ मंत्रं दद्यान्विता ॥ एक
पुत्र प्रबंधेन माझे पति मते स्थिता ॥ ६२ ॥ स्मत्वा तदा श्विनौ देवौ मद्राज सुता सुतौ ॥ न कुलः
सह देवश्च सुपुत्रे वर्णिनी ॥ ६३ ॥ एवं ते पांडुवा पंचक्षेत्रात्पन्नां सुरात्मजाः ॥ वर्षवर्षांतिरेजा

भा० वि०

२२

तावनेतस्मिन्दिनोन्नमः॥६३॥ एकस्मिन्समयेपांडुमर्दिंदृष्ट्वायनिर्जने॥आश्रमेचाति
कामात्रेजिग्राहगतवैस्मराः॥६४॥ मामामामेतिबहुधानिषिद्धोपितयान्त्रां॥आजि
लिंगधियांदैवातपयातधरणातले॥६५॥ यथावृक्षगतावध्रीछिन्नेपततिवैडुमे। त
थासायतिताबालाकुर्वतीब—॥६६॥ प्रत्यागतातदाकुंतीरुदतीबालकास्तथा
। मुनयश्चमहानागाश्चक्रुवाहलंमहत्॥६७॥ मृतंपांडुतदासर्वेमुनयःसंश्रितव्र
ताः॥ सहाग्निनिर्विधिंरुत्वागंगातीरेददाहवै॥६८॥ कृतंसहैवगमनमाद्यांदत्वामुतौ
शिशूःकुंत्यैधर्मं दुपस्कृत्यसतीनांसत्यकामया॥६९॥ जलदानादिकंरुत्वा मुनयस्तत्र
वासिनः॥ पंचपुत्रयुतांकुंतीमुनयइस्तिनापुरं॥७०॥ तां प्राप्ताचसमाज्ञायगंगेयीवि
दुरस्तथा। नागराधतराष्ट्रस्यसर्वेतत्रसमाययुः॥७१॥ यप्रवृचनदीजस्तांपुत्राकस्यवरा

राम०

२२

नतो। पांडोश्चापसमाज्ञायकुंतीऽखान्वितांतदा॥७२॥ तमुवाचसुराणांवैपुत्राःऊरुऊ
लोन्नम। विश्वासार्थं समाकृताःकुंत्यासर्वेसुरास्ततः॥७३॥ आगत्यस्वेतदातैस्तुकथितंन
ःमुताःकिज। नीष्मेणांगीकृतंवाक्यं देवानां ग्रहीतामुताः॥७४॥ गतानागपुरैःसर्वेतानादा
यमुतान्वधुं। नीष्मादयःप्रीतमनाःपालयामाससुरार्थतः॥७५॥ एवंपार्थाःसमुत्पन्ना
गंगेयेनाथपालिताः॥ बभूवुर्बलिनःसर्वेधनुर्वेदस्यपारगाः॥७६॥ इतिश्रीनागवते
महापुराणेद्वितीयस्कंधेपांडुव्रतत्रिनामषष्ठोऽध्यायः॥६॥ सूतउ॥ पंचानांपुपदी
जायसामान्यासाधवीतथा। पंचपुत्रास्तुतस्यासुःपंचेन्योतीवसुंदरा॥१॥ अर्जुनस्यत
थाजायर्हृष्टस्यनगनीशुना॥ मुनद्रायाकृताकांताजिह्मुनाहरिसंमते॥२॥ तस्यांजातो
महावीर्योनिहतोसौराणाजिरे। अनिमनुहतास्तत्रद्वौपद्याश्चमुताः। किल॥३॥ अग्नि

भा० द्वि

२२

मनोवराभायवैराटीचातिसुंदराकुलांतेसुपुवेपुत्रंमंतंवाणाग्निनाशिशुं॥४॥जीवितः
सतुरुहमेनजागिनेयसुतःस्वयं॥दौलिवाणाग्निनिदिग्धःप्रतापेनाद्भुतेनच॥५॥परिक्षी
णेषुवंशेषुजातोयस्मान्वरःसुतः॥तेनपरिक्षितोनामाविक्षातःएधिवातले॥६॥निहते
पुत्रपुत्रेषुधतराष्ट्रोतिः॥खितः॥संस्थोपांडवेराज्येवैजीमवाग्वाणापीडितः॥७॥गांधा
रीचतथाकुंतिपुत्रशोकातुराक्षः॥सेवांतयोर्दिवागत्रंचकारान्त्रियुधिष्ठिरः॥८॥विड
रोप्यतिधर्मात्माप्रजाचक्षुंप्रबोधयन्॥युधिष्ठिरस्यानुमतेनानृपाम्येव्यतिष्ठतः॥९॥
धर्मपुत्रीतिधर्मात्माचकारमेवनंपितुः॥पुत्रशोकोद्भवंडःखंतस्यविस्मारयान्निव॥
१०॥यथाशृणोतिवृद्धोसौतथानीमोतिरोषितः॥बाग्वाणोनाहनत्रंतुश्रावयन्संस्थि
तान्जनान्॥११॥मयापुत्राहताःसर्वेडृष्ट्यांधस्यतेरणे॥६॥शासनस्यरुधिरंपीतंरुघं

२३

तथानवान्॥१२॥अंधीयांतुजतेपिंडंमयादत्तंगतत्रपः॥धांसवत्स्थानवचापिदृष्ट्यास्य
जीवितंजनाः॥१३॥एवंविधानरोक्षाणिश्रावयत्यनुवासनं॥आश्वासयतिधर्मात्मापूर्णे
यमितिचब्रुवन्॥१४॥अष्टादशौववर्षाणिस्थित्वातत्रातिः॥खितः॥धतराष्ट्रोवनेयानं
प्रार्थयामासधर्मजं॥१५॥अजाचतधर्मपुत्रंधतराष्ट्रोमहीपतिः॥पुत्रेभ्योहंहराम्यद्य
निर्वापंविपूर्वकं॥१६॥वृकोदरेणसर्वेषांक्रुतंयत्रोद्धदेहिकंनक्रुतंममपुत्राणांपूर्ववै
रमनुस्मरन्॥१७॥ददामिचेदनंमत्संक्रुत्वाचैवोद्धदेहिकं॥गमिष्येहंवनेतस्तुतपःस्व
र्गफलप्रदं॥१८॥एकांतेविडरेणोक्तोराजाधर्मसुतःशुचिः॥धनंदातुमनश्चक्रैधतरा
ष्ट्रायचार्थिने॥१९॥समाहूयानुजात्सर्वानुवाचएवीयातिःधनंदस्योमहाजागाःपित्रे
निर्वापिकामुके॥२०॥तक्रुत्वावचनंनानुर्ज्येष्ठस्यामितविक्रिमः॥तंहसन्नादहासेन

भा० दि०

२४

मारुतिः ऊपितो ब्रवीत् ॥ २१ ॥ तव दुर्मित्रिते तार्य दुःखं प्राप्तावने वयं ॥ द्रौपदी च महाजासा
सज्जानीता दुःरात्मना ॥ २२ ॥ विराट् जवने वासः प्रसादान्न वसुव्रत ॥ सदा त्वंचरुतं सर्वे मत्स्य
स्यामि न विक्रमैः ॥ २३ ॥ देवि ता त्वं न चो ज्येष्ठ जेवेयं वध्नवः कथं रूपकोरे विराट् स्पृहत्वा नू
पस्य मागधं ॥ २४ ॥ वृहं नडा कथं जिष्णु जवे दाल स्य नर्त्तकः ॥ कृत्वा पेयमहाबाहो योषाया
वासवात्मजः ॥ २५ ॥ गंडी वशो जि नौ हस्तौ कंकणौ जि नौ मातुषं वपुः संप्राप्य किं दुःखं
स्यान्नतः परे ॥ २६ ॥ दृष्ट्वा वेणी कृतां मूर्ध्नि कज्जलं लोचनं तेथा ॥ अर्जुनस्म महाराज दुःखि
तो हंत दानवं ॥ २७ ॥ अचिंतयं ऊधा चित्रे करौ चार्यस्य सर्वथा ॥ असिं गृहीत्वा तरसा वे
स्य हं नान्यथा सुखं ॥ २८ ॥ अदृष्ट्वा त्वं महीपाल निक्षिप्ति महागृहे ॥ दग्धुकामस्य पाया
त्मानिर्दग्धौ सौ पुरोचन ॥ २९ ॥ कीचकानिहताः सर्वे तामपृष्ट्वा जनाधिपानतथा न हता

२५

पूर्वं सजायं धतराष्ट्रजाः ॥ ३१ ॥ मूर्ध्नि त्वं तव राजेंद्र गंधर्वेभ्यश्च मोचिताः ॥ ३२ ॥ ये धिना दयः का
मंश्च त्रवो निगडी कृताः ॥ ३३ ॥ ये धिनहिताया घधनं दातुं त्वमिच्छसि नाहं ददेम हीपाल स
र्वथा तव प्रेरितः ॥ ३४ ॥ इत्युक्त्वा निगते जीमे नृनिःपरिहृतो नृपः ॥ ददौ वित्तं सुवक्रं लं धत
रष्ट्राय धर्मजः ॥ ३५ ॥ कारयामास विधिवत् पुत्राणां चोर्द्धदेहिकं ॥ ददौ दानानि विधेभ्यो
धतराष्ट्रैर्विकामुतः ॥ ३६ ॥ कृत्वोर्द्धदेहिकं सर्वं गंधार्थासिहितो नृपः प्रविवेश वने तू
र्णं कृत्या च विदरेण च ॥ ३७ ॥ संजयः परिचर्य निगतो सौ महामते ॥ पुत्रैर्विचार्यमाण
पिसूरसेन सुतागताः ॥ ३८ ॥ विलपन् जीमसेनोपितथान्ये बांधवाः किल गंगातीरात् परात्
रहस्यययुः सर्वे गजाक्षयं ॥ ३९ ॥ ते गत्वा जाह्नवी तीरे रातयूयाश्च मंशुनं ॥ कृत्वा पराङ्म
दी तत्र स्तेपुस्तपसमाहिताः ॥ ४० ॥ गते वर्षाणि षट्तेषां यदा जाता नितापसाः ॥ युधि

जा. दि०

२५

हिरस्नुविरहादनुजानिदमब्रवीत्॥४०॥ स्वप्नेदृष्टामया कुंती इव लावन संस्थिता॥ म
नो मे तपते दृष्टुं मातरौ पितरं तथा॥४१॥ विदुरं च महात्मानं संजयं च महामतिं रोचते
यदि वं सर्वान् ब्रजाम इति मे मतिः॥४२॥ ततस्ते ज्ञातरः सर्वे सुजडा द्रौपदी तथा वैरा
ली महाजागा तथा नागरिको जनाः॥४३॥ जम्बुः सर्वे जनैः सादृषां डवा दर्शनो मुकाः॥
शतयूपाश्रमं प्राप्य ददृशुः सर्व एव ते॥४४॥ विदुरो न यदा दृष्टः पृष्टं धर्ममुते न वै॥ कास
स्ते विदुरो धीरानूतमाह दं विका सुतः॥४५॥ विरक्तश्चरते क्षत्त्रानिरीहो निःपरिग्रहः
कुत्राप्येकांतं संवासी न ध्यायतः सनातनं॥४६॥ गंगां गच्छन् द्वितीये क्रिवने राजायुधि
ष्ठिरः॥ ददृशु विदुरं क्षामं तमसा संसितव्रतं॥४७॥ दृष्टो वाचमही पातो वदेहं त्वोपु
धिष्ठिरः॥ तस्योक्त्वा य विदुरं स्याणु नूतं श्वानघ॥४८॥ क्षणेन विदुरदेहान्निस्ततं ते

२५

जचाद्रुतं॥ लीनं युधिष्ठिरं सास्येधमं वात्वा त्वरस्परं॥४९॥ क्षत्राज होतदा प्राण तूरो चार्ति
युधिष्ठिरः॥ हा हा यं तस्य देहस्य नूतवानुद्यमं नृप॥५०॥ शृणु वत स्नुतदा रातो वा गुवाचा
त्रारिणी॥ विरक्तो यं न दाहेयिष्येष्टं गच्छ नृपते॥५१॥ श्रुत्वा तां ज्ञातरः सर्वे स स्नु गंगा
जले मले॥ गत्वानि वेदयामास धृत राक्षाय विस्तरात्॥५२॥ श्रुश्रोच चां विकाः सुनु कुं
ती च सौ बली तथा स्थिता स्तत्राश्रमे सर्वे पांडवानां गरैः सह॥५३॥ तत्र सत्यवती सुनु
नारदश्च समागतः॥ मुनयो न्ये महात्मानश्चागता धर्मनंदनः॥५४॥ कुंती प्राह तदा व्या
स संस्थितश्च नंदनं दशनं कृष्णकणस्नु पुत्रो मे जातमान् स्नु वीक्षितः॥५५॥ मना मे तप्य
तेत्यथं दृश्यस्त्वं तपोधन॥ समये सिमहाजा गुरु मे वां क्षितं विजो॥५६॥ गांधारी
उवाच॥॥ इये धिनरणे गच्छन् वीक्षितो मे मया मुने॥ तं दृश्य मुनि श्रेष्ठ पुत्र मे न सहानु

जं॥५७॥ सुनधातुवाच॥॥ अत्रिमनुमहावीरं प्राणादप्यधिकं प्रियं। दृष्टुकामास्मि स
वर्तदश्याद्यतपोधन॥५८॥ सूत उवाच॥॥ एवं विधानि चाकानि श्रुत्वा सत्यवती मुन
ः॥ प्राणायामं ततः कृत्वा दध्यादेवीं सनातनीं॥५९॥ संध्याकाले यस्मै प्राप्ते गंगायां मुनि
सत्तमः॥ सर्वं स्नांश्च समाहूय युधिष्ठिरपुरोगमान्॥६०॥ तुष्टावविश्वजननीं स्नात्वा पु
ण्ये सरिक्कले। प्रकृतिं पुरुषारामां सगुणं निर्गुणं तथा॥६१॥ यथान ब्रह्मान च विष्णु
रीश्वरो न वा स वो नैव जलाधिपस्तथा। न विन्नपो नैव यमश्च पावकः॥६२॥ तदा सिदेवित्
महं नमामितां॥६३॥ जलं न वायुर्न धरान चो वरं गुणान तेषां न च वेदिया एहं। मनो न
बुद्धिर्न च तिम्रगुः शशितदा सिदेवित् महं नमामितां॥६४॥ इदं जीवन् लोके समाधाय चि
त्रैर्गणैर्लिंगकौशम्यनीत्वा समाधौ। स्थिता कल्पकालं न यस्यात्मतन्नाम कोप्यस्ति वेत्तां

विकेते गितस्य॥६५॥ प्रार्थयत्येषमां लोको मृतानां दर्शनं पुनः॥ नाहं क्षमोस्मि मातस्त्वं द
श्याशु जनान्मृतान्॥६५॥ सूत उवाच॥॥ एवं स्नुता तदा देवी माया विश्वेश्वरी शुभा। स्वर्गादि
रूपसर्वान्वेदश्यामा स पार्थिवान्॥६६॥ दृष्ट्वा कृन्ती च गंधासु न धाव विराट्जा। पांडवामु
मुः सर्वे वीक्ष्य प्रत्यागतान् सकान्॥६७॥ पुनर्वि सकृत्तिः सर्वे व्यासेना मित ते जसा॥
स्मृत्वा देवीं महामाया मिंद्रजालमिवायतं॥६८॥ तदा दृष्ट्वा ययुः सर्वे पांडवामु न यस्तथा
। राजानां गपुरं प्राप्नुवन्मासकथां पथि॥६९॥॥ इति श्री नागवते महापुराणे वितीयस्कं
धे सप्तमोऽध्यायः॥७॥ सूत उवाच॥॥ ततो वर्षे नृतीये च धतराष्ट्रसन्तपतिः॥ दावाग्नि
नावने दग्धः स नार्यः कृन्ती संयुतः॥१॥ संजयस्तीर्थयात्रायां गतस्य क्कामही पतिः॥ शु
त्वा युधिष्ठिरं राजानां रदाऽः खमाप्तवान्॥२॥ षट्त्रिंशे गते वर्षे कौरवाणां क्षयात्पुनः

भा० दि

३७

प्रभासेयादवाः सर्वेविषयास्तयंगताः॥३॥तेषां त्वामदिरांमन्त्रास्तत्वायुदं परस्परं।क्षयंप्रा
प्तमहात्मानः पश्यतां रामरुद्रयोः॥४॥ देहंतत्प्राजरा मस्तु कृष्णकमललोचनः॥ व्याधवा
णा हतः शांयं पालय नृनगवन्दरि॥५॥ वसुदेवस्तु तच्छ्रुत्वा देहत्यागं हरे रथाज हो प्राणा
स्तु चान्द्रत्वाधारवत्यां महामतिः॥६॥ संस्कारं लज्जया मास पापस्तस्य महात्मनः। तं पत्रो नु
ययुः सर्वाः वसुदेवमहामतिः॥७॥ अर्जुनस्तु तत्प्राभासे चातिदुःखितः। संस्कारं तत्र स
र्वेषां यथा योग्यं चकार ह॥८॥ समीक्ष्याथ हरे देहं कृत्वा काष्ठस्य संचयं। अष्टाभिः सह प
त्राभिः दहियामास चार्जुन॥९॥ देहं रामस्य रेवत्या सह दृक्धाविना वसौ। अर्जुनो धार
कामे त्वपुरात्निःकासय कर्जुन॥१०॥ पुरीसा वासुदेवस्य समुदे गौ वज्राविता। अर्जुनस
र्वलोका नैगही त्वानि गतस्तदा॥११॥ इन्द्रपुत्रे समागम्य वज्रो राजा कृतस्तदा। रुद्रप

३७

त्रस्तमार्गे चौराजीरैश्च लुंविता॥१२॥ धनं सर्वं गृहीतं च निस्तेजश्चाजना न वत्॥१३॥ इन्द्रपु
त्रे समागम्य वज्रो राजा कृतस्तदा। अनिरुद्धस्तु तः श्रामान् पार्थेनामित तेजसा॥१४॥ व्यासा
यकथितं दुःखं ते नो क्रीसौ महारथा। पुनर्यदा हरिस्तं च न वितासि महामते॥१५॥ तदा ते जस्त
वात्कथं न विष्यति पुनर्युगे। तच्छ्रुत्वा वचनपार्थे गित्वा नागपुरे कर्जुनः॥१६॥ दुःखितो धर्मराजा
न वृत्तांतं सर्वमब्रवीत्॥१७॥ देहत्यागं हरेः श्रुत्वा यादवानाक्षयंगता। गमनाय मतिं चक्रे राजा
हिमाचलं प्रति॥१८॥ षड्विंशद्वार्षिकं राज्ये स्थापयित्वा तत्रासुतं। निर्जगाम वनं राजा द्रौप
द्यान्ना रतिः सह॥१९॥ षड्विंशच्च वर्षाणि कृत्वा राज्यं गमाकये। गत्वा हिमाचले षट्तेज
ऊः प्राणान् प्रयासुताः॥२०॥ परिक्षिदपि राजर्षिः प्रजाः सर्वाः धार्मिकः॥ अपालय चरा
जेन्द्र षष्टिवर्षाणि तं दितः॥२१॥ बभूवमगया शीलोजगाम वचनं महत्। विदुर्मृगं विचि

भा.दि
२८

न्यातोमध्याक्रेनपतिस्वयं॥२०॥त्रिषितश्चपरिश्रांतःक्षुधितश्चोत्ररासुतः।तथाधर्मेण
तप्तश्चददशमुनिमंतको॥२१॥ध्यानस्यंतमुनिंराजाजलंपप्रब्रुवातुरः॥नोवाचकिंचि
मौनस्यश्रुकोपनपतिस्तदा॥२२॥मृतंसर्पेतिदादायधनुःकोद्यांक्षुधातुरः।कलिनावि
ष्टचित्रस्तुकंवेतस्यनिवेशयत्॥२३॥आरोपितेतयासर्वेनोवाचमुनिसन्नमः॥नाकु
क्षत्रपसायुकोराजायस्वगृहं॥२४॥मित्राण्यप्युक्तस्यपुत्रोतितेजस्वीमविजातोम
हातयाशृंगीततोयशुश्रावक्रीडमानोवनांतिके॥२५॥मित्राण्यप्युक्तस्यपुत्रंपितुकं
वेतवाधुनालंघितोस्तिमृतःसर्पःकेनापीतिमुनिश्चरा॥२६॥तेषांतद्वचनंश्रुत्वाचु
कोपातिशयंतदा।सशपनपतिकुक्षोःगृहीत्वायकरेजलं॥२७॥पितुःकंवेद्यमेयेन
मृतःसर्पोनिवेशितः॥तंधक्षत्वप्यसोमास्तक्षकःसप्तमेहनि॥२८॥इतिशप्तस्तदाते

राम
२८

नराजाश्रुत्वास्यवैपिति।पुत्रंनिवेद्यवेगेनराजेशपतिवेदयत्॥२९॥मुनेःशिष्योथराजा
नंसमुपेत्यगृहेस्थितः।शापनिवेदयामासमुनिपुत्रेणचापितं॥३०॥अनिमत्सुसुश्र
त्वाशापंदंविजेतवै॥अविचार्यमविज्ञायमंत्रैर्वृक्षानुवाचह॥३१॥शप्तोहंविजपुत्रे
णममदोषादसंशयं।किंचिधेयंमयामात्पाउपायचिंत्यतामह॥३२॥मृत्युःकिलानुतिवा
येवैवदंतिवेदवादिनः॥यत्रस्तथापिशस्त्रोक्तः॥कत्रव्यसर्वथाबुधैः॥३३॥उपाय
वादिनःकेचित्प्रवदंतिमनीषिणः॥विज्ञोपायेनासिद्धंतिकायाणिनतरस्यवै॥३४॥
मंलिमंत्रौषधीनांवैप्रजावाःखलुऽविदाः॥ननवंतिचकिंतैस्तुमतिमद्भिःसुधाधितै
ः॥३५॥सर्पदृष्टापुनरायामुने॥संजीवितामृताः॥दत्वाहंआयुषःस्नेनमुनिनासाव
राक्षसा॥३६॥नवितव्येनविश्वासःकत्रव्यःसर्वथाबुधैः॥प्रत्यक्षंतत्रदृष्टंतंपश्यंतु

भा. वि.
२९

सचिवाकिल॥३॥ कोपिदिविष्टयिवावाहरेतपुरुषः क्वचित्॥ दैवेमतिममाधायस्ति
छतिनिरुद्यमः॥३८॥ विरक्तस्तुयतिनूत्वातिक्षायंयातिसर्वथा॥ गृहस्यानंगृहेकाम
माहूतोवायवान्यथा॥३९॥ यदृष्टयोपपन्नंवाक्षिप्तंकेनापिबामुखे॥ उद्यमेनविनाचा
स्याऽदरेसंविशोक्तयं॥४०॥ विहितेषुद्यमेकार्यंयदासिद्धंनयातिचेत्॥ तदादैवानिधे
स्थनेचित्रमालंबयेदुध॥४१॥ ॥ मंत्रिणाउवाच॥ ॥ कोमुनियेनदत्त्वाऽर्द्धमायुषोःजीविता
प्रिया॥ कथंमृतामहाराजतन्नोब्रूहिमविस्तरं॥४२॥ राजोवाच॥ ॥ जगोनायविरारोहा
पुलोमानामसुंदरी॥ तस्यांतुच्यवनेनाममुनिर्जातोतिविश्रुतः॥४३॥ च्यवनस्यशर्या
तीयासुकन्यानामसुंदरी॥ तस्यांजज्ञेसुतःश्रीमान्प्रमतिविश्रुतः॥४४॥ प्रमतेस्तुप्रि
याजायाधृताचीनामविश्रुतारुरुर्नामसुतोजातस्तयापरमतापसः॥४५॥ तस्मिंश्चस

२९

मयेकश्चित्स्थूलकेशश्चिस्मृतः॥ मुनिःपरमतेजस्वाधर्मात्मासत्यसमतः॥४६॥ तस्मिंश्च
समयेमात्याःमेनकाचवराप्सुरागर्जविश्रावसोःप्राप्यनिर्गतावरवणिनी॥४७॥ स्थूलके
शाश्रमेगत्वाविसमर्जवराप्सरा॥ कन्यकांचनदीतीरेसर्वलोकातिसुंदरी॥४८॥ दृष्ट्वा
थांतदाकन्यांजग्राहमुनिसत्तमः॥ पुष्पोषस्थूलकेशस्तुनामप्रमदाराकृता॥४९॥ साका
लेयौवनंप्राप्तासर्वलक्षणसंयुताः॥ रुरुदृष्ट्वाचतांवालाकामबाणादितोत्थकृतः॥५०॥
॥ इतिश्रीजागवतेमहापुराणेद्वितीयस्कंधेअष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥ राजोवाच॥ ॥ कामा
र्तःसमुनिर्गत्वारुरुःसुप्तोनिजाश्रमे॥ पिताप्रहृदीनंतंकिंरुरोविमनासिवै॥१॥ सत
माहातिकामार्षःस्थूलकेशस्यचाश्रमे॥ कन्याप्रमदरागनामसामेजायनिवेदिति॥२॥
सगत्वाप्रमतिश्रुणुस्थूलकेशमहामुनिं॥ प्रसादप्रमुखंरुत्वाययाचेमांवराननां॥३॥ द

ना० दि०

३०

दौवाचस्यूलकेशः प्रदास्यामिमुनेहनि॥ विवाहार्थंच संनारं रचयामासतुर्वने॥ ४॥ प्रमति
स्यूलकेशश्च विवाहार्थं समुद्यमौ॥ बन्वतु महात्मानो समीपस्थौ तपोवने॥ ५॥ तस्मि
न्नवसरे कन्यारममाणं गृह्णांगणो॥ सुप्रपन्नगपादेनाञ्च स्मृत्वा चारुलोचना॥ ६॥ दंष्ट्रा
निर्विषयुक्ता निर्दृष्टा सा तत्क्षणं तस्मै॥ अहिना घोररूपेण सुंदरी साम्प्रमदरा॥ ७॥
ऊलाहलस्तदा जातो मतां दृष्ट्वा प्रमदरां मिलितामुनयः सर्वे च कुशु॥ श्लोकसंयुता॥ ८॥
॥ नूमातां पतितां पतितां दृष्ट्वा तस्याः पिता तिडः खितः॥ रुरोद विगतप्राणा दीप्यमानं सु
तेजसा॥ ९॥ रुरुश्च तदा कंदं दर्शनार्थमुपागतः॥ ददर्श पतितां कांतां सजीवां मिव
कामिनीं॥ १०॥ रुदंतं स्यूलकेशं च दृष्ट्वा न्यार्षि स तन्मान् रुरुः स्यात्तादृहिगत्वा रुरो
द्विरहाकृतः॥ ११॥ अहो देवेन स पोयं प्रेषितः परमाद्भुतः॥ मम शर्मविधाता यडः ख

३०

हेतुरयं किल॥ १२॥ किं करोमि कगच्छामि मृता मत्प्राणवधत्रजा॥ न वै जावितुमिच्छामि विषुक्तः
प्रियया नया॥ १३॥ नालिंगिता वरारोहानमया चुंबिता मुखे॥ न प्राणिग्रहणं प्राप्तां मंदजापे
न सर्वथा॥ १४॥ लाजा होमस्तथा चान्नौ नरुतस्त्वनया सह॥ मानुषं धिगिदं कामं गच्छं त्वम
मासवः॥ १५॥ डः खितस्य नयैर्मृत्युर्वांछितः समुपैति वै॥ सुखं तर्हि कयं दिव्यं प्राप्यते तु
विवांछितं॥ १६॥ प्रपन्नमिह देघोरे पावकं प्रविशाम्यहं॥ विषमग्निजले पाशं कृत्वा प्राणं
स्य जाम्यहं॥ १७॥ विलप्येवं रुरुस्तत्र विचार्य मत्तमा पुनः॥ उपायं चिंतयामास स्थितस्त
स्मिन्नदीतटे॥ १८॥ मरणात्किं फलं मे स्यादात्महत्या डरत्ययां डः खितश्च पिता मे स्यात्जन
नीचापि डः खिता॥ १९॥ दैवस्त्रुष्टो न वेत्ता मंदृष्टा मां त्यक्तजीवितं॥ सर्पप्रमुदितश्चात्मानं
क्षयेन्नात्र संशयः॥ २०॥ उपकारः प्रियायाः कपरलोके न वेदपि॥ मृते मप्यात्मघाते न विर

भा० दि०
३१

हापीडितेन च ॥ २१ ॥ विमृष्यैवं रुरुस्तत्र स्नात्वा च मृशुचिस्थितः ॥ परलोके प्रिया प्राप्तिन मे
स्मादात्मघातनि ॥ एतदर्थे मृतं मां वै न वेदोषामृता पुनः ॥ २२ ॥ विमृष्यैवं रुरुस्तत्र स्नात्वा च मृ
शुचिस्थितः ॥ अब्रवीद्वचनं ह्यजलं घ्राणवसौ मुनिः ॥ २३ ॥ यन्मया श्रुतं किंचिच्छ्रुतं देवा
र्चनादिकं ॥ गुरुवः पूजितान् क्राज्जन्तपः कृतं ॥ २४ ॥ अधीतास्त्वखिला वेदा गयत्री सं
स्मृता यदि रविरा राधितस्ते न मजीवत मम प्रिया ॥ २५ ॥ यदि जीवेन्ममैकांता तप जेत्प्राणान्
हंत तः ॥ इत्युक्त्वा तज्जलं नृसौ विक्षेपाराध्य देवता ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ ॥ एवं विलयतस्त
स्य नायपिंडः ॥ खितस्य च देव हतस्तदा नेत्यवाक्यमाह रुरुः ततः ॥ २७ ॥ ॥ देव हतः ॥ ॥
माकाषीः साहसं विप्रकथं जीवेन्मता प्रिया गतायुरेषा सुश्रोणी गंधर्वाप्सरसः सुता ॥
२८ ॥ ॥ अन्यो कामय चार्वांगी नेयं विवाहितास्तया किं त्वारोदिषिडुर्बुधे का प्रीतिस्तेन पास

३१

हा ॥ २९ ॥ ॥ रुरु उवाच ॥ ॥ देव हत न चान्यां वै वरिष्णाम्यहं मंगतां ॥ यदि जीवेन्मजीवेदामर्त्त
व्यं चाधुना मया ॥ ३० ॥ ॥ राजा उवाच ॥ ॥ विदित्वा तिह वं तस्य देव हतो दयान्वितः ॥ उवाच व
चन तथ्यं सत्यं चाति मनोहरं ॥ ३१ ॥ ॥ उपायं कुरु विप्रं द्रविहितं यस्मुरैः पुरा ॥ आयुषोर्ध्व
दानेन जीवया सुप्रमदरां ॥ ३२ ॥ ॥ रुरु उवाच ॥ ॥ आयुषोर्ध्व प्रयत्नामिक न्यायै नात्र संश
यः ॥ अद्य प्रत्यावृत्त घ्राण प्रीतिस्तु मम प्रिये ॥ ३३ ॥ ॥ राजा उवाच ॥ ॥ विश्वावसुस्तदा
तत्र विमानेन समागतः ॥ स्नात्वा पुत्री मृतां चाशुस्वर्गलोकात् प्रमदरां ॥ ३४ ॥ ॥ ततो गंधर्व
राजश्च देव हतश्च मंत्रिणः ॥ धर्मराजमुपेत्ये देव च न प्रतिनाषितां ॥ ३५ ॥ ॥ धर्मराज रुरो
ः पुत्री सुताश्च विश्वावसोस्तथा ॥ मृता प्रमदरा कन्या दृष्ट्वा सप्रेण चाधुना ॥ ३६ ॥ ॥ सारुरोरायु
षोर्ध्वेन मर्त्तकामस्य सूर्यजः ॥ समुन्निष्ट तु साकांता मन्यसे यदि सुवतः ॥ ३७ ॥ ॥ धर्म उवाच

भा० वि०

३२

एविश्वावसुसुताकन्यादेवदुतयदिबसि। उन्निष्टत्वादेनरुगत्वात्वमर्पय॥३८॥ एवमुक्तेय
तौगत्वाजीवयामासतुश्चतां॥ उदन्निष्टचसानारीततः सुप्रोक्षिताइव॥३९॥ रुक्म्यातिवसे
तुष्टत्वां प्राप्यचारुलोचनां॥ गतोविश्वावसुस्वर्गजीवयित्वाप्रमदरां॥४०॥ उपायस्तुप्रक
र्तव्यः सर्वथाशास्त्रसंमतः॥ मणिमंत्रौषधीनिश्चविधिवत्प्राणे॥४१॥ इत्युक्त्वा सचिवान्
जाकल्पयित्वाशुरक्षकान् कारयित्वा यत्रामादं साप्त नौमिकमुन्नमं॥४२॥ आरुरो होत्र
राम्नुः सचिवैः सह तक्षणां मणिमंत्रधराभूराः स्यापिता तत्र रक्षणे॥४३॥ तेषामास
नूपा लोमुनिंगौरमुखंततः॥ प्रसादार्थं सिकलस्य क्षवस्वेति पुनः पुनः॥४४॥ ब्राह्मणान् सिद्ध
मंत्रज्ञानरक्षणार्थमितस्ततः॥ मंत्री पुत्रास्थितस्तत्र स्थापयामास सर्वतः॥४५॥ नक्षत्रि
हारुहेतत्र प्रसादे चातिरक्षिते। वचोपिनश्चिरंतन प्रवेष्टो विनिवार्यते॥४६॥ नक्षत्रोत्पादि

राम०

३२

कं राजा तत्र स्थैवाकरोत्तपः॥ मंत्रिनिः सह संमन्त्र्य गणयन् दिवसानपि॥४७॥ नक्षत्रोत्पादिकं
राजा तत्र स्थैव चकार सः॥ स्नानसंध्यादिकं कर्म तत्रैव निवर्त्तयत्॥४८॥ राजकार्याणि सर्वाणि त
त्र स्थैकरोत्तपः॥ मंत्रिनिः सह संमन्त्र्य गणयन् दिवसानपि॥४९॥ कश्चिन्नक्षत्रपयोनाम ब्राह्म
णो मंत्रविद्वजः॥ शुश्राव च तथा शायं प्राप्तां राजा महात्मना॥५०॥ स धनार्थी दिजश्चेष्टः कश्यप
ः समचिंतयन् ब्रजामितत्रयत्रा सोऽशमो राजा दिजेन ह॥५१॥ इति कृत्यामर्तिविधयः स्वर्गहान्निम
तः पथि। कश्यपो मंत्रविदिद्वान् धनार्थी मुनिसत्तमाः॥५२॥ इति श्री नागवते महापुराणे दि
तीयस्कंधे नवमोऽध्यायः॥॥१॥ सूत उवाच॥ तस्मिन्नेव दिने नागस्तक्षकस्तं नृपोन्नमं। शप्तं ता
त्वा गृह्णातूपां निस्तः पन्नगोन्नमः॥॥१॥ वृद्धास्रणा वेषेण तक्षकश्च प्रधक्ष्यति। तत्राहां त्वरि
तो याति किंचका॥ पथि निगतिः॥ अथ यत्कश्यपं मार्गे विजंति नृपंति प्रति॥२॥ तमपृच्छत्यंन

ना० दि०

३३

गोसौब्राह्मणं मंत्रावादिनं धनवास्वरितो यातिकिंचकार्यचिकीर्षी सि॥३॥ कश्यप उवाच॥
परिक्षिन्त्यतिश्रेष्ठं तक्षकश्च प्रधक्ष्यति। तत्राहं त्वरितो यामि न पंकजं मपत्वरं॥४॥ मंत्रो
स्ति मम विषेन्द्रविषनाशकरः किल जीवयिष्याम्यहं तं वै मृतमप्यधुना हि ज॥५॥ तक्षक उवाच॥
अहं सपन्नगो ब्रह्मन् तं धक्ष्यामि महीपति। निवर्त्तस्व नशक्तस्त्वं मया दष्टं चिकित्सितुं॥
६॥ कश्यप उवाच॥ अहे हं नृपतिं दष्टं त्वया शंसं हि जेन वै। जीवयिष्याम्यहं देहं कामं मंत्रव
लेन वै॥७॥ तक्षक उवाच॥ यदि त्वं निवितुं यासि मया दष्टं नृपो न मंत्रं न शक्तिं च ते विप्रदश्याप
ममानया॥ धक्ष्याम्येनं चानिग्रोधजीवितुं कुरु वा उवाच परं मंत्रं बलं ते द्युष्टु कामोऽस्मि सां
प्रतं॥८॥ कश्यप उवाच॥ दशनाथेन्द्रनिग्रोधं विषदं दृष्ट्वा निरद्य वै। जीवयिष्ये त्वया दष्टं दग्धं
वापन्नगोत्रमं॥९॥ सूत उवाच॥ अदशत्यन्नगो वृक्षं न स्मसाच्च चकार तं। उवाच कश्य

३३

पं नृयजावयै न विजोत्रमं॥१०॥ दृष्ट्वा न स्मरुतं वृक्षपन्नं गेन विषाग्निना संर्वं न स्मसमाहृत्य
कश्यपो वाकमब्रीत्॥११॥ पश्य मंत्रं बलमेधन्यग्रोधे पन्नगोत्रमा जीवयाम्यद्य वृक्षं वै पश्य
तस्ते महाविषं॥१२॥ इत्युक्त्वा जलमादाय कश्यपो मंत्रं विप्रमविषे च न स्मरान्ति तं मन्त्रिते
नैव वारिणा॥१३॥ तद्वारिसे च नाज्जातो न्यग्रोधः पूर्ववद्बुधः॥ कश्यपो विस्मयं प्राप्नो दृष्ट्वा
तं जीवितं न गं॥१४॥ तमाह कश्यपेनागः किमर्थं स्तेपरिश्रमः॥ संपादयामि तं कामं ब्रूहि वा उ
वाच हितं॥१५॥ कश्यप उवाच॥ विनाथी नृपतिं श्रुत्वा शंसं यावदिच्छसि पार्थिवात्। ददा
मिस्व गृहं याहि स कामो हं न वाम्यहं॥१६॥ विनाथी नृपतिं श्रुत्वा शंसं पन्नगस्ति स तः॥ गृ
हादहं चोपकर्तुं विद्ययान्नपसन्नम॥१७॥ तक्षक उवाच॥ विप्रं गृहाण विषेन्द्रया। वदिच्छ
सि पार्थिवात्। ददामि स्व गृहं याहि स कामो हं न वाम्यहं॥१८॥ सूत उवाच॥ तत्कृत्वा

ना० दि०

३४

वचनंतस्य कश्यपः परपार्थिवात्॥ चकारोहमनसा किंकरोमि पुनः पुनः॥ १९॥ धनं गृही
त्वा यास्यामि गृहं मद्यतं दितः॥ न विष्यति न मे कीर्त्तिलोके लोभसमाश्रयात्॥ २०॥ जीवि
ते यन्पश्येष्टकीर्त्तिस्मादचलाममाधनावाप्तिश्च बहुधा न वेत्सुरपंचजीवनात्॥ २१॥ र
क्षणीयं यत्राः कामधिग्नं यत्रानाश्रितं॥ सर्वस्वं रघुना पूर्वदत्तं विषायकीर्त्तये॥ २२॥ ह
रिश्चंद्रेण कलेन कीर्त्त्यं बहु विस्तरं॥ उपेक्षेहं कथं नृपं दत्तमानं विषाग्निना॥ २३॥ जीवि
ते घमया राजा सुसर्वजनस्य चान्नराजके प्रजानां शोभनविनाशान्न संशयः॥ २४॥ प्रजानां रास्य
पापं मे न विष्यति मृते नृपे॥ अपकीर्त्तिश्च लोके शुधलोनाद्रविष्यति॥ २५॥ इति संचित्य
मनसा ध्यातं कृत्वा ध्यस कश्यपः गृहं ययुः सधर्मात्मा धनमादाय तक्षकात्॥ २६॥ गतायु
षंच नृपतितातवानबुधिवत्तरआसन्नमृत्युं राजानं ज्ञात्वा ध्यानेन कश्यपः॥ २७॥ नि

३४

दुर्त्रे कश्यपे सपः सप्तमे देवसेनपं॥ हंतुं कामो जगमाश्चुतगरं नागसाक्षयं॥ २८॥ मुश्चाव
नगरस्यां तेषां सादस्यं परिक्षितं॥ मणिमंत्रौषधैः कामं रक्षमाणमतं दितं॥ २९॥ चिंता
विहस्ता दाना गोविप्रशापनया कुलः॥ चिंतायामास योगेन प्रविशेत्स्य गृहं कथं॥ ३०॥
वंचयामि कथं चैतं राजानं पापकारिणं॥ विप्रशापादहमूहं विप्रपीडकिरंशव॥ ३१॥
पांडवानां कुले जातः कोपिनैतादृशो न वेत्तापसस्या गले येन मृतः स पोनिवेशि
तः॥ ३२॥ नृत्वा विगर्हितं कर्म जानत्काल गतिं नृपः॥ रक्षकान् नृवने कृत्वा प्रासादम
न्निगम्य च॥ ३३॥ मृत्युं वंचितुं राजा वत्तते घनि राकुलः॥ तं कथं धक्षायिष्यामि विप्रवा
को न घेरितः॥ ३४॥ न जानाति च मंदात्मा मरणं त्यनिवर्त्तनं॥ तेनासौ रक्षकान्स्याप्यसौ
धारूढो घमो द्यते॥ ३५॥ यदि ने विहितो मृत्युदैवेनामित ते जसास कथं परिवर्त्तेत रु

आदि
३५

तैयत्रैस्तु कीटिनिः॥३५॥ पांडवस्य च दायादो जानन्मृत्युगतं न पः॥ न धर्मे मतिमा
स्यायस्थितः स्याते निराकृतः॥३६॥ दानपुण्यादिकं राजा कर्तुमर्हति सर्वथा॥ ध
र्मेण हन्यते व्याधिर्यद्यायुः शाश्वतं न वेत्॥३७॥ नो चेन्मृत्युविधिं कृत्वा स्नानदानादि
का क्रियाः॥ मरणं सर्वलोकांतां — — — यात्यथा न वेत्॥३८॥ दिजपीडाकृतं पापं प्र
थवा स्पृशेत्पतेः॥ विप्रश्चापस्तथाघोरश्चासन्ने मरणो किल॥३९॥ न कोपि ब्राह्मणः
पार्श्वे य एवंप्रतिबोधयेत्॥ वेधसा विहितो मृत्युरनिवार्यस्तु सर्वथा॥४०॥ इति सं
चित्सर्पसौस्वात्मा गान्धिका टे स्थिता न॥ कृत्वा तापस वेद्यान्ना नृपाहिणोऽनुजं
गमान्॥४१॥ फलमूलोदकं गृह्य राज्ञे ना गोघृतक्षकः॥ अपश्यत्कीट रूपेण फ
लमध्ये यस्तु क्षमकः॥४२॥ निर्गतास्ते तदानाग फलान्पादाय सत्वरः॥ ते राज न वनं

३५

प्राप्य स्थिताः प्रासाद संनिधा॥४३॥ रक्षका स्नायं मान्दृष्ट्वा प्रष्टुं स्तान्चि कीर्षितं॥ ऊ
चुस्ते नृपतिं दृष्टुं प्राप्ता स्मिन्तपो वनात्॥४४॥ अजीमन्मुसुतं वीरं कुलाकंचारुदर्श
नं॥ परिवर्धयितुं प्राप्ता मंत्रैरायवर्णैः किल॥४५॥ निवेदध्वंतुराजानंदर्शनाय गितास्तु
नीन्॥ कृत्वा निषेकं यास्यामो दत्वा मिष्टान्नफलानथा॥४६॥ नारतानां कुले धापिक
हाचिदपि कदाचिदपि रक्षकाः॥ न श्रुतं तापसानां तुरातो रदर्शनं किल॥४७॥ आ
रुहामो वयं न त्रयत्र राजा परिक्षतः॥ आनीर्त्तिवर्धयित्वेनंदन्नात्ता प्रजा मवै॥४८॥
॥ सूत उवाच॥ ॥ इत्याकर्ण्य च स्तेषां तापसानां तुरक्षकाः॥ प्रसूचस्तान् दिजान्म
त्वा निदेशं नृपते र्यथा॥४९॥ नाद्यवो दर्शनं विप्रराजः स्यादिति मे मतिः॥ अथ सर्वता
पसैरत्र त्यागेन व्यं नृपालये॥५०॥ अनारोहस्तु प्रासादो विप्राणां मुनि सत्तमाः॥ वि

आ० हि

३६

पुत्राय नया प्राजा विहितो स्ति न संशयः ॥ ५१ ॥ तदोचुस्तान हि विजाः फलमूलजला
निचा विप्राशिषेति राज्ञे दद्यात्तु रक्षकाः ॥ ५२ ॥ ते गत्वानृषतिं प्रोचुस्तान् पमाना गता
नृजनाराजो वाचानयध्वं वै फलमूलादिकं च यत् ॥ ५३ ॥ प्रयच्छध्वं ता पमान् कायं प्रा
तरागमानं पुनः ॥ ५४ ॥ प्रणमं कथयध्वं मे नाद्यमं दर्शनं तथा ॥ ५५ ॥ ते गत्वा यममादाय फ
लमुष्यादिकं च यत् उपरितुस्तथा राज्ञे विप्राशिषमिति क्रवन् ॥ ५६ ॥ अर्पयित्वा
थ ते राज्ञे नागा स्तापसरूपिणः ॥ ५७ ॥ निर्ययुर्न वनात् तस्मा कृतं कार्यम् ॥ ५८ ॥ गते पुन
गसर्वेषु विप्रवेषा हतेषु च फलानादाय राजा सौमचिवानि दमन् वीत् ॥ ५९ ॥ रा
जो वाच ॥ ॥ सुहृदो न क्षयं त्वेता न्कनिष्ठान् दिजार्पितान् ॥ अद्य हं वै कमेत वै फलं
विप्रार्पितं महत् ॥ ६० ॥ इत्थं क्त्वा ता न्कलान्दत्वा सुहृन्मश्वोत्तरा मुतां करे रुत्वा फ

३६

लंपक दद्वार नृपतिः स्वयं ॥ ६० ॥ विदारित फलं राज्ञा तत्र रुमिर नृदणु सुहृन्मनय न
स्ताम्रो दृष्टो नृपति नास्वयं ॥ ६१ ॥ तं दृष्ट्वा नृपतिः प्राह सचिवान्विस्मिता तथा अस्मममे
ति सविषाद दृष्टमान महीपति ॥ ६२ ॥ अणी करोमि तं शापं रुपिकीमां दवा त्वयं ॥ एवमुक्त्वा
मरा जेन्द्रो ग्रीवायाः सन्निवेशयत् ॥ ६३ ॥ सञ्जस्तं याते दिवानायेधतः कंठेय कीटकः ॥ तक्ष
कस्तुतदा ज्ञातः कालं रूपो नयानकः ॥ ६४ ॥ राजा संवेष्टितस्तेन दृष्ट्वापि महीपतिः ॥
मंत्रिणो विस्मयं प्राप्ता रु रुडं भर्त्नाऽऽखिता ॥ ६५ ॥ योरुपमं हीवीक्ष्य ५५ बुस्तेन या
दिताः ॥ चुक्रुशु रक्षकाः सर्वे हाहाकारो महान नृत् ॥ ६६ ॥ वेष्टितो नो गि नो गे न विन
ष्टबल पौरुषः ॥ नो वाच नृपतिः किंचिन्त च चालोत्तरा मुतः ॥ ६७ ॥ उच्छिताग्निशिखा
घोरा विष्टजा तक्षकाननात् ॥ प्रजह्वा लन पंचाशु गघाणं चकार ह ॥ ६८ ॥ रुत्वा शुजी

भा० दि
३७

वितं राजस्तक्षकांगनेगतः॥ सीमंतमिव ऊर्वाणंदृशुश्च जनारिहि॥ ६९॥ सपद्यात
गतप्राणो राजा दग्धश्च मृतः॥ चुक्रुश्च जनसर्वे मृतं दृष्ट्वा नराधिपः॥ ७०॥ ॥ इति श्री
जागवते महापुराणे द्वितीयस्कंधे परिक्षस्वर्ग गमनं नाम दशमोऽध्यायः॥ ७१॥ ॥ स्मृ
तः००॥ गतप्राणं तु राजानं बालपुत्रां समीक्ष्य च। चक्रुर्मंत्रिणः॥ सर्वाः परलोक
स्य सक्रयाः॥ १॥ गंगातीरे समानीय दग्धदेहं महीपतिं। अगुरादिभिः संयुक्तां चितां त
माधिरोपयत्॥ २॥ दुर्मरणेन मृतस्याथ चक्रुश्चैवोद्धदेहिकी॥ क्रियां पुरोहितास्तस्य
वेदमंत्रैर्विधानतः॥ ३॥ ददन्तानि विव्रेत्यागाः सुवर्णं यथोचितं॥ अन्नं वक्रुवि
धितं न वस्त्राणि विविधानि च॥ ४॥ शुने मुकुत्रे सुतं बालं प्रजानां प्रातिवर्धनं॥
सिंहासने शुने तत्र मंत्रिणः सन्निवेशयन्॥ ५॥ पुरजानपदा लोकाश्च कुस्तं नृपतिं

३७

शिशुं। जन्मे जयनामानं राजलक्षणं संयुतं॥ ६॥ धात्रेयी शिक्षयामास राजविक्रान्ति स
र्वशः॥ दिने दिने वर्द्धमानः स बन्धवमहामतिः॥ ७॥ प्राप्ते चैकादशे वर्षे तस्य कुलपु
रोहितः॥ उपवितं ददुर्विद्यां जग्राह स यथाक्रमं॥ ८॥ धनुर्वेदं रूपः पूर्णं ददावस्यै सुसं
स्कृतं। अर्जुनाय यथाज्ञेयः कर्णाय चार्गवो यथा॥ ९॥ स प्राप्तविद्यो बलवान् बन्धव
रतिक्रमधनुर्वेदे तथा वेदे पारगः परमार्थवित्॥ १०॥ धर्मज्ञास्त्रार्थकुशलः सत्यवादि
जितेन्द्रियः॥ चकार राजपथमर्मात्मापुण्यधर्मसुतो यथा॥ ११॥ ततः सुवर्णविमक्षो राजा का
शिपते किलावपुष्टमायुना कन्यां ददौ पारिक्षताय च॥ १२॥ सतां प्राप्य सितपांगी मु
मुदे जनमेजयः॥ काशिराजसुतां कातां मुननामिव चार्जुनः॥ १३॥ विचर समहीपा
लो वनेषूपवनेषु च। तया कमलपत्राक्ष्या राच्या रातक्रतु यथा॥ १४॥ प्रजास्तस्य सुसं

भा० दि०

३८

तुष्टावन्तुः सुखलालिताः॥मंत्रिणः कर्मकुशलाः चक्रकार्याणि सर्वशः॥१५॥ एत
स्मिन्नेव काले तु मुनि उन्नं क नामकः॥ तक्षकेन परिजिहो हस्तिनापुरमभ्यगात्॥१६॥
वैरस्यापचितिकर्तृ तक्षकस्य च वैरिणः॥ परीक्षितमुतं मत्वा तं नृपं समुपागतः॥१७॥
जनमेजयस्तु तं दृष्ट्वा ब्राह्मणं संश्रितव्रतं॥ अमुच्छायददौ तस्मिन्कांचनं शुभ्रमास
नं॥१८॥ सचकाराहं तं तस्य गां दावाय पार्थिव॥ सुखीयविष्टं पप्रच्छ तस्यागमनका
रणं॥१९॥ राजोवाच०॥ पावितो हं द्विजश्रेष्ठ दर्शनेन महीयसा॥ आज्ञां देहि
द्विजश्रेष्ठ किं करोमि हितं तव॥२०॥ उन्नं क उवाच॥॥ कुरुवा न सिरा जे प्र किं ब्रवीमि
तवाधुना नयाचितुमहाराज त्वामहं समुपागतः॥२१॥ कार्याकार्यं न जानासि समये
नृपसन्नमाश्रय कर्तव्यं करोष्य कर्तव्यं न करोषि वै॥२२॥ किं त्वां संशयं याम्यद्यगता

३८

मर्षानिरुद्यमे॥ अवैरत्तमं मंत्रं जंबालचेष्टा समन्वितं॥२३॥ जनमेजय उवाच॥ किं वैरं न
मया ज्ञातं न किं प्रतिरुतं मया॥ तद्वदस्व महाजाग करोमि यदनेतरं॥२४॥ उन्नं क उ०॥
पिता ते निहितो नृप तक्षकेण उरात्मना॥ मंत्रिणस्ते समाहूय पृच्छस्व मरणं पितुः॥२५॥
सूत उवाच॥॥ आपोत्रकारणं श्रुत्वा राजा प्राह मुनिं स्थितं॥ तक्षकस्यात्र को दोषो ब्रूहि
मे मुनि सन्नमः॥२६॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा पप्रच्छ मुनि सन्नमान्॥ कुबुस्ते द्विजरापेन
दृष्टः सपेण वै मृतः॥२७॥ उन्नं क उ०॥ तक्षकेन धनं दत्त्वा कुर्यात् संनिवारितः॥ न स किं
तक्षको वैरी पि नृहातवन् नृपते॥२८॥ जायसि रो पुरा नृप दृष्टा सपेण सामृता॥ अविवा
हिता मुनिना जीविता च पुनः प्रिया॥२९॥ कुरुणा यच्छता तत्र प्रतिज्ञावातिदारुणा॥ य
यं सपेण पश्येहं तं तं हं न्यायुधेन वै॥३०॥ एवं श्रुत्वा प्रतिज्ञासः शस्त्रपाणी रुरुः सदा य

भा. दि.
३९

चरन्नायिवांराजन्निघ्नस्नपानयतस्ततः॥३१॥ एकदासवनेघोरं५५नंवयसान्वितं॥
अपश्यदंडमुघघ्नं तु तं समुपाययौ॥३२॥ अन्यघ्नक्रुषितो विप्रस्तमुवाचाथ५५न
॥ नापराध्यामिते विप्रकस्मान्नामन्यहं दिवि॥३३॥ ॥ रुरुवा ॥ ॥ प्राणाप्रिया मेदयि
तदहं सर्वेषां सामृता॥ इति श्रेयंतदासप्यः॥ खिते च मया कृतं॥३४॥ ॥ ५५ न उवाच ॥
नाहं दंष्ट्रा मिते नैव दंष्ट्रांति नु जगोत्तमा॥ शरीरसमयोगेन न मां हिंसितुमर्हसि॥३५॥
॥ उन्नं कत ॥ ॥ श्रुत्वा तां मानुषी बाणी सप्रेणोक्तां मनोहरां॥ रुरुः पप्रच्छ को सित्वं कस्मा
दुं५५नतां गतः॥३६॥ सप्रे उवाच॥ ॥ ब्राह्मणो हं पुरा विप्रसखामेखगमात्तिधा विप्रो ध
मं नृतां श्रेष्ठः सत्यवादी जितेंद्रियः॥३७॥ समयावंचितो मौप्यत्सपंरुत्वा च तान् वि
नयंच प्रापितो त्वथ मग्निहो गृहे स्थितः॥३८॥ तेन नीतेन राप्ता हं विफलेनातिवे

३९

यता॥ सप्रे निवमंदबुद्धयेनाहं नीषितस्त्वया॥३९॥ मया प्रसादितो त्वथ मग्निना सौ दिजो
त्तमः॥ मामुवाचाप्यतिक्रोधान्नु किंचिच्छांति मवाप्य च॥४०॥ रुरुस्ते मोचिता रापं न वि
प्यति महावने॥ प्रमते स्नुस्नुतो नूनं मिति मां सो ब्रवीद्वचः॥४१॥ सो हं सप्रे रुरुस्त्वचष्टु
मे परमं वचः॥ अहिंसा परमोधमो विप्राणां नात्र संशयः॥४२॥ दया सर्वत्र कर्तव्या ब्रा
ह्मणे न विजानता॥ यज्ञा दन्यत्र विप्रे न हि सायाज्ञ कीर्त्तव्या॥४३॥ ॥ उन्नं कत उवाच॥ ॥ स
प्रे यो नेर्विनिर्मुक्तो ब्राह्मणो सो रुरु गतः॥ कृत्वा तस्य चत्वार्यं तं परित्यज्य च हिंसनं॥
४४॥ स तेना विवाहिता बालामृता संजीविता पुनः॥ कदनं सर्वस्य पाणिं कृतं वैरमुनुस्म
रन्॥४५॥ त्वंतु वैरं समुज्ज्वलवर्त्तसे पन्नगेष्वपि॥ विमन्सुर्जरतश्चेष्टपि नृघातकरेषु वै
॥४६॥ अंतरिक्षे मृतस्तातः स्नानदानविवर्जितः॥ तस्मो ह्यारं चराजैर्द्रुह्य हत्वा अपन्न

भा० दि०
६०

गान्॥४॥पितृवैरंनजानेद्यो जीवन्नेवमृतो हि सः॥५॥गतिस्तेपितु वस्त्रावद्यावत्रावत्रान्न
हनिष्यति॥४॥अबामखमिषं कृत्वा कुरुयन्तं न पोतमः॥सपसन्नं महापितुर्वैरमनु
स्मरन्॥४॥॥मृतुवाच॥॥इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा जन्मे जयस्तदा॥नेत्राभ्याम
श्रुपातं च कारातीव उः खितः॥५॥॥धिजन्मममं बुधेः दृष्ट्या मानकरस्य वै पिता यस्य
गतिधोरं प्राप्तः पन्नगपीडितः॥५॥॥अद्याहं मखमारभ्य करोम्युपचितिं पितुः कृत्वा
सर्पनि संदिग्धो दृष्ट्या माने विभावसौ॥५॥॥आहूय मंत्रिणः दृष्ट्या माने विभावसौ॥
सर्वान् राजा वचमब्रवीत्॥मंडपं रचयं त्वद्यत्रा तस्मिन् जन्म नो हरं॥५॥॥देवीयक्तस्तु क
र्तव्यो मया ह्यसचिवा किल त्॥तदंगत्वे विधेये वै सपसन्नः सुविस्तरः॥५॥॥कुरुवंतु
यत्तसं नारं यथा मुनि सन्नमः॥गंगा तीरे शुभं जन्म मापयित्वा हि जन्म मे॥५॥॥तक्ष

राम
६०

कस्तुपशुस्तत्र होतो त्रं को महामुनिः॥५॥अघ्नमाहूयं तां विप्राः सर्वज्ञा देवपा देवपारः॥५॥
॥मृतुवाच॥॥मंत्रिणस्तु तदा कर्णक्षुपवाकं विचक्षणं चक्रुश्च सर्वसं नारं देवय
त्तस्य विस्तरं॥५॥॥हवने वत्तमाने तु सर्पिणां तक्षको गतः॥इंद्रप्रतिजया त्रेथि त्राही
ति चाक्रवन्॥५॥॥मववातं समाश्रय्य स्वासने संविनिश्चय च॥दहावजय मत्यर्थं नि
र्जयो न वचेति वै॥५॥॥तमिंद्रशरणं ज्ञात्वा मुनिर्दत्ता नयं तथा॥उत्तं को द्वाहयतं चे
द्रं कृत्वा निमंत्रणं सह॥६॥॥मृतस्तदा तक्षकेण जाया वरकुलोद्भवः॥आस्ती को
नाम धर्मात्मा जरत्कारु सुतो मुनिः॥६॥॥तत्रागत्य मुनिर्बलिं स्तुष्ट्वा वाती वतं मखं रा
जातमर्चयामास दृष्ट्वा बालं सुपंडितं॥६॥॥अर्चयित्वा नृपस्तं तु हृदयामास वांछितै
॥सतु वव्रे महाजा गयतो यं विरमन्विति॥६॥॥सत्यबद्धो नृपस्तेन प्रार्थितश्च तथा पुनः

भा० दि०
४१

॥ होमं निवर्तयामास सर्पाणां मुनिवाक्यतः ॥ ६५ ॥ नारतं श्रावयामास वैशंपायन विस्त
रतः श्रुत्वा पितृपतिः कामं न शान्तिमिति जग्मिवा न ॥ ६६ ॥ व्यासं पृच्छन् नृपाल न मे
शान्तिः कथं मुने मनोति दत्ते मत्स्यं किं करोमि वदस्व मे ॥ ६७ ॥ पिता मेऽर्जुन गम्येव मृत
ः पार्थ सुतात्मजः ॥ क्षत्रियाणां महा जाग संश्रामे मरणं वरं ॥ ६८ ॥ रणे वर मरणे वा गृहे
वा विधिपूर्वकं मरणं न पितु मे नृदंत रिमृतोऽवशाः ॥ ६९ ॥ नाना लोपायं वदस्व त्वं च
सत्यं तौ सुतः ॥ यथा स्वर्गं ब्रजे दाशु पिता मेऽर्जुन गति गतः ॥ ७० ॥ ॥ इति श्री जागवते महा
पुराणे द्वितीय स्कंधे एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं त
स्य व्यासः सत्यवती सुतः ॥ उवाच वचनं तत्र स नाना नृपतिं च तं ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥
शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि पुराणं गुह्यं मय्यथं पुराणं जागवतं नाम नाना ख्यान युतं शिवं

४१

२॥ अध्यापितं मया पूर्वश्रुत्वा कायात्म सुताय वै श्रावं यामि नृपाद्य त्वारहस्यं परमं म ॥ ३ ॥
धर्मार्थिकाम मोक्षाणां कारणं श्रवणात् किलाशु नंदं सुखं दंतित्यं स चागम स मुधतं ॥ ४ ॥
॥ जन्मे जयतः ॥ आस्ती कोयं सुतः कस्य विघ्नायं कथं मागतः ॥ प्रयोजनं किं मन्त्रास्य
सर्पाणां रक्षणे विज्ञे ॥ ५ ॥ कथयैतन्महा जाग विस्तरेण कथानकं पुराणं च तथा स
र्वं विस्तराद् वद सुधत ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ जरत्कारु मुनिः शान्तेन चकार गृहं श्र
मं तेन दृष्ट्वा वने गत्वा लंबमानाः स्वपूर्वजाः ॥ ७ ॥ तं ते समाकुरुः कुरुपुत्र दारानूयथा
वेत्तः परमाहिंसाभिः ॥ स्वर्गं ब्रजामोखं लुङ्खुः खमुक्ताः वयं सदाचारयुते सुते वै ॥ ८ ॥
स तानुवाचा यत्नं स नामा मया चितं चाति वशानुगां च ॥ तदा गृहं रंजमहं क
रोमि ब्रवीमि तथ्यं ननु पूर्वजा वै ॥ ९ ॥ इत्युक्त्वा तान् जरत्कारु गतो ती यन्मिति द्विज

भा० दि०
४२

॥२७॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति श्रुत्वाः ययौ श्री घृमिंद्र लोकं महाबल ॥ ॥ अत्रायुधं जहारा
शुमुधाकं नखगीत्रमः ॥२८॥ समानीयामृतं मात्रै वै न ते य समपयत् ॥ मोचिता वनि
ता ते न दाना जावाद संशयं ॥२९॥ अमृतं संजहारे प्रोक्ता तुं स पयि दागतः ॥ रासी जावा
विनिमुक्ता विनता विषत दत्तात् ॥३०॥ तत्रास्तीर्णाः कुशास्तै तुली दास्तत्रा कुलै नृशं
॥ द्विजिह्वा स्ते सुसंपन्ना कुसाले हत कुर्वतः ॥३१॥ मात्रा राप्ताश्च ते नागाः वासुकि प्रमु
खाः शुचाः ब्रह्माणं शरणं गत्वा ते होचुः शपजं नयं ॥३२॥ तानाह नगवान्ब्रह्मा जरत्का
रुर्महामुनिः ॥ वासुके र्जनी तस्मै चार्पय ध्वं सनामकं ॥३३॥ तस्यां यो जायते पुत्रः सवः
स्त्राता न विष्यति ॥ आस्तीक इति नामा सो न विताना त्र संशयः ॥३४॥ वासुकि स्तुत
दा क एष विच नं ब्रह्मणः शिवा वनं गत्वा नुजां तस्मै ददौ विनय पूर्वकं ॥३५॥ सनामां

४३

तां मुनिज्ञात्वा जरत्कारु उवाच तं ॥ अघियं मे यदा कुर्यान्निदातां सत्यजाम्पहं ॥३६॥ वाग्बंधं
तादृशं कृत्वा जगतामुनिः स्वयं ॥ दत्वा च वासुकिः कामं न वनसजगाम ह ॥३७॥ कृत्वा पणं
कुटीं शुभ्रां जरत्कारुर्महावने ॥ तथा सहस्रं प्रापरममाणः परस्परं ॥३८॥ एकदा नो जनेन
त्वासुप्तो सो मुनि सत्तमः ॥ न गिती वासुके स्तत्र संस्थिता वरवर्णिनी ॥३९॥ न प्रति बोधि
त बो हं त्वया कांते ॥ कथं च न ॥ इति क्त्वा सौगतो निद्रां मुनिः स्ना सुदती तदा ॥४०॥ रविर
स्तगिरिं प्राप्यः संध्या कालमुपस्थिते ॥ धर्मलोप न याज्ञीता जरत्कारी रचितयता ॥४१॥
नो चेत्प्रबोधयाम्ये न सं ॥ ध्या कालो दृष्टा व्रजेत् ॥ किं करोमि न मे त्रां ति स्त जेन्मां बोधि
तः पुनः ॥४२॥ धर्मनाशादरं त्यागस्तथापि मरणं वरं ॥ धर्महानि न राणं वै नरकाय
न वत्कतः ॥४३॥ इति संविं त्य सावाला तं मुनिं प्रति बोधयत् ॥ संध्या कालो य संजातः

भा० दि०

४४

त्रिष्टोतिष्ठमुव्रता॥४४॥ उत्थितोसौमुनिः कोपान्नामुवाचव्रजाम्यहं त्वं तु भ्रातरं हं याहि
निद्राविच्छेदकारिणि॥४५॥ वेपमाना ब्रवीद्वाक्यमिच्छन्नामुनिना तदा॥ भ्रात्रादत्राय
दर्थं तं कथं स्यादमितप्रजः॥४६॥ मुनिराहजरत्कारुतदस्तीति निराकृत्वा गतासामु
निना त्यक्त्वा वासुकेः सदनं तदा॥४७॥ पृष्ट्वा भ्रात्रा ब्रवीद्वाक्यं यथोक्तं पतिना तदा॥
अस्मात्कृत्वा च हित्वा मांगतो सौमुनिसन्नमः॥४८॥ वासुकी स्तुतदाकर्ण्य सत्यवापु
निरित्युत॥ विश्वासं च परं कृत्वा जगिनीतां समाश्रयन्त॥४९॥ ऐततः कालेन किय
ता जाता सौमुनिबालकः॥ आस्तिक इति नामा यं विख्यातं कुरु सन्नमः॥ मानुषश्च
स्पर्शार्थं मुनिना ज्ञावितात्मना॥५०॥ तेनौ यं रक्षितो यत्तस्त्वपाथिविसन्नमः॥५१॥
॥ नमस्कृतं महाराजमानितो यं त्वयामुनिः॥ यायावरकलोत्पन्नो वासुकेर्जगनी सुतः॥

४४

॥५२॥ स्वस्ति मे स्तु महाबाहो नारतं सकलं श्रुतं॥ दानानि वक्रदत्तानि पूजिताः मुनयस्त
था॥५३॥ कृतेन मुकृतेनाद्यपिता ते स्वर्गतिं गतः॥ पावितं च कृत्वा कुरु त्वयानुपतिसन्न
मः॥५४॥ अंबाय ज्ञं सुविस्तीर्णं कुरु कुरु कुरु लोदह॥ येन वै सकला सिद्धिस्तव स्याज्जन
मेजया॥५५॥ पूजिता परया नत्पात्रिवासकलकामदा॥ कुरु कुरु कुरु करोत्येव शज्यं च सु
स्थिरं सदा॥५६॥ देवीमखं विधाते न कृत्वा पार्थिवसन्नमा श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं
परमं शृणु॥५७॥ त्वामहं श्रावयिष्यामि कथां परमपाविनीं॥ संसारतारणं दिव्याना
नारसमावृतां॥५८॥ न श्रोतव्यं परं चास्मात्पुराणादिद्यते नुवि नाराधयिष्यते राज
न देवीपादां बुजाहते॥५९॥ ते स जग्या कृतप्रज्ञा धन्यास्ते नृपसन्नमायेषां चित्ते सदा दे
वीवसती प्रेमसंक्रान्ते॥६०॥ ७॥ खितास्ते घट्टपंते नुवि नारत नारते॥ नाराधिता महाबा

भादि०

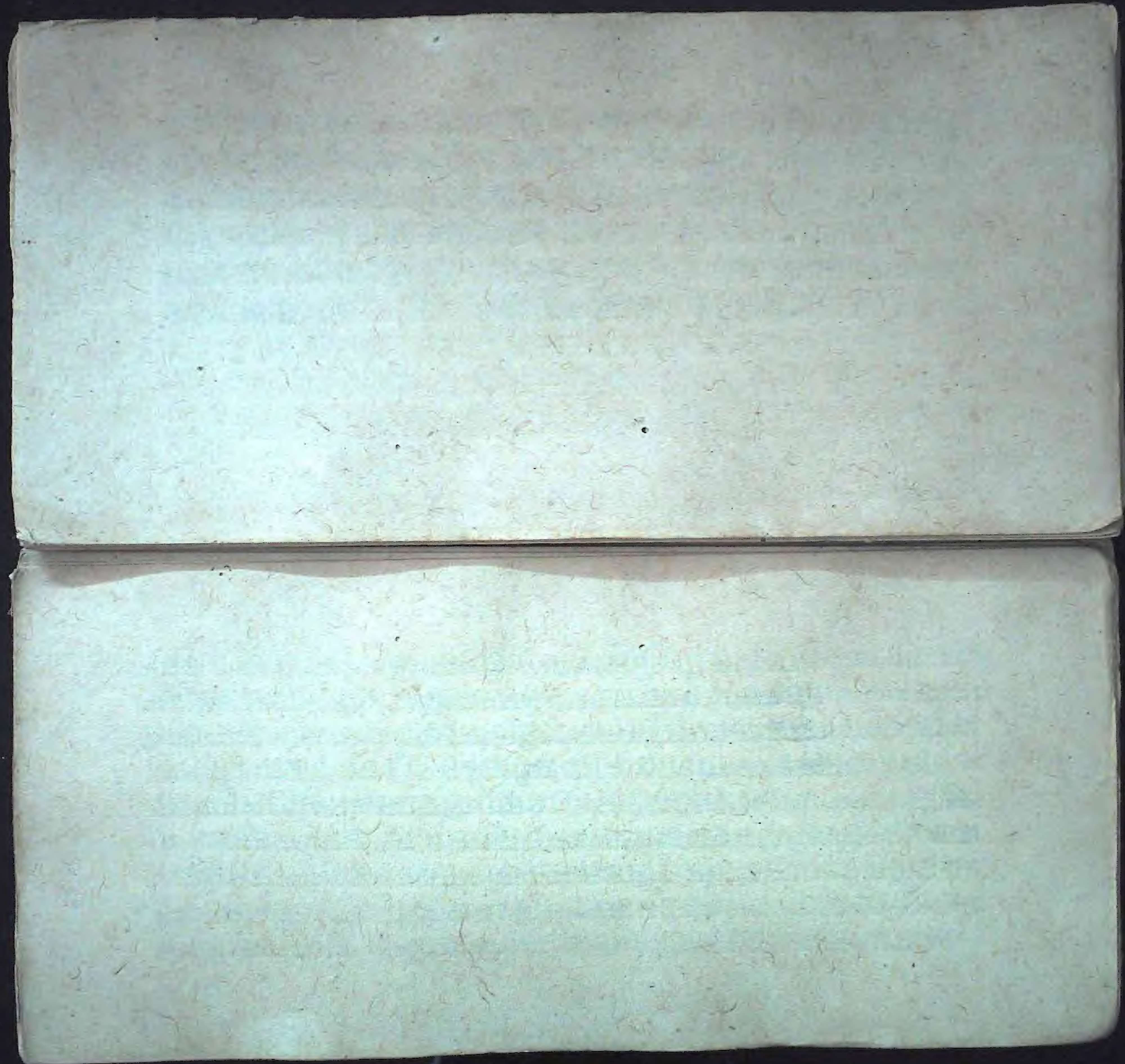
४५

होयैजनैश्चमहांबिका॥६१॥यइदंशृणुयान्नित्यं सवन्किमानुयातु नगवत्यासमाख्या
तंपुराणंयदनुत्तमं॥६२॥ब्रह्मादयःसुरासर्वेसदाराधनतत्पराः॥वत्ततेसर्वदाराजन
तांनसेवेतकोजनाः॥६३॥॥इतिश्रीनगवतेमहापुराणेअष्टादशसाहस्रसंहिता
यांदितीयस्कंधेश्रोतावकाप्रसंगेनामदादशोध्यायः॥॥१२॥॥शुभंभवतु०॥०॥
इतिदितीयस्कंधसमाप्त०॥॥श्रीनगवतैप्रसादतु॥॥एतत्पुराणमवण्यत्यवना
त्शुभंभवतु॥॥॥श्रीनगवतीप्रसन्नोस्तु॥॥बः॥०॥०॥०॥

राम०

४५

भा. ३.

१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ श्रीनगवत्यैनमः॥ ॥ यांवेदाः प्रवदंत्यतादिनिधनांसम्य
कनजानंतितेदेवाविष्णुविरंचिरुद्रसहितो ध्यायंति चित्ते सदा॥ यज्ञैर्घृषसमन्वि
तेरनुदिनेयुं जंतियां याजकास्तां विद्यां सकलार्थदामकलितां वंदे नवानी मुदा॥
१॥ ॥ जनमेजय उवाच॥ ॥ नगवानृचवता प्रोक्तं यज्ञमंबानिधमहत्॥ साकां
वाक्यमुत्पन्ना कुत्र कस्माच्च किं गुणः॥ २॥ कीदृशश्च मखस्तस्याः स्वरूपं कीदृशं
तथा॥ विधानं विधिं ब्रूहि सर्वज्ञो सिद्ध्या निधि॥ ३॥ ब्रह्मांडस्य तथोत्पत्तिं वद
विस्तारं तत्तथा॥ यत्कृतं यादृशं ब्रह्मखिलं वेत्ति नृमुरः॥ ४॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च
त्रयो देवा मया श्रुताः॥ सृष्टिपालनसंसारकारकाः सगुणस्त्वमी॥ ५॥ स्वतन्त्रास्तम
हात्मानः परमार्थवदस्वमे॥ ततः किं परतन्त्रास्ते वेत्तुमिच्छामि सांप्रतं॥ ६॥ मृत्युधर्मा

राम.

१

नसेनोवासश्चिदानंदरूपिणः॥ अधिभूतादिर्नियुक्ता नवाडुःखेस्त्रिधात्मकैः॥ ७॥ वा
लस्य वरागानोवाते सुरेश महाबलाः॥ कथं तवैसमुत्पन्नाः कस्मादिति च संशयाः॥ ८॥
हर्षशोकयुतानोवानिशलस्य समन्विताः॥ सप्तधा तु मया स्तेषां देहादेवान्यथामुने
९॥ कैर्द्वैर्निर्मितास्ते वैतलैः कैरिंद्रियैस्तथा॥ जोगश्च कीदृशस्तेषां प्रमाणमायुष
स्तथा॥ १०॥ निवासस्थानमप्येषां विनूतिं च वदस्व मे॥ श्रोतुमिच्छाम्यहं ब्रह्मन् वित्त
रेण कथामिमां॥ ११॥ व्यास उ॥ दुर्गमिः प्रश्नजो रायं त्वयारज कृतो धुना॥ ब्रह्मादीनां स
मुत्पत्तिः कस्मादिति महामते॥ १२॥ एतदेव मया पूर्वदृष्टो सौ नारदो मुनिः॥ विस्मितः प्र
त्युवाच हं सुस्थितः शृणु भूतले॥ १३॥ कस्मिंश्चिन्मये नाहं गंगातीरे स्थितं मुनिं॥ अप
र्यन्तारं दंशं तं सर्वज्ञं वेदमुत्तमं॥ १४॥ दृष्ट्वा हं मुदितो गत्वा पादयोरपतन्मुने॥ तेनाज्ञ

ना. नृ.

२

मः समीपेस्य संविशन् विहरासने ॥ १५ ॥ कृत्वा कुत्रालवात्रं विनमदृष्टिधेः सुतं ॥ सु
स्थितो जाह्नवीतीरे निज्जने सूक्ष्मबालुके ॥ १६ ॥ मुनेति विततस्याद्यब्रह्माडस्य महा मु
ने ॥ कः कत्रपिरमः प्रोक्तोस्तन्मे ब्रूहि विधानतः ॥ १७ ॥ कस्मादेतन्ममुत्पन्नं ब्रह्माडं मुनि
सत्तम ॥ अनित्यं वायनित्यं वातदा च ह्वदिजो त्रम ॥ १८ ॥ एककर्तृकमन्यदा वक्रकर्तृ
कमन्यथा ॥ अकर्तृकं नकार्यस्याहिरोधेयविनातिमे ॥ १९ ॥ इति संदेहसंदेहो मयं मा
तारयाधुना ॥ विकल्पकोटिकुर्वीणं संसारेस्मिन् प्रविस्तरे ॥ २० ॥ स्तुवंतिकेचिद्विश्वेशं
मत्वा कारणाकारणं ॥ सराशिवं महादेवं प्रलयो मन्त्रिवर्जितं ॥ २१ ॥ आत्मारामं सुरेशं
च निगुणं निर्मले परं ॥ संसारतारकं नित्यं सृष्टिस्थित - कारणं ॥ २२ ॥ अन्ये विष्णुस्तु
वंत्येव सर्वेषां प्रभु मीश्वरं ॥ परमानमव्यक्तं सर्वशक्ति समन्वितं ॥ २३ ॥ मुक्तिदं मुक्तिदं

राम०

२

शं तं सर्वदिंसर्वतामुखं ॥ व्यापकं विततं विश्वमनाद्यनिधनं हरिं ॥ २४ ॥ धातारं च तथा रा
न्ये ब्रुवंति सृष्टिकारणं ॥ यजं वेदकत्ररिं सर्वभूतप्रवर्तकं ॥ २५ ॥ चतुर्मुखं सुरेशानं ना
निपमोऽवविचुं ॥ सृष्टारं सर्वलोकानां सत्यलोकनिवासिन ॥ २६ ॥ दिनेशप्रवदं यमेस
र्वेशं वेदवादिनः ॥ स्तुवंति चैव गायत्र्या सायं शतरतं हिताः ॥ २७ ॥ यजंति च तथा यज्ञे वा
सवं च शतक्रतु ॥ सदस्वास्तं देवदेव सर्वेषां प्रभु मुत्वरं ॥ २८ ॥ यज्ञाधीशं सुराधीशं त्रि
लोकेशं शचीपतिं ॥ यज्ञानां चैव नोक्तां रसो मयं सोमपप्रियं ॥ २९ ॥ हेरवं गजवक्त्रं
च सर्वकार्यप्रसाधकं ॥ स्मरणात्सिद्धिदं कामं कामगं कामदं परं ॥ ३० ॥ वरुणं च तथा
सोमं पावकं पवनं तथा ॥ यमं क्रुवेरधनदं गणाधीशं तथा परं ॥ ३१ ॥ नवानं किंच ना
चायः प्रवदं न्यखिलायशं ॥ आदिमायां महाशक्तिं प्रकृतिपुरुषानुगं ॥ ३२ ॥ ब्रह्मैक

ना. त्र० तासमायनां सृष्टिस्थित्यंतकारिणी॥ मातरं सर्वभूतानां ब्रह्मादीनां तथैव च॥ ३३॥ अना
 ३ दिनिधनां पूर्णा व्यापकां सर्वजंतुषु॥ ईश्वरं सर्वलोकानां निगुणं सगुणं शिवां॥ ३४
 वैष्णवं विष्णुं करीत्रां श्रीं वासवीं वारुणीं तथा॥ वाराहीं नारसीं हीं च महालक्ष्मीं तथा कुतां
 ३५॥ वेदमातरं मेकां च विद्यां नावतरीं स्थितां॥ सर्वदः खविदं त्रीं च स्मरणां सर्वकामरां॥ ३६
 मोक्षदां च मुमुक्षुणां कामदां च फलार्थिनां॥ त्रिगुणातीतरूपां च गुणवित्सारकारकां
 ३७॥ निगुणं सगुणं तस्मात्तथा ध्यायति फलार्थिनः॥ निरंजनं निराकारं निर्लेपं निगुणं
 किल॥ ३८॥ अरूपं व्यापकं ब्रह्म प्रवदंति मुनी श्वराः॥ वेदोपनिषदे प्रोक्तं तेजो मय
 श्चिकित्॥ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रनयनस्तथा॥ सहस्रकरजिह्वश्च तथा सह
 स्रयादिति॥ ४०॥ विष्णोः पदमथाशं परमं समुदाहृतं॥ ४१॥ विराटं विरजं शतं प्र

वदंति मनीषिणः॥ पुरुषोत्तमं तथा तेषां प्रब्रुवंति पुराविदाः॥ ४२॥ नकोपीति वदं
 त्यने प्रचुरीराः कदाचन॥ अनीश्वरमिदं सर्वं ब्रह्मा इति केचन॥ ४३॥ न कहा
 नीदृशं च जगदेतद्विदंति॥ सदैवेदमनीशं च स्वज्ञावो त्यं सदेदृशं॥ ४४॥ अक
 र्त्रासौ पुमान् प्रोक्तः प्रकृतिस्तु तथा चला॥ एवं वदंति सांख्याश्च मुनयः कपिलाद
 यः॥ ४५॥ एते सदेदं सदेदं प्रवदंति तथा यते॥ विकल्पोपहतचेतः किं करोमि
 पितामह॥ ४६॥ धर्मविवक्षायां न मनो मे स्थिरं नवत्॥ को धर्मः कीदृशो धर्मश्चि
 क्तेनैवोपलभ्यते॥ ४७॥ देवाः सत्त्वगुणोत्तमाः सत्यधर्मव्यवस्थिताः॥ यीमंते दा
 नवैः पापैः कृत्रधर्मव्यवस्थितिः॥ ४८॥ धर्मस्थिताः सदाचाराः पांडवा मम पूर्व
 जाः॥ ४९॥ खं ब्रुविषं प्राशास्तत्र धर्मस्थिका स्थितिः॥ ५०॥ अतो मरुदयतातनवेष

भा.त.

४

तेतीवसंशये ॥ कुरुनिःसंशयं चेतः समर्थो सिमहामते ॥ ५० ॥ त्राहिसंसारवार्धस्व
ज्ञानपोतेन मां मुने ॥ मरुं ते चोत्पन्नं तं च मयं मोहजलाविले ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीना
गवते महापुराणे तृतीयस्कंधे राजा प्रश्नकृते प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ व्यास उवाच ॥
शृणुराजन्मवस्थाभियस्त्वाष्टुसिमां प्रति ॥ किं ब्रवीमि विमश्रो हं ज्ञानवाननसं
शयः ॥ १ ॥ वेदशाखाः पुराणानि वेदां तं नारतं तथा ॥ कृत्वा संमोहं समूढो न वंराज
न्मनस्यपि ॥ २ ॥ तप्तस्तप्तमया धोरंशं करः परितोषितः ॥ शुकं लब्ध्वा सुतं पश्चादि
मग्नः शोकसागरे ॥ ३ ॥ तस्का मानि गतिः सोऽपि तच्छोकादिह नारते ॥ पुत्रं समाग
तः पार्थमातरं हृष्टुमुत्सुकः ॥ ४ ॥ धृतराष्ट्रस्तथा पांडुविदुरश्च महामतिः ॥ उलादिता
स्वयः पुत्राः सेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ ५ ॥ धृतराष्ट्रस्तथा पांडुविदुरश्च महामायायां पति

राम.

४

तो नृपाः पुत्रानुसाधूतानथ ॥ संशयेनारते युधेदुःखं प्राप्तं मया धुना ॥ ६ ॥ पुराणेषु
मया प्रोक्तं विष्णोश्च संस्तवं क्वचित् ॥ कच्चिच्च शंकरस्याथ क्वचिद्देव्याः कृतस्तवं ॥ ७
कचिदिंद्रः कचिद्वाक्किः कचिस्सूर्यप्रजापतिः ॥ कचिच्चापि परं ब्रह्म निगुणं निक्कलं
परं ॥ ८ ॥ इह मित्यमविज्ञाय कृतं सर्वं मया नय ॥ वितर्कं वितता वेव विमश्रो हं तदनुप
॥ ९ ॥ ततश्चिंतापरोत्तरं विकल्पशतसंकुलः ॥ स्वाश्रमे संस्थितश्चाहं विविक्ते विज
नेतृप ॥ १० ॥ तदा ब्रह्मात्मजः श्रीमान्नारदो मुनिस्ततः ॥ चरन्ती धान्तिमायातः
संस्थितश्च ममाश्रमे ॥ ११ ॥ पूजयित्वा मुनिं सम्यक् तमष्टु महतदा ॥ यत्नयाद्य
महाबाहो दृष्टो हं कुरु सत्तम ॥ १२ ॥ पश्चान्न सर्वं निहाता गमया दृष्टो मुनीश्वर उ
वाच मां विधेः पुत्रः प्रहसन्निवनारत ॥ १३ ॥ नारद उवाच ॥ व्यास किं ते ब्रवीम्यद्यपुण्यमश

ना. त.

५

यो मम॥ उत्पन्नो हृदये तथैव संदेहासारपीडिते॥ १४॥ गत्वा हं पितरं स्थाने ब्रह्माणम
मितौजसं॥ अष्टछद्वयं व्यासाद्य प्रश्नमुत्तमं॥ १५॥ पितः कुतः समुत्पन्नं ब्र
ह्मांडमखिलं विनो॥ नवतुल्यं न वा सम्यक् किं वा विष्णुकृतं त्विदं॥ १६॥ रुद्रकृतं वा
विष्ण्वात्मन ब्रूहि सत्यं जगत्पते॥ आराधनीयः कः कामं सर्वं त्विदं शक्यः प्रनु॥ १७॥
तत्सर्वं वद मे ब्रह्म संदेहान् छिन्धि चानघ॥ ततोऽस्म्यहं यत्संसारो दुःखरूपमृतो प
मे॥ १८॥ संदेहादोलितं चे तो न मे श्यामति कुत्रचित्॥ न तीर्थेषु न देवेषु साध
ने धितरेषु च॥ १९॥ अविज्ञाय परं तत्त्वं कुतः शास्त्रं पितामह॥ विकीर्णं बद्धं
चित्तं नैकत्र स्थिरतां व्रजेत्॥ २०॥ किं स्मरामियजे कं वा कं व्रजाम्यर्चयाम्यहं॥
स्तौमिकं नाभिजानामि देवं सर्वं श्रिष्ट्यं॥ २१॥ इत्युक्तः प्रत्युवाचे ब्रह्मा लोक

पितामह॥ मया सत्यवती सृतो प्रश्नानां सुदुस्तरं॥ २२॥ ब्रह्मा उवाच॥ किं ब्रवी
मिसुताद्यादु बोधिं प्रश्नमुत्तमं॥ कृतं त्वयामहं नागविष्णोरपि मुनिश्च यात
२३॥ रागी कोऽपि न जानाति संसारे स्मिन्महामते॥ विगताशो विजानाति नि
रीदं विमस्तरः॥ २४॥ एका एवियुराजे ते नष्टे स्थावरजंगमे॥ नूतमात्रे समु
द्रतः कमलादहं मात्मनूः॥ २५॥ नापश्यतरणिं सोऽपि न वृक्षान्न च पर्वता
न॥ कर्णिकायां समाविष्टं ता मकरवंतदा॥ २६॥ कस्मादहं समुद्रतः स
लिले स्मिहाणवे॥ को मे त्राता प्रनुः कत्र सिंहत्रि विद्युगात्यये॥ २७॥ न च नू
र्विद्यते स्वष्टाय दाधारं जलं त्विदं॥ पंकजकथमुत्पन्नं प्रसिद्धं हि योगयोः॥
२८॥ पश्याम्यद्या स्य पर्यंतमूलवैपंकजस्य च॥ न विष्यति धरा तत्र मूले नास्य

भा. त.

६

असंशयः॥२९॥ उत्तरं न सलिले तत्र यावद्वर्षसि हस्रकं॥ तपोस्तपति चाकाशे वो
गन्तुं दशरीरिणी॥३०॥ ततो मया तपस्तपयेव वर्षसि हस्रकं॥ स्वजेति पुनरुद्धता
वाणी तत्र श्रुता मया॥३१॥ विमूढो हं तदा कर्णकं सृजामि करोमि किं॥ तदा दे
त्योतिके प्राप्तौ दारुणो मधुकेटनो॥३२॥ तां मां विनीषितश्चाहं युधाय मकरा
लये॥ तस्यो हं नालमालं व्यवारि मध्यमवातरं॥३३॥ ब्रजन्तत्र मया दृष्टः पुरुषः
परमाद्भुतः॥ मेघश्यामशरीरस्तु पीतवासाम्बुतुर्जः॥३४॥ राखचक्रगदाप
माधायुधैः सुविराजितः॥ कोस्तुनोद्रासितोरस्कः श्रीवक्त्रां कविराजितः॥३५
तमशक्तमहं विष्णुरंशेषपयंकशायिनं॥ योगनिद्रासमाक्रांता तमविस्मदिन
मच्युतं॥३६॥ शयानं तं समा लोकमोगिनो गोपरिस्थितं॥ चिंताम्भाद्भुता जाता

राम०

६

किं करोमीति नारद॥३७॥ कृत्वा हंतुं तदा देवीस्तुतानि शस्त्ररूपिणी॥ देहात्तिर्ग
त्यसा देवी गगने संस्थिता त्रिवा॥३८॥ अक्षवितकशरीरा सा दिवानरणा मंडिता
विष्णोर्देहं विहाया शुविराज न न स्थिता॥३९॥ उदतिष्ठ मे यात्मा तया मुक्तो ज
नाहं नः॥ पंचवर्षसहस्राणि कृतवान्युधमद्भुतं॥४०॥ तदा विनो कितो देसो ह
रिणा विनिपातितो॥ उस्मंगं विपुलं कृत्वा तत्रैव निहतो च तौ॥४१॥ रुद्रस्तत्रैव
संप्राप्तौ यत्र वा संस्थिता बुभुक्षुः॥ त्रिभिः संवीक्षिता स्मान्निः स्वस्था देवी मनोहरा॥
४२॥ संस्तुता परमाशक्तिः सो वाचात्मानवस्थितान्॥ क्रियावलोकनैः कृत्वा पा
वनैर्मुदितानथ॥४३॥ देसु वाच॥ काजेशः स्वानिकेतानि वसधं विगतज्वरा॥
प्रजाश्चतुर्विधाः सर्वाः सृजधं स्वविभूतिभिः॥४४॥ काजेशः स्वानिकायणिकु

भा. त.

७

रुधसमतंदिताः॥ सृष्टिस्थितिविशिष्टानि निरुतौ मधुकैटभौ॥४५॥ कृत्वा स्वानि
निकेतानि वसध्वं विगतज्वराः॥ प्रजाश्चतुर्विधाः सर्वा मजधं स्वविभूतिभिः॥४६॥
ब्रह्मा उवाच॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्याः पेशलं सुरवं मृडा॥ अब्रूमता मराक्ताः स्म
कथं कर्मस्विमाः प्रजाः॥४७॥ तमही वितता मातः सर्वत्र विस्तृतं जनं॥ नन्त
निगुणाश्चापि तन्मात्राणीन्द्रियाणि च॥४८॥ तदा कण्वविचोस्माकं शिवा जाता
स्मितानना॥ ऋदित्येवागतं तत्र विमानं गगनदुर्गमं॥४९॥ सो वाचा स्मिन् सुरा
कामं विशधं गतसाधमाः॥ विमाने ब्रह्मविष्णोर्गोदर्याम्यद्युचाजुत॥५०॥
तान्निशम्य वचस्तस्यास्तानि सुक्ता पुनर्वधं॥ समारुढो पविष्टः स्म विमानेर
न्नमंडिते॥५१॥ मुक्ताक्षमसुसंबीते किंकिणी जालशङ्किते॥ सुरसमनिनेरमे

७

त्रयस्तत्र विशं किता॥५२॥ सो पविष्टा ततो दृष्ट्वा देवस्मान् विजितेन्द्रियान्॥ स्वरा
त्मा तदिमानं वै नो दयामास चावरे॥५३॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीय
स्कंधे द्वितीयोऽध्यायः॥२॥ ॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ विमानं मनवेगेन प्राप्तं स्थानांतरं ततं
नजलंतत्र पश्यामि विस्मितोऽस्मै वयं तदा॥१॥ दृष्ट्वाः पक्षफलारम्भाः कोकिला
एवमंडिताः॥ मही मही धरा कामं वनास्युपवनानि च॥२॥ नायश्च पुरुषाश्चैव प
रावश्च सरिद्धराः॥ वाप्यः कपास्तडागाश्च पद्मवा निच निरिगः॥३॥ पुरतो नगरं
रम्यं दिव्यप्राकारमंडितं॥ इडशालासमायुक्तं प्राज्जहम्य विराजितं॥४॥ प्रसजि
ता तदा जाता चित्रेनः प्रेक्ष्य तत्पुं॥ सर्गो यमिति केनासौ निर्मितोऽस्ति दुर्लभ
यः॥५॥ तदा विनिर्गतो राजा पुरस्तस्मात्सुमंडितात्॥ वेदराजश्चासौ शोभन

भा. तृ.

८

वात्यवनेस्थितः॥६॥ विमानस्यावयंतत्रवीक्ष्यमाणास्तद्भुतं॥ राजानंदेवसंका
शं व्रजंतं मृगयावने॥७॥ अस्मानिः सास्थिता दृष्ट्वा विमानो परिचां विकाः क्षणा
च्चालगगने विमानं पवनेरितं॥८॥ मुकुतधित्तः प्राप्तं देशे चान्ये मनो हरे॥ त
दनं च वनं तत्र दृष्टमस्मानिरुत्तमं॥९॥ पारिजाततरो रुपायां संश्रिता सुरनिस्थि
ता॥ चतुर्दंतो गजस्तस्याः समीपे समवस्थिता॥१०॥ अश्वरसां तु हंदा निमेन
का प्रतिमानि च॥ कीडंति विविधैर्न वैगनि नृत्य समन्वितैः॥११॥ गंधर्वाः शत
क्रतुस्तत्र पुलोम्याः सहितः प्रभुः॥ वयं सुविस्मिताश्चासन् दृष्ट्वा त्रिविष्टपंत
रा॥१२॥ पादः पतिं कुवेरं च यमं सूर्यं विनावसुं॥ त्रैलोक्यं सुविस्मिताश्चासन् वयं
तत्र सुरास्थितान्॥१३॥ विमानं तु मुकुतधित्तं तत्र सागतं॥ ब्रह्मलोकत

रादिव्यं सर्वदेवनमस्कृतं॥१४॥ तत्र ब्रह्माणमा लोका वस्थितौ हरकेशो बो॥ माम्
चतुश्चतुर्वक्त्रिः कोयं ब्रह्मसनातनः॥१५॥ सनायां तत्र देवाश्च देवाः सांगाः स्वस्त
पिणः॥ सागराः सरितश्चैव पर्वताः पन्नगो रगाः॥१६॥ तावद्वोचमहं नै न जाने स
ष्टिपतिं पतिं॥ कोहं कोयं किमयं वा न्रमोयं मम चेश्वरौ॥१७॥ क्षणादथ विमानं
तच्च चालाशु मनोजवं॥ कैलासशिखरे प्राप्तरम्य यज्ञगणान्विते॥१८॥ मंदार
वाटिकारम्य कीरकोकिलकनिते॥ वीणामुरजवाद्यैश्च रनादि सुखं हे शिवं॥१९॥
यदा प्राप्तां विमानं तत्र देवसदना लुभात्॥ निगतो जगवान् शंभुर्विषास्तदस्त्रि
लोचनः॥२०॥ पंचाननो दशभुजः सोमसो माध्वशेषरः बाह्वचर्मपरीधानो
गजचर्मोत्तरीयकः॥२१॥ पाद्मिरहो महावीरो धडातन गजाननो॥ शिवेन

जा.च.

९

सहपुत्रौ द्वौ ब्रजपाणौ विरेजतुः ॥ १३ ॥ नंदी प्रचतयः सर्वगणपाश्वराम्भते ॥ ज
यशश्चयुं जाना ब्रजंति शिवदृष्टगा ॥ १४ ॥ तं वीर्यशंकरं चान्ये विस्मितास्तत्र
नारद ॥ नाब्रूमः सशया विष्टास्तत्र तत्र वसं मुने ॥ १५ ॥ क्षणात्तस्माज्जिरेः शृंगादि
मानं वातरं हसा ॥ वैकुंठसदनं प्राप्तं रमारमणमंदिरे ॥ १६ ॥ असंज्ञाया विस्त
तिश्च तत्र दृष्टमया सुता ॥ विसमये तदा विस्तुदृष्टा तत्पुत्रमुत्रमं ॥ १७ ॥ सदनात्रि
य्ययौ तावधरिः कमललोचन ॥ अतसीकसुमाना सः पीतवासाश्चतुर्जः ॥
१८ ॥ दिजराजाधिरूढश्च दिव्यान्नरणात्पितः ॥ वीजमानस्तदा जत्मा कामि
न्याश्चामरेः शुभैः ॥ १९ ॥ तं वीर्यविस्मिताः सर्वे वयं विष्णुं सनातनं ॥ परस्परं नि
रीक्ष्य तः स्थिता तस्मिन्वरासने ॥ २० ॥ ततश्च चालतरसा विमानं वातरं हसा ॥ स

९

मुशेयेयसंश्रान्ते मिष्टवारिर्महो मिवान् ॥ २१ ॥ यदोगणसमाकीर्णश्चिब्रवीचि
विराजितः ॥ हंसकारंडवाकीर्णः सुधासिंधुरिवापरः ॥ २२ ॥ तत्रमणिमयोद्दीपो
नानास्त्रविराजितः ॥ मंदारपारिजाताद्यैः पादपैरतिशोभितः ॥ २३ ॥ नाना
स्तरासंयुक्तो दिव्यमंडपसंयुतः ॥ मुक्तादामपरिक्रिस्तो नानारत्नविरा
जितः ॥ २४ ॥ दृष्टोस्मानिर्विमानस्थे हरतः परिमंडितः ॥ नानास्तरासंयुतश्च
द्रुजातसमन्वितः ॥ २५ ॥ पर्यंकप्रवरेतस्मिन्नुपविष्टवरानना ॥ रक्तावरध
रादिवरक्ताभ्यानुलेपना ॥ २६ ॥ सुरक्तनयनाकांता विद्युद्विसुसंस्थि
ता ॥ सुचारुवदनासक्तदंतलुहविराजिता ॥ २७ ॥ रमाकोट्यधिकाकांता सूर्य
विवनिभानना ॥ अदृष्टपूर्वादृष्टा सा सुदरी स्थित नृपणा ॥ २८ ॥ दृष्टा तां विस्मिताः

भा. नृ.

१०

सर्वे विद्यंतत्र स्थिता नवतः॥ केयं कांता च किं नामानजानी मोत्र संस्थिताः॥ ३९॥ सह
स्वनयनारामा सहस्रकरसंयुता॥ सहस्रवदनारम्या नातिहरादसंशया॥ ४०॥ ना
मरानाधिगंधवर्नेयं देवांगना किल इति संशयसंमयास्तत्र नारदसंस्थिताः॥ ४१॥
तदा सौ नगवान् विष्णुर्दृष्ट्वा तां चारुहासिनीं उवाचा वांस्वविज्ञानात्तत्त्वामन
सि निश्चयं॥ ४२॥ एषा नगवती देवी सर्वेषां कारणं दिनः महाविद्या महामाया पूर्णा
प्रज्ञतिरव्यया॥ ४३॥ इतरा अध्यामहा देवी योगगम्या दुरात्मया॥ इच्छा परात्मनः कामं
नित्यानित्यस्वरूपिणी॥ ४४॥ एषा संकल्पसकलविश्वं क्रीडति संशये॥ लिंगानी
सर्वजीवानां स्वशरीरे निवेश्य च॥ ४५॥ इतरा ध्यान्यजगिष्ये देवी विश्वेश्वरी शिवा॥
वेदगता विशालाक्षी सर्वेषां मादिरीश्वरी॥ ४६॥ सर्ववीजमयी तेषां राजते सांप्रतो सरो

१०

राम

विनूतयः स्थिताः पार्श्वे पश्यतां कोटिराः क्रमात्॥ ४७॥ दिव्या नर एनूषाद्या दिव्यगंधा
नुलेपना॥ परिचर्यापराः सर्वेः पश्यतां ब्रह्मशंकरौ॥ ४८॥ धन्या वयं महाजागाः कृतक
त्याः सुसांप्रतं॥ यद्वदन्ति शंभुं नगवत्या स्वयं त्विदां॥ ४९॥ तपस्तप्तं पुराय तस्तस्यै
फलमुत्थितं॥ अन्यथा दर्शितं कुत्र न वेदस्मान् सुरागिणः॥ ५०॥ पश्यंति पुण्यपुजां ये
ये च दंतस्तपस्विनः॥ रागिणो नैव पश्यंति देवीं नगवतीं शिवां॥ ५१॥ मूलप्रकृतिरेवैषा
सदा पुरुषसंगता॥ ब्रह्मांडं दर्शयिष्या कृत्वा वै परमात्मने॥ ५२॥ दृष्ट्वा सौ दृश्यमखिलं
ब्रह्मांडं देवतासुरैः॥ तस्यैषा कारणं नूनमाय सर्वेश्वरी शिवा॥ ५३॥ कारुवाकासुराः सर्व
रमाद्याः सुरयोषितः॥ लक्षांशं तुलामस्या न न वामः कथंचन॥ ५४॥ कामनोजननी ये
पाश्र्वा एता प्रवदाम्यहं॥ अनुनूतमया पूर्वं प्रत्यनिता समुत्थिता॥ ५५॥ सैषा वरागता

ना. ३.

११

कामंयादृष्टोवेमहाएवो॥ बालनावेमयादेवो बालयंतीवमांमुदा॥ ५६॥ शयानां वटपत्रेषु
पर्यंके सुस्थिते दृढे॥ पारांगुष्ठकरे कृतानि वेत्रममुखपंकजे॥ ५७॥ लेनिहंतं च कीडंतमेन
कैर्बाल चेष्टितै॥ रममाणकोमलांगं वटपत्रपुटे स्थिरे॥ ५८॥ दोलयंती च बालनागान्म
येक्षिता॥ सेयं सुनिश्चितं ज्ञानं जातं मे दर्शनादिव॥ ५९॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुरा
णे तृतीयस्कंधे तृतीयोऽध्यायः॥ ३॥ ॥ ब्रह्मोवाच॥ ॥ इत्युक्त्वा न गवान् विष्णुः पुनराह न
नाह नः॥ वयंगतामयाश्चैस्याः प्रणमंतः पुनः पुनः॥ १॥ वरदेयं माहा माया दास्यसे पां
वरान्महिनः॥ स्तुवामसंनिधिं प्राप्य निर्जयाश्चरणान्तिके॥ २॥ यदि निवारयिष्यंति वा
रस्थाः परिवारिकाः॥ परिष्णाम च तत्रस्थाः स्तुतिं देव्याः समादिताः॥ ३॥ ब्रह्मा उ॥ इत्यु
क्तो हरिणा वाच सुप्ररुष्टो सुसंस्थितो॥ जालो प्रमुदितो कामं नि के देग मनाय च॥ ४॥

तमिस्तुक्ता हेरि सर्वे विमाना त्वरिता स्वयः॥ उन्निर्यति गति दारिद्र्यं कमानामनः
स्वयं॥ ५॥ द्वारस्थानूवीक्ष्य नः सर्वान् देवी न गवती तरा॥ स्मितं कृत्वा च काराशुत्री
न स्त्रीरूपधारिणः॥ ६॥ वयं युवत योजाता मुरूपाश्चासन्नूषणाः॥ विस्मयं परमं शशा
गतास्तस्मिन्निधिं पुनः॥ ७॥ सादृष्टानः स्थितान् तत्र स्त्रीरूपान् चरणान्तिके॥ बलोक
यत चावंगी प्रेम संपूर्णया दृशा॥ ८॥ प्रणम्य तां महा माया पुरतः संस्थिता वयं॥ पर
स्परं बलोकंतः स्त्रीरूपाश्चासन्नूषणाः॥ ९॥ पादपीठं प्रेक्ष्यमाणानां मणि विनूषि
तं॥ सूर्यकोटिप्रतीकां स्थितास्तत्र वयं त्रयः॥ १०॥ काश्चिदुक्ता वरास्तत्र सह चर्य
सहस्रशः॥ नीलांबरा वरा नायस्तथा पीता वरा त्विताः॥ ११॥ देव्याः सर्वाः शुभाका
रा विचित्रा वरनूषणाः॥ विरेजुः पाश्वतिस्तस्याः परिवय पिरा किल॥ १२॥ जगुश्च न

भा.ट.

१२

नृतुश्चान्याः पुषुः पानानिचांगनाः ॥ वीणा मरुजवाद्यानिवादयत्योमुदान्विताः ॥ १४ ॥
ब्रह्माणमखिलं संवति त्रस्थावरजंगमं ॥ अहं विष्णुश्च रुद्रश्च वायुरग्निर्यमोरविः ॥ १५ ॥
शीतगुस्त्वष्टा कुवेरः पाकशासनः ॥ पर्वताः सागरानघो गंधर्वास्तरसस्तथा ॥ १६ ॥ वि
श्वामुश्चित्रकेतुश्चेतचित्रांगदस्तथा ॥ नारदस्तु वरुश्चैव हाहा कृत्स्नं येव च ॥ १७ ॥
अश्विनौ वसवः साध्याः सिधाश्च पितरस्तथा ॥ नागा शेषादयः सर्वे किंतरो रगराक्ष
सा ॥ १८ ॥ वैकुण्ठं ब्रह्मसदनं कैलाशः पर्वतो यमः ॥ संवति दखिलं दृष्टं नखमध्यस्थितं च
नः ॥ १९ ॥ मज्जनमपंकजतत्रस्थितो हंचतुरा नमः ॥ शेषशायी जगन्नाथस्तथा च म
धुकैटभौ ॥ २० ॥ एवं दृष्टं मया तत्र पादपद्मो नखे स्थितः ॥ विस्मितो हंततो वीक्ष्य किमे
तदिति शंकितः ॥ २१ ॥ विष्णुश्च विस्मया विष्टः शंकरश्च तत्रास्थितः ॥ तां तदामे निरेदे

वं वयं विष्णुस्य मातरं ॥ २२ ॥ ततो वर्षातं पूर्णं व्यतिक्रान्तं प्रपश्यतः ॥ सुधासिंधो शिवे
हीपे विहारं विविधं तदा ॥ सख्ये श्वतदा तत्र मे निरेस्मानवस्थितान् ॥ दिव्यप्रमुदिताका
राना नान्नरणमंडिताः ॥ २३ ॥ वयमप्यतिरम्यत्वा धनू वमि विमोदिताः प्ररुष्टमनसः
सर्वे पश्यन्नावान्मनोरमान् ॥ २४ ॥ एकदा तां महामायां देवीं नगवतीं शिवां ॥ तुष्टा
व नगवान् विष्णुयुवतीं चावसंगतः ॥ २५ ॥ श्रीनगवानुवाच ॥ ॥ नमो देव्यै प्रकृत्यै
च विधात्र्यै सततं नमः ॥ कल्याणैकामदायै च सिद्ध्यै वृद्ध्यै नमो नमः ॥ २६ ॥ ज्ञातं
मया खिलमिदं त्वयि सन्निविष्टं त्वत्तोस्य संज्ञवश्या नपि मातरं ॥ शक्तिश्च ते
स्य करणे विततं प्रजावाजाता धुना सकललोकमया सिनूनं ॥ २७ ॥ त्वत्तोत्थं हं न
वविरंचिरमोघकार्यं त्वयै वयमिविलयं प्रजवामकाले ॥ त्वं सर्वदा सि प्रकृतिः

भा. त.

१३

परमासिवाख्यालीलाविहाराचतुरापुरुषप्रसंगे॥विस्तार्यतेसमखिलंसदसद्वि
कारंसंदस्यस्यविकल्पं पुरुषायकाले॥तत्त्वैश्चषोडशानिरेवचसप्ततिश्चकृतं
ज्ञातमिवदेविकिलरंजनाय॥३०॥नत्वामृतेकिमपिवस्तुगतंविनातियाप्ये
वसर्वमखिलंत्वतवस्थितासि॥३१॥नाकिंविनाव्यवक्तुतौपुरुषोप्यत्राक्तौबंन
एतेजननिबुधिमतोजनेन॥३२॥प्रीणासिविश्वमखिलंसततंप्रजावैःस्वप्तेज
साप्रविततंप्रकटीकरोषि॥अस्येवदेवितरसाकिलकल्पकालेवेदमातचरितं
तववैभवस्य॥३३॥नातावयंजननितेमधुकैटजात्मांलोकाश्चतेसुवितताःस्व
लुदर्शितावै॥नीतासुखस्यनुवनेपरमांचकोटियद्दर्शनंतवजवानिमहाप्रजावं॥
३३॥नाहंप्रजोनचविरंचिनवेदमातःकोन्योविद्यमचरितंतवउर्विजाव्यं॥कानीह

संतिनुवनानिमहाप्रपंचेत्यस्मिन्नुवनानिचरितैरचनायकलापे॥३४॥अस्मानि
रत्रनुवनेहरिरन्यएवदृष्टःशिवोयदुहिणःप्रथितःप्रजावः॥चान्येषुकिंनुवनेषु
पितेहिचासन्किंकिमदेविविततंतवसुप्रजावं॥३५॥याचैवतेंप्रिकमलंप्रणि
पत्यकोमाचित्रेसदावसतुमेतवरूपमेतमूनानापिवक्त्रकुहरेसततंतवैवसदृशं
तवयदाबुजयोःसदैव॥३६॥नृत्याययस्ति सततंमयिजाविनीयंत्वस्मिनीतिम
नसाननुचिंतयामि॥एषावयोरविरताकिलदेविनृत्याद्यासिःसदैवजननीसु
तयोरिदार्थे॥३७॥किंदेव्यहंप्रकरोमिप्रवान्नाचाहंप्रक्तिर्नवाण्णगतोवरदेस्वते
त्र॥त्वंवेत्तिसर्वमखिलंनुवनंप्रपंचंयद्युक्तमाचरन्नुवनानितवंगीतस्य॥३८॥ब्रह्मा
सृजत्यवतिविस्तुरुमापतिश्चसंहारकृदितिजनेषुपराप्रसिद्धिः॥किंसत्यमेतदपि

भा. त.

१४

देवितवे लुया वै कर्तुः समावयजमतवराक्रियुक्ताः ॥ ३९ ॥ धात्री धराय स देव कि
मद्यता स्तीत्याधारशक्तिरविलं तव वै विनन्ति ॥ सूर्योपि नाति तव देवि प्रजापुतो
सौ त्वं सर्वमेतदखिलं विरजा विनासि ॥ ४० ॥ ब्रह्माहमीश्वरमराः किल ते प्रजावा
स्मर्तव्यं च प्रजवा मिह रावयाम ॥ केन्ये सुराः शतमखं प्रमुखाश्च नित्या नित्या
त्वमेव जननी पुरुषः पुराणः ॥ ४१ ॥ त्वं चेद्भवानिह संये पुरुषं पुराणं जानेह म
द्यतव संनिधिगः सदैव ॥ नो चेदहं विचुरनादिरनीहरी शो विद्वस्मिधीरिति स
हाममबंधनारयाः ॥ ४२ ॥ विद्या त्वमेव ननु बुधिमतां नराणां शक्तिस्त्वमेव कि
ल शक्तिमतां सदैव ॥ त्वं कीर्तिरस्तिकमलाच समस्वरूपा मुक्तिप्रदा विरतिरे
व त्वमद्य लोके ॥ ४३ ॥ गायत्रिप्रथमवेदकला त्वमेव स्वाहा स्वाहा नगवती प्रण

वेधमात्रा ॥ आम्नायरेव विहितो निगमो नवत्या संजीवनाय सततं सुरपूर्वजानां ॥
मोक्षार्थमेव रचयस्य खिलप्रपंचतेषां गताश्च वितते ननु जीवन्नावां ॥ अशाश्च ना
दिनिधनस्य किलानयस्य पूर्णविस्मयवितता हियथातरंगाः ॥ ४० ॥ जीवो यदा परिदि
वेदत वैवर्क्यं त्वं संहारस्य खिल ॥ मेतदिति प्रसिधः ॥ नाद्यं नदीवरचितं वितते थरंगे
कार्यकृते विरतिमेति प्रथित प्रजावा ॥ ४१ ॥ ज्ञाता त्वमेव मम मोहनायाद्वाधौघो
रं विके सततमेति महा निदेव ॥ रागादिनिर्विरचिते वितथे किलां तेषामेव धादिब्र
ह्मकरे च काले ॥ ४२ ॥ नमो देवि महामाये नमो मिचरणौ तव ॥ सदा ज्ञानप्रकाशं मे
देहि सवर्धे देहि देहि ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः
॥ ४४ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा विविरते विष्टो देवदेव जनाहनि ॥ उवाच ब्रह्मकरः सर्वः

ना. त.
१५

प्रणतः पुरतः स्थितः ॥ १॥ शिव उवाच ॥ यदि हरिस्तव देवि ज्ञावजस्तदनुपमजरवत
वोद्भवः ॥ किमहमत्र तवोद्भवः ॥ किमहमत्र तवोद्भवसंगुणः सकललोकविधौ
चतुराशिवे ॥ २॥ त्वमसि नूः सलिलं पवनस्तथा स्वमपिये च गुणाश्च तथा पुनः
जननितानि पुनः करणानि च त्वमसि बुधिमनोप्यथ हं नृतिः ॥ ३॥ न च विदंति
वदंति च येन तथा हरिहरा जकृतं निखिलं जगत्तव ज्ञतास्त्रय एव सदैव हि विरचयं
ति जगत्पचराचरं ॥ ४॥ अविनायुखलेन जलादिभिः सविभयैः सगुणैश्च जगद्भवे
त् यदि तदा कथमद्य न तस्मिन् प्रभवतीति तवावकला मृते ॥ ५॥ न वसि सर्वमि
दं सचराचरं त्वमजविष्णुशिवाकृतिकल्पितं ॥ विविधवेषविनासकत्वं हले विरम
सेरमसे वयथा रुचि ॥ ६॥ सकललोकसि सभुरहं हरिः कमलनूश्च न वामयदां वि

१५

के ॥ तव पदांबुजपांसुपरिश्रुतं समधिगम्य तदानंतु च किमः ॥ ७॥ यदि दया इमं नो
सि सदां वि के कथमहं विदितश्च तमो गुणः ॥ कमलश्च रजो गुणसंभवः सुविहितः
किल सत्वगुणो हरिः ॥ ८॥ यदि न ते विषमा मतिरं वि के ॥ कथमिदं ब्रूयाद्विदितं ज
गत् ॥ सचिवनूपति नृत्यजनाहृतं ब्रूधने रधनेश्च समाकलं ॥ ९॥ तव गुणास्त्र
य एव सदा ज्ञमाः प्रकटनावनसंहरणेषु वै ॥ हरिरहं दुहिणश्च कृतास्त्वया पुनरि
दं त्रितयं किल कारणं ॥ १०॥ परिचितानि मया हरिणा तथा कमलजेन विमानग
तेन वै ॥ पथि गते तु वनानि कृतानि वा कथय के न नवानि नवानि च ११ सृजसि
पामि जगत्तव द्विके स्वकलया सिधदेष्टु सिनासितुं ॥ रमयसीदपतिषु रुषं स
दातव गतिं न हि विस्मयं शिवे १२ जननि देहपदांबुजसेवनं युवति नावगता

भा.त.
१६

नपिनः सदा ॥ पुरुषतामधिगम्य पदांबुजादिरहिताः कलनेमसुखं स्फुटं ॥ १३ ॥ न
रुचिरस्ति ममांब पदांबुजं तव विहाय शिवे न वनेष जं ॥ निवसितुं न रदेवमवाप्य
च त्रिभुवनस्य पतित्वमवाप्य वै १४ सुदतिरेव न स्तिसनागपियुतिना वमवाप्य
तवांतिके ॥ पुरुषतामसुखाय न वत्यजं तव पदं तयदा दृशा गोचरं ॥ १५ ॥ त्रिभुव
नेषु न वन विषमं बिकेममसं देवहि कीर्तिना विला ॥ युवतिना वमवाप्य पदां
बुजं परिचितं तव संसृतिनाशनं ॥ १६ ॥ नुवि विहाय तवांतिकं सेवनं कश्चिदं
छतिराज्यमकंदकं ॥ नुदियुगाधिकतां किलयात्यसौ न निकटं यदि तं घिसरो रुहं
१७ ॥ तपसि ये निरता मुनयो मलास्तव विहाय पदांबुजं पूजनं न नितै विधिते वि
धिना किल वंचिताः परिज वे विनवो परिकल्पिताः ॥ १८ ॥ न तपसान दमेन समा

धितान च तथा विहितैः कृतुनियथा ॥ तव पदाज्ज्वपरागनिषेवणाद्भवति मुक्ति
रजे न वनीतिनः ॥ १९ ॥ कुरुयां दयसे यदि देवि मां कथय मंत्रमनामि विलम
भुतं ॥ समस्तवत् प्रजपन् सुखिनो ह्यहं सुविशं रहिनवा एव मनस्ययं ॥ २० ॥ प्र
थमजन्मनि बाधिगतं मया तदधुना न विनातिनवाक्षरं ॥ कथं ककामदमद्य न वा
एवाज्जननि तारपतारके ॥ २१ ॥ ब्रह्मा ३ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी शिवेनाहुततेज
सा ॥ उच्चाचारां बिकामं च प्रस्फुटं च न वाक्षरं ॥ २२ ॥ तं गृहीत्वा महादेवः परां मुह
मवाप ह ॥ प्रणम्य चरणौ देव्यास्तत्रैवावस्थितः शिवः ॥ २३ ॥ जपन् वाक्षरं मंत्रं
कामदं मोहदं तथा ॥ अत्रोचतां महामायां संस्थितां पदांतिके ॥ २४ ॥ न वेदा
स्त्वां मंवेकलपितुमिहा सश्रु पटवो यतस्ते नोचुस्त्वां सकलज नधात्री मविकलां

भा. २.

१८

१९

स्वाहा मे वा दाने सकलमुख हो मे सुविदितां वदंता सर्वज्ञा जन निखनु जाता सिन्धु
वने ॥ २६ ॥ कर्त्ता इन्द्र करोमि सर्वमिखलं ब्रह्मांडमस्य पुत्रं को मो स्तीह च राचरे त्रिनु
वने मन्त्रः समर्थः पुमान् ॥ धन्या स्य न्न संशयः किं न सदा ब्रह्मास्मि लोकाति
गो मन्त्रो हं न वसागरे अविर्तेते गर्वा निवेशादिति ॥ २७ ॥ अद्या हंतव पादपंक
ज परा गोदान गवेण वै धन्यास्मीति यथार्थवादानि पुणो जातः प्रसादाच्च ते ॥ या
चेत्वां न क्तीति नाशचतुरा मुक्तिप्रदा चेच्छरीरं त्वामाह कृतं महा त्रिनिगुणं त्व
इत्ति मुक्तं कुरु ॥ २८ ॥ अजो हं न जातो स्मि कर्त्ता किं यं स्यात्सरोजादमेधे त्वरा विह्व
तेहे ॥ तवाज्ञा करः किं करोस्मीति नूनं शिवे पाहि मां मोहमयं न बाध्यो ॥ २९ ॥ न जा
नंति ये मानवास्ते वदंति प्रचुमां तं वाद्यं च रित्रं पवित्रं ॥ यजंति हये याजकाः सर्गका

१९

मानते ते विना वं विदं त्येव कां मं ॥ ३० ॥ त्वया निर्मितो हं विधित्वे विहारं विकर्तुं चतु
र्धा विधायादिसर्गे ॥ अहं वेमिको मो विवेरादिमाये नमस्वा पराधं त्वहं कारजं मे ॥ ३१ ॥
अमं येष्ट धायोग मार्गे प्रवृत्ताः प्रकुर्वन्ति मूढाः समाधौ ॥ स्थितो वै न जानंति ते नामा मो
सप्रदं वा समुच्चारितं जातु मातुर्भिषेण ॥ ३२ ॥ विचारि परतत्त्वसंख्या विधाने परमो हिता
नाम ते संविदाय ॥ न किं ते विमूढा न बाध्यो नवानित्वमेवास्मि संसारमुक्तिप्रदा वै ॥ ३३ ॥
परंतत्त्वविज्ञानमाद्यैर्जनैर्यै रज्जु चानुनृतं त्यजं त्येव ते किं ॥ निमेषाधमात्रं पवित्रं प
वित्रं शिवाच्चाविकाशक्तिरित्यादिनाम ॥ ३४ ॥ न किं त्वं समर्थासि विम्वं विधातुं दृष्टो
वाश्रु सर्वचतुर्धा विनक्तां ॥ विनोदार्थं भवं विधिमां विधायादिसर्गे किं लेहं करोषी
तिका मं ॥ ३५ ॥ हरिः पालकः किं त्वया सोमधो वर्तथा कैटनाशक्षितः सिंधु मध्ये हरः

मा. त० संकृतः किं त्वया सौ न काले कथं मे नृवोर्मध्यदेशात् सजातः ॥३६॥ न ते जन्म कुत्रा
 १० पिरष्टं श्रुतं वा कुतः स न वस्तेन कोपी ॥ इवेदं ॥ किलाया मिशक्तिस्त्वमेका नवानि सु
 तं त्रैः समस्तैरितीवोदितासि ॥३७॥ त्वया संयुतो हं विकर्तुं समर्थो हरिः पालितु
 वै त्वया संयुतश्च ॥ हरः संप्रहर्तुं त्वयैवेहः समानाद्य सर्वं त्वया विप्रमुक्ताः ॥३८॥
 यथा हं हरिः शंकरः किं तथा न्येन जातान संती हतो वा न विष्यत् ॥ न मुद्यंतिके स्मि
 न्न तवात्यंत चित्ते विनो देवि वादा स्य देव्या शयोनां ॥३९॥ ३९ अकृता गुरो रूप
 एवाद्य देवो निरीहो निरूपाधिरेवा कलहश्च ॥ तथापी श्वरस्ते विता ए विनोदं सु
 संपश्यतीत्या ऊरवै विधिनाः ॥४०॥ दृष्ट्वा दृश्य विने हे स्मिन् प्रा कृतं वै पुमान् परः
 तान्यः को पितृतीयो स्ति प्रमेयं सुविचारिता ॥४१॥ न मिथ्या वेदवाक्यं वै कल्पनी

यंकदा च न ॥ विरोधो यं ममात्यंतं विज्ञाति वरहे शिवे ॥४२॥ एकमेवा द्वितीयं
 यद्भूतं वेदावदंति वै ॥ सा किं त्वं वाप्यसौ वा किं स देहं विनिवर्तते ॥४३॥ निःसंशयं
 न मे चेत्तः प्र न वत्स विरां कितं ॥ हित्वैकत्वं विचारं स्मिन् विमनं सुखं मनः ॥४४॥ स
 मुखेनाद्य संहं छेत्तुं मही सिमामकं ॥ पुण्ययोगाच्च प्रेत्ये ह सन्नतिस्तव पादयोः ४५
 पुमानसित्वं स्त्री वासिव ह विस्तरतो मम ज्ञात्वा हं परमां रंगतिगतोऽस्मि न वसाग
 रे ॥४६॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयके धोपंचमोऽध्यायः ॥५॥ ब्रह्मा उ ॥
 इति पृष्ठा मया देवी विनया वने तनय ॥ उवाच वचनं श्रुत्वा गमाद्या न गवती हि मां
 ॥१॥ श्री देव्युवाच ॥ स देहं कत्वं न ते हो स्ति सर्वदेव ममै न यो ॥ यो सौ सा ह म देया
 सौ ते हो स्ति मति विप्रमान् ॥२॥ आवयो रंतरं सूक्ष्मयो वेद मतिमान् हि सः वि

जा. त.
१९

मुक्तः स तु संसारान्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ३ ॥ एकरवा द्वितीयं ब्रूवैस्मिन्संज्ञात
न ॥ इति नावं पुनर्या तिका ज उ म सु संज्ञके ॥ यथा ही पा त पो पा धे र्पा ग संज्ञायते
दिधा ॥ छाये वा दशमिथ्ये वा प्रति विंबत था वयोः ॥ ५ ॥ नेर उ त्पि न्मु काले वै स ग
र्थ प्र ज व त्य ज ॥ दृष्टा दृश्य विज्ञे दो यं य द्वे विध्येति नान्यथा ॥ ६ ॥ नाहं स्त्री न पुमान्
वाहं न की वं स ग संज्ञये ॥ सर्गे सति विज्ञेदः स्यात्कल्पितो यं धिया पुनः ॥ ७ ॥ अहं बु
धिरहं कारश्च धृतिः कीर्तिर्मतिः ॥ अधा मेधा दया लज्जा सुधा तृष्णा समाह
मा ॥ कांतिः शान्तिः पिपाशा च निश्चिंतं शजराजरा ॥ विद्या विद्यास्पृहा वांछा शक्ति
श्चाशक्तिरेव च ॥ ८ ॥ वसामका च त्वक्काहं दृष्टि व गि नृता मृता ॥ परमध्या च य
शंतिना यो हं विविधा श्रूया ॥ १० ॥ किं नाहं यश्च संसारे न धिरक्तं किमस्ति हि । स

व मे वाहं नित्येवं निश्चयं विधि यज्ञज ॥ ११ ॥ एतैर्मे निश्चितैस्त्वे विहीनं किं वदस्व मे ॥
तस्मादहं विधे चास्मिन्सर्गे वितता न वेत् ॥ १२ ॥ नूनं सर्वेषु देवेषु नाना नामधरा ह्य
हं ॥ न वा मिशक्तिरूपेण करोमि च पराक्रम ॥ १३ ॥ ऐश्वर्या ह्यतीतं यारौ शी वाराही वै
ह्यवी शि वा ॥ वारुणी चाथ को वेरी नारसिंही च वासवी ॥ १४ ॥ उत्पन्नेषु च कार्ये
षु देवेषु प्रविशाम्यहं ॥ करोमि सर्वकार्याणि निमित्तं तं विधाय वै १५ जलेशी
ता तथा ब्रह्मो तमाप्नोति दिवाकरे ॥ निशानाथे हि माका मं प्रज्जवा मि यथा यथा
१६ ॥ मया त्यक्तं विधे नूनं स्य दितु न क्षमं न वेत् ॥ जीवजातं च संसारे निश्चयो यं
ब्रूवेत्त्वयि ॥ १७ ॥ अशक्तः शं करोहं तु देसान् किल मयो जितः शक्तिहीनं न रं नृते
लोकश्चैवाति दुर्बल ॥ १८ ॥ अशक्तं प्रोच्यते लोके नारुहः कोपिकथ्यते ॥ पति

ना. त.

२०

तः सवलितो नीतः श्रान्तरात्रुवशागतः ॥ २० ॥ तद्विधिकारणं शक्तिर्यथा त्वं च सिसृक्ष
या ॥ न विताचय हायुक्तः शक्ता कर्तृतिराखिलं ॥ २१ ॥ तथा हरिस्तथा शंभुस्तथेश
थविनावसु ॥ शशीसूयमस्त्वष्टावरुणः पवनस्तथा ॥ २२ ॥ तथा शेषस्तथा क्रूरा
येन्ये सर्वे च दिगाजाः ॥ मद्युक्ता वै समथश्चिस्थानिका यणिमाधितुः ॥ २३ ॥ न तं पि
वामिसकलं संहारमिविनावसुं ॥ पवनस्तं न याम्या हं यद्विद्वामो तथा वरं ॥ २४ ॥
तत्त्वानां चैव सर्वेषां कदापि कमलोद्भवः ॥ अन्यंतानां वसंदेहः कर्तव्यो वै न तद्भवे
त् ॥ २५ ॥ कदाचित्प्रागजावः स्यात्स्रधं सानाव एव वा ॥ मृत्पिंडे च कपालेषु घटा भावा
यथा तथा ॥ २६ ॥ अद्यात्र पृथिवीनास्तिकगते निविचारणे ॥ संजाता इति विज्ञेयाः
स्तस्यास्तु परमाणवः ॥ २७ ॥ अश्रुतं क्षणिकं मृत्युं नित्या नित्यं च कर्तुं किं ॥ आत्मन्

ततः

योगजं चैव सप्तनेदैर्विवर्जितं ॥ २८ ॥ गृहाणा जमदन्तत्वं महंकारस्तदुद्भवः ॥ सर्वा
णि नूतानि रचय त्वं यथा पुरा ॥ २९ ॥ ब्रजंतु स्वानि धिष्ण्या निविरेच्य निवसंतु च ॥
स्वानि स्वानि च कार्याणि कुर्वंतु देवता विना ॥ ३० ॥ गृहाणे मां विधेशक्तिं सुरूपाचा
रुहासिनी ॥ महासरस्वती नाम्ना रजोगुणसमुद्भवा ॥ ३१ ॥ श्वेतांबरधरा दिवा
दिव्यभूषणभूषिता ॥ वरासनसमारूढां क्रीडां यं सहचारिणी ॥ ३२ ॥ एषा सह
चरी नित्यं न विष्यति वरंगना ॥ मावमंस्था विनूति मे मत्वा पूज्यत मां प्रिया ॥ गच्छ
त्वमनया साधं सत्यलोकं मजाश्रु वै ॥ बीजा चतुर्विधं सर्वं समुत्पादय सांप्रतं ॥ ३३ ॥
लिंगकोशाश्च जीवैस्तेः सहिताः कर्मनिस्तथा ॥ वर्तन्ते संस्थिताः कालेताः कुरुते पु
था पुरा ॥ ३४ ॥ कालकर्मस्विजावारणेः कारणं सकलं जगत् ॥ संजावयगुणेः सर्व

जा. न.

२१

पूर्वविस्मयचरं॥ माननीयस्त्वया विष्णु पूजनीयस्तु सर्वदा॥ सत्वगुणप्रधानत्वाद्
धिकः सतः सदा॥३८॥ यदा यदा हि कायविः न विष्मतिरुत्पद्यते॥ करिष्यसि धिया
वैश्वतारं तदा हरिः॥३९॥ तिर्य्योन्मावथान्मन्त्रमातुषीतनुमाश्रितः॥ दानवा
नां विनाशं वै करिष्यति जनार्दनः॥४०॥ न वोयं ते सहायश्च न विष्मतिमहाबल
समुत्पाद्य सुरान् सवन्ति विहरस्व यथासुखं॥४१॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्यानां
यज्ञैः सहसि रौः॥ यजिष्यंति विधानेन सवन्ति सुसमाहितान्॥४२॥ मन्त्रामो
क्षारणाश्चैव मखेषु सकलेषु च॥ सहा तृप्ताश्च संतुष्टा न विष्मधं सुराः॥ किलाध३
शिवश्च मानिनीयो वै सर्वथा यंतमो गुणः॥ यत्तु कार्येषु सर्वेषु पूजनीयः प्रयत्ने
तः॥४४॥ तदा पुनः सुराणां वै नयं दैत्याः विष्मतिः॥ शक्तयो मे तदा तं तं हरिं प्रति

२१

सुविग्रहाः॥४५॥ वाराही वैष्णवी गौरी नारसिंही शची शिवा॥ एताश्चान्याश्च का
याणि कुरुकमलसंभवः॥४६॥ न वा सरसि दं मंत्रं बीजध्यानयुतं सदा॥ जप
त्सर्वाणि कर्माणि कुरुकमलसंभवः॥४७॥ मन्त्राणां मुक्तमोयं वै तं जानीहि म
हामते॥ रुदयेते सदा धार्यः सर्वकार्यार्थसिद्धये॥४८॥ ब्रह्मो वाच॥ ॥ इत्युक्त्वा मां
जगन्माता हरिं प्राह शुचिस्मिता॥ विष्णो ब्रजगृहाणे मामहं लक्ष्मीमनोहरां॥
४९॥ सहा वसस्थलस्थानेन वितानात्र संशयः॥ कीदर्थं ते मया दत्ता शक्तिः स
र्वार्थदा शिवा॥५०॥ त्वये यं तावदंत व्यामाननीया च सर्वदा॥ लक्ष्मी नारायणार्थ
यं योगो वा विदितो मया॥५१॥ जीवतां यं तत्तापज्ञा देवानां सर्वथा मया॥ अवि
रोधेन सततं न वितव्यं त्रिभिः सदा॥५२॥ त्वंच ब्रह्मा शिवस्त्वैते देवा मनु ए सं न

भा.त०

२२

पात्ताः
वाः॥ पूज्याश्च सर्वेषां न विष्णुयत संशयः॥ ५३॥ ये विनेदं करिष्यंति मानवा मूढचे
तसः॥ निरयंते गमिष्यंति विनेदं नात्र संशयः॥ ५४॥ यो हरिः स शिवः साक्षात् यः
शिवः स स्वयं हरिः॥ एतयोर्नेदमातिष्ठन्नरकाद्यनन्तरः॥ ५५॥ तथैव बुद्धिगोहे
यो नात्र कायाविचारणा॥ अपरो गुणनेदोतिष्ठन्नृणां विष्णो ब्रवीमि ते॥ ५६॥ सु
खः सत्त्वगुणस्तेस्तु परमात्मनि चिंतने॥ गोणत्वेऽप्यदोऽस्यातां रजोगुणतमो
गुणौ॥ ५७॥ लक्ष्मीसहविकारेषु नानानेदेषु सर्वदा॥ रजोगुणयुतो नृत्वा विद्
स्त्वानया सह॥ ५८॥ दैतानां यातने काले तमोगुणपुनः सदा॥ विनाशंधो
ररूपाणां कर्तृवैत्वं मया कृतः॥ ५९॥ गृहाणेदं महात्तां गवां जीवं परमं मम
कामराजं द्वितीयं वै माया जीवं तृतीयकं॥ ६०॥ मंत्रोयं त्वं रमाकांतं महत्तः परमा

यदि॥ गृहीत्वा प्रजपन्नित्यं विहरस्व यथा सुखं॥ ६१॥ न ते मृत्युं न यं विष्णो न काल
प्रजवं न यं॥ यावदयं विहारो मे न विष्णुति सुनिश्चितः॥ ६२॥ संहारिष्यामहं स
र्वं यदा विश्वचराचरं॥ न वितोषितं न नूनं मयि लीनी न विष्णुय॥ ६३॥ स्मर्त्त
व्योयं सदा मंत्रः कामहो मोक्षदा तथा॥ उज्जीये न च संत्यक्तः कर्तव्यः शुभमि
च्छता॥ ६४॥ कारयित्वा यवैकं च निवासाय पुरुषोत्तमं॥ विहरस्व यथा कामं चिं
तयन् पुरुषं परं॥ ६५॥ ब्रह्मोवाच॥ इत्युक्त्वा वासुदेवो सा त्रिगुणा प्रकृतिः परा॥
निर्गुणा चांकरं देवं ममोच दमृतं वचः॥ ६६॥ देवोवाच॥ गृहाण हर गीतं महाका
ली मनोहरं॥ कैलाशं कारयित्वा च विहरस्व यथा सुखं॥ ६७॥ सुखस्तमोगुण
स्तेस्तु गोणौ सत्त्वरजोगुणौ॥ विहारा सुरनाशार्थं रजोगुणतमोगुणौ॥ ६८

ना. त.

२३

तपस्तपुंतथाकर्तुस्मरणं परमात्मनः॥ मरमसत्वगुणः शंनो गृहीतव्यः सरानघ
६९॥ सर्वथा त्रिगुणा युयं सृष्टिस्थित्यंतकारणं काः॥ एनिर्विहीनं संसारे वस्तुने
नास्ति कत्रचित्॥ ७०॥ वस्तुमात्रं तु यद्दृश्यं संसारे त्रिगुणं हितम्॥ दृश्यं च नि
गुणं लोके न भूतं न ज विष्मति॥ ७१॥ निगुणः परमात्मा न तु दृश्यः कदाचन॥
सगुणाकारणत्वाद्देनिगुणा पुरुषांतिके॥ ७२॥ सगुणानिगुणा चोदसमये
शंकराभवः॥ सदा हंकारणं शंनो न च कार्यं कदाचन॥ सं ७३॥ महत्तत्त्वं महं
कारो गुणः शशादयस्तथा॥ कार्यं च कारणं चैव सप्त एते परस्परं॥ ७४॥ मड
द्रुतस्त्वहंकारस्तेनाहंकारणं शिवः॥ अहंकारश्च मे कार्यं त्रिगुणो सो प्रतिहि
तः॥ ७५॥ अहंकारात् महत्तत्त्वं बुधिः सा परिकीर्तिता॥ कार्यं तत्र महत्तत्त्वं महं

कारो हिकारणं॥ ७६॥ तन्मात्राणित्वहंकारादुत्पद्येते सदैव हि॥ कारणं पंचभू
तानां तानि सर्वसमुद्भवे॥ ७७॥ कर्मद्रिमाणि पंचैव ज्ञानेन्द्रियाणि च पंच वै॥ महा
भूतानि पंचैव मनः प्रोडशा एव च॥ ७८॥ कार्यं न कारणं चैव गणो यं प्रोडशात्मकं
परमात्मा पुमानाद्यो न कार्यं न च कारणं॥ ७९॥ एवं समुद्भवः शंनो सर्वेषामादि सं
नवे॥ संक्षेपेणैव यथा प्रोक्तं त्वत्तत्र समुद्भवः॥ ८०॥ ब्रजं त्वद्य विमानेन कार्यं
ममरोत्तमाः॥ स्मरणाद्दृष्टिं तु संरास्मिहं विषमे स्थिते॥ ८१॥ स्मर्त्तव्या हं सदा देवाः
परमात्मा सनातनः॥ चो नयोः स्मरणादेव कार्या सिधिरसंशयः॥ ८२॥ ब्रह्मोवाच॥
इत्युक्त्वा विसमस्तस्मान्दत्वा शक्तीः सुसंस्कृताः॥ विष्मवेथ महा लक्ष्मी महा
काली शिवाय च॥ ८३॥ महासरस्वती मत्तं स्थानात् तस्माद्विसर्जिताः॥ स्थानात्

जा. त.

२४

रंसमासाद्यसंजाताः पुरुषावयं ॥ ८४ ॥ चिंतयंतः स्वरूपं तत्परमावंपरमाद्भुतं ॥ विमानं
तत्समासाद्यसंरूढास्तत्रैवैत्रयः ॥ ८५ ॥ नदीपोसोनदेवीसासुधासिंधुस्तथैव च ॥ पु
नर्दृष्टं विमानं वैतत्रास्मानिर्तनान्य च ॥ ८६ ॥ आसाद्य तस्मिन् वितते विमाने प्राप्ता
वयंपंकजसंनिधिं च ॥ महाएव यत्र हतौ डरस्य यौ मुरारिणा तौ मधुकैटभास्यौ ॥
८७ ॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे तृती स्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥
एवं प्रजावासा देवी मया दृष्टा य विस्तृता ॥ शिवेनापि महाजागा प्राप्ता देवः पृथक्
पृथक् ॥ १ ॥ ॥ आस उवाच ॥ इत्याकर्ण्य पितुर्वसि नारदो मुनि सत्तम ॥ पप्रक्ष पर
मप्रीतः प्रजापतिमिदं वचः ॥ २ ॥ नारद उवाच ॥ पुमानाद्यो विनारायो निर्गुणोऽन्यतर
व्ययः ॥ दृष्टश्चैवानुभूतश्च तद्दृष्ट्व पितामह ॥ ३ ॥ त्रिगुवीक्षिताशक्तिनिर्गुणकोद

शीपितः ॥ तस्याः स्वरूपं मे ब्रूहि पुरुषस्य च पद्मज ॥ ४ ॥ यदर्थं च मया तपः ॥ दृष्ट्वा सि
धामहात्मानस्तपसागतमन्यवः ॥ ५ ॥ परमात्मानसंप्राप्तो मया सौ दृष्टिगोचरः ॥ पु
नः पुनस्तपती ब्रंक्षतं तत्र प्रजापते ॥ ६ ॥ नवतासगुणाशक्तिर्दृष्टा तात मनोरमा ॥
निर्गुणानिर्गुणाश्चैव कीदृशो तौ वदस्व मे ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति दृष्ट्व पिता तेन
नारदेन प्रजापतिः ॥ उवाच वचनं तथ्यं स्मितपूर्वपितामह ॥ ८ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ नि
र्गुणस्य मुते रूपं न ज्ञेव दृष्टिगोचरं ॥ दृश्यं च न श्रयस्माद रूपं दृश्यते कथं ॥ ९ ॥ नि
र्गुणा दुर्गमाशक्तिनिर्गुणाश्च तथा पुमान् ॥ ज्ञानगम्यस्तु योगीनां नावनीयाश्च तेज
सा ॥ १० ॥ अनादिनिधनो विधिसहायकृतिपूरुषो ॥ विश्वासेनाग्निगम्यो तो नावि
श्वासेन कर्हिचित् ॥ ११ ॥ चैतन्यं सर्वभूतेषु यत्र हि धियरात्मकं ॥ तेजः सर्वत्र गं नि

जा. त.

२५

त्यंजावेष्टुसकलेष्टुच॥१२॥ तंचतांचमहाजागव्यापकौविधिसर्वगौ॥ तासांविहीनंसं
सारेकिंचिद्वस्तुनविद्यते॥१३॥ तौविचित्यौसदादेहेमिश्रीनूतौमहावयो॥ एकरूपो
चिदात्मानोनिगुणोनिर्मलाबुजो॥१४॥ याशक्तिःपरमात्मासौयोसोसापरमाम
ता॥ अंतरंनैतयोःकोपिस्त्वस्मवेदचनारदः॥१५॥ अथीत्यसर्वज्ञास्त्राणिवेदाःसांगाश्च
नारद॥ नजानातितयोःसूक्ष्मंअंतरंविरतिविना॥१६॥ अहंकारस्तत्सर्वविश्वस्याव
रजंगमं॥ कथंनद्रहितंपुत्रनवेत्कव्यशतैरपि॥१७॥ निगुणंसगुणःपुत्रकथंपश्य
तिचक्षुषा॥ सगुणेनमहाबुद्धेचेतसासंविचारय॥१८॥ पित्रेनाद्यादिताजिह्वाच
क्षुश्चमुनिसत्तम॥ कटुपीतंविजानातिरसंरूपंनतत्रथा॥१९॥ गुणैःसमाहृतं
तःकथंपश्यतिचक्षुषा॥ सगुणेनमहाबुद्धेचेतसासंविचारय॥२०॥ गुणैःसमाहृतं

चेतःकथंजानामिनिगुणं॥ अहंकारोऽवततद्विहिनंकथंनवेत्॥२१॥ यावनगु
णविच्छेदस्तावन्नद्वर्निंकृत॥ तंपश्यतितदाचित्तेयराहंकारवर्जितः॥२२॥ नारद
उ॥ ॥ स्वरूपंदेवदेवस्यत्रयाणांमेतिविस्तरात्॥ गुणानांयत्स्वरूपोस्तित्थहंकारवि
रूपकः॥२३॥ सात्विकोराजसश्चैवतामसश्चतथापरः॥ विज्ञेदेनस्वरूपाणिब्रह्म
स्वयुरुषोत्तमः॥२४॥ यत्ज्ञात्वाप्रविमुच्येहंज्ञानंतद्वर्मेप्रज्ञो॥ गुणानांलक्षणमथ
विततानिविजागताः॥२५॥ ब्रह्मा॥ ॥ त्रयाणांशक्तयस्तिस्त्रःप्रब्रवीमितवानघ॥
ज्ञानशक्तिःक्रियाशक्तिर्इव्यशक्तिस्तथापरा॥२६॥ सात्विकस्यज्ञानशक्तिराजस्य
सक्रियात्मिका॥ इव्यशक्तिस्तामसस्यतिस्त्रश्चकथितास्तव॥२७॥ तेषांकार्याणिवशा
मिष्टृणुनारदतत्त्वतः॥ तामसाइव्यशक्तेश्चशहस्यशसिमुद्रवः॥२८॥ रूपरसश्चगंध

ना.त.

२६

श्च तन्मात्राणि प्रचक्षते ॥ शब्दे कण माकाशं वायुस्पर्शगुणस्तथा ॥ २८ ॥ स्वरूपैकगुणो
निश्च जलं रसगुणात्मकं ॥ २९ ॥ गंधगुणा ज्ञेयास्तूष्ण्या एतानि नारद ॥ २९ ॥ दृशेतामि
लित्वा तु द्रव्यशक्तियुतानि वै ॥ तामसाङ्कारजो यं संगे सिदतु ह्यत्रिकः ॥ ३० ॥ राज
साञ्चक्रियाशक्तेरुत्पन्नानि शृणु ह ॥ श्रोत्रत्वक् कक्षुरसना घ्राणं चैव च पंचमं ॥ ३१ ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि चैतानि तथा कर्मेन्द्रियाणि च ॥ वाक्पाणि पादपाश्च गुह्या तानि च पंच
वै ॥ ३२ ॥ प्राणोपानश्च व्यानश्च समानोदातवायवः ॥ पंचदशमिलित्वैव राजसः संगति
च्यते ॥ ३३ ॥ साधनानि किलैतानि क्रियाशक्तिकृतानि च ॥ उपादानं किलैतेषां चि
दनुवृत्तिरुच्यते ॥ ३४ ॥ ज्ञानशक्तिसमायुक्ता सात्विका च समुद्भवः ॥ दृशो वायुश्च
सूर्यश्च वरुणश्चाश्विना विति ॥ ३५ ॥ ज्ञानेन्द्रियाणां पंचानां पंचाधिष्ठादेवताः च

श्रोत्रस्ता तथा रुद्रः क्षेत्रज्ञश्च चतुर्थकः ॥ ३६ ॥ इत्यंतः कारणारम्भस्य नूनं चतुष्टयस्य
च ॥ चत्वार्येव तथोक्तायाः किलाधिष्ठातृदेवताः ॥ ३७ ॥ मनसा सह चैतानि नूनं पंच
दृशेव तु ॥ सात्विकस्य तु संगे यं साधकारम् प्रकीर्तितः ॥ ३८ ॥ तथानंदानुवृत्तिश्च
त्युपादानं प्रचक्षते ॥ साधकस्य च साध्यत्वाच्च ॥ हिरूपपरात्मनः ॥ ३९ ॥ शरीरं सू
क्ष्ममेवेदं पुरुषस्य प्रकीर्तितं ॥ मम चैव शरीरं वै सूत्रमित्ययमेव वै ॥ ४० ॥ स्थूलं श
रीरं वक्ष्यामि यत्र परमात्मनः ॥ शृणु तारदयन्नेन यद्ब्रूत्वा प्रविमुच्यते ॥ ४१ ॥ त
न्मात्राणि पुरोक्ता नि नूतनसूक्ष्माणि यानि वै ॥ पञ्चीकृत्य च तान्येव पंच नूतनसमुद्भ
वः ॥ ४२ ॥ पञ्चीकरणे होयं शृणु संक्षेपतः किल ॥ प्रथमं रसतन्मात्रमुपादाय म
नस्यपि ॥ ४३ ॥ कल्पयेच्च तथा तदेयथा नवति चोदकं ॥ शिष्टानां चैव च तानामंशा

नृत्वा दृष्टकृष्टक ॥ ३४ ॥ उदके मिश्रयेच्छान्कते रसमयेतदा ॥ नृतं विनागे
 चास्येष्टे चैतन्ये च प्रवेशिते ॥ ३५ ॥ चैतन्यस्य प्रवेशानुतदा ह मिति संभवः ॥ प्रतीपमा
 नेतेनैव विशेषेणानिमानतः ॥ ३६ ॥ आदिना रायणे देवो जगवानिति बोध्यते ॥ घनी
 नृतेषु नृतानां विनागिस्त्यष्टांगते ॥ ३७ ॥ इधि प्राप्पगुणैश्चेत्येकैकगुणवृद्धितः
 आकाशश्च गुणश्चैकः शब्द एव न चापरः ॥ ३८ ॥ शब्दस्पर्शश्चैवायौ वेदौ गुणौ परि
 कर्तितौ ॥ अग्नेः रूपं दृश्यं स्पर्शश्च रूपमेवं त्रयो गुणाः ॥ ३९ ॥ शब्दस्पर्शरूपरसा
 श्चत्वार्येव समीरणे ॥ स्पर्शश्च दृश्यं परसौ रूपं गंधश्च दृष्टिर्वी गुणाः ॥ ४० ॥ एवमिलित
 योगैश्च ब्रह्मांडोत्पत्तिरुच्यते ॥ सर्वजीवानि मिलित्वैव ब्रह्मांडांशं समुद्भवः ॥ ४१ ॥
 चतुराशीतिलसाश्च प्रोक्ता वै जीवजातयः ॥ तानि स्थूलशरीराणि मिलित्वा सर्व

मेव हि ॥ ४२ ॥ विराडित्युच्यते ब्रह्म न स्थूलं रूपं परात्मनः ॥ ज्ञातव्यं कथितं सर्वं मया
 ते मुनि सत्तम ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्री नागवत महापुराणे तृतीयस्कंधे सृष्टिनिरूपणे स
 त्तमोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ सर्गोऽयं कथितस्तान् यत्तद्वदोत्तयाधुना ॥ गुणानां
 रूपसंस्था वैश्वरूपेणैकाग्रमानसः ॥ १ ॥ सत्त्वं प्रीत्यात्मकं ज्ञेयं सुखात्मीति समुद्भवः ॥
 आर्जवं च तथा सत्यं शौचं श्रद्धा ह माधुर्यं ॥ २ ॥ अनुकंपा तथा लज्जा शान्तिः संतो
 ष एव च ॥ एतैः सत्यं प्रतीतिश्च जायते निश्चला सदा ॥ ३ ॥ श्वेतवर्णं तथा सत्त्वं धर्म
 प्रीतिकरं सदा ॥ सद्धोमादकं निमसद्धानि वारकं ॥ ४ ॥ सात्विकी राजसी
 चैव तामसी च तथा पराः ॥ अधस्तु त्रिविधा प्रोक्ता मुनिनिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ रक्तव
 र्णं राजः प्रोक्ता मप्रीत्यात्ममद्भुतं ॥ अतीतिदुःखयोगत्वाद्भवेत्येतस्मिन्निमित्तं ॥ ६ ॥

भा. तृ०

२८

प्रदेष्टो यतथा शो हो मश्चरः स्तन एव च ॥ उक्तं वा च तथा निंदा अधा तत्र च राजसी ॥ ७ ॥
मानमदस्तथा गवो रजसा किल जायते ॥ प्रत्ये तरे व्यंजस्ते ते लक्षणैः श्रवि चक्षणे ॥ दृक्
स्त्वर्णं तमः श्रोत्रं मोहं च विषादकृत ॥ आलस्यं च तथा ज्ञानं निद्रा दैन्यं नयं तथा
ए ॥ विषादश्चैव कार्पण्यं कौटिल्यं रोष एव च ॥ वैषम्यं चाति नास्तिक्यं पद दोषानु
दर्शनि ॥ १० ॥ प्रत्ये तरे व्यंजस्ते ते लक्षणैः सर्वथा बुधैः ॥ तामस्या अध्या युक्तं पर
तापो यथादकं ॥ ११ ॥ सत्त्वं प्रकारा यी तव्यं नियं तव्यं रजसदा ॥ संहर्तव्यं तपः कामं
जने न तप मिहता ॥ १२ ॥ अमोन्या निनवा श्वे ते विरुध्यंति परस्परं तथान्योन्या श्रया
ः सर्वे न तिष्ठंति नरा श्रयाः ॥ १३ ॥ सत्त्वं न केवलं कुत्र न रजो न तमस्तथा ॥ मिलिताश्च
सदा सर्वेति नान्योन्या श्रयाः स्मृताः ॥ १४ ॥ अन्योन्या मिथुना चैव विस्तरं कथयाम्यहं

२८

शृणु नारद यज्ञात्वा मुच्यते न वबंधनात् ॥ १५ ॥ संदो होत्र न कर्तव्यो ज्ञात्वेत्युक्तं म
यावचः ॥ ज्ञातं तदनुभूतं यत्परिज्ञानं कले सति ॥ १६ ॥ श्रवणा दर्शना चैव संप
र्काच्च महामते ॥ स नो गाच्च नु न वा चैव परिज्ञानं न जायते ॥ १७ ॥ श्रुतं तीर्थं पवि
त्रं च अधोत्पन्ना च राजसी ॥ निगतिस्तत्र तीर्थे वै दृष्टं सर्वं यथा श्रुतं ॥ १८ ॥ स्नातस्त
त्र कृतं कृतं दत्तं दानं च राजसं ॥ स्थितस्तत्र कियत्कालं रजो गुण समावृतः ॥ १९ ॥
राग द्वेषान्निमुक्तिः काम क्रोध समावृतः ॥ पुनरेव गृहं प्राप्नो यथा पूर्व तथा स्थि
तः ॥ २० ॥ श्रुतं च नानुभूतं वै ते न तीर्थं न रोजसं ॥ न प्राप्तं च फलं यस्मादश्रुतं वि
धि नारद ॥ २१ ॥ निःपापत्वं फलं विधि तीर्थ मुनिसत्तम ॥ कृषेः फलं यथा लोके
निष्पन्ना तस्य न क्षणं ॥ २२ ॥ पापं देहविकारा ये काम क्रोधा दयो परे ॥ लोभो

ना. त. २९ मोहस्तथातृक्षोद्वेषो रागस्तथामदः ॥२३॥ असूयेष्वन्निमाशांतिः पापान्येतानि
 नारदः ॥ निनिर्गतानि देहावुतावत्पापयुतो नरः ॥२४॥ कृते तीर्थे यदेतानि देहा
 न्निर्गतानि चेत् ॥ निःफलः सम एवैकः कर्षकस्य यथा तथा ॥२५॥ अमेणापीडि
 तशीरं कृष्णान्मिः सुडघटा ॥ बुभुक्षीजमदं च विहितावर्त्तिरुहा कृता ॥२६॥ अ
 होरात्रं परिक्रिष्टोरक्षणार्थं सकामुकः ॥ माले सुप्तस्तु देमंते वने व्याघ्रान्तरा ॥२७॥
 तक्षितं शलनेः सर्वं निराशाश्च पुनः कृतः ॥ तद्वत्तीर्थं श्रमं पुत्रकष्टदं न फलप्रदं ॥२८॥
 सत्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रं दर्शनात् ॥ वैराग्यं तत्फलं जातं मयार्थेषु च नारद
 ॥२९॥ तत्र यानि नवत्येव रजस्तमस्युने सुते ॥ रजस्तत्कटतां प्राप्तं प्रवृद्धं चातिद्वेष
 तः ॥३०॥ तत्र हानि नवत्येव तमस्युने सुते ॥ तमस्तथोत्कटं नृत्वा प्रवृद्धं मोह

योगतः ॥३१॥ तस्मिन् रजसी चो ज्ञेयं संगस्यानि नवत्यपि ॥ विल्लरं कथयाम्यद्य
 यानि नवतीति वै ॥३२॥ यदा सत्वं प्रवृद्धं वैमतिर्धर्मस्थिता तदा ॥ न चिंतयति चार्थं
 तुरजस्तमसमुद्भवं ॥३३॥ अर्थं सत्वं समुद्भूतं गत्वा तिचन चान्यथा अनायास
 कृतं चार्थं धर्मे पात्रं च बांछति ॥३४॥ सात्विके धेवजा गेषु कामं वै कुरुते सरा ॥
 राजसेषु न मोक्षार्थं तामसेषु पुनः कथं ॥३५॥ एवं जित्वा रजः पूर्वतस्तत्तमसो ज
 यः ॥ चेत्सत्वं केवलं पुत्रतदानवतिनिर्मलं ॥३६॥ यदा रजः प्रवृद्धो वै तत्काधर्मा
 ननातनान् ॥ अन्यथा कृते धमनि श्रद्धां प्राप्नुतुराजसी ॥३७॥ राजसादर्थसिंह
 धिस्तथा भोगस्तुराजसः ॥ सत्वं विनिर्जितं तेन तमसश्चापि निग्रहः ॥३८॥ यदा तमो
 विवृद्धं स्यात्कटं संबन्धवद् ॥ तथा वेदेन विश्वासो धर्मशास्त्रे तथापि नः ॥३९॥ अ

ना. त.

३०

धांचतामसीप्राप्यकरोतिचधनात्ययं॥ शोहंसर्वत्रिकुरुतेनशांतिमधिगच्छति॥
ध०॥ जित्वासत्वरजश्चैवक्रोधनोऽर्मतिः॥ रा०॥ वर्ततेकामचारात्मनावेषुवितथेषुच
ध१॥ एकंसत्वंननवतिरजश्चैकंतमस्तथा॥ सदाभाश्रित्यवर्ततेगुणमिथुनधर्मि
णः॥ ध२॥ रजोविनानसत्वंस्यात्तरजःसत्त्वविनाकचित्॥ तमोविनानतेत्वमोव
र्ततेपुरुषधर्मि॥ ध३॥ तमस्तात्माविहीनंतुकेवलंनकदाचन॥ सर्वमिथुनधर्मे
णगुणःकार्यतिरेणवै॥ ध४॥ अत्योत्यसंश्रिताःसर्वतिष्ठन्तिनवियोजिताः॥ अ
त्योत्यजनकाश्चैवयतःप्रसवधर्मिणः॥ ध५॥ कदाचिन्नत्वंवरजस्तमसीजनय
त्युत कदाचिन्नुरजःसत्त्वतमसीजनयत्यपि॥ ध६॥ कदाचिन्नतमःसत्त्वरजसीज
नयत्युते॥ जनयंत्येवतेन्योन्यमृत्पिंडश्चघटंयथा॥ ध७॥ बुधिस्थास्तेगुणःकार्यं

बोधयन्तिपरस्परं॥ देवदत्तविष्णुमित्रयज्ञदत्तादयोतथा॥ ध८॥ यथास्त्रीपुरुष
श्चैवमिथुनौचपरस्परं॥ तथागुणाःसमायातिस्त्रीनावंपरस्परं॥ ध९॥ रजसो
मिथुनेसत्वंसत्त्वमिमिथुनेरजः॥ उनेचसत्त्वरजसीतमसोमिथुनंविडुः॥ ध१०॥ ना
रदु॥ ॥ इत्येतत्कथितं पित्रागुणरूपमनुत्तमं॥ श्रुत्वाप्यतृप्तएवाहंतमष्टुपि
तामह॥ ध११॥ ॥ इतिस्त्रीनागवर्तेमहापुराणेनृतीयस्कंधेऽष्टमोऽध्यायः॥ १॥ ना
रदु॥ ॥ गुणानांलक्षणंतातनवताकथितंकिल॥ ननृप्तोस्मिपिवन्निष्ठंननु
खात्रच्युतंरसं॥ १॥ गुणानांसुपरिज्ञानंयथावदनुवर्णय॥ यच्छ्रुत्वापरमांशांति
मधिगच्छामिचेतसि॥ २॥ व्यासउ॥ ॥ इतिपुत्रस्तुपुत्रेणनारदेनमहात्मना॥ उवा
चचनगत्कत्रिजोगुणसमुद्भवः॥ ३॥ ब्रह्माउ॥ शृणुनारदवक्ष्यामिगुणानांपरि

ना. त.

२१

वर्णनं॥ सम्यक्नाहं विज्ञानमियथा मतिब्रवीमि ते॥४॥ सत्त्वं निःकेवलं नैव कुत्र
पिपरित्यजेते॥ मिश्रजावात्तु तेषां वै मिश्रत्वप्रतिजातिवै॥५॥ यथा काचिद्वरणा
री सर्वान्द्रुषणान्द्रुषिता॥ हावनावयुता कामं नर्तुः प्रतिकरानवेत्॥६॥ मातापि
त्रोक्तया सैव बंधुवर्गस्य प्रीतिरिति॥७॥ स्वमोहं सपत्नीषु जनयत्यपि सैव ह॥८॥
एवं सत्त्वेन ते नैव स्त्रीत्वमायादितत च॥ रजसस्तमसश्चैव जनिता हतिरयथा
८॥ रजसा स्त्रीकृते नैव तमसा च तथा पुन॥ अन्येत्यस्य समायोगादयथा प्रति
जातिवै॥९॥ अवस्थानास्रजावेषु न वै जात्यंतराणि च॥ जस्यंते विपरीतानि
नानियोगाश्च कुत्रचित्॥१०॥ यथा रूपवती नारी यौवनेन विनूषिता॥ लला
माधुर्ययुक्ता च तथा विनयसंयुता॥११॥ का सशास्त्रविधिज्ञा च धर्मज्ञा स्त्रेपि

संमता॥ नर्तुः प्रीतिकरं त्ययं सपत्नीनां च डः खड्गः॥१२॥ मोहसाश्च सजावस्था सत्त्वं
स्थित्युच्यते जने॥ तथा सत्त्वं विक्रवणिमन्यजावं विजातिवै॥१३॥ यथा च सन्निधः
शूरो सर्वयुधधरः सुतः॥ संनधो ब्रूहि तश्चैव निघ्नं चौराश्च शात्रवान्॥१४॥ ते
न सास्त्रीस्वजावस्थारजोरूपा विजातिवै॥ चोरे रूपद्रुतानां च साधुनां सुखदा
नवेत्॥१५॥ डः खामूढा च दस्यूनां सैव सेना तथा गुणा॥ विपरीतव्रतीति वै ज
नयंति स्वजावतः॥१६॥ यथा च दुर्हितं जातं महामेघरुतं धनं॥ विद्युत्सतित
संयुक्तं तिमिरेणावगुंठितं॥१७॥ संचितं नूतिनं प्रवर्षन् वै तमोरूपमुदाहृतं॥
तदेव कर्षुकाणां वै तथैवाती दुर्हितं॥१८॥ बीजोपस्करयुक्तानां सुखदं प्रजवंतु त
अष्टलुचं गहाणं वै दुर्जगतां विशेषतः॥१९॥ तृणाकाष्ठविहीनानां डः खड्ग

ना. त. ३२ हमेधिनां॥ प्रोषितामर्तुकिणां वैमोहदं प्रभवत्यपि॥२०॥ स्वभावस्यागुणाः स
 वैविषरीतातिजातिवै॥ लक्षणातिपुनस्तेषां शृणु पुत्रब्रवीम्यहं॥२१॥ लघुप्रका
 शकंसत्वं निमलं विशदंसहं॥ यदांगानिलघून्मेव विशदानी प्रियाणि च॥२२॥
 निमलंच तथा चेतो गृह्णंति विषयानि ज्ञान्॥ तदा सत्त्वशरीरे वैमंतव्यं च समु
 क्तं॥२३॥ उन्नतजनकमत्यर्थं च लंचैव रजः पुनः॥ यदा तदुक्तं जातदेहेयस्य च
 कस्यचित्॥२४॥ कलिनृगयते कर्तुं गंतुं ग्रामां तथा॥ चलच्चित्रस्य सोत्सर्गं विवा
 दे चोद्यतस्तथा॥२५॥ गुरुर्वरणकं कामंतयो न वतितद्यथा॥ यदांगानि गुरूणा
 शुभ्रवत्या दृशानि च॥२६॥ तदा तमः प्रवृद्धं वैज्ञानव्यं सर्वथा बुधैः॥ इन्द्रिया एषा
 वृत्तान्येव गृह्णंति विषयानि च॥२७॥ नारद उ॥ विभिन्नलक्षणाः प्रोक्ता गुणाः स

यपितामह॥ कथमेकत्र संस्थातैः कार्यं कुर्वती वदस्व मे॥२८॥ ब्रह्मा उ॥ शृणु पु
 त्र प्रवक्ष्यामि गुणान्नेदी पदत्रयः॥ प्रदीपस्तु यथा कार्यं करोत्यर्थं वदशानां॥३०॥ वर्ति
 स्तेलंतथा चिश्च विरुधाश्च परस्परं॥ एकत्रस्थाः पदार्थानां प्रकुर्वंति प्रकाशनं॥
 ३१॥ विरुद्धं हितथा तैलमग्निना सह संगतं॥ तैलवृत्तिविरोधी च पावकेऽपि परस्परं
 ३२॥ स्कन्धस्मा ३२॥ तथा सत्त्वादयः कार्यं पुरुषार्थं सह स्थिताः॥ विरुधाश्च पि कु
 र्वंति त्रयस्ते मिलिताः किल॥३३॥ नारद उ॥ ॥ एवं प्रकृतिजाः प्रोक्ताः गुणाः सत्त्व
 वती सुत॥ विश्वस्य कारणं ते वै मया पूर्वमदाकृतं॥३४॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्ते
 नारदेनाथ मम सर्वं सविस्तरं॥ गुणानां लक्षणं सर्वं कार्यं चैव विना गतः॥३५॥
 आराध्या परमाशक्तिर्यथा सर्वमिदं ततः॥ सगुणानि गुणा चैव कार्यनिदेस देव इ

जा.त.

३३

३६॥ अकन्यपुरुषः पूणा निरीहः परमव्ययः ॥ करोत्येषा महामाया विश्वं सदसरात्म
कं ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः सूर्यश्चंद्रः राची पतिः ॥ अश्विनौ वसवस्त्वष्टा कुबेरो या
दसां पतिः ॥ ३८ ॥ वह्निर्वायुस्तथा पूषा सेनानी च विनायकः ॥ सर्वशक्तियुताः राक्ताः
कर्तुं कार्याणि स्वानि च ॥ ३९ ॥ अन्यथा तेऽप्यराक्ता वै प्रस्यंदितुमयीश्वराः ॥ सा एव
कारणं राजन् जगतः परमेश्वरी ॥ ४० ॥ समाराधयतां नृपकुरुयं जनराधिपः ॥ पू
जनं परं या राक्षसा तस्या एव विधानतः ॥ ४१ ॥ महालक्ष्मी महाकाली तथा महासरस्व
ती ॥ इश्वरी सर्वभूतानां सर्वकारणकारणं ॥ ४२ ॥ सर्वकामार्थदांशं तां सुखसे
व्यादयान्वितां ॥ नामोच्चारणमात्रेण वांछितार्थप्रदांशिवं ॥ ४३ ॥ देवैराश्रयिता
पूर्वं ब्रह्म विष्णु महेश्वरैः ॥ मोक्षकामैश्च मुनिभिस्तापसैर्विजितात्मनिः ॥ ४४ ॥ अ

स्यष्टमपियन्नामप्रसंगेनापि नाशितं ॥ ददाति वांछितानथानि इध्वं ज्ञानपिसर्वथा
४५ ॥ ऐऐ नया द्रवीते न दृष्टव्या घ्रादिकं वने ॥ बिंडुहीनमपीत्युक्तं वांछितं प्रददाति
वे ॥ ४६ ॥ तत्र सत्यव्रतस्यैव दृष्टान्तं नृपसत्तम ॥ प्रत्यक्षमेव चास्माकमुनीनां नावितात्म
नां ॥ ४७ ॥ ब्राह्मणानां समाजेषु तस्मादाहरणं बुधैः ॥ कथ्यमानं मयाराजन् श्रुतं सर्व
सविस्तरं ॥ ४८ ॥ अनक्षरो महाभूखे निम्ना सत्यव्रतो दिजः ॥ श्रुत्वा तत्तं को न मु
खासमुच्चार्य स्वयंततः ॥ ४९ ॥ बिंडुहीनप्रसंगे न जातो सौ विबुधोत्तमः ॥ इकारोच्चा
रणादेव तुष्टा जगवती तदा ॥ ५० ॥ चकार कविराजानं दयाश्रितं परमेश्वरी ॥ त्रैलोक्ये
विश्रुतश्चासीत्कविः सत्यव्रतो दिजः ॥ ५१ ॥ अनाराध्य महाकाली शुष्काश्मिामुदे
श्वरी ॥ अतस्त्वां नृपशाहं प्रब्रवीमि पुनः पुनः ॥ ५२ ॥ यज्ञं कुरु महाराज विधिते क

भा. त.

३४

थयाम्यहं ॥ ५३ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ६ ॥ जन
मेजय उवाच ॥ को सौ सत्यव्रतो नाम ब्राह्मणो हि जसत्तमः ॥ कस्मिन् देशे समुत्पन्नः की
दृशश्च वदस्व मे ॥ कथं तेन श्रुतः राक्षसमुच्चरितः पुनः ॥ सिद्धिश्च कीदृशी जाता त
स्य मूर्खस्य तत्क्षणतः ॥ १ ॥ कथं तुष्टा जवानि सा सर्वज्ञा सर्वसंस्थिता ॥ विस्तरा
वदस्व कथां मेता मनोरमां ॥ २ ॥ सुत उवाच ॥ इति पृष्ट्वा तदा राजा व्यासः सत्यवती
मुतः ॥ उवाच परमोदारं वचनं रसवच्चुचिः ॥ ३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् प्रव
क्ष्यामि कथां पौराणिकीं शुभ्राम् ॥ श्रुत्वा मुनिसमाजेषु मया पूर्वकं कुरु ॥ ४ ॥ एकदा
हं कुरुक्षेत्रे कुर्वन् तीर्थरि नं शुचिः ॥ संप्राप्तौ निमिषारण्यं पवनं मुनिसेवितं ॥ ५ ॥ प्र
णम्या ह मुनीन् सर्वान् स्थितस्तत्र वराश्रमे ॥ विधिपुत्रास्तु यात्रासन् जीवन्मुक्ता मया

व्रताः ॥ ७ ॥ कथाप्रसंग एवासीत्तत्र विप्रसमागमे ॥ जमदग्निस्तु पप्रच्छ मुनीनेवं
सन्नास्थितः ॥ ८ ॥ जमदग्निरुवाच ॥ ॥ संदेहोऽस्ति महा नागममचिन्तेति मानुषा
ः समाजे त्रमुनीनां वै निः संदेहो न वाम्यहं ॥ ९ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च यमो वावक
णो नलः ॥ कुबेरः पवनस्त्वष्टा सेतानीश्च गणाधिपः ॥ १० ॥ सूर्योऽग्निर्नौजगः पूषा
निशानाथो ग्रहास्तथा ॥ आराधनीयतमः को त्रवां हितार्थकिल प्रदः ॥ ११ ॥ सुख
सेव्यश्च सततमाश्रुतोऽयश्च मानदः ॥ ब्रुवंतु मुनयः शीघ्रं सर्वज्ञाः संशितव्रताः ॥ १२ ॥
एवं प्रश्ने कृते तत्र लोमशाः प्रब्रवीन्ब्रह्मा ॥ शृणु सत्यवती स्तूनां यत्पृष्टं वै त्वया धुना ॥
१३ ॥ सेवनीयतमः शक्तिः सर्वेषां शुभमिच्छतां ॥ पराप्रकृतिराद्या च सर्वगा सर्व
दा शिवा ॥ १४ ॥ देवानां जननी सैव ब्रह्मा दीनां महात्मनां ॥ आदिप्रकृतिमूलं

ना. त.

३५

सा संसारपादयश्यवे ॥ १५ ॥ स्मृता चोचारिता देवी ददाति किंच वांछितं ॥ सर्वदेवा
ईजिता सा वरदानाय सेव्यता ॥ १६ ॥ इतिहासं प्रवक्ष्यामि शृणु एवं तु मुनयः श्रुतं ॥ अ
सरोच्चारणा देव यथा प्राप्तं दिनेन वै ॥ १७ ॥ कोशलेषु द्विजः काश्चिद्देवदत्तोति वि
श्रुतः ॥ अनपत्तिश्च कारेष्टिपुत्रीयां विश्रुतः ॥ अनपत्तिश्च कारेष्टिपुत्रीयां विधि
पूर्वकं ॥ १८ ॥ तमसा तीरमासाद्य कृत्वा मंडपमुत्तमं ॥ द्विजानां कुर्यात्तदज्ञानसूत्र
कर्मविशारदान् ॥ १९ ॥ कृत्वा वेदी विधानेन स्थापयित्वा विनावसून् ॥ पुत्रेष्टिविधि
वत्तत्र च कारेष्टिजसत्तमं ॥ २० ॥ ब्रह्माणकल्पयामास मुहोत्रं विमुनिसत्तमं ॥ अध्वर्य
याज्ञवल्क्यश्च होतारं च हस्वतिः ॥ २१ ॥ प्रस्तोतारं तथा काण्वं उजातारं च गोत्रिनं ॥ २
थं तरमगाज्ञानं स्वरितेन समन्वितं ॥ २२ ॥ सम्या नत्या न्मुनी कृत्वा विधिवत्वरहो वत्

उजाता सामगः श्रेष्ठः समस्वरसमन्वितं ॥ २३ ॥ रथं तरमगाज्ञानं स्वरितेन समन्वितं ॥ २३ ॥
तदास्य स्वरजंगो नूत्वा सेकृते मुहुर्मुहुः ॥ देवदत्तश्चुको पाशुगोत्रिनं प्रसुवाच ह ॥
२४ ॥ मूर्तोऽसि मुनिर्मुखाद्यस्वरजंगस्त्वया कृतः ॥ काम्यकर्मणि पुत्रार्थं पुत्रार्थं यज
तश्च मे ॥ २५ ॥ गोत्रिनस्तु तदोवाच देवदत्तं मुको पितः ॥ मुखस्तेन विता पुत्रः शर
काष्टविवर्जितः ॥ २६ ॥ नवमे शरीरं तु श्वासोच्छ्वासस्तु दुर्ग्रहः ॥ नात्र मे ह्यपरां किं
चित् स्वरजंगे महामते ॥ २७ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य गोत्रिनस्तस्य महात्मनः शापाद्
तो देवदत्तस्तमुवाचाथि दुःखितः ॥ २८ ॥ कथं कुध्यसि विप्रेऽकथं शप्तस्त्वया ह्यहं ॥
अपुत्रोऽहमुत प्रस्तुपुनस्तपयुतः कृतः ॥ २९ ॥ स्वल्पे पराधे विप्रेऽहं वृथा मयि नि
शगसि ॥ अक्रोधता हि मुनयो न वंति मुखदाः सदा ॥ ३० ॥ मूर्खपुत्रादपुत्रत्ववरं

जा. त. वेदविदो विदुः ॥ तथा पित्रा लुणो मूर्खः सर्वेषां निन्द्य एव हि ॥ ३१ ॥ पशुवत्पुत्रवच्चैव
 न योग्यः सर्वकर्मसु ॥ किं करोमि हि पुत्रेण मूर्खेण द्विजसत्तम ॥ ३२ ॥ यथा शूद्र
 ३६ स्तथा मूर्खब्राह्मणो वेदवर्जितः ॥ राजा शूद्रसमो ज्ञेयो नियो ज्ञसर्वकर्मसु ॥ ३३ ॥
 कर्मकस्तु द्विजः कार्यो ब्राह्मणो वेदवर्जितः ॥ राजा शूद्रसमुज्ज्ञेयो नियो ज्ञसर्वक
 र्मसु ॥ ३४ ॥ कर्मकस्तु द्विजः कार्यो ब्राह्मणो वेदवर्जितः ॥ करदः शूद्रवच्चैव मंतव्य
 स चतुर्नुज ॥ ३५ ॥ नासनं पितृकार्येषु देवकार्येषु ब्राह्मणः ॥ मूर्खसमुपवेश्य च का
 र्यस्य फलमिच्छता ॥ ३६ ॥ विना विप्रेण कर्तव्यं श्राधं कुराचटेन वै ॥ न तु मुखेण वि
 प्रेण श्राधं कार्यं कदाचन ॥ ३७ ॥ आहारादधिकं चान्यनदातव्यमपंडिते ॥ दाता
 न कर्मवाप्नोति गृहीतानुविशेषतः ॥ ३८ ॥ धिक्कराज्यतस्य राज्ञो वैयस्यदेशे बुधा ज

नाः ॥ पूज्यं ते ब्राह्मण मूर्खा हि न मानादिकैरपि ॥ ३९ ॥ मूर्खस्य च विप्रस्य यस्यान्नुदरे
 गतं ॥ पच्यंते नरके धीरे सर्वे वै तस्य पूर्वजा ॥ ४० ॥ आसेन पूजने दाने यस्य नेदो न चाण
 पि ॥ मुखं पंडितयोर्देशो सत्याज्यो विबुधे न वा ॥ ४१ ॥ मुखं यत्र सुगर्विष्ठा दानमानपरिश्र
 हैः ॥ तस्मिन् देशे न वास्तव्यं पंडितेन कथं चन ॥ ४२ ॥ असतामुपकाराय दुर्जनानां वि
 नूतयः पिबुमं हः फलाद्योपिका कैरेवो पच्यन्ते ॥ ४३ ॥ नुक्ता न्नं वेदविधिप्रोवेदमा
 संकरोति वै ॥ पूर्वजास्तस्य क्रीडंति स्वर्गः प्रमुदिता किला ॥ ४४ ॥ गोत्रिलातः किमुक्तं
 वै त्वया वेदविदत्रेण ॥ संसारे मूर्खपुत्रत्वं मरणादपि गृहीतं ॥ ४५ ॥ कृपां कुरु महाना
 गशपस्यामुनुग्रहं प्रति ॥ हीनो धरणशक्नोति पतामितवपादयोः ॥ ४६ ॥ ॥ लोम
 राउवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा देवदत्तस्तु पतितस्तस्य पादयोः ॥ स्तुवन्हीनमना सार्थं कुरुणः

भा.त.

३९

साश्रलोचनः॥४९॥गोत्रिलस्यदयोत्पन्नादह्वातंदीनचेतसं॥सणंकोपान्महं
तोवैपापिष्टःकल्पकोपनाः॥४८॥जनस्वभावतःशीतपावकातपयोगतः॥उष्णं
नवतितल्लीघ्रंविद्युक्तंशिशिरंनवेत्॥४९॥दयावान्गोत्रिलस्त्वाहदेवदत्तंसुडः
खितः॥मूर्खेनूत्वासुतस्तेवैविदानपिनविष्यति॥५०॥इतिहत्रवरःसौथमुदितो
नूदिजर्षन्॥इष्टिसमाप्यविप्रान्तेविसमर्क्तयथाविधि५२कालेनकियता
तस्यनायारूपवतीसती॥गर्भधारकालेसारोहिणीरोहिणीसमा॥५१॥गर्भा
धानादिकंकर्मचकारविधिविद्वजः॥पुंसवनंविधानंश्रुंगकरकंतथा॥५३॥सी
मंतोत्रयनंचैवकृत्वावेदविधानतः॥दशैरानानिमुदितोमत्वेष्टिसफलंतदा५४
श्रुनेक्रिसुषुवेपुत्रंरोहिणीरोहिणीपुते॥दिनेनमंश्रुनेत्यर्थंजातकर्मचकारसः

५५॥चंद्रशनिंकृत्वाकृतानामचकारसः॥उतथ्यइतिपुत्रस्यकृतंनामपुरा
विदा॥५६॥सचाष्टमेतथावर्षश्रुनेनेश्रुनवासरे॥तस्योपनयनंकार्यचकार
विधिवत्पिता॥५७॥वेदमध्यापयामासगुरुस्तंवेव्रतेस्थितो॥नोच्चचारतथोत
थ्यःसंस्थितोमुग्धवत्तदा॥५८॥बक्रुधसपावितःपित्रानदधारमतिंशवः॥मू
ढवन्निष्टेत्यर्थंश्रुशोचचपितातदा॥५९॥एवंकृवन्सदास्मासंजातोद्वाद
शवार्षिकः॥नविवेदद्विजःकर्तुंसंध्यावदनकोविधिः॥६०॥मूर्खेर्मूर्खेतिनोके
श्रुगत्वावात्ततिविस्तरं॥ब्राह्मणेषुचसर्वेषुतापसेधितरेषुचा॥६१॥जडासजो
केस्तविप्रंयत्रतत्रगतंवने॥पितामातानिनिंहाथमूर्खेतिप्रतिनर्षयन्॥६२
निंदतोयजनैःकामं पिदन्नामथबांधवै॥वैराग्यमगमदिप्रोजगामवेन

मा. त. मय्यसौ ॥ ६३ ॥ अंधो वरस्तथा पंगुनमूर्खस्तु वरः सुतः ॥ इत्युक्तोसौ पितृनां वैविकेश
 ३८ का तनगं प्रति ॥ ६४ ॥ गंगातीरेऽशुभे स्थाने कृत्वा जसमनुत्तमं ॥ वन्यां वृत्तिं च सं
 कल्प्य स्थितस्तत्र समाहितः ॥ ६५ ॥ नियमं च परं कृत्वा नासत्यं प्रब्रवीम्यहं ॥ स्थित
 स्तत्राश्रमे रण्ये ब्रह्मचर्यव्रतो हि सः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृती
 यस्कंधे दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ जोमराउ ॥ ॥ न वेदाध्ययनं किंचिज्ज्ञानातिशय
 स्तथा ॥ ध्यातं न देवतानां च न चैवाराधनं तथा ॥ १ ॥ नासतं वेदविप्रोसौ प्राणा
 यामंतथा पुनः ॥ प्रत्याहारं तु नो वेदभूतञ्च धिं च धारणं ॥ २ ॥ तमंत्रकीर्तनं कंजाप्यं
 गाधत्री न विवेद सः ॥ शौचस्नानं विधिं चैव तया मनकं पुनः ॥ ३ ॥ प्राणानि होत्रो
 वेदबलिदानं चातिथिः ॥ संध्यासमिधो मश्वन विवेद तथा मुनिः ॥ ४ ॥ लोकेश

त्वातरुत्या पयस्किं विदधत धावनं ॥ स्नानं च शूद्रवत्तत्र गंगायां मंत्रवर्जितं ॥ ५ ॥
 फलात्मादाय वन्यानि मध्याह्ने तियदुच्यते ॥ न स्नानं सपरित्याजं न ज्ञानातिश
 रस्तथा ॥ ६ ॥ सत्यं ब्रूते स्थितस्तत्र नानृतं वदते पुनः ॥ ७ ॥ जनैः सत्यतपानामकृतं
 तस्य द्विजस्य वै ॥ ८ ॥ नाहितं कस्यचित्कुर्यात्तथापि हितं क्वचित् ॥ सुखं स्वपति
 तत्रैव निश्चयं चिंतयन्निमि ॥ ९ ॥ कदापि मरणं नाविदुः खं जीवामि कान्तो ॥
 जीवितं धिक् सुमुखस्य तस्मात्परं वरं ॥ १० ॥ दैवेनाहं कृतो मूर्खो नान्यो वक्ता
 रणमया ॥ प्राप्य चैवोत्तमं जन्म वृथा जातं ममाधुना ॥ ११ ॥ यथा बंध्यासुरूप
 च यथा बानिष्फलोऽधुमः ॥ अडग्धो ह्येव नुश्च तथा हं निःफलः कृतः ॥ १२ ॥ किं
 विनिश्चाम्यहं देवनूनं कर्म मे दृशं ॥ न दत्तं पुस्तकं तत्वा ब्रह्मस्य गाय महात्मने

जा. त. १२॥ नवैविद्यामया दत्ता पूर्वजिन्मनि निर्मला ॥ तेनाहं कर्मयोगेन शमो स्थिच द्वि
 ३९ जाधमः ॥ १३॥ नचतीर्थे तपसं स्तेसे वितो नच माधवः ॥ द्विजानां सस्तु तेनाहं जा
 तोस्मिन् जनने किल ॥ १४॥ वर्तते मुनिपुत्राश्च वेदशास्त्रार्थपारगाः ॥ अहं सुमू
 षः संजातो देवयोगेन केनचित् ॥ १५॥ न जानामि तपस्तपुं किं करोमि सुसाधनं
 मिथ्यायं मंत्रसंकल्यो न मे ज्ञायं श्रुतं किल ॥ १६॥ देवमेव परमं मे अधिकं पौरुषमन
 र्थकं ॥ कद्वयाश्च मरुतं कायं देवाः ऋवति सर्वथा ॥ १७॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च शक्रा
 याः किल देवताः ॥ कालस्य वरागाः सर्गवर्का लोहिडुराति क्रमः ॥ १८॥ एवं विधा वि
 तकस्तु क्व वणिहो निर्शं द्विजः ॥ स्थितस्तत्राश्च मे तीरे जा क्रव्याः पावने स्थले ॥ १९॥
 विरक्तः संतु संजातः स्थितस्तत्राश्च मे द्विजः ॥ कालातिवाहनं शांतश्च कारविजने

वने ॥ २०॥ एवं स्थितः संतु वने विमलोदके ॥ वैवर्षाणितत्र नवपंचगतानि कामा ॥
 नाराधनं च जनपंचन वेदमंत्रकालातिवाहनमसौ कृतवान् वने वै ॥ २१॥ जाना
 तितस्य विततं तत्र तमेव लोकः सत्यं वदत्यपि मुनिः किल नाम जातं जातेति कीर्त्ति
 सकलेषु जनेषु कामं सत्यव्रतो यमनिशं नमृषानि जाषी २२ तत्रैकदाति
 मृगयां समामाण एव प्राप्नोति षादति शरौ धृतचापबाणः ॥ क्रीडन् वनेति
 विपुले यमतुल्यदेहः क्रूरानिहिनन कर्मणि चातिदृष्टः ॥ २३॥ तेनातिकष्टेन
 शरेण विधः कोलः किराते न धनुर्धरेण ॥ पलायमानो न यवीलश्च मुनेः समी
 पं विद्रुतो न गाम ॥ २४॥ विकंपयमानो रुधिराद्देहो यदा जगामाश्च ममंडलं
 वै ॥ कोलस्तदा तीव्रदयाद्भिवां प्राप्नोति स्तं प्रसमीक्ष्य हीनं ॥ २५॥ अयं व्रजं तं रु

ना. त.
४०

धिराद्देहं दृष्टामुनिः शूकरमाश्रुविधं ॥ दयानिवेशादतिकंपमानः सारस्वतं वी
जमसौ च चार ॥ २६ ॥ अज्ञातपूर्वचितथाश्रुतं च देवान्मुखे वै समुपागतं च ॥ न
ज्ञातवान् बीजमसौ विमूढो मम ऊरुके समुनिर्महात्मा ॥ २७ ॥ कोजः प्रविश्याश्र
ममंडलं तस्थितो निकंजे प्रविलीयगूढे ॥ अप्राप्तमार्गे दृढवर्त्रिधवेपमानः श
रपीडितत्वात् ॥ २८ ॥ ततः क्षणदाकरणांतकृष्टं चापं दधानो निकरा न देहः ॥
प्राप्तं स्तदंतं परमृग्यमाणो निषादराजः किल काल एव ॥ २९ ॥ दृष्टामुनिं तत्र स्थि
तं महातंस तत्र तं नाम प्रसिद्धमेव प्रणम्य व्याधः प्रमुखे स्थितो सौ पप्रच्छ कोजः
कगतो हि जेश ॥ ३० ॥ जानामि ते हं सुव्रतं प्रसिद्धं तेनाद्यष्टमे मम बाणविदः ॥ सु
धारितं मे सकलं कुटुंबं विनर्तुं कामः किल आगतोस्मि ॥ ३१ ॥ हन्ति ममेवाविहि

ताविधानानाम्नास्ति विप्रैश्च सत्यं ब्रवीमि ॥ जन्ममेवेदं कुटुंबं मंजसाकेनाप्युपाये
न श्रुत्वा श्रुतेन ॥ ३२ ॥ सत्यं वदस्वाद्यसत्यव्रतो सिद्धुधातुरं वीर्यममपोष्यवर्गकसौ
गतः शूकरवाणिविदः दृष्ट्वा म्यहं वाडवब्रूहि तूष्णीं ॥ ३३ ॥ तनेतिष्टष्टः समुनिर्महात्मा
वितर्कमग्नः प्रबन्तुवकामं ब्रवीमि किं मेद्यव्रतं विनश्यं न दृष्टुं चरितेन किं वै ॥ ३४ ॥
गतोत्र कोजः शरविद्देहः कथं ब्रवीम्यद्यमृषामृषावा ॥ सुधारितोयं परिष्टुते न द
ष्ट्वा हनिष्यत्यशूकरं वै ॥ ३५ ॥ सत्यं न सत्यं खलु यत्र हिंसा दयान्वितं चानृतमेव सत्यं
हितं नराणां न वती हये न तदेव सत्यं हितं यामथैव ॥ ३६ ॥ निहतं कथं चाद्यद्यो
रपि स्यात्तदुत्तरं किं नयथामृषावचः ॥ विचारयन्वाडवधर्मसिंकरेन प्राप्य वक्तुं वच
नं यदासौ ॥ ३७ ॥ बाणाहतं वीर्यदयान्वितेन कोलं तदंतं समुदासतं च यत् ॥ तेन

ना. त.

४१

प्रसन्नातिबीजेन देवीविद्यां दुरापां प्रदहो चतस्मे ॥ ३८ ॥ बीजोच्चारणमात्रेण विद्या
स्फुरिता खिला ॥ वाक्कि किञ्च यथा पूर्वतथा सौत्थनवत्कविः ॥ ३९ ॥ तमुवाच दिजो
व्याधं सन्मुखस्यंधनुर्द्धरं ॥ सत्यकामस्तु धर्ममतिश्लोकमेकं दया परः ॥ ४० ॥ यापश्य
ति न सा ब्रूते या ब्रूते मानपश्यति ॥ अहो व्याधस्वकायार्थि किं दृष्टसि पुनः पुनः ॥ ४१ ॥
इत्युक्तस्तु तदा तेन गतो सौ पश्य हा पुनः ॥ निराशः शूकरे तस्मिन् प्रसादस्य नि
जालये ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणस्तु कविजतिः प्राचेतसः श्वा परः ॥ प्रसिद्धः सर्वलोकेषु
नाम्ना सत्यतया द्विजः ॥ ४३ ॥ सारस्वतं ततो बीजं जनापविधिपूर्वकं ॥ पंडितं श्वा
तिविरम्यातो दिजो सोधरणी तले ॥ ४४ ॥ प्रतिपवसि गायंति ब्राह्मणाय धराः स
दा ॥ आरम्या न चातिविद्वस्ती एंस्तुवंति मुनयः किल ॥ ४५ ॥ तद्धुत्वा सजनंत

स्य समागम्य तदा श्रमे ॥ येन त्यक्तः पुरा तेन गृहं नीतो तिमाततः ॥ ४६ ॥ तस्मा श
जन्सहासे व्यापूजनीया च न क्तितः ॥ आदिवाक्किः परा देवी जगतां हि साध
न ॥ ४७ ॥ तस्यायज्ञं महाराजं कुरु वै हविधा नतः ॥ सर्वकामप्रवर्द्धनं संमुनिवि
ः कथितपुरा ॥ ४८ ॥ स्मृता सं पूजिता नक्ता ध्याता चो रीतास्तुता ॥ ददाति
वाञ्छितान् र्थात्तु कामदा तेन का त्यते ॥ ४९ ॥ अनुमनसि हं राजन् कर्तव्यं स
र्वथा बुधैः ॥ दृष्ट्वा रोगयुतान् र्हीनान् रुद्धिना निर्वृतान् राक्षान् ॥ ५० ॥ जना
नामोक्त्या मूर्षान् पीडितान् वैरिनिः सदा ॥ दसानां च करान् सुशान् विक
ला विकलान् य ॥ ५१ ॥ अक्षमान् नो जज्ञो गे सदा तनिजितेन्द्रियान् ॥ तृष्णा
धिकान् शक्तांश्च सदा धिपरिपीडितान् ॥ ५२ ॥ तथा विजयसंपन्नान् पुत्रपौ

भा. त.

४२

वसमन्वितान् ॥ पदुदेहानसदाभोगैः संयुतान् वेदवाहितान् ॥ ५३ ॥ राजलक्ष्मीयुता
नृशूरान् वशीकृतजनानथ ॥ स्वजने रवियुक्तांश्च सर्वलक्षणलक्षितान् ॥ ५४ ॥ अ
तिरेकावधान्यांच चिंतितव्यं विचक्षणैः ॥ एभिर्न पूजिता देवी सर्वार्थफलदा शिवा ॥
५५ ॥ समाराधिता च तथा पुंनिरेतिः सर्वा विका ॥ यतो मी सुखिनः सर्वे संसारे स्मि
न्त संशयं ॥ ५६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति राजन् श्रुतं तत्र मया मुनिसमागमे ॥
लोमशस्य मुखकामं देवी माहात्म्यमुत्तमं ॥ इति संचित्य राजेऽकर्तव्यं च स दार्व
नं ॥ नक्ता परमया देव्याः प्रीत्या च पुरुषर्षभ ॥ ५७ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे
तृतीयस्कंधे देवी माहात्म्ये एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ॥ जनमेजय उ ॥ ॥ तदयं विधिं
सम्पद देव्यास्तस्याः समंततः ॥ श्रुत्वा करोम्यहं स्नामि न्यथा शक्तिरतं हितः ॥ ११ ॥

पूजाविधिचमंत्रांश्च होमश्च इव्यमसंशयं ॥ ब्राह्मणः कति सखाश्च दक्षिणाश्च त
थायुनः ॥ १२ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि देव्याय संविधानतः ॥ त्रिवि
धं तु सदा ज्ञेयं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ १३ ॥ सात्विकं राजसं चैव तामसं च तथा परं ॥ मु
नितं सात्विकं शोकं नृपाणां सजसं स्मृतं ॥ १४ ॥ तामसं राक्षसाणां वैशाखीनां च गु
णोद्भूतं ॥ विमुक्तानां ज्ञानमयं विस्तरात् ब्रवीमि ते ॥ १५ ॥ देशः कालस्तथा इव्यमं
त्राश्च ब्राह्मणस्तथा ॥ श्राद्धा च सात्विकी यत्र तं यज्ञं सात्विकं विदुः ॥ १६ ॥ इव्यमुद्भिः कि
या मुद्भिः सत्रमुद्भिश्च नृभिः ॥ न वेद्यति तदा पूर्णं न वति नान्यथा विदुः ॥ १७ ॥ अ
न्यायोपा र्जिते नैव इव्येण मुत्ततं स्ततं ॥ न कीर्तिरिह लोके च परलोके च तत्फलं ॥ १८
तस्मान्नायार्जिते नैव कर्तव्यं मुत्ततं सदा ॥ यशसे परलोकाय न वत्येव सुखाय च ॥

ना.त.

४३

९॥ तस्मात्प्रत्यक्षं तव राजेऽपां उवैस्तुमखः क्षतः ॥ राजसूयः क्रतुवरः समाप्तवरदक्षि
णः ॥ १० ॥ यत्र प्रेरयिता ललोया देवं शो महामनाः ॥ ब्राह्मणाः पूर्णविद्याश्च नारदा ना
दयस्तथा ॥ ११ ॥ लत्वा यज्ञं सुसंपूर्णं मासमात्रेण पां उवैः ॥ प्राप्तं महत्तरं कष्टं वनवासश्च
हारुणः ॥ १२ ॥ पीडनं चैव पां चात्मा लत्वा हृते पराजयः ॥ वनवासं महत्कष्टं कृतं म
खयं कजां ॥ १३ ॥ हासत्वं च विराटस्य क्षतं सर्वमहात्मनिः ॥ कीचकेन परिक्षिप्तं शोप
ही च प्रमदरा ॥ १४ ॥ आशीर्वादादिजातीनां कगताः शुद्धचेतसां ॥ नक्तिर्विवासुरे
वस्य कगता तत्र संकटे ॥ १५ ॥ न रक्षिता तदा बाला केनापि दुष्टात्मजा ॥ प्राप्ता
केशग्रहं काले साधवीवरवर्णिनी ॥ १६ ॥ किमत्र चिंतनीयं वैधर्म्यं वैगुण्यं कोरणं
केशवे सति देशे धर्मपुत्रे युधिष्ठिरे ॥ १७ ॥ न वितव्यमिति प्रोक्ते निःफलं स्यान्नदा

गमं ॥ वेदमंत्राश्च लथानेवेति तथा ॥ सुरमां प्रतं ॥ १८ ॥ साधनं निःफलं सर्वमुपायश्च
निरर्थकं ॥ न वितव्यं न वत्येव वचनं प्रतिपादिते ॥ १९ ॥ आगमोऽप्यथ वादः स्यात्कि
या सर्वा निरर्थकाः ॥ स्वर्गाय च तपो व्यर्थं वरुधिर्मश्चैव तथा ॥ २० ॥ राष्ट्रप्रमाणं
व्यर्थं स्याद्भूवितये दृढी क्षते ॥ उच्यते चापि मंतं देवं चोपायमेव च ॥ २१ ॥ क्षते कर्म
णि चेत्सिद्धिर्विपरीता यदा न वेत् ॥ वैगुण्यं कल्पयं चै तत्र प्राज्ञैर्विचिंत्य वै ॥ २२
तश्चुबद्धविधं प्रोक्तं विद्वद्भिः कर्मकारिभिः ॥ कतने दानं न त्रने दानं दानं दानं
पुनः ॥ २३ ॥ यथा मधवता पूर्वविश्वरूपवृत्तौ गुरु ॥ विपरीतं क्षतं तेन कर्ममात
सुखाय वै ॥ २४ ॥ देवेभ्यो दानं वेत्सुस्वस्मात्पुनः पुनः ॥ असुरमातृपत्नीया
क्षतं तेषां चरक्षणं ॥ २५ ॥ दैत्यान् दृष्ट्वा तिसंपुष्टान् चुकोप मधवा तदा ॥ शिरासि

ना. त.

४४

तस्य वज्रेण चिह्ने हतरसा हरिः ॥ २६ ॥ क्रिया वै गुण्यमत्रैव कर्तृनेराह संशयं ॥ नो चे
त्यं चाल राजा वै वैरेणा पित्रता क्रिया ॥ २७ ॥ नारदा ज विनाशाय पुत्रस्योत्पादना
यच्छ ॥ धृष्टद्युम्नः समुत्पन्नो वेदी मध्या च शैपदी ॥ २८ ॥ पुरा ह शरथेना पित्रता पुत्रेष्टि
जुनुजा ॥ अमुत्रेण सुता तस्य चत्वारः समपद्यतः ॥ २९ ॥ अतः क्रिया त्रता युक्ता
सिद्धिदा सर्वथा न वेत् ॥ अयुक्ता विपरीता स्या सर्वथान्यसत्तमः ॥ ३० ॥ पांडु
वानां यथा यज्ञे किंचिद्दे गुण्ययोगतः ॥ विपरीतं फलं प्राप्तं निर्जिता स्ते दुरोदरे
३१ ॥ सत्यवादी सहा राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ शैपदी च तथा सार्धं तथा त्वे
प्यनुजाः शुजा ॥ ३२ ॥ कुरुष्व योगं दे गुण्यं समुत्पन्नं मखे यवा ॥ सानिमा
तत्तता ह्यपि ह्येषां समुपस्थितं ॥ ३३ ॥ सात्विकस्तु महाराज इज्ज नो वै मखः

स्मृतः ॥ वैखानसानां मुनीनां विहितो मो महं मखः ॥ ३४ ॥ सात्विकं नो जननं वै
नित्यं कुर्वति तापसा ॥ न्यायान्ति च वत्सं च तथा ह्यं सुसंस्कृतं ॥ ३५ ॥ पुरोडा
शपरा नित्यं विदूषा मंत्रपूर्वकाः ॥ अधाधिकामखा राजन् सात्विकाः परमात्म
ताः ॥ ३६ ॥ राजसांश्च बक्रलाः सयूपाश्च सुसंस्कृताः ॥ क्षत्रियाणां विशां चैव
सानिमानाश्चैव मखाः ॥ ३७ ॥ तामसा हानवानां वै सक्रोधा म हवर्द्धकाः ॥ साम
षः सस्पृहाः क्रूरामखाः प्रोक्ता महात्मनिः ॥ मुनीनां मोक्षकामानां विरक्तानां
महात्मनो ॥ मानसस्तु न तो योगः सर्वसाधनसंयुतः ॥ ३८ ॥ अनेषु सर्वयज्ञे
षु किंचिन्मूनं न वेदपि ॥ इव्येण श्रद्धया वापि क्रियया ब्राह्मणैस्तथा ॥ ४० ॥ दे
शकालं पृथक् कश्च साधनैः सकलैस्तथा ॥ नान्येन वंति पूर्णवैयथ्यानवतिमा

जा.ह.

ਭਯ

नमः॥४१॥ प्रथमं तु मनः शोध्यं कर्तव्यं गुणवर्जितं॥ शुद्धे मनसि देहो वै शुद्ध एव न संश
यः॥४२॥ प्रथमं तु मनः शोध्यं कर्तव्यं युष्मत् इन्द्रियाद्यपि तस्य कृतं यथा ज्ञातं मनः शु
चि॥ तदा तस्य मखस्यासौ प्रजवेदधिकाः॥ वात्॥४३॥ तदा सौमं उ पंक्तत्वा ब्र
ह्म योजन विस्तरं तन्मैश्वर्य विपुलैः शून्ये यत्तिथिद्रुम संज्ञैः॥४४॥ वेदी च विशा हातव
मनसा परिकल्प्य च॥ अग्नयोपि तथा स्थाप्या विधि वन्मनसा किन॥४५॥ ब्राह्म
णानां च वरणं तथैव प्रतिपाद्य च॥ ब्रह्मा ध्युस्तिथा होता प्रत्नोता विधि पूर्वकः॥
४६॥ उक्ता ता प्रतिदत्त चिसना श्रान्ते यथा विधि॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन मनसैव दि
जोत्तमाः॥४७॥ प्राणोपानस्तथा व्यानः समोदातो न एव च॥ पावका पंच एवैते स्था
प्यावेद्यां विधानतः॥४८॥ गार्हपत्यस्तदा प्राणोपानोत्था इव नीयकः॥ दक्षिणाग्नि

स्तथा व्यानः समानश्चावसथ्यकः ॥४९॥ सस्योदानः स्मृताद्येते पावकाः परमो
त्कराः ॥ इव च मनसा नाव्यं निर्गुणं परमं शुचिः ॥५०॥ मन एव तदा होता यजमानस्त
थैव तत् ॥ यज्ञाधिदेवता ब्रह्म निर्गुणं यज्ञनातनं ॥५१॥ फलदानिर्गुणाशक्तिः सहानि
र्वहदाश्रिता ब्रह्मविद्याखिलाधारा व्याप्य सर्वत्र संस्थिता ॥५२॥ राजन्नेवं ततो य
ज्ञो मोक्षदो नात्र संशयः ॥ अन्ये यज्ञाः सकामास्तु प्रज्जवंति स यो न्मुखाः ॥५३॥ अग्नि
ष्टोमेन विधिवश्च गकिमो यजेदिति ॥ वेदानुशासनं चैतत्प्रवृद्धंति मनीषिणः ॥५४॥
हीणोऽप्येव मृत्युलोके विश्रान्तिं च यथा मतिः ॥ तस्मात्तु मानसं श्रेष्ठं यज्ञोऽप्यहं य एव
सः ॥५५॥ नराज्ञा साधितुं योग्यो मखो मो नृपसत्तम ॥ तामसस्तत्ततः पूर्वं सपयित्वा
स्त्वयाधुना ॥५६॥ वैरं निर्वहितं राजन् तक्षकस्य उरात्मनः ॥ तच्छृते निहता सपस्वि

भा. त.

४६

यागोकोटिशः परे ॥ ५७ ॥ देवीयज्ञं कुरुष्व अथ विततं विधिपूर्वकं ॥ विष्णुनायः क्रतुः
पूर्वसृष्ट्या दौ नृपसत्तमः ॥ ५८ ॥ तथानं कुरु राजेंद्र विधितं प्रब्रवीम्यहं ॥ ब्राह्मणाः
संति राजेंद्र विधिज्ञा वेदविप्रमाः ॥ ५९ ॥ देवीबीजविधानज्ञा मंत्रमार्गविचक्ष
णाः ॥ याजकास्तेन विष्णुं त्रियजमानस्त्वमेव हि ॥ ६० ॥ तत्रायज्ञं विधानेन दत्तायु
एषं मखाजितं ॥ समुद्धर महाराज पितरं दुर्गतिगतं ॥ ६१ ॥ विप्रावमानं पापं दु
र्घटं न कर्त्तुं साधनं ॥ तथैव शापेनोदोषः प्राप्तः पित्रा तवा ॥ ६२ ॥ तथा उमरिणा प्राप्तं
सर्पदंष्ट्रेन नृनुजा ॥ अंतराले तत्राद्ये तथा मृत्युर्न नृमौ कुरु संस्तरे ॥ ६३ ॥ न संश्र
मे न गंगाया स्नानदानादिवर्जितं ॥ मरणं ते पितुस्तत्र सोधे जातं कुरु ह ॥ ६४
करणानि च सर्वाणि नरकस्य नृपोत्तम ॥ तत्रैककारणं तस्य न जातं वा तिड

४६

र्जनं ॥ ६५ ॥ यत्र यत्र स्थितः प्राणी जात्वा कालं समागतं ॥ साधनामज्ञो वेपि ह्यव
शश्चाति संकटे ॥ ६६ ॥ यदा निर्वेदमायाति मनसानिर्मलेन वै ॥ पंचभूतात्मको दे
हो मम किंचात्र उः खदं ॥ तपत्वद्यथा कामं मुक्तो हं निगुणो व्ययः ॥ नाशात्मका
नितवानितत्र कापरिवेदना ॥ ६७ ॥ ब्रह्मैवाहं न संसारी सदा मुक्तः सनातनः ॥ देहे
न मम संबंधः कर्मणा प्रतिघातिनः ॥ ६८ ॥ तानि सर्वाणि तु कानि शुभानि चेत
राणि च ॥ मनुष्ये देहयोगेन सुखदः स्वाधुसाधनात् ॥ ७० ॥ विमुक्तोति न याधो रा
दस्मा संसार संकरोत् ॥ इत्येवं चिंत्यमानस्तु स्नानदानविवर्जितः ॥ ७१ ॥ मरणं चे
दवाप्नोति समुद्ये जन्म उः खदः ॥ एषा काष्ठा पराप्नोत् क्लामिनामपि मोहिनी ॥ ७२
पितातेन पशा हलिष्कत्वा रापं दिजे रितः ॥ देहममत्ते त्वे तवान्न निर्वेदमवा

जा. त.
४९

मवान् ॥ १३ ॥ देहोयंममनिगुणोराज्यमिदृत्यकं ॥ १४ ॥ कथंजीवाम्यहं कामंमंत्रज्ञा
नानयतुवै ॥ १५ ॥ केषिध्योमरायश्चैवयंनपरमंकतथा ॥ १६ ॥ रोहणंतथासौधेनत
वान्नपतिस्तदा ॥ १७ ॥ नस्नानंनक्षतंदानंविष्टोः स्मरणंक्षतं ॥ १८ ॥ नमूमोशयनंवेव
देवंमत्वापरंतथा ॥ १९ ॥ मग्नेमोहाणंवेदेवंमत्सपरंतथा ॥ २० ॥ घोरैर्मृतःसेधेहि
नाहतः ॥ २१ ॥ क्षत्वापापंकलेर्येगात्रापसस्यावमानजं ॥ २२ ॥ अवश्यमेवनरकमे
वेगचरणेनवेत् ॥ २३ ॥ तस्मान्नपितरंपापास्यमुद्धरन्पोत्तम ॥ २४ ॥ सूतउवाच ॥ इति
श्रुत्वावचस्तस्यव्यासस्यामिततेजसः ॥ २५ ॥ साश्रुकंरोतिदुःखात्त्रोबिभूवजनमेज
यः ॥ २६ ॥ धिगिदंजीवितंमेद्यपिताहिनरकेस्थितः ॥ २७ ॥ तत्करोमियथाद्येवस्वर्गया
सुन्नरासुतः ॥ २८ ॥ ॥ इतिश्रीनागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेद्वादशोऽध्यायः ॥ २९ ॥

राजोवाच ॥ १ ॥ क ॥ हरिणाचकथंयज्ञःक्षतःपूर्वपिताह ॥ जगत्कारणरूपेणविष्णुना
प्रनविष्णुना ॥ २ ॥ केसदायास्तत्रासनूब्राह्मणाःकेमहामते ॥ क्षत्विजोवेदतत्तथा
स्तन्मेब्रूहिपरंतप ॥ ३ ॥ पश्चात्करोम्यहंयज्ञोविधिदृष्टेनकर्मणा ॥ श्रुत्वाविष्णुस्त
प्तयागःमन्त्रिकायाःसमाहितः ॥ ४ ॥ व्यासउ ॥ ॥ राजन्शृणुमहानागविल्लरंम
रमाद्भुतं ॥ यथानगवतायागःक्षतश्चविधिपूर्वकः ॥ ५ ॥ विसर्जितास्ततोदे
व्यादेवाशक्तीश्चतास्रयः ॥ काजेराःपुरुषाजाताविमानवरसंस्थिताः ॥ ६ ॥
प्राप्तामहाएवंविधोरत्रयस्तेविवधोत्तमा ॥ चक्रस्थानामिवासाथंसमुत्साद्य
धरांस्थिरां ॥ ७ ॥ आधारशक्तिरचलामुक्तादेव्यास्वयंततः ॥ तदाधारस्थिरा
जाताधराभेदःसमन्विता ॥ ८ ॥ मधुकैटवयोर्मेहसंयोगान्मेहनीस्मृताःधार

जा. न.

४६

एतच्च धरा प्रोक्ता दृष्टी विस्तारयोगतः ॥ ८ ॥ महीचापि महीयत्वा तद्धता सा शेषय
मस्तके ॥ गिरयश्च तताः सर्वधारणार्थं प्रविस्तराः ॥ ९ ॥ लोहकोलायथा काष्ठेतथा
ते गिरयः तताः ॥ महीधरा महाराज प्रोच्यते विबुधैर्जनैः ॥ १० ॥ जातरूपमयो मेरु
वक्रियोजनविस्तरः ॥ ततो मणिमयैः शृंगैः शोभितः परमाद्भुतः ॥ ११ ॥ मरीचि
नारिहोत्रिश्च पुज्यः पुलहः क्रतुः ॥ दशो वसिष्ठरित्येते ब्रह्मणः कथिताः सु
ताः ॥ १२ ॥ मरीचेः करपयो जातो दक्षकन्यासुयो दशः ॥ तान्यो देवाश्च देताश्च
समुत्पन्ना त्वनेकशः ॥ १३ ॥ ततस्तु कारयपी सृष्टिः प्रवृत्ता चातिविस्तरामनु
ष्य पशुसर्पादिजातिर्नेदरेनेकधा ॥ १४ ॥ ब्रह्मणश्चाद्देवानुमनुः स्वायं नुवो
नवत् ॥ सत्सरूपा तथा नारी संजाता चामनागतः ॥ १५ ॥ प्रियव्रतो नानपादो

सुतो तस्यां वनूवतुः ॥ तिस्रः कन्या वरा रोहा त्वनवन्न तिसुंदरीः ॥ १६ ॥ एवं सृष्टिं
समुत्पाद्य नगवान्कमलोद्भवः ॥ चकार ब्रह्मलोकं च मेरुं शृंगे मनोहरं ॥ १७ ॥
वैकुण्ठं नगवान् विष्णुरमारमणमुत्तमं ॥ क्रीडास्थानं सुरम्यं च सर्वलोकोपरिस्थि
तं ॥ १८ ॥ शिवोऽपि परमं स्थानं कैलाख्यं चकार ह ॥ समुत्पाद्य नूतनं विजयशय
थारुचि ॥ १९ ॥ स्वर्गं त्रिविष्टपं मेरुं शिखरे परिकल्पितं ॥ तत्र स्थानं सुरेन्द्रस्य नानार
चविराजितं ॥ २० ॥ समुद्रमथनात् प्रापः पारिजातस्तत्तमः ॥ चतुर्दंतस्तथागः काम
धेनुश्च हामहा ॥ २१ ॥ उच्चैः श्रवास्तथा श्वो वैरं प्राप्य श्वारस्तथा ॥ इंद्रो पात्रम
खिलं जातं वै स्वर्गं नृपणं ॥ २२ ॥ धन्वंतरिश्च इंद्रमाश्वासागरा च समुद्रवो ॥ स्वर्गे स्थि
तो विराजते देवो देवगणैरुत्ता ॥ २३ ॥ एवं सृष्टिः समुत्पन्ना त्रिविधानपसन्नमा देव

ना. त.
४९

तिर्यग्मनुष्यादिनेहैर्विविधकल्पिता ॥ २४ ॥ अंडजाः स्वेहजाश्चैव चोद्भिजाश्च जरायुजाः
किंलै ॥ चतुर्भेदैः समुत्पन्ना जीवाः कर्मयुताः किल ॥ २५ ॥ एवं सृष्टिस्तुत्याद्यत्र स्रवि
क्षुमहेश्वराः ॥ विहारं स्वेषु स्थानेषु चक्रः सर्वथेष्टे स्थितं ॥ २६ ॥ एवं प्रवर्तिते मर्गे न
गवान्मनुरनुत्तुत ॥ मेहालक्ष्म्या समंतत्रे च क्रीडन्तु वने स्वके ॥ २७ ॥ एकस्मिन् समये
विष्णुर्वैक्लवं संस्थितः प्रभुः ॥ सुधासिंधुस्थितं दीपं ससारमणिमंडितं ॥ २८ ॥ य
त्र दृष्टा महामाया मंत्रश्चासादितः शुभः ॥ स्मृत्वा तां परमां शक्तिं स्त्रीनां वंगमितो
यया ॥ २९ ॥ यत्तं कर्तुं मनश्चक्रे शंबकाधारमापतिः ॥ उन्नीयन्तु वनात्तस्मात्प्रमा
क्यमहेश्वरं ॥ ३० ॥ ब्रह्माणं वरुणं शक्रं कृवेरं पावकं यमं ॥ वसिष्ठं कश्यपं दक्षं वाम
देवं वृहस्पतिं ॥ ३१ ॥ संनारं कल्पयामास यज्ञार्थं चातिविस्तरं ॥ मंडपं विततं तत्र कार

यामास वेदीं चैव सुसंमतां ॥ ३३ ॥ प्रजपन् ब्राह्मणान् देव्या बीजसमन्वितान् ॥ मुहा
वाग्नौ हविः कामविधिवत्परिकल्पितं ॥ ३४ ॥ तर्तेति चितते होमे वा गुवा चारारी
रिणी ॥ विष्णुं तदा समात्ता ष्म सुस्वरा मधुराक्षरा ॥ ३५ ॥ विष्णो त्वमसि देवानां ह
रे श्रेष्ठतमः सदा ॥ मान्यश्च पूजनीयश्च समर्थश्च सुरेष्ठपि ॥ ३६ ॥ सर्वत्वा सर्वविष्णु
ति ब्रह्माद्याश्च सवासवाः ॥ न विष्णंति विनो न क्षामानवा नुविना वत ॥ ३७ ॥
वरदत्त्वं च सर्वेषां न विता मानवेषु वै ॥ कामहः सर्वदेवानां परमः परमेश्वर ॥ ३८ ॥
सर्वयज्ञेषु मुख्यत्वं पूर्वैश्च याज्ञिकैः ॥ त्वां जनाः पूजयिष्यंति वरदत्त्वं न विष्णुति
॥ ३९ ॥ श्रयिष्यंति देवानां दानवैरतिपीडिताः ॥ शरणं त्वं च सर्वेषां न विता पुंस्यो न
म ॥ ४० ॥ पुराणेषु सर्वेषु वेदेषु विनतेषु च ॥ त्वं नै पूज्यतमः कामं कार्त्तिकं च न विष्णु

ना. त.

५०

ति॥३९॥ अयिष्मंति देवानादाने वेरतिपीडिताः॥ शरणं त्वंच सर्वेषां नविता पुरुषोच
मा॥४०॥ पुराणेषु सर्वेषु वेदेषु विततेषु च॥ त्वं वै पूज्यतमः कामं कार्त्तिकं तन्मन्त्रं विष्णुसि
ध॥ यहायहा हि धर्मस्थितानि न वेति नूतने॥ तहांशेनावतीयाश्रुकर्तव्यं धर्मस्त
ए॥४१॥ अक्ता राः सुविख्याताः पृथिव्यां तव मापते न विष्मंति धरावां यो वै॥ मा
ननीयामहात्मनां॥४२॥ अवतारेषु सर्वेषु नाना योनिषु माधवा॥ विख्यातः सर्वलो
केषु नविता मधुसूदन॥४३॥ अवतारेषु सर्वेषु शक्तिस्ते सहचारिणी॥ न विष्मति
ममांशेषु सर्वकार्यसाधनी॥४४॥ वाराही नारसिंही च नामने दैरते कथा॥ ना
नायुधाः शुभाकाराः सर्वान्तराण्यमुंडिता॥४५॥ तान्निष्कः सदा विष्णोः सुरकार्या
णि साधु च॥ साधयिष्मंति सामर्थ्यमिदं वरदानतः॥४६॥ तास्त्वयानावमंत

माः सर्वदा गर्वितेशतः॥ पूजनीयाः प्रयत्नेन माननीयाश्च सर्वथा॥४७॥ नूनं
तान्तरते खंडेशक्तयः सर्वकामदाः॥ न विष्मंति मनुष्याणां पूजिताः प्रतिमा
सुच॥४८॥ तासां तव च देवेश कीर्तिः स्मृता खिलेषु पि॥ सप्तस्वपि च दीपेषु
विख्यातं नु विमंडले॥४९॥ तांश्च त्वां वै महानागमानवानु विमंडले॥ अर्च
यिष्मंति वांछार्थं सकामः सततं हरे॥५०॥ अर्चसु चोपहारेऽश्नाना नावस
मन्विता न॥ पूजयिष्मंति वेदोक्तैर्मन्त्रैरागमजैस्तथा॥५१॥ महिमा तव नू
जे किं स्वर्गं च मधुसूदन॥ पूजनादचर्न देव हृदि मे व्यतिमाधवा॥५२॥ व्यास
उ॥ ॥ इति हत्वा वरान्वाणी विरगमस्व सन्नवा॥ न गवानपि प्रीता त्मा त्वं
वक्षुवणादिवा॥५३॥ समाप्य विधिं वदतं न गवान् हरीरीश्वर॥ विसर्जयि

भा. त.
५१

त्वा देवान् वै ब्रह्म पुत्रान् मुनीनथ ॥ ५५ ॥ जगमानुचरेः साद्वैकुंठ गुरु उधनः ॥
स्वानि स्वानि च धिष्मनि धयुः सर्वसुरास्ततः ॥ ५६ ॥ मुनयो विस्मिताः सर्वकुर्वन् रात्रिपरि
रात्रिः ॥ ययुः प्रमुदिताः कामं स्वाश्रमात्मावतान्नुवि ॥ ५७ ॥ श्रुत्वा वाणीं परमविशरां बोम
जां श्रोत्ररम्यां सर्वेषां वै प्रसूतिविषये न किंचिन्न वश्रजातः ॥ चक्र सर्वसुरसुनिगणाः पू
जनं न क्रियुक्तास्तस्याः कामं निखिलफलदं चागमोक्तं मुनीशः ॥ ॥ इति श्रीभागव
ते महापुराणे तृतीयस्कंधे दैवी माहात्म्ये त्रयोदशोऽध्यायः ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
श्रुतो वै हरिणा किं बोधशो विस्तरतो हि जः ॥ महिमानं तथा वायावद्विस्तरत
स्तथा ॥ १ ॥ श्रुत्वा देवाश्चरित्रं वैकुंठमखमनुत्तमं ॥ प्रसादात्तत्र विप्रेऽनवाप्स्यपि
च यावनः ॥ २ ॥ आस उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि देव्याश्चरितमुत्तमं ॥ इति

हासं पुराणं च कथयाम्यविस्तरं ॥ ३ ॥ कोशलेषु नृपश्रेष्ठः सूर्यविशसमुद्भवः ॥ पुष्पपु
त्रो महातेजाश्च वसंधिरिति स्मृतः ॥ ४ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्ये तथा ज
नाः ॥ सांसां वृत्ति समास्थाय तदा जमेव त्रयंतिवै ॥ धर्मात्मा सर्वसंधिश्च वणाश्च महि
तेरतः ॥ त्रयोध्यायां समृद्धायां राज्यं चक्रे शुचित्रतः ॥ ६ ॥ तच्चौराः पिशुना धूत्रास्त्रि
स्य राज्येन कत्रचित् ॥ दंष्ट्राः सततं मूषश्चिवसंति मानवा किल ॥ ७ ॥ एवं वैवर्त्तमा
नस्यत् पश्य कुरु सत्तम ॥ देवैर्मौ रूपसंफले त्वा सतुः कामजोगदे ॥ ८ ॥ मनोरमाय
मपि त्रीसुरूपातिविचक्षणा ॥ लीलावती द्वितीया च सा पिरूपिगुणान्विता ॥ ९ ॥ वि
जहार सपत्नी मां गृहेषु पवनेषु च ॥ क्रीडागिरौ हीयिका सुसौधेषु विविधेषु च ॥ १० ॥
विमनोरमा मुने कालेषु पुत्रमुत्तमं ॥ सुदर्शना निधिं राजन् सर्वलक्षणसंयुतं ॥

जा. त.

धर

१॥ लीलावत्यपि प्रथमं मासमेकेन नामनी ॥ सुषुवे सुंदरं पुत्रं शुभे शुभदिने तथा ॥ १२ ॥
चकार नृपतिस्तत्र जातकर्मादि कइयो ॥ ददौ दानानि विप्रेभ्यो पुत्रजन्म प्रमोदितः ॥
१३ ॥ प्रीतिस्तयोः समा राजा चकार सुतयोर्नृप ॥ एव पितृपतिश्च के सोहाई धंतरं तथा
१४ ॥ चूडा कर्मतिथोः सम्यक् चकार नृप सत्तमः ॥ यथा वित्तवमेवा सो प्रीतियुक्तः परं
तपः ॥ १५ ॥ ततश्चूडौ सुतौ कामं जक्रतु नृप तमनिः ॥ क्रीडमाना बुभौकां तौ लोकाना
मनुरंजकौ ॥ १६ ॥ तयोः सुदर्शनो जेष्टो लीलावत्याः सुतः शुभः ॥ शत्रुजिहंशकः का
मं चादुवाक्यो बभूव ह ॥ १७ ॥ नृपतिपतिः प्रीतिजनको मंजुवाक्यं चारुदर्शनः ॥ प्र
जानां वध्वजः सो भूतथा मंत्रिजवै ॥ १८ ॥ तस्मिन् यथानृपः प्रीतिचकार गुरा यो
गतः ॥ महं जावामं दत्तावो न तथा वै सुदर्शने ॥ १९ ॥ एवं गच्छति काले तु ध्रुवसंधि न

पोत्रमः ॥ जगाम वनमध्ये सो मृगया निरतः सदा ॥ २० ॥ निघ्नमृगान् रुरुनृपं क
नृशूकरान् गव्यान् शशान् ॥ महिषान् शरजान् खड्गान् वक्रीडनृप सवते ॥ २१ ॥
क्रीडमाने नृपे तत्र वने धोरेति हारुणे ॥ उदतिष्टन्निकुजा तु सिंहः परमको मनः ॥ २२ ॥
राज्ञा शिलीमुखेनाहो विदुः क्रोधवशं गतः ॥ दृष्ट्वा येनृपतिं सिंहो ननाद मेघनिःस्र
नः ॥ २३ ॥ सत्वा चोर्ध्वं सलांगूलं प्रसारितं हृहस्यटः ॥ हेतुं नृपतिमाकांक्षन्नुत्पता
तिकोपनः ॥ २४ ॥ नृपतिस्तं समालक्ष्य हृदयसिंकरं तथा ॥ वामे चर्मसिंहा मोपस्थि
तः सिंहश्चापरः ॥ २५ ॥ सैनिकास्तस्य ये सर्वे ते पिबाणान् पृथक् ॥ अमुं च नृपि
ताः कामं सिंहोपरि रुषां चिताः ॥ २६ ॥ हाहाकारे महानासीत् प्रहारश्च दारुणः
उत्पतत ततः सिंहो नृपस्योपरि दारुणः ॥ २७ ॥ तं पतंतं समालोक्य खड्गेनाभिद

ना. त. ननृप॥ सोपिकरैरनखायेश्च जघाननृपतिरुषा॥ सोपिकरैरनखायेश्च जघाननृ
 पतिरुषा॥ २८॥ सनखैर्गहतो राजापपातचममारवौ॥ चक्रशुः सैनिकास्तनुनिज
 ५३ शुविशिखैस्तदा॥ २९॥ मृतः सिंदोपितत्रैव नृपतिश्च तथा मृतः॥ सैनिकैर्मन्त्रि
 नुरखैश्च तत्रागत्य निवेदितः॥ ३०॥ परलोकक्रियां सर्ववसिष्ठो विधिपूर्वकां॥ का
 र्यामास तस्यैव परलोकसुखावहं॥ ३१॥ परलोकगतं नृपं श्रुत्वा ते मन्त्रिसन्तमाः॥
 संस्कारं लंजयामासुर्गत्वा तत्र वनांतिके॥ ३२॥ प्रजाप्रसूतयश्चैव वसिष्ठश्च महा
 मुनिः॥ सुदर्शनं नृपं कर्तुं मंत्रं चक्र परस्परं॥ धर्मपत्नी सुतः शांतः सूरूपश्च सुल
 लणः॥ अयं नृपासनाहंश्च ब्रुवन्मंत्रिसन्तमाः॥ ३३॥ वसिष्ठो पितृवैवाहयोग्यो
 यं नृपते सुतः॥ बालोऽपि धर्मपत्नीनो नृपासनमिहाहं सि॥ ३४॥ जेत मंत्रे मन्त्रि

वधेर्यधा जिन्नाम पार्थिवः॥ तत्राजगाम तरसा श्रुत्वा तु जयनीपति॥ ३५॥ रोहित्र
 प्रियकाम्यया॥ ३६॥ वीरसेनस्तथायात सुदर्शनहिते लया॥ कलिं गाधिपतिश्चैव म
 नोरमा मिता नृपः॥ ३७॥ उन्नौ तौ सैन्यसंयुक्तौ नृपौ साकेतसंस्थितौ॥ चक्रुर्मुमंत्रि
 मुखैस्ते मंत्रराज्यस्य कारणात्॥ ३८॥ युधाजिन्नानथाष्टनृजेष्टः कः राज्ञा ज्ञो
 तु ज्येष्ठो वै न कनीयान् कदाचन॥ ३९॥ वीरसेनो पितत्राह धर्मपत्नी सुतः किल॥ ए
 जाहः स यथाराज नृराज्ञे ज्योमया श्रुतं॥ ४०॥ युधाजि सुतरो हे दे ज्येष्ठो यंच य
 यागुणैः॥ राजलक्षणसंयुक्तो न तथायं सुदर्शनं॥ ४१॥ अजि लेषु सुदर्शनं कर्तुं मं
 त्रिवरानृपं॥ वसिष्ठश्च महातेजा वामदेवस्तथैव च॥ ४२॥ विवाहोत्रसंयत्नो नृपयो
 स्तत्र लुध्वयोः॥ कसंदेह मया कर्तुं क्षमः स्मादिति संकटे॥ ४३॥ युधाजि नमंत्रिणः

सुतं यो वयो

जा. त.
५४

प्राहयूयं स्वार्थयराः किल ॥ सुदर्शनं नृपं नृत्तामंदनोक्तं स्वयं खलु ॥ ४५ ॥ युष्माकं
लुविचारोयं मया ज्ञातस्तथे गितैः ॥ शत्रुजिसवलस्तस्मान्नमतो वो नृपासने ॥ ४६ ॥
मया जीवतिः कः कृत्यात्किनीयां संनृपं किज ॥ सत्काज्येष्टं गुणाद्यं च सेनावलस
मन्वितं ॥ ४७ ॥ नूनं युष्करिष्यामि ते नखद्रस्य मेहिनी ॥ दानं यथा च विद्याया नी
तिशास्त्रेषु नापि तं ॥ ४८ ॥ वीरसेनस्तु तदुत्थायुधाजितमना यत ॥ वातौ दोस
दशप्रशौको नेहोत्र विचक्षण ॥ ४९ ॥ एवैविवदमानौ तौ संशितौ नृपती सदा ॥
अजाः प्रभृतयश्चैव नृवृक्षमा नमाः ॥ ५० ॥ समाजमुश्च समंता ससेन्याः के
शतसराः ॥ विश्वहन्तिकां संतः परस्परमतं द्रिताः ॥ ५१ ॥ निषादारायुस्तत्र शृंग
वेरपुराया ॥ राजद्रव्यमपाहं भृतं श्रवा महीपति ॥ ५२ ॥ पुत्रौ च बालकाश्च

५४

त्वा विश्वहं च परस्परं ॥ चौरास्तत्र समाजमुद्देशं दंशं तरादपि ॥ ५३ ॥ संमदं स्तित्र सं
जातः कलहे समुपस्थिते ॥ युधाजिद्वीरसेनश्च महायुव नृवतुः ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्री
भागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ संजये
च सति तत्र नृपयो राहवाय समुपात्र शस्त्रयोः ॥ क्रोधलो नृवसयोः समंततः
संबन्धवतु मलक्षु विमदः ॥ १ ॥ संस्थितस्तु स परे धृतः ॥ चास पार्थिवः ॥ पृथुलबा
हुयुधाजित् ॥ संयुतः स्वबलवाहनादि निराहवाय तत निश्चयो नृपः ॥ २ ॥ वीर
सेनरपि सैन्यसंयुतः सात्रधर्ममनुसृत्य संयुगे ॥ पुत्रिकात्मजमन्विं त्य पार्थिवः
संस्थितः सुपतेः समतेजाः ॥ ३ ॥ सबाण दृष्टिविससक्त पार्थिवो युधाजितं वीर्य
रणे स्थितं च ॥ गिरिंतडितानि वतो यदृष्टिं क्रोधान्वितः सत्यपराक्रमो सौ ॥ ४ ॥ तं

भा. तृ.

५५

वीरसेनो विशिखैः शिलाशितैः समावृणो दाशुमुक्तिरजिद्यगैः॥ चिह्नेदवाणो
श्चशिलीसुखानसौतेनैवमुक्ता न निवेगपातिनः॥ ५॥ गजरथतुरगाणां संवत्
वातिशुद्धं सुरनरमुनिसंघैर्वाहितं चातिधोरं॥ विततविहगहं देराहृतं व्योममा
गेपिशितुकामैः काकगर्धादिभिश्च॥ ६॥ तत्राद्भुताक्षतसिंधुरुवाहधारदेहे
भ्रएवजगवीरतुरंगमाणां॥ त्रासावहानयनमार्गगतानराणां पापात्मनां
विजमार्गनिवेवकामं॥ ७॥ कीर्णतितत्रपुलितेनरमस्तकानिकेशावृतानिप्र
तिज्ञांतितथैवसिंधो॥ तुंबीफलानिर्विदितानिवतनुकिमैवालैर्यथारविमुता
त्मनैवैश्वनूनं॥ ८॥ वीरं मृतं तु विगतं पतितं रथाद्देगधपला दमुपरिभ्रमतीति
मन्ये॥ जीवोप्यसौ निजशरीरमवेक्ष्यकामंकांत्यहोतिविवशोपि पुनः प्रवे

हुं॥ ९॥ आनोहतो पितृवंः सुविमानरूढः॥ स्वांकेस्थितां सुरवधं प्रवदत्यनीष्टं॥
पश्यधुनाममशरीरमिदं दृष्टिभ्यां बाणाहतनिपतितं करनोरुकांतं॥ १०॥ ए
कोहतस्तुरिपुणागत एव व्योमिदेवांगना समधिगम्ययुता विमाने॥ तावन्
प्रियाकृतवदे मुमप्यहं जयातं ब्राह्मणैस्तीव्रैस्तदा रुणे॥ ११॥ निहतः स पश
तो व्योमिन्मूर्धमहीपतिः॥ प्रजग्रंतद्वलं सर्वनिगतं च चतुर्दिशं॥ १२॥ मनोर
माहतं श्रुत्वा पितरं एणमूर्धनि॥ नयत्रस्ताप्यसंजातापितुर्वैरं मनुस्मरन्॥
१८॥ हनिष्यति युधाजिह्वैपुत्रं मम डराशयः॥ राज्यलोभेन यापात्मासति चिंता
पराजवन्॥ १९॥ किं करोमि कृगलामि पितामे निहतोरणे॥ न तच्चापि मृतो धै
वपुत्रोयममबालकः॥ २०॥ लोभोतीव च पापीष्टस्तेन कातवशीक्षतः॥ किं न क

जा. त.

५६

यात्रदाविष्टः पापं पार्थिवसत्तम ॥२१॥ पितरं मातरं न्नातृनृगुरुस्वसुरबांधवान् ॥
हंतिलोचनसमाविष्टो जातो नात्र विचारण ॥२२॥ अतश्च नक्षत्रं लोनादगम्या
गमनंतथा करोति किल नृक्षात्रे धर्मत्यागं तथा पुनः ॥२३॥ नमहायोस्ति मे क
श्चिन्नगरेत्रमहाबलः यदाधारे स्थिता चाहं पालायामि सुतं शिशुं ॥२४॥ इत
पुत्रे नृपेण द्युकिं करिष्याम्यहं पुनः ॥ न मे त्रास्ति नुर्वने येना संस्थिता निदः ॥२५॥
सह वैरयुता कामं सन्नी सर्वज्ञं वेत् ॥ लीलावती तमे पुत्रे न विष्पतिदयोवती
२६॥ युधाजिति सभाया तेन मे निःसारणं न वेत् ॥ ज्ञात्वा बालं सुतं मोदकागर
हं न विष्पति ॥२७॥ श्रूयते हि पुरं रेण ननु गिन गितं सुतं ॥ ततितं सत्तथा पश्चात्
स्तस्य सप्तमथा ॥२८॥ प्रविश्य उदरं मातुः करेत्तत्वा ल्यकं पति ॥ एकोनपंचाशदपि

मरुता स्तेत्यनवनृदिवि ॥२९॥ सपत्ने गरि लं हवं सपत्न्या नृप नार्यया ॥ गर्भनिशा
यमुद्दिश्य पुरैतद्वैश्रुतं मया ॥३०॥ जातस्तु बालकः पश्चाद्देहे विधायुतः शिशुः ॥ ते
नामौ सगरे नाम विख्यातौ नुविमंडले ॥३१॥ जीवमाने यन्नन्नरि कैकेय्या नृपना
र्यया ॥ रामः प्रजाजितो ज्येष्ठो मृतो ह्यरथो नृपः ॥३२॥ मंत्रिस्त्वक्शः कामं ये मे पु
त्रं सुदर्शितं ॥ राजानं कर्तुं कामा वै युधाजि दशगाश्च ते ॥३३॥ न मे न्नाता तथा शू
रो यो मे बंधात्प्रमुच्यते ॥ महत्कष्टं च संप्राप्तं मया द्युदैवयोगतः ॥३४॥ उद्यमः सर्व
थां कार्यः सिद्धिर्देवराजायत ॥ उपायं पुत्ररक्षायं करोम्यद्यत्वरान्विताः ॥३५॥ इति
संचिंत्य सा बाला विदध्वं वातिमानिनं ॥ निपुणं सर्वकार्येषु चासंमंत्रवरोत्तमं ॥
॥३६॥ समाकृत्य तमेकां ते प्रोवाचातीव उः स्थिता ॥ गृहीत्वा बालकं हस्ते रुदंती

नमानसा॥३९॥पितामेनिहतःसंख्येपुत्रोयंवालकस्तथा॥युधाजिद्वलवानुरा
जाकिंविधेयंवदस्वमे॥३९॥तामुवाचविद्वन्नेता॥तात्रकस्यातव्यमेववे॥गमि
ष्यामोवनेकामवाराणस्यांपुनःकिल॥३९॥तत्रमेमातुलःश्रीमानवर्ततेवल
वन्नर॥सुवाकुरितिरव्यातो रसितासनविष्यति॥४०॥युधाजिद्वर्तितो कंठो लुप्त
नानगराद्वहिः॥निर्गत्यस्थमारुह्यगंतव्यं नात्र संशयः॥४१॥इत्युक्ता तेन साराज्ञी
गत्वा लीलावतीं प्रती॥उवाच पितरं द्रुपदं गच्छाम्यद्यमुलोचने॥४२॥इत्युक्त्वा रथ
मारुह्य सैरंध्रीं संयुता तदा॥विदध्वेन च संयुक्तानिःसृतानगराद्वहिः॥४३॥त्र
स्तात्रीतानि लपणा पितुः शोक समाकृता॥दृष्ट्वा युधाजितं नृपं पितरं गतजीवितं
धध॥त्यक्त्वा रणं त्वरा युक्ता वेपमाता नया कृता॥दिनद्वयेन संश्रामा रानी ना

गीरथा तटं॥४४॥रुदंती सुतमादायः चारुवस्त्रा मनोरमाः॥निर्ययौ जान्नुवीती
रे सैरंध्री करलं विना॥४५॥निषादेर्लुंठिता तत्र गृहीतं वसुशं बलं॥रथा चापि गृ
हीता ते निर्गता द्रुपदः शराः॥४६॥आरुह्य च नया लीलां मुदुपेते नया कृताः॥
तीर्त्वा नागीरंध्रीं पुण्यां ययुस्त्रिकूटपर्वतं॥४७॥जारहा जाश्रमं प्राप्ताश्च तार्येव
लनतुरा॥संवीतस्तपसांस्तत्र सुंप्राप्नुनिर्जयास्तदा॥४८॥मुनिना सा ततः
दृष्टा कासिकास्य परिग्रहः॥कष्टेनाथं त्रकथं प्राप्ता सत्यं ब्रूहि शुचिस्मिते॥४९॥
देवी॥वामानुषीवासिबालपुत्रावनेकथं॥राज्यन्नेव वामोरुना सितं कमलेक्ष
णे॥एवं सा मुनिना दृष्टा तो वाचवरवर्णिनी॥रुदंती डः खसंतदा विदध्वं च समा
दिशत॥५०॥विदध्वस्तमुवाच दंष्ट्रवसंधिर्नृपो तमः॥तस्य नामाधिर्मपित्री नाम्ना

ना. त.

५८

सुदर्शनोत्थयं ॥ ५३ ॥ सिंदेननिहतो राजा सूर्यवंशी महाबलः ॥ पुत्रो यं नृपते स्तनाम्ना सुर
शो नोत्थयं ॥ ५४ ॥ युधाजिब्वसुरस्तस्य तेन युद्धं कृतं महत् ॥ तत्रासौ निहतो राजा वीरसे
नो महाबलः ॥ ५५ ॥ अस्यापितातिथर्मात्मा दौहित्रार्थे मृतो रणे ॥ युधाजिब्वसुसंज्ञता
संप्राप्ता विजने मुने ॥ ५६ ॥ त्वामिव शरणं प्राप्तवान् पुत्रानृप ॥ त्रातानवमहा नागत
मस्या मुनि सत्तमः ॥ ५७ ॥ आर्त्तस्य रक्षणे पुण्यं यज्ञाधिकमुदाकृतं ॥ नयवस्तस्य हीन
स्य विशेषफलदं स्मृतं ॥ ५८ ॥ कथिरुवाच ॥ ॥ निजया वसकव्याणि पुत्रं पालय
सुव्रते ॥ न ते नयं विशाजासि कर्त्तव्यं शत्रुसंनवं ॥ ५९ ॥ पालयस्व सुतं कांतं राजा ते
यन्नविष्यति ॥ नात्रऽस्वंतथा शोकं कदाचिन्नविष्यसि ॥ ६० ॥ आसु ॥ ॥ शत्रुक्रां मु
निनाराज्ञी स्वस्थासा संवत्सु बह ॥ उर्वने मुनिता ह्नेवीनशोका तदावसत् ॥ ६१ ॥ से

रंध्रीसहिना तत्र विदधे न च संयुता ॥ सुदर्शनं पालयाना न्यवं सच्च मनोरमा ॥ ६२ ॥
इति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे सुदर्शनोपाख्याने पंचदशोऽध्यायः ॥ आसु
वाच ॥ युधाजिब्वसुसंज्ञा मातुल्यायोऽध्यां महाबलः ॥ मनोरमां च पप्रच्छ सुदर्शनं जिघां
सया ॥ १ ॥ सेवकास्त्रेपयामास कर्गतेति मुकुवदेन ॥ मुनेदिनेथ दौहित्रं स्थापयामास
चासने ॥ २ ॥ मंत्रिनिश्चवसिष्ठे नमंत्रैराथ वरैः ॥ मुनेः ॥ अनिषिक्तश्च सो वरैः कलशै
र्जनैः पूरितैः ॥ ३ ॥ नेरीशं खनितां दैश्च तूर्याणां चाथ निः स्वनेः ॥ उभयवस्तुन गयं विंसे
वत्सु वक्रुदह ॥ ४ ॥ नृत्यगीतैर्वेदपाठैर्वीदिनां स्तुतिनिस्तथा ॥ अयोध्याय मुदिते वास
जयशब्दैः सुमंगलैः ॥ ५ ॥ कष्टपुष्टजनाकीर्णस्तुतिवादित्रनिस्तथा ॥ नवेतस्मिन्मही
पाले पू वनौ नूतनाश्च ॥ ६ ॥ केचिन्नाधुजना ये वै चक्रशोकं गृहस्थिता ॥ सुदर्शने

भा.त.
५९

विचिंत्याद्यकगतोसौनृपात्मजः॥७॥ मनोरमाचसाध्वीसाकगतासुतसंयुता॥
पितास्यानिदतः संख्येराज्यलोचनैवेरिणा॥८॥ इत्येवंचिंतयामाससाधवःसमबु
द्धयः॥ ऊर्वनूडः खंस्थितास्तत्ररात्रुजिह्वावर्तितः॥९॥ युधाजिदपिदौहित्रंस्थाप
यित्वाविधानतः॥ राज्ञं चमंत्रिमातृत्वाचलितः स्वापुरीप्रति॥१०॥ ज्ञात्वासुदर्श
नंतत्रमुनीनामाश्रमेस्थितं॥ हंतुकामोजगामाश्रुष्टं गेवेरपुराधिपं॥११॥ श्रुत्वा
मनोरमातत्रवक्तृवातिसुदःखिता॥ आगच्छंतं बालपुत्रानयात्रसैन्यसंयुतः॥१२॥
तमुवाचातिशेकात्रमुनिंसाश्रुविलोचना॥ किंकरोमिकगडामियुधाचिसमु
पागता॥१३॥ पितमिनिदतोनेनदौहित्रो नृपतिः सतः॥ सुतमेहंतुकामोत्रसमा
यातिबलान्वितः॥१४॥ पुराश्रुतंमयास्वामिदूपांउवावैवनेस्थिताः॥ मुनीनामा

श्रमेपुण्यपांचाल्यासहितास्तदा॥१५॥ गतास्तेमृगयांपार्थाः च्रातरः पंचएवते॥ मु
नीनामाश्रमेपुण्यपांचाल्या॥ दौपदोसंस्थितातत्रमुनीनामाश्रमेऽश्रुते॥१६॥ धौ
म्योत्रिगलिवः कोसोजाबालिगौतमोऽनूयु चवतोवीतिहोत्रश्चकरावश्चैवकेतुच
१७॥ याज्ञवल्क्यः सुमंतुश्चयज्ञदत्तोथवत्सकः॥ नारायणः ऊहोऽश्वयवक्रीयज्ञतृ
क्तुः॥१८॥ एतेचान्येचमुनयो नाराजादयः श्रुजाः वेदवातयुताः सर्वसंस्थिता
श्चाश्रमेस्थिताः॥१९॥ दारुणिः सहितातत्रयाज्ञसेनी॥ स्थितामुनिः॥ आश्रमेचारुस
वांगिनिर्जयामुनिसंवृते॥२०॥ पार्थमिणास्त्वावत्प्रयाताश्चवनादनं॥ धनुर्वाणधरा
वीरः पंचैवरात्रुतापताः॥ तावसिंधुपतिः श्रीमात्मागस्थोबलसंयुतः॥ आगत
श्चाश्रमान्यासंश्रुश्चावनिगमधुनिं॥२१॥ श्रुत्वावेदधनिराजामुनीनां नावितात्म

ना. त. नां॥ उत्तरारथावृणं हि र्नाकां स्यान्पः॥ २४॥ पदातिरगमन्नन्नत्यद्वयसमन्वि
 तां॥ वेदपाठयुतान् वीक्ष्य मुनीनायम्यसंस्थिताः॥ २५॥ सतां जलिपुटः स्वामिन्संस्थितो
 षज्यश्च॥ आसने मुनिनिर्दिष्टे नृपतिः स विवेश॥ २६॥ तत्रोपविष्ट राजानं द्रष्टु
 कामाः स्त्रियस्तदा॥ आययु मुनिना माश्रुकोयमित्यब्रुवन्नरः॥ २७॥ तासां मध्ये व
 रारो हायाज्ञसेनीसमागता॥ जयश्चेन दृष्ट्वा मारूपेण श्रीरिवापरः॥ २८॥ तां विजो
 क्वासिता पांगी देवकन्यामिवापरां पप्रह नृपतिर्धौम्यं केयं श्यामा वरानना॥ २९॥
 नायकस्य सुता कस्य नाम्ना का वरवर्णिनी॥ रूपलावण्यसंयुक्ता शची वसुधा गता
 ३०॥ बुबूलवनमध्यस्था पारिजातलता यथा राक्षसी वृंदगान् नरं रं नेवाजातिना वि
 नी॥ ३१॥ सत्यं वदमहात्ताग कस्येयं वध्वना वला॥ राजपत्नी वचा जातिनेयं मुनिवधू

द्विजः॥ ३२॥ ॥ धौम्य उ॥ ॥ पांडवानां प्रिया नायकौ पदीशु नलक्षणा॥ पांचाली सिंधु
 राजे श्वसत्यत्र वराश्रमे॥ ३३॥ जयश्च उ॥ ॥ कगताः पांडवाः पंचशूराः संयतिविश्रुताः॥
 वसंत्यत्र वने वीरा वीतरोगा वमहाबला॥ ३४॥ धौम्य उ॥ ॥ मृगयार्थं गताः पंच पांड
 वारथसंस्थिताः॥ आगमिष्यंति मध्याह्ने मृगानां दायपाथिवः॥ ३५॥ तत्कृत्वा व
 चनं तस्य उदतिष्ठसौ नृपः॥ शौपदी संनिधौ गत्वा प्रणम्येदमुवाच॥ ३६॥ कुश
 लं ते वरारोहे कगताः पतयश्च ते॥ एकं दोशं गताम्यद्यवर्षाणि च वने किला॥ ३७॥
 शौपदी तंतदोवाच स्वस्तिस्तेस्तु नृपात्मज॥ विभ्रमस्वाश्रमा मासे मा वरायांति
 पांडवाः॥ ३८॥ कस्यचित् नैव विश्वासः कर्तव्यः सर्वथा बुधैः॥ कुर्वन्तः स्वमवाप्नो
 तिया वरायां पांडवाः दृष्ट्वा तंतत्रैव वलिः॥ ३९॥ वैरोचनः सुतः श्रीमान् धर्मिष्ठः सा

ना. त. धसंमतः॥ यत्कत्तानिराताचसत्यसंधिश्च नृमिपः॥४०॥ नाधर्मेनिरतःकापिप्र
 ६२ क्कारस्यचपौत्रकः॥ एकोनसतयज्ञान्वैसचकारसदक्षिणान्॥४१॥ सत्वमूर्तिःस
 हाविष्णुःसेव्यःसयोगिनामपि॥ निर्विकारोपि नगवान्देवकायार्थिसिद्धये॥४२॥
 कर्मपात्रसमुद्भूतोविष्णुःकपटवामनः॥ राज्यं ह्यनेन कृतवान्महीचैवससाग
 रां॥४३॥ सोऽनवस्यत्यवाज्ञायावतिवैरोचनिस्तदा॥ कपटं कृतवान् विष्णुरिंश
 र्धवैमयाश्रुतं॥४४॥ अत्यः किं न करोत्येवं कृतं चेत्सत्वमूर्तिना॥ वामनेरूपमा
 स्याद्यपक्षपातं चिकीर्षिता॥४५॥ न च विद्यमिति व्यंहिकदाचित्केन चित्रया॥ लो
 नेश्चेतसि चैस्त्रामिन्कीदृत्वा पल्लवं नयं॥४६॥ लोनाहेताः प्रकुर्वन्ति पापानि त्राणि
 नः किन॥ परलोकाद्भयं नास्ति कस्यचित्कहिंचित्पुनः॥४७॥ मनसा कर्मणा वा वा

परस्वादानहेतुतः॥ अपतन्ति नराः सम्यक् लोने पहतचेतसां॥४८॥ देवानां राधसंतं
 तं वांछति च धनं तरा॥ न देवास्तत्करेत्तत्ताममथ दिनुमंजसा॥४९॥ अत्यस्यामा
 यते विन्ने प्रदंति मनीषिता॥ वाणिज्येनापदाने न चौर्येणा मिबलेन वा॥५०॥ विक्र
 यार्थं गृहीत्वा च धान्यवस्त्राणि कंबुज॥ देवाच्यते वैर्यो महर्धं मनवेदिति॥५१॥
 नात्र किंपरविन्ने लुवाणि ज्येत तपो धनं॥ ग्रहणकाले संप्राप्ते महर्धं चापिकांश्च
 ति॥५२॥ एव हि प्राणिनः सर्वे परस्वादानतत्परा॥ वर्तन्ते सततं ब्रह्मन् विश्वासः की
 दृशः पुनः॥५३॥ वृथा तीर्थं वृथा स्नानं वृथा ध्ययनमेव च॥ लोभमोहादृतानां वै
 रतंतदस्ततंच वेत्त॥५४॥ तस्यादेनं महानागं विसर्जयि गहंति॥ स पुत्राहं वसि
 ष्ठामि जानकीव द्विजोत्तम॥५५॥ इत्युक्त्वा सौमुनिस्तारं कृत्वा युधाजितं नृ

ना. त. ५॥ उवाच वचनं राजन नारायणः प्रतापवान् ॥ ५६ ॥ गच्छ राजन यथा कामं स्वपुरं
 नृपसत्तम ॥ नाद्यमनोरमाभ्यतिबालपुत्रा निडुःखिता ॥ ५७ ॥ युधाजिदुवाच ॥
 ६२ मुने मुंच हंसो म्यविसर्जयि मनोरमां ॥ तत्र यास्याम्यहं मुक्ता नेष्याम्यद्य बला
 तुनः ॥ ५८ ॥ ॥ अषिरुवाच ॥ ॥ नयस्व हि शक्तिस्ते बलेनाद्यममाश्रमात् ॥ विश्वा
 मिषो यथा धेनुं शिष्टस्य मुने परा ॥ ५९ ॥ ॥ इति श्री नागवर्ति महापुराणे तृतीय स्कं
 धे षोडशोऽध्यायः ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्ण्य विचक्षतस्य मुने रुज्जयनीपतिः ॥
 मंत्रिद्वयं समाकृत्य पर्यट्ट दत्तं रितः ॥ १ ॥ किं कर्तव्यं महाबुद्धे मया ध्रुवमुव्रतः ॥ बला
 न्त्यामितां कामं स मे पुत्रां चाशु नामिनी ॥ २ ॥ रिपु रक्ष्यापि नोपेक्षः सर्वथाशु न
 मिच्छता ॥ राजयस्मेव संवृद्धो मत्स्ये परिकल्पिते ॥ ३ ॥ नात्र सैत्य न यो दास्ति यो मां

निवारयेन्नयत् ॥ गृहीत्वा हन्मित्रं तं दौहित्रस्य रिपुं किल ॥ ४ ॥ निकटं कंजवश
 ज्ययताम्यद्य बलादहं ॥ इति सुदर्शनं नृनं निर्नयो सो न वेदिति ॥ ५ ॥ प्रधान उवाच ॥
 साहसं हितं कर्तव्यं श्रुतं राजन्मुनेर्वचः ॥ विश्वामित्रस्य दृष्टं तं कथितं तेन मारिष ॥
 ६ ॥ पुरा गाधिसुतः श्रीमान् विश्वामित्रोति विश्रुतः ॥ विचरन् स नृपः श्रेष्ठवसिष्ठ
 श्रममन्यगात् ॥ ७ ॥ नमस्कृत्यापतं राजा विश्वामित्रः प्रतापवान् ॥ उपविष्टो नृप
 विष्टो श्रेष्ठमुनिना दत्तविष्टः ॥ ८ ॥ निमंत्रितो वसिष्ठेन नो जनाय महात्मना ॥ स सै
 न्यश्चास्थितो राजा गाधिपुत्रो महायशः ॥ ९ ॥ न हि त्यापादितं सर्वं न क्षणोऽपि
 षडुरसं ॥ नुक्तराजं सैत्येन बाह्वितं तत्र नो जनं ॥ १० ॥ प्रतापतश्च न हि त्याः परि
 क्षाया स पार्थिवः ॥ यथा च न हि तीराणां वसिष्ठं मुनि सत्तमं ॥ ११ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥

भा. नृ.

६३

मुनेधेनुसहस्रंतेघटोधीनां ददास्य हं ॥ नंदीनी देहि मेधेनुं प्राययामि परंतप ॥
१२ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ होमधेनुरियं राजन्न ददामि कथंचन ॥ सहस्रं चापि धेनुना तव
समनितिष्ठतु ॥ १३ ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ अमुतं वापि लक्ष्मं वा ददामि मनवां वि
तं ॥ देहि मे नंदिनी साधोगृहीष्यामि वलान्नघ ॥ १४ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ कामं गृ
हाण नृपते वा लादाद्ययथा रुचि ॥ नाहं दद्यामि ते राजन्न सेचुयानं नंदिनी गृहा
तु ॥ १५ ॥ तत् श्रुत्वा तपतिर्नृत्पानादिदेश महाबलात् ॥ नयध्वं नंदिनी धेनुं व
लादद्य सुसंस्थिताः ॥ १६ ॥ ते श्रुत्वा जगद्गुरुर्धनुर्दत्ता दारुण्यं त्रितां ॥ नीयमाना मु
निं प्राह सुरनी साश्रुलोचना ॥ १७ ॥ मुनेत्यजसि मां कस्मात्कर्ष्यस्य सुसंत्रिता
मुनितां प्रमुखा वेदं सजेनाहं मदुग्धदे ॥ १८ ॥ बलान्नयति राजा सोपूजितोद्यमयाश्रुने

किं करोमि न चेत्यामित्यकुंत्वां मनसा किल ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा मुनिना धेनुको धयुक्ता व
चूव हं ॥ हं नारवं च काराश्रुकराष्टं सुरारुणं ॥ २० ॥ उद्धृतास्तत्र देहात्तु देसाधोरत
रातदा ॥ सायुधास्तिष्ठतिष्ठेति ब्रुवंतः कवचावृताः ॥ २१ ॥ सौम्यं सर्वं हतं तैस्तु नंदिनी
प्रतिमोचिता ॥ एकाकी निर्गतो राजा विश्वामित्रोतिडः सितः ॥ २२ ॥ हतप्रायो हि ति
नात्मानि दमृत्तात्रं बलं मुहुः ॥ ब्राह्मं बलं उराराध्यं मत्वा तपसि संस्थितः ॥ २३ ॥ त
त्वावर्तनि वर्षाणि तपोधोरं महावते ॥ क्षयित्वप्राप गाधेयस्मत्कात्तात्रं विधिपुनः
२४ ॥ तस्मात्तमपिराजे इमां नय वैरमद्भुतं ॥ कलानाश करं नूनं तापसै सहसंभुगं ॥
२५ ॥ मुनिं नत्वा ब्रजाद्यत्वं समाश्रास्य तपोधनं ॥ सुरहर्तारोपिराजे इतिष्ठत्तत्र यथा
सुखं ॥ २६ ॥ बालोयं निर्वर्तितं किं ते करिष्यति नृपाहितं ॥ दृष्ट्वा ते वैरजावोयमनाथैः

जा. त.

६४

बलेशिरो ॥२९॥ दया सर्वत्र कर्तव्या देवाधीनमिदं जगत् ॥ इषिया किं नृपश्रेष्ठ य
ज्ञास्यंत इविष्यति ॥२९॥ वज्रं तृणाय ते राजन देवयोगान्नमंशयः ॥ तृणं वज्राय ते
कापि समये देवयोगतः ॥२९॥ शशको हंति शार्ङ्गं मशको वै यथा गजं ॥ साहं सं मुं
च मेधा विन् ऊरु मेव च तं हितं ॥३०॥ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य युधाजिन्
पुत्रम ॥ प्रणम्य तं मुनिं मूढं जिगामस्व पुरं नृप ॥३१॥ मनोरमापि स्वस्त्वानूराग
मेतन्न संस्थिता ॥ पालयामास पुत्रं तं सुदर्शनं तं हितं ॥३२॥ दिने दिने कुमारो सौ
जगाम पचयंततः ॥ मुनिबालगतः कीदृशं निर्नयः सर्वतः शिष्यः ॥३३॥ एकस्मिन् स
मये तन्न विदध्वं समुपागतं ॥ क्वीवेति मुनिपुत्रस्तमामं च यत्र दतिके ॥३४॥ सुदर्शनं तु
श्रुत्वा दधारैकाक्षरं स्फुरत् ॥ अनुस्वारमुत तन्न प्रोवाचातिपुनः पुनः ॥३५॥ बीजं वै काम

राजाख्यं गृहीतं मनसा तदा ॥ जनापबालको तथ्यं धृत्वा चित्तमिमादरं ॥३६॥ नावियो
गात्सहाराजकामराजाख्यमद्भुतं ॥ स्वभावादेव तेने च गृहीतं बालकेन वै ॥३७॥ तदा सौप
च मेवैषं प्राप्य मंत्रमनुत्तमं ॥ अषिहृदं विहीनं च ध्यातव्यं स विवर्जितं ॥३८॥ जनपत्न
नसानित्यं कीदृशं तन्न स्वपत्यपि ॥ विसम्यारनतं मंत्रं ज्ञात्वा सारमिति स्वयं ॥३९॥ धनुर्व
दंतथा सांगं नीसि शस्त्रं समंततः ॥ अमलासकलाविद्या तेन मंत्रबलादिव ॥४०॥ वर्ष
चैकादशे प्राप्ते कुमारो सौ नृपात्मजः ॥ मुनिना चोपनीतो यवेदमध्यापितस्तथा ॥४१॥
कदाचिन्नोपि त्रयं तं देव्या रूपं ददर्श हि ॥ स्कांवरं रक्तवर्णं रक्तसर्वांगं नृपणं ॥४२॥
गरुडीवाहनस्थां च वैष्णवीं शक्तिमद्भुतं ॥ दृष्ट्वा प्रसन्नरुदयः संवत्सवं नृपात्मजः ॥४३॥ व
नेतस्मिन् स्थितः सोऽथ सर्वा विद्यार्थं तत्तवित् ॥ मातरं सेवमानस्तु विजहार नदीतटे ॥४४॥

जा. त.

६५

शरासनं च संश्रामं विशिखाश्च शिला मिता ॥ तूणीं रंकवचं तस्मै हतं चाविकया वने ॥ ४५ ॥
एतस्मिन् समये पुत्री काशिराजस्य सुप्रिया ॥ नाम्ना शशिकला दिव्या सर्वलक्षणं सं
युता ॥ ४६ ॥ शुश्रावत्पुत्रं तं वनस्थं च सुदर्शिनं ॥ सर्वलक्षणं यत्र शूरकाममिवापरां ॥
४७ ॥ बंदी जनमुखाच्छ्रुत्वा राजपुत्रं संसृतं ॥ चकमे मनसा तं वै वरं वरयितुं धिया ॥ ४८ ॥
स्वमेतस्याः समागम्य जगदंबातिशयं तरे ॥ उवाच वचनं चेदं समाश्वास्य सुसंस्थितां ॥ ४९ ॥
वरं वरय सुश्रोणि मम नक्तं सुदर्शिनं ॥ सर्वकामप्रदं ते स्तुव च नान्मम मानिनी ॥ ५० ॥
व्यास उवाच ॥ एवं शशिकला दृष्ट्वा स्वप्ने रूपं मनोहरं ॥ अवाया वचनं स्मृत्वा जहर्ष भृश
मानिनी ॥ ५१ ॥ दृष्टितामा मुदा पुष्पादृष्टमात्रा पुनः पुनः ॥ प्रमोहकारणं बालो नो
वाचातिव्रयान्विता ॥ ५२ ॥ जहा समुद्रमापन्ना स्मृत्वा स्वमं मुहुर्मुहुः ॥ सरसी प्राह

तदा तां वै स्वप्रवृत्तं स विस्तरं ॥ ५३ ॥ कराचिन्माविहाराय प्राप्ता चोपवनं शुभं ॥ सरसी युक्ता
विशालाक्षी चंपकैरुपशोभिता ॥ ५४ ॥ पुष्पा नू विचिन्वती श्यामा चंपकाधः स्थिता व
ला ॥ अपश्यत् ब्राह्मणं मार्गेशा गच्छतं त्वरान्वितं ॥ ५५ ॥ तं प्रणम्य हि जं श्यामा बन्नापे
मधुरं वच ॥ कुतो देहात् न हाना गच्छतं मागमनं त्वया ॥ ५६ ॥ हिज उवाच ॥ नारायणा
श्रमादसे नूतना गमनं मम ॥ जज्ञातं कार्ययोगेन किं दृष्टमिव दस्व मे ॥ ५७ ॥ शशि
कला उवाच ॥ तवाश्रमे महाभाग वर्णनीयं किमस्ती वै ॥ लोकातिगविशेषेण प्रेक्षणी
यतमं किल ॥ ५८ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ भ्रुवसंधिस्तुतः श्रीमान् श्रास्ते सुदर्शनोत्पः ॥ य
थार्थनामा शुश्रोणि कर्तते पुरुषोत्तमः ॥ ५९ ॥ तस्य लोचनमत्र त्वनिःफलं किं न
नूतले ॥ न दृष्टो येन वामोरु कमारस्तु सुदर्शिनं ॥ ६० ॥ एकत्र निहिता धात्रा गुणस

जा.त.

६६

वेसिस्तता॥ गुणानामाकरं द्रुमं मते नैव कौतुकात्॥ ६१॥ तव योग्यः कुमारो मे
जन्ता जावितुमर्हति॥ योगो धविहितोऽप्यामीक्ष्य कान् च न यो रिव॥ ६२॥ ॥ इति श्रीमा
गरते महापुराणे तृतीय स्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः॥ ॥ आसु॥ श्रुत्वा तव च नं प्रपामां प्रेम
युक्ता बभूव ह॥ प्रतस्थे ब्राह्मणस्तस्मान्मन्याना दुक्ता समाहितः॥ १॥ सा तु पूर्व निरागा
इमं प्राप्रेमाणं वै बला॥ काम बाणा हते वास गते तस्मै दिनोत्तमे॥ २॥ मराल लोचना प्रा
ह सखी छंदा नुवर्तिनी॥ विकारं च समुत्पन्नं देहे यं लुब्धका दनु॥ ३॥ अज्ञातर स विज्ञानां
कुमारी कुल संजवां॥ इतोति मदनः पायः किं करोमि कयामि च॥ ४॥ स्वप्ने सुवामया ह
ष्टः पंचबाणश्चापरः॥ तपते मदनोत्सर्धं निरहा कलितं मृडा॥ ५॥ चंदनं देह लसं मे वि
षव ज्ञाति नामिनि॥ स्वमिति यं स पर्व चैव चर पादश्च वक्रवित्॥ ६॥ न हं मे न वने न

मेदीपिकायां न पर्वते॥ न दिवान्ति राधां च न सुखं सुख साधने॥ ७॥ न राया
न च तां वृत्तं न गीतं न च वादनं॥ श्रीण नाय न मे किंचित् न मते स्ति सुलोचने॥ ८॥ प्रया
म्य वने तत्र यत्रासौ वर्तते रावः॥ नीता स्मि कुलजायाः परंतत्र पितुस्तथा॥ ९॥ स्व
यं वरः पिता मे द्यु न करोति करोमि किं॥ रास्यसि राजपुत्रस्य कामं सुदर्शितं स्य वै॥
१०॥ सत्पते शिवा पालाः शतराः संजत ईयः॥ वरणीयान मे ते द्यु रास ही नोऽप्यसौ
मतः॥ ११॥ आसु॥ ॥ एकाकी निईनश्चैव बलहीनः सुदर्शिनः वनवासी फलाहा
रस्तस्याश्चित्रे सुसंस्थितः॥ १२॥ वाग्बीज जपजा सिद्धिस्तस्यैवा स सुपस्थिता॥
सोपि ध्यानपरो मंत्रज जाप मंत्र मुत्तमं॥ १३॥ स्वप्ने पश्य स्मसौ देवी विष्णु मायामयं
डितां॥ विश्वमातर मवक्ता सर्वसंपत्करं शिवां॥ १४॥ शृंग वेर पुराथ सौ निषादः

जा.त.

६९

समुपेत्यतं॥ देहो रथवरंतस्मै सर्वेपिस्करसंयुतं॥ १५॥ चतुर्निस्तुरंगैर्युक्तं पताकाव
रमंडितं॥ जैत्रं राजसुतं ज्ञात्वा नत्वा चोपायनंतदा॥ १६॥ सीपिजग्राहते प्रीत्या मित्रत्वे
नमुसंस्थितं॥ वन्यैर्मूलफलेः सम्यक्कृतत्वातिथ्यं चरांबरं॥ १७॥ हत्वारथंगेततस्मिन्नि
षादाधिपतौ तथा॥ मुनयः प्रीतिमुक्तास्ते तमूचुस्तपसा मिथः॥ १८॥ राजपुत्रक
वंराज्यप्राप्पमित्वं च सर्वथा॥ स्वल्पैरहो निरयग्रः प्रतापात्तात्र संशयः॥ १९॥ प्र
सन्नाते विक्रादेवी वरदा विश्वमोहिनी॥ सहायस्ते सुसंपन्नो माचिंतां कुरु सुव्रत॥
२०॥ मनोरमांतथोचुस्ते मुनयः संशितव्रताः॥ पुत्रस्ते द्युधराधीशो न विष्यति सु
चिस्मिते॥ २१॥ सातानुवाच तनोस्तु सत्फलं॥ दासोयं न वतां विप्राः किं त्रसदुपा
सनात्॥ २२॥ न सैन्यं सचिवाः कोशो न सहायाश्च केचन केन योगेन पुत्रो मे राजं

प्राप्नुमिहा इति॥ २३॥ आंशीवदिश्च वो नूनं पुत्रोयं मे महीपतिः॥ न विष्यति न सं
देहो न वंतो मंत्रवित्तमाः॥ २४॥ व्यास उवाच॥ ॥ रथाद्गृहः समेधावीयत्रयातिसुदर्शनः
अक्षोहिणी समावृत्तश्वा नातिस्वतेजसा॥ २५॥ प्रतापो मंत्रबीजस्य नात्यः कश्च
न नृपते॥ स्वप्नावाजपतस्तस्य प्रीति युक्तस्य सर्वथा॥ २६॥ संप्राप्य दुरोबीजं का
मराजास्य मद्भुतं॥ जपद्यस्तु श्रुचिः शांतः सर्वाकामा मवाप्नुयात्॥ २७॥ न तदस्ति
प्रथिष्यां वा दिवि प्राप्यं स दुर्जनं॥ प्रसन्नायां शिवायां यदप्राप्यं नृप स तम॥ २८॥
ते मंदास्तेति दुर्जगिषारोगेस्ते समुपद्रुता॥ येषां चित्तेन विश्वासो न वेदं वाचनार्हिषु
२९॥ यामाता सर्वदेवानां युगादो परिकीर्तिता॥ आदिमातेति विख्याता नाम्ना
तेन कुरुद॥ ३०॥ बुद्धिः कीर्तिर्धृतिर्लक्ष्मीः शक्तिः श्रद्धा मतिः स्मृतिः॥ सर्वेषां प्रा

ना. त. ६८
 गिनांसावेप्रत्यक्षं च निदर्शनां ॥ ३१ ॥ न जानंति न रामे वे मोहिता मायया किल
 न ज्ञानंति कृतकर्ता देवी विश्वेश्वरी शिवा ॥ ३२ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा शंभुवा सरोवर
 लोयमः ॥ वायुरग्निः कुबेरश्च त्वष्टा पूषाश्चि नो नगः ॥ ३३ ॥ आदिता वसवो रुद्रा वि
 श्वेदेवामरुणः ॥ सर्वेषां यवितां देवी सृष्टिं स्थित्यंतकारिणी ॥ ३४ ॥ को न सेवे तं विज्ञा
 त्र वैतां शक्तिं परमात्मिकां ॥ सुदर्शने न सा ज्ञाता देवी सर्वार्थदा शिवा ॥ ३५ ॥ ब्रह्मे
 व सा विदुः प्रापा विद्या विद्या स्वरूपिणी ॥ योगागम्या परा शक्तिमुमुक्षुणां च
 बध्नन्ना ॥ ३६ ॥ सुदर्शस्तु स्य देवी मनसा परिचिंतयन् ॥ सत्यज्ञानात्परं प्राप सर्वं
 वै कामते स्थितः ॥ ३७ ॥ परमात्मन रूपं को वेत्तुमर्हति मां विना ॥ या सृष्टिं त्रिवि
 धां ज्ञत्वा दर्शयत्यखिजात्मने ॥ ३८ ॥ सा पित्रा त्रिकलात्म्यं कथं कामवाणनपाडिमा

नानोपचारैश्च तत्रां दधारुः स्वितं वयुः ॥ ३९ ॥ तातं वतस्याः पिता ज्ञात्वा कमां पु-
 वरार्थिनी ॥ सुवाकः कारयत्वास स्यं वरमतं दितः ॥ ४० ॥ सयं वरस्तु त्रिविधो विधि
 द्विपरिकीर्तितः ॥ राज्ञां पित्राद्योग्ये नान्येषां कथितः किल ॥ ४१ ॥ इच्छा स्वयं वरश्च
 को द्वितीय — मेध ॥ यथारामेण जगत्तु वै त्रैलोक्यं च सरासनं ॥ ४२ ॥ तृतीयं शो
 यं शुक्लं च शूराणां पारकीर्तितः ॥ इच्छा स्वयं वरं तत्र च कारत् पमं उ सत्रमा ॥ ४३ ॥
 शिल्पिनिः कारिता माचः शुभैरास्तरणैर्युताः ॥ तताश्च विविकाराः सुक्लिमां म
 ध्यमं उप ॥ ४४ ॥ एवं जते तिसं नारे विवाहार्थं सुविस्तरे ॥ संखीरा शिकला प्रादः
 उः स्वित्वा चारुलोचना ॥ ४५ ॥ अयि मे मातरं ब्रूहि त्वमेकां ते वचो मम ॥ मया हतः
 पतिश्चित्रेऽक्रव संधिमुतः प्रियः ॥ ४६ ॥ नान्यं वरं वरिष्यामि मृतवे सुदर्शने ॥

ना. त. ६९ समेन तान् पसुतो न गवत्या प्रतिष्ठितः ॥ ४७ ॥ वासउ ॥ ॥ इत्युक्त्वा सा सुसगत्वा मा
 तरं प्रादसत्तरा ॥ वैद न विजने वास मधुरं मज्जु नाषिणी ॥ ४८ ॥ पुत्री ते उरिता सा
 धितां प्राह मन्मुखे नयन् ॥ मृणुत्वं कुरु कल्याणि तद्वितं त्वरिता धुना ॥ ४९ ॥ ना
 रका नाश्रमे पुण्य ध्रुव संधितो स्तिय ॥ समेन तद्वित श्रितेना तं नृप हणो म्भरं ॥
 ५० ॥ वासउ ॥ ॥ राजा तद्वचनं श्रुत्वा पत्यो गृहं समा गते ॥ निवेदयामा सतदा पु
 त्री कं वा यथा तथा ॥ ५१ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजा विस्मितः प्रादसन्मुक्ता ॥ नापि मुवाच
 वैद न स वाक् सुनृतं प्रावच ॥ ५२ ॥ मुचुजाना सि बालो सौ राजान्निः कामतो वने
 एका को सदमात्रा वैवसते निर्जने वने ॥ ५३ ॥ तच्छ्रुते निहतो राजा वीरसेनो युधा
 जिता सकथं निर्दो न त्रा योग्यो स्ति चारु लोचने ॥ ५४ ॥ बृहस्पुत्री ततो वाच्यं क

राचितिरियं ॥ आगमिष्यंति राजानः स्थितिमंतः स्वयं वरा ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्री जोग
 वंत महापुराणे तृतीय स्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ वासउ ॥ नञ्च सानिहिता वा
 ला पुत्री न त्वां क संस्थितां ॥ १ ॥ किं ब्रूमे सुदति प्राप्ते विप्रियं मम ना धितं पिता तः
 मा भोति वा केनाने सुव्रतः ॥ २ ॥ सुदर्शनोऽनर्गो राजपुत्रो निराश्रयः ॥ बलको
 रा विहीनश्च परित्यक्तश्च बांधवैः ॥ ३ ॥ माजा सद्वचनं शप्तः फलमूलाशमः क्षत्रः
 न ते योग्यो वरो यवैव न वासी च उर्नगः ॥ ४ ॥ राजपुत्राः ततः प्रक्षारूपवतः सुसंम
 ताः ॥ तवाह पुत्रि संसमे राजा चिक्ते रलं लताः ॥ ज्ञातास्य कश्चित् कांतः सरासं को
 शजे पुवै ॥ करोति रूपं संपन्नः सर्वलक्षण संयुतः ॥ ६ ॥ अन्तं च कारणं मुक्तं
 एतच्च मया श्रुतं ॥ पुता निमतं तस्य वधकामो स्ति नृमिपः ॥ ७ ॥ रोहित्रः

जा. नृ.

१०

स्थापितः स्तेनराज्ये च त्वानि संगरां॥ वारसेनं नृपं इत्वा संमंत्र्य सन्निवेः सह॥ ७॥ ना
रदा जाश्रमे प्राप्ते हंतु कामः सुदर्शनिं॥ मुनिना वारितः पश्चाज्जगाम निजमंदिरं
८॥ राशिकला उवाच॥ मातर्मधावृतः कामं वनस्योपि नृपात्मजः॥ शयति वने
वासं करिष्यामि पतिव्रता॥ १०॥ नतश्चि श्रूयणं स्त्रीणां स्वर्गदं मोक्षदं तथा॥ अकैत
वत्तत्तं नृपं सुखदं न वतीति वै॥ जगवत्या समादिष्टं स्वप्ने वरमनुत्तमं॥ तमृते इंकथं
चान्यं संश्रयामि नृपात्मजः॥ १२॥ मच्चित्रनिर्तो लिखितो जगवत्या सुदर्शनिः॥ तं
विहाय प्रियं कांतं करित्येह न वा परं॥ १३॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ प्रत्यादिष्टाय वैदय तथा
तीव्रनिदर्शनैः॥ नत्तरिं सर्वमाचष्टु ओक्क वचनं नृरां॥ १४॥ विवाहदिवसादवा
गा संस्तुत समन्वितं॥ द्विजं राशिकला तत्र प्रेषयामास सत्वरं॥ १५॥ यथा न वेदता

तो वै तथा गच्छ सुदर्शनिं॥ नारदा जाश्रमे ब्रूहि महाक्या त्रसा विनो॥ १६॥ पित्रमे संनृ
तः कामं महर्षे त्रस्वयं वरः आगमिष्यति राजानो बल युक्ताद्यनेकशः॥ १७॥ म
या त्वं वै हतश्चित्ते सर्वथा प्रीति पूर्वकं॥ जगवत्या समादिष्टः स्वप्ने मम पुरे पमः
१८॥ विषममिह ता शेषा प्रपतामि हा एव॥ वरयेत्त्वदृते नान्यपि तन्मां प्रेरि
तापि वा॥ १९॥ मनसा कर्मणा वाचा वृतस्त्ववै मया वर जगवत्या प्रसादे नरा
मावाप्तां न विष्यति॥ २०॥ आगतं व्यं त्वया त्रैव दैवं कृत्वा परं बलं॥ यदधीनं जग
सर्ववत्सि चराचरं २१ जगवत्या यदादिष्टं न तन्मिथ्या न विष्यति॥ यद्यशो देव
ताः सर्ववर्तनीति मया श्रुतं॥ २२॥ वक्तव्यो सौ त्वया ब्रह्म नेकांते वै नृपात्मजः॥ य
था न वति मे कायं तत्कर्तव्यं त्वयानघ॥ २३॥ इत्कृत्वा दक्षिणं दत्वा मुनिमपि परि

जा. नृ

११

तस्तथा॥ गत्वा सर्वनिवेद्याश्च तत्र प्रत्यागतो दिनः॥ २४॥ सुदर्शनस्तु ततश्चात्मानिश्च
यंगमनेतदा॥ चकार सुनिनातेन प्रेरितप्रमादरात्॥ २५॥ व्यास उ॥ ॥ नमयो मो
द्यतं पुत्रं तमुवाच मनोरमा॥ विपमानातिदुःखार्त्तामिसाश्रुलोचना॥ २६॥ पुत्र
गुह्यसितत्राय समाजे नृनृतां किल॥ एकाकी तत्र वैरस्य किं विचिंतयं वरे॥ २७॥ पु
धाजिह्वंतु कामस्तां समेष्यति महीपति॥ न ते ह्यस्ति सहायो वैरतस्मात्मा वृजपुत्रकः
२८॥ एकपुत्रातिदीनास्मितवधारानिराश्रया॥ नाहं सित्वं महाभाग निराशं कर्तुं
मद्यमां॥ २९॥ पितामेनिहतो येन सोऽपि तत्रागतो नृपः॥ एकाकिनंगतं पुत्रपु
धाजिह्वेह निष्पति॥ ३०॥ सुदर्शन उ॥ न वितव्यं न वत्येव नात्र कार्या विचारणा॥ आ
देशाच्च जगन्मातुगच्छाम्यद्यस्य वरं॥ ३१॥ माशोकं कुरु कल्याणि क्षत्रियासिवरान

ने॥ न विनेमिप्रसादेन जगंवत्या निरंतरं॥ ३२॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्त्वा रथमारुह्य गंतुका
मंसुदर्शिनं॥ दृष्ट्वा मनोरमापुत्रमाशीनिश्चानुमोदयन्॥ ३३॥ अथ स्तेनविकापातुपृ
ष्टुपद्महलेक्षणा॥ पार्वतीपार्श्वयोः पातु शिवाश्वत्थसां प्रतं॥ ३४॥ वाराही विष
मेमाग्रं दुर्गे देवी तु कर्हि चित्॥ कालिका कलहे घोरे पातु तां पारमेश्वरी॥ ३५॥ मं
उपेतत्र मातंगी तथा सौम्या स्वयं वरे॥ नवानी नृपमध्ये तु पातु तां नवमोचनी॥ ३६
गिरिजा गिरिदुर्गे पुचां मुंडा च त्वरेषु च॥ कामगा काननेद्ये वरक्षतु तां सनातनी॥
३७॥ विवादे वैष्णवी शक्तिरेव तां तारक्षुद्दह॥ जैरवी च जये सौम्यशत्रुणां वैसमा
गमे॥ ३८॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्त्वा तं तदा माता वैपमाना नया कल॥ उवाचा इत्वं
या सार्धमागमिष्यामि सर्वथा॥ ३९॥ निमिषाद्विना तां वै नाहं स्यात्तु मिदं सदे

ना.त.

७२

सहैवनयमां वक्ष्यत्र ते गमने मतिः ॥४०॥ इत्युक्त्वा निमृता माता धात्रेया संयुता
— ॥ विप्रैर्दत्ता शिषः सर्वे निर्ययुर्हर्षसंधुता ॥४१॥ वाराणस्यांततः प्राप्तिरथे नैके
नरा धवः ॥ तातः सुवाकना तत्र प्रजितश्चाहणाहिनिः ॥४२॥ निवासांथगृहं द
त्तमन्नपानादिकंतथा ॥ सेवकास्तमनुप्राप्ता परिचर्यार्थं संनवे ॥४३॥ मिलि
तास्तथ राजानो नान्देराधिपाः किलियुधाजिदपि संप्राप्तौ दौहित्रेण समन्वि
तः ॥४३॥ कुरुषाधिपतिश्चैव तथा मद्रेश्वरो नृपः ॥ सिधुराजस्तथा वीरो यो दामा
हिष्मतीपतिः ॥४४॥ पांचालाः पार्वतीयश्च कामरूपति वीर्यवान् ॥ कणाटिश्च
नदेशीयो वैदर्भश्च महाबलः ॥४५॥ एते चान्ये च बहवो स्वयं वरद्विहस्य ॥ मिलि
तास्तत्र राजानो वरवारण संयुता ॥४६॥ अत्रौहिण्यस्त्रिषष्टिश्च मिलिताः संख्य

या तदा ॥ सुदर्शनो नृप सुतः आगतोस्ति निराकुलः ॥४६॥ अयो मे नृप पुत्रास्ते
इत्युचुर्मिलितास्तदा ॥ चेष्टितान गरीमा तु सैम्यैः सर्वत्र संस्थितैः ॥४७॥ सुदर्श
नो नृप सुतः आगतोस्ति निराकुलः ॥ एकाकी रथमारुह्य गात्रासह महामतिः
५०॥ विवाहार्थमिहायातः काकुस्थः किं नु सांप्रतं ॥ एतान् राजसुतान् त्यक्त्वा स
सैन्यान्सायुधानथ ॥ किमेतन् राजपुत्री सावरीष्मतिमहीनुजः ॥४१॥ युधानित्व
थ राजषीस्तानुवाच महीपतीन् ॥ अहमेतं हनिष्यामि कन्यार्थेनात्र संशयः ॥
५३॥ केरलाधिपतिः प्राह तंतदानीति विव्रम ॥ नात्र युद्धं प्रकर्तव्यं राजनिष्ठास
यं वरे ॥५४॥ बलेन हरणं नास्ति नात्र युक्तं स्वयं वर ॥ कन्ये ह्यत्र वरणं विवादः
कीदृशस्त्विह ॥५५॥ अन्यायेन त्वया पूर्वमसौ राजा दिवा सितः ॥ दौहित्राया

ना. त.

१३

पितिराजं बलेन नृपसत्तमः ॥ ५६ ॥ काकुस्थोयं महाजाग कोशलाधिपतेः सुतः ॥ क
थमेनं हनिष्ये त्वं राजपुत्रं निरागसं ॥ ५७ ॥ लिप्ससेतत्फलं तूष्णमिनयस्य नृपोत्तमः
॥ ५८ ॥ शास्त्रास्तिकश्चिरायुश्मान् जगतोऽस्य जगत्पतिः ॥ ५९ ॥ धर्मं जयति नाति धर्मं स
त्यं जयति नानृतं ॥ मानयं कुकुराजं सत्यपायमतिं किल ॥ ६० ॥ दोहित्रस्तव
संप्राप्तः सोऽपिरूपसमन्वितः ॥ राज्ययुक्तस्तथा श्रीमान् कथयंतं न करिष्यति ॥
अन्ये राजसुताकामं वर्तते बलवत्तराः ॥ कं वा स्वयं वरे कन्यास्वी करिष्यति सांप्र
तं ॥ ६१ ॥ वृते तथा विवाहकः प्रवर्तते महीनुजः ॥ परस्परं विरोधोऽत्र न कर्त
व्यो विजानता ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे शशि
कलास्वयंवरे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति वादिनी नृपालेके

जि

रलाधिपतौ तदा ॥ प्रत्युवाच महाजाग युधां हि पार्थिवः ॥ १ ॥ योग्येषु वर्तमानेषु क
न्यारत्नं किमर्हति ॥ अयोग्योऽर्हति नृपालन्याधायं तव रोचते ॥ २ ॥ नीतिरियं महीपा
लयज्ञा पित्रवातिह ॥ समाजे पार्थिवानां वै सत्यवाग्बिजितेन्द्रियः ॥ ३ ॥ जागं सिंह
स्य गोमायुनोक्तुमर्हति वाक्यं ॥ तथा सुदर्शनी द्यौर्वकन्यारत्नं किमर्हति ॥ ४ ॥ व
लं वै देवविप्राणां नृनुजां चापजं बलं ॥ किमन्यायं महाराज ब्रवीम्यहमिहाधुना
॥ ५ ॥ बलश्रुत्वा सदा राजां विवाहे परिकीर्तितं ॥ बलवात्यतिगृह्णाति नाबलस्तुक
दाचन ॥ ६ ॥ तस्मादद्य परां नृत्वा नीतिरत्र विधीयतां ॥ अन्यथा कलहः कामं न वि
ष्यति महीनुजां ॥ ७ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं वादिसंवृत्ते राजांत परस्परं ॥ आरुतस्तु मना
मध्ये सुवाक्यं नृपसत्तमः ॥ ८ ॥ समारुय नृपाः सर्वे तमुचुस्तत्त्वदर्शिनः ॥ राजवी

भा. त.

३४

तिस्त्वया कार्या विवाहे त्रसमाहितः ॥ १९ ॥ किं ते चिकीर्षितं राजन तद्वदसमाहितः
पुत्र्याः प्रदानं कस्मै ते रोचते नृपचेतसि ॥ २० ॥ सुवाक उवाच ॥ पुत्र्यामेन सा कामं वृतः
सुदर्शनिः किल ॥ मया निवारिता त्यर्थं न सामन्यति मेव ॥ २१ ॥ किं करे मि नृपाद्या इ
न वशे मे सुता धुना ॥ सुदर्शनिस्तथै का की संप्राप्नोस्ति निराकुलः ॥ २२ ॥ आस उवाच ॥
संमंत्र्य नृचुजाः सर्वे समाकृत्य सुदर्शनिं ॥ क्वचु सत्तागतं शांतं मे का किनमतं इति ॥
२३ ॥ राजत्रमहाभाग केनाकृतो सिव्रत ॥ एकाकीयः समायातः समाजे नृचुतामि
ह ॥ २४ ॥ तते सैन सचिवाः न कोशो न हृदयं ॥ किं विवायमिमाया तस्तत्तं ब्रूहि म
हामते ॥ २५ ॥ युधकामानृपतयो वतंते त्रसमागमे कन्त्यार्थं सेन्यसंपन्नाः किं वं क
र्तुमिहेच्छसि ॥ २६ ॥ आताते सबलः शूरः संप्राप्नोस्ति जिघृक्षया ॥ युधाजिच्च महाबा

ह्मसहायं कर्तुमागतः ॥ २७ ॥ गच्छवातिष्ठ राजे इयथा तथ्यमुदाकृतं ॥ ते मित्राणि न
सौ सहाः न परास्मिन्सकास्तथा ॥ २८ ॥ त्वयि सेन्यविहीने दययथेष्टं कुमुदतः ॥ २९ ॥ सुद
र्शनि उवाच ॥ न बलं न सहायो मे न कोशोऽङ्गसिंश्रयः ॥ न मित्राणि न सौहादः न याश्चिर
हकास्तथा ॥ ३० ॥ अत्र स्वयं वरं श्रुत्वा इह काम इहागतः ॥ स्वप्ने देव्याः प्रे
रितो स्मिन्नगवत्या न संशयं ॥ ३१ ॥ नाम चिकीर्षितं मे प्रमाणं जगदीश्वरी ॥ त
या यद्विदितं तच्च न वितां ह्यन संशयं ॥ ३२ ॥ नरात्रुरस्ति संसारे कोऽप्यत्र जगती
श्वरा ॥ सर्वत्र पर्यतो मे द्युतवा नीजगदं विकां ॥ ३३ ॥ यः करिष्यति शत्रुत्वं मया
सह नृपात्मजः ॥ शास्त्रात्तस्य महाविद्या नाहं जानामि शत्रुतां ॥ ३४ ॥ यद्वा विज
विता तद्देवान्यथानृपसत्तमाः ॥ कांचिन्ता तत्र प्रकर्तव्या देवाधीनोऽस्मि सर्वदा ॥

जा.त.

७५

२४॥ देवदेत्यमनुष्येषु सर्वज्ञेषु सर्वदा ॥ सर्वेषां तत्कृताशक्तिरन्यथानृपसत्र
माः ॥ २५॥ सायचिकीर्षितं नृपतं करोति नराधिपाः ॥ निहन्ति वानरं कामं काचि
तावेतदा मम ॥ २६॥ तां मृते परमां शक्तिं ब्रह्मविष्णुहरादयः ॥ नराक्राः स्यदितुदे
वाः काचिंतामेतदानृप ॥ २७॥ अशक्नोवांसशक्नोवायशदतादशस्त्वहं ॥ तदात
यानृपाद्येव संप्राप्तस्मि स्वयं वरे ॥ २८॥ सायदितुतित कुर्यान्मम किंचितं मे न वे
नान्नरां काप्रकर्त्र्यामत्यमेतद्वीम्यहं ॥ २९॥ जये पराजये लज्जान मेहा एव
पि पार्थिवः ॥ न गवत्या तदेवास्तु तदधीनोऽस्मि सर्वदा ॥ ३०॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ ३
तितस्म्यतदा कर्णवचनं राजसत्रमाः ॥ ३१॥ उक्त्वाः परस्परं प्रेक्ष्य निश्चयज्ञानराधिपा
ः ॥ ३२॥ राजोवाच ॥ ॥ सत्यमुक्तत्वया साधो न मिथ्या कर्हि चिद्देवत ॥ तथापु

कथतीनायस्त्वं हंतुं परिकां क्षति ॥ वयं ते न दद्या विष्टास्त्वा ब्रवीमहामते ॥ यद्य
कृतं त्वया कार्यं विचायमनसानघ ॥ सुदर्शन उ ॥ सत्यमुक्तं न वदति श्रुत्वा युक्तैः
सहज्जने ॥ किं ब्रवीमि पुनर्वाक्यं युक्तानृपती सत्रमः ॥ ३४॥ नमस्कः केन चिद्भा
व्यः कस्य चिद्वा कदाचन ॥ देवाधीनमिदं विश्वं जगत्स्थावरजगमं ॥ ३५॥ स्वव
शेषं न जीवोऽस्ति स्वकर्मवशातः सदा ॥ तत्कर्मत्रिविधं प्रोक्तं विद्वद्भिस्तत्त्वदर्शिभि
ः ॥ ३६॥ संचितवर्त्तमानं च प्रारब्धं तु तृतीयकं ॥ कालकर्म स्वभावेऽथ तत्सर्वमिदं
जगत् ॥ ३७॥ न देवो मानुषं हंतुं शक्तः कालागमं ॥ विना हतानि मित्रमात्रं वै हंति
कालः सनातनः ॥ ३८॥ यथापि तां मे निहितः सिंहेना मित्रं कर्तुं ॥ तथा माताम
हाप्येवं युधेयुधाजिता हताः ॥ ३९॥ यत्र कोटिप्रकृवाणि हस्यन्ते देवयोगतः ॥

जा. त.

१६

जीवेद्विषमिहस्वागिरक्षणेन विनानरः॥४०॥ नाहं विनेमिधर्मिष्ठाकराच्चिच्चयुधाजि
तः॥४१॥ देवमेव परं मत्वा सुस्थितोऽस्मि सदानृपाः॥४२॥ स्मरणं सततं नित्यं न गवत्याः क
रोम्यहं॥४३॥ विश्वस्य जननी देवी कन्या एणं सा करिष्यति॥४४॥ पूर्वाजितं हि नो क्रव्यं शु
नं वाप्यथ वा शुनं॥४५॥ स्वकृतं स्म नो गे च कीदृक् शोको विनानतां॥४६॥ स्वकर्म नो
गयोगेन प्राप्य उः स्वमचेतनः॥४७॥ निमित्तकारणे वैरं करोत्यल्पमतिः किल॥४८॥ न त
थाहं विजानामि वैरं शोकं नयं तथा॥४९॥ निःशंकमिह संतप्ताः समाजे नूतनां खलु॥
५०॥ एका कीदृक् कामोहं स्वयं वरमनुत्तमं॥५१॥ न विष्यति च यद्वा व्यं प्राप्नोस्मि चंडि
काक्षया॥५२॥ न गवती प्रमाणं मे नात्यं जानामि सर्वथा॥५३॥ तत्कृतं च मुखं दुःखं न वि
ष्यति न चान्यथा॥५४॥ युधाजितं सुखमाप्नोति न मे वैरं न पोक्ष्मः यः करिष्यति वै

रं चे प्राप्नोषु फलं तथा॥५५॥ आसुत॥५६॥ इत्युक्त्वा स्नेतथा तेन संतुष्टा नूतनास्त
स्थिता॥५७॥ सोऽपि स्वमाश्रमं प्राप्य सुस्थितः संवत्स्रवह॥५८॥ अपरे किं शुभे कावे नृ
पाः संमंत्रितास्तदा॥५९॥ सुवाक्रना नृपेणाथ रचिते वै स्वमंडपे॥६०॥ दिव्यास्तरणायु
क्तेषु मंत्रेषु रचितेषु च॥६१॥ उपविष्टाश्च राजानश्चुनालं करणार्चिताः॥६२॥ दिव्यवेष
धराः कामं विमानेभ्य मरा इव॥६३॥ दीप्यमानाः स्थिता तत्र स्वयं वरं दिदक्षुः॥६४॥ इति
चिंता पराः सर्वे कदा कन्यागमिष्यति॥६५॥ कीदृक् रूपा शशिकला न विष्यति मनो रमा
॥६६॥ कंवा स्वयं वरेषु त्रस्रजा संनृषयेदिह॥६७॥ विवाहे वै नृपाणां च न वितानात्र संशयः
॥६८॥ इत्येवं चिंतयानास्ते नृपामं चेष्टुं स्थिताः॥६९॥ वादित्रयोषः सुमहानुस्थिते नृपमंड
पे॥७०॥ अथ काशीपतिं प्राह सुतां स्नातां स्वलंकृतां॥७१॥ मधुकमाला संयुक्तां दौम

ना. त.

११

वासातिनूषितां ॥ ५६ ॥ विवाहोपस्करैर्युक्तां दिव्यां सिंधुतोपमां ॥ चिंतां परां सु
वसनां स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ ५७ ॥ उत्तिष्ठ पुत्रि सुन सेकरेद्यत्वा शुभस्रजं ॥ व्रजं
उपमध्येद्य समाजं पर्यनुजं ॥ ५८ ॥ गुणवानरूपसंपन्नः कुलीनश्च नृपोत्तमः ॥
तव चित्ते वसेद्यस्तु तं हृणुष्य सुमध्यमे ॥ ५९ ॥ देवो देशाधिपाः सर्वमं चेषुरचितेषु
व ॥ संविष्टापश्यत त्वंगिव रयस्वयथारुचि ॥ ६० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तं तथा नाघ
माणं हि पितरं मितनामिणी ॥ उवाच वचनं बाला ललितं धर्मसंयुतं ॥ ६१ ॥ शशि
कला उवाच ॥ ॥ नाहं दृष्टिपथं रातांगमिष्यामि पितः किल ॥ एक एव तरो नार्या
निरीक्ष्यः स्यान्न चान्यथा ॥ ६२ ॥ सती त्वं निर्गतं तस्याः यापश्यति वक्रनयः ॥ संक
ल्पयंति ते सर्वे दृष्ट्वा मे न विता त्विं ॥ ६३ ॥ स्वयं वरस्त्रजं धत्वा यदा गच्छति मंडपे ॥
ति

सामान्या सा तदा जाता कुलदेवा परावधुनयः ॥ संकल्पयंति ते सर्वे दृष्ट्वा मे न वि
तमिति ॥ ६४ ॥ वारस्त्री विषणो गत्वा यथा वीक्ष्य नरास्थितान् ॥ गुणा गुणपरि
ज्ञानं करोमि निजमानसे ॥ ६५ ॥ नैका ज्ञावा हि सा वैश्या यथा पश्यति का मुकं ॥
तथा हं मंडपे गत्वा कुर्वे वारस्त्रिया कृतं ॥ ६६ ॥ दृधैरज्ञैः कृतधर्मं न करिष्यामि सां
प्रतं ॥ एकपत्नी व्रतं कामं च रिष्ये दं धत्तव्रता ॥ ६७ ॥ सामान्या प्रथमं नृत्वा तत्र ता संक
ल्पनं वक्र ॥ स्वनाम्प लिखितं चैकत्र णो मिकथमद्य वै ॥ ६८ ॥ सुदर्शनो मया पूर्व
व्रतः सर्वात्मना पितः ॥ न मृतेना मथा कर्तुमिच्छामि नृपसत्तम ॥ ६९ ॥ विवाहविधि
ना देहिकत्वादानं शुभे दिने ॥ सुदर्शनाय नृपते यदित्तु सिप्रियं नमः ॥ ७० ॥ ॥ इति
श्रीनागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ सुवक्ररपि

ना. नृ.

७८

तच्छ्रुत्वा युक्तमुक्तं तथा तदा ॥ चिंता विष्टोऽश्मं चेषु इष्टकामा महावताः ॥ १॥ किं ब्र
वीमि नृपेऽमोहं सुतानायाति सांप्रतं ॥ तथापि कोपसंयुक्ताः हन्तुमं इष्टबुधयः
२॥ न मे सैत्यबलं तादृक् न दुर्गविलसद्भुतं ॥ येनाहं नृपती नृसर्वान् प्रत्यादिष्टुमिहो
सहे ॥ ३॥ सुदर्शनस्तथैकाकीत्यहा योधनः शिष्टः ॥ किं करोमि विमग्नाहं सर्व
था दुःखसागरे ॥ ४॥ इति चिंता परैराजा जगाम नृपसन्निधौ ॥ प्रणम्येतानुवा
चाथ प्रश्नया वनतो नृप ॥ ५॥ किं करोमि नृपाः कामं नैति मे मंडपं सुता ॥ वक्रशः
प्रेर्यमाणा पिसा मात्रा च मय्येयोतु ॥ ६॥ मूर्धापिता मिया देषुरातां सोऽस्मि सांप्र
तं ॥ पूजादिकं गृहीत्वा द्रव्यं जंतु सदता निव ॥ ७॥ दशमिव क्रूरना निव स्वाणि च
गजारथाः ॥ गृहीत्वा कृपां कृत्वा ब्रजंतु नवतां सुत ॥ ८॥ नवशे मे सुता वाजा खेदि

ताम्रियते यदि ॥ तदामे स्यान्महदुःखं तेन चिंतातुरोऽस्म्यहं ॥ ९॥ जगवंतः करुणा
वंतो महद्भाग्यमहो जसः ॥ किमनया दुहित्रा मिमदया इविनी तथा ॥ १०॥ अनुया
त्योऽस्मि वः कामं दासोऽयमिति सर्वथा ॥ सुता सुते वंस्तव्या नवद्विः सर्वथा मम ॥
११॥ व्यास उ ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नोचुः केचन नृमिपा ॥ युधाजि क्रोधात्
आक्षतः तमुवाच रुषान्वितः ॥ १२॥ राजन्मूर्खेऽसि किं ब्रूषे कृत्वा कार्यं सुनिंदितं ॥ स्व
यं वरः कथं मोहात् रचितः संशये सति ॥ १३॥ मिलिता नृनुजः सर्वे त्वया कृताः
स्वयं वरे ॥ कथमद्य नृपा गंतुं योग्यास्ते स्वगृहा न्मति ॥ १४॥ अवमान्य नृपान् सर्वा
न् त्वं किं सुदर्शनाय वै ॥ दातुमिच्छतुं सिपुत्री मुकिमनायतः परं ॥ १५॥ विचार्य
पुरुषेणाहौ कार्यं शृणुमिच्छता ॥ आरब्धव्यं त्वया तत्तु कृतं राजन् विजातत ॥ १६॥

जा. त.

७९

एतां विहाय नृपती न बलवाहन संयुतान् ॥ जामातरं सुदर्शनं कर्तुमिच्छसि सांप्रतं
१८ ॥ अहंत्वां हन्ति पापिष्ठपश्चात् सुदर्शनं तथा ॥ दौहित्राद्याद्यमेकमादास्यामीति
विनिश्चयः ॥ १९ ॥ अपि तिष्ठति को मोक्षितः कस्यां वक्तुमिच्छसि ॥ सुदर्शनः कियान
घनिर्धनो निर्वहः शिशुः ॥ २० ॥ नारदाजाम्भे पूर्वमयामुक्ते मुनि कृते ॥ नाद्यहं मो
चयिष्यामि सर्वथा जीवितः शिशुः ॥ २१ ॥ तस्मात्त्वमुविचार्यो यपुत्राच नार्यया म
ह ॥ दौहित्राय प्रियां कन्यां देहि ते स्तुष्टु न सदा ॥ २२ ॥ संबन्धी न व मेराज न सदा
योस्ति सदा तव ॥ उच्चाश्रयः प्रकर्तव्यः सर्वदा शुभमिच्छता ॥ २३ ॥ सुदर्शनाय द
त्वात्वं पुत्री प्राणप्रियां शुभं ॥ एकाकिने प्यराज्याय किं सुखं प्राप्नुमिच्छसि ॥ २४ ॥
कुलवित्तं बलं रूपं राज्ञं दुर्गं सुरुज्जनं ॥ दृष्ट्वा कन्यां प्रदातव्यानां न्यथा सुखमृच्छति ॥ २५ ॥

परिचिंतय धर्मत्वं राजनीतिं च राज्ञ्यं ॥ कुरु कार्यं यथा योग्यं मा कुर्यामतिममथा ॥
सुहृदो मिममात्यर्थं दितं ते प्रब्रवीम्यहं ॥ समानय सुतां राजन् मंडपे तां सखी व्रतां ॥
२६ ॥ सुदर्शनमृते चान्ये वरिष्यति यशस्य सौ ॥ विप्रहो मेतदानस्यात् विवाहोऽस्तु ते वै
श्रितः ॥ २७ ॥ अन्ये नृपतयः सर्वे क्लीनाः सबला समाः ॥ विरोधः कीदृशस्तत्र वृणा
द्यदि नृपो व्रतं ॥ २८ ॥ अन्यथा हं हरिष्येद्यबलात् कन्यां शुभं नानां ॥ मा विरोधं सुदुःसा
ध्यं गमयार्थि विसन्नमः ॥ २९ ॥ युधाजिता समादिष्टः सुबाहुः शोकसंप्रतः ॥ निःश्वस
न्न वनं गत्वा नायं प्राह शुचावृतः ॥ पुत्री ब्रूहि सुधर्मज्ञे कलहे समुपस्थिते ॥ किं कर्त
व्यं मया वरेण स्वदशोऽस्मि सुतोचने ॥ ३० ॥ ॥ वासु ॥ ॥ साश्रुत्वा परिवासांतु ग
त्वा प्राह सुतांति कं ॥ वशे राजा तिदुःखात् पिता ते दद्यापि वर्तते ॥ ३१ ॥ त्वदर्थं विप्रहः

जा. न०

८०

कामसमुत्पन्नोद्यन्नुजां॥ अन्यंवरयश्रोणिमुदरनिमृतेनृपं॥ ३४॥ यदिसुद
रनिं वस्त्रे हठात्तं वैवरिष्यसि॥ युधाजित्तं च मां चैव दनिष्पतिवला न्वितः॥ ३५॥
त्वां हरिष्यति राजो बलमन्तः प्रतापवान्॥ यद्वितीयस्तेपतिः पश्चाद्द्विता कलहे
सति॥ ३६॥ तस्मात्सुदरनिं सत्कावरयात्तं नृपोत्तमं॥ सुखमितुसिचेन्मत्तं तु
न्यं वामगलोचने॥ ३७॥ हठयित्वा नृपं चान्यमंगी कुरुषु नानने॥ ३८॥ कन्या उ
॥ सत्यमुक्तं नृपश्रेष्ठ जानासि च व्रतं मम॥ नात्यं वृणोमि नृपालो सुदरनिमृते
कचित्॥ ३९॥ विनेषिद्यदिराजं नृपेभ्यः किलकातरः॥ सुदरनाय दत्ता मां वि
सर्जयिष्युरावहि॥ ४०॥ समारोप्य रथे मे मां निर्गमिष्यति नैपुणतः॥ न वितम्बं तु प
श्चै न विष्यति न चान्यथा॥ ४१॥ तत्र चिंता त्वया कार्या न वितम्बे नृपोत्तम॥ यज्ञा

वितन्वत्येव सर्वधानात्र संरायः॥ ४२॥ सुबाक्रुवाच॥ न पुत्री साहसं कार्यमनि
मङ्गिः कदाचन॥ वक्रनिर्नविरोद्व्यमिति वेदविदो विदुः॥ ४३॥ कथं त्वा विसृजाम्यद्य
दत्त्वा सुदरनाय वै राजानो वै रसं युक्ता किं वा कुर्युरसां व्रतं॥ ४४॥ यः करोति च ते
वस्त्रे कं पणं संविधाम्यहं॥ जनकेन यथा पूर्वज्ञतः सीता स्वयं वरे॥ ४५॥ नौ बंधनुर्य
था तेन धृतं कृत्वा पणं तदा॥ तदा इमं तिमान् कार्यं करोम्यतिदुरासदं॥ ४६॥ विवा
दे येन राज्ञा वै कृते सति शमं व्रजेत्॥ पालयिष्यति यः कामसमेज्जान विष्यति॥
४७॥ सुदरनिं स्तथा लो वायः करिष्यति कार्यते॥ पालयित्वा पणं त्वां वैवरिष्यति
च सर्वथा॥ ४८॥ एवं कृते नृपाणां तु विवादः समितो न वेत्॥ सुखेनाहं विवाहं ते क
रोमि विधिपूर्वकं॥ ४९॥ कन्या उवाच॥ संदेहे नैव मज्जा निमूर्षकित्यमिदं पति॥

जा. तृ.

८१

मया सुदर्शनिः पूर्ववत्तश्चेतसिता न्यथा ॥ ५० ॥ कारणं पुण्यपापानां मन एव महीपते ॥ म
नसा विधृतं त्यक्त्वा कथमन्यद्वर्णो मयि ॥ ५१ ॥ कृते पण्ये महाराज सर्वेषां कथा गातव्यदा ए
कापालयिता हो वा वदवो न वंति चेत् ॥ ५२ ॥ किं कर्त्तव्यं तदा तात विवादे समुप
स्थिते ॥ संशयाधिष्ठिते कार्ये मतिना हं करोम्युत ॥ ५३ ॥ मा चिंतां गमराजें द्रदे
हि सुदर्शनाय मां ॥ विवाहविधिना कृत्वा संविधास्यति चंडिका ॥ ५४ ॥ यत्ना म
कीर्त्तना देव उः खौघा विलयं व्रजेत् ॥ तां स्मृत्वा परमां शक्तिं कुरु कार्यमिदं हितः
॥ ५५ ॥ गत्वा वद नृपेभ्यस्त्रुतां जनिपुटोद्यवे ॥ आगतव्यं च श्वः सर्वैरिह नृपैः स्वयं
वरे ॥ ५६ ॥ इत्युक्त्वा विससजश्चि सवन्तपतिमंडलं ॥ विवाहकुरु रात्रौ मे वेदोक्त
विधिना नृप ॥ ५७ ॥ पारिवर्ह्यथा योग्यदत्वा तस्मै विसर्जय ॥ गमिष्यति गृहीत्वा

मां ध्रुवसंधिसुतः किल ॥ ५८ ॥ कदाचित्ते नृपाः क्रुधाः संग्रामं कर्तुमुद्यताः ॥ न विष्णुं
तितहा देवी सहायनकरिष्यति ॥ ५९ ॥ सो वै राजसुतैस्तैस्तु संग्रामं विधास्यति ॥ देव
योगान्मृते तस्मिन्मरिष्याम्यहमप्युत ॥ ६० ॥ स्वस्तितस्तु गृहेति हृत्वा तां सहसै निकै
ः एकैवाहं गमिष्यामि तेन सार्धं शिवा जया ॥ ६१ ॥ आसउ ॥ शतितस्य वचः श्रुत्वा रा
जा सौ कृतनिश्चयः ॥ मतिश्चक्रे तथा कर्तुं विश्वासं प्रतिपद्य च ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीना
गवते महापुराणे नृतीयस्कंधे एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ आसउ ॥ श्रुत्वा सुता वा
क्यमनिहितात्मानं पांश्च गत्वा नृपतिर्जगाद ॥ व्रजंतु कर्मशिवराणि नृपाः श्वेवा
विवाहः किल संविवसे ॥ १ ॥ नृणां एषे परिमार्पिता निगृह्यंतु सर्वमयि सुप्र
सन्नाः ॥ श्वेना विकार्ये किल मंडिपे व्रसमेत्य सर्वैरिह संविधेयं ॥ २ ॥ नायाति पुत्री

ना. त० किलमंडपेद्यकरोनिकिन्नूपतयोत्रकामं॥ प्रातःसमाश्वास्यसुतांनयिष्येगच्छंतुत
 स्मास्मिन्नराणिनूपाः॥३॥ नतिग्रहोक्तो किलवाचकेपुत्रयोविधेयासनत्वंपत्यो
 ८२ विधायतान्प्रातरिहानयिष्येसुतांतुगच्छंतुनृपायथेष्टं॥४॥ इच्छापणंवापरिचिं
 त्यःचित्रेप्रातःकरिष्याथसंप्रचारं॥ सर्वैःसमेत्यात्रनृपैःसमेतैःस्वयंवरंसार्वभितेनरे
 शः॥५॥ श्रुत्वानृपास्तेवितथंविदित्वावचोययुःस्नानिनिकेतनानि॥ विधायपा
 र्श्वेनगरस्यरक्षांचक्रुक्रियामध्यदिनोचिताश्च॥६॥ सुवाकुरस्यार्थजनैःसमेतश्च
 कारकार्याणिवेवाहिकानि॥ पुत्र्यान्नुमाकृत्यगृहंमुगुप्तंपुरोहितैर्वैदविष्टांवरिष्टैः॥
 ७॥ स्नानादिकंकर्मविरायन्नत्वाविवाहनृपाकरणंतथैव॥ अनाय्यवेदीरचितंगृहंवैत
 स्याद्दण्डानूमिपतिश्चकार॥८॥ सविष्टंरेवाचमनीयमर्घ्यंस्वद्वयंगवचक्रुडलेहं॥ सम

र्पितस्मैविधिवन्नृपेन्द्रोच्छसुतांदातुमदीनसत्वं॥९॥ साय्यग्रहीत्सर्वमदीनचेताश
 र्णमचिंतायमेतारमाया॥ दृष्ट्वा सुतंतंनृपपूजितंचकन्यांचवारानिधिपुत्रितु
 ल्यांमेनेतदात्मानमनर्घ्यमेव॥१०॥ सुपूजितंनृपणवस्त्वृहानैवरायेसचिवास्तदा
 नीनितुश्चतकोतुकमंडपंचमुदान्वितावीतनयाश्चसर्वं॥११॥ समाप्तनृपाविधि
 वद्विधिज्ञाःस्त्रियश्चताराजसुतांसुयाने॥ आरोप्यनित्यवरसंनिधानंचतुष्कयुक्ते
 किलमंडपेवै॥१२॥ अग्निंसमाधायपुरोहितोसौकृत्वायथावच्चवेद्यंतराले॥ आ
 द्यायतौत्ततकोतुकौतुवधुवरौप्रेमयुतौतुकामं॥१३॥ लाजाविसर्पविधिवद्वि
 धायकृतारानेचाप्यप्रदक्षिणंच॥ तौचक्रतुलत्रयथोचितंचसर्वविधानंकुल
 गोत्रजंच॥१४॥ रातद्वयचाश्चयुतंस्थानांसुनृषितंचापिविरूपितंच॥ द्दोहनृपेन्द्र

ना. न.

८३

सुसुदर्शनाय सुप्रजितं पारिवर्हं विवाहे ॥ १५ ॥ महोत्कटादेम विनूषितं च गजाः गिरिशं
गसमानदेहाः ॥ शतं सपादं नृपसूतवेसौ ददावथ प्रेम युतान् पे ॥ १६ ॥ दासी शतं कां च
ननूषितं च करेणुकानां च शतं सुचारु ॥ समं यथा मासवरा यराजा विवाहकाले मुदितोति
वेले ॥ १७ ॥ विसृज्य हासर स्त्रमेकं सर्वायुधे संनृतमूर्जितं च ॥ रत्नानि वासांसि तथा
जिनानि दिव्यानि चित्राणि तथा बिकानि ॥ १८ ॥ हरे सुनः पदगृहाणि तस्मै रम्याणि
हीमाणि विचित्रानि ॥ सिंधूद्रवानां तुरगोत्तमानां महास्रदस्रद्वितयं सुरम्यं ॥ १९ ॥
क्रमेण कानां च शतत्रयं वैश्रत्यादिश ज्ञार नृतं सुचारु ॥ शतद्वयं वैश्रकटोत्तमानां तस्मै
ददौ धातुपरमैश्च प्ररितं ॥ २० ॥ मनोरमां चापि प्रणम्य राजा जगाद्वाकं विदितं जलि
पुरः ॥ दासी स्त्री तैराजसुतेति कामकरोमि किं ब्रूहि स्त्रः सुतायाः ॥ २१ ॥ तमाहवा

कां च मनोरमा सा स्वस्त्युस्तुते नृपकुलस्य वधिः ॥ समानिता हं मम सूतुरेव ब्रवीम्य
हं किं सुतं तं ते ॥ २२ ॥ न वदिषुत्री नृपमाधवी वास्तवामि किं त्वां स्वजनं च कामं ॥ सुमे
रुतुल्यस्तु सुतोत्तमो मे संविधिना नृपत्वयानि काम ॥ २३ ॥ अहोति चित्रं नृपते चरित्रं
परं पवित्रं ब्रवीमि किं तत् ॥ स्वराज्यं नृष्टाय सुताय मे यदत्ता त्वया पूज्य सुतावरिष्ठ
२४ ॥ वनाधिवासाय किलाधताय पितुर्विहीनाय विसेत्यकाय ॥ सर्वाणि मां ज्ञूमी
पती न्विहाय फलाशनाया युटजाश्रयाय ॥ २५ ॥ समानविशेषं कुर्वन्तैले च ददाति
पुत्री मुदितश्च नृयः ॥ न कोपि मत्पुत्रसमर्थहीने पुणान्वितं रूपवतीं च दद्यात् ॥ २६ ॥ वै
रनुः सर्वैः सह संविधाय नृपैः प्रकामवत् संयुते ॥ सुदर्शनाय सुतापिताते किं व
एयामीह यत्नदीयं ॥ २७ ॥ निराम्य वाक्यानि नृपः प्ररुष्टः क्षतां जलिवकिमुवा नृयः ॥

मा. त. गृहाणाराज्यं मम सुप्रसिद्धं न वामिसेनापतिरद्य चाहं ॥ नो चेन्न ददं प्रतिगृह्य चानु
 तां त्विताराज्यफलानि भुंक्ष्व ॥ विहाय वाराणसीं तन्निवासं वने पुरे न मत्तं ममेति ॥ २९
 ८४ नृपालुसत्त्वचरुषान्विता वैगत्वा करिष्यामि प्रथमं तु माम् ॥ ततः परं द्वावपरावुपा
 यौ नो चेन्न तो युद्धमहं करिष्ये ॥ ३० ॥ जया जयौ देव वशौ तथा पि धर्मजयाने वल्लतेष्वध
 र्मे ॥ तेषां किला धर्मवदैरतानां कथं न विष्यत्यनु चिंतितं वै ॥ ३१ ॥ आकर्ण्य तत्राश्रितम
 र्थवच्च जगाद वाक्यं हि संबन्धिनं तं ॥ मनोरमामातमवाप्य तस्मात्सर्वस्मिन्नामोदयुता
 प्रमत्ता ॥ ३२ ॥ राजन् शिवं ते स्तु कुरु धराज्यं स्व सुतैः समेत्यः ॥ सुतोपि मे प्राप्य साकेतं
 यं यदि कारिदापि प्रकरिष्यतीह ॥ ३३ ॥ विसर्ज्यास्मात्प्रव्रजामकामं शिवं न वा
 नी किल संविधास्यति ॥ न कापि चिंता मम नृपं व्रतति ॥ तां चिंतयन्मातरमं बिका

वै ॥ दोषागता विविधवाक्यपदैरसालैरन्योन्यं नापरापदैरसालैरन्योन्यं नापराप
 दैरमृतोपमैश्च प्रातर्नृपाः समधिगम्य ततं विवाहं रोषान्विताः नगरबाह्यगता त
 थोचुः ॥ ३४ ॥ अद्यैव तं नृपकलंककरं च हत्वा बालेतथैव किल तं न विवाहयोग्यं ॥
 गृहीता मतां शशिकलां नृपतेऽलस्मीलकी मवाप्य कथमहो प्रव्रजामदेशान् ॥
 ३५ ॥ शृण्वंतु ॥ तूर्यनिनदाः किल बाधमानाः शंखना न निनवंति मृदंगशब्दाः ॥ गी
 तधं निच विवृतं नीगमस्वनं च मन्यामहे नृपतिना व्रततो विवाहः ॥ ३६ ॥ अस्मात्प्र
 ता र्थवचने विधि वचकार वैवाहिकं विधि मसौ खलता विधाया ॥ कर्तव्यमद्य किम
 हो प्रविचिंते यतु नृपाः परस्परमितीव समयंतथोचुः ॥ ३७ ॥ एवं वदन्सुनृपती ध्वज
 कन्यकानाः कृत्वा विवाहं विधि मप्रतिमप्रजावः ॥ नृपानि मंत्रयितु मश्रुजगा

ना. त.

८५

मशुराजाकाशीपतिः प्रमुदितः प्रथिते प्रजाते ॥ ३९ ॥ आगच्छंतं च तं दृष्ट्वा नृपाः
काशीपतिं तदा ॥ नोचुः किंचिदपि प्रायमोनमाधाय संस्थिताः ॥ ४० ॥ सगत्वा
प्रणिप्रत्याहृततां जलिरिदं वचः ॥ आगतं वं नृपैः सेवै नो जनार्थं गृहे म ॥ ४१ ॥ त
न्निशम्य वचस्तनूपा क्रोधपरिप्लुता ॥ प्रत्युचुस्तनुकैवैत्यस्मानिस्त्वं गृहं व्रज ॥ ४२ ॥
कन्यायासौ हतो नृपाः किं करोमि हिताहितं ॥ नवद्विस्तुरामः कार्यमहं तोरिद
या लवः ॥ ४३ ॥ कुरु कार्याणि शेषाणि यथेष्टं सुश्रतं श्रतं ॥ नृपाः सर्वं प्रयात्तद्य
स्वानिस्वानि गृहाणि वै ॥ ४४ ॥ सुवाकुरपितृकृत्वा जगाम शंकि तो गृहं ॥ किं करि
ष्यंति संविप्रः प्रणम्य विनदयोऽपि ॥ ४५ ॥ गते तस्मिन् नदीपालाश्च कुक्ष्यं समयं पु
नः ॥ रुधामाधरं ग्रहीष्यामः कन्याह्वा सुदर्शनं ॥ ४६ ॥ केचनोचुः किमस्माकं श्रुतं

तं ते न नृपेण वै ॥ दृष्ट्वा तु कौतुकं कामं गमिष्याम्यथागतं ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा ते नृपाः
सर्वमार्गमावृत्य संस्थिताः ॥ चकारोत्तरकार्याणि सुवाकुरस्व गृहं गतः ॥ ४८ ॥ ॥ इ
ति श्री नागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ तस्मै गौर
नोज्ञानिविधाय विधिवत्तदा ॥ वासराणि प्रष्टुं राजानो नोज्ञायामास प्रीतिं त
॥ १ ॥ एवं विवाहकार्याणि कृत्वा सर्वाणि पार्थिवः ॥ पारिवर्द्धं प्रदत्वा थापं च यस्मिन्
वैः सह ॥ २ ॥ इतस्तु कथितां श्रुत्वा मार्गरोधने कं श्रतं ॥ वनूवति मनाराजा सुवा
कुरमित्युक्तिः ॥ ३ ॥ सुदर्शनं दावा च स्वसुरराशित व्रतः ॥ अस्मानि वि सक्त्या शु
त्व गमिष्यामोऽहं शंकिताः ॥ ४ ॥ नारदाणां श्रमं पुण्यं गत्वा तव समाहिताः ॥ निवासा
य विचारो वै कर्तव्यः सर्वथा नृप ॥ ५ ॥ नृपेभ्यश्च कर्तव्यं नयं किंचित्स्वयानय ॥ ज

भा. त.

८६

गन्तातामवानीमेसहायं वैकरिष्यति॥६॥ व्यास उ॥ ॥ तस्येति मितमाज्ञाय जा
मातुनृपसत्तम॥ विसमर्कधनं दत्वा प्रगस्थे सहसत्वरः॥७॥ वजेन सहता युको य
पुरत्वन्पोत्तम॥ सुदर्शमोग्रतस्तत्र च चालयधिनिर्नयः॥८॥ रथैः परिवृतं शूरा महा
रथेयं संस्थितः॥ छन्दश्चैव न्यामिन्पाणां रघुनन्दन॥९॥ सुबाहुरपिता त्वीत्सविता
विष्टो बभूव ह॥ रिदिवस्तु शिवां चित्रे जगाम शरणं प्रदा॥१०॥ जज्ञा पैकाक्षरं मंत्रं का
मराजमनुत्तमं॥ निर्जयो वीतशोकश्च पत्न्या सह न वोदया॥११॥ तः सर्वमहीपाला
यत्वा कलाहलं नदा उचिता सैन्यसंयुक्ताः हर्षु कामास्तु कन्यकां॥१२॥ काशिराजसु
मान्दहा युद्धकामो बभूव ह॥ निवारितस्तदा त्वय्यराघवेण जिगीषता॥१३॥ शत्रुजि
तुष्टुसंवृत्तः स्थितस्तत्र जिघांसया॥ युधाजिज्ञासुः सख्ये कनीयां सं सुदर्शनं॥

१४॥ केचिदनुपनृपा ज्ञास्तस्मदाया बभूव ह॥ केचिच्च प्रेक्षकाः स्तस्य सहीनीकादि
दत्तवः॥१५॥ तत्रातिनिन्दः सगाः श्रेयश्चान कडुडनिः॥ सुबाहुश्च नृपाणां च प
रस्परजिघांसता॥१६॥ युधाजिदयतोगत्वा सुदर्शनमुपस्थितः॥ शत्रुजिज्ञासुः सख्ये
कामे हंतुं श्रान्तरमानुज॥१७॥ परस्परं तु बाणास्तमुमुचुः क्रोधमूर्छितः॥ संमर्दः सुम
हास्तत्र समंवृत्तः समागमे॥१८॥ काशीपस्तुतदा तूर्णं सैन्येन बभूव हतः॥ महाया
यं जगामाश्रुजामातरमनंदितं॥१९॥ एवं प्रवृत्ते सयामेव हारुणे लोमहर्षणे॥ प्राडुर्बन्
वमदमादेवीं सिंहोपरिस्थिता॥२०॥ नाना युधधरा रमावरन्मूषणं नृषिता॥ दिवा
वरपरीधातामं हारुणकसंयुता॥२१॥ तां दृष्ट्वा तेष्वनृपालाः विस्मयं परमं मताः॥ के
यं सिंहसमारूढा कुतो वेति समुचिता॥२२॥ दर्शनिस्तु तां वीक्ष्य सुबाहु सिति र

ना. त.

८९

ब्रवीत् ॥ पश्य राजन्महामाया मागतां दिव्यदर्शनां ॥ २३ ॥ अनुग्रहाय मे तू न प्राडु
उर्ध्वतारया न्विता ॥ निर्नयो इमहा राजजातोस्मि दर्शनादिव ॥ २४ ॥ सुवाक सुदर्श
नस्तुतामालोक्य वराननां ॥ अणमंचकतुः काममुदितो दर्शनै नवे ॥ २५ ॥ ननाद
चतदा च तदासिंहो गजास्वस्ताश्चकंपिरे ॥ ववुर्वातातिधोराश्च दिशश्चायं सुदारु
णः ॥ २६ ॥ सुदर्शनस्तदा प्राह निजसेनापतिं प्रति ॥ मार्गे व्रजंतु तस्मान्पानाम
यतः शुभे ॥ २७ ॥ किं करिष्यति राजानः कृपिता दुष्टचेतसः ॥ रक्षणां धंसुसंप्राप्ता
देवी न गवती हि नः ॥ २८ ॥ निरातं कैश्च गंतव्यमार्गेस्मिभूय संकुले ॥ स्मृतम
यामाहामाचारक्षार्थं समुपागतः ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं सेनानिययौ निर्नया
पथि ॥ युधाजिबुसुसंकुधः स्तानुवाच महीपतिन् ॥ ३० ॥ किं स्थितानवा संव

स्तायात्ययंकन्यकान्वितः ॥ अवमन्य च तः सर्वनिबलहीनो बलाधिकान् ॥ ३१ ॥ किं
नीताः कामिनी दृष्ट्वा सिंहस्योपरि संस्थिताः ॥ नोपेक्षोयं महा नागा हंतव्यो व्रसमाहि
ते ॥ ३२ ॥ इत्थं न संगृहीष्यामकन्याचारुविनूषणं ॥ नायं केशरिणा सार्थं हंतुम्
इति जंबुकः ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा सैन्यं संयुक्तः शत्रुजिह्वाहितस्तथा ॥ युद्धकामः सुसंप्राप्तो
युधाजि क्रोधं संवृतः ॥ ३४ ॥ मुमोच विशिषां स्तूर्णहेमपुंखान् शिलाशितान् ॥ बला
वृष्यकर्णतं कमरिपरिनाजितान् ॥ ३५ ॥ इतु कामः स डर्मेधा सुदर्शनिर्योपरि ॥ सु
दर्शनस्तुतान्वाणान्श्चिह्ने दापततः क्षणात् ॥ ३६ ॥ एवं युद्धे प्रवृत्ते याचुको पचंडिका
नशः ॥ इगदेवी मुमोचाथवाणान् युधाजिनं प्रति ॥ ३७ ॥ नानारूपास्तदा जाता
नानाथराधराशिवा ॥ संप्रामस्तुमलस्तत्र चकार जगदंबिका ॥ ३८ ॥ शत्रुजिनि

भा. त.

८८

इतस्तत्र युष्मा निदति पार्थिव ॥ पतितोरथाभ्यां तु जयशब्दस्तदा न वेत् ॥ ३९ ॥
विस्मयं परमं प्राप्ता नृपाः सर्वे विलोक्य तत् ॥ निधनं मातुलस्यापि जागिनेयसंघु
गे ॥ ४० ॥ सुबाहु रपित दृष्ट्वा निधनं संयुगे तयो ॥ तुष्टाव परमप्रीतौ उगडिर्गतिना
शिनी ॥ ४१ ॥ सुबाहु उ ॥ ॥ नमो देव्यै जगदात्रै विश्वेशि विश्ववंदिता ॥ उगधै न
गवत्येतां कामदायै नमो नमः ॥ ४२ ॥ नमः शिवायै शांत्यै ते विद्यायै मोक्षदेयै नमः ॥
विश्वव्याप्तौ जगन्मातर्जगदात्रै नमः शिवे ॥ ४३ ॥ नाहं गतिं वधिया परिचिंत
नैजानामि देवि सगुणः किल निर्गुणायाः किं स्तोमि विश्वजननि प्रकटप्रभात
क्कात्तिनाशनपरां परमां च शक्तिं ॥ ४४ ॥ वाग्देवता त्वमसि देवितथैव बुद्धिर्वि
द्यामतिश्च गतिरप्यसि सर्वजंतो ॥ त्वां स्तोमि किं त्वमसि सर्वमनो नियन्त्री स्तोषि

स्वयं हि सततं खलु चात्मरूपं ॥ ४५ ॥ ब्रह्मा हरिरप्यनिशं भुवं स्त्वां तां तं गताः सुर
ण किल ते गुणानां ॥ का हं विमूढमतिरे निगुरौ वृत्तौ वैवर्क्यं समस्तवचरित्रमहो
त्रमहो प्रसिद्धं ॥ ४६ ॥ स संगतिः किमकरोम कामं प्रासंगिकापि विहितानुविचार्य
सिद्धिं ॥ जामातुरस्य विदते न समेन प्राप्तं तवाद्भुतमिदं त्विदं दर्शनं वै ॥ ४७ ॥ ब्रह्मापि
वांछति स देवदरो हरि सं प्राप्नुयस्व मुनयो विदितार्थतत्त्वा ॥ यद्दर्शनं जननि तेद्यमया
दुःखं प्राप्तं विना तपमखादिभिः साधनैश्च ॥ ४८ ॥ का हं सुमंदमतिमश्रुतवावलोकं के
दं नवानी जवनेषु जमद्वितीयं ॥ ज्ञातासितेन सततं किल देवि मे त्वं न कानुकं पतपरा म
रवगपूज्या ॥ किं वर्यामि तव चित्रमिदं चरित्रं यद्दत्तिताति जयतस्तु सुदर्शनो यं ॥ श
ब्रुहंतो सुबलिनो तरसा त्वया दत्तकानुकपिरचितं नोपवित्रं ॥ ४९ ॥ नाश्चर्यमेतदिति दे

भा. च.

८५

✓

विविचारितेथेत्वं पासि सर्वमखिलं स्थिरजंगमं वै ॥ त्रातस्त्वयाद्यविनिहत्य युधानितो
सोपापात्तिवार्यगमितः किल देवलोकां ॥ ५१ ॥ जाने त्वयाद्यविनिहत्य रिपुद्वयं वै सं ॥ र
क्षितो यमधुना धसंधि सुनुः ॥ बीजस्य स्वस्य महिमा तमिहातिदीप्तं कर्तुं न वा निश्चितं
त्वयैतत् ॥ ५२ ॥ नोचनं कथं सपरिगृह्य सुती मदीयां बालः सुदर्शनिरिपौघ ॥ जित्वा
ब्रजे कुरालवानवलः सलीलं विजृम्भते जननि नेत्रक्षपाकटाक्ष ॥ ५३ ॥ शक्तासि ज
न्ममरणादिनयं विह्वलं किंचित्त्रमत्र किल न कृतं जनस्य कामां ॥ त्वंगीयसे जननी न
क्तं जज्ञावापापेक्षपा विरहिता स गुणा गुणा च ॥ ५४ ॥ त्वदर्शनादहमहो मुन्नती
क्षता र्थे स्मिन् देवि नुबने खलु धन्यजन्मा ॥ बीजं न ते न जनं किल वेदिमा तर्हा
तस्त्वयाद्यमहिमा प्रकटप्रभावः ॥ ५५ ॥ आसुत ॥ एवं स्तुता तदा देवी त्रसन्नवदना

शिवा ॥ उवाच तं नृपं देवी वरं वरय सुव्रत ॥ ५५ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे तृ
तीयस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ आसुत ॥ ॥ इत्युक्त्वा नृपतिर्देव्या हर्षात्कुक्षे विलोच
नः ॥ सा श्रुत्वा कंठः प्रणम्या ग्रेतामुवाच दया परा ॥ १ ॥ सुवाक्यं ॥ ॥ दुर्गे देवि नमस्तु
भ्यं महामाये मरार्चिते ॥ किं वरं प्रार्थयाम्यद्य प्राप्तं जन्म फलं मया ॥ २ ॥ एकतो देवो
कश्च राजं नृमंडलस्य च ॥ एकतो दर्शनं ते वै न चतुस्त्वं कदा च न ॥ ३ ॥ दर्शनादधिकं किं
चिद्विषु लोकेषु नास्ति वै ॥ कंवरं देवि याचे हं क्षता र्थं स्मिन् धरातले ॥ ४ ॥ एतद्दिशाम्यहं
मातर्याचितुं वांछितं वरं ॥ न वनक्ति सदा मेस्तु निश्चला त्वनपायिनी ॥ ५ ॥ नगरे त्व
यामातः स्यात्तव्यं सर्वदा शिवे ॥ उग्रा देवि तिनान्ना वै त्वं शक्तिरिह संस्थिता ॥ ६ ॥ रक्षा
त्वया त्रकत्र व्यावाराणस्यास्त्वयां बिके ॥ यावत्पुत्री न वेद्मौ सुव्रतिशसु संस्थिता ॥ ७ ॥

ना. त. १० तथात्ररक्षाकर्तव्यासर्वदानगरस्य ह ॥ यथा सुदरनिस्त्रातोरिषु संघादनामघा ॥
 तावत्त्वयात्रस्थातव्यं दुर्गे देवित्तपानिधे ॥ वरोयंममते देयः किमन्यत्प्राप्ययाम्यहं ॥
 १० ॥ चिंतिता सकलान्कामान्देहि देवी दद्यानिधे ॥ अजडा एणं विनारां च कुरु लोकस्य स
 र्वदा ॥ १० ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ इति संप्रार्थिता देवी दुर्गा दुर्गा त्रिनाशिनी ॥ तमुवाच नृप
 तत्र सुवाक्यं संस्थितं पुरं ॥ ११ ॥ ॥ दुर्गा उवाच ॥ ॥ राजन् सदा निवासो मे मुक्तिपु
 र्यां निविष्यति ॥ रक्षार्थं सर्वलोकानां यावन्निष्ठति मे दिनी ॥ १२ ॥ अथ सुदरनिस्तत्र
 समागम्य मुदा न्वितः ॥ प्रणम्य पर्याजत्ता तुष्टा वनगदं बिकां ॥ १३ ॥ अहो जपा ते कथ
 याम्यहं किं ना तत्त्वया य किं न न किं हीनः ॥ नक्तानु कं पाखलु मुक्तमेतदनेकरक्षा किमु
 नात्र चित्रं ॥ १४ ॥ तं देवी सर्वस्वजमीति विश्वं श्रुतं मया पात्यसि प्रका संतमसि संहार

काले हि सर्वं न ते त्रचित्रं मम रक्षणं मे ॥ १५ ॥ करोमि किं मे वरं देवि कार्यं किं वा व्र
 जामीत्यनुमोदया शु ॥ कार्यं विमूढो स्मितवा जया हं गल्लामिति श्रेविहरामिकामं
 १६ ॥ व्यास उ ॥ ॥ तं तथा विनाशमांण तु देवी प्राह दद्यान्विता ॥ गल्लायो ध्यां मम
 हाभाग कुरु राजं कुरु लोचिता ॥ १७ ॥ स्मरणीया सदा हं ते पूजनी प्रयत्नतः ॥ तां वि
 धास्याम्यहं नित्यं राज्ये ते नृप सत्तमः ॥ १८ ॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां ते स्यां वै च विशेषतः ॥
 मम पूजा प्रकर्तव्या बलिदानविधानतः ॥ १९ ॥ अर्चामदीयान्तगरे स्थापनीया त्वया
 नय ॥ पूजनीया प्रयत्नेन त्रिका जं नक्ति पूर्वकं ॥ २० ॥ शस्त्रकाले मदा पूजा कर्तव्या मम
 सर्वदा ॥ नवरात्रि मसो राजन् विधिवत्परिकल्पय ॥ २१ ॥ चैत्रे श्वने तथा धेष्ठा देका
 यमहोत्सव ॥ नवरात्रे महाराज पूजा विशेषतः ॥ २२ ॥ तत्पक्षे चतुर्दश्यां मम ज्ञाते

मा. त०

८१

विशेषतः॥२२॥ नक्षत्रपक्षचतुर्दश्यां मम नक्षत्रविशेषतः॥२२॥ नक्षत्रपक्षचतुर्दश्यां
कर्त्तव्यान् पश्चादलितयाष्टम्यामहा बुधः॥२३॥ व्यास उ॥ इत्युक्त्वा तर्हि तां देवीं उर्गात्रि
नाशनी॥ ततो सुदर्शनेनाथस्तु ता च वरु विल्लरं॥२४॥ अंतर्हि तां तु तां दृष्ट्वा राजान
सर्व एव ते॥ प्रणमुस्तं समागम्य यथाशक्तं सुरास्तथा॥२५॥ सुवाकुरपितं न त्वास्तितश्च
नेमुदात्तितः॥ ऊचुः सर्वे महीपाला अयोध्याधिपति तदा॥२६॥ त्वमस्माकं प्रभुः शा
स्त्रो मेव कास्ते वयं सरा॥ कुरु राज्यमयोध्यायां पालयास्मान् पोन्नम॥२७॥ त्वत्प्रसा
दान्महाराज दृष्ट्वा विश्वेश्वरी शिवा॥ आदिशक्तिर्नवीनी सा चतुर्वर्गफलप्रद॥३०॥
धन्यस्त्वं कृतकृत्यो सिवः पुण्यो धरातले॥ यस्माच्च त्वं कृते देवी प्राउर्जिता सनातनी
३१॥ न जानीमो वयं सर्वे प्रजावंतृष सत्तम॥ चंडिकायास्तमो युक्ता मायया मोहिता

सदा॥३२॥ धनदारा सुतादीनां चिंतने निरताः सदा॥ ममा मोहा एव विधोरे काम
क्रोधः परवाकले॥३३॥ दृष्ट्वा मत्स्वामहा नाग सर्वज्ञो सिम दाम ते॥ केयं शक्ति
कृतो सत्ता किं प्रजा वा वदस्व न॥३४॥ न वत्स दोत्र संसारे साधवो तिदया परा॥ त
स्मान्नो वदका कस्य देवी माहात्म्यमुत्तमं॥३५॥ यत्प्रजा वा च सा देवी मश्चरूपाय
दुद्रवा॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामस्त्वब्रूहि नृवरोत्तम॥३६॥ व्यास उ॥ ॥ इति दृष्ट्वा
दातेस्तु ध्रुवसंधिमुत्तानृप॥ सा चिंत्य मनसा देवी स्तानुवाच मुदा त्वितः॥३७॥
सुदर्शनि उ॥ ॥ किं ब्रवीमि महीपालाः जगत्पालनतत्परा॥ त्रिगुणानिगुणा
याश्च स्तस्याश्चरित्रमुत्तमं॥३८॥ ब्रह्मादयो न जानंति संशः सुरगणास्तथा॥ स
र्वस्याद्या महा लक्ष्मी वैष्णवी शक्तिरुत्तमा॥३९॥ सा त्वीकीयं महीपालाः जगत्पा

भा. त.
९२

लनतत्परा॥ सृजनेधारजोरूपासत्वरूपाचपालने॥ संहारेचतमोरूपात्रिगु
णासासदामता॥४०॥ निगुणापरमाशक्तिः सर्वकामफलप्रदा॥ सर्वेषांकारणं
साहिब्रह्मादीनां नृपोन्नमाः॥४१॥ निगुणासर्वधाज्ञातुमशक्यायोगिनिनृपाः सु
गुणमुखसेव्या साचिंतनीयासदाबुधैः॥४२॥ ॥ राजानउ॥ ॥ बाजएवतंप्रा
प्तस्त्वंतुराजन्नयानुरः॥ कथंज्ञातात्तयादेवीवैष्णवीशक्तिशाश्वती॥४३॥ उपा
सिताकथंसेवपूजिताचकथंपया॥ प्रसन्नासहायंतेचकारत्वरितागता॥४४॥
सुदर्शनिउवाच॥ ॥ बाजनावात्मया प्राप्तंवीजंतस्याः सुसंमतं॥ तंस्मरामिज
पन्नित्यंकामराजातिधनृपाः॥४५॥ ऋषिभिः कथ्यमानासामत्याज्ञाताविका
शिवा॥ स्मरामितां दिवा रात्रं न त्रया परमया परा॥४६॥ व्यासउवाच॥ तन्निराम्य

वचस्तस्याराजानोन्नक्ति तत्पराः॥ तांमत्वापरमांशक्तिनिधयुः स्वगृहान्प्रति॥४७॥
सुबाहुरगमकार्या तमाष्टसुदर्शनिं॥ सुदर्शनोपिधर्मात्मानिर्जगामसुकोरा
लान्॥४८॥ मंत्रिणस्तुनृपंश्रुत्वा हतंशत्रुजितंमृधे॥ जितं सुदर्शनिंचैवबन्धुः
त्रेमसंयुताः॥४९॥ आगच्छंतंनृपंश्रुत्वा तंसाकेतनिवासिनः उपायनान्मपा
दायप्रययुः सन्मुखंभ्रताः॥५०॥ तथात्रलतः सर्वेनानोपायनपाणयः॥ क्र
वसंधिसुतंमत्वा मुहिताः प्रययुः प्रजाः॥५१॥ नवोशसंयुतः सोथप्राप्यायोध्यां सु
दर्शिनः॥ संमान्य सर्वलोकांश्चययोरानिवेशतं॥५२॥ बंदिनिस्तूयमानस्तुवं
द्यमानश्चमंत्रिभिः॥ कन्याभिकीयमाणश्चलाजैसुमनसैस्तथा॥५३॥ ॥ इति
श्रीनागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः॥ ॥ व्यासउ॥ ॥ गत्वायो

53

धिका

ध्यान्पश्चेष्टो गृहं राज्ञः सुपूजितं ॥ शत्रुजिन्मातरं प्राह प्रणम्य शोकसंकुलं ॥ १॥ मात
र्मयानते पुत्रः संग्रामे निहतः किल ॥ न पिता ते युधाजिञ्च शपेते चरणे तथा ॥ २॥ दुर्गधा
तौ हतौ सरब्देनापरोधौ ममात्रवै ॥ अवंश्यं नाविजोवेषु प्रतिकारेन विद्यते ॥ ३॥ न शो
को न त्वया कार्ये मृतपुत्रस्य मानिनि ॥ स्वकर्मवशागो जीवे नुक्ते नो गानसुखासुखान्
ध ॥ दासो स्मीतवज्रो मातर्यथामममनोरमा ॥ तथा त्वमपि धर्मज्ञेन जेदोस्ति मता ग
पि ॥ अवश्यमेव नोक्तव्यं न तं कर्म श्रुत्वा श्रुतं ॥ तस्मान्न शोचितं व्यं वै सुखे दुःखे क
दाचन ॥ ६॥ दुःखे दुःखाः सुखे पश्य सुखाधिकान् ॥ आत्मानं हर्षशोकाभ्यां शत्रु
न्मामिव नार्पयेत् ॥ ७॥ देवाधीनमिदं सर्वं नात्माधीनं कदाचन ॥ न शोकेन तदात्मानं शो
षये मतिमान्तर ॥ ८॥ यथा हारुमयी योषानदाहीना प्रचेष्टते ॥ तदा स्वकर्मवशागो दे

ही सर्वत्रिवर्तते ॥ ९० ॥ अहवगतो मातननिवंदुःखमानसः ॥ चिंतयस्व नृतकं कर्म
 नोक्तमिति चेत्तस्मि ॥ ९० ॥ मृतो मातामहोत्रैव विधुरा जननी मम ॥ जयातुरागृ
 हीत्वामां निर्गता गहनं वनं ॥ ९१ ॥ लुंठिता तस्करे मार्गे वस्त्रहीना तथा क्लृप्ता ॥ पार्थ
 यं चरुतं सर्वं बालपुत्रानिराश्रया ॥ ९२ ॥ माता गृहीत्वामां प्राप्ता भारद्वाजाश्च मंत्रि
 वं ॥ विदध्वो यं सदा यातस्तथा धात्रेयिका बला ॥ ९३ ॥ मुनिनिर्मुनिपत्नी निर्दया यु
 क्तैः समंततः ॥ पोषिता फलनीवारैर्वयं तत्र वराश्रमे ॥ ९४ ॥ इः खनमेतदाह्वयासी
 सुखं नाद्यधनागमे ॥ न वै रंत च माश्रयं मम चित्ते स्तिका हि चित् ॥ ९५ ॥ नीवार नक्ष
 त्रे श्रेष्ठं राजनो गात्परतपे ॥ तदाशीनरकं याति तनी वारा शतः क्वचित् ॥ ९६ ॥ धर्म
 स्वाचरणं कार्यं पुरुषेण विज्ञानता ॥ संजिते हि विवर्गं वै यथा नतरकं व्रजेत् ॥ ९७ ॥ ना

भा. त.

९४

नुष्पं डर्जनं मातरं देस्मिन्नारते नये ॥ आहारादिमुखं नूनं नये सवसुयोनिषु ॥ १८ ॥
प्राप्य मानुषदेहं वै कर्तव्यं धर्मसाधनं ॥ स्वर्गमाप्तुं प्रदं नृणां दुर्लभं चान्ययोनिषु ॥ १९ ॥
व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा सा तदा तेन लीलावसति लज्जिता ॥ पुत्रशोकं परित्यज्य तमा
हाश्रुविलोचना ॥ २० ॥ सा पराधास्मि पुत्राहं तता पित्रा युधाजिता ॥ हत्वा मातामहं
तत्र रुतं राज्ञं तु येन वै ॥ २१ ॥ न तं वारयितुं शक्ता तदा हं न सुतो मम ॥ यत्कृतं तच्च तेनै
व नापराधोक्तिमे सुत ॥ २२ ॥ जिह्रे हत्वा विलोक्यैव पित्रा पूर्वविवासितं ॥ मनोरमां तथा
दृष्ट्वा त्रपामे महती सुता ॥ २३ ॥ तो मृतौ स्वकृतं नैव कारणं त्वं तयोर्नृच ॥ नाहं शौचामितौ
कामं तथा शौचामितकृतं ॥ २४ ॥ पुत्रसूतमसि कल्याणमगिती मे मनोरमा ॥ न क्रोधो न
च शोको मे त्वयि पुत्रमनागवि ॥ २५ ॥ कुरु राज्यं महातागप्रजाः पालय सुव्रतः ॥ नृग

वत्या प्रसादेन प्राप्तमेतदकं टकं ॥ २६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ तदा कर्णविचो मातुर्नत्वा तां
नृपतंदनः ॥ जगाम नवनं रम्यं यत्र पूर्वमनोरमा ॥ २७ ॥ न्यवसतत्र गत्वा तु सर्वतारु
यं मन्त्रिणं ॥ देवज्ञानं यत्र प्रहृष्टमुत्तमं दिवसं शुभं ॥ २८ ॥ सिंहासनं तथा देमं कारयित्वा म
हरं ॥ पुरोहितानथ संपूज्य तदोवाच सुदर्शनः ॥ २९ ॥ प्रासादं पुरमध्ये वै चंडिकायाः सु
संस्थितं ॥ शिल्पिभिः कारयं तद्यद्व्यस्य न विराजितं ॥ ३० ॥ अंबिकायास्तथा च त्रिका
रयंतु मनोहरं ॥ सिंहासने स्मिन्ना देवी पूजयिष्ये सदा त्वहं ॥ ३१ ॥ स्थापयित्वा सने देवी धर्मा
र्थकाममोक्षदं ॥ राज्यं परयात्करिष्यामि यथा रमादिभिः कृतं ॥ ३२ ॥ पूजनीया सदा देवी
सर्वेनागरिकैर्जनैः ॥ माननीया शक्तिः सर्वकामार्थसिद्धिदं ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वा मन्त्रिणं
तु चक्रवर्त्तराजशासनं ॥ प्रासादं कारयामासुः शिल्पिभिः सुमनोहरं ॥ ३४ ॥ प्रतिमां का

भा.त.
८५

रयित्वाथ मुकुत्रेयशुभेदिने॥ विज्ञानास्तयवेदज्ञानस्थापयामास नृपतिः॥ ३५॥ इदं
विधिवत्कृत्वा पूजयित्वाथ देवतान्॥ प्रासादप्रतिमां दिव्यां स्थापयामास सोमय॥ ३६॥ उ
त्पत्तत्रसंस्तुत्वादिनाणां च निस्त्वेनैः ब्राह्मणानां वेदयोषेगां तैस्तु द्विविधेर्नृप॥ ३७॥
आसत्तवाच॥ ॥ प्रतिष्ठाप्य शिवां देवीं विधिवद्देवादिभिः॥ पूजानां विधां राजा च
कारातिविधानतः॥ ३८॥ तत्त्वा पूजाविधिं राजा राज्यं प्राप्य स्वपैत्रकं॥ विख्यातायां वि
कादेवी कोशलेषु बभूव ह॥ ३९॥ राज्यं प्राप्य यः सर्वसामंतकनृपान् य॥ वशे चक्रे ति
धर्मिष्ठः स धर्मविजयी नृप॥ ४०॥ यथा गमस्य राज्ञो नृहिलीपस्य यो यथा प्रजानां वै
सुखं तद्वन्मया दत्तं तथा नवत्॥ धर्मे विण्मिणां च चतुष्पाद नवत्तदा॥ नाधर्मैरमते चि
त्रकेषामपि महीतले ४२॥ यामेयामे च प्रासादाश्चक्रेः सर्वजनाधिपः॥ देव्याः पूजां

राष्ट्रीत्या कोशलेषु प्रवर्तिता॥ ४३॥ सुबाहु रपिका र्यानु दुर्गाया प्रतिमां शुभां॥ कारयित्वा
प्रासादां वै स्थापयामास नृपतिः॥ ४४॥ वाराणस्यां जनाः सर्वे प्रेम नक्ति परायणाः पूजां
चक्रुर्विधानेन यथा विश्वेश्वरह॥ ४५॥ विख्याता सा बभूवा यदुर्गा देवी धरा तले देशे देशे
महाराजतस्याः नक्ति र्वर्द्धत॥ ४६॥ सर्वत्र नारते लोके सर्ववर्णेषु सर्वथा॥ नजनीया
नवानीतु सर्वेषां नवत्तदा॥ ४७॥ शक्तिरनक्तिरता सर्वेषां निम्नान्नवत्तथा॥ आगमो
क्तैरथो मंत्रैर्जपश्चाध्या न परायणाः॥ ४८॥ नवरात्रेषु सर्वेषु चक्रुः सर्वविधानतः॥ अ
र्चनं इदं नयागं देव्या नक्ति पराजनाः॥ ४९॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीय
स्कंधे पंचविंशोऽध्यायः॥ ॥ जनमेजय उ॥ ॥ नवरात्रेषु संप्राप्ते किं कर्तव्यं द्विजोत्तमः
विधानं विधिवद्ब्रूहि शरत्काले विशेषतः॥ १॥ किफलं कीदृशस्तत्र विधिः कायेमिहा

ना. त.

९६

मते॥ व्रतं विस्तरतो ब्रह्मन्वदमेतत्तथा विनो॥ २॥ आस उवाच॥ शृणु राजन् वसामि
नवरात्रि व्रतं श्रुत्वा शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं विधिपूर्वकं॥ ३॥ वसन्ते च प्रकर्तव्यं त
थैव त्रैमस्य पूर्वकं॥ द्वावृत्त्यमदंष्ट्राभ्यां सर्वेषु जनेषु वै॥ ४॥ द्वावेव सुमहाद्यो राहुरो
गकरो नृणां॥ वसन्तशरदावेव जननाशकरा बुधौ॥ ५॥ तस्मात्त्रयोः प्रकर्तव्यं चंडि
का पूजनं बुधैः॥ चैत्रे श्विने शुक्ले मासे नक्षत्रे पूर्व नराधिप॥ अमावास्यां च संप्राप्य
सप्तारं कल्पयेत्तु जं॥ इविष्यान्नाशनं कार्यं सर्वे वाक् कुरुदिने॥ ६॥ मंडपस्तु प्रकर्त
व्यं समे देशे शुक्ले स्थले॥ हस्तघोडशमानेन स्तनध्वजसमन्वितः॥ ७॥ गौरमृगो म
याभ्यां च लेपनं कारयेत्ततः॥ तन्मध्ये वेदिका शुभ्रा कर्तव्या च समास्थिरा॥ ८॥
चतुर्हस्ता च हस्तौ द्वापी वार्धस्था नमुत्तमं॥ तोरणानि विचित्राणि वितानं च प्रकल्प

येत्॥ ९॥ रात्रौ द्विजानां थामं त्र्यदेवी तत्त्वविशारदान्॥ स्वाचारनिरतान् दान्तेन वे
देव्यां दंगपारगान्॥ १०॥ प्रतिपदि वसे कार्यं प्रातः स्नानविधानतः॥ नद्यां न देतडा
गे वा वाप्यां कपे गृहेथवा॥ ११॥ प्रातर्नित्यं पुरः स्तुत्वा द्विजानां वरणां ततः॥ अथ पादा
दिकर्तव्यं मंत्रपूर्वकं॥ १२॥ वस्त्रालंकरणदीनि देयानि च स्वशक्तितः॥ वित्तशायं न
कर्तव्यं वित्तवसतिकर्हि चित्॥ १३॥ विधे संतोषितैः कार्यं संपूर्णं सर्वथा न वेत्॥ नव
पंचत्रयं श्रेयं द्रव्यशक्तौ द्विजा स्मृताः॥ १४॥ वरयेद्वाह्यं शान्तं पारायणं ततस्तदा
स्वस्तिवाचनं कार्यं वैदमंत्रविधानतः॥ १५॥ वेद्यां सिंहासने स्थाप्य तौ मवत्सम
न्वितं॥ तत्र स्थाप्यां बिकां देवीं चतुर्हस्ता युधान्विता॥ रत्ननूषणसंयुक्ता मुक्ताहारवि
राजिता॥ दिवांबरधरा सौम्या सर्वलक्षणसंयुता॥ १६॥ शरच्चक्रगदापद्मधरा सि

भा.त.

९९

हासनाशिवा ॥ अष्टादशनुता वापिप्रतिशय्यासनातनी ॥ २० ॥ अचनिवेतथायंत्रं न
र्णमंत्रसंयुतं ॥ स्थापयेत्सीतपूजायंकलशं तत्रयाश्चतिः ॥ पंचपक्षवसंयुक्तं वेदमंत्रे
स्तु संस्कृतं ॥ सुतीर्थजलसंपूर्णं देमरत्नसमन्वितं ॥ २१ ॥ पार्श्वे पूजासंज्ञा रातपरि
कल्पसमंततः ॥ गीत्रवादित्रनिर्घोषात्कारयेन्मंगलाय वै ॥ २३ ॥ तिथौ हस्तान्विता
यांचनं दद्यात्पूजनं वरं ॥ प्रथमेदिवसे राजन्विधिवत्कामदं नृणां ॥ २४ ॥ नियमं प्रथमं
कृत्वा पश्चात्पूजां समाचरेत् उपवासेन न क्तेन चैकत्र क्तेन वा पुनः ॥ २५ ॥ करिष्या
मित्रतं मातन विरात्रिमनुत्तमं ॥ संपूर्णं कुरु मे देवी जगदंबे ममाखिलां ॥ २६ ॥ यथाश
क्ता प्रकृत्यं नियमं व्रतहेतवे ॥ पश्चात्पूजा प्रकृत्या विधिवत्संपूर्वकं ॥ २७ ॥ चरना
गुरुकपूर्वैः कसुमेश्च समंततः ॥ मंदारकटजशोका चंपकैः करवीरकैः ॥ २८ ॥ मा

लतीमध्विकापुष्पेतथा विल्वरत्नैः शुभैः ॥ पूजयेत्तु गतां धात्रीं धूपैर्दीपैर्विधान
तः ॥ २९ ॥ फलैर्नानाविधैर्घः प्रदातव्यस्तूजवैः ॥ नालिकेरैर्मातुलिंगैर्दाडिमैः क
दलीफलैः ॥ ३० ॥ नारिगैः पतसेश्चैव तथा पूगे फलैः शुभैः ॥ पूजयेत्तु गतां धात्रीं धू
पैर्दीपैर्विधानतः ॥ देवीदुर्गातिनाशिनी ॥ ३१ ॥ अर्घदानप्रकर्तव्यं नूक्तिपूर्वनरा
धिपः ॥ ३२ ॥ नैवेद्यानि विचित्राणि सर्वानि संयुतानि च ॥ ओदनं पायसं चैव पूयेत्पुष्प
टकास्तथा ॥ ३३ ॥ मां सा शतं ये कुर्वन्ति ते कार्यं पशुहिंसनं सहिषाजवराहाणां व
लिहानं विशिष्यते ॥ ३४ ॥ देव्याग्नेति हतायां तिपशवः स्वर्गमव्ययं ॥ न हि सा पशुजा
तत्र निघ्नतां तत्कृतं ॥ ३५ ॥ अहिंसायाज्जका प्रोक्ता सर्वशस्त्रविनिर्णयः ॥ देवतार्थं
विशस्त्रानां पशुनां स्वर्गतिं प्रवा ॥ ३६ ॥ होसार्थं तत्र कर्तव्यं कुंडं चैव त्रिकोणकं ॥ स्थंडि

ना. त. लंवाप्रकर्तव्यं त्रिकोणं मानतः ॥ ३६ ॥ त्रिकालं पूजनं नित्यं नानाद्वैतमनो हरे ॥ गीत
 ९८ बाहिनृत्यैश्च कर्तव्यं महेन्द्रवः ॥ ३७ ॥ नित्यं नृमौ च शयनं कुमारीणां च पूजनं ॥ व
 स्वनं करणे दिव्ये नैर्जनैश्च सुगंधकैः ॥ ३८ ॥ एकैकां पूजयेन्नित्यमेकवृत्त्या तथा पुनः ॥
 दिगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं न कंच वा ॥ ३९ ॥ विजयस्यानुसारेण कर्तव्यं पूजनं कि
 लं विजयशब्दं न कर्तव्यं राजनृशक्तिमखेसदा ॥ ४० ॥ एकघटिकर्तव्या कन्या पूजा वि
 धौ नृप ॥ अरसज्ञातु नो गानां गंधादीनां च बालका ॥ ४१ ॥ कुमारिका च सा प्रोक्ता द्वि
 षाद्या न वेदिह ॥ त्रिमूर्तिनी त्रिषचिकल्याणी चतुराक्षिका ॥ ४२ ॥ रोहनी पंचवर्षा च का
 लिका षट् वार्षिकी ॥ चंडिका सप्तवर्षा च अष्टवर्षा च शान्तिनी ॥ ४३ ॥ नववर्षा न वेदुर्गा
 सुनशदशवार्षिकी ॥ अत उर्ध्वं न कर्तव्यां सर्वकाये विगृहिता ॥ ४४ ॥ एतिश्च नामानि

पूजा कर्तव्या विधिसंयुता ॥ तासां फलानि विसामि न वात्सामि न वानां पूजने सदा ॥ ४५ ॥
 कुमारी पूजिता कुयडिः खदारिद्र्यनाशनं शत्रुसंयधनायुष्यबलवृद्धिकरोति वै ॥
 ४६ ॥ त्रिमूर्ति पूजनादायुस्त्रिवर्गसफलं न वेत् ॥ धनधान्यागमश्चैव पुत्रपौत्रादि
 वृद्धि च ॥ ४७ ॥ विद्यार्थी विजयाथ च राज्याथ चैव पार्थिव सुखाथ पूजयेन्नृनं क
 ल्याणि सर्वकामहं ४८ कालिका शत्रुनाशार्थं पूजयेद्भक्तिपूर्वकं ॥ एष्वयं धनका
 मश्च चंडिकां परिपूजयेत् ॥ ४९ ॥ पूजयेत्तानवां नित्यं नृपसंमोहनाय च ॥ ५० ॥ ख
 दारिद्र्यनाशाय संश्रामे विजयाय च ॥ ५१ ॥ क्रूरशत्रुविनाशार्थं तथोग्रकर्मसाध
 ने उगंचि पूजयेद्भक्ता परलोकसुखाय च ॥ ५२ ॥ वांछितार्थस्य सिद्धर्थं सुनशपू
 जे सदा ॥ रोहिणी रोगनाशाय पूजयेद्भक्तिपूर्विकां ॥ ५३ ॥ श्रीरसीति च मंत्रेण पूज

ना.त.
२९

येविधिवन्नरः॥ श्रीसूक्तमंत्रैरथवाबीजमंत्रैरथापिवा॥५४॥ कुमारस्यचतत्वनिया
सृजत्यपिजीलया॥ कादीनपिचदेवास्तांकुमारीपूजयाम्यहं॥५५॥ कल्याणका
रिणीनित्यंनत्नानांपूजितानिशं॥ पूजयामिचंतानत्नाकल्याणीसर्वकामदां॥
५५॥ सत्त्वादिनिस्त्रिमूर्त्यातेहीनासाप्सरूपिणी॥ त्रिकालव्यपनीशक्तित्रिमू
र्तिपूजयाम्यहं॥५६॥ रोहयंतिचबीजानिप्राग्नन्मसंचितानिवै यादेवीसर्वन्
तानारोहिणीपूजयाम्यहं॥५७॥ कालिकालियतेसर्वब्रह्मांडमचराचरं॥ क
ल्यांतसमयेयातांकालिकांपूजयाम्यहं॥५८॥ चंडिकाचंडरूपोचचंडमुंडविनाश
नी॥ चंडपापहरणीतांचंडिकांपूजयाम्यहं ५९ अकारणासमुत्पत्तियन्मूर्तेः
परिकीर्तिता यस्यास्तांमुखदांदेवीशांनवंपूजयाम्यहं॥६०॥ उगच्चायतियज्ञं

यासदाडुर्गतिनाशिनी॥ इत्थेयासर्वदेवानांतांडुयंपूजयाम्यहं॥६१॥ सुभद्राणिच
नक्रानां कुरुतेपूजितासदा॥ अन्नशानाशिनीदेवीसुभद्रापूजयाम्यहं॥६२॥ एनिम
त्रैः पूजनीयाप्रत्यहंकन्यकास्त्रिमा॥ वस्त्रालकरणैर्माल्यैर्गंधैरुच्चावचैरपि॥६३॥ ॥६
तिश्रीनागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेषडिंशोऽध्यायः॥ आसउ॥ इतीतांगीवर्जयेत्क
न्यांकुष्टयुक्तावृणाकितां॥ ग्रंथिमुटितरीणिगीविलासकुलसंनवां॥१॥ जात्यधां
ककरांकाणीकुरुपातनुरेमशां॥ संत्यजेजोगिणीकन्यांरक्तपूयव्रणांकितां॥२॥
ससीगर्जसमुद्भूतांगोलकाकन्यकोद्भवां॥ वर्जनीयाःसदाचैताःकन्याःपूनादिकमसु॥
अरोगिणीसरूपांगीमुहरीव्रणवर्जितां॥ एकवंशसमुद्भूतांकन्यांसम्पुष्टपूजये
त्॥३॥ ब्राह्मसर्वकार्येषुजयाथेनृपवंशजा॥ लानाथैर्वैश्यवंशोलामलानेश्वरवंश

ना. त.

१००

जां॥ लामाथैवैश्यब्राह्मणैर्ब्रह्मजाः पूजाराजमेवैश्चित्तवजाः॥ वैश्येस्त्रिवर्णजापूमा
शूरेश्चत्वारणवच॥ ६॥ काकारूपिनीचवंशोच्छायथायोग्यंप्रपूजयेत्॥ नवरात्रिवि
धानेन नक्तिपूर्वसंदेवहि॥ ७॥ अराक्तश्चेति नित्यपूजाकर्तुं वनवरत्रिके॥ अष्ट
म्यांतुविशेषेण कर्तव्यं पूजनं सदा॥ ८॥ तत्राष्टम्यां नक्षत्रकाली दक्षयज्ञविनाशिनी
प्राञ्जिता महाघोरा योगिनी कोटिभिः सह॥ ९॥ अतोष्टम्यां विशेषेण पूजनीया
प्रयत्नतः॥ नानाविधोपहारैश्च तोषयेज्जगदीश्वरी॥ १०॥ पायसैरामिरैव हो
मैर्ब्राह्मणानां च नोजनैः॥ फलपुष्पोपहारैश्च तोषयेज्जगदीश्वरी॥ ११॥ उपवा
सेद्यशक्तानां नवरात्रिव्रते पुनः॥ उपोषणत्रयं प्रोक्तं यथोक्तफलदं नृप॥ १२॥ स
प्तम्यां च तथाष्टम्यां नक्तिनादतः त्रिरात्रकरणा सर्वफलं नृवति पूजनात्॥ १३॥

पूजानिश्चेव होमैश्च कुमारी पूजने स्तथा॥ संपूर्णं तद्व्रतं प्रोक्तं विप्राणां चैव नोजनैः॥ १४॥
व्रतानि यानि यादमानि तीर्थानि विधानि च॥ नवरात्रव्रतस्यास्य नैव तुल्यानि नूतने
१५॥ धनधान्यप्रदं नित्यं सुखसंतानं हृदिदं॥ आयुरारोग्यदं चैव स्वर्गदं मोक्षदं तथा॥ १६॥ वि
द्याथी बाधनाथी वा पुत्रार्थी यो न वेन्नरः॥ तेनेदं विधिवत् कार्यं व्रतं सोऽनाम्यदं शिवं॥ १७॥
विद्याथी सर्वविद्यां वै प्राप्नोति व्रतसाधनात्॥ राज्यं नृणे नृपो राज्यं समवाप्नोति सर्वथा
१८॥ राजयक्षादिकाः सर्वव्याधयः कर्मसंज्ञकाः॥ व्रतेन नाशमायांति तमः सूयेदियेय
था॥ १९॥ पूर्वजन्मनियैर्नूतनं व्रतमुन्नमं॥ ते व्याधि नो हरिष्यन्ति पुत्रवर्जि
ताः॥ २०॥ बंध्यावाया न वेन्नारी विधवा धनवर्जिता॥ तत्रातुमिति कर्तव्या तत्त्वज्ञत
व्रतान्विति॥ २१॥ नवरात्रिव्रतं प्रोक्तं तत्त्वज्ञतं येन नूतनं॥ सकथं विनवंप्राप्य मोक्षते व्रत

भा.त.

१०१

धादिवि॥२२॥रक्तचंदनसंयुक्तैः कोमलैर्विल्वपत्रकैः॥नवानीञ्जितायेनसन
वेनृपतिःक्षितौ॥२३॥नाराधितायेनशिवासनातनीडःखान्निहोमिदिकराजग
दरा॥३ःखान्निहोमिदिकराजगदरा॥३ःखादतःशत्रुघुतश्चनृतले॥नूनंदरिशीभ
वतीहमानवः॥२४॥यांविष्णुरिंशोहरपद्मजस्तथावक्तिःकुवेरोवरुणेणदिवाकरः
ध्यायंतिसर्वेशदतंश्चितास्तांकिमनुष्याननजंतिचंडिकां॥२५॥स्वाहास्वधाना
मयुगानुजावतस्तृष्यंतिदेवाःपितरस्तथैव॥यज्ञेषुसर्वेषुसमुदाहरति॥यत्राम
युग्मंश्रुतिर्निर्मुनीशः॥२६॥यस्यैषासृजतिविश्वमिदं प्रजेषांविष्णुःशरीरग्रह
णानरतिर्युगेषु॥नूनं करोतिशिवनस्मधरःसदैवतिष्ठत्यजाननजतेनुकथम
नुष्यः॥२७॥नैकोस्ति सर्वभुवनेषुतथाविहीनोदेवोतरोथविहगो किलपन्नगोवा॥

गंधर्वराक्षसपिशाचनगाश्चनूनयःसंहतिर्नवतिवाहमवात्रकामं॥२८॥तांनसेवे
तकश्चंडीसर्वकामार्थदाशिवा॥व्रततस्यानिकःकुर्याद्वांस्तुसंभारजंमुखं॥२९॥म
हापातकसंयुक्तो नवरात्रव्रतंचरेत्॥मुच्यतेसर्वपापेभ्योनात्रकिंचिद्विचारणा॥३०
पुराकश्चिदणिकहीनो धनहीनः सुदुःखितः॥ऊटंवीवाचवत्कश्चिर्कोशलेनृपसत्त
म॥३१॥अपत्यानिवक्तव्यस्याद्भवत्सुखीडितानिच॥नहंकिंचित्तुसायाक्रेप्राप्नुस्त
स्यचकालका॥३२॥शुक्लेनकार्यकृत्स्नोपरस्याथबुद्धितः॥ऊटुंवनरणांतत्रच
कारातिनिराकुला॥३३॥तदाधर्मितःशान्तःसदाचारश्चसत्यवाक॥अकोधनश्च
धृतिमान्विवदस्यानुसूयकः॥३४॥संपूज्यदेवतानित्यं पितृं तप्यतिथिंस्तथा॥तुं
जानेपोष्यवर्यथस्तवाज्ञोजनं वणिक्॥३५॥एवंगच्छति कामेवै सुशीलोनाम

भा. त्व.

१०२.

तो गुरोः ॥ हरिश्चित्रे हि संश्रुतं पछाति बुभुक्षितः ॥ ३६ ॥ ॥ सुशील उवाच ॥ नो नृदेव
नृपात्तत्वावदस्वाद्य महामते कथं हरिश्चित्राः स्यादिति मे निश्चयेन वै ॥ ३७ ॥ धने य
णानि मे चास्ति धनी स्यामिति मानद ॥ कुटुंबनरणाथं वैष्टु मित्वा विजो नमः ॥ ३८ ॥ पुत्री
सुतस्तु मेवा लो नृपाथं रुदति नृशः ॥ तावन्मात्रं गृहे नान्तं मुष्टि मेकां ददाम्यहं ॥ ३९ ॥ विम
र्जितः पितुर्गृहे रुदन्वा लो मया तदा ॥ मनो मे ददत्य ते सयं किं करोमि धनं विना ॥ ४० ॥ वि
वाहोस्ति सुतायामेनास्ति विन्नं करोमि किं दश वर्षाधिकं स्तु दानं का नो पियाफलं
४१ ॥ तेन शोचामि विप्रं सर्वतो सिदधानि धे ॥ तपो दानं व्रतं किंचिद्ब्रूहि मंत्रं जपत
था ॥ ४२ ॥ येनाहं पोष्यवर्गस्य करोमि नरणां विज ॥ तावन्मे स्याद्द न प्राप्तिनाधिकं चा
थयि किल ॥ ४३ ॥ त्वत्प्रसादात्कुटुंबं मे सुखितं प्र न वेदिह ॥ तत्कुरु धमहा नागज्ञा

नेन परिचिंत्यन् ॥ ४४ ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ शतिष्टुतदानेन ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ॥
उवाच परमप्रीतस्तं वैश्यं नृपसत्तम ॥ ४५ ॥ वैश्यव्यक्ते रुष्टा येन वरात्रिव्रतं श्रुतं
पूजनं न गवत्याश्च हवनं विप्रजो जनं ॥ ४६ ॥ यथाशास्त्रोपवासांश्च त्रिकालं पूजतं
तथा ॥ स्तुतिपाठांश्च विविधान् श्रीसूक्तादिकानपि ॥ ४७ ॥ वेदपारायणं शस्त्राजप
होमादिकं तथा कुरुष्व धर्मं यथाशक्ति तव कार्यं न विष्यति ॥ ४८ ॥ एतस्मादपरं किं
चिद्भूतं नास्ति धरा ले ॥ न वरात्र्यधिकं वैश्यपावनं सुखदं तथा ॥ ४९ ॥ ज्ञातदं मोक्षदं
चैव सुखसंतानदं तथा ॥ शत्रुनाशकरं कामं न वरात्रिव्रतं महा ॥ ५० ॥ राज्यं नृपे नरा
मेणसीता विरहितेन च ॥ विधिवत्पूजिता देवी न वरात्रिव्रतेन च ॥ ५१ ॥ ऋष्यमूके
गिरिशृंगे रामे न नृपसत्तम ॥ किं किं ध्यायांस्ततं चैतत्तत्ततः स्वातुरेण तु ॥ ५२ ॥

ना. तृ.
१०३

सतसेनातिरामेणसीताविहवक्रिना॥विधिवत्सूजितादेवीनवरान्निब्रतेनवे॥५३॥
तेनप्राप्ताथवेदेहीनत्वासेतुंमहाएवि॥इत्वामंदोदरीनाथंकंनकरंमहावलं॥
५४॥मेघनाहंसुतंहत्वात्तत्वात्तूपंविजीवरां॥अयोध्यायंसमागत्यप्राप्तंरामेण
मिततेजसा॥५६॥॥इतिश्रीनागवतेमहापुराणेतृतीयस्कंधेसप्तविंशोऽध्यायः॥
२७॥॥जनमेजयउ॥॥कथंरामेणतच्चीर्णव्रतंदेव्याःसुखप्रदं॥राज्यन्नष्टंकथं
सोद्यकथंसीताश्रुतापुनः॥१॥॥व्यासउवाच॥॥राजादशरथःश्रीमानयोध्या
धिपतिपुरा॥सूर्यवंशवरश्चासीदेवब्राह्मणपूजकः॥२॥वृधावस्थाषुतस्या
नृचत्वारश्चसुताःकिलविष्णुतेजसमुद्भूताःपदार्थाश्चपार्थिव॥तेषांराममु
जिष्टोऽनूद्भूतसत्तमोनुज॥लक्ष्मणश्चैवशत्रुघ्नःसहस्रागुणरूपतः॥३॥कौश

ल्यायाःसुतो रामःकैकेयात्तरतस्मत्॥सुमित्रातनयोप्राप्तौयमलोद्दोमतोहरो॥५॥पाते
जातावैकिशोरश्चधनुर्बाणधराःकिल॥सूनवःकृतसंस्कारान्नूपतेःसुखवर्द्धका
ः॥कौशिकेनतहागत्यप्रार्थितारघुमंदना॥राघवंमखरक्षार्थंसूनयोदशवार्षिकं॥
७॥तस्मैसोद्यददो रामं कौशिकायमलक्ष्मणं॥तौसमेत्यमुनिंमार्गेजन्तुश्चारुद
र्शनौ॥८॥ताउकानिहतामार्गेरक्षसीधोरदक्षिणा॥रामेनैकेनबाणेनमुनीनां
दुःखदासदा॥९॥यत्तरक्षान्नतातत्रमुवाकृनिःशरः॥मारीचोयमृतप्रायो
निक्षिप्तोबाणवेगतः॥१०॥एवंततमहत्कर्मयज्ञस्यपरिरक्षणं गतास्तेमिथि
लांसर्वरामलक्ष्मणकौशिका॥११॥अहिल्यामोचिताशापान्निःपापासात्रता
बलाजनकस्यनगरतो जग्मतुर्मुनिनासह॥१२॥वत्संजशिवधनुषंमज

भा. त.

१०४

न केन पणीन्नतं ॥ उपयमेततः सीतां जनकी चरमांशजां ॥ १३ ॥ लक्ष्मणाय ददौ
राजा पुत्री कन्यां तथोर्मिलां ॥ कुशध्वजमुते कन्ये नरतश्चाब्रुवन् ॥ १४ ॥ एवं
हारक्रियास्तेषां त्रातृणां चानवन्नप ॥ चतुर्णां मिथि जायां तु यथाविधिविधानतः
१५ ॥ राज्ययोगैः सुतं दृष्ट्वा राजा दशरथस्तदा ॥ राघवापु रंहातुं मनश्चक्रे गृहाय वै ॥
१६ ॥ संनारं विहिदृष्ट्वा केकेयी पूर्वकल्पितौ ॥ वरौ संप्रार्थयामास नृत्तरिं वशवर्ति
नं ॥ १७ ॥ राज्यं सुतामचैकेन नरताय महात्मने ॥ रामाय वनवासं चतुर्दश
मास्तथा ॥ १८ ॥ रामस्तु वचनात्तस्याः सीता लक्ष्मणसंयुता ॥ जगाम दंडकारण्य
राक्षसैरुपसेवितं ॥ १९ ॥ राजा दशरथः पुत्रविरहेण प्रपीडितः ॥ जहौ प्राणान्
मेयात्मा पूर्वशापादसत्यजात् ॥ २० ॥ नरतः पितरं दृष्ट्वा मृतं मातृ प्रकृतैर्न वै ॥

न जग्राह मृधं राज्यं त्रातुः प्रियचिकीर्षया ॥ २१ ॥ पंचवद्यां वसन् रामो रावणावरजं
वने ॥ सूर्यण खां विरूपां वैचकारातिस्मरातुरां ॥ २२ ॥ खरादय सुतां दृष्ट्वा छिन्ननाशां
निशाचराः ॥ चक्रुः संग्राममनुलं रामेणामिततेजसा ॥ २३ ॥ खसदय सुतां दृष्ट्वा छिन्न
नाशां निशाचराः ॥ चक्रुः संग्राममनुलं सजधानखरादींश्च दैत्या नपि क्लान्विता न
मुनीनां हितमन्विच्छन् रामः सत्यपराक्रमः ॥ २४ ॥ गत्वा सुपर्णखां लंकां खरहरव
धानने ॥ २५ ॥ खिता कथयामास रावणाय च राघवात् ॥ २५ ॥ सोपि श्रुत्वा विनाशां तं स्वा
नां क्रोधवशः खलः ॥ जगाम रथमारुह्य मारीचस्थां श्रमेतदा ॥ २६ ॥ जत्वा हेममृतं
गंतुं प्रेषयामास रावणा ॥ सीतां प्रलोकनार्थं वै मायाविमलसंज्ञवं ॥ २७ ॥ सोऽथ
हेममृगो जूत्वा सीतां दृष्टि पथंगतः ॥ मायावीचातिचित्रां गश्च रम्यवसमंतिके ॥

ना. न० २८॥ तं दृष्ट्वा जानकी प्राहराद्यवदैव नोदितः॥ च मनियाश्रुकांतेति स्वाधीनपतिव
 यथा॥ २९॥ अविचार्य धारामोपितत्र संस्थाप्य लक्ष्मणं॥ मशरंधनु रादाय यया
 २०५ वेणयदानुगः॥ ३०॥ सारंगोपि हरिदृष्टमायाकोटिविशारदः॥ दृष्ट्या दृष्टो बन्त
 वायजगाम च वनाद्धनं॥ ३१॥ गत्वा हरतरंगमः क्रोधाकृष्य शराशतः॥ जघान च
 तितिक्षेण शरणं त्रिमं मृगं॥ सह तो वलवान् तत्र चुक्रोश च नराः खिलः॥
 लक्ष्मणो हं हतोस्मीति मायावीतस्करः खलः॥ ३३॥ मशरं स्तुमलस्तावज्जानका
 संश्रुतस्तदा॥ राघवस्येति सामत्वादीन देवरम ब्रवीत्॥ ३४॥ गच्छ लक्ष्मण तू एत्वं
 हतो सौरयु नंदन॥ त्वामाकयति सौमित्रे साहाय्यं कुरु सत्वरः॥ ३५॥ तत्राह
 जल्लक्ष्मणः सा तां नीतां रामवधादति॥ नाहं गच्छेधमुक्ता त्वामेकाकिनी हि साश्रमे

३६॥ आत्मा मे राघवस्यात्र तिष्ठेन्न जनकात्मजे॥ तदतिक्रमनीतो हं न त्यजामि तवा
 तिकं॥ ३७॥ अत वै राघव यं उष्ट्वैव मे माया विनिःकिल॥ त्यक्त्वा त्वानाधिगतामि परम
 कं शुचिस्मिते॥ ३८॥ कुरु धैर्यं न मे ज्येष्ठं हंतुं कोपि समक्षितौ॥ नाहं सत्कागमिष्या
 मिव लिंध्य रामनाथितं॥ ३९॥ व्यास उ॥ रुदती सुदती प्राह तं तदा विधि नोदितो
 अक्ररावचनं करं लक्ष्मणं शुजलक्ष्मणं॥ ४०॥ अहं जानामि सौमित्रे सानुरा
 गं च मां प्रति॥ प्रेरितं न रते नैव महर्षे सह संगतां॥ ४१॥ नाहं तथा विधानारी
 स्वे रिणी कुडकाधनुः॥ मृते रामे पतित्वा वै कर्तुमिच्छामि काम॥ ४२॥ नागमिष्य
 ति चेद्रामो जीवितं सत्यजाम्यहं॥ विनासेन न जीवामि विधुराः खिता नृशः॥ गच्छ
 तातिष्ठ सौमित्रे न जानेहं तं वेपितं॥ क्व गतं तेद्यसौ द्वाधं जंष्टं मरते खिल॥ ४३

भा. न.

१०६

आसउवाच॥ तद्धृत्वावचनं तस्याः लक्ष्मणोदीनमानसः॥ रुद्रकंठेऽश्रुणावाचतां
तदा जनकात्मजां॥ ४५॥ किमीक्षसि त्विजिवाक्यमधिकतरं किल॥ किंचिदनिष्टं
तेनाविचिंतयामि धियात्थं॥ ४६॥ विधिनाप्रेरिता ब्रूयेमथित्वं हारुणं वचः॥ अ
कल्याणमहं मन्ये जातु मम च तेन ध॥ ४७॥ वाग्वाणतु हितोयामित्यक्ता त्वारघु
नंदन॥ अग्रजस्य यदं पश्यन् शोकात्तः दृष्टिर्वीपते॥ ४८॥ गतेथ लक्ष्मणेन वराव
णः कपटाक्षतिः॥ निरुद्धेषंततः सत्वाप्रविवेश तदाश्रमं॥ ४९॥ जानकीतं य
तिमत्त्वार्थमितमादरात्॥ जैलं समर्पयामास रावणाय दुःखसागरे॥ ५०॥ तां प
प्रहसदुष्टात्मानमपूर्वमृडः सरा॥ कासित्वं यमपत्राक्षीवने चैकाकिनी प्रिये॥ ५१
५१॥ पिताकस्तेयवामोरुवराकः कपतिः सव॥ मूढेनेकाकिनीचात्रमुक्तासिवर

वर्णिनी॥ ५२॥ निज्जनेत्रवने कित्वं सौधाहविससिप्रिये॥ उदजे मुनिपत्रीव क
न्यासमप्रना॥ ५३॥ आसउवाच॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा प्रत्युवाच विदेहजा॥ दि
यदेहं याति ज्ञात्वा महोदयः पतिं तदा॥ ५४॥ राजा हस्य रथः श्रीमान्श्च तारस्तस्य व
सुताः॥ तेषां ज्येष्ठः पतिर्मेत्रवने वसति राघवः॥ ५५॥ विवासितो स्तिकैकेय्याः सते
नृपतिना वने चतुर्दशसमारामवसते त्रसलक्ष्मणे॥ ५६॥ जनकस्य सुताचाह
सीतानाम्नातिविश्रुता॥ नत्कावौ बंधनः कामं रागेण हृष्टतानय॥ ५७॥ रामवाक्य
बलेनात्र वसामो निज्जने वने॥ कांचने मृगमालोक्य हेतुमे पतिनि गतिः॥ ५८॥
लक्ष्मणोऽपि पुनः श्रुत्वा शृष्ट्वा तु गतो धुना॥ तयोवाक्यं बजादत्र निर्जया हं व
सामिवै॥ ५९॥ ययेदं कथितं सर्वदृष्टं तव तवास जं॥ कथय त्वं महानागतं वा

भा. त. गमनकारणं ॥ ६० ॥ युवासित्वं सुरुपोसिकस्मात्प्रवर्जितं त्वया ॥ तवागत्य स हर्षां
 १०९ तकरिष्यति यथा विधि ॥ ६१ ॥ आश्रमोत्रवने धोरि कृते स्तिराक्षमे कुले ॥ सत्यं ब्रू
 हि पति मे द्युमृगं हत्वा गमिष्यति स्तैतन्ममत्यस्य हर्षमंतकरिष्यति यथा विधि
 रावण उ ॥ ॥ लंकेशो हं मराजाक्षि श्रीमान्महोदरी पति ॥ त्वकृते ज्ञतमे तन्मे रूपं
 चाद्यै बहु मना ॥ ६३ ॥ आगतो हं वरारोहे न गवत्साधे रि तोत्रं वै ॥ जनस्य मे हतो
 श्रुत्वा भ्रातरौ खर हृषणौ ॥ ६४ ॥ अंगीकुरु नृप मां त्वं सत्कातं ताप संपति ॥ कृत
 राज्यं गत श्री कं निबलं वनवासिनं ॥ ६५ ॥ पटराज्ञा न वत्वं वै मं दोदयो परि स्फुटं ॥ दा
 सोस्मितवत त्वं गित्वा मिनी न वना वि नि नी ॥ ६६ ॥ जेता हं सर्व लोकानां पतामि
 पादयोस्तव ॥ करं ग्रहाण मद्यत्वं मनाथं कुरु जानं कि ॥ ६७ ॥ पिता ते याचितः पूर्व

मया वै त्वकृते खलु ॥ नरत्ता जन केन त्वं पण बंध मिषेण ह ॥ ६८ ॥ रुद्र चाप न या
 ना हं संप्राप्तस्तु स्वयं वरे मनो मे संस्थिता ता वद्धुत्वा त्वां विरहा तुरं ॥ ६९ ॥ वने व
 संस्थितां श्रुत्वा पूर्वा नुराग मोहितः ॥ आगतोऽस्य सिता पांगि स फला कुरु मे श्रमं
 ॥ ७० ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे तृतीय स्कंधे अष्टाविंशति मोध्यायः व्यास
 उ ॥ तदा कर्णवै चो निष्टं जानकी नय विकला विषमना स्थिरं च त्वामनो वाच दशा
 ननं ॥ १ ॥ पौलत्य किमसदा कं त्वमा लु स्मर मोहितः नाहं स्वे रण्य नाय वि जन
 कस्य क्लो रुवा ॥ २ ॥ गलु का मं दरा ग्री वरा मस्त्वां नि इ नि ष्य ति ॥ मकृते मरणं ते
 व्रत विष्यति न संशयः ॥ ३ ॥ इत्युक्त्वा पण्डिता यां गता सा वक्रि संनिधौ ॥ गलुग
 छेति वदति रावणं लोकरावणं ॥ ४ ॥ सोऽथ ज्ञत्वा निजगामो रजमंति को बलाक

ना. त.

१०८

त

ग्राहतां बालां रुदतीं नय विकलां ॥५॥ शमरा मेति कंदं तिलस्मरेति मुकुमुकु ॥ गरी
त्वानिगतिः पापो रथमोरोप्य सत्वरः ॥६॥ गडुतरुण पुत्रेण मार्गे रुदो जरा युषा ॥
संग्रामो नूतनहारो इस्तयोस्तत्र वनांतरे ॥७॥ हत्वा तं जानकीं गृह्य गतो सौराक्ष
साधिय ॥ लंकायां क्रुद्धती सीता ऊरुरीव दुरात्मना ॥८॥ अशोकवनि कायां सा
स्था पिताराक्षसी दत्ता ॥ स्वव्रतान्न विचलिता सामदामादिनिः किला ॥९॥ रामो
पितं मृगं हत्वा मादाय विनिर्दतः ॥ आयां तं लस्म एं वीक्ष्य किंलतं तेनुजा समं ॥१०॥
एकाकिनीं त्रियां हित्वा किमर्थं त्वमिहागतः ॥ श्रुत्वा स्वतनुपापस्य राधवत्स्वव्र
वीदिता ॥११॥ सोमि त्रिस्त्वब्रवीद्वक्त्रं बाणाहतं प्रजो ॥ जानक्या इमिहायात का
लयोगान्न संशयः ॥१२॥ तदा तौ पण्डितौ गत्वा वीक्ष्य तिष्ठः खितौ ॥ जानकात्वे

षण्णयन्न कंठुं समुद्यता बुभौ ॥१३॥ मार्गमाणौ तु संश्रामौ यत्र सौ पतितः खगः जरा
युर्हतशेषस्तु पतितः पृथिवी तले ॥१४॥ तेनोक्तं रावणेनाद्य कृता सा जनकात्म
जा ॥ मया त्ररुद्धः पापात्मा पातितो हं मृधे पुनः ॥१५॥ इत्युक्त्वा सौ गत प्राणः संस्तु
तो राधवेण वै ॥ तत्त्वोद्दै हि कं कर्म राधवो निगतिौ तः ॥१६॥ कबंधधातयित्वा सौ शा
पात्पमोच यन्मनुः वचनान्नस्य हरिणा सखं च केयराधव ॥१७॥ हताचवालि
नवीरं किं किंध्या राज्यमुन्नमं ॥ सुग्रीवाय ददौ रामः क्षतमख्यायथार्थतः १८ त
त्रैव वार्धिका मासास्तस्थौ लस्म ए संयुतः ॥ चिंतयन् जानकीं चित्तं श्रुतां दशशि
रेण वै ॥१९॥ लस्म एं प्रादुरा मस्तु सीता विरहपीडितः सोमि त्रैकैकयमुता
जाता पूर्णमनो रथा ॥२०॥ तत्राप्ता जानकी नूतना हं जीवामितां विना ॥ न गमि

भा. च.

१०९

प्याम्यथोध्यायांमृतेजनकनंदनी॥२१॥ गतंराज्यं वनेवासोमृतस्नातो हताप्रिया
पीडयन्मासदुष्टात्मा देवो ये किं करिष्यति॥२२॥ दुर्ज्ञेयं न वितव्यं हि प्राणिनां ज्ञर
तानुज आवयोः का गतिः कामं न विष्यति सुखं दुःखं॥२३॥ प्राप्य जन्म म
नो वंशे राजपुत्रावुभौ किल॥ वनेति दुःखं नो कारो जातो पूर्वं तत्तेन वै॥२४॥
त्यक्त्वा त्वमपि नो गा त्वमेकया सह विनिगतिः देवयोगाच्च सो मित्रे ममो मि
दुःखं सागरे॥२५॥ तु द्वे दुःखं तरत्ययं॥ कोप्यस्मत्कुले पूर्वमस्ममो दुःखं तत्र
ः अकिंचनो ह्यमः कामं तच्छ्रुतो न न विष्यति॥२५॥ किं करौ म्यद्यसौ मित्रे ममो
स्मि दुःखं सागरे॥ न चास्ति तरणो पायो त्यस हायस्य मे किल॥२७॥ न वत्तं
न वत्तं वीरत्वमेकः सहचारकः॥ कोपं कस्मिन्कर मद्यनोगे स्मिन्स्वत्तते तु ज

२८॥ गतं हस्तगतं राज्यं कं एण दिंश स नो पमं॥ वने सन्तु संशतः को वेदविधि
निर्मितं॥२९॥ बालजा वानुवेदे ही च लिता चावयो सह नीता देवै न दुष्टे न शा
मा दुःखं तरं दिशां॥३०॥ लंके रास्य गृहे रा मा कथं दुःखं न विष्यति॥ पतिव्र
ता सुशीला च मयि प्रीति युता नृरां॥३१॥ न सा लक्ष्मण वेदे ही या तस्य वरा गा
न वेत्॥ स्वे रिणी व वरा रो हा कथं वा जन कात्मजा॥३२॥ त्यजेत्प्राणा नियं नूनं मे
थिली न रता नुज॥ न रा वणस्य वरा गा न वेदिति सु निश्चितं॥३३॥ मृता चे जा न
की वीर प्राणा न्नाहं विमर्षिह॥ ज्ञते ता मसिता पांणी किमेदहे न लक्ष्मणः॥३४॥
एवं विलपमानं तं रामं कमल लोचनं॥ लक्ष्मण प्रादध मत्ति सो त्वनृत या गिरा॥३५॥
धैर्यं कुरु महाबाहो त्यक्त्वा त रता मिह॥ आनयिष्यामि वै देही इत्वा हं राक्षसा धमं॥३६॥

भा. त.

११०

आपदिसंपदितुल्याधीराजवतितेधीरा॥ अल्पधियस्तुविवयाकष्टेतिरुष्टाविज
वे॥ ३७॥ संयोगोविप्रयोगश्चदेवाधीनाश्चदेवता॥ शोकस्तुकीदृशस्तत्रदेहीनात्म
वशेकचित्॥ ३८॥ राज्यद्यथावनेवाशोवेदेत्याहरणंयथा॥ तथाकाजेसमीची
नंसंयोगोपिन्नविष्यति॥ ३९॥ प्रारब्धसुखदुःखानोगान्तिवर्तनंध्रुवं॥ नात्यथा
जानकीजानेतस्माहोकेत्यजाधुना॥ ४०॥ वानराःसंततिनृपांसोगमिष्यंतिचतु
र्दिशं॥ सिद्धिंजनकनंदिन्याःआनयिष्यंतितेकिल॥ ४१॥ ज्ञात्वामाग्रंथिस्थितितत्र
गत्वान्नत्वापराक्रमं॥ हत्वातं पापकर्माणिमानयिष्याममैथिली॥ ४२॥ समेन्यंनर
तवापिसमाक्रयसहानुजं॥ इनिष्पामोवयंशत्रुकिंशोचसिन्धुयाग्रज॥ ४३॥ रघु
नैकेनरथेनेवजितासर्वादिशःपुश॥ तदंशजःकथंशोकंकर्तुमर्हसिगधव॥ ४४

एकोहंसकलान्तेतुसमर्थोस्मिसुरानसुरान्॥ किंपुनस्त्वस्महोयोवैरावणंसुरकं
टकं॥ ४५॥ जनकवासमानीयंसाहाय्येरघुनंदन॥ इनिष्पामिदुराचारंरावणं
सुरकंटकं॥ ४६॥ सुखस्यानंतरंदुःखंदुःखस्यानंतरंसुखं चक्रंतेमिरिवैकांतंनम
वेरघुनंदन॥ ४७॥ मतोतिकातरंयस्यसुखादुःखसमुद्भवे॥ सशोकसागरेमग्नौन
सुखीस्यात्कदाचन॥ ४८॥ इंद्रेणव्यसनंप्राप्तंपुरावैरघुनंदन॥ नद्युषःस्यापितोदे
वःसर्वमेघवतःपशु॥ ४९॥ स्थितःपंकजमध्येसौवर्गवर्षाणिनपि॥ अज्ञातवासंम
घवानीतस्तत्कानिजंपदं॥ ५०॥ पुनःप्राप्तंनिजंस्थानंकालेविपरिवर्तति॥ नद्यु
षःपतितौनृमोशापादजगत्कति॥ ५१॥ इंद्राणीकामयानस्तुब्राह्मणानवमम
कंअगस्तिकोपासंजातःसर्पदेहापमहीपति॥ ५२॥ तस्माहोकोनकर्तव्योव्य

ना. त.

१११

सनेसतिराधव॥ उद्यमेचित्तमास्थायस्था तव्यवैविषयता॥ ५३॥ सर्वज्ञोमि
महाजागसमद्योमिजगत्पते॥ किं प्राक्ततश्वात्यर्थकुरुषेरोकमात्मनि॥ ५४॥
व्यासउ॥ ॥ इति लक्ष्मणवाक्येन बोधितो रघुनंदनः॥ समाधाय मनः कामं बभूव
विगतः क्षरः॥ ५५॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे तृतीयस्कंधे एकोनस्त्रिंशोऽध्यायः
॥ व्यासउ॥ ॥ एवंप्रति संविदं तत्त्वायावत्तुं श्रीवत्सवतुः॥ आजगाम तदा काशादक
स्मान्नारदो मुनिः॥ १॥ रणयत्नं हती वीणां स्वरसंघानमुतं प्रियां॥ गायन् हृदयं त
रो सामनी स्वरितः स्वरे॥ २॥ दृष्ट्वा तं राघवो न्यायं ददावथ वृषीशुजां॥ आसनं चाद्य
पाद्यं च ततः तवानमितकृति॥ ३॥ पूजां परमिकां तत्तत्ताजलि रूपस्थितः॥ उपवि
ष्टः समीपे तु ततः ततो मुनिना हरिः॥ ४॥ उपविष्टं तदा रामं सानुजं ३ः खमानसं॥ ५

ब्रह्मनारदः प्रीत्या कुशलं मुनिसत्तमः॥ ५॥ कथं राघवरोका नेयिथा वै ततो नरः॥ क
तां सीतां च जानामिरावरो न डरात्मन॥ ६॥ सुरसमगतश्चाहं श्रुतवान्जनकात्मजा
पौत्रस्येन रुतां मोहान्मरणं स्वमजानता॥ ७॥ तव जन्म च कोऽकस्मिन् पौत्रस्य निध
नाय वै मेयिती हरणं नूनं मे तदर्थं तराधिप॥ ८॥ पूर्वजन्म निवेदेही मुनिपुत्री न
पत्नीनी॥ रावणे न वनं दृष्ट्वा तपस्यती शुचिस्मिता॥ ९॥ प्रार्थिता रावणेना सौ न
वनायेति जानकि॥ तिरस्कृतस्तया पापस्तां जग्राह करे वनात्॥ १०॥ सशपतं तदा
रामरावणं तापसी नृशं॥ ऊपितामकुमिच्छंति देहे स्वं स्मरहिषितं॥ ११॥ डरात्मव
वता वार्थं न विष्णुमिधरा तले॥ अयोनिजा वरानारीत्यक्ता देहं महावपि॥ १२॥ सेयं र
मा ससंभूता एहीता तेन रक्षसा॥ विनाशार्थं कलस्यै वष्माली वस्त्रं संचमात्॥ १३॥ त

ना. न. वज्रमचकाकुस्यतस्यनाशायचामरैः॥ प्रार्थितस्यहरेरंशादजवंशोप्यजन्मच॥ १४
 ११२ कुरुधैर्यमहाबाहोतत्रसावर्ततेवशा॥ सतीधमरितासीतात्वाभ्यामंतीरिवानिशं॥
 १५॥ कामधेनोपयःपात्रेक्षत्वामधवतास्वयं॥ पानार्थं प्रेषितं तस्यास्तसीतंचामृतं त
 या॥ १६॥ सुरभीपयपानाशास्तु नृः ३ः ५ः स्ववर्जिता॥ जाताकमलपत्रादावर्ततेवी
 क्षितानया॥ १७॥ उपायंकथयाम्यद्यत्तस्यनाशायराघव॥ व्रतंकुरुसुश्रवांश्च
 नेमांसिमां व्रतं॥ १८॥ नवरात्रोपवासंचनगवत्याः प्रपूजनं॥ सर्वसिद्धिकरंराम
 जपहोमविधानतः॥ १९॥ मध्येष्वपशुनिर्देव्या बलिदत्ताविशंसितैः॥ तन्मांसह
 वनंलत्वासुशक्तस्त्वंनविष्यसि॥ २०॥ सुखिनारामकर्तव्यंनवरात्रिव्रतंशुभं॥ वि
 शेषेणचकर्तव्यंपुंसाकष्टगतेनवै॥ २१॥ विश्वामित्रेणकाकुस्यलतमेतन्नसंश

यः॥ नृगुणायवसिष्टेनकश्यपेनतथानद्य॥ २२॥ गुरुणाहृतदारेणलतमेत
 न्महाव्रतं तस्मात्तंकुराजेंद्रावणस्यवधायच॥ २३॥ इंद्रेणहृन्ननाशायन्नतं
 तमनुन्नमं॥ त्रिपुरस्यविनाशायशिबेनापिपुरलतं॥ २४॥ हरिणामधुनाशायन्नतं
 मेरौमहामते विधिवत्कुरुकाकुस्यव्रतमेतदतंद्रितः॥ २५॥ ॥ रामउवाच॥ कादेवी
 किंप्रजावासाकुतो जाताकिमाकया व्रतंकिंविधिवद्ब्रूहि सर्वज्ञोसिदयानिध॥
 २६॥ ॥ नारदउ॥ ॥ शृणुरामसदृशित्याशक्तिराद्या सनातनी॥ सर्वकामप्रदा
 देवीपूजितादुःखनाशिनी॥ २७॥ कारणंसर्वजित्त्वां ब्रह्मादीनांकुरुवद॥ तथावि
 नानकोप्यस्मिन्त्यदितुंहिहमो नवेत्॥ २८॥ विष्णोःपालनशक्तिसाकंशुशक्तिः
 पितुर्मम॥ कुरुस्यनाशशक्तिसामान्यन्याशक्त्या श्यास्तिवै॥ २९॥ यच्चकिंचिकाच

ज्ञा-त-
११३

इस्तु सदसद्गुवनत्रये ॥ तस्य सर्वस्य साशक्तित्यस्योत्पत्तिः कुतो न वेत् ॥ ३१ ॥ न ब्रह्मा
न यदा विष्णुर्न रुद्रो न दिवाकरः ॥ न वैशद्याः सुराः सर्वे न धराधरा ॥ ३२ ॥ तदा सा प्रस
तिः पूर्णपूरुषेण परेण वै ॥ संयुता विरहस्येव युगादौ निगुणा शिवा ॥ ३३ ॥ सानूत्वास
गुणापश्चात्करोति नुवनत्रयं ॥ पूर्वसंस्तुज ब्रह्मादीन् सदत्वाशक्ती सर्वशक्ति ॥ ३४ ॥ तां ज्ञा
त्वा मुच्यते जंतुर्जन्मसंसारबंधनात् ॥ साविद्या परमाज्ञेया वेदाद्या वेदकारिणी ॥ ३५ ॥
असंख्यातानि नामानि तस्या ब्रह्मादिनिः किल ॥ गुणकर्मविधानैस्तु कल्पितानि किं
ब्रुवै ॥ ३६ ॥ अकारादिस्वकारांतैः स्वरैर्वर्णैः सुयोजितैः ॥ असंख्यातानि नामानि न वति
रघुनंदनः ॥ ३७ ॥ ॥ श्रीराम उवाच ॥ विधिं मे ब्रूहि विप्रर्षे त्रतस्या समासतः करोम्येव
अहावादेव्याः पूजनकं तथा ॥ ३८ ॥ नारद उवाच ॥ पीठं तत्त्वा समे स्यात्ते सस्थाप्य जग

देविकां उपवासान्नैवेव त्वंकुरु रामविधानतः ॥ ३९ ॥ आचाये हिं न विष्णामि कर्म
एष स्मिन् मदीयते ॥ देवकार्यविधानार्थं उवाच प्रकरोम्यहं ॥ ४० ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रु
त्वा वचनं सत्यं मत्वारामः प्रतापवान् ॥ कारयित्वा शुभं पीठं स्यापयित्वां विंकां शि
कां ॥ ४१ ॥ विधिवत् पूजनं तस्याश्चकार ब्रतवाहुरिः ॥ संप्राप्तेश्चाश्वने मासितस्मिन्ना
रिवरेतदा ॥ ४२ ॥ उपवासपरो रामः स तवान्त्रतमुन्नमं ॥ होमं च विधिवत् त्रवलि
दानं च पूजनं ॥ आतरोचक्रतुः प्रेक्षाव्रतं नारदप्रेरितो ॥ ४३ ॥ अष्टम्यां मध्यरात्रे
तु देवी जगवती शिवा ॥ सिंहासनादहोतत्र दर्शनं प्रतिपूजिता ॥ ४४ ॥ गिरिशृंगे स्थि
ता वाचराघवं सानुजंगिरा ॥ मेघगंजीरया चैदं नक्ति ज्ञावेन तोषिता ॥ ४५ ॥ देवुवा
च ॥ ॥ राम राम महाबाहो तुष्टमप्यद्य ब्रते न ते ॥ प्रायश्चित्तं वरं कामं यत्ने मनस्सि वत्

ना. त. ते ॥ ४६ ॥ नारायणांशं संभूतस्त्ववंशे मानवे नद्ये ॥ रावणस्य वधायैव प्राथितस्त्वम
 रैरसि ॥ ४७ ॥ पुरमासीत्तनुं तत्वाहत्वा घोरं च राक्षसं ॥ त्वया वै रक्षितो वेदासुराणां हि
 तमिच्छता ॥ ४८ ॥ भूत्वा पौत्री सुतः पूर्वधृतवान्मंदरं गिरिं ॥ अकूपारप्रमथानं तं
 त्वादेवानघोषयत् ॥ ४९ ॥ कोलरूपं पुरा तत्वा दशनायेण मेदिनी ॥ धृतवानसितं
 रामहिरण्यासंजधानह ॥ ५० ॥ नारसिंही तनुं तत्वाहिरण्यकशयं पुरा ॥ प्रकादं
 समरेजित्वा हतवानसिराधव ॥ ५१ ॥ वामनं वपुरास्था यपुरा ललितवान्बलि ॥ नृत्वे
 स्यानुजः कामदेवकार्यप्रसाधकः ॥ ५२ ॥ जमदग्निमुतस्त्वैविधो रंशेन संगतः सत्तां
 तत्रियाणां तुरानं भूमिमदादजः ॥ ५३ ॥ तथेहानीचकाकुस्थजातो दशरथात्मजः प्राथि
 तस्तु सुरैः सर्वैरावणेनातिपीडितैः ॥ ५४ ॥ कपयस्ते सहायं वै देवा ब्रह्मबलवत्तराः ॥ त

विष्णुतिनसंदेहः कर्त्र्यो त्वयानघ ॥ ५६ ॥ वसंते मे व्रतं कार्यं त्वया तत्रातिश्रद्धया ॥ इत्वा
 तं रावणं पापं कुरु राज्यं यथासुरं ॥ ५७ ॥ एकादशमहत्वाणि वर्षाणि पृथिवीतले ॥ तत्वा
 राज्यं शुश्रेष्ठं तासि त्रिदिवं पुनः ॥ ५८ ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ इत्थं क्त्वा तर्द्धि देवी रामस्तु प्रीतमा
 नसः ॥ समाप्य तद्भुतं चक्रे प्रयाणं दशमीदिने ॥ ५९ ॥ विजया पूजनं तत्वाहत्वा रानान्यने
 कशः ॥ नारदस्तु प्रतस्थे सौमसु शानिमुखो हरि ॥ ६० ॥ कपिपतिबलपुक्तः मानुजः श्री
 पतिश्च प्रकटपरमशक्ता प्रेरितः पूर्णकामः ॥ उदधितटगतो सौमेतु बंधविधाय प्रहृष्ट
 मरशत्रु रावणं गीतकीर्ति ॥ ६१ ॥ यः शृणोति नरो नृणां देव्याश्चरितमुत्तमं ॥ सनुक्ता वि
 पुलान्नो गान् प्राप्नोति परमं पदं ॥ ६२ ॥ संत्यक्त्यानि पुराणानि विल्लराणि जन्मे जय ॥
 श्रीमद्भागवतस्यास्य ननु त्वानीति मे मतिः ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दृती

ना.त.

११५

यस्कंधेष्टशसाहस्रांसंहितायां श्रीरामचरित्रेनवरत्रिव्रतकथनं नाम त्रिंशोऽध्या
यः ॥ ३० ॥ ॥ समाप्तोऽयं तृतीयस्कंधः ॥ ॥ श्रीरामायनमः ॥ ॥ श्रुतं न वतु ॥ ॥

राम०

११५

भाष्य

१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐ नमः श्रीचंबिकायै॥ ॥ ब्रह्मानैव यदा हरिश्च गिरिजा ।
जानिन्न सूर्यः शशीनासिद्धिश्च मिदं तदा दिसदसद्वृत्तवृत्तिः॥ या त्वैका विह
स्तेन सहिता मुक्तात्मना स्वच्छया वंदेतां परमात्मनः परकलां मायां शिवां सुंदरीं॥ १
॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ वासवेय मुनि श्रेष्ठ सर्वज्ञाननिधे नमः॥ पृष्टुमिच्छाम्यहं
स्वामिन्नस्मत्कुलविद्विक्ताः॥ २॥ शूरसेन सुतः श्रीमान्वसुदेवः प्रतापवान्॥ श्रुतं
मया हरिष्यपुत्रजावमवाप्तवान्॥ ३॥ देवानामपि पूज्या नृद्योनाम्नानकदुंड
निः॥ ४॥ कारागारे कथं संबंधः कंसस्य धर्मतत्पराः॥ देवक्या नार्यया सार्थकिमा
गः क्षतवानसौ॥ ५॥ देवक्या षट् बालानां विनाशश्च क्षतपुनः॥ तेन कंसेन केत्यादौ
यथाति कुलजेन च॥ ६॥ कारागारे कथं जन्मं वासुदेवस्य वै हरेः॥ गोकुले च कथं

राम

१

नीतो न गवान् सा त्वतां पतिः॥ ७॥ तौ जन्मानंतरं कस्मात्पितरौ निगडे स्थितौ॥ दे
वकी वसुदेवस्य लक्ष्म्या मिततेजसः॥ ८॥ कथं नामोचितौ बंधात्पितरौ हरिणा
मुने॥ जगत्कर्तुं समर्थेन स्थितो यत्रोदरे विभुः॥ ९॥ प्राक्तनं किं तयोः कर्मदुर्वि
ज्ञेयं महात्मनोः॥ जन्मतो वासुदेवस्य यन्नाशनागमत्किल॥ १०॥ नंदपुत्री च
का बाला कंसेन या विषोषिता॥ शिलायां निर्गता मोम्नि जाता त्वष्ट्रुजामता
११॥ गार्हस्थ्यं च हरेर्ब्रह्मविष्णुनायस्य चानघ॥ कार्याणि तत्कृतान्येव देहत्यागं च त
स्य वै॥ १२॥ किं विदंत्या श्रुतं यत्र - त्मनो हयतीव मे॥ चरितं वासुदेवस्य त्वमात्मा
हियथा तथं॥ १३॥ नरनारायणो देवो धर्मपुत्रो महात्मनो तपश्चैरतुरुत्तमो॥ यो
मुनिवक्त्रवर्षाणि पुण्ये च वदरिकाश्रमे॥ १४॥ निराहारो जितात्मानो निस्सहो जि

जा. च.

२

तषडुणो॥ विष्णोरंशोसमारब्धातौ नवतामुनिसत्रम॥ १५॥ तयोरंशावतारौ हि जित्त
स्तो महाबलौ॥ प्रसिद्धौ मुनिनिश्रोकौ सर्वज्ञैरिहादिभिः॥ १६॥ विद्यमानशरीरौ
तौ कथं देहांतरंगतौ॥ नरनारायणौ देवौ पुनः त्र्यम्बार्जुनौ कथं॥ १७॥ यौ चक्रतुस्त
पश्चाद्यमुक्त्यर्थमुनिसत्रमौ॥ तौ कथं प्रापतुर्देहौ क्षात्रयो नो महातपो॥ १८॥ शूद्रः
स्तूधर्मनिष्ठस्तु मृतो वैश्यत्वमाप्नुयात्॥ वैश्यः स्वधर्मनिष्ठस्तु देहांते क्षत्रियो भवेत्
१९॥ क्षत्रियस्तु शुभ्रान् चारो मृतो वैश्या लणो भवेत्॥ ब्राह्मणो निस्पृहः शांतवीतरा
गो विमुच्यते॥ २०॥ विपरीतमिदं ज्ञातिनरनारायणौ चतु॥ तपसा शोषितात्मानौ
क्षत्रियो तौ बभूवतु॥ २१॥ केन तौ कर्मणा शान्तौ जातौ शपेन वा पुनः॥ ब्राह्मणाक्ष
त्रयो नो कारणं वदतन्मुने॥ २२॥ यादवा नाविनाशं च ब्रह्मशापादिति श्रुतं॥ त्र्यम्बस्य

राम०

२

पिहिगंधार्थः शपेनैव कलक्षयं॥ २३॥ प्रहसन् हरणं चैव शं वरेण कथं ज्ञतं॥ वत्
माने वा सुदेवे देवदेवे जनाहने॥ २४॥ पुत्रस्य स्मृतिकां गेहाधरणं चातिदुर्घटं॥ द्वार
कादुर्गमिध्या है हरिं वेष्मादुरत्ययात्॥ २५॥ न ज्ञातं वा सुदेवेन तत्कथं दिव्यचक्षुषा
संदेहोयं महान्महं निःसंदेहं कुरु प्रभो॥ २६॥ पञ्चश्रुवा सुदेवस्य हस्युर्निर्लुपिताश्र
ताः॥ स्वर्गगते देवदेवे तत्कथं मुनिसत्रमः॥ २७॥ संशयो न्यास्ति मे ब्रह्मचिन्तंदोल
नकारकः॥ विष्णोरंशसमुत्पन्नः शौरिर्नृनारहास्तत्॥ २८॥ सकथं मथुराराज्यं नया
त्त्यक्त्वा जनाहिनः॥ द्वाखत्यांगतः साधौ ससैन्यः समुहजराः॥ २९॥ अवतारो
हरेः प्रोक्तो नृनारहरणाय वै॥ पापात्मानं विनाशाय धर्मसंरक्षणाय च॥ ३०॥ तत्क
थं वा सुदेवेन चौरास्ति न निपातिताः॥ ये हता वा सुदेवस्य पञ्चः संलुपिताश्च ताः॥ ३१

ना. च. स्तेनास्ते किं न विज्ञाता सर्वज्ञेन सता पुनः ॥ श्रीमशोरावधः कामं नूतार हरणे मतः ॥
 ३३ ॥ पिता महात्मानः ये च पांडवा धर्मतसराः ॥ कृष्णनकाः सदाचारा युधिष्ठिरपुंग
 मः ॥ ३४ ॥ ते गत्वा राजसूयं च यज्ञराजं विधानतः ॥ दक्षिणा विविधा दत्वा ब्राह्मणेभ्यो
 तिजावतः ॥ ३५ ॥ पुण्यं पुंजादि देवांशः वासुदेवाः श्रिता मुने ॥ घोरदुःखं कथं प्रोक्ताः
 कगतं सुकृतं च यत् ॥ ३६ ॥ कितसापं महारोदं येन ते पीडिता नृशं ॥ शौचदी च महा
 जागवेदी मध्याह्नमुत्थिता ॥ ३७ ॥ रमां राजा च साधी च तस्मिन् क्रिपरा तथा ॥ सा क
 थं दुःखं मतुलं प्राप्ता घोरं पुनः पुनः ॥ ३८ ॥ दुःशासनेन सा के शो गृहीत्वा पीडिता नृशं ॥
 रजस्वला सनायां तु नीता नीतैक वाससा ॥ ३९ ॥ विराटनगरे दासी जाता मत्स्यसा सा पु
 नः ॥ धर्षिता कीचकेनाथ रुदंती कुररी यथा ॥ ४० ॥ कृता जय इथे नाथ क्रंदमाना तिदुःखि

राम०

३

ता ॥ मोचितां पांडवेः पश्चात् बलवद्भिर्महात्मभिः ॥ ४१ ॥ पूर्वजन्म तं किं तस्या तं कथं येन
 साधवी ॥ ४२ ॥ दुःखान्बहुविधानां सा कथयाद्यमहं मते ॥ ४३ ॥ राजसूयं कृतुं वरं तत्वाते
 मम पूर्वजा ॥ ४४ ॥ दुःखं महत्तरं प्रोक्ताः सद्यैव हरिमानसाः ॥ ४५ ॥ पूर्वजन्म तं ये तत्तु ने ग
 तं दानया जनैः ॥ देवांशानां कथं तेषां संशयो यं महान् हि मे ॥ ४६ ॥ सदाचारे स्तु कौं ते
 येः श्रीमशोरादयो हताः ॥ लुतेन धनलो जायं जानताश्चरं जगत् ॥ ४७ ॥ प्रेरिता वासु
 देवेन पापे घोरं महात्मना ॥ कुटं वक्ष्यजेन स्मिन् हरिणा परमात्मना ॥ ४८ ॥ वरं नि
 स्ताटनं साधीनी वारं जीवनं वरं ॥ पोष्याह्वाति नो गादैश्चिन्त्येन जीवनं वरं ॥ ४९ ॥ उ
 छिन्नस्तु तया वंशो रक्षितो मुनि सत्तमः ॥ समुत्पाद्या सुतान्ना सुगोलकात्मा तशास
 नात् ॥ ५० ॥ सोल्येनैव च कालेन क्षयं नीतः स्वकैः किल ॥ पिता मे कुलतंतुस्तु हरि

मा. च. गारक्षितः पुनः ॥ ४८ ॥ सोऽप्युत्र मेऽकुले जातो विराटतनया सुतः ॥ तापसस्य गले संपन्त्य
 ४ स्तवान् कथमद्भुतं ॥ ४९ ॥ नकोऽपि ब्राह्मणं देष्टुं त्रियः सकुलोद्भवः ॥ तापसं मौनं सं
 युक्तं पित्रा किं तत्कृतं मुने ॥ ५० ॥ एतैरन्यैश्च संदेहैर्विकलमे मनोधुना ॥ स्थिरं कुरु
 पितः साधो सर्वज्ञो सिद्धानिधे ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे ज
 ने जयप्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ १ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं पृष्टः पुराणज्ञो व्यासः
 सत्यवती सुतः ॥ परिस्तुतं सुतं शतं ततो वै जनमेजय ॥ राजन् किं कथयाम्येतत्कर्म
 णां गहणा गतिः ॥ दुर्ज्ञेयोऽहं किल देवानां मानवानां च का कथा ॥ १ ॥ यदा समुत्थितं चै
 तद्ब्रह्मांडं त्रिगुणात्मकं ॥ कर्मणोऽवसमुत्पत्तिः सर्वेषां नात्र संशयः ॥ २ ॥ अनादिनिधना
 : जीवा कर्मबीजसमुद्भवाः ॥ नाना योनिषु जायंते म्रियंते च पुनः पुनः ॥ ३ ॥ न कर्म

राम०

४

एष विना देहसंयोगो वै कदाचनः ॥ शुभाशुभैस्तथा मिश्रैः कर्मभिर्वेष्टितं त्विदं ॥ ५ ॥ त्रि
 विधानि हित्याक्रु बुधास्तत्त्वविदश्च ये ॥ संचितानि विचित्राणि प्रारब्धानि तथा पुनः
 ६ ॥ वर्तमानानि देहे स्मिन्ने विध्यं कर्मणा किला ॥ ब्रह्मादीनां च सर्वेषां तद्वशात्त्वं न राधि
 प ॥ ७ ॥ सुखं दुःखं जरा मृत्युर्दुःखं शोकादयस्तथा ॥ कामक्रोधश्च लोभश्च सर्वे देवता
 गुणाः ॥ ८ ॥ देवाधीनाश्च सर्वेषां प्रभवति न राधि प ॥ रागद्वेषादयो जावाः स्वर्गेऽपि प्र
 नवंति हि ॥ ९ ॥ देवानां मानवानां च तिर्यचानां तथा पुनः ॥ विकारा सर्वे एवैते देहे
 न सहसंगताः ॥ १० ॥ पूर्ववैराजियोगेन स्नेहयोगेन वा पुनः ॥ उत्पत्तिः सर्वजंतूनां
 विना कर्म न विद्यते ॥ ११ ॥ कर्मणा जन्मते मृत्युः शशांकः क्षयरोगवान् ॥ कपाली च त
 थारुः कर्मणोऽवनसंशयः ॥ १२ ॥ अनादिनिधनं चैतत्कारणं नृपसत्तम ॥ तेनेदं शाश्व

भा. च.

५

तंसर्वगुह्यस्यावरजंगमं॥१३॥ नित्यानित्यविचारेत्रविमद्यामुनयः सदा॥ न जानंति किमेत
दैनित्यं वा नित्यमेव च॥१४॥ मायायां विद्यमानायां जगन्नित्यं प्रतीयते॥ कार्यानि वाः
कथं वाच्यकारणे सति सर्वथा॥१५॥ मायानित्याकारणं च सर्वेषां सर्वदा किल॥ क
र्मबीजमतो नित्यं चिंतनीयं सदा बुधैः॥१६॥ न मत्येव जगत्सर्वं कर्म तंतुनिर्मितं
नानाया निष्ठुरा जेह्वोत्तमा स्वधमा सुच॥१७॥ रक्षया चैह्वेज्जन्म विद्यो रमित तेज
सः॥ युगे युगे घने का सुयोनिष्ठु जगदात्मनः॥१८॥ तत्कावेकं वसं वासं सुखमोगान
नेकशः॥ विष्णुमूत्रमंदिरे वासं स्वतंत्रं कोपि बांछति॥१९॥ पुष्पावचयलीलां च जलके
लिं सुखासनं॥ तत्कागर्जगृहे वासं कोपि बांछति पंडितः॥२०॥ लूनीतूलपटी हिमांश
प्यां पुष्पावनिर्मितां॥ तत्काधो मुखवासं वै को नि बांछति पंडितः॥२१॥ गीतनृत्यं च वा

द्यं च नाना जाव समन्वितं॥ मुक्ताको नरके वासं मनसापि विचिंतयेत्॥२२॥ सिंधुजात
तहा वा नां रसं तत्का सुदुस्तजं॥ विष्णुमूत्ररसपां न च कश्चेत्पुक्तिमान्नरः॥२३॥ गर्जवासा
त्परं नास्ति नरकं नुवनत्रये॥ तिङ्गीत्याश्च प्रकुर्वन्ति मुनयस्तप दुष्करं॥२४॥ हित्वा भोगां
श्च राज्यं च वनेयांति मनस्विनः॥ यद्गीतास्तु विमूढात्मा कः सेवितुमिहेच्छति॥२५॥ ग
र्जेतुदंति न मयो जाव राग्निस्तपस्तथा॥ वपासं वेष्टनं कुर्यात् किं सुखं तत्र नृपते॥२६॥ व
रं कारागृहे वासो बंधनं निगडैर्द्वैः॥ कल्पमात्रं न तु क्षणं गर्जवासः क्वचिच्छुभः॥२७॥
गर्जवासे महदुःखं दत्तमास निवासतः॥ तथानिःसरणोऽखं यो नियंत्रेति शरुणो॥
२८॥ बालनावे तथा दुःखं मूका ज्ञानावसंयुते॥ सुदुर्निद्रा वेदना राक्ते परतंत्रेति कातरे
२९॥ सुधितो रुदतो बाला माता चिंता तुरा तदा॥ नेषजं पातुमिहेति ज्ञात्वा व्याधिव्य

ना. च. धां दृष्टं ॥ ३० ॥ नानाविधानि दुःखानि बाल -- जवंति वै ॥ किं सुखं विविधा दृष्ट्वा जन्म
 वांछंति चेच्छया ॥ ३१ ॥ संग्रामममरेः सार्द्धं सुखं त्यक्त्वा निरंतरं ॥ कर्तुं मिच्छेच्च को मूढः प्रम
 दं सुखनाशनं ॥ ३२ ॥ सर्वथैव नृपश्चेष्ट सर्वत्र ह्यास्यः सुराः ॥ ततं कर्म विपाकेन शानु
 वंति सुखा सुखं ॥ ३३ ॥ अवश्यमेव नोक्तव्यं ततं कर्म श्रुत्वा श्रुतं ॥ देहवद्भिर्नृभिर्देवैस्ति
 र्यंचैश्च नृपोत्तम ॥ ३४ ॥ देवं हि परमं विद्वि नृपालिं ध्यं सुरासुरैः ॥ अवश्यमेव नोक्तव्यं
 सर्वथा प्राकृतं किं च ॥ ३५ ॥ तपसा दानयज्ञैश्च मानव इन्द्रतां व्रजेत् ॥ क्षीणे पुण्ये
 यश्चाक्रोपितत्येव न संशयः ॥ ३६ ॥ रामावतारयोगे वै देवा वानरतांगताः ॥ ते वै लक्ष्म
 सहायार्थं गोपयाद्वतांगतः ॥ ३७ ॥ एवं युगे युगे विष्णुरवताराननेकशः ॥ करोति ध
 र्मरक्षां च ब्रह्मणा प्रेरितो नृशः ॥ ३८ ॥ पुनः पुनः हररेवं नाना योनिषु पार्थिव ॥ अवतारा

राम०
 ६

नवंत्यन्ये रथ चक्रवद्वृता ॥ ३९ ॥ दैत्यानां हननं कर्म कर्त्तव्यं हरिणा स्वयं ॥ अंशं शो न
 दृष्टिं वा वैलत्वा जन्म महात्मना ॥ ४० ॥ तदहं संप्रवक्ष्यामि लक्ष्म जन्म कथां श्रुतां ॥
 यथा स नगवान् विष्णुरवतीर्णो यदो कुले ४१ ॥ कश्यपस्य मुने रंशो वसुदेवः प्रताप
 वान् ॥ गोवृत्तिरनवशजन् पूर्वशापं प्रजावतः ४२ ॥ कश्यपस्य च देपत्यो रादत्र
 महीतजे ॥ अदिति सुरभिश्चैव मानुषत्वं गते श्वरे ॥ ४३ ॥ देवकी रोहिणी त्वेव समुत्स
 न्नेरातस्तथा ॥ वरुणैव च सा सो वै दत्तः कोपादिते श्रुतं ॥ ४४ ॥ राजोवाच ॥ ॥
 किं ततं कश्यपेनागयेन शोभमानं नृभिः ॥ सनायः सकथं नातस्तद्वत्समं रामतो ४५
 कथं वै नगवान् विष्णुस्तत्र जातो यदोः कुले ॥ यो सो वै कंठं निलयोरभापति ररवं
 डितः ॥ ४६ ॥ निदेष्टा त्कस्य नगवान् वर्तते म्रनुरम्ययः ॥ नारायणः सुरश्रेष्ठो यु

जा. च.

९

गादिः सर्वधारकः ॥ ४७ ॥ सकथं सदनं त्यक्त्वा परवानि वमानुषे ॥ करोति जननं क
स्मादत्र मे संशयो महान् ॥ ४८ ॥ प्राप्य मानुषदेस्तु करोति च विडंबनं ॥ जावान्ना
विधातत्र मानुषे जन्मनीति वै ॥ ४९ ॥ कामक्रोधोद्वेगो कौवेरं प्रीतिश्च कर्हिचित् ॥
सुखं दुःखं नयं नृत्नादैर्न्यमाज्जिवमेव च ॥ ५० ॥ दुःखं सुखं तं नैव वंचनं न न तथा ॥
शोचतं ज्वलनं तापो विमर्शश्च विकलुनं ॥ ५१ ॥ लुलोने दस्तथा मर्षः कपटं शोचनं
तथा ॥ एते चान्ये तथा जावामानुषे किं जजायते ॥ ५२ ॥ सकथं न गवान् विष्णुः
स्यक्त्वा सुखमनुश्रु ॥ करोति मानुषं जन्म नौ वैरेतैरनिद्रुतं ॥ ५३ ॥ किं सुखं मानु
षं प्रापनु विजन्म तथा स्यदं ॥ यद्वोनेन हरिः साक्षाज्जन्वा संकरोति वै ॥ ५४ ॥ ग
र्भे दुःखं जन्म दुःखं लजा वे तथा पुनः ॥ यो वने कामं जदुःखं गार्हस्थिपिमहत्तरं ॥ ५५

राम.

९

एतादुखात्ममत्ता यमानुषे द्विजसत्तमः ॥ कथं सत्ततवा निष्पु रवतारामुनः पुनः
५६ ॥ प्राप्य रामावतारे हि हरिणा ब्रह्मयोनिना ॥ दुःखं महत्तरं प्राप्य वनवासे वक्र
समाः ॥ ५७ ॥ सीता विरजं नैव संग्रामे च तथा पुनः ॥ कोतापाताल गमनास्तु नृ
तं महात्मना ॥ ५८ ॥ तथा लक्ष्मावतारे वै जन्म रक्षागृहे पुनः ॥ गोकुले गमनं नैव ग
वां चारणमिच्छत ॥ ५९ ॥ कंसस्य हननं कष्टात्तद्द्वारका गमनं पुनः ॥ नानासंसार
दुःखानि नुक्तवान् गवान् किल ॥ ६० ॥ स्वे लुयाकः परिशेत नोक्तुं दुःखानि ज्ञानवान्
संदेहं वदसर्वज्ञममच्चित्रप्रसन्नये ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीनागवर्ते महापुराणे चतुर्थस्कं
धे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ आस उवाच ॥ ॥ कारणानि बहून् यत्र राजन् वतरेण किल ॥
सर्वेषां नैव देवानां मंशैरेव हि कारणतः ॥ वसुदेवावतारस्य कारणं शृणु तत्त्वतः ॥ देवमा

ना. च.

८

श्वेवरोहिण्याः शापात्तुवरुणस्यैव ॥२॥ एकदाकश्यपश्चिमान्यताथंवरुणस्य ॥ ज
हारयज्ञियागावः पयोदाः सुरनीसमाः ॥३॥ अदितिः सुरभिश्चैव नार्थद्वैतस्य मुप्रिये
तस्याप्रियार्थं तेनाद्यरक्षितागाः पथोयुताः ॥४॥ वरुणस्तु ततो गत्वा ब्रह्माणं जगत
प्रजुं ॥ प्रणम्योवाच दीनात्मा स्वः खं विनयान्वितः ॥५॥ स्वामिन्मे कश्यपेनाश्रु
तागावो बलेन वै ॥ यज्ञार्थं रक्षिता कामं न ददाति बलान्वितः ॥६॥ किं करोमि महाजा
गमत्रोसौ न ददाति ॥ शपोमया विसृष्टोऽस्मै गोपालो न वमानुषे ॥७॥ नार्थद्वैतसह
तत्रैव न वतां चातिदुःखिते ॥ यथा वक्रारुदं सत्रमातृहीनातिदुःखिताः ॥८॥ तेनादि
तिमृतवत्मानविष्मतिधरातले ॥ कारागारा निवासा च तेनापि सदुःखिताः ॥९॥
वास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य यादोनाथ स पमनू ॥ समाकृत्य मुनिं स्थाने तमु

राम०

८

वाच प्रजापति ॥१०॥ कस्याच्च यामहाजागलोकपालस्य धेनवः ॥ कृता पुनर्नदिता च कि
मन्यायं करोषिवै ॥११॥ जान्त्यं महाजाग परवित्रापहारणे ॥ न तवान् कथमन्याय सर्व
ज्ञोऽसि महामते ॥१२॥ अहो लोचस्य महिमा महान्तोऽपि न मुंचति ॥ लोचनं कश्चिदं नूतनं पाप
करमसंमतं ॥१३॥ कश्यपोऽपि न तं त्यक्तं समर्थः किं करोम्यहं ॥ सर्वदेवाधिकस्तस्मात्तो
नो वै कल्पितो मया ॥१४॥ धन्यास्ते मुनयः कामं जितो ये लेनि एव च ॥ वैखानसेः समपा
रैः प्रतिग्रहपराश्रुतैः ॥१५॥ संसारे बलवान् शत्रुलेनो मध्यचरः सदा ॥ कश्यपोऽपि दुःश
चारः न तस्तेन दुरात्मना ॥१६॥ ब्रह्मापितं शशापाय कश्यपं मुनि सत्तमं ॥ मया हिरक्ष
णार्थं हि योत्र परमवध्वजं ॥१७॥ अंरो न त्वं पृथिमां वै प्राप्य जन्म यरोः कुले ॥ नार्थां
संयुतस्तत्र गोपालतं करिष्यसि ॥१८॥ वास उवाच ॥ एवं शप्तः कश्यपोऽसौ करुणेनाथ

भा. च. ब्रह्मणा ॥ अंशं वतरणार्थं नूनं नारहरणाय च ॥ १९ ॥ तथा हि सा दितिः शप्ताशोक संतप्तया
 भृशं ॥ जाता जाता विनश्येत् न तव पुत्रास्तु सप्त वै ॥ २० ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मादित्याचन
 गनीशं मे इज न नीमुने ॥ कारणं वद शपितु शोके तु मुनि सत्तम ॥ २१ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ पा
 रिशतेन दृष्टु व्यासः सत्यवती सुतः ॥ राजानं प्रत्युवाचे दंकारं सुसमाहितः ॥ २२ ॥
 व्यास उवाच ॥ ॥ राजदत्त मुने देतु दितिश्चादिति रुत्तम ॥ कश्यपस्य प्रिये नार्थे बभूव तु
 सुसंमते ॥ २३ ॥ अदित्या मधवा पुत्रो यदा नूदति वीर्यवान् ॥ तदते सदृशं पुत्रं च कमेदि
 ति चेत्तसा ॥ २४ ॥ पतिं प्रादसिता पांगी पुत्रं मे देहि मानद ॥ इदं तुल्य बलं वीर्यं मिष्टं वीर्यं
 वत्तं ॥ २५ ॥ तामुवाच मुनिः कांते स्वस्या पथो व्रतं कुरु ॥ व्रतांते ते न वितातुरातकतुः स
 मः सुतः ॥ २६ ॥ सा तथेति प्रतिक्रिय चकार व्रतमुत्तमं ॥ निषक्तं मुनिना गंभीरं विनाणा सु

राम०

९

मनोहरं ॥ २७ ॥ नू मोचकार शयनं पथो व्रत परायणा ॥ पवित्राधारण युक्ता बभूव वरव
 र्णिनी ॥ २८ ॥ एवं जातः सुसंपूर्णो यदा गर्भे ततेजवान् ॥ शुश्रुजे साति दीपांगी दृष्टा दित्या
 ति शोभना ॥ २९ ॥ वीर्यतामसीता पांगी सपत्नी जावमास्थिता ॥ अदितिश्चिंतयामा
 स किं करोमिति दुःखिता ॥ ३० ॥ मधवासदृशः पुत्रो न विष्यति न संशयः ॥ दित्यास्तदा मम
 सुतो तेजही नो न वेत्ति ल ॥ ३१ ॥ इति चिंता परा पुत्रमिंद्रो वाचना मिनी ॥ शत्रुस्ते द्य
 समुत्पन्नो दिति गर्भे तितेजवान् ॥ ३२ ॥ उपायं कुरु नाशाय शत्रो रद्य विचिंत्य च ॥ उल्लि
 ख्यैव हंतव्यो शत्रुः शत्रुनिवर्हण ॥ ३५ ॥ राजयश्मेव संवदौ परः परमदुर्जयः ॥ तस्मा
 दं कुरितं जत्या दुहिमानदितं किल ॥ ३६ ॥ लोहरां कुरिवाक्षि सो हृदये मम गर्भे वै ॥ येन के
 नाप्युपायेन घातयाद्य शतक्रतो ॥ ३७ ॥ सामदान विजेदेन बलेनापि हिंसां तया ॥ दित्या

ना. च.

१०

गर्भमहाजागममचेदिष्ठसिप्रियं॥३८॥ व्यास उवाच॥ ॥ श्रुत्वा मातृवचः शक्रो विचिं
त्यमनसा ततः॥ जगामापरमातुः ससमीपममराधिपः॥३९॥ ववं देवि नयासाहौ रित्या
ः पापमतिर्नृप॥ प्रोवाच विनयेनासौ मधुरं विषगर्भितं॥४०॥ ॥ इदं उवाच॥ ॥ मा
तस्त्वं व्रतयुक्ता सिद्धी एदेहाति दुर्बला॥ सिवार्थमिह संप्राप्तः किं करोमि वदस्व मे॥४१
चर्णं संवाहनं ते हं करिष्यामि यतिव्रते॥ गुरुश्रुश्रूषणात्पुण्यं लभेऽनन निवाक्ष्यं॥४२
तमेवमपि नेदेहो स्तितवादिन्याः शपेत्किं॥ इत्युक्त्वा चरणौ स्पृष्ट्वा संवाहनपरो नव
त॥४३॥ संवाहनसुरं प्राप्य निशमापमुलोचन॥ श्रान्ता व्रतक्षणा मुष्मा विश्रद्धा पर
मासती॥४४॥ तानि शवशमापन्नं विलोक्य स शतक्रतु॥ रूपं लब्ध्वा तिसृष्वं च वज्र
पाणिः समाहितः॥४५॥ उदरं प्रविवेशाश्रुतस्यां योगबलेन वै॥ गर्भं च कतविज्ञेयस

राम०

१०

सधापविना तदा॥४६॥ रुरेदच तदा बालो वज्रेण निहतस्तथा॥ मारुदेति शोनेर्वा
क्यमुवाच मघवा मुहुः॥४७॥ शकलानि पुनः सप्तसप्तधा कर्त्तितानि च॥ सताचैको
नपचाशन्नरुतश्चानवन्नृप॥४८॥ तदा प्रमुह्य सुदृतितात्वा गर्भं तथा ततः॥ इदं एणु
लरूपेण चुकोपन्नराडः रिवता॥४९॥ जगती ततस्तु सा बुधाशशापाथदिति स्तरा॥
अदिति मघवं तं च सत्यव्रतपरायणा॥५०॥ यथा मे लुतितो गर्भस्तव पुत्रेण लुभ्य
ना॥ तथा स्यन्तं शमायातुराज्यं नुवनस्य तु॥५१॥ यथा गुप्तेन पापेन गर्भस्तु रा
तितो मम॥ तथा यं नृहराजस्तु गुप्तं वा संकरोतु वै॥५२॥ अदित्यपापचारिण्याय
थामेघातितः शिशुः॥ तस्याः पुत्रास्तु न वंस्तु जाता जाताः पुनः॥५३॥ कारागारे वस
त्विषा पुत्रशोकातुरा नृशं॥ इदं जन्म निवात्येवामृतापत्या न विष्यति॥५४॥ व्यास उ

ना. च.

११

वाच ॥ इत्युक्तं तदा श्रुत्वा रापं मरीचि नंदनः ॥ उवाचा प्रश्नयोपेतं वचनं शमय
त्रिव ॥ ५५ ॥ माकोपं कुरु कल्याणि पुत्रास्ते बलवत्तराः ॥ न विष्यति सुराः कामं मरु
तो मधवा सरवा ॥ ५६ ॥ शापो यंतव वा मोरुचाष्टा विंशथ द्वापरे ॥ अशेन मानुषं ज
न्म प्राप्य जुंजति नामिनी ॥ ५७ ॥ वरुणेनापि दत्तोस्ति शापः संतापितेन च ॥ उजयोः
शापयोगेन मानुषीयं न विष्यति ॥ ५८ ॥ ॥ आस उवाच ॥ ॥ पतिना म्यासिता देवी
संतुष्टा सा न वत्तदा ॥ नो वाच विप्रियं किंचित्ततः सा वरवणिनी ॥ ५९ ॥ इति ते कथि
तं राजन् पूर्वशापस्य कारणं ॥ अदितिर्देवकी जाता स्वाशेन नृपसत्तम ॥ ६० ॥ इति
श्रीनागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे तृतीयोऽध्यायः ॥ ॥ राजोवाच ॥ विस्मितोऽस्मि
महानाग श्रुत्वा खातं महाद्रुतं ॥ संसारो यं पाप रूपः कथं मुच्ये हि बंधनात् ॥ १ ॥ क

राम०

११

न्यपस्यापि दयादस्त्रिलोकी वित्तवे सति ॥ ततवा नीदृशं कर्म कथं मेवं जुगुप्सितं ॥ २ ॥
गर्भेऽपि विरय बालस्य हननं दारुणं किल ॥ सेवामिषेण मातुश्च वंचन परमाद्रुतं ॥ ३ ॥
शास्ता धर्मश्च गोप्ता च त्रिलोमाः परिरप्युत ॥ ततवा नीदृशं कर्म को न कुर्यादसांप्रतं ॥
४ ॥ पिता महा मे संयामे कुरु क्षेत्रेति दारुणं ॥ ततवंतः किमाश्चर्यं दृष्टं ते न जगदुरोः
५ ॥ नीष्मशेणः सपः कर्णे धर्माशोथ युधिष्ठिरः ॥ सर्वविरोध मनसा वा सुदेव प्रणे
दितः ॥ ६ ॥ असारतां विजानंतः संसारस्य सुमेधसः ॥ देवांश्चाश्च कथं च कुर्निदितं
धर्मतत्पराः ॥ ७ ॥ कास्ता धर्मस्य विघ्नं प्रमाणां किं विनिश्चितं ॥ चलचित्तोऽस्मि संजातः
श्रुत्वा चैतत्कथानकं ॥ ८ ॥ आतवा कं प्रमाणां चेदाप्तः कः पुरुषः परः ॥ देहवान्विषया
सक्ते रागी न वति सर्वथा ॥ ९ ॥ रागादेषा न वेत्तूनं मर्थनाशादसंशयं ॥ देवाहसत्य

भा. न्व.

१२

वचनं वक्तव्यं स्वार्थसिद्धये ॥ १० ॥ जरासंधविनाशार्थं हरिणा सत्वमूर्तिना ॥ छलेन र
चितं रूपं ब्राह्मणस्य विजानता ॥ ११ ॥ कीदृशो यं न तो यज्ञः किमर्थः शमवर्जितः ॥ य
रलोकफलार्थं वा यशसे वा न्यथा किमु ॥ १२ ॥ निन्नत्यानृपतिं हत्वा कर्त्तव्यं सुत्तं यदि
धर्मस्य प्रथमः पादः सत्यं तत्किं मृषा वचः ॥ १४ ॥ द्वितीयस्तु तथा शौचं दया पादतृती
यकं ॥ दानं पादश्चतुर्थं जपपुराणज्ञावदतिवै ॥ १५ ॥ तैर्विहीनः कथं धर्मतिष्ठेद्दिदु
संमतः ॥ धर्महीनं तत्कर्म कथं तत्फलदं न वेत् ॥ १६ ॥ धर्मे स्थिरा मतिः कापि क
स्यापि न प्रतीयते ॥ छलाचार्ये यदा विष्णुः शास्त्रात्तज्जगत्प्रभुः ॥ १७ ॥ येन वामन
रूपेण वंचितो सौवर्जिनृपः ॥ विद्वत्पराय ज्ञस्य वेदाज्ञा प्रतिपालकः १८ धर्मिष्ठो
दानशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ स्थानात्प्रसृतः कस्माद्दिष्णुना प्रनविष्णुना १९

१२

जितं केन द्वयोः तस्मै बलिना वामनेन वापि ॥ छलकर्त्तव्यं चित्वा वासं देहोत्र महान्मम ॥ २०
वंचिता वंचि वंचितेन सत्यं वदद्भिर्जोत्तम ॥ पुराणकर्त्तव्यं त्विमसि धर्मज्ञश्च महामतिः ॥ २१ ॥
व्यास उवाच ॥ ॥ जितं वै बलिनाराज नृदत्ता येन च मेदनी ॥ त्रिविक्रमापि नास्त्रायः प्र
थितो वामनो न वत् ॥ २२ ॥ छलस्येदं फलं राज नृवामनत्वं न राधिप ॥ प्राप्तं च हरिणा
नृयोद्धारपालत्वं मे वै वै ॥ २३ ॥ सत्यादयस्तरं नास्ति मूलं धर्मस्य पार्थिव ॥ उः साध्यं दे
हिनां राजस्य त्वं सर्वात्मना किल ॥ २४ ॥ माया बलवती नृप त्रिगुणा बहुरूपिणी ॥
यदेदं निर्मितं विश्वं गुणैः शब्दलितं त्रिभिः ॥ २५ ॥ वैष्णानसाश्च मुनयो निःसंगानिः
परिग्रहाः ॥ सत्ययुक्ता न वं त्यत्र वीतरागा गता क्लमाः ॥ २७ ॥ दृष्टान्तं दृशन्ति यथिनि
मितास्ते च तादृशाः ॥ अन्यथा वं शब्दलितं गुणैरे निस्तृ निरूप्ये ॥ २८ ॥ नैकवाक्यं पुरा

भा. च.

१३

लोषु नृपसत्तम ॥ धर्मशास्त्रेषु चांगेषु सगुणैरचिते द्वि ॥ १९ ॥ सगुणः सगुणं कुर्या
न्निगुणो न करोति वै ॥ गुणास्त मिश्रिता सर्वे न पृथग्भावसंगताः ॥ ३० ॥ निर्विकल्पा
स्थिरधर्ममतिः कस्यापि न स्थिरा ॥ न वेद्महेमद्वाराजमायया मोहितस्यैव ॥ ३१ ॥ इ
न्द्रियाणि प्रमाथी नितरासक्तं मनस्तदा ॥ करोति विविधा भावान्गुणैस्तैः प्रेरित
रा ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादिस्तंबपर्यंताः प्राणिनः स्थिरजंगमाः ॥ सर्वे मायावशा राजन्सा
तु क्रीडति तैरिह ॥ ३३ ॥ सवन्मोहयत्येषा विकृर्वत्यनिशं जनान् ॥ न सि प्रोतान्ब
लिवदन्कायवान्कषुको यथा ॥ ३४ ॥ इन्द्रियाणि चित्तयानो न प्राप्नोति यथानरः ॥
तदर्थं हलमादत्ते हलात्पापे प्रवर्तते ॥ ३५ ॥ कामक्रोधमूलो नश्य वैरिणो बलवत्तराः
क्षत्याक्षत्यनजानंति प्राणिनस्तद्दशंगताः ॥ ३६ ॥ विजयसत्यहंकारः प्रबलः प्रजयस

१३

पि ॥ अहंकाराद्भवेन्मोहो मोहान्मरणमेव च ॥ ३७ ॥ संकल्पावहवस्तत्र विकल्पाः प्रजवं
ति च ॥ ईर्ष्यासूया तथा द्वेषः प्रादुर्भवति चे तसि ॥ ३८ ॥ आशानृत्ता तथा द्वैत्यं दं नो धर्म
मतिस्तथा ॥ प्राणिनां प्रजवंत्येते जावा मोहसमुद्भवाः ॥ ३९ ॥ यत्तद्वाना नितीर्थाणि
व्रतानि नियमस्तथा ॥ अहंकारानि नृत्तस्तु करोति पुरुषो न्वहं ॥ ४० ॥ अहंभावस्ततं
सर्वत्र वेदे राजशौचवत् ॥ रागाद्वो नोक्तं कर्मसर्वांगुद्विवर्जितं ॥ ४१ ॥ प्रथमं इ
व्युद्दिश्य इष्ट्या विबुधैः किल ॥ अशेहेणार्जितं इयं प्रशस्तं धर्मकर्मणि ॥ ४२ ॥ मो
हाजितेन इष्टेण यत्करोति शुचं नरः ॥ विपरीतं न वेत्तु फलकाले नृपोत्तम ॥ ४३ ॥
मनोति निर्मलं यस्य सम्यक्फलज्ञानं वेत् ॥ तस्मिन्विकारशुक्ले नु तथार्थि फलं लभे
त् ॥ ४४ ॥ कत्तरिः कर्मणं सर्वं आचार्यं त्विजादयः ॥ स्फुल्लविशुद्धमनस्तदा पूर्णं

भा. च.

१४

वेत्तलं॥४५॥ देवाकालक्रियाइव्यकृतांशुइतायदि॥ मंत्रिणां चतदा पूर्णकिमणिं फ
लमश्नुते॥४६॥ स्वाधसिक्तः पुमांस्त्रिंशं विंदति शुभाशुभं॥ देवाधीनः सदा कुर्यात्सा
यमेव न सुततं॥४७॥ प्राजापत्याः सुराः सर्वे त्यसुराश्च तदुद्भवाः॥ सदैव स्वार्थं निर
ताः परस्परविरोधिनाः॥४८॥ सत्त्वोद्भवा नां वैरं चेत्परस्परविरोधिनाः॥ तिर्यंचानां च किं
चित्रं जातिवैरसमुद्भवे॥४९॥ सत्त्वोद्भवा सुराः पूर्वमुक्ता वेदेषु मानुषाः॥ रजोद्भवा
तिर्यंचा च क्षामसा परिकीर्तिताः॥५०॥ अहंकारसमुद्भूतः संसारो यं यतो नृप॥ राग
द्वेषविहीनस्तु सकथं न वतिती वै॥५१॥ सदा शोह परादेवाः तपविघ्नकराः सदा॥ अ
संतुष्टा द्वेषपराः परस्परविरोधिनाः॥५२॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
चतुर्थोऽध्यायः॥४॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ अथ किं ब्रूते नोक्तेन संसारे स्मिन् नृपोत्तम॥

राम.

१४

धमस्मि शोह बुद्धिस्तुकश्चिद्भवति किं हि वित्॥ रागद्वेषावृतं विश्वं सर्वं स्थावरजंगमं॥ आ
द्ये युगे पिरा जं इ किमद्य कलि इषितो॥२॥ देवाः सेव्याः — शोहो ह्यलकमरिताः सदा
मानुष्याणां च तिर्यंचा कावार्ता नृपगण्यते॥३॥ शोह पर शोह परो न वेदिति समानता
अशोहिणितथाशांते विद्वेषः खलता स्मृता॥४॥ यः करे श्चिन्नायसाः शांतो जपध्यान
परायणः॥ न वेत्त स्य तपो विघ्नं मघवा प्रकरोत्यलं॥५॥ सतां सत्ययुगः साक्षात् सर्व
देवासतां कलिः मध्यमे मध्यमानां तु क्रियायोगाद्युगो स्मृतो॥६॥ कश्चित्कदाचि
द्भवति सत्यधमनिवर्तकाः अन्यथान्ययुगां नां वै सर्वधमरितानरा॥७॥ वासना
कारणं राजन् सर्वत्र धर्मसंस्थितो॥ तस्यां वै मलिनायां तु धर्मोऽपि मलिनो न वेत्
॥८॥ तत्राहं कथयिष्यामि वासनाकारणं नृप॥ मलिना वासना कार्यं विनाशयति सर्वथा

भा. च.

२५

एषा ब्रह्मणा कृतया ज्ञातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः ॥ ब्राह्मणसत्यसंपन्नः वेदव्रतः सदा ॥ १० ॥
दशस्य दुहितास्तेन व्रता दत्ता महाव्रत ॥ विवाहविधिना सम्यक् मुनिना गृहधर्मिणा ॥ ११ ॥
ता स्वजनयत्सुत्रान्धर्मः सत्यचूतांबरः ॥ हरिश्चंद्रनरं चैव तथा नारायणनृप ॥ १२ ॥ यो
गाय्या सरतो नित्यं हरिश्चंद्रो बभूव ह ॥ नरनारायणौ चैव चेतुस्तपसन्नमौ ॥ १३ ॥ प्राले
यादिसमागम्यतीर्थे वदरिकाश्रमे ॥ अतप्येतां तपः सोम्या पुराणा वृषिसन्नमौ ॥ १४ ॥
गुणं तौ तत्परं ब्रह्म गंगाया विपुले तटे ॥ हरेरंशो स्थितौ तत्र नरनारायणा वृषि ॥ १५ ॥ पू
रं वषसि हस्तं तु चक्राते तपमुत्तमं ॥ तापितं च जगत्सर्वं तपसा सचराचरं ॥ १६ ॥ नरना
रायणां च शक्रः सौजंतदाययो ॥ चिंताविष्टः सदस्त्राक्षो मनसा समकल्पयत् ॥ १७ ॥
विष्णुकथं करोम्यद्यमुनयोस्तपसि कृतं ॥ उत्पाद्य कामं क्रोधं बालो न वाप्यतिहारुणं ॥ १८ ॥

२५

रत्नुद्विश्य सदस्त्राक्षः समारुद्य गजोत्तमः ॥ विष्णुकामस्तु तस्माज्जगाम गंधमादनं ॥ १९ ॥
गत्वा तत्राश्रमे पुण्ये तावत्तप्य लुप्तकृतुः ॥ तपसा दीप्तदेहो तु नास्करा विवचोदितौ ॥ २० ॥
ब्रह्मा विष्णुकिमेतौ वै प्रगटौ वा विज्ञावसु ॥ धर्मपुत्रा वृषी वेतौ तपसा किंकरीष्यतः ॥ २१ ॥
इति संचिंत्य तौ दृष्ट्वा तदेवाचराचीपतिः ॥ किं वा कामं महाजागो ब्रूतां धर्मसुतौ किल ॥ २२ ॥
दद्यामि वां छितं वां यद्दं वरयतामृषी ॥ अर्द्धे यमपि स्वर्गस्मिन्नुद्योस्मितपसा किल ॥ २३ ॥
॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं पुनः पुनः शक्रतावुवाच पुरः स्थितः ॥ नाचतुस्तादृशी ध्यानं स
स्थितौ रक्तचेतसौ ॥ २४ ॥ ततो समोदनीमाया चकार नयदां वृषः ॥ वृकान्वाघांश्च
सापान्वै समुत्पाद्य विन्नीषयत् ॥ २५ ॥ वर्षं वा तं तथा वक्रिसमुत्पाद्य पुनः पुनः जीष
यामास तौ शक्रौ मायां तत्त्वाविमोहिनी ॥ २६ ॥ नयलोचनवरां नीतौ नतौ धर्मसुतौ मुनी

भा. च. नरनारायणोदहाशक्रः स्वचुवनंगतः ॥ १८ ॥ वरसनात्पुत्रुदौ नन्नीतौ वक्रि वायुतः
 १६ व्याघ्रसिंहादिभिः कांतौ चलितौ नासनात्सकात् ॥ १९ ॥ नतयाध्यनिनंगं वैकर्तुं
 कोपिलमो नवत् ॥ इंदोपिसदनंगत्वा चितया मासः खितः ३० ॥ चालितौ नय
 लोनात्माने मो मुनिवरोत्तमो चितयानो महाविद्यामादिशक्तिं सनातनी ॥ ३१ ॥ इ
 श्वरी सर्वलोकानां परां प्रकृतिमद्भुतां ॥ ध्यायेतं कः क्षमो लोके ब्रह्माया दिदृषु
 त ॥ ३२ ॥ यमूलाः सकलमाया देवा सुरसताः किल ॥ ताः कथं बाधितुं शक्तास्तां
 ध्यायेतमकलखं ॥ ३३ ॥ वाग्बीजं कामराजं च माया बीजं तृतीयकं ॥ चित्तै यस्य
 न वेत्तं तु न कोपि बाधितुं क्षमः ॥ ३४ ॥ मायया मोहितः शक्रो नूयः कामं प्रति क्रियां ॥
 कर्तुं कामवसंतौ तु समाकृता ब्रवीद्वचः ॥ ३५ ॥ तौ देवी रुद्रे च त्वास्थितौ स्या एव समौ ह

१६

दो ॥ विश्वस्य जननी चास्य कस्तौ चालयितुं क्षमः ॥ ३६ ॥ मनो नव वसंते नरत्पायुक्तौ
 ब्रजाधुता ॥ अक्षराणिः समाधुक्तौ नरगंधमादनं ॥ ३७ ॥ नरनारायणो तत्र पुरा रूषी
 च सत्तमो कुरुतस्तप एकांतौ स्थितौ बदरिकाश्रमे ॥ ३८ ॥ गत्वा तत्र समीपे तु त
 यो मन्मथगणैः चित्तं कामातुरं कामं कुरु कार्यं ममाधुना ॥ ३९ ॥ मोहयोच्चारयेतौ
 त्वं विशिखिस्ताडया शुच ॥ वशी कुरु महाजागमुनी धर्ममुतावपि ४० कोत्पस्मि
 जगवक्त्रको देवौ देत्योपमानवः ॥ यस्ते बाणवशं कामं नोपैति नृशताडितः ४१
 ब्रह्मोद्गिरिजानाथश्चैव क्रिर्विमोहिता ॥ गरुना कां नयोः कामत्वदाणानां
 परक्रमे ॥ ४२ ॥ अक्षराणां गणो यते महायार्थमये रितः ॥ आगमिष्यंति तत्रै
 व रजादीनां मनोरमः ॥ ४३ ॥ एकानिलोत्तमारंभा दहामितव बांछितं ॥ कार्यं

भा. च. साधयितुं नृमा ॥ त्वमेकः शमः लोकामिलितैः किं करिष्यति ॥ ४४ ॥ नयं मे तपसः काम
 १९ सहायस्त्वमर्देव ॥ करुकायं भद्रा नागदहामितव वांछितं ॥ ४५ ॥ प्रलोभितो मया त्वर्थं
 वरदानेन तपस्विनो ॥ स्थानान्नचलितो शान्तो ब्रथायां मे गतः श्रमः ॥ ४६ ॥ तथा वै साय
 नत्वा नीषिनो तपसो नृशं ॥ तथापि नो नृता स्यानाद्देह रक्षा परौ न तौ ॥ ४७ ॥ वास
 उवाच ॥ इति तस्य वचनं श्रुत्वा शक्रं प्राह मनोरमाः ॥ वासवाद्यकरिष्यामि कार्यं तव म
 नेप्सितं ॥ ४८ ॥ यदि विष्णुं महेशं शक्रं प्राह मनोरमाः ॥ वासवाद्यकरिष्यामि कार्यं तव म
 नेप्सितं ॥ ४९ ॥ यदि विष्णुं महेशं वा ब्रह्माणं वा दिवाकरं ॥ ध्यायतस्तौ तदा स्माकं न
 वितावरा गोमुनि ॥ ५० ॥ देवी चैव महाशक्ति संश्रितौ नक्ति पूर्वकं ॥ न तदा मम वाणा
 नां - चरंतापसो किला ॥ ५१ ॥ देवी नक्तं वरा कर्तुं नाहं शकः कदाचन ॥ कामराजं महा

वीजं चिंतयानं मनस्यलं ॥ ५१ ॥ ॥ इदं उवाच ॥ गच्छंस्त्वद्यमहा नागः सर्वतत्र समुद्यताः
 कार्यं ममेति दुःसाध्यं कर्तुं हीनमनुत्तमं ॥ ५२ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेन समादिष्टाय युः स
 र्वसमुद्यताः ॥ यत्र तौ धर्मपुत्रौ द्वौ तपाते दुस्करं तपः ॥ ५३ ॥ इति श्री नागवर्ते महा
 पुराणे चतुर्थस्कंधे पंचमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रथमं तत्र सं प्राप्नो वसं
 तो पर्वतोन्नमे ॥ पुताः पादपासेर्वद्विरेफालिविराजिताः ॥ ५५ ॥ चूताश्च वक्रलारम्भास्ते
 लकाः किंशुकाश्चुजाः ॥ शालास्तालास्तमालाश्च मधुकाः पुष्पिता वन्युः ॥ ५६ ॥ वन्युः
 बुः कोकिलालापाः वृक्षाग्रेषु मनोहराः ॥ वन्योऽपि पुष्पिताः सवरी लालिगुर्निगोत्र
 मान् ॥ ५७ ॥ प्राणिनः स्वासुजायसि प्रेमयुक्ताः स्मरन्तुरा ॥ वन्युश्च वन्यति मत्ताश्च क्री
 रासक्ताः परस्परं ॥ दुर्वर्मराः सुगंधाश्च सुस्पर्शादिस्त्रिणानिलाः ॥ इन्द्रियाणि प्रमाथी

भा.च.

१८

निमुनीनामपिचातवान्॥५॥रतियुक्तस्ततः कामः पूर्यन्वंचमागिणान्॥चकारत्वरित
स्तत्रवासंवदरिकाश्रमे॥६॥रंतातिनोत्रमाद्याश्वात्वातत्रवरश्रमे॥गीयंचक्रसुगी
तज्ञाः स्वरतानसमन्वितं॥७॥तद्ध्रुत्वामधुरंगीतंकोकिलानांचकूजितं॥भ्रमरा
लिविरायंचप्रबुद्धौतौमुनीश्वरौ॥८॥अतुराजमकालेतुदृष्टातिपुष्पितंवनं॥जा
तौचिंतापरोतत्रनरनारायणवृषी॥९॥किमद्यशिरापायःसंवत्रःसमयंविना॥
प्राणिनौविकलासर्वेवस्यंतेतिस्मरातुराः॥१०॥कालधर्मविषयसिःकथमद्यदुरा
सद॥नरनारायणःप्राहविस्मयोत्फुल्ललोचनः॥११॥॥श्रीनारायणउवाच॥पश्य
आतरिमेवृक्षाःपुष्पिताप्रतिजातिमोकोकिलालापसंघुष्टान्भ्रमराःराजिराजिताः॥
१२॥शिशिरंताममातंगंनिवायनिरवरेरवि॥वसंतकेसरीप्राप्तःपलाशक्रसुभैर्मुनौ॥१३

रम०

१८

रक्ताशोकतरातन्वीर्देवर्षेकिंश्रुकांक्रिका॥नीलाशोककचारयामाविकाशिकमला
नता॥१४॥नीलेदीवरनेत्राचब्रह्मन्बिल्वफलस्तनी॥प्रात्फुल्लकुंददृशनामंजरीक
रशोभिता॥१५॥बंधुजीवाधराश्रुनासिंधुवारनखाहुता पुंस्कोकिलवस्वनापुष्पा
त्यकध्रुवसनाश्रुना॥१६॥बहिर्वृंदकलापाचसारसस्वननूपुरा॥प्राग्वंसरसनाब्रह्म
न्मत्तहंसगतिलथा॥१७॥पत्रजीवांश्रुकान्यस्तरोमराजीविराजिता॥वसंतलस्मीःसं
प्राप्ताब्रह्मन्वदरिकाश्रमे॥१८॥अकालेकिमियंप्राप्ताविस्मयोयंममाधुना॥तपवि
ष्टकरानूनेदेवर्षेपरिचिंतयं॥१९॥अथतेसुरनारीणांमानंध्यानविनाशनं॥आव
योस्तपनंगार्थंनतंमधवतःकिलः॥२०॥अतुराकान्त्याकालेगीतंकात्रमनोहरं॥वि
घ्नोविहितो जातिनीतेनासुरशत्रुना॥२१॥वाताःसुगंधाःशीताश्चसमुपैति मनोहराः॥ना

ना. न. न्यंकारणमस्तीह्रातक्रतुस्ततंविना॥२२॥ इतिब्रवतिविश्वेदेवेनारायणिविजो॥सर्व
 १९ दृष्टिपथंप्राप्ताःमन्मथप्रमुखास्तदा॥२३॥ ददर्शजगवान्सर्वान्नरोनारायणस्तथा॥विस्म
 याविष्टमनसोबन्धवतुमुनीश्वरौ॥२४॥ मन्मथंमेनिकांचैवरंनानिलोत्तमांतथा॥पुष्प
 गंधांमुकेशीचमहास्वेतामनोरमां॥२५॥ प्रमद्वरंरुतांचीचगीतज्ञास्वरसंयुतां॥चंशंन
 नीरसोमीचकोकिलापममंडितां॥२६॥ विद्यन्मालांबुजाक्षीचतथाकांचनमालिनी
 एताश्चान्यावरारोहादृष्टाताम्यांतदांतिके॥२७॥ ताश्चाष्टौसहस्राणिपंचाशदधिका
 निच॥वीक्ष्यतौविस्मितौस्यातांकामसैन्यमुविस्तरं॥२८॥ प्रणम्याश्रेस्थिताःसर्वाःकामि
 न्याःकामसंयुताः॥दिव्याजरणनूषाद्यादिव्यमात्मोपशोनिताः॥२९॥ जुगुःछाविक
 गानंताःपृथिव्यामतिदुर्धनं॥तानस्थानयुतंदिव्यंमन्मथादिविवर्द्धनं॥३०॥ सुश्रूवन्

गवान्विष्णुःनरोनारायणस्तथा॥श्रुत्वाप्रोवाचतास्तत्रश्रीत्यानारायणोमुनि॥३१॥आ
 स्यतांमुखमत्रैवकरोम्यातिथ्यमद्भुतं॥नवंसोतिथिर्धर्मणप्राप्ताःस्वर्गान्मुमक्षमाः॥३२
 व्यासउवाच॥॥सानिमानस्तुसंजातस्तदानारायणोमुनिः॥इंद्रेणप्रेषितानूनंतप
 विघ्नचिकीर्षया॥३३॥ वराकःकाश्माःसर्वाःसृजाम्यद्यनवाकिला॥एतामोदिव्यरू
 पाश्चदर्शयामासकेवलं॥३४॥ इतिसंचिंत्यमनसाकरेणोरुंघ्रतायैव॥तरसोसाद
 यामासनारीसर्वाधिकांश्रिया॥३५॥ नारायणोरुसंनूतामुर्वशीनामतःशुभां॥
 ददृशुस्ताःस्थितास्तत्रविस्मयंययुः॥३६॥ तासांचपरिचयार्थितावत्यश्चातिसुंद
 री॥प्राड्भकारतरसातपसामुनिसत्तमाः॥३७॥ गायत्यश्चइसंमश्चनानोपायनपा
 णयः॥प्रणोमुस्तमुनिसर्वाःस्थिताःतत्तांजलीपुटान्॥३८॥ तांवीक्ष्यविचित्रमकरांतपसां

भा. च.

२०

विभूतिं देवांगताः समदनाः मुमुक्षुर्महीशः ॥ ऊचुश्चतौ प्रमुदिताननपद्मशोभा-
रुमो ध्वसितचारुतरोरुवेष्टा ॥ ३९ ॥ किं कर्म वांस्तु तितपसा महात्मधैर्यं तथा विध-
मपीह निरीक्ष्य चास्मान् ॥ ज्ञातो युवां नरहरैः किल चांशजौ देवौ मुनी मुतपसां नि-
धिरात्ममूत्र ॥ ४० ॥ सेवानि मित्रमिदं तो गमनं निका मं कामं हरेस्तु प्रतिसाधितु-
मेव नूनं ॥ नाग्येन केन युवयोः किल दर्शनं वा संपादितं प्यविदिते खलु संचितं तत् ॥ ४१ ॥
देवौ क्षमा निजजने विदिता युवानां मस्मदिधे किल तत्र तागसिराग युक्ते ॥ ऊर्वंति नै-
व विबुधास्तपशोऽयं वैशायेन तुल्यफलदेन महानुजावाः ॥ ४२ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥
इत्थं निरास्य वचनं सुरकामिनीनां तावूचतुर्मुनिवरो विनयानतानां ॥ प्रीतो प्रसन्नवद-
नो जितकामकामो धर्मात्मजौ समयनिवेदास्ततानि शोचो ॥ ४३ ॥ नरनारायण उवाच ॥

राम०

२०

ऊर्वंतु वांछिता कामान् ददावः प्रीणितो हि वां ॥ यां तु स्वर्गं गृहीत्वे मामुर्वशी चारुलो-
चनां ॥ ४४ ॥ उपाय नमि यं बालाय च त्वद्य मनोहरा ॥ दत्तावाप्सां धवतः प्रीणना योरु-
संनवा ॥ ४५ ॥ स्वस्त्यस्तु सर्वदेवेभ्यो यथेष्टं व्रजं तु वै ॥ न कस्यापि तपो विघ्नं प्रकर्तव्यः स-
तः परं ॥ ४६ ॥ देव्युवाच ॥ ॥ कृगच्छामो महाजागृतास्ते पादपंकजं ॥ नारायण सुर-
श्रेष्ठ नत्वा परमया मुहा ॥ ४७ ॥ वांछितं चेदं नारायण ददासि मधुसूदन ॥ तुष्टकमलप-
त्राक्षत्रवी मोक्षमने स्थितं ॥ ४८ ॥ पतित्वां न वदेवेरावयं पद्मः परंतप ॥ न वामः प्रीति-
युक्तास्त्वां सेवितुं जगदीश्वरं ॥ ४९ ॥ त्वया यो मादिताना र्यः संत्येताश्चारुलोचनाः
तास्त्वांति पतिमहाराज वांछंति प्रेमसंस्थिताः ॥ ५० ॥ उर्वशी यं तथा या तु स्वर्गं वै च-
वदा जया ॥ स्त्रीणां षोडशसाहस्रं तिष्ठत्वं तत्र ताधिकं ॥ ५१ ॥ सेवाते न करिष्यामः

भा. च.

२१

दयोर्वतापसौत्रमौ॥ बांछितं देहि देवेश सत्यवामवमाधव॥ ५२॥ आशातंगोहिना
रीणां हिंसनं परीकीर्तितं॥ कामांतचैव मुनिनिर्दमस्तत्त्वदर्शिनिः॥ ५३॥ नाग्ययो
ग्यादिदृष्टाः स्वर्गात्प्रेमपरिपुता॥ त्यक्तुनार्दसि देवेश समर्थोऽसि जगत्पते॥ ५४॥
नारायण उ॥ ॥ पूर्णवर्षसहस्रंतु तपस्तप्तं मेयात्र वै॥ जितेंद्रियेण चार्चयः कथं संगं
करोम्यहं॥ ५५॥ नेहा काममुखे कश्चित्खधर्मविनाशके॥ पशूनामपि साधुर्भरमतेम
तिमान्कथं॥ ५६॥ ॥ अस्मरा उ॥ ॥ राक्षसीनां च पंचानां मध्ये स्पर्शसुखं परं आनंदरस
तुल्यं वै नान्यमस्ति सुखं किल॥ ५७॥ अतोऽस्माकं महात्मा गवचनं कुरु सर्वथा॥ निजं रं
खमासाद्य रसस्वर्गं धमादने॥ ५८॥ यदि बांछसि स्वर्गं त्वं नाधिकं गंधमादनात्॥ रमस्वात्र
श्रुतेऽस्याने प्राप्य सवः सुरांगना॥ ५९॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे

२१

षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ इत्याक एष विचस्ता सांधर्मपुत्रः प्रतापवान्॥ वि
मर्शमिकरोच्चित्ते किं कर्तव्यमिति स्तदा॥ १॥ संगः सर्वात्मना सांभो नारीणां च विशेष
तः॥ गतं जितेंद्रियत्वं मे स्पर्शयदिकं रोमिवै॥ २॥ हास्म्यहं मुनिहं देषु न विष्याम्यद्य
संगमात्॥ अहंकारादिदं प्राप्तं दुःखं नात्र विचारया॥ ३॥ मूलं धर्मविनाशस्य प्रथ
मं यदहं हतिः॥ मूलं संसारवृक्षस्य यतः प्रोक्तं महात्मनिः॥ ४॥ दृष्ट्वा मौनं समाधाय
न स्थितोऽहं समागतं॥ अस्मरणं गणं कामं तेनासंदुःखं जनिनं॥ ५॥ उत्पादिता च ता
वं तो नायति पो व्ययेन वै॥ तास्तु मां बाधितुं वृत्राः प्रमदो वृमाः॥ ६॥ ऊर्णानि भिरि
वाद्याहं जालेन स्वयं तेन वै॥ बद्धोऽस्मि सुहृदेनात्र किं कर्तव्यमतः परं॥ ७॥ शपं यो रं स
सुस्रजदंडयामि किलाधुना॥ सप्तानृष्टात्र जिघ्रंति सवामिन्न मनोरथा॥ ८॥ मुक्तोऽहं

ना. च.

२२

सचरिष्यामिविजनेपरमंतप॥ क्रोधमुत्पादयित्वाद्यन्मसामिसुंदरीगणं॥ ९॥ व्यास
उवाच॥ ॥ इति संचिंत्य मनसा मुनिनिराशय एतदा॥ विमर्शमिकरोच्चित्तं सुखोत्साह
नसाधनं॥ १०॥ द्वितीयोऽयं महाशत्रुः क्रोधः स तापकारकः॥ कामादप्यधिको लोभो
लोभादपि च दारुणः॥ ११॥ क्रोधाग्निनूतः कुरुते हिंसां प्राणिविधातिनां॥ दुःख
दांसर्वक्षतानां नरका — दधिकां॥ १२॥ यथाग्निघर्षणाज्जातः पादपद्मदहे तथा
देहोऽसन्नुक्रोधो वै देहं दहति दारुणः॥ १३॥ व्यास उ॥ ॥ इति संचिंत्य मानं तेऽत्रात
रं हीनमानसं॥ उवाच वचनं तथ्यं नरो धर्मसुतो नृजः॥ १४॥ नर उ॥ नारायणमुद्रा
जागकोपं यत्तु महामते॥ शान्तं जावं समाश्रित्य तज्जाहंकारमुत्तुंगं॥ १५॥ पुराहंका
रदोषेण तपो नष्टं किलावयोः॥ संग्रामं च ततः धीरमावाप्तां मसुर एव च॥ १६॥ दिव्यं

२२

वर्षसिद्धं तु प्रज्ञादेन महादुतं॥ दुःस्वबहुतरं प्रापंतं तत्रावाप्तां सुरोत्तम॥ १७॥ तस्मात्क्रो
धं परित्यज्य शान्तो नवमुनीश्वरः॥ शान्तत्वं तपसौ मूलं मुनिभिः परिकीर्तितं॥ १८॥ जन
मेजय उ॥ संग्रामोऽयं मुनिश्रेष्ठ प्रज्ञादेन महात्मना॥ विष्णुनृत्तेन शान्तेन कथं युद्धं
तं पुरा॥ १९॥ ततं तु सौ कथं युद्धं नरनारायण वृषी॥ तापसौ धर्मपुत्रौ द्वौ सुशान्तमन
साबुजौ॥ २०॥ समागमकथं जातस्तयोस्तस्य च कुचं॥ संग्रामस्तु कथं तांस्ततस्ते
न महात्मना॥ २१॥ प्रज्ञादोप्यति धर्मात्मानवा विष्णुतत्परः॥ नरनारायणे चापि ताप
सौ सत्त्वसंस्थितौ॥ २२॥ तेन तांस्तं समुद्रुतं वैरं यदि परस्परं॥ तदा तपसि धर्मवशम ए
व हि केवलः॥ २३॥ कथं तेः कशमः सामिन्पुरा सत्ययुगेऽपि चेत्॥ तादृशोर्न जितं चित्तं
क्रोधाहंकारसंवृतं॥ २४॥ नृत्ते शो न च मात्स्यमिहंकारां कुरुं विना॥ अहंकारात्समुत्प

ना. च. नाः कामक्रोधादयः किल ॥ २५ ॥ वर्षकोटिसहस्रं तु तपस्तत्त्वातिदारुणं ॥ अहंकारं
 २३ करे जाते व्यर्थं न वति सर्वथा ॥ २६ ॥ अहंकारं करस्याये तथा पुण्यं न तिष्ठति ॥ २७ ॥ य
 था सूर्यो दये स्यायेत मोक्षो नैव तिष्ठति ॥ २८ ॥ वक्राक्षोऽपि महानाग हरिणा समयुद्धत
 तदा व्यर्थं ततं सर्वं मुक्तं तं किल नूतने ॥ २९ ॥ नरनारायणौ शांतौ विहाय परमंतपः
 ततवं तो यदा युद्धं कशमः सुततं पुनः ॥ ३० ॥ इदं सत्त्वसंयत्तै रजेयो यदि मानवैः
 माहृणां नां च कावात्तमुने हंकारं संजये ॥ ३१ ॥ अहंकारं परित्यक्तः कोऽप्यस्मिन्नुव
 नत्रये ॥ न नूतो न विता नैव वन्न नाद्य सर्वथा ॥ ३२ ॥ मुच्यते लोहनिगडैर्बद्धः काष्ठमये
 स्तथा ॥ अहंकारनिबद्धस्तु न कदाचित् मुच्यते ॥ ३३ ॥ अहंकारादृतं सर्वं जगत्स्थाव
 रजंगमं ॥ न मत्तेव हि संसारे जन्म मृत्यु न रा मये ॥ ३४ ॥ ब्रह्मज्ञानं कृतं तत्तत्संसारं

स्मिन् हंते ॥ मत्तं मिमांसका मां वै संततं जातिमुद्धत ॥ ३५ ॥ महान्तोऽपि महावृत्ता सर्वज्ञा
 तत्त्ववेदिनः ॥ माहृणां कलाविस्मन्का कथा मुनि सत्तम ॥ ३६ ॥ आस उवाच ॥ कार्यं
 वैकारणाद्भिन्नं कथं न वति नारत ॥ कटकं कुडलं चैव सुवर्णं सिद्धं न वेत् ॥ ३७ ॥ अ
 हंकारेऽन्यं सर्वं ब्रह्मांडं सचराचरं ॥ पटतं तु वस्त्रं प्रोतं तद्विद्युक्तं कथं न वेत् ॥ ३८ ॥ माया
 गुणैः स्विन्नं सर्वं रचितं स्थिरं जंगमं ॥ तद्गुणं तस्मिन् नूनं कातत्र परिकल्पना ॥ ३९ ॥ ब्र
 ह्मा विष्णु तथा रुद्रस्तेऽहंकारमोहित ॥ न मत्तं स्मिन् महाभाग संसारे नृप सत्तम ॥ ४० ॥
 वशिष्ठनारदाद्याश्च मुनयो ज्ञानिनः परं ॥ तेऽपि मोहानि नूताश्च संसरंति पुनः पुनः ॥
 न कोऽप्यति नृप श्रेष्ठ त्रिषु लोकेषु देहं नृत् ॥ एभिर्मायागुणैर्मुक्तः शांतश्चासुरेऽस्थि
 तः ॥ कामक्रोधस्तथा लोभो मोहो हंकारं संजवः ॥ न मुच्यति नरं सर्वं देहवंतं नृपात्तमः ॥

भा. च.

२४

४२॥ अधिवेदशास्त्राणि पुराणानि विचिंत्य च ॥ तत्वातीथरि नंदानं ध्यानं चैव सुरार्चनं
४३॥ करोति विषयासक्तः सर्वकुंजरशौचवत् ॥ तेन विचार्यते पूर्वज्ञत्वं मोहमदाश्रि-
तः ॥ ४४॥ न तद्युगेऽप्यत्रेतायां हापरे कुरु नंदन ॥ अनादि - न धर्मास्तिका कथायक
लौपुनः ॥ ४५॥ स देवस्य हर्मिदा शोहे लोनामर्षे च सर्वदा ॥ एवं विधौ स्ति संसारेना-
त्र कार्या विचारणा ॥ ४६॥ साधवो विरजाः कोपि न वति गतमसराजितक्रोधाजिता-
मषादृष्टं तददर्शनायते ॥ ४७॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ ते धन्यास्तु पुण्यास्ते पे मोहमदवर्जि-
ता ॥ जितेन्द्रिया महाचाराजिते तैश्च नृव नत्रयं ॥ ४८॥ इतोति पातकं स्मृत्वा पितुर्महत्स-
नः ॥ ततस्तपस्विनः कंठे मृतः स पौष्पगं विना ॥ ४९॥ अतस्तप्ये मुनिश्चेष्टनविता किं
ममाग्रतः ॥ न जाने बुद्धिं सं मोहात्किं वा कार्यं न विष्यति ॥ ५०॥ मधुपश्यति मूढात्मा प्रपा-

राम.

२४

तं नैव पश्यति ॥ करोति निंदितं कर्म निरकान्न विनेति च ॥ ५१॥ कथं युद्धं पुरा वृत्तं वि-
स्तराद्ददसन्नमा ॥ प्रजादेन यथा चाग्रं नरनारायणो न वै ॥ ५२॥ प्रजादस्तु कथं शासो-
पातालादेत्यसन्नमः ॥ सारस्वते महातीर्थे पुण्यवहरिकाश्रमे ॥ ५३॥ नरनारायणो शां-
तो तापसो मुनि सन्नमो ॥ न तवं तौ तथा युद्धं तु कामौ परस्परौ ॥ ५४॥ वैरं न वति वि-
त्तार्थद्वारांथं वा परस्परं ॥ इषणारहितौ कस्माच्च क्रतुः प्रथमं महत् ॥ ५५॥ प्रजादे-
पि च धर्मात्मा ज्ञात्वा देवो सनातनो ॥ कथं च क्रतवान् युद्धं नरनारायणो मुनि ॥ ५६॥
एतद्विस्तरतो ब्रह्मन् श्रोतुमिच्छामि कारणं ॥ दिवं वर्षसिद्धं स्रजं तज्जातं युद्धं परस्परं
॥ ५७॥ ॥ इति श्री नागवर्ते महापुराणे चतुर्थस्किंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ ७॥ ॥ सूत उ ॥
इति शृष्टस्तदा विप्राराज्ञा पारिचितेन वै ॥ उवाच विस्तरात्सवं मासः सत्यवती सुतः ॥

जा.च.

२५

जमेजयोपिधर्मात्मानिर्वेदं परमंगतः॥पितुर्द्विष्य रितं श्रुत्वा वैरादीतनयस्यैवे॥३॥ पुत्रा
मानरकाद्यस्माच्चायते पितरं स्वकं॥पुत्रेति नामस्यार्थस्यान्तेन तस्य मुनिश्चराः॥४॥
तस्यैवोदरणार्थं सश्चकार मुत्ततं नृप॥विश्रवमानपापेन यमलोकं गतस्यैवे॥५॥ स
पट्टं नृपं श्रुत्वा हर्म्ये परिमृतं तथा॥विप्रश्चापाडुत्तरेयं स्नानदानविवर्जितं॥६॥ पि
तुर्गतिं निशम्या सौ निर्वेदं गतवानृप॥पारिक्षितो महाज्ञाग संतप्तो जयविक्रम॥६
यप्रच्छाप्य मुनिं व्यासं गृहाणतमनिर्दितं॥न स्नारायणस्येमां कथां परमविक्रमं॥७
॥वासु॥ एकदा निदिते रौद्रे हिरण्यकशिपो नृप॥अनिषिक्तस्तथाराज्ये प्रकाशो ना
मतश्च्युतः॥८॥ तस्मिन् रासतिदैत्ये देवब्राह्मणपूजके॥मखात्तूयानृपतयो यजेते
विधिवत्तदा॥९॥ ब्राह्मणाश्च तपो धर्मतीर्थयात्राश्च कुर्वते॥वैश्यश्च स्वात्मदन्तिश्चः शू

२५

शश्च शूषणेरताः॥१०॥ नृसिंहेन च पाताले स्यापितः सोयदैत्यराट्॥राज्यं च कारतत्रै
वपालयन् दानवानपि॥११॥ कदाचिद्गुपुत्रोऽथ श्रवणो नाम दायशाः॥जगाम नर्मदा
स्नातुं तीर्थं वै व्याहतीश्वरं॥१२॥ रेवां महानदी दृष्ट्वा तत्र स्नानु मवातरत्॥उत्तरं तं प्रजया
हनागः केकरलोहितः॥१३॥ गृहीत्वानीयमानस्तु पाले मुनि सत्तम॥सस्मार मनसा
विष्णुदेवदेवं जनाह्वयं॥१४॥ संस्मृत्य पुंडरीकाक्षे निर्विषो नृन्महोरगः॥न प्राप्य च व
नो दुःखं नीयमाने रसातलं॥१५॥ द्विजिकेन मुनित्यक्ते निर्विषेणातिशंकिना॥ना
शोपयं मुनिः कुदः स्नापयं महानिति॥१६॥ चचार नागकन्यानिः पूजितो मुनि
सत्तम विचरन् विवेशाय दानवानां पुरं मह॥कदाचिद्गुपुत्रं तं विचरं पुरोत्तमे
ददत्तदैत्यराजा सौ प्रकाशधर्मविक्रम॥१७॥ दृष्ट्वा तं पूजयामास मुनिं सतिस्तथा॥

भा.च.

२६

पञ्चकारणं किंते पातालागमनेवद ॥१९॥ प्रेषितोसि किमिंद्रेण सत्यं ब्रूहि हि जे
त्रम ॥ सदैवैर्युक्तेन मम राज्यादिदृष्टया ॥२०॥ चवन उवाच ॥ किं मे मय वतारा
जन्यदहं तेन प्रेषितः ॥ दूतः कार्यं प्रकुर्वणिः आगमं च पुरेतव ॥२१॥ विदि मां नृ
पु पुत्र त्वं स्वतंत्रं धर्मतत्परं माशं का कुरु देत्ये इवा सव प्रेषितस्य वै ॥२२॥ स्नानार्थं न
मदां प्राप्ताः पुण्यतीर्थे नृपो नमः ॥ नद्या मे वावती एहि गृहीतश्च महादिना ॥२३॥ जा
तो सौ निर्विषः सर्पविस्त्रो संस्मरण दिव ॥ मुक्तो हं तेन नागेन प्रजावाक्स्मरणस्य वै ॥
२४॥ अत्रागतेन राजे इवा तं मे तव दर्शनं विष्णुनक्तो सिंदेत्ये इत इत्तं मां विजानय ॥
२५॥ यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचस्वत्संगदिरण्यकशिपोः सुतः पञ्चलुपरया प्री
त्या तीर्थानि विविधानि च ॥२६॥ ॥ प्रज्ञाद उ ॥ ॥ प्रथिमां कानि तीर्थानि पुण्यानि मु

राम०

२६

निसत्तमः ॥ पाताले च तथा काशे तानि नो वद विस्तरात् ॥२७॥ चवन उ ॥ मनोवाका
यश्चुद्धानां राजत्रीर्थं पदे पदे ॥ तथा मलिनचिन्तानां गंगापिके किकटाधिका ॥२८॥
प्रथमचेन्मनः शुद्धं जात पापविवर्जितं ॥ ततस्तीर्थाणि सर्वाणि पावनानि नवंति वै ॥
गंगातीरे हि सर्वत्र वसंति नराणि च ॥ ब्रजाश्चैवाकराग्रामाः स्वर्वाः खेतास्तथा परे ॥२९॥
निषादानां निवासाश्चैव त्रीणि तथा परे ॥ कृणानां च खसानां च श्लेष्ठानां दैत्यसत्त
म ॥३०॥ पिवंती सर्वदा गंगं जलं ब्रह्मोपसंपदा ॥ स्नानं कुरुति दैत्ये इति कालं सेवया
जनाः ॥३१॥ तत्रैकापि विशुद्धात्मानो न वत्येवमारिषा ॥ किं बलं तर्हि तीर्थस्य विषयो
पदतामसु ३३ कारणं मन एवात्र नान्यं राजन् विचिंतय ॥ मनसः शुद्धिं कर्तव्या सततं
शुद्धमिच्छता ॥३४॥ तीर्थवासी न वेत्ता पीनवेत्तत्र विचेष्टनात् ॥ तत्रैवाचरितं पापं य

जा.व.

२९

तो नं ता य क ल्यते ॥ ३५ ॥ यथे इ वार ए प कं मिष्टं नै वो प जा य ते ॥ जा व डु हा स्त था स्ती र्थ को
टि स्ता तो न शु द्ध ति ॥ ३६ ॥ प्र थ मं म न सः शु दिः क र्त्त व्वा शु न मि लु ता ॥ शु दे म न सि इ व्य स्म
शु दि र्ज व ति ना न्य था ॥ ३७ ॥ त थै वा चार शु दिः स्या त्त त स्ती र्थ प्र सि द्ध ति ॥ अ न्य था तु
त तं स र्व व्य थं न व ति त क्त्वा ता ॥ ३८ ॥ अ स त्प नै व व क्त व्यं प र इ व्यं च व न ये त् ॥ इ न व
ए स्मि सं स र्ग ती र्थ दान स हा त्प जे त् ॥ नू ता नु कं प नं चै व क र्त्त व्यं क र्म णा धि या ॥ ३९ ॥
य दि प्र य सि रा जे इ ती र्थ व ह्या म्य नु त्त मं ॥ प्र थ मं नै मि षं पु ए मं च क ती र्थं च पु क्क रं ॥
अ न्ये षां चै व ती र्थ नां सं ख्या ना स्ति म ही त ले ॥ पा व ना नि च स्था ना नि व क्त नि नृ प स
त्त म ॥ ४० ॥ व्या स उ ॥ ॥ त क्त्वा व च नं रा जा नै मि षं गं तु मु द्य त ॥ नो द या मा स है त्या
नै ह र्ष नि न र मा न सः ॥ ४१ ॥ प्र क्ता द उ ॥ ॥ उ त्ति ष्ठ तु म हा ना गा ग मि ध्या मो ष्य नै मि षं

२९

इ त्ता मः पुं ड री का रं पी त वा स स म च्यु तं ॥ ४२ ॥ व्या स उ ॥ इ त्यु क्ता वि श्नु न क्ते न स र्वे र्दे
श्व रै स्त था ॥ ते नै व स र्पा ता ना त्रि र्थ युः प र या मु रा ॥ ४३ ॥ ते स मे त्य च दै ते या रा न वा
श्च म हा व लाः ॥ नै मि षा र ए य मा सा द्यु स्तानं च कु मु दा नि ताः ॥ ४४ ॥ प्र क्ता द स्त त्र ती
र्थे षु च र न्दे त्यैः स म च्चि तः ॥ स र स्व ती म हा पु ए यां द द र्श वि म लो द कां ॥ ४५ ॥ ती र्थे त
त्र नृ प श्रे ष्ठ प्र क्ता द स्य म हा त्म नः ॥ प्र स त्त सं जा तं स्ता वा सा र स्व ते ज ने ॥ ४६ ॥ वि धि
व त त्र दै त्ये इः स्नान दाना दिकं शु नं ॥ च का रा वि प्र स त्ता त्मा ती र्थे प र म पा व ने ॥
४७ ॥ ॥ इ ति श्री ना ग व ते म हा पु रा णे च तु र्थ स्किं धे अ ष्ठ मो ध्या यः ॥ ८ ॥ व्या स
उ वा च ॥ ॥ क र्व ती र्थ वि धिं त त्र हि र ए य क त्रि षो मु तः ॥ नि शे धं सु म द्हा ष म प र प
तु र त स्त हा ॥ १ ॥ द द र्श वि णा न प रा न्मु खे न श्रा त्प र स्म रं ॥ ग र्ध प क्ष यु ता ती व्रा न्

ना. च. शिलाधौतात्महोज्वलान् ॥ १॥ चिंतयामास मनसा कस्येमी विशिषास्ति ह ॥ क्षणी
 २८ एणामाश्रमे पुण्ये तीर्थे परमपावने ॥ ३॥ एवं चिंतयता तेन तस्माज्जिनधरौ मुनिः स
 मुन्नतजरा नारो दृष्टो धर्मसुतो तदा ॥ ४॥ तस्मै च देष्टुं नेधनुषी लक्षणान्विते ॥ रा
 र्जुमाजगवं चैव तथा क्षयौर्महेषुधी ॥ ५॥ ध्यानस्थो तौ महाजागोनरनारायणादृषी
 दृष्ट्वा क्रोधवशां यातदैत्यानामधिपस्तदा ॥ ६॥ क्रोधारक्तेक्षणस्तौ तु प्रोवाचापुरपा
 लकाः ॥ किं न वक्ष्यामि रक्षो हं नो धर्मविनाशकः ॥ ७॥ न श्रुतं नैव दृष्टं च संसारस्मिन्
 हावन ॥ तपसश्चरणं तीर्थं च तथा चापस्यधारणं ॥ ८॥ विरोधो यं युगे चाद्ये कथं मु
 क्तः कलिप्रियः ॥ ब्राह्मणस्य तपो युक्तं तत्र किंचापधारणं ॥ ९॥ एकजराधरणं देहे
 केषुधी च विडंबनं ॥ कथमचिरं युक्तं युवयोर्दं न वेषयो ॥ १०॥ व्यास उवाच ॥ ६

राम०

२८

तितस्य वचः श्रुत्वा नरप्रोवाच नारत ॥ कांतिं चिंतां दैत्ये इच्छा वयोस्तपसि हथा
 ११॥ युद्धे तपसि सामर्थ्यं किं करिष्यसि त्वं पुनः ॥ गलु मां गेयथा कामं कस्मादत्र विक्र
 ष्ठसे ॥ १२॥ ब्राह्मणे जडु गराध्यं न त्वं वेद विमोहितः ॥ विप्रचचनिकर्त्तव्या प्राणिभिः
 सुखमिच्छुः ॥ १३॥ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ तापसो मंदबुद्धी ह मृषावां गर्वमोहितो ॥ म
 यिति हति दैत्ये इधर्मसैतु प्रवर्त्तके ॥ १४॥ न युक्तं मे तत्तीर्थं स्मिन् धर्मचरणं पुनः ॥ का
 शक्तिस्तव युद्धे स्ति दर्शयाद्यप्रपंचक ॥ १५॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तदा कर्णवचस्तस्य
 नरस्तं प्रत्यवाच ह ॥ कुरु युद्धं मया साधं यदि ते मतिरीदृशी ॥ १६॥ अद्य ते स्फोटयिष्या
 मिमानं रक्षकुलाधम ॥ युद्धं श्रद्धां न ते पश्चाद् विष्यति कदाचन ॥ १७॥ व्यास उवाच ॥ तन्निरा
 म्य वचस्तस्य दैत्येयः कृपितस्तदा ॥ प्रह्लादो बलवान्न त्रप्रतिज्ञामारुरो हसः ॥ १८॥ येन

भा. च.

२९

केनाप्युपायेन जेष्यामि तावुना वपि ॥ नरनारायणो हांतौ मृषा ताप समा निनौ ॥ १९ ॥
आसउ ॥ ॥ इत्युक्त्वा वचनं दैत्यो प्रतिगृह्य शरामनं ॥ आनृष्ण नरसाचापं ज्ञाश हंच च
कारह ॥ २० ॥ नरोपि धनुराशय बाणान् तीव्रान् शिलासितान् ॥ मुमोच बक्राः क्रोधा
त्वक्काशे परिपार्थिव ॥ २१ ॥ तान् दैत्य राजस्तपनीय पुंस्वैश्चिच्छेद बाणैस्तरसामनीषी ॥ स
मीह्य छिन्नांश्च नरः पृथक्कानन्यान्मुमोच शुष्कान् विनितो वै ॥ २२ ॥ दैत्याधिपस्तानपि
तीव्रवेगैः छित्वा जघानोरसितं मुनींश्च ॥ नरोपि तं पंच निराश्रुगैश्च कुक्षो हन दैत्य
पतिं बाक्रदेशे ॥ २३ ॥ सेशः सुरास्तत्र तयोर्हि युद्धं द्रष्टुं विमानैर्गगने स्थिताश्च ॥ न
रस्य वीर्यं युधिसंस्थितस्य ते तुष्टु बुद्धं दैत्यपतेः शून्यः ॥ २४ ॥ ववर्ष दैत्याधिपश्चात्र चा
पः शली मुखानं बुधरो यथापः ॥ गिरौ तरे चातिरुषा न्वितो सौ नरस्तदा राजानि मवा

२९

पराजन्त ॥ २५ ॥ स्नानि गतं वीक्ष्य नरं तदा सौ नारायणः क्रोधयुतो बभूव ॥ आदा
युक्ताङ्गधनुरप्रमेयं मुमोच बाणान् किल हेमपुंखान् ॥ २६ ॥ बभूव युद्धं तु मल
तयोस्तु जयेषिणोः पार्थिव दैव दैत्ययोः विवर्षु राकाशस्थिताः सुरास्तपुष्पा
णि दिव्यानि प्ररुष्ट चित्राः ॥ २७ ॥ चुकोप दैत्याधिपतिर्हरौ समुमोच बाणानति
तीव्रवेगात् ॥ चिच्छेद तान्धर्मसुतः सुतीक्ष्णो हनुर्विमुक्तैर्विशिष्यैस्तदाश्रु ॥ २८ ॥ त
तो नारायणं बाणैर्प्रह्लादश्चातिकर्षितैः ॥ ववर्ष मुस्थितं धीरंधर्मपुत्रसनातनं ॥
२९ ॥ नारायणोपि तं वेगान्मुक्तैर्बाणैः शिलाश्रितैः ॥ ततो देता तीव्रप्रह्लादं दैत्या
नामधिस्थितं ॥ ३० ॥ सन्निपातो वरेतत्र दिदृक्षुणां बभूव ह ॥ देवानां दानवानां च कु
र्वतां जयघोषं ॥ ३१ ॥ उन्नयो नारवर्षेण ह्लादिते गगने तदा ॥ दिवा पिरात्रि सह

भा. च. ३० शंखचूवतिमिरंमदत्त॥३१॥ ऊचुः परस्परं देवा देसाश्चावेतीविस्मिता॥ अदृष्टपूर्वधु
 ३० वं वैवर्तते सुदारुणं॥३२॥ देवर्षयोऽप्यगंधर्वायक्षकिंनरपन्नगाः॥ विद्याधराश्चारणाश्च
 विस्मयं परमं ययुः॥३३॥ नारदः पर्वतः श्रेयश्चैव त्रैलोक्यस्थितौ मुनिः॥ नारदः पर्वतं प्रा
 हनेदं चानवसुरा॥३४॥ तारकासुरयुद्धं च तथा वृत्तासुरस्य च॥ मधुकैटभयोर्धु
 द्वे हरिणा च दंष्ट्रं स्मृतं॥३५॥ प्रह्लादः प्रबलः शूरो यस्मान्नारायणनच॥ करोति स
 दंष्ट्रं युद्धं सिद्धेनाद्भुतकर्मणा॥३६॥ ॥ व्यास उवाच ॥ दिने दिने तथारात्रौ च त्वापुनः पुनः
 चक्रतुः परमं युद्धं तौ तदा दैत्यतापसौ॥३७॥ नारायणस्तु चिच्छेद प्रह्लादस्य शरस
 न॥ तस्मै केन वाणेन स चान्यमाददेधनुः॥३८॥ नारायणस्तु तरसामुक्त्वा चामंशि
 लीमुखं॥ तदेव मध्यतश्चापं चिच्छेद नद्युहस्तकः॥३९॥ छित्ते छित्ते च पुनः दैतो तरसान्

समादधे॥ नारायणस्तु चिच्छेद विविगैराशुकोपितः॥४०॥ छित्ते धनुषि दैत्यैः परि
 धंसु समादधे॥ चिच्छेद परिधंधोरं दंष्ट्रानि स्तामंता उच्यते॥४१॥ गदामादाय दैत्यैः
 सर्वथि समं यीदृशं॥ जनुदेशे जघानाशुदेवं नारायणं रुषा॥४२॥ गदयाश्चापि
 --- गिरिवंशस्थितः स्थिरः॥ धर्मपुत्रोति बलवान्मुखो चाशुशिलीमुखान्॥४३॥
 गदां चिच्छेद जगवान् तदा दैत्यपतेर्दंष्ट्रं॥ विस्मयं परमं जग्मुः प्रेक्षाकागने स्थिताः॥४४॥
 सतुं शक्तिसमादाय प्रह्लादः परवीरहा॥ चिच्छेद तरसा कुक्षौ बलान्नारायणो रसि॥४५॥
 तामाह पतंती संवीर्यवाणेन केन धर्मजेन॥ स सधा तु सतवानाशुसमनिस्तं जघान॥४६॥
 हिव्यं वर्षसदृशं तु तद्युद्धं परमंतयोः जातं विस्मयं दंष्ट्रं नृसर्वेषां तत्र चाश्रमे॥४७॥ तदा ज
 गाम तरसा पीतवासा चतुर्भुजः॥ गदाधरो रमाकांतं शंखचक्रमहाभुजः॥४८॥ दृष्ट्वा तमा

ना. च. ३१ गतं तत्र हिरण्यकशिपो सुतः ॥ प्रणम्य परयाजत्ताप्रांजलिप्रत्नवाच ॥ ५१ ॥ प्र. का. ३ ॥
 देवदेव जगन्नाथ नक्तवस्त्र नूधर ॥ न कथं जिनवासानाबद्धमतौ कथं जितौ ॥ ५२ ॥ संया
 मस्तु मया देवः क्षतः पूर्णं शतं समाः ॥ सुराणां न जितं कस्मादिति मे विस्मयो महान् ॥ ५३ ॥
 विष्णुरुवाच ॥ ॥ सिद्धाविमो महं शौचं विस्मयः कोत्र मारिष ॥ तापसो च जितात्मानो न
 रनारायणौ जितौ ॥ ५४ ॥ गच्छ त्वं वितनं राजन्युरुनक्तिं समाचर ॥ मामां कुरु विरोध
 त्वं तापसां महामते ॥ ५५ ॥ ॥ आसन्नवाच ॥ ॥ इत्याक्षतः सुरारातिरिधिया वसुरैः स
 ह ॥ नरनारायणौ नृपस्तपयुक्तौ बभूवतु ॥ ५६ ॥ इति ते कथितं राजन्महोदे नमथापु
 राः क्षतं च हरिणा युद्धं देवविस्मयकारकं ॥ ५७ ॥ ॥ इति श्रीनागवत्से महापुराणे चतुर्थ
 स्कंधे नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ संदेहोऽयं महान्मेव पारासय कथानके

नरनारायणौ शान्तौ वैष्णवांश्चोत्तपोधनौ ॥ १ ॥ तीर्थप्रियो सत्वयुक्तौ वन्याशनपरो सर
 धर्मपुत्रौ महात्मानौ तापसौ सत्यवक्त्रौ ॥ २ ॥ तौ कथं रागसंयुक्तौ जातौ वीरास्यदं मु
 नी ॥ संयामं चक्रतुः कस्मात्स्कातपरनुत्तमं ॥ ३ ॥ प्र. का. ३ ॥ देनसमं पूर्णं देवं वर्षातं कि
 लं ॥ हित्वा शान्तिमुखं युद्धं क्षतवन्तौ कथं मुनी ॥ ४ ॥ इदं शौचेन मनोजितुं न शकौ मुनि स
 त्तमौ ॥ माहृशानां च कावात्तशिरो गुणसमुद्भवे ॥ ५ ॥ नराभ्यां निश्चयाथ न नारी
 णां समागमे ॥ कथं तौ चक्रतु युद्धं प्र. का. ३ ॥ देनसमं मुनी ॥ ६ ॥ कामनीकनकं कामं का
 रागं विग्रहस्य वै ॥ युद्धबुद्धः कथं जातातयोश्चित्तिरिक्तयोः ॥ ७ ॥ तथा विधं तपस्त
 प्ताभ्यां च केन हेतुना ॥ धनार्थं सुखं नो गार्थं स्वार्थं वा परं तप ॥ ८ ॥ क्षतमस्तकटं वा
 ताभ्यां तपसर्वफलप्रदं ॥ मुनीभ्यां शान्तचित्ताभ्यां प्राप्तं किं फलमुद्भुतं ॥ ९ ॥ तपसापी

ना. च. ३२. डितोदेहः संयामेण पुनस्तथा ॥ दिव्यं वर्षातं पूर्णं श्रमेणापि प्रपीडितः ॥ १० ॥ नरा
 आर्थधने वापि न हारा सुगृहेषु च ॥ किमर्थं तु ततं युद्धं तांते नमहात्मना ॥ ११ ॥ नि
 रीहः पुरुषः कस्मादकरोकधमीदृशं ॥ १२ ॥ स्वदं सर्वथा देहे जानन्धर्ममनातनं ॥ १३ ॥
 १२ ॥ स बुद्धिः सुखदानी इह कर्माणि कुरुते सदा ॥ न डः स्वदं निधमन्ति स्थितिरेषा स
 नातनी ॥ १३ ॥ धर्मपुत्रौ हरे रंशो सर्वज्ञौ सर्वपूजितौ ॥ न तव तौ कथं युद्धं डः स्वधर्म
 नाशनं १४ ॥ त्यक्त्वा तपः समाधितां सुखरामां महत्फलं ॥ संयुगं दारुणं ब्रह्मन्
 मूर्षोपि नैव वाञ्छति ॥ १५ ॥ स्वर्गान्महीपतिः ॥ अहंकारमवासा
 पात्यतितः पृथ्वीतले ॥ १६ ॥ यतोक्तं न कत्रचि धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥ शङ्खे ज्ञा
 रणमात्रेण पातितो वज्रपाणिना ॥ १७ ॥ अहंकारमृते युद्धं न जवत्सेव निश्चयः ॥ किं

फलं ते न शान्तस्य मुनेः पुण्यविनाशनं ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ राजसंसारमूलं
 हि त्रिविधः परिकीर्तितः अहंकारस्तु सर्वज्ञमुनिनिधमनिश्चये ॥ १९ ॥ सकथं मु
 निना त्यक्तं योगे पादे हन्ता किल ॥ कारणेन विना कार्यं न जवत्सेव निश्चयः ॥ २० ॥ त
 पोदानं तथा यज्ञासात्विकात्त्रयं त्यति ॥ राजसाहामहानो गस्तामसा कलहस्त
 था ॥ २१ ॥ क्रियास्रज्यापिराजं इनाहंकारविकाकचित् ॥
 श्रयः ॥ २२ ॥ अहंकारस्तौ वदो नान्मास्ति जगतीतले ॥ तेनेदं रचितं वि
 श्वं कथं तदहितं न वेत् ॥ २३ ॥ ब्रह्मविष्णुस्तथा रुद्रा अहंकारपुताः स्वमी ॥ अनेषां चैव
 काशाश्विनीनां वसुधाधिपः ॥ २४ ॥ अहंकारावृत्तं विश्वं मये दंचराचरं ॥ पुनर्जन्म
 पुनर्मृत्यु सर्वकर्मवशानुगं ॥ २५ ॥ देवतिर्यग्मनुष्याणां संसारे स्मिन्महीपते ॥ रथांग

ना.च.

३३

वदसवर्धिन्निमणंसर्वदास्मृतं ॥२६॥ विष्णोरप्यवताराणांसंख्यां जानातिकेः पु
मान् ॥ विततेस्मिन्संसारे तु उन्नमाधमयो निष्ठा ॥२७॥ नारायणो हरिः साक्षान्मात्स्यं
वपुरुपाश्रितः ॥ कामवंशौकरं चैव नारसिंहं वामनं ॥२८॥ युगे युगे जगन्नाथवा
सुदेवो जनाहना ॥ अवतारात्तसंख्या तात्करोति विधितंत्रितः ॥२९॥ वैवस्वते महा
राजसप्तमे जगवान् हरिः ॥ मन्वन्तरे वतारान्वेचक्रे तान् शृणु तत्त्वतः ॥३०॥ ऋगोशा
पात्महाजागविष्णुदेववरः प्रभु ॥ अवताराननेकांस्तु ततवानखिनेश्वर ॥३१॥ ॥
राजोवाच ॥ ॥ संदेहो यं महाजागरुदये मम जायते ॥ ऋगुणा जगवान्विष्णुः कथं
ब्रह्मः पितामह ॥ अथाचक्षुमुनेस्तस्मै विप्रियं कृतं मुने ॥ यशो धारुणा ब्रह्मो वि
ष्णुर्देवनमस्कृतः ॥३३॥ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि कारणं शृणु

३३

जं किं ज ॥ पुरा कश्यपं शयाहो हिरण्यकशिपुर्नृपिः ॥३४॥ यदा तदा सुरैः सार्धं ततंस
खं परस्परं ॥ तते सख्ये जगत्सर्वमव्याकुलमजायतः ॥३५॥ हते तस्मिन् नृपे राजा प्रजा
हः समजायत ॥ पितुर्वैरं तते नैव रोषेण परिपीडित ॥३६॥ संग्राममकरोद्घोरं श
क्रेण सह नारत ॥ देवान्संपीडयामास प्रजादशत्रुकशनिः ॥३७॥ संग्रामस्त्वनाव
धोरः शक्रे प्रजादयोर्भयः ॥ पूरं विषशतं राजन् लोकविस्मयकारकं ॥३८॥ देवै
र्युद्धं ततंचोग्रं प्रजादस्तु पराजितः ॥ निर्वेदं परमं प्राप्नोतात्वा धर्मसनातनं ॥३९॥
विरोजनमुतं राज्ञे प्रतिष्ठाप्य बलिं नृपं ॥ जगाम स तपस्तप्तुं पर्वतैर्गंधमाहने ॥४०॥
प्राप्य राजं बलिः श्रीमान् देवैर्वैरं चकार ह ॥ ततः परस्परं युद्धं जातं परमदारुणं ॥४१॥
ततो सुरैर्जिता दैत्या रं देणा मितते जसा ॥ विष्णोः सहाय युक्तेन राज्यं नृपः क्षता

न. च. नृपः॥४२॥ ततः पराजिता दैत्या काव्यस्य शरणं गताः॥ किं त्वं न कुरुष्वे ब्रह्मन् महा
 ३४ यं नः प्रता॥४३॥ स्यात्तुं न शक्यो यत्र विना मोरसा तलं॥ यदि त्वं न सहायो सिद्धि
 तुं मंत्रविद्वत्तमः॥४४॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्तः सो ब्रवीद्दैत्यान्काव्यः कारुणिको मु
 निः॥ मानैष्टधारयिष्वा मितेजसास्विनजो सुराः॥४५॥ मंत्रैस्तथोषधीनिश्च स
 हायं वः सदैव हि॥ करिष्वा मिततोसा हानवतु विगतज्वरा॥४६॥ व्यास उ॥ ॥ त
 तस्ते निजया जाता दैत्याः काव्यस्य संश्रयात्॥ देवैः शतं मुक्तां तं सर्वचारुमुखा कि
 ल॥४७॥ ततः संमंत्र्य ते देवाः काव्याश्च परस्परं॥ मंत्रं चक्रुः सुसंविताः काव्यमं
 त्रं च जावतः॥४८॥ साधुगुह्यमहेतूणां यावन्नाध्यापयेन वै॥ असह्य इत्वा शिष्टां
 सुपातालं प्रापयामहे॥४९॥ दैत्या जग्मुस्ततो देवाः सरध्याश्च सृपाण्यः॥ जघ्नु

स्तान्विष्णुमहिताः दानवान्हरिनोदिताः॥५०॥ वध्यमानास्तु ते दैत्याः संव्रत्तानयपी
 डिताः काव्यशरणार्थितो जग्मुः रक्षरस्तेति चाब्रुवन्॥५१॥ ता तथा पीडितान् दृष्ट्वा दे
 वे दैत्यान् महाबलान्॥ मानैष्टोतिवचः प्राह मंत्रौषधः बलादिभुः॥५२॥ दृष्ट्वा काव्यं
 सुरा संवत्सकाताम्ययमुः किल॥ स्वधाममतिमाधाय मुने तत्त्वामहाबलं॥५३॥ ॥
 इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे दशमोऽध्यायः॥१०॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तथा
 गतेषु देवेषु काव्यस्तान् प्रत्युवाच ह॥ ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं यत्प्रणुधं दानवोत्तमाः॥१॥ य
 विष्णुर्दैत्यवधोऽयुक्तो निहनिष्यति जनाद्भिः॥ वाराहं रूपमास्थाय हतः॥२॥ य
 थानृसिंहरूपेण हरिण्यकशिपुर्हतः॥ तथा सवान्मृतो साहो हनिष्यति नवान्म
 था॥३॥ न मे मंत्रबलं सम्प्रति नाति यथा हरिं॥ जेतूयं समथस्मि मया त्रा

ना-च- तासुरतथ ॥ ४ ॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षधं कियं न दानं वोत्र मा ॥ यावदहं महां देवं मंत्रार्थं प्र
 ३५ व्रजामिवे ॥ ५ ॥ प्राप्य मंत्रात्महा देवादागमिष्यामि सांप्रतं ॥ युष्मन्मतां च रास्यामि
 यथार्थं दानं वोत्र मा ॥ ६ ॥ प्राप्य मंत्रात्महा देवादागमिष्यामि सांप्रतं ॥ युष्मन्मतां च रास्यामि
 स्मातुं एधिष्यामि मुनिशत्रुम ॥ राक्ताज्जवामहे नूतावत्कालं प्रतीक्षितुं ॥ ७ ॥ ॥ काव्य ३ ॥
 निहताः बलिनः सर्वे किंचिच्छिष्टास्मदानवाः ॥ नाद्ययुक्तस्तु संश्रामो राममेव सुखा
 वहं ॥ ८ ॥ यावदहं मंत्रविद्यां गृहीत्वा समुपागमं ॥ तावद्भवतिः स्यात्तव्यंतपोयुक्ते
 : रामाचिंतैः ॥ ९ ॥ सामदानादयः प्रोक्ता विवर्द्धिः समये सदा ॥ देवाकालबलं वीर्यं
 तथाशक्तित्रयं बुधैः ॥ १० ॥ मेवाथसयिकायाश्चिन्तुणां शुभमिच्छत ॥ स्वराक्षुपचये
 काले हंतथास्तेमानि विनिः ॥ ११ ॥ तदद्य विनयं सत्त्वा साम पूर्ववत्तुनेन वै ॥ तद्वधं स्व

निकेतेषु मदागमनकांक्षया ॥ १२ ॥ प्राप्य मंत्रात्महा देवादागमिष्यामि दानवाः युष्मा
 महेषु नैर्वास्तत्राप्तार्थं वैजयं ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा दानवाः काव्यो जगाम ततः निश्चयः ॥ म
 हादेव महाराज मंत्रार्थं मुनिसत्तम ॥ १४ ॥ दानवाः प्रेषयामासुः प्रल्हादं सुरसंनिधौ ॥ स
 त्यवादिनमग्रं सुराणां प्रत्ययव्रह्म ॥ १५ ॥ प्रजादस्तुरान्वाहं प्रश्नयावनतो नृप ॥ अ
 सुरैरावृतः सत्तत्रवचनं नर्मपूर्वकं ॥ १६ ॥ नस्तदास्मादय सर्वे निःसंनाराथे विना
 देवाश्च तपश्चरिष्यामः संवतावत्कालेर्वने ॥ १७ ॥ प्रल्हादो ज्ञाहस्ववचः श्रुत्वा सव्यानि
 व्यासतंतुतत् ॥ ततो देवाभ्यवर्त्तते विज्वरमुदितश्च ते ॥ १८ ॥ तस्मिन्महासुतेषु देवेषु विना
 वृत्तास्तदासुराः ॥ विश्रद्धाः स्वगृहानात्वा क्रीडासक्तः सुसंस्थिताः ॥ १९ ॥ देत्याहं
 नममालम्बतापसास्तसंयुताः ॥ कश्यपस्याश्वमेवासेचकः काव्याममेष्ठ ॥ २०

ना. च. कामो गत्वाथ कैलाशं महादेवं प्रणम्य च ॥ उवाच विष्णुनाष्टः किते कार्यमिति नृ
 प ॥ २१ ॥ मंत्रानि ह्याम्य हं देव येन संति ह हस्यतो ॥ पराजनाय देवानां मसुराणां ज
 याय च ॥ २२ ॥ व्यास उ ॥ ॥ तत् श्रुत्वा वचनं तस्य सर्वतः शंकरः शिवः ॥ चिंतयामा
 समनसा किं कर्तुमिः मतपरं ॥ २३ ॥ सुरेषु शैहवुध्या सो मंत्रार्थमिह सांप्रतं ॥ प्राप्तः
 काव्यो गुरुस्तेषां दैत्यानां विजयाय च ॥ २४ ॥ रक्षणीयामया देवा रीति संचित्य शंकरः ॥
 उक्त्वा व्रतमत्कथं तमुवाच महेश्वरः ॥ २५ ॥ पूणविषमिह संतु कणधूममवाक
 शिराः ॥ यदि पास्यसि तदंते ततो मंत्रानवाप्स्यति ॥ २६ ॥ इत्थं को सौ प्रणम्य शंका
 दमित्यब्रवीद्वच ॥ व्रतं च राम्य हं देवत्वमाज्ञप्तः सुरेश्वर ॥ २७ ॥ व्यास उ ॥ इत्युक्त्वा शं
 करं काव्यश्चकार व्रतमुत्तमं ॥ धूम्रपानरतोः शंते मंत्रार्थं तत निश्चयः ॥ २८ ॥ ततो

३६

देवाः परित्तातानूज्ञात्वा काव्यं व्रते रतं ॥ दैत्या न्दंनयुतांश्चैव वनूवुर्मंत्रित
 त्वराः ॥ २९ ॥ विचार्य मनसः सर्वे संग्रामा यो धृता नृप ॥ ययुर्धना युधास्तत्र
 ते दानवोत्तमाः ॥ ३० ॥ तानागतान् समीक्ष्य सायुधान् दंशितांस्तथा ॥ आसंस्ते न
 य संविद्रा दैत्यान् देवान् क्रुतो द्यमान् ॥ ३१ ॥ उत्पेतुः सहसा ते वै संग्रस्तानय कर्त्तिताः ॥
 अक्रवन् वचनं तथ्यं ते देवान् बलदर्पितान् ॥ ३२ ॥ त्यस्तत्रास्ते न ये दत्ते आचार्ये व्रतमा
 स्थिते ॥ इत्थान्न वंतो त्यनयं संग्रामातो जिघांसया ॥ ३३ ॥ सत्यं वः द्युगतं देवा धर्मश्चक्र
 तिनो हितः ॥ त्यस्तत्रास्ते न दंतमाप्तीताश्च शरणागताः ॥ देवा ऊचुः ॥ न वद्विः प्रोषितः
 काव्यो मंत्रार्थं कुरु केन वै ॥ तपो ज्ञातं हि युष्माकं तेन युद्धा महेन्द्रं ॥ ३४ ॥ सज्जनवंतु
 युद्धाय सन्नदाः शस्त्रपाणयः ॥ शत्रुः छिदै र्ण हंत मा एष धर्मः सनातनः ॥ ३५ ॥ व्यास उ ॥

भा.च.

३९

तच्छ्रुत्वावचनं दैत्या विचार्य च परस्परं ॥ पलायनः परासेर्वनिगतिनयविकलाः ॥ ३९ ॥
नारणार्थं दानवा जग्मुर्न तास्ते काव्यमातरं ॥ दृष्ट्वा नीतान्मुसं प्राप्ता न जयं च ददावथ ॥
३९ ॥ काव्यमाता उ ॥ ॥ न जेतव्यं न जेतव्यं नयं स जेत दानवाः ॥ मंसं त्रिधौ वर्ततां वो
न नीर्जीवितुमर्हति ॥ ३९ ॥ तच्छ्रुत्वावचनं दैत्याः स्थिता तत्र गतव्यथाः ॥ निरायुधा
त्यसं नृदा तत्राश्रमवरे सुराः ॥ ४० ॥ देवास्तान्विदुता न्वीह्य दानवांस्ते पदानुगाः ॥
निजगुः प्रसह्य तान् विशार्य बलाबलं ॥ ४१ ॥ तत्रागत्य सुराः सर्वहंतुं दैत्यान् समुद्य
ता ॥ वारिता काव्यमात्रा पिज्ज्मुस्तानाश्रमस्थितान् ॥ ४२ ॥ हन्यमानान् सुरैर्दृष्ट्वा का
व्यमाता तिकेपिता ॥ उवाच स वन्ति निशान् तपसा प्रकरोम्यहं ॥ ४३ ॥ इत्युक्त्वा प्रेरि
तानि शतानागत्य पपात ॥ सेंशानि शवशं प्राप्ता देवा मूकवरा स्थिताः ॥ ४४ ॥ इदं

निशानि तं दृष्ट्वा हीनं विष्णु रनापता ॥ मां त्वं प्रविशन्न इते नयेत्वां च सरोत्तमः ॥ ४५ ॥ ए
व मुक्तस्ततो विष्णुं प्रविवेश पुरंदरः ॥ निर्जयो गतनिश्चयः बभूव हरि रक्षिता ॥ ४६ ॥ र
क्षितं हरिणा दृष्ट्वा शक्रं तत्र गतव्यथं ॥ काव्यमाता ततः श्रुत्वा कदावचनमब्रवीत् ॥
४७ ॥ मद्यवत्तं दहाम्यद्य स विष्णुं वै तपो बलात् ॥ पश्यतां सर्वदेवानां मीदृशं मे तपो ब
लं ॥ ४८ ॥ व्यास उ ॥ ॥ इत्युक्त्वा तु तया देवो विस्मिन्नौ योगविद्यया ॥ अनि नृतौ महात्मा
नौ संस्तब्धौ तौ बभूवतौ ॥ ४९ ॥ विस्मितास्तु तदा देवा दृष्ट्वा तावति बाधितौ ॥ चक्रश्च क
लकलाशश्चक्रमुदीनमानसः ॥ ५० ॥ क्रिशमाना सुरा नृदा विष्णु प्राह शचीपतिः ॥
विशेषेण निनृतौ स्मितौ तौ हं मधुसूदन ॥ ५१ ॥ दह्येनांतरसा विस्मोयावतौ न दहेन्नो
तपसा दर्पितां दुष्टां मा विचारय माधव ॥ ५२ ॥ इत्युक्त्वा न गवान् विष्णुः शक्रेण व्यथितेन

जा. च.

३८

च॥ चक्रं सस्मारतरसाद्युणं सत्कायस्त्रीविधे॥ ५३॥ स्मृतमात्रं तु संप्राप्तं चक्रं विष्णुव
शानुगं॥ दधारचकरेकदेवधार्यशक्रनोदितः॥ ५४॥ गृहीत्वा तत्करे चक्रं शिरश्चि
छेदरंहसा॥ हतां दृष्ट्वा च तं शक्रो मुदितश्चानवन्नदा॥ ५५॥ देवाश्चातीव संतुष्टा ह
रिजयेति च॥ तुष्टुवुमुदिताः सर्वसंजाता विगतज्वराः॥ ५६॥ इति विष्णुतुसंजातो
तत्तत्तद्दिगतयथो॥ स्त्रीहत्यां शंक्रमानो तो नृगोः शपंडुरत्ययं॥ ५७॥ ॥ इति श्री
नागवत्से महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तं दृष्ट्वा स्त्री
वधंधोरं चक्रो धनगवान् नृगुः॥ विपमानो तिदुःखार्तोः प्रोवाच मधुसूदनं॥ १॥
नृगुरु॥ तं विष्णो जानता पं महामते॥ स्त्रीवधं विप्रजायायाः किं करोमि जनार्द
न॥ २॥ आख्यातस्त्वं सत्वगुणः ब्रह्मा च राजसः स्मृतः॥ तथा सोतामसः शंनुविप

३८

रीतं कथं न तं॥ ३॥ तामसस्त्वं कथं जातः त्वं कर्मति तिंहितं॥ अवध्यास्त्रीतापसा
च हताकस्मान्निरागसा॥ ४॥ शपामित्वां दुराचारं किमन्यत्करोमि ते॥ विधुरो हं स
तः पापदुरात्मन् शक्रकारणात्॥ ५॥ न शपेहं तथा शक्रं शपेत्वां मधुसूदन॥ सदा
छलपरो सित्वं कदयो निदुराशयः॥ ये च त्वां सात्विकं प्राकृस्ते मूर्षा मुनयः किल॥
तामसो सिदुराचारप्रत्यक्षं मे जनार्दनः॥ ७॥ अवतारान् मृत्युलोके त्वं प्रापत्वा प
संजवान्॥ प्राप्पगर्जनं वंदुः खं नु त्वपापं जनार्दन॥ ८॥ व्यास उ॥ ततस्तेनान्नि
शपेन तद्वेधमे पुनः पुनः॥ लोकस्य च हितार्थाय जायते मानुषे धिः॥ ९॥ ॥ रा
जोवाच॥ ॥ नृगुजाय हि तात तत्र च केणामित तेजसा॥ गा इस्थं च पुनस्तस्य क
थं जातं महात्मनः॥ १०॥ व्यास उ॥ ॥ इति शस्वाहरिं रोषान्नदादाय शिरस्त्वरत्न॥

जा. च.

३८

काये संयोज्यतरसा नृगुप्रोवाच कार्यवित् ॥ ११ ॥ अद्यत्वां विष्णुना देवी हतां संजी
वयाम्पहं ॥ यदि तस्मै मया धर्मो ज्ञायते चरितोपि वा ॥ १२ ॥ तेन सत्येन जीवस्त्वय
दिसत्यं ब्रवीम्यहं ॥ पश्यंतु देवताः सर्वे मम ते जो बलं महत् ॥ १३ ॥ अद्रिस्तां प्रोक्षन्ती
तान्निजवेतसौ ब्रवीद्वचः ॥ सत्यं शौचं तथा वेदायदि मे तपसो बलं ॥ १४ ॥ आसु
॥ अद्रिः सौ प्रोक्षिता देवी सद्यः संजीविता ॥ तदा उत्थिता परमप्रीता नृगो नार्या
शुचिस्मृता ॥ १५ ॥ ततस्तं सर्वभूतानि दृष्ट्वा सुमोत्थिता मिवा ॥ साधुसाधीतितं
तावन्नुद्बुधुः सर्वतो दिशः ॥ १६ ॥ एवं संजीविता तेन नृगुणावरवर्णिनी ॥ विस्मयं
परमं जगुर्देवाः सेंद्रा विलोकयत् ॥ १७ ॥ इन्द्रसुरानथोवाच मुनिना जीविता सती
काव्यस्तस्मात्तपो यो रंकिं करिष्यति मंत्रवित् ॥ १८ ॥ आसु ॥ ॥ गतानि शसुरे

स्य देहा लुप्तं गतं नृप ॥ स्मृत्वा काव्यस्य च ब्रतं मंत्रार्थमिति हारुणं ॥ १९ ॥ विमृश्य म
नसा शक्रो जयंती स्वसुतां तदा ॥ उवाच कन्यां चार्वंगी स्मितं पूर्वमिदं वचः ॥ २० ॥ क
लुपुत्रिमया हता काव्याय त्वं तपस्विने ॥ समाराध्य तत्त्वंगी मन्त्रते तं वरं कुरु ॥ २१ ॥
उपचारैर्मुनितैस्तैः समाराध्य मनप्रिये ॥ जयं मे हरतरसा गत्वा तत्र श्रमे ॥ २२ ॥ सा
पितुर्वचनं श्रुत्वा तत्रागच्छन् मनोरमा ॥ तमपश्य विशालाक्षी पितुर्वचनं धूममाश्रमे ॥
२३ ॥ ततः देहसमालोक्य स्मृत्वा वाक्यं पितुस्तदा ॥ कदलीमादाय बीजं यो मासतं मु
निं ॥ २४ ॥ निर्मलं शीतलं वारिसमानीय सुवासितं ॥ पानाय कल्पयामास नत्ता
परमया लघु ॥ २५ ॥ छायां वक्ष्ये एयं त्रैविनास्करस्य समागते ॥ रचयामास तत्त्व
गी स्वयं धर्मस्थिता सती ॥ २६ ॥ फलान्मादाय दिव्यानि पक्वानि मधुराणि च ॥

नाच

४०

मुमोचायेमनेस्तस्य न सार्थविहितानि च ॥ २७ ॥ कुरा प्रादेशमात्रां च हरिताः शु
कसन्निभा ॥ दधारायेथपुष्पाणि नित्यमृदये ॥ २८ ॥ निशयंकलया मासं स्तरपध्व
वाचितं ॥ सुमेमुनौ च हरस्याचकार वीजनंदने ॥ २९ ॥ हावनावाहिकं किंचिविकार
जननं च यत् ॥ न च कारजयंती सीशापमुनीता मुनेस्तदा ॥ ३० ॥ स्तुतिचकारतन्वंगी
गीर्तिस्तस्य महात्मनः ॥ मुनापि एतु कलानिः प्रीतिस्तुत्वादयनथा ॥ ३१ ॥ प्रबुद्धे
जनमादाय दधाराचमनाय च ॥ मनोनुकूलं सततं कुर्वती सा ह्यतिष्ठतः ॥ ३२ ॥ इ
शेपि सेवकात्तत्र प्रेषयामास चातुरः ॥ प्रवृत्तिं तातुकामो वै मुनेस्तस्य जितात्मनः ॥ ३३
एवं वक्रनिवर्णाणि परिचर्य पिरसती ॥ वसनिवत् ॥ निर्विकारा जितक्रोधा ब्रह्म
चर्य पिरसती ॥ ३४ ॥ पूणविषसहस्रेतुपरितुष्टो महेश्वरः ॥ वरेण हृदयामास काव्यं

स

राम०

४०

तीतमनोहरः ॥ ३५ ॥ ॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ यच्च किंचिदपि ब्रह्मविद्यते नृगुणंदना ॥ प्रति
पश्यति तत्सर्वं तन्न वाचं च कस्यचित् ॥ ३६ ॥ सर्वा निजा विनेन त्वं न विष्यति न संशयः
अवधः सर्वज्ञाना नाघे जराश्च हि जितम् ॥ ३७ ॥ ॥ आसता ॥ ॥ एवं दत्वा वरात्वं नुस्तत्रै
वांतरधीयत ॥ कामं स्तामथ संवीक्ष्य जयंती वाक् समब्रवीत् ॥ ३८ ॥ कासित्वं ब्रह्मसुश्रोणि
कस्य किं त्वं चि कीर्षितं ॥ किमर्थमिह संप्राप्ता कार्यं वद वरो रुमे ॥ ३९ ॥ कावांछा ते क
रोम्यद्युद्धरं चेत्सु नोचने ॥ प्रीतो स्मित्व कृतेनाद्य ब्रह्मसंश्रुविस्मिते ॥ ४० ॥ तपसा
तव जन्मा च मनो मे प्रवर्णीकृतं ॥ वरं वरय सुश्रोणि तुष्टो स्मि प्रहरामिते ॥ ४१ ॥ आस
ता ॥ एवमुक्त्वा मुनिं प्राह जयंती मुदितानना ॥ चि कीर्षितं मे न गवत्तपसा ता तुमर्ह
सि ॥ ४२ ॥ काव्य उवाच ॥ ॥ ज्ञानं मया तथा पितं ब्रह्मकार्यं मनो स्मितं ॥ करोमि सर्वथा चे

ना. च. वप्रीतोस्मिपरिचययो ॥४३॥ ॥ जयंती उ ॥ ॥ शक्रस्याहं सुता ब्रह्मन् पित्रा तुभ्यं
 समपिता ॥ जयंतीतामतश्चाहं जयंता वरजा मुने ॥४४॥ सकामास्मि त्वयि विनो
 ४१ वांछितं कुरुते धुना ॥ रम्ये त्वया महानागधर्मतः प्रीतिपूर्वकं ॥४५॥ शुक्र उ ॥
 मया सह त्वं सुश्रोणिदशवर्षाणि जामिनि ॥ सर्वैर्नृत्तैरदृश्या चरमस्ते ह यदुच्य
 या ॥४६॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवमुक्त्वा गृहं गत्वा जयंत्याः पाणिमुदहन् तया
 सहा वसहेव्या दशवर्षाणि जागर्विः ॥४७॥ अदृश्यः सर्वभूतानां माययोः संवृतः
 प्रभुः ॥ दैत्यास्त्वा मागतं श्रुत्वा कृतार्थं मंत्रं संमुतं ॥४८॥ अजिजग्मुर्गृहं तस्य मुदि
 तस्तिदिदृक्षवः ॥ नापश्यन् रममानं तं जयंत्या सह संवृतं ॥४९॥ तदा विमनसः सर्वे
 जातो जप्ते यमाश्च ते ॥ चिता परा तिरीनाश्च वीक्ष्यमाण पुनः पुनः ॥५०॥ अदृष्ट्वा

तं सुसंवृतं प्रतिजग्मुर्ध्यागतं ॥ स्वर्गहा दैत्यवयस्ति चिंता विष्टा नया तुराः ॥५१॥ रम
 माणं तथा ज्ञात्वा शक्रः प्रोवाच तं गुरुं ॥ ब्रह्मस्मिन् महानागं किं कर्तव्यमिति तदा ॥५२॥
 गच्छाद्यदानवान् ब्रह्मन् प्रलोकनस्वमायया ॥ अस्माकं कुरु कार्यं त्वं बुद्ध्या संचित्तमानुरः
 ५३॥ तानुवाच गुरुः कायरूपः प्रबुधमायया ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कायं रममाणं सुसंव
 तं ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं कायं रममाणं सुसंवृतं ॥५४॥ ज्ञात्वा तद्रूपमास्त्रायय दैत्याश्च ति
 ययौ गुरुः ॥ गत्वा त्राति प्रीत्या सौत्य सुरास्समुपाकृत्य ॥५५॥ आगतास्ते सुराः स
 र्वे दृष्टुः कायमग्रतः ॥५६॥ प्रणम्य संस्मिता सर्वे कायं मत्वाश्च मोहिताः ॥ न विदुस्ते
 गुरोर्मया कायरूपं विना विनी ॥५७॥ तानुवाच गुरुः कायरूपः प्रबुधमायया ॥
 स्वागतं मम याज्यानां प्राप्नोहं वोहिता यवै ॥५८॥ अहं वाध्याय यिष्यामि विद्याप्रा

भा. च.

ध२

सातुयामया ॥ तयसातोषितोरांनोर्मत्रियामपुरःसरा ॥ ५९ ॥ तच्छ्रुत्वा श्रीतमनसो
जातास्तेदानवोन्नमाः ॥ काव्यमत्वा ज्ञतं कार्यं जहृषस्ते विमोहिताः ॥ ६० ॥ अणेमुक्ते
मुदायुक्ता निरातंका गतव्यथा ॥ देवेभ्यश्च नयंत्यस्का तस्तुः सर्वे निरामया ॥ ६१ ॥
इति श्रीजागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वादशोऽध्यायः ॥ राजोवाच ॥ किं ह
तं गुरुणा यश्चाङ्गुरूपेण वर्तते ॥ बलेनैव हि दैत्यानां पौरोहित्येन धीमता ॥ १
गुरुणाम निरां सर्वविद्यानिधिस्तथा ॥ सुतो गिरस एवासौ सकथं तुलल्लुमुनिः
२ ॥ धर्मशास्त्रेषु सर्वेषु सत्यधर्मस्य कारणं ॥ कथितं मुनिभिः कामं किं वासानोद
नाकृताः ॥ ३ ॥ वाचसतिस्तथा मिथ्यावक्ता चेदानवा नृति ॥ कः सत्यवक्ता ससा
रेन विष्यति गृहाश्रमी ॥ ४ ॥ आहारादधिकं भोज्यं ब्रह्मा उविनवेपिन ॥ तदर्थमु

ध२

नयो मिथ्या प्रवर्तते कथं मुने ॥ ६ ॥ शङ्खप्रमाणं मुढे दं शिष्टा नो वेगतं न किं ॥ बल
कर्म प्रवृत्ते वै विगीतत्वं युसैनचेत् ॥ ६ ॥ देवाः सत्वसमुद्भूता राजसामानवाः स्मृताः
तिर्यचस्तामसा प्रोक्ता उत्पत्तौ मुनिभिः किल ॥ ७ ॥ अमराणां गुरुः साक्षा मिथ्यावा
दी स्वयं यदि ॥ तदा कः सत्यवक्ता स्या राजसस्तामसः पुनः ॥ ८ ॥ कास्थितिस्तत्र धर्मस्य
संदेहोऽयं महात्मनः ॥ का गतिः सर्वजंतूनां मिथ्यावादी जगच्चेय ॥ ९ ॥ हरिब्रह्माश
चीकां तस्तथान्ये सुरसत्तमा ॥ सर्वे तुलविधौ दृक्षामनुष्णाणां च का कथा ॥ १० ॥
कामक्रोधानि संतमानो नोपहतचेतसः ॥ सुलेरता सुराः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः
॥ ११ ॥ वशिष्टो वामदेवश्च विश्वामित्रो गुरुस्तथा ॥ एतेऽप्ययं रताः कात्र गतिधर्मस्य
मानदः ॥ १२ ॥ इति श्रीमद्भगवद्गीता परदारानिर्णयः ॥ आसत्त्वं नु बनेषु स्थितं क

भा. च.

ध३

क्रमुनेवद॥१३॥ वचनं कस्य मंतव्यमुपदेशाधियानघ॥ सर्वलो जानि नूताश्च देवा
श्च मुनयस्तथा॥१४॥ ॥ व्यास उवाच ॥ किं विष्णुः किं शिवो ब्रह्मा मधवा किं ब्रह्म
ति॥ देहवान् जनवर्त्येव विकारेः संयुतः सदा॥१५॥ रागी विष्णुः शिवो रागी ब्रह्मापिरा
ग संयुतः॥ रागवान् किमकृत्येन करोति नराधिपः॥१६॥ देही देहगुणैर्युक्तः किं
चित्रं नृपते त्रैवे॥ निगुणः परमात्मा सो विदेहः परमः परः॥१७॥ देहवान् कोपि
चातुर्याद्दिदेहं वल्लभते॥ संशये संकटे सोपि गुणैः संबाध्यते किल॥१८॥ कार
णं हि तं कायं कथं न वतुमर्हसि॥ ब्रह्मादीनां च सर्वेषां गुणा एव हि कारणं॥१९॥
पंचविंशसमुद्भूता देहास्तेषां न चान्यथा॥ कोले मरणधमस्ति संदेहः कोत्र ते नृप
२०॥ परोपदेशो वै जायते॥ शिष्टाः सर्वे न वंति वै॥ वस्मरंति हि शिष्टं स्वकार्यं समुप

ध३

स्थितः॥२१॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो मदो हंकारमत्सरः॥ देहवान्कः परितुमी
शो न वितीतात्पुनः॥२२॥ संशयं महाराज सदैवैवं विधः स्मृतः॥ नान्यथा प्रजव
त्येव शुभाशुभमयः किल॥२३॥ कदाचिद्गवान् विष्णुस्तपश्चरति दारुणं॥ क
दाचिद्दिविधान्यज्ञान्वितनोति सुराधिपः॥२४॥ कदाचिन्नरमारंगं रंजितः परमे
श्वरः॥ रमते किल वै कुंठे तद्वशास्तन्मयो वित्तुः॥२५॥ कदाचिद्दानवैः सार्धं युद्धं प
रमदारुणं॥२६॥ करोति कुरुणा सिंधुस्तदा एषीडितो नृशं॥२७॥ कदाचिज्जय
माप्नोति देवा सोपि यराजयं॥ सुखं स्वानि नूतो सो न वत्येव न संशयः॥२८॥ शे
षी शोते कदाचिद्वै योगनिश समावृताः॥ काले जागर्ति विश्वात्मा स्वजावप्रतिबो
धितः॥२९॥ एवं ब्रह्मा हरश्चैव मिंशयाः ये सुरास्तथा॥ मुनयः सैवैः निर्माणैरायु

ना. च. षोपिचरंति हि ॥ २९ ॥ आत्मानं निधत्ते सर्वं निगत्स्थावरजंगमं ॥ वर्तते नात्र संदेशः
 नृपकिं चित्करापि च ॥ ३० ॥ स्वायुषो ते यत्र ह्यथाः स यंगं हंति पार्थिव ॥ ३१ ॥ प्रन
 वंति पुनर्विष्णुदरशक्रो ह्योप्यमी ॥ ३२ ॥ तस्मात्कामादिकान् जावा देहवान् प्रतिप
 द्यते ॥ नात्र ते विस्मयः कार्यः कदाचिदपि पार्थिव ॥ ३३ ॥ संसारे यं सुसंदिग्धः कामः
 क्रोधादिनिर्गमः ॥ दुर्लभस्तद्दिनिर्मुक्तः पुरुषः परमार्थवित् ॥ ३४ ॥ यो विनेति च सं
 सारे सदान्न करोत्यपि ॥ विमुक्तः सर्वसंगे मोविचरत्यविशं कितः ॥ ३५ ॥ तस्माद्दृष्ट
 ते जायन्ति शिना गृहीता पुरा ॥ गुरुणा नं निता नापतिथान्नातु यदीयसः ॥ एवं संसा
 रचक्रे स्मिन् रागलो नादनिर्हतः ॥ गृहस्थाश्च समास्थाय कथं मुक्तो न वेत्त ॥ ३६ ॥
 राजौवाच ॥ ॥ किं ततं गुरुणा तत्र काव्यरूपा हतेन च ॥ कदा मुक्ताः समायातस्तन्मे ब्रूहि पि

धध

तामह ॥ ३७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शृणु राजन् स्ववत्सामि यत्कृतं गुरुणा तदा ॥ कृत्वा
 कायस्वरूपं तु प्रलुप्तं तेन महात्मना ॥ ३८ ॥ गुरुणा बोधितां हेत्वा मत्वा काव्यं स्वकं गु
 रं ॥ विश्वासं परमं कृत्वा बभूवुः तन्मयास्तदा ॥ ३९ ॥ विद्यार्थं शरणं प्राप्ता नृगुमत्ताति
 मोहिताः ॥ गुरुणा विप्रलब्धास्ते लोना को वानमुंचति ॥ ४० ॥ दशवर्षात्मिके काले सं
 पूर्णे समये तदा ॥ जयं त्यास ह क्रीडन् वैकावो याज्या न चिंतयत् ॥ ४१ ॥ आशयाम
 मां त्रंते पश्यंतः संस्थिताः किल ॥ गत्वा तातां तैश्च पश्ये हं याज्मानति न यातुरान् ॥ ४२ ॥
 मा देवे मो नयंतेषा मरुक्कानां न वेदिति ॥ संचिंत्य बुद्धिमास्थाय जयंती प्रत्युवा
 च ह ॥ ४३ ॥ देवयानी किमायाती पुत्री मे चारुलोचना ॥ समयन्ते यं संपूर्णो जातो
 यं दशवर्षिकः ॥ ४४ ॥ तस्माद्गुह्यं हं देवीं दृष्टुं याज्मानं सुमधमे ॥ पुनरेवागमि

भा. च.

४५

व्यामतवांतिकमनुव्रतः॥४५॥ व्यासउ॥ तथेति तमुवाचाथ जयंती धर्मविन्नमः॥ य
थेष्टंगलुधर्मज्ञानते धर्मविजोपयेत्॥४६॥ तच्छ्रुत्वा वचनं काव्यो जगाम त्वरितस्तनू॥
अपश्यद्दानवानां स पाशैर्वाचस्पतिं तदा॥४७॥ छद्मरूपधरं सौम्यं बोधयंतं सुलेन
नात्॥ जैन्यं धर्मं क्रवंतं च यज्ञदानपरंतथा॥४८॥ नो देवरिपवः सत्यं ब्रवीमि जवतां
हितं॥ अहिंसा परमो धर्मो हंतव्याद्या ततायिनः॥४९॥ द्विजैर्मो गरतैर्वेददर्शितं हि
सनं पशो॥ जिह्वास्वादपरेः काममहि सैव परामताः॥५०॥ एवं विधा निवासानि वेद
निंदापराणि च॥ क्रवाणंगुरुमाकर्ण्य विस्मितो सौ नृगोः सुतः॥५१॥ चिंतयामास
मनसामद्देषोयंगुरुः किल॥ वंचिताः किल धूर्ते न याज्यामेनात्र संशयः॥५२॥ धिक्
नं पापवीजं वै नरकाध्विति निगितं॥ गुरुरप्यतंतं ब्रूते प्रेरितो येन पापना॥५३॥

राम०

४५

प्रमाणं वचनं यस्य सोऽपि पाषंडप्रेरकः॥ गुरुः सुराणां सर्वेषां धर्मशिरः प्रवर्तकः
५४॥ किंकीर्णकुरुते लोचनतिलया कृतमानसः॥ अन्योऽपि गुरुरप्येष जातः पाषंडपं
डितः॥५५॥ शैलूषं चेष्टितं सर्वपरिगृह्य हि ज्ञोत्तमः॥ वंचयत्यनिशं मूढा दैत्या माम्
नमोऽप्यसौ॥५६॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥१३॥
व्यासउ॥ ॥ इति संचिंत्य मनसा तनुवाच ह सन्निव॥ वंचिता मत्स्वरूपेण दैत्याणां किं
गुणा किल॥१॥ अहं काव्यो गुरुश्चाहं देवकायप्रसाधकः॥ अनेन वंचिता मूयं मत्स्व
रूपेण याज्यानां संशयः॥ माश्रय इधं वचोऽस्या यदि नोयं वै महाभूतिः॥ अनुगृह्य
तमायाज्यास्म जनैर्न ह हस्यति॥ इत्याकर्ण्य विचस्तस्य दृष्ट्वा तौ सदृशौ पुनः॥ विस्मयं
परमं जग्मुः कोसौ कोयमिति स्तदा॥५॥ सतान्वीक्ष्य सुसंक्रांतान् गुरुवन्निमुवा

ना. च.
४६

चह॥ गुरुवेहिसदेवाद्यो मद्रूपोयं हस्यतिः॥ ५॥ प्राप्नो वंचयितुं युष्मान् देवकार्यार्थं
सिद्धये॥ माविश्या संवत्सरास्यं कुरुधं देवसत्तमाः॥ ६॥ प्राप्ता विद्या मया रां नो युष्मा
नध्यापयामितां॥ देवेभ्यो विजयं नूनं करिष्यामि न संशयः॥ ७॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वा
क्यं काय रूपधरस्य ते॥ विश्वा सं परमं जगुः काव्यो यमिति निश्चयात्॥ ८॥ कायेन
बद्धो तंतु बोधिता किं दशनवाः॥ बुबुधुर्न गुरो मयि मोहिताः कालपर्ययात्॥
९॥ एवं ते निश्चयं ज्ञत्वा ततो नागं वमक्रवन्॥ अयनो गुरुधर्मात्मा बुद्धिश्च हि
ते रतः॥ १०॥ दशवर्षाणि सततं मयं न शास्त्रिणा गविः॥ गच्छत्वं कुरुको नासिनो
स्माकं गुरुरस्तुतः॥ ११॥ इत्युक्त्वा नागविं मूढानिर्जर्ष्य च पुनः पुनः॥ जग्राहं गिर
सं ग्रीत्या प्रणिपत्या निवाद्य च॥ १२॥ काव्यं स्तुतमया नृहृन्नुकोपायशशाप

च॥ दैत्यान् बोधिता मत्वा गुरुणा चातिवंचितान्॥ १३॥ यस्मान्नया बोधिता हि न
मां न जतमामकाः॥ तस्मात्वनष्टं संज्ञा वै पराजयं मवाप्स्यथ॥ १४॥ मउपेक्षा फलेका
मं स्वल्पे काले त्यक्त्वा स्मथ॥ तदास्य कपटं सर्वं परित्याज्यं न विष्यति॥ १५॥ व्यास उवाच॥ इ
त्युक्त्वा सौ जगामाशु नागविः क्रोधं संयुतः॥ बृहस्पतिमुद्दिष्ट्वा पतस्थौ तत्र समाहितः॥
१६॥ ततः शप्तान् गुरुज्ञात्वा दैत्यान् नागविणा हि॥ जगाम तस्मात्पुनस्तस्मात्स्वरूपं संविधा
य च॥ १७॥ गत्वोवाच तदा शक्रं कृतं कार्यं मया क्रवं॥ शप्ताशु क्रेण ते दैत्या मया तस्य
त्का पुनः पुनः॥ १८॥ निराधाराः कृतान् नूनं यतधंसुरसत्तमाः॥ संग्रामार्थं महानागा
शापदग्धास्तु ते धुना॥ १९॥ इति श्रुत्वा गुरोर्वसि मघवा मुदमाप्तवान्॥ जरुषुश्च सु
राः सर्वं प्रतिपूज्य बृहस्पतिं॥ २०॥ संग्रामाय मतिं चक्रुः प्रविचार्य मिथः पुनः॥ निर्य

जा.च.

४९

पुर्मिलिताः सर्वेदानवा निमुखाः सुराः ॥२१॥ सुरान्ममुद्यता ज्ञात्वा ततो योगान्महाव
लान् ॥ अंतर्हितं गुरुं चैव बभूवुश्चितया न्विताः ॥२२॥ परस्य मथोचुस्ते वंचिता गुरुणा कि
ल ॥ गतो सोऽनृगुपुत्रेण राक्षान्दहा वहस्पतिः ॥२३॥ व्यामोहिता वयं नूनं काव्यरूपेण
तेन वै ॥ नागवस्तु नृशकुक्षो नां गीकारं -- व्यति ॥२४॥ काव्योपमानितोऽस्मानि मोहि
तैस्तस्य मायया ॥ प्राप्तयोगमहात्मा च गतो सोऽरुहमानसः ॥२५॥ वंचयित्वा गतः पापो
गुरुः कपटपंडितः ॥ ज्ञातृस्त्रीलंपटः पापो मलिनान्तर्बहिः शुचिः ॥२६॥ किं कुर्मः क
च गलामः कथं काव्यं प्रकोपितं ॥ कुवमिहे महायार्थं प्रसन्नं लष्टमानसं ॥२७॥ इति संचि
त्य ते सर्वे मिलितान् यकंपिता ॥ प्रजादं पुरुतः ज्ञत्वा जग्मुस्ते नागविंपुनः ॥२८॥ प्रणो मु
श्चरेण तस्य मुने मनि नृतस्तदा ॥ नागवस्तु नृवाचा यरोष संकुललोचनः ॥२९॥ मया

राम०

४९

प्रबोधिता यूयं मोहिता गुरुमायया ॥ न गृहीतं वचो मत्तं तदा या न्मोहितं शुचिः ॥
३०॥ तत्र गच्छतु संशुष्टं यत्रासौ कपटा न्विति ॥ वंचकः सुरकायथि नारं वो गुरु रव्ययः ॥
३१॥ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं क्रवंतं शुक्रं तु वाप्यसंदिग्धया गिरसा ॥ प्रजादंस्तं तदो वाच ग
हीत्वा चरणौ नतः ॥३२॥ ॥ प्रजाद उवाच ॥ नागविद्यं समा जाता मा ज्ञात्वा कालं तया नुरा
म् ॥ त्यक्तुमर्हसि सर्वं त्वंचितां स्तेनपापना ॥३३॥ गते त्वयितु मंत्रार्थं शैषूले न दुरात्म
ना ॥ त्वदेव मधुरात्मा पैर्वयं तेन प्रवंचिताः ॥३४॥ अज्ञानं तदोषेन नैव कुप्यति ज्ञात
वान् ॥ सर्वज्ञस्त्वं विजानासि चित्रं तः प्रणवणं त्वयि ॥३५॥ ज्ञात्वा तस्मिन् पसा ज्ञावंत्यज
कोपं महामते ॥ क्रवंति मुनयः सर्वे त एको पाहिलानितः ॥३६॥ जलं स्वजावतः शीतं
वक्नीत पसमागमात् ॥ न वत्सुहं वियोगाश्च स्वजावमनुगच्छति ॥३७॥ क्रोधश्चांश

जा. चं.

४८

जरूपोवेत्यकव्यः सर्वथाबुधैः ॥ तस्मादोषपरिमज्जप्रसाहं कुरु सुव्रत ॥ ३९ ॥ यदि
न त्यजसे रोषं त्यजसे स्मान्मुदः खितान् ॥ त्वया त्यक्ता महाजा गगमिष्यामोरसातलं
४० ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ प्रक्लादस्मद्वचः श्रुत्वा नागवो ज्ञातवस्तुषा ॥ विलोक्य प्रम
नानूत्वा तानुवाच दसनिव ॥ ४१ ॥ न जेतमं न गंतव्यं वामवा वारसातलं ॥ रक्षयिष्या
मिवोपाज्मान्मंत्रैरैव तथैः किञ्च ॥ ४२ ॥ हितं सत्यं ब्रवीम्यद्यशृणु धृतिं तनिश्चयं ॥ वच
नं मम धर्मज्ञाः श्रुतं यद्भूयः पुरा ॥ ४३ ॥ अदृश्यं नाविनो नावाः प्रजवंति शुभा
शुभाः ॥ दैवं न चान्यथा कर्तुं ततः कोपिरसातले ॥ ४४ ॥ अद्य मंदवलायुयं कालयो
गादसंशयः ॥ दैवैर्जिताः सप्त चापि पातालं प्रति प्रस्थस्यथ ॥ ४५ ॥ ब्राह्मः पेयधिकालो
व इति ब्रह्मा मना वत ॥ नुक्तराज्यं न वद्विश्च पूर्णं सर्वसमृद्धिमतः ॥ ४६ ॥ युगाख्या

४८

दशसंपूर्णा देवानां क्रम्यमूर्धनि ॥ देवयोगाश्च युष्मानिर्नुक्ते त्रैलोक्य पूजितं ॥ ४७ ॥
सावर्णिके मनुराज्यं पुनस्तु त्वं न विष्यति ॥ पोत्रस्ते किल त्रैलोक्यं पुनः प्राप्स्यति वैवनि
४८ ॥ यन्नुवा मनरूपेण हतं देवेन विष्णुना ॥ तदैव तेन ते पोत्रः प्रोक्तो देवेन विष्णुना ॥
४९ ॥ हतं ते मे बलं राज्यं देववांस्तुार्थसिद्धये ॥ त्वमिंशे न विना चाग्रे स्थिते सावर्णिके म
नौ ॥ ५० ॥ ॥ नाग उवाच ॥ इमुक्तो हरिणा पोत्रस्तव प्रक्लादसांप्रतं ॥ अदृश्यः
सर्वभूतानां गुप्तश्चरति नीतवत् ॥ ५१ ॥ एकदा वा स वेनासौ दृष्टो गृहीत रूपनाक
शून्यगृहे स्थितः कामनयनीतः शतक्रतोः ॥ ५२ ॥ दृष्टश्च ब्रह्मधातेन वा स वेन ब
लिस्तदा ॥ किमद्य गृहीत रूपं कृत्वा द्युसंस्थितो सि वै ॥ ५३ ॥ नोक्ता त्वं सर्वलोकस्य क
र्तृमिरवशा तस्य च ॥ नलका खरूपेण तव राक्षससत्तम ॥ ५४ ॥ बलिरुवाच ॥ लका

ना. च.

४९

के इतदेवं हि परं शोक्तं महात्मनिः ॥ देवाधीनं जगत्सर्वं कौत्रशोकः शतकृतौ ॥ ५५ ॥ य
था विष्णुमहातेजा ऋषकस्य पतांगतः ॥ तथा ह्रस्वरूपेण संस्थितः कालयोगतः ॥ ५६
यथा त्वं कमलेनीनः संस्थिता ब्रह्महृत्पया ॥ पीडितश्च तथा प्राप्य स्थितो हं स्वरूपधृक्
५७ ॥ देवाधीनस्य किं दुःखं सुखं दुःखं समुद्रवे ॥ कालः करोति वै नूतं यद्विद्यति यथा त
था ॥ ५८ ॥ नागवत् ॥ ॥ इति तौ बलिदेवेशौ कृत्वा संविदमभ्रुतं ॥ प्रबोधं प्रापतुः का
मं यथा स्थानं च जग्मतुः ॥ ५९ ॥ इति ते सर्वमाख्यातं मया देव बलं किं न ॥ देवाधी
नं जगत्सर्वं स देवा सुरमानुषं ॥ ६० ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे
चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नागवस्य महात्म
नः ॥ प्रकादस्तु मु संरुष्टो बभूव नृप नंदन ॥ १ ॥ ता तौ देवं बलिं हंतुं प्रकादस्तानुवा

४९

च ह ॥ कृते पियुधेन जये न विष्पतिकदाचन ॥ २ ॥ तदा ते तं पुनः प्रोचुर्दनिवामदद
र्पितौ ॥ संश्रामस्तु न कर्तव्यो देवं किं न विरामहे ॥ ३ ॥ निरुद्यमानां देवं हि प्रधानमसुराधि
प ॥ केन दृष्टं कृवा चास्ते कीदृशं केन निर्मितं ॥ तस्माद्युधं करिष्यामो बने मास्थाय सा प्रतं
नवाग्नेर्देत्यवयत्वं सर्वज्ञो सिमहामते ॥ ४ ॥ इत्युक्तं तैस्तदाराज नृप्रकादः प्रबलारिहा से
नानी च तदा नृत्वा देवानथ समाकथत् ॥ ५ ॥ ते पितवान्सुरान् दृष्ट्वा संश्रामे समुपस्थिता
न् ॥ सर्वसंनृतसंनारा देवास्तान् समयाधयत् ॥ ६ ॥ संश्रामस्तु तदा घोराः शक्रप्रकाद
घो नवत् ॥ पूर्णवर्षशतं तत्र मर्त्रयोर्विस्मया बह ॥ ७ ॥ वर्तमाने महायुधे शुक्रेण प्रति
पालिताः ॥ जयश्रापुः स्तदा देवाः प्रकादप्रमुखानृप ॥ ८ ॥ तैर्देवं शो गुरो वक्रिः सर्वदुःख
विनाशनी ॥ संस्मारमनसामायां प्रकृतिं परमां शिवां ॥ ९ ॥ इति उवाच ॥ जयदेवी महोदे

ना. च. वीमलधारिणिचां बिके॥ शंखचक्रगदापद्मशार्ङ्गहस्तेनयप्रदे॥ ११॥ मातः प्रसादसु
 ५० मुखी नवलीनसत्वाद्यायस्वनोजननिदैत्यपराजितान्वे॥ त्वंदेविनः शरणमाजिह्वतप्रना
 णं राक्तासिङ्गः खशमनेखिलवीर्ययुक्ता॥ १२॥ ध्यायंतियेपि सुखिनो नितरा नवेति दुःखा
 न्विता विगतशोकनयास्तथान्ये॥ मोक्षार्थिनः प्रशममाय्यविमुक्तसंगाः संसारवारिधि
 जले प्रतरन्ति सतः॥ १३॥ त्वंदेविविष्वज्जननप्रथितप्रजावा संरक्षणार्थमुदितानि हिरप्रता
 त्रिसंहर्तुसर्वमखिलं किल कालरूपा को वेत्ति ते त्रचरितं ननु मंदबुधिः॥ १४॥ ब्रह्मा हरश्च
 हरिरयमलकापतिश्च नाहं मोथवरुणोऽग्निसमीरणश्च॥ ज्ञातुं क्षमस्तव चरित्रमहो मुनी
 नामत्यंतवेदितुमगोचरमागमेश्च॥ १५॥ ध्यास्त एव न किंपराश्रये वै संसारदुःखरहि
 ताः सुखसिंधुमग्नाः॥ येनक्ति नावरदिताः किलङ्गः खपात्रं नातादरिद्रगदठः खमहा

किलत्र॥ १६॥ येवीज्यमानासितचामरैश्च क्रीडन्ति धन्याश्चिबिकाधिरूढाः॥ ते पूजिता
 स्त्वं किल पूर्वदेहेनातोपहारैरिति चिंतयामि॥ १७॥ ये पूज्यमाना वरणस्या विलासिनीं हं
 परिवृताश्च॥ समंतकेशोपनते व्रजंति मत्प्रेक्षिते स्त्वं किल पूजितासि॥ १८॥ व्यास उ॥ ए
 वंस्तुता मधवता देवी विश्वेश्वरी तदा॥ प्राडव नूवतरसासिंहा रूढा चतुर्भुजा॥ १९॥ शंखच
 क्रगदापद्मविभ्रती चारुलोचना॥ रक्तांबरधरा देवी दिव्यकुंडलनूषणा॥ २०॥ तानुवा
 च सुरान् देवी प्रसन्नवदना गिरा॥ जयं त्यजंतु नो देवाः शंविधास्ये किं नाधुना॥ २१॥ इ
 ल्युक्ता सा तदा देवी सिंहारूढा शुचिस्मिता॥ जगाम तत्र सा तत्र यत्र देत्या यदाविताः॥
 २२॥ प्रजादप्रमुखाः सर्वदृष्टा देवी पुरःस्थिता॥ ऊचुः परस्परं नीता किं कर्तव्यमिति स्त
 दा॥ २३॥ देवानां प्राणमिच्छति संप्राप्तचंडिका किल॥ महिषांतकरी नूनं च मुंडवि

मा. च.

५१

नाशिनी ॥ २४ ॥ निहनिष्यामि ते सवनिं विकानात्र संशयः ॥ चक्रदृष्ट्या यथा पूर्वं निहतो
मधुकैटभौ ॥ २५ ॥ एवं चिंतारानीत्यत्र क्लारस्तानुवाच हं ॥ यो धव्यं वायं मंतव्यं पलाय
रानवोत्तमा ॥ २६ ॥ नमुचिस्तमुवाचाय पलाय न परानिह ॥ हनिष्यति जगन्माता रु
षिता किल हेति निः ॥ २७ ॥ तथा कुरु महाराज यथा दुःखं तज्जायते ॥ ब्रजामो देव पाता
लं त्यक्त्वा सुखं मतिदृष्टं ॥ २८ ॥ ॥ प्रजाद उ ॥ ॥ स्तोमि देवी महामायां स्मृष्टि स्थितं तं का
रिणी ॥ सर्वेषां जननी शक्ति चक्रानाम नयं करी ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा वि
ष्णु नक्तु प्रजादः परमा-वित् ॥ तुष्टाव जगतां धात्रीं सतां जनिपुटस्तदा ॥ ३० ॥ न
मो देवी माहामाये सर्वेषां त्वननीत्यसि ॥ कानि दत्ते वदेवेषु दैत्येषु स्वयं तेषु च ॥ ३१
ततः सर्वमिदं विश्वं स्थावं रजं गमंतथा ॥ अन्ते निमित्तमात्रास्ते कत्र रिक्तवनि

मिताः ॥ ३२ ॥ मातु पुत्रेषु को नेहः स्वाह्वेषु शुभे धृषि ॥ तथैव देवेषु स्मृष्टु न कत्र विस्त्वया
धुना ॥ ३३ ॥ यादृश मातः सुतास्ते दानवाः किल ॥ यतस्त्वं विश्वं जननी पुराणेषु प्रकी
र्तिता ॥ ३४ ॥ तेपि स्वार्थं परानूनं तथैव वयं मप्युत ॥ तां तं देवै प्रपद्यामि येन नेह समुद्र
वः ॥ ३५ ॥ धनदारा सुतजोगेषु तेपि सक्ता दिवा निरां ॥ वयं तथैव देवेशि को नेहो सुरदे
वयोः ॥ ३६ ॥ तेपि कत्र यपदायादा वयं तत्संजवाः किल ॥ साया हिरोध संजृतिजाता
मातास्तथा वयोः ॥ ३७ ॥ न तथा विहितं मातस्त्वया सर्वं समुद्रवोः ॥ यथा विरोधरहिताः
प्रजवामः सुरावयं ॥ ३८ ॥ गुणव्यतिकरास्ते सर्वे समुत्पन्नाः सुरा सुरा ॥ एकचिन्ता न वे
युक्ते कथं मातगुणोद्भवाः ॥ ३९ ॥ कामक्रोधश्च लोभश्च सर्वदेहेषु संस्थिताः ॥ वदंति स
वदंतस्मात्को विरोधि न वेक्तनः ॥ ४० ॥ विरोधो यं मिथस्त्वया कलितः किल कोतका

ना. च.

५२

त॥ मन्यामहे विनोदं नूनं युद्धदिदक्षया ॥ ४१ ॥ अन्यथा खलु नानृणां विरोधः कीदृ
शोनये ॥ त्वं चेन्नेव सिद्धां मुडे विक्षितं कलहं मिथ ॥ ४२ ॥ जानामि धर्मं धर्मज्ञे वेत्ति च
हं शतक्रतुः ॥ तथापि कलहो स्माकं नो गार्थदेवि सर्वथा ॥ ४३ ॥ एकः कोपिन शक्ता
स्ति संसारि स्मिन्नात स्पृहः ॥ स्पृहावतस्तकः कर्तुं क्षम्यते वचनं बुधः ॥ ४४ ॥ देवा
सुरैरयं सिंधुर्मथितः समयेन वै ॥ विष्णुना विहितो जेहः सुधां कृत्वा छजेन वै ॥ ४५ ॥
त्वया सौ कल्पितः शोरिः पालकत्वे जगद्गुरुः ॥ तेन लक्ष्मीस्यं लोनाद्गृहिता वरसु
दरी ॥ ४६ ॥ ऐरावतस्तथेदं ऐरापारिजातो यकामधुकः ॥ उच्चैश्च वासुधा सर्वगृहीतं वै क्षेप
य ॥ ४७ ॥ अन्यं तादृशं त्वानाता देवास्तु साधवः ॥ अन्यथिनासुरो नूनं पश्य त्वं धर्म
लक्षणं ॥ ४८ ॥ क्व धर्मः कीदृशो धर्मकियत्वं क्व च साधुना ॥ कथयामि च कस्याये सिद्धं मे

मांसिकं मतं ॥ ४९ ॥ तार्किका युक्तिवाद्दत्ता विवदंति धियाधिका ॥ ब्रुवन्मकत्रुं किं विश्वं वि
तं डा जल्यतसराः ॥ ५० ॥ कर्तान्नवति चेदस्मिन्संसारिवितते किल ॥ विरोधः कीदृशः स्तत्र
चे कर्मणि वे मिथः ॥ ५१ ॥ वेदे तेन यथः कस्माद्वा स्वाप्यपितथा पुनः ॥ नैकवाक्मवचः
केषामपि वेदविदां पुनः ॥ ५२ ॥ पतः सार्थपरं सर्वजगत्प्यावरजगमं ॥ निस्पृहः कोपि
संसारिना न वन्न विष्यति ॥ ५३ ॥ शशिनाथगुरो जायति ताजा नन्वजारपि ॥ गौतमस्य
तथेदं ऐराजानता धर्मनिश्चयं ॥ ५४ ॥ गुणानुज नार्या च नुक्ता गर्जति बलात् ॥ शसोग
तो बालः कृतश्चांधस्तथा पुनः ॥ ५५ ॥ विष्णुनाथ शिरश्चिन्नं राहोश्च कणैव बलात् ॥ अप
राधं विना कामं तदा सत्ववतां विके ॥ ५६ ॥ पोत्रे मे धर्मवात्सूरः सत्प्रवृत्तपरायणः यज्वा
रानपतिः शंतः सर्वज्ञः सर्वपूजकः ॥ ५७ ॥ कृत्वा यवामनं रूपं हरिणा बलवेदिना ॥ वंचि

भा. न.

५३

तोसौदनिःसर्वहितंराज्यंनुवःकिल॥५८॥तथापिदेवाधर्मस्थाःप्रवदंतिमनीषिणं॥जयं
तीचाडुवादांश्चधर्मवादाःस्यंगताः॥५९॥एवंज्ञाजगन्मानयथेच्छसितथाकुरु॥तत्पर
णहानवाःसर्वजहिवारक्षवापुनः॥६०॥॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपंच
दशोऽध्यायः॥१५॥श्रीदेवुवाच॥॥सर्वगहंतुपातालंतत्रवासंयथेष्टमितं॥कुरुधंरान
वाःसर्वनिर्जयागतमन्यतः॥१॥कालःप्रतीक्षतांभूयंकारणंममशुभाशुभे॥मुनिर्वे
दपराणांवैमुखं सर्वत्रसर्वदा॥६२॥त्रैलोक्यस्ययज्ञाग्नेपिनमुखंलोकचेतसां॥उद
जेपिमुखंभूषणीनिःस्पृहाणांफलैरपि॥६३॥तस्मात्प्रकामहीमेतांविशयंसद्यस्मात्तलं
ममाज्ञापुरतःक्षत्वा सर्वविगतकल्मषाः॥६४॥॥आसउवाच॥॥तच्छ्रुत्वावचनंदेवा
स्तथेकत्वारमातलं॥प्रणम्यहानवाःसर्वगताशक्तानिरक्षिताः॥६५॥अतर्द्धिततोदे

वीदेवाःस्वन्नुवनंगताः॥स्यक्तावैरस्थिताःसर्वेतेतदोदेवहानवाः॥६६॥एतदाख्यानमखि
लंयःशृणोतिधृतव्रतः॥ससर्वदुःखनिर्मुक्तःप्रयातिपदमव्ययं॥६७॥॥इतिश्रीभागव
तेमहापुराणेचतुर्थस्कंधेपंचदशोऽध्यायः॥१५॥॥जनमेजयउवाच॥॥नृगुणापा
न्मुनिश्रेष्ठःहरेरद्भुतकर्मणः॥अवताराकथंजाताःकस्मिन्मन्वन्तरेविजो॥१॥वित्ताश
द्वधर्मज्ञश्चवतारकथादरेः॥पापनाशकरीब्रह्मन्श्रुतासर्वमुखावहाः॥२॥आस
उवाच॥॥शृणुराजन्प्रवक्ष्यामिअवतारहरेर्यथा॥यस्मिन्मन्वन्तरेजातापुगेयस्मि
न्नराधिप॥३॥येनरूपेणयत्कायक्षितंनारायणेनवै॥तत्सर्वंनृपवक्ष्यामिसंक्षेपेण
तवाधुना॥४॥धर्मस्यैववतारोभूत्वाहृषेमनुसंजवे॥नरनाशयणोपुत्रौयस्परमा
तौमहीतले॥५॥अथैवैवसतोख्येस्मिन्प्रथमेद्वितीयेपुगे॥दत्तात्रेयावतारोत्रेः

जा. च० पुत्रत्वमगमहरिः॥६॥ ब्रह्मविष्णुस्तथा रुद्रस्त्रयोमी देव सत्रमाः॥ पुत्रत्वमद्रूपतसात्रे
 ५५४ नार्थधारताः॥७॥ अनुसुयात्रिपत्नी च मुत्रमासती॥ यथा संप्रार्थिता देवाः पुत्रत्वमग
 मत्रयः॥८॥ ब्रह्मानूशोमरूपस्तु दत्तात्रेयो हरिस्त्रियं॥ उवासा रुद्ररूपो सोऽपुत्रत्वं तेषां
 पेदिरे॥९॥ नृसिंहावतरणं तु देवकार्यार्थं सिद्धये॥ चतुर्थेऽयुगे जातं द्विधारूपं मनो
 हरं॥१०॥ हरिण्यकेशिपोः सम्पद्वधा यन्न गवान्हरिः॥ चक्रे रूपं नारसिंहे देवानां वि
 स्मयप्रदं॥११॥ बलेनियमनाथयित्रेता युगेऽयं सद्यमे॥ चकार रूपं न गवान्नाम तं क
 श्यपान्मुने॥१२॥ ह्यलथित्वा मखेनृपराजं जहा ह॥ पाताले स्थापयामास बलिवामन
 रूपधरं॥१३॥ युगे चैकोनविंशेऽथ त्रेतास्मिन्न गमन्हरिः॥ जमदग्निस्तु नो जातो रामना
 म महाबलः॥१४॥ क्षत्रियां तकरः स्वामि सत्यवादी नितेंद्रियः॥ दत्तवान्मेदिनीं रुद्रा

५४

कश्यपाय महात्मने॥१५॥ यो वै परशुरामाख्यो हरेरुत्तमकर्मणः॥ अवतारस्तुराजेंद्र
 कथितः पापनाशनः॥१६॥ त्रेतायुगे चतुर्विंशे रामो दशरथात्मजः॥ इन्द्रितीजयाना
 थरावरणं लोकरावरणं॥१७॥ नरनारायणं शौण्डीं जातो नुवि महाबलौ॥ अष्टाविंशेऽथ
 तौ वापरेऽनुनिशोरिणौ॥१८॥ धराजावतारार्थं जातौ क्षत्र्या नृनौ नुवि॥ अतवं तं महायुद्धं
 रुद्धेति हा रुणं॥१९॥ एवं युगे युगे राजन् अवतारा हरेः किला॥ नवति बहवः कामे प्रसूता
 ः प्रेरिताः नृपः॥२०॥ प्रकृतं रखिलं सर्ववशमेतच्च राचरं॥ यथेष्टतिबेलात्साहस्रान्मय
 यनिशानृपः॥२१॥ पुरुषस्य प्रियायं सारचयत्यखिलं जगत्॥ इष्टास एव न गगान्दृश्य
 मेतच्च राचरं॥२२॥ सर्वादिः सर्वगश्चासौ दुर्मेघः परममयः॥ निरालंबो निराकारो
 निस्सहस्रपरात्परः॥२३॥ उपाधियोगाद्यथा ह्यावृत्ता दन्या विजातिच॥ उमिस्तु

ना. च. कालयोगसावित्रातिशिवसदा॥२५॥ सावित्रं कुरुते कामं सा पाजतं॥ कलांते सं
 हरत्येव त्रिरूपा विश्वमोहनी॥२५॥ तथा युक्तोः सृजद्रूपा विश्वपातितयान्वितः रुद्रः
 ५५ सहरते कामं तथा समिलितः शिवः॥२६॥ सावमातिजगत्कृत्स्नं मायाशेन मोहितं॥
 अहममेति पाशेन मुहुरेव नराधिप॥२७॥ योगिनमुक्तसंगाश्च मुक्तिकामा मुमु
 क्षवः॥ तामेव समुपासते देवीं विश्वेश्वरीं शिवां॥२८॥ विद्याविद्येति तस्या वैदे रूपे वि
 द्विपार्थिवः॥ विद्यापामुच्यते जंतुर्वध्यते चान्यथा पुनः॥२९॥ ब्रह्मा विश्वेश्वर इत्यस्य
 र्वेतस्यावशानुगाः॥ अवताराश्च कर्तव्यं त्रिता इव दामनिः॥३०॥ कदाचिच्च सुखं
 चुं क्वेवं क्वे रसो रसागरे॥ कदाचिच्च तपस्तीव्रं तीर्थे च रतिसुव्रतः॥३१॥ कदाचिच्च ते शो
 धे सो योगानि शमुपाश्रितः न स्वतंत्रः कदाचिच्च न गवान्मधुसूदन॥३३॥ तथा ब्रह्मा

तथारुद्रस्तथेशो वरुणो यमः॥ कुबेरोऽग्निः समीरश्च तथा सुरसत्तमाः॥३४॥ मुनयः स
 नकाद्याश्च वसिष्ठाद्यास्तथा परे सर्वे बावरागाति त्वं पंचाजीवनतस्य च॥३५॥ नसि शो
 ता यथा गावो प्रचरंति वराणुगाः॥ तथैमे देवताः सर्वे कालपाशानि यंत्रिताः॥३६॥ इष
 शोकादयो ज्ञावा निशतं राजसादयः॥ सर्वेषां सर्वराजन्देहिनां देहसंयुताः॥३७॥
 अमरा निर्जरा प्रोक्ता देवाश्चायं ककारकैः॥ अनिधानतश्चार्थतो न ते नृनामृताः क
 चित्॥३८॥ उत्पत्तिः स्थितिर्नाशश्चानावायेषां निरंतरं॥ अमरा ते कथं वा चानिर्जरा
 ५५ च पुनः कथं॥३९॥ दुःखा निनृतो जायंते काले ये विबुधोत्तमाः॥ कथं देवा न वक्तव्या
 : व्यसने क्रीडन्ते कथं॥४०॥ संगा दुत्पत्तिनाशश्च दृश्यते स्मिन्नसंशयः॥ जलजा
 नां च कीटानां मृशकानां तथा पुनः॥४१॥ तदुपमानं कथने मासायुषोऽमरा स्मृता

ना. च. ततोवषधियुष्मापिशतवषधियुष्मथा॥ मनुष्यादमरादेवास्तस्माद्रक्षापरः स्मृतः॥
 रुद्रस्ततो तथा विष्णुक्रमराश्चोत्तरोत्तरं॥ ४३॥ नूनं देहवतो नाशे मृतस्योत्पत्तिरेव च॥
 ४४ चक्रवर्जमणराजनसर्वेषां नात्र संशयः॥ ४४॥ मोहजालादतो जंतुमुच्यते न कराच
 न॥ मायायां विद्यमानायां मोहजालेन नश्यति॥ ४५॥ उत्पिन्मुकाल उत्पत्तिः सर्वे
 षां नृपजायते॥ तथैव नाशः कल्पांते ब्रह्मादीनां यथाक्रमं॥ ४६॥ निमित्तं यस्तु य
 नाशे संघाते पतितं नृप॥ नास्तथा तद्देवतूतं विधिना निर्मितं तु यत्॥ ४७॥ जन्म
 मृत्युसुखदुःखं निर्मितं जन्म संजवे॥ तत्रैव न वेत्ता मन्ना न्यथेति निर्णयः॥ ४८॥
 सर्वेषां सुखदौ देवौ प्रत्यक्षौ शशिना स्करै॥ न नश्यति तयोः पीडी चिदाक्र संजवाः॥ ४९
 नास्करस्य सतो महः क्षयी चंद्रः कलंकवान्॥ पश्य राजन्विधेस्तत्र दुर्वारमहतामपि॥

५६

॥ ५०॥ वेदकत्रजिगदाता बुद्धिरस्तु चतुर्मुखः॥ सोऽपि विष्णुवतां प्राप्तिदृष्टा पुत्री सरस्वती
 ५१॥ शिवस्यापि मृताचार्या सती दग्धा कलवरं॥ जोऽनवदुःख संतप्तः कामाक्षिजनार्ति
 हा॥ ५२॥ कामाक्षिदग्धदेहस्तु कालिंघां पतितः शिवः॥ सापिशामजलाता तन्निहा
 धवशान्त्रप॥ ५३॥ कामाक्षीं नममाणं स्रजः सोऽपि नृगोर्वनं॥ गतः शशो यन्तु गुणद
 द्वाकामातुरं नृशं॥ ५४॥ पतत्वद्यैव ते जिगंति लज्जाधर्मकामुक्॥ तरसा पतितं तनु
 शिवस्य वचनाम्बुने॥ ५५॥ दुःखितो सौ तपस्तप्त्वा शंकरो लोकशंकरः॥ उपये मे
 गिरेः पुत्री पार्वती चाति सुंदरी॥ ५६॥ विष्णुः प्राप्य देवकार्यं संजातो वृषभः किल॥
 पपाञ्च मृतवापी च दानं वै निर्मितं मुरा॥ ५७॥ इंदोऽपि बृषो नृत्वा कृष्णिं ससारे
 सुखदुःखान्विताः किल॥ नवंति प्राणिनः सर्वविधितंत्रनिः सर्वविधितंत्रनियंत्रिता

नाच. ५९॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ जनमेजय
 उ॥ ॥ अथ राक्षसास्त्वयाख्यातान्नारायणश्रमे ॥ पतिं नारायणं शान्तं कामयानाः स्म
 ५९ रातुराः ॥ १ ॥ शम्भुकामस्तदाजातो मुनिनारायणश्चता ॥ निवारितो नरेणाथ नानाध-
 र्मविहापुनः ॥ २ ॥ किञ्च तं मुनिना तेन व्यसनेन समुपस्थिते तानिः संकलितेनाथका-
 मार्त्तानि नृशंभुने ॥ ३ ॥ शक्रेण साहितानिश्चस्वत्तानिश्चमानदा ॥ याचितेन विवा-
 रायं किञ्च तं तेन जिह्मुना ॥ ४ ॥ तद्धेतुमनिकां सामिचरितं तस्य वापनं नारायण-
 स्य मे ब्रूहि विस्तरेण पितामहा ॥ ५ ॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ शृणु राजन् वक्ष्यामि कथां तस्य
 महात्मनः ॥ धर्मपुत्रस्य धर्मज्ञविस्तरेण वदामि ते ॥ ६ ॥ शम्भुकामस्तु संदृष्टो तरेणा-
 थ यथा हरिः ॥ वारितो सौसमाश्वास्य मुनिनारायणस्तदा ॥ ७ ॥ शान्तकोपस्तद्देवा

वस्तापस्वी महा मतिः ॥ स्मितपूर्वमिदं वाक्यमधुरंधर्मनिंदना ॥ ८ ॥ अस्मिन्मनि-
 चावर्ग्यः क्षतसंकल्पचास्पदं न कर्तव्यो न कर्तव्यः सर्वथा हारसंग्रहः ॥ ९ ॥ तस्मान्न
 छंदुर्त्रिदिवं च पाञ्चत्वा ममोपरि ॥ धर्मज्ञानप्रकुर्वति त्रतनंगं पश्य वै ॥ १० ॥ शृंगारे स्मि-
 न्नसे नूनं स्यायी नावोरतिः स्मृतः ॥ कथं करोमि संबन्धतद्भावे सुलोचना ॥ ११ ॥ का-
 रणेन विना कार्यं न भवति निश्चयः ॥ कविनिः कथितं शास्त्रे स्यायी नावोरसः किञ्च
 १२ ॥ धर्मो हंचारु सर्वांग्यः स ज्ञापो हंधरातले ॥ प्रीतिपात्रे यतोपातो नवतीनाम-
 कर्त्तव्यं ॥ १३ ॥ नवतीनिः क्षपाञ्चत्वारक्षणीयं तमन्विष्यामि महा नागाः पतिरप्य-
 म्भुजन्मनि ॥ १४ ॥ अष्टाविंशोऽप्यराणां हेतुपरस्मिन्धरातले ॥ देवानां कार्यसिध्यर्थं
 संनविष्यामि सर्वथा ॥ १५ ॥ तदा नवत्ये मद्भावात्प्राप्य जन्मदृष्टक ॥ नृपतीनां सु

ना. च. ताः नृत्वा पत्नीजावंगमिष्यथ ॥ १६ ॥ इत्यास्वास्व हरिस्तास्तु प्रतिश्रुत्य परिगृहं ॥ विस
 र्जय स जगवान् जग्मुश्च निमताः ॥ १७ ॥ एवं विसर्जितास्ते न गताः स्वर्गं तदा मराः ॥
 ५८ रात्रा यकथयामासुः कारणं सकलेषु नः ॥ १८ ॥ श्रुत्वाथ मघवातामो हत्वा तंतस्य
 विस्तरात् ॥ तुष्टावतं महात्मानं नारी दृष्ट्वा तथो वशी ॥ १९ ॥ इन्द्र उवाच ॥ अहो धैर्यं मुनेः का
 मंतथैव च तपो बलं ॥ येनोर्वेक्षि वशी बाला तथा माः परिकल्पिताः ॥ २० ॥ इति श्रुत्वा
 प्रसन्नात्मा बभूवुः सुरादृतदा ॥ नारायणोऽपि धर्मात्मा तयस्या निरतो नवतः ॥ २१
 इत्येतस्सर्वमाख्यातं मुने हत्वा तमुद्भूतं नारायणस्य सकलं नरस्य च महाकृते ॥
 २२ ॥ तौ हि नृक्ष्मा र्जुनौ जातौ नृनारद्वरणा यच ॥ अंशेन नर तश्चेष्ट नृगोऽत्रा पवशा
 हि ॥ २३ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नृक्ष्मावतारचरितं विस्तरं एव हस्वमे ॥ संदेहो मम चि

त्रैलोक्यं निवारयमानद ॥ २४ ॥ ययोः पुत्रत्वमापन्नो विस्त्वं नंतौ महाबलौ देवकी व
 सुदेवौ तौ उवाच ॥ रवनाजौ कथं मुने ॥ २५ ॥ कंसेन निर्गते बंधौ पीडितौ बभूवुश्चरौ ॥ ययोः
 पुत्रो हरिः साक्षात्पसातो नवतः ॥ २६ ॥ जातो सौमथुरयां तु गो कुले सकथं गतः ॥
 कंसहत्वा द्वारवत्यानिवासं क्षतवान् कथं २७ कुलं च दिनुशापेन केशमुत्पाद्य रा
 रुणं कथं नाशितवाकृष्णरनीत्यानगवानपि ॥ २८ ॥ नारावतरणं क्षत्वा वासुदेव
 सनातनः ॥ देहं मुमोच तरसा जगाम च दिवं हरि ॥ २९ ॥ पितुः पर्यागतं देशं समु
 द्रं पावनं तथा ॥ त्यक्त्वा नायतिरेदेशं गतवान् सकथं हरे ॥ ३० ॥ पापिष्ठानां च नारे
 ण व्याकृता नृचमेदनी ॥ ते हत्वा वासुदेवेन पार्थेनामितकर्मणा ॥ ३१ ॥ लुं वि
 ताये हरेः पत्न्यं ते कथं च निवापिता ॥ चौराघोराः पिशाचाश्च दृष्टुं श्लाघ

मन्त्र

५९

पार्थिवः॥३३॥ सोमदत्तादयः सर्वे निहता संयुगे नृपाः॥ तेषामुत्तारितो नारश्चौराणां न
रुतः कथं॥३४॥ नक्षत्रपत्न्यः कथं दुःखं प्राप्ताः प्रांते पतिव्रता॥ संदेहो यं मुनिश्चेष्टचित्ते
मेपरिकल्पितः॥३५॥ वसुरेवस्तु धर्ममाप्नुवतुः खेन पापिनः॥ त्यक्तवान्सकथं प्राणात्र
पमृत्युं जगाम ह॥३६॥ पांडवा धर्मसंयुक्ताः क्षत्रिचनिरताः सदा॥ ते कथं दुःखं नोक्ता रे
ह्यज्वन्मुनि सत्तम॥३७॥ शौपदी च महाजागा सा कथं दुःखं नागिनी॥ वेदी मध्याह्नस
जाता लक्ष्म्यं स न वासती॥३८॥ शौपदी च॥ स न यां समानी तारजे होष समन्वि
ता॥ बलादुशा सने नाथ केरुण हण कश्चि ता॥३९॥ पीडिताराज्ञाथ वनमध्यगता सती
तथैव कीचके नापिता रुदती नृशं॥४०॥ पुत्राः पंचैव तस्यास्तु निहता शोणि नागृहे॥ सु
नशया सुतो युद्धे वा एव निपातितः॥४१॥ तथा चैव कीचका पुत्राः षट्कंशेन निष्पृदिताः स

५९

मर्थेनापि हरिणां दैवं हि नान्यथा कथं॥४२॥ यादवानां तथा शोपे प्रजा से निधनं पुनः॥
कलत्रे ये तथा तीव्रे तत्पत्नी मां च लुं वने॥४३॥ विष्णुणा चेश्वरेणापि साक्षान् नारायणे च
उग्रसेनस्य सेवां वैदा सवस्म तं रताः॥४४॥ संदेहो यं महानेद्य नरनारायणे मुने॥ सर्व
जंतु समानत्वं व्यवहारे निरंतरं॥४५॥ इव शोकादयो नृवाः सर्वेषां सदृशा कथं॥ इव
रस्य हरे ममि नारायणमप्यन्यथा गति॥४६॥ एतद्विस्तरतो ब्रूहि त्वक्षस्य चरितं महत्॥ अ
लौकिकं किं हरिणा ततं कार्यं महीतले॥४७॥ इतान् प्रायुक्ष्य देव्याः क्षेत्रेन महता पुनः
कैश्वर्यशक्तिः प्रथिता हरिणा मुनि सत्तम॥४८॥ रुक्मणि हरणे नूनं गृहीत्वा प्यपलाय
नं॥ सतं हि वासुदेवेन चौरव चरितं तदा॥४९॥ मथुरामं उलं त्यक्त्वा समुद्रं कुलसंगतं
जरासंधं यान्नेन दारका गमनं रतं॥५०॥ तस्य केनापि न ज्ञातो जगवान् हरिश्चरः॥

जा. च.

६०

किंचत ब्रूहि मे ब्रह्मण्कारणं तेन गोपने ॥ ५१ ॥ एते चान्ये च बहवः संदेहा वासवी सुतः ॥
नारायाण्य महा नाग सर्वज्ञो सिद्धिजो नमः ॥ ५२ ॥ गोप्यस्तथैकः संदेहो रुदयान्न निव
र्तये ॥ पंचाव्याः पंच भर्तृत्वं लोके नुगुप्सितं न किं ॥ ५३ ॥ सचाचारप्रमाणं हि प्रवदंति
मनीषिणः ॥ पशुधर्मः कथं ते स्तु समर्थैरपि संश्रुतः ॥ ५४ ॥ नीष्माणपित्तं किं वा हे
वरूपेण नूतले ॥ गोलकौतौ समुत्पाद्य कुलस्य रक्षणं मुने ॥ ५५ ॥ धिग्धर्मनिर्ण
यः कामं मुनिभिः परिदर्शितः ॥ येन केनाप्युपायेन पुत्रोत्पादनलक्षणः ॥ ५६ ॥ ॥ इ
ति श्रीनागवलि महापुराणे चतुर्थस्कंधे समदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ आस उवाच ॥ ॥ शृणु रा
ज न्ववस्मा मित्तद्व्यस्य चरितं महत् ॥ अथ तारकारणं च देव्या चरितं मद्रुतं १ धरेकरा
जराकांता रुदंती चाति कर्षिता ॥ गोरूपधारिणी दीना नीता त्रिविष्टिपंगता ॥ २ ॥ एषा

६०

शक्रेण किं ते द्युवर्तते दुःखमेदिनि ॥ पीडितं च केन त्वं ब्रूहि दुःखं वसुंधरे ॥ ३ ॥ त
वृत्तेना तदेवा च शृणु देवे इमे रिव लं ॥ जराकांता स्मिमानदा ॥ ४ ॥ जरासंधो महा
पायो मागधेषु गतिर्मम शिशुपालस्तथा चैद्यः काशिराजः प्रतापवान् ॥ ५ ॥ रु
क्मी च बलवान् कंसा नरकश्च महाबलः ॥ शाल्वसो जपतिः क्रूरः केशीधेनुकवसका
६ ॥ सर्वधर्मविहीनाश्च परविशधिनः ॥ पापाचारा मदेन तत्रा कालरूपाश्च पार्थिवाः
७ ॥ ते रहं पीडिता शक्रनाराकांता हमाविजो किंकरो मिथगलामिका चिंता मे महती
स्थिता ॥ ८ ॥ पीडिता हं बराहेण विष्णुना प्रनविष्णुना ॥ शक्रजानी हि हरिणा दुःखा दुःखत
राजताः ॥ ९ ॥ यतो हं दुष्टैरेतैः कवपयस्यात्मजेन वै ॥ कृता हं दिव्या ज्ञेयममृतमिदं
हाणवे १० नतदा शूकररूपेण विष्णुना निहतोऽप्यसौ ॥ उद्धता हं बराहेण स्यापिता न

ना.च.

६१

ता॥११॥ नोचेद्रसातलेस्वस्थानवेहंद्रहाक्किल॥ नशक्तास्यद्यदेवेशदुष्टानां नार
मद्रुतं॥१२॥ अथेदुःसमातिव्यष्टाविंशतिमः कलि॥ तदाहं पीडिताशक्रगतास्माशु
रसातलं॥१३॥ तस्मान्नंदेवदेवेशदुःखरूपाण्यस्य च॥ पारशो नव नारं मेहरपादौ न
मामिते॥१४॥ ॥ इंदुवाच॥ ॥ इमे किंते करे मय्यद्य ब्रह्मणो व्रज॥ अहं तत्रागमि
सतेऽः खं हरिष्यति॥१५॥ तच्छ्रुत्वा त्वरिता दृष्ट्वा ब्रह्मलोकजगाम ह॥ शक्रोऽपि दृष्ट
तः प्राप्तः सर्वदेवपुत्रः सह॥१६॥ सुरभीरुदमानां च दृष्ट्वा वाच प्रजापतिः॥ महीना
त्वामहाराज ध्यानं न सस्मितं वच॥१७॥ कस्माद्दुःसिकल्याणिकिंतेऽः खं वराधुना
पीडितासि च केन त्वं पापान् चारेण नूनुज॥१८॥ धरा उ॥ ॥ कलिरायाति दुष्टोऽयं वि
चमि तद्ग्याहं॥ पापाचाराः स्तत्र न विष्यंति जगत्पते॥१९॥ राजानस्तु दुष्टाचार

६१

परस्परविरोधिना॥ चो रकं मरिताः सर्वे राक्षसाः पूर्ववैरिणः॥२०॥ तान् हत्वा नृपतीन्
जीरं हर मे कुरु राक्षसः॥ पीडितास्मि महाराज सैन्यनारेण नूनुज॥२१॥ ब्रह्मावाच
॥ नाहं शक्रस्तथा देवी नारावचरणौ तव॥ गच्छावः चारणं विस्मोर्देवदेवस्य चक्रिणः२२
स ते नारायणो हं वै करिष्यति जना हिनः॥ पूर्वमया पिते कार्यं चिंतितं सुविचार्य च॥२३
मास उ॥ ॥ इत्युक्त्वा वेदकत्रासौ पुरस्कृत्य सुरांश्च गां॥ जगाम विष्णु सदनं हं सासु
दश्चतुर्मुख॥ तत्र गत्वा सुरश्रेष्ठ देवदेवं जना हिनं॥ तुष्टाव वेदवाक्यैश्च भक्तिप्रवणमा
नसाः॥२४॥ सहस्रशोषातिमसि सदस्त्राज्ञः सहस्रपातू॥ त्वं वेदपुरुषः सर्वदेवस
नातनः॥२५॥ नूत पूर्व न विष्यं च वत्तमानं च यद्दिनो॥ अमरत्वं त्वया दत्तमस्माकं च
रमायते॥२६॥ एतावान्महिमा ते स्ति न को वेति जगन्नये॥ त्वं कत्राचि विद्वत्तचित्त्वसा

जा.च.

६२

लीगतिरीश्वरः॥१२८॥ ॥ व्यासः ॥ ॥ इति उतः प्रनुर्विष्णुः प्रसन्नो गरुडध्वजः॥ इति
चरहो देवान् ब्रह्मादीन्दीनमानमान्॥१२९॥ पप्रच्छ स्वागतं देवान् प्रसन्नो वह्नो हरिः
ततस्त्वागमने तेषां कारणं च विस्तरं॥१३०॥ तमुवाचा ज्वजो नत्वा धराऽखं स विस्तरं॥
आरावतरणं विष्णोः कर्तव्यं ते जनाद्भिः॥१३१॥ नु विस्तरं वा वजारं त्वं वा परं श्रुतां गते॥
इत्वा दुष्टं नृपानुर्वाहिरज्ज्वरदयानिधे॥१३२॥ विष्णुः॥ ॥ नाहं स्वतंत्र एवात्र न ब्रह्मा
न शिवस्तथा॥ नेंद्राग्निनयमस्त्वष्टावरुणः पवनस्तथा॥१३३॥ योगमायावशे स
र्वमिहं स्थावरजंगमं॥ ब्रह्मादिस्तं वृषयं तं गुणसूत्रेण ग्रथितं॥१३४॥ यथारसा प्र
कृतिः कर्तुमिच्छति पमज्ज॥ तथा करोति सततं वयं सर्वं चतुर्धा॥१३५॥ यद्यहं स्यात्
तत्रोत्रचितयं नु धिया किल॥ कथं न वामिमसो हं कस्यो वामहा एवे॥१३६॥ ति

६२

यं यो निष्पुको नोगः काकीर्त्तिकिं सुखं पुनः॥ किं गुणं किं फलं तत्र सुदयो निगत
स्य मे॥१३७॥ कोलो वाय नृसिंहो वा वा मनो वा न वामिकिं॥ जमदग्निं सुतः कस्माद्बु
वेहं नृपांतत॥१३८॥ नृशिं संवाक्यं कर्म क्षतवानस्मि नूतने॥ सततं जह्नु रुद्राश्च स
पूरयेयं कथं पुनः॥१३९॥ तत्कथं जमदग्नेश्च पुत्रो नूतास्तयियान्॥ ब्राह्मणी तनुमाश्चि
त्पनिहन्मिनिर्दयः किल॥१४०॥ रामो नूताय देवेन्द्रः प्रविशे हृदयं कं वनं॥ पद्मतिश्चिर
वासा च नटा वल्कलवामुनः॥१४१॥ असहायो त्वपां ये यो निपादश्च निजने॥ कुर्व
न्नाखेटकं तत्र विचरामि गतत्रयः॥१४२॥ न वेदाहं मृगं हैमं मायया मोहितस्तदा॥
उदृजे नानकीत्यक्त्वा निगतिस्तदा नुगः॥१४३॥ लक्ष्मणोऽपि च तां सत्कानि गतो मत्स
दानुगः॥ वारितोऽपि मया त्यर्थं मोहितः प्रकृतिगुणैः॥१४४॥ निश्चरूपं ततः सत्ताराव

जा. च.

६३

एः कपटाश्रयिः ॥ जहरो गत्यतरसा जानकी शोककरितां ॥ ४५ ॥ शोकदुःखान्निम
यारुदितं च वने वने ॥ सुग्रीवेण च मित्रत्वं ज्ञतं कार्यं वशा मया ॥ ४६ ॥ अन्यायेन हतो
बाली पापं च न विचारितं ॥ सह्यान्वानरा नृत्वा लंका प्रयांचलितः पुनः ॥ ४७ ॥ अ
मेण बहूनासिंधोसे तु बंधः ज्ञतस्तथा ॥ युद्धं च हरुणं तत्र ज्ञतं मेराज्ञसैः सह ॥ ४८ ॥
बद्धो हं नागपाशैस्तुल्यश्मश्रुममानुज ॥ विसंज्ञैः पतितो दृष्ट्वा वानरा विस्मयं गताः
४९ ॥ गरुडेन तदा गत्य मोचितो भ्रातरौ किल ॥ चिंता मे महती जाता दैवः किं वा क
रिष्यति ॥ ५० ॥ कृतं राज्यं वने वासी मृतः स्नातः प्रिया कृताः युद्धे कष्टं दृष्ट्येव मये किं
वा करिष्यति ॥ ५१ ॥ प्रथमं तु महदुःखं राज्यं त्यक्त्वा वनाश्रयः ॥ राजपुत्रासमं नूनं
धनहीनस्य मे सुराः ॥ ५२ ॥ वराटकापि मित्रा मे न दत्ता वननिगमि ॥ पतति रसदोषो

६३

हं धनहीनश्च निगतिः ॥ ५३ ॥ चतुर्दशैव वषाणि नीतानि च तदा मया ॥ क्षात्रं धर्मपेरि
त्यज्य व्याधुत्सामहावने ॥ ५४ ॥ देवाद्युद्देजयः प्राप्त निहतो सौ दृष्ट्वा ननः ॥ अनी
ता च पुनः साता प्राप्ता यो ध्या मया तथा ॥ ५५ ॥ वषाणिकति चित्रत्र सुखं संसारं
जवं ॥ प्राप्तं राज्यं च संपूर्णं को राजानां निरामयं ॥ ५६ ॥ सुखं वै वत्समानेन प्राप्तं राज्येन
वै तदा ॥ लोकापवादनीतेन त्यक्त्वा सीता वने मया ॥ ५७ ॥ कांता विरहजंडुः स्वपुनः प्रा
प्तं दुरासदं ॥ पातालं सागता पश्चात् धरां नीत्वा धरात्मजा ॥ ५८ ॥ एवं रामावतारे मे दुःखं
प्राप्तं निरंतरं ॥ परतंत्रेण तन्मूनं स्वतंत्रः को न वेत्तथा ॥ ५९ ॥ पश्चात् कालवशात् प्राप्तः
स्वर्गं न्नातु समन्वितः ॥ परतंत्रस्य कावात्तविक्रव्या विबुधेन वै ॥ ६० ॥ परतंत्रोऽस्मि हं नू
नं पश्येतेति श्रामय ॥ तथा त्वमसि रुद्रश्च सर्वे चान्ये सुरोत्तमा ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीजा

भा. च.

६४

॥ वने महापुराणे चतुर्थस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥ ॥ आसउ ॥ ॥ इत्युक्त्वा नगवान् वि
ष्णुः पुनराह प्रजापतिं ॥ यद्वशे च वयं सर्वे तं त्वं जानासि पद्मज ॥ १ ॥ वयं मायावतः का
मेन स्मरामि जगज्जुहं ॥ परमं पुरुषं शांतं सचिदानंदमव्ययं ॥ २ ॥ वयं मायावताः
कामं ॥ अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शिवो हं मतिमोहितः ॥ न जानीमो वयं धाता धरं ब्रह्म
सनातनं ॥ ३ ॥ यन्मायामोहितश्चाहं सदावर्ते महात्मनः ॥ परवान्दरुपां चाली
मायिकस्य यथावशा ॥ ४ ॥ न वतापि तथा दृष्टा विभूतिस्तस्य चाद्भुता ॥ कल्पादौ न व
युक्तेन मयापि च सुधा एव ॥ ५ ॥ मणिदीपेथ मंडारविटपाश्च मम मंडले ॥ समाजे तं
ब्रह्मदेवीतां श्रुतानि वचनानि च ॥ ६ ॥ तस्मात्तां परमां शक्तिं स्मरं त्वद्यसुराः शिवां ॥
सर्वकामप्रदां मायां प्रकृतिपरमात्मनः ॥ ७ ॥ आसउ ॥ इत्युक्त्वा हरिणा देवा ब्रह्मा

६४

द्यानुवनेश्वरी ॥ स स्मरुमनि सा देवी योगमायां सनातनी ॥ ८ ॥ स्मृतमात्रा तदा देवी
प्रत्यक्षं दर्शनं दहौ ॥ दृष्ट्वा प्रमुदिता देवास्तुष्टुबुक्ता सदृशितां ॥ ९ ॥ देवा ऊचुः ॥ मातर्नमो
मनुवना त्रिहरे प्रसीद शान्ते विधेहि कुरु कार्यमिदं दया देभारं हरस्व विनिहस सुरा
रिवयं मद्या महेश्वरि सतां कुरु शान्तवानि ॥ १० ॥ कंसोक्तो ज्योत्स्नवने इत्युतश्च केशी
बार्हस्पत्यो वक्रवकी खरशाब्जमुख्या ॥ रुक्मा विहरथ वृषः शिशूपाजमुख्या नृहत्वा इ
रस्व जगती नरमाश्रुमातः ॥ ११ ॥ ये विष्णुजा वीनिहताः किल शंकरेण ये वा सवेन
समवेन समरे बलवीर्यमिताः ॥ तेषां विकेतवत्त्वां कुरु दीप्तते जैलक्ष्मी शशंकरश
चीपती निर्जवानि ॥ १२ ॥ यं त्वं बुजाक्षि दयसे न सुरा न कदाचिन्किंते समा रणमुखे
पिशरैः प्रहर्तुः शक्तिं विना हरिहराजमुखाः सुराश्च तेनेश्वरा विचलितुं तव तेजसीनाः

भा. न.

६५

१३॥ किंधारणाविरहितः प्रचुरप्यनंतोधर्तुधरांचरजनीशकलाविहीनः॥ प्रद्योतिर्लु
रविरपीडकिलाग्रनश्चस्वाहोजितस्तुक्तमग्निरलं किमत्रं॥ १४॥ इन्द्र॥ वाचावि
नाविधिरलं नक्तीहविश्वं कर्तुं हरिः किमुरमारहितो यथातुं॥ संहर्तुमीशरुमया
मितरीश्वरः किंतेतानिरेवसहिताः प्रभवः प्रजेशः॥ १५॥ धर्तुं पविनहिन्नवामिक
दाचनाहमंबीश्वरो तव कलारहितस्त्रिलोकाः॥ कर्तुं प्रचुरत्वमनयेन्न तथा विह
र्तुं त्वं वै समस्तविज्वेश्वरिचासि नूनं॥ १६॥ आसउ॥ एवंस्तु तातदा देवीताना इ
विवुधोन्नमान्॥ किं वः कार्यं कृवंत चकरोमिविगतज्वज॥ १७॥ असाध्यमपिलो
केस्मिन्तत्करोमि सुरेसितां॥ रांसंतु नवतां तत्संधरायाचासुरोन्नमाः॥ १८॥ देवा
ऊचुः॥ वसुधेयतराक्रांतासंगोप्ताविवुधान् प्रति॥ रुदंती वेपमाना च पीडिता

६५

दुष्टनूनुजैः॥ १९॥ नारायहरां चास्याः कर्तव्यं नुवनेश्वरि॥ देवानामीशितं कार्य
मेतद्बाधुना शिवे॥ २०॥ घातिस्तु पुरामातस्तया महिषरूपधक॥ दानवोति
बलाक्रांतस्तसहायाश्चकोटिशः॥ २१॥ तथाष्टं नो निष्ठुं नश्चरत्तवीजस्तथाप
रः॥ चंडमुंडौ महावीर्यौ तथैव धूम्रलोचना॥ २२॥ दुर्मखोडः सहस्रैव करालश्चाति
वीर्यवान्॥ अन्ये च बहवः क्रूरास्त्वयैव विनिपातिताः॥ २३॥ तथैवाद्यसुरा रीतं न
हिसर्वान्महीनुजः॥ नारं हरधरायाश्च उदरं नुनुजां॥ २४॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी दे
वानां विकाशिका॥ संप्रहस्य सिता पांगी मेघगंजी श्यागिरा॥ २५॥ श्रीदेमुवा
च॥ मये हं चित्तं पूर्वं मंत्रावतरणं सुरा नारावतरणं चैव यथावदुष्टनूनु
जां॥ २६॥ आसउ॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी॥ सर्वमयानि हंतव्या हैत्याशाये मही

भा.च. जुजा॥ मागधामहाजागाः स्वरात्तामंदतेजसा॥२७॥ नवद्विरपिस्वरंशैवरवतीर्ध
६६ धरातले॥ ममक्रियुक्तैः कर्तव्यनारावतरणं सुराः॥२८॥ कश्यपोदिति संयुक्तः
शापाच्च यादशांपते॥ यादवानांकुले पूरेन वितातकडुडुभिः॥३०॥ तथैव नृ
गुशापादेन गवान् विष्णु रम्यः॥ अंशेन न वितातत्र वसुदेव सुतो हरिः॥३१॥ तदा
हंप्रनविष्णामि यशोदायां च गोकुले॥ कार्यं सर्वं करिष्यामि सुराणां सुरसत्तमाः
३२॥ कारागारे हरिं जातं प्रापयिष्यामि गोकुले॥ शेषांशं देवकी गतं तिस्रं नमि
ष्यामि रोहिणी॥३३॥ मम क्रोपचितैश्चर्यो विष्णुः कर्त्राय संक्षयं॥ उष्टानां नृनु
जां कामं द्वापरांते सुनिश्चितं॥३४॥ इंशेप्यनुनिः सत्ता करिष्यामि बलक्षयं॥ धर्मा
शोपितथाराजा न विष्यति युधिष्ठिरा॥३५॥ वाद्यं शोनी मसेन श्वश्रिनां शो

यमावपि॥ वंशो रं सो ष्यगां गेयो करिष्यति बलक्षयं॥३६॥ व्रजंतु नृवना न्ययध
रा नवतु सुस्थिता॥ नाराव तरणं नूनं करिष्यामि सुरोत्तमाः॥३७॥ सत्त्वानि मि
त्रमात्रा तता स्वरात्ता हतं संशयः॥ ऊरुक्षेत्रे करिष्यामि सत्रियाणां च संक्ष
यं॥३८॥ असूयेष्यमिति स्तुत्ता ममता मुदिता स्पृहा॥ जिगीषोन्मादिनी मोहा
शक्तयः संमता ममा॥३९॥ गतानिः संयुताः सर्वं करिष्यंति जनक्षयं॥ परस्परं
मृधं कृत्वा क्षयया स्यंतिया हवाः॥४०॥ नारायणस्य चरापेन वंशच्छेदो न विष्यति
नगवानपि रापेन त्यक्तानैज कलेवरं॥४१॥ नवंतोपि निजा शैश्वरायाः शार्ङ्ग
धन्वनाः॥ प्रनवंतु सनारी कामधुरायां च गोकुले॥४२॥ आसउ॥॥ इत्युक्त्वा
तद्दधे देवी योगमाया परात्मनः॥ सधरा देवताः सर्वजगुस्त्वान्यालया निच

ना. च.

६९

॥६३॥ धरापि सुस्थिता जाता स्या वा केन तोपि वा ॥ उषधी वीरुधोपेताः वनूवज
नमेजय ॥ ६४ ॥ प्रजाश्च सुस्थिता जाता न हि ज्ञायमहोदयः ॥ संतुष्टा मुनयः सर्वे वनूव
धर्मितसराः ॥ ६५ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकौ नविंशोऽध्यायः ॥
१९॥ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु नारद वक्ष्यामि नारावतरणं यथा ॥ कुरुक्षेत्रे प्रजापते च तं
योगमायया ॥ १ ॥ यदुवंशे समुत्पन्निर्विघ्नो रमिते ते जसः ॥ नृगशापबलेन च ॥ क्षिति
नारसमुत्तारनिमित्तमिति मे मतिः ॥ मायया विहितो योगो वियोगो विघ्नो जन्मधरात
ले ॥ ३ ॥ किंचिन्नृपदेवी सा ब्रह्मा विष्णु हरमपि ॥ नर्तयत्यनिशं माया त्रिगुणा ह्यपराकि
मु ॥ ४ ॥ गतवाससमुच्छं यदुःखं विष्णुमूत्रवासजं ॥ विघ्नो रापाहितं सम्यक् यथा विग
लितं यथा ॥ ५ ॥ पुराणमावतारिणि निर्जरावानरात्तता ॥ विदितं ते यथा विष्णुदुःखपात्रं

६९

ततः ॥ क्षितौ ॥ ६ ॥ आहौ गतं तदुःखं राज्यापहरणं तथा ॥ सीताविरहसंतप्तो रुरो
दन्नमातुरः ॥ १० ॥ यो ह्यलुप्त्या दयान्मूढः कगताननकात्मजा ॥ न क्षिता वा कृता केन
क्रवंत्यच्चतरायनः ॥ ११ ॥ लक्ष्मणा इमं रिष्यामि कांताविरहदुःखितः ॥ तं चापि म
म दुःखेन मरिष्यति वने नुजः ॥ १२ ॥ आवयो मरणं ज्ञात्वा मातामम मरिष्यति ॥ शत्रु
घ्नोऽप्यति दुःखार्तः कथं जीवितुमर्हति ॥ १३ ॥ सुमित्रा जीवितं जत्या सुत्रव्यसनकर्त्ति
ता ॥ पूर्णकामाथ कैकेयी जाता पुत्रसमन्विता ॥ १४ ॥ किं करोमि क्व गत्तामि त्वदधी
नं च जीवितं ॥ समाश्वासय मां ह्रीं न प्रियं न कनं हि नि ॥ एवं विलप्यमानेन रामेणाभि
तते जसा ॥ वनवनेऽत्र मन्त्रव्रीक्षिता जनकात्मजा ॥ १७ ॥ शरण्यः सर्वलोकानां रामः
कमललोचनः ॥ शरणं वानराणां स गतो मायाविमो हिताः ॥ १८ ॥ सहाया त्वानराक

भा.च.

६८

त्वावबंधवरुणालयं॥ जधानरावणंवीरं कुंजकर्णसहोदरं॥ १९॥ शानीयचततःसी
तांरामोदिव्यमकारयत्॥ सर्वतोपिधृतांमत्तारावणनदुरात्मना॥ २०॥ किंनवीमिमहा
राजयोगमायाबलंतव॥ ययाविम्वमिदंसर्वन्नामितंनमतेकिल॥ २१॥ एवंनानाव
तारेत्रविष्णुशापवशांगतः॥ करोतिविविधावेष्टादेवाधीनाःसदैवदि॥ २२॥ तथैवक
थयिष्यामिन्नस्तस्यापिविचेष्टितं॥ प्रजवंमानुषेलोकेदेकार्थसिद्धये॥ २३॥ कालिं
दीपुलिनेरम्येमासीत्मधुवनंपुरा॥ लवणामधुपुत्रानूहानवोबली॥ २४॥ दि
जानांडुःखःपापोवरदानेनगर्वितः॥ निहतोसोमहाजागलक्ष्मणस्यानुजेनवे॥ २५
शत्रुघ्नेनाथसंग्रामेननिहत्यमहोक्तं॥ वासितामथुरानामपुरीपरमशोभना॥ २६
सततपुष्कलासौहोपुत्रौशत्रुनिषूदनः॥ निवेश्यराज्येमतिमान्कालेप्राप्तेदिवं

गतः॥ २७॥ सूर्यवंशक्षयेतांतुयादवाःप्रतिपेहिरे॥ मथुरांमुक्तिदांसात्तातयया
तितनयाःनृप॥ २८॥ शूरसेनानिधिशूरस्तत्रानूमेदनीपति॥ मथुरांनशूरसेनोश्च
चुनुजेविषयानृप॥ २९॥ तत्रोत्पन्नःकश्यपांशःशापाद्वरुणस्यवे॥ वसुदेवश्चिरत्नात
ःशूरसेनसुतस्तदा॥ ३०॥ वैश्यवृत्तिपरसोऽनून्मतेपितरिमाधव॥ उग्रसेनोऽशशासोऽं
कंसस्तस्यात्मजानवत्॥ ३१॥ अदितिर्देवकीजातादेवकस्यसुतातदा॥ शापाद्वरुणस्या
थकश्यपानुगताकिल॥ ३२॥ दत्तासावसुदेवायदेवकेनमहात्मना॥ विवाहेवितेतत्र
वाऽनूजगनेतदा॥ ३३॥ कंसकंसमहाजागदेवकीगर्भसंभव॥ अष्टमस्तुसुतःश्रीमान्
तवाहंतानविष्यति॥ ३४॥ तच्छ्रुत्वावचनंकंसोविस्मितोऽनून्महाबलः॥ देववाचं चतां
मत्वासत्यं चिंत्यामवापह॥ ३५॥ किंकरोमीतिसंचिंत्यविमर्शमिकरोन्नदा॥ निरुमे

ना.च. नांममेमृत्युर्नवेदोवसत्वरः॥३५॥उपायो नान्यथास्मिन्कार्येमृत्युनयावहे॥इयंपितृ
 ६९ धसा पूज्याकाशं हन्मीत्यचिंतयत्॥३६॥पुनर्मिमांसयामासमरणं मेपितृधसात्॥पा
 पेनापिप्रकर्तव्या देहरक्षा विपश्चिवा॥३७॥प्रायश्चित्तेन पापस्य मुक्तिर्भवति सर्वथा॥प्रा
 णरक्षा प्रकर्तव्या बुधैरप्येन सा सदा॥३८॥विचिंत्य मनसा कंसखड्गमाराय सत्वरः जया
 इतां वरारोहां के शेषा कृष्य पापक्षत्॥३९॥विकोशं खड्गमुद्यम्य इतु कामाऽराशयः॥पर्य
 तां सर्वलोकानां न वोढानां च कर्षह॥४०॥हत्यमानां च तां दृष्ट्वा हाहाकारो मदानमृतः॥
 वसुदेवानुगावीरा युद्धा योद्यत कार्मुकाः॥४१॥मुंचमुंचेति प्रोवाच तंतदाद्भुतसाहसं॥
 कश्यपो च यत्वं च देवकी देवमातरं॥४२॥तच्छ्रममनवहो रं वीराणां च परस्परं॥वसुदे
 वसहानां वै कंसेन च महात्मना॥४३॥वर्त्तमाने तथा युद्धे हारुणे लोमहर्षणे॥कंसं नि

६९

वारयामासुर्दृष्ट्वा ये यदुसन्नमा॥४४॥पितृद्वसेयं च ते वीरपूजनीया च बालिना॥नहं
 तव्या त्वया वीरविवांशे सवसंगमे॥४५॥स्त्रीद्वत्या दुःसहा वीर — — — — —॥भूत
 नाधितमात्रेण न कर्तव्या विजानता॥४६॥अंतर्हितेन केनापिशत्रुणा तव चास्यता
 नाधितं न जवे किंवा नूनं माया बलं किल॥४७॥यशस्तस्ते विद्याता यवगृहस्य च॥अ
 रिणारचिता एणी गुप्तमाया विहानृप॥४८॥विजेषी वीरमुख्योऽपि नूतनाधितत्रेधितः
 यशमूलविद्यातार्थमुद्यमो यंतवानय॥४९॥पितृधसान इतव्या विवाहसमये पुनः
 नवितव्यं मद्रागज नवेच्च कथमन्यथा॥५०॥एवं निवार्यमाणोऽपि यदा सौ न निवर्त्त
 ते॥तदा तं वसुदेवोऽपि नीतितः प्रतिजाघत॥५१॥कंस्य सत्यं न वीरस्य ह्यसत्या धारं न
 गन्त्रयं॥हास्यामि देवकी पुत्रानुत्पन्ना तव सर्वशः॥५२॥आतं जातं सुतं तु न

भा. च.

७०

दशमिनुपोत्तमा॥ कुंजीपाकेमहाधोरेपतंतुपूर्वजामम॥ ५३॥ तच्छ्रुत्वावचनं शौरेयदिवा
येपुरास्थिता॥ ऊचुस्ते त्वरिताः कंससाधुसाधुपुनः पुनः॥ ५४॥ न मिथ्या ज्ञाषते क्वापि
वसुदेवो महामनाः क्लेशं मुंचमहानागस्त्री इत्यापातकं तथा॥ ५५॥ व्यास उ॥
एवं प्रबोधितो कंसो यदुद्वेगं दातुं निः॥ क्रोधं त्यक्त्वा स्थितस्तत्र सत्यवाक्यानुमोदिता
ः ५६॥ ततो दुंदुभ्यो रेडुवादित्राणि च सर्वशः॥ जयराहंतु सर्वेषां मुत्पन्नस्तत्र संसदि॥
५७॥ विवाहकार्याणि ततः पराणि समाप्य सर्वाणि च शूरसूनु॥ जगाम गेहं स्वजनानु
वृत्तो न वोढ्यावीनयस्तस्वी॥ ५८॥ ॥ इति श्री नारायण महापुराणे चतुर्थस्कंधे देवकी
विवाहो नाम विंशोऽध्यायः॥ २०॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ अथ काले सुसंज्ञाते देवकी देवरूपिणी
गर्भं दधार विधिवद् वसुदेवेन संगता॥ १॥ पूर्णेऽथ दशमे मासि सुषुप्ते सुतमुत्तमं॥ रूपाव

यवसंपन्नं देवकी देवप्रथमं यशः॥ २॥ तदा ह वसुदेवस्तां सत्यवाक्यानुमोदितः॥ ज्ञाविता
च्च महानाग देवकी देवमातरं॥ ३॥ वरो रुसमयो मेतं जानास्व सुतां परि॥ मोचिता त्वं
महानागे रापथे नमया तदा॥ ४॥ पुत्रोऽयं ते सुकेशांते रास्यामि ज्ञातुं जेतवा॥ खले कं
से विनाशार्थं देवैः किं वा करिष्यति॥ ५॥ विचित्रकर्मणां पाको दुर्ज्ञेयो प्राप्ततात्मनिः
सर्वेषां किल जीवानां कालपाशानुवर्तिनां॥ ६॥ नोक्तं स्वतः कर्मश्रुतं वा यदिव
श्रुतं॥ प्रारब्धं सर्वथैवात्र जीवेन विधिनिर्मितं॥ ७॥ देवक्युवाच॥ ॥ स्वामिन् पूर्वज्ञतं
कर्म नोक्तं सर्वथानृनिः॥ तीर्थैस्तपोनिर्दानैर्वा किं न याति स्रयं हितम्॥ ८॥ लिपि
तं धर्मशास्त्रेषु प्रायश्चित्तं विधिं नृप॥ पूर्वाज्जितातां पापानां विनाशाय महात्मनिः
९॥ ब्रह्महं महारी च सुरापो गुरुतल्पगः॥ द्वादशाष्टव्रते चोर्लेशुद्धिं याति सतागमः
१०॥ मत्वादिनिर्यथोद्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधानथः॥ तथान्नत्वा नरः पापान्मुच्यते वा नथ

भा. च.

७१

११॥ विगीतवचनास्ते किं मुनयस्तत्त्वदर्शिनिः॥ याज्ञवल्क्यादयः सर्वे धर्मशास्त्रप्रवर्तकाः
१२॥ न वितव्यं न वत्सेव यद्यं निश्चयः प्रज्ञो॥ आयुर्वेदस्तु मिथ्येव मंत्रवादास्तथास्मिन्नाः
१३॥ उद्यमस्तु रथा सर्व एवैवै देवनिर्मिताः॥ न वितव्यं न वत्सेव प्रवृत्तिस्तु निरर्थकाः॥ १४॥
अग्निष्टोमार्हिकं व्यर्थं नियतं स्वर्गसाधनं॥ यदा तथा प्रमाणं हि वृथैवाप्तस्तु नापितं॥
१५॥ वितथे तत्प्रमाणे तु धर्मोऽस्तिः प्रवर्तते॥ उद्यमे च तत्ते सिद्धेः प्रत्यक्षेणैव साध्यते॥ १६॥
तस्मादत्र प्रकर्तव्यं प्रपञ्चश्चित्तकल्पितः॥ यथा यं बालकः सौमं प्राप्नोति मम पुत्रकः
१७॥ मिथ्यायदि प्रकर्तव्यं वचनं शुश्चित्तकल्पितः॥ यतश्च हृषणं किंचित्प्रवदन्ति मनी
षिणः॥ १८॥ वसुदेव उ॥ निशामय महाभागे सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥ उद्यमः खलु कर्तव्य
फलं देव वशानुगं॥ १९॥ त्रिविधानीह कर्माणि संसारे त्रपुराविहः॥ प्रवदन्ति हि ज्ञा
वानां पुराणेष्वगमेषु च॥ २०॥ संचितानि च जीर्णानि चारब्धानि सुमध्यमे॥ वर्तमाना

नो निवा मोरुत्रै विध्यमिह कर्माणि॥ २१॥ शुचानि कर्माणि बीजं नूतानि च॥ वर्त
माना मुक्तानि काले तिष्ठन्ति सर्वथा॥ २२॥ पूर्वदेहं परित्यज्य जीवः कर्मवशानुगः॥ स
र्वं वा नरकं वा पि प्राप्नोति स्वकृतेनैव॥ २३॥ दिव्यं देहं च संप्राप्य यातनां देहमप्यथ॥ नृन
क्ति विविधान्नो गान्त्वर्गं वा॥ २४॥ नो गांस्ते च यद्देहं तस्मिन् समयस्तस्य जायते॥ लिङ्गदेहे
न सहितं जीवलिङ्गं च योजयेत्॥ २५॥ तदेव संचितेन च कर्मस्य कतिचित्पुनः॥ यो
जयत्येवं कालः कर्माणि प्राकृतानि च॥ २६॥ देहेनानि वजावेन शुचानि वा शुचानि
निच॥ प्रारब्धानि च जीवेन नोक्तव्यानि सुलोचने॥ २७॥ प्रायश्चित्तेन नश्यन्ति व
र्तमानानि मोमिनि॥ संचितं ये वा शुभं यथार्थं विहितेन च॥ २८॥ प्रारब्धकर्मणां नो
गा संक्षयो नास्त्यथा न वेत्॥ तेनायं ते कुमारो वै देवः कंसाय सर्वथा॥ २९॥ न मि
थ्या वाप्तविष्यामि लोकं न ह्यभिहृषितः॥ अनित्ये चास्मिन्संसारे धर्मसारे मदा

ना

भा. च.

७२

कारणं

त्मनां ॥३०॥ देवाधीना हि सर्वेषां मरणं जननं तथा ॥ तस्माद्योको न कर्तव्यं देहनाशान्निर
र्थकः ॥३१॥ सत्यं धर्म्यं गतं कांते वृथा तस्यैव जीवितं ॥ इह लोको गतो धर्मात्स लोककृत
स्ततः ॥३२॥ अतो देहि सुतं मुञ्च कंसाय प्रददाम्यहं ॥ सत्यं संरक्षणा देवि शृणु न चाग्ने न विष्य
ति ॥३३॥ कर्तव्यं मुञ्च तं पुं नि सुखे सति प्रिये ॥ ज्ञात्वा साधारणं नूनं कारणं विभव
स्य हि ॥३४॥ दुःखसाधारणं पापं कथितं बुधैः ॥ तथा पुण्यं सुखस्याग्नेर्वै रविर्निम
शान्तिः ॥३५॥ ॥ आसु ॥ ॥ इत्युक्ते वतिकांते सा देवकी शोकसंयुता ॥ इदौ पुत्र
प्रसूतं च वेपमाना मनस्विनी ॥३६॥ वसुदेवोऽपि धर्ममागृहीत्वा चैव शिशुं ॥ जग
मकंस सदृशं मार्गे लोके रतिस्तुतः ॥३७॥ लोकाञ्जनुः ॥ ॥ पर्यंतु वसुदेवं नो वा
लमादाय यौत्सौ ॥ मृत्यवे दातुं कामो यस्य स त्ववागन्तुं सूयकः ॥ सफलं जीवितं चा
स्य धैर्यं पर्यंतु चाद्भुतं ॥ यः पुत्रं याति कंसाय दातुं काजात्मने रिहा ॥३८॥ आस

३॥ ॥ इति संसूयमानस्तु शत्रुः कंसा लयं नृप ॥ ददावास्मै कुमारं तं जातमात्रममानु
षं ॥४०॥ कंसोऽपि विस्मयं प्राप्नोद् दृष्ट्वा धैर्यं महात्मनः ॥ गृहीत्वा न कं प्रादस्मितपूर्वम
लाशयः ॥४१॥ धन्यस्त्वं शूरपुत्रा दत्ताता पुत्रसमर्पणात् ॥ मम मृत्युर्न चायं वै गिरा
घ्नोक्तस्तु चाष्टमः ॥४२॥ न हंत मोमया कामं बालो यं यातुं ते गृहं ॥ अष्टमस्तु प्रदातव्यं
यापुत्रो महात्मने ॥४३॥ इत्युक्त्वा वसुदेवाय ददावाशुखलः शिशुः ॥ गलुत्वमागृहं हं
ममिति आरु स्यार्थिव ॥४४॥ तमादाय तदा शौरिर्जगाम स्वगृहं मुदा ॥ कंसोऽपि सचि
वानाह वृथा किं यातये शिशुः ॥४५॥ अष्टमा देवकी पुत्रान्मम मृत्युं रुदातः ॥ अतः किं
प्रयं मवानं इत्वा पापं करोम्यहं ॥४६॥ साधुसाध्वितितेऽप्युक्त्वा संस्थितामं त्रिसप्तमा
॥ विसर्जितास्तु कंसेन जम्बुते स्वगृहात्प्रति ॥४७॥ गतेषु तेषु संप्राप्तो नारदा मुनिस्तत्र

जा. च.

७३

मा॥ अम्भानाधर्षाद्यादिवकारोयसुतस्तरा॥४८॥ पप्रत्तुकराजंराजातत्रागमन
कारणं॥ नारदस्तंतरोवाचस्मितपूर्वमिदं वच॥४९॥ कंसकंसमहाजागगतोहं हेम
पर्वतं॥ तत्र ब्रह्मादयो देवामंत्रचक्रस्तवाहितं॥५०॥ देवमां वसुदेवनामयां सुरम
न्मः॥ वधार्थे तव विष्णुश्च जन्मचात्र करिष्यति॥५१॥ कंस उ॥ मया ह्यदेवकीपुत्रो व
सुदेवा यवापितः अष्टमं वै हनिष्ये हं मृत्युमे देवनापितं॥५२॥ नारद उ॥ न जानासि
नृपश्रेष्ठ राजनीतिमनुत्तमं॥ माया बलं च देवानां तव सिक्किवहामहं॥५३॥ रिपुर
त्योपि शूरेण नोपेक्षोऽशुभमिदुत॥ संचालनक्रियायां तु सर्वतस्त्यहमास्मता॥५४॥
मूर्खत्वमरिसं त्यागः कृतोद्य जानता त्वया॥ इत्युक्त्वाष्टुगतः श्रीमान्नारदो देवदर्श
न॥५५॥ गतेथ नारदो कंसः समाकृपा मासशिष्टं॥ पाषाणे पोथयामास सुखं प्रा

पचमं रक्षीः॥५५॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे एकविंशोऽध्यायः॥२१॥
जनमेजय उ॥ ॥ किंलतं पातकं तेन बालकेन पितामहं॥ जातमात्रोपि निहतस्तथा तेन
उरात्मना॥१॥ नारदोपि मुनिश्रेष्ठ ज्ञानवान्धर्मतिथरः॥ कथमेवंविधं पापं ज्ञातवान्
ब्रह्मवित्तमः॥२॥ संशयोयं मदान्मेव ब्रूहि सर्वं सविस्तरं॥ येन कर्मविपाकेन बालको
निधनंगतः॥३॥ कर्त्तव्यं रयितापेतुः स पापोऽस्मृतो बुधैः सकथं प्रेरयामास मुनिकंसं
खलतदा॥४॥ आस उ॥ ॥ नारदः को तु प्रैकेऽस्ती सर्वशकलहृप्रियः॥ देवकार्यविधाता
च सर्वत्र बन्धमसौ॥५॥ न मिथ्यानामरे बुद्धिर्मुनेस्तस्य कदाचन॥ सत्यवक्तासुरा
णां सकर्त्तव्ये निरतः शुचिः॥६॥ एवं षड्बालकास्तेन जाता जन्मनिपातिता॥ षड्भ्रात्रा
पयोगेन संन्यूय मरणंगताः॥७॥ शृणु राजन् प्रवक्ष्यामि तेषां कारणं पुरा॥ सायं तु

जा. च.
१४

वैतरेपुत्राः मरीचेः षष्ठमहाबलाः ॥ ८ ॥ वण्णियां वैसजायियां मासन्धर्मविचक्षणः ।
ब्रह्माणं न हसुवीह्य सुतां जनितुमुद्यतं ॥ राशापतां स्तरा ब्रह्मा देवयोनिं विशंतुभोः
कालनेमिसुता जाता स्तेषां न विशावर ॥ १० ॥ अवतारां तरेतुहिरण्यकव्यपासु
ता ॥ जाता ते ज्ञानसंयुक्ता पूर्वशायनयान्त्रप ॥ ११ ॥ तस्मिन् नमनिशांताश्चतपश्चक्रः सु
हाकरां ॥ तेषां प्रीतिश्च वज्रलपद्मजाणां वरं ददौ ॥ १२ ॥ ब्रह्म उवाच ॥ रासायूयं मया पूर्व
क्रेथयुक्तेन पुत्रकाः ॥ तुष्टोऽस्मद्यमहाजागा ब्रूत वो वांछितो वरः ॥ १३ ॥ ॥ आसउ ॥ ॥
ते तु श्रुत्वा वचस्तस्य ब्रह्मणः प्रीतमानसः ब्रह्माणमब्रुवन् कामं सर्ववैकायित्तराः ॥ १४ ॥ ॥
गभजिचुः ॥ ॥ पितामहाद्यतुष्टोसि देहि नो वांछितं वरं ॥ अवध्यादैवतैः सर्वैर्मानैश्च महोरगै
१५ ॥ शापप्रहरणैश्चापि सस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः ॥ गंधर्वसिद्धपतिभिर्विधोमान् सतितामहः

१६ ॥ आसउ ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वमेतद्ब्रूविष्पति ॥ वांछितं वो महाजाग सत्यमेव
न संशयः ॥ १७ ॥ दत्त्वा वरां गतो ब्रह्मा मुदितास्तितदा नवत् ॥ हिरण्यकशिपुः कुषोतानु
वाच कुरु ह ॥ १८ ॥ यस्मान्मां विशयाद्यतोऽपितो वै पितामहः ॥ वरो यं प्रार्थितोऽर्थं व
चं तं न वा मयत् ॥ १९ ॥ मयि वस्त्याजितस्तेहः शत्रुनृतास्त्याजाम्पदं ॥ पूये व्रजंतु पा
तालेषु न विष्कृतां नुवि ॥ २० ॥ पापा ले निर्या विष्पतिं तु ब्रूवन् सरान् ॥ तत
स्तु देवकी गर्भे वर्षे पुनः पुनः ॥ २१ ॥ पितावः कालनेमिस्तु तत्र कंसो न विष्पति ॥ स
एव जातमात्रा त्वो न विष्पति सुहाकरां ॥ २२ ॥ आसउ ॥ एवं शशास्तरास्ते न गर्भे जा
ता पुनः पुनः ॥ जघान देवकी पुत्रान् षड्भान् निशापनोदितः ॥ २३ ॥ शेषां शः सर्वमेत
त्र देवकी गर्भे स्थितः ॥ विश्रंसितश्च गर्भे सौ योगेन योगमायया ॥ २४ ॥ ततो च श

जा. च.

७५

हिणीगर्जेत्सत्वासंकर्षणं बलात् ॥ पतितोपंचमेमासिलोके ख्यातिं गतस्तदा ॥ २५ ॥ कं
सोपिज्ञातवान्नत्र देवकीगर्जयातनं ॥ मुदंप्रापसदुष्टात्माश्रुत्वा वाचं सिखावहा ॥ २६ ॥
अष्टमे देवकीगर्जेन गवान्मातृतां पतिः ॥ उवास देवकायार्थि नारावतरणाय च ॥ २७ ॥
राजोवाच ॥ १ ॥ कश्यपां वसुदेवः शेषांशश्च तदा नवत् ॥ हरेरंशस्तथा प्रोक्त नवतामु
निसत्तम ॥ २८ ॥ अन्ये तव सुराणां वैजातांशा केवदस्मै ॥ नारावतरणार्थं वैक्षिमाः
प्रार्थयान्त्यध ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ सुराणां मसुराणां शावर्तमानेषु तेषु च ॥ ३० ॥
यो सौधमसुतः श्रीमान्नारायणः इति श्रुतः ॥ तस्यांशो वासुदेवस्तु विद्यमाने मुने
तदा ॥ ३१ ॥ नरस्तदनुजो यस्तु तस्यांशोर्जुन एव च ॥ युधिष्ठिरस्तु धर्मो वाद्यं शोनीम
इत्युत ॥ ३२ ॥ अश्विनांशो तथा प्रोक्तो माहीपुत्रो मद्रावलो सूर्याशः कर्णविख्यातध

र्मोऽश्वि विदुरस्मृतः ॥ ३३ ॥ शैलो हृहस्यते रंशस्तस्युतस्तु शिवां राजा ॥ समुद्रः शंतनुः प्रोक्त
गंगाभायमिता बुधैः ॥ ३४ ॥ देवकस्तु समाख्यातो गंधर्वपतिरोगमे ॥ वसुनीषः विरा
टस्तु मरुण इति स्मृतः ॥ ३५ ॥ अरिष्टायाः सुतो हंसो धृतराष्ट्रः प्रकीर्तितः ॥ मरुणः च
पप्रोक्तो ततवमतिथापरः ॥ ३६ ॥ दुर्योधनः कले रंशः शकुनिश्चापरः श्रुतः ॥ सोम
पुत्रस्तु वज्रियः सोमि मसुरुदासुतः ॥ ३७ ॥ पावकांशो धृष्टद्युम्नः शिखंडीराक्षस
स्तथा ॥ सनत्कुमारस्यांशस्तु प्रहृष्टः परिकीर्तितः ॥ ३८ ॥ दुपदो — — — शैप
रीचरमां राजा ॥ शैपदीतनया पंचविश्वेदेवां राजाः स्मृताः ॥ ३९ ॥ कुंतीसिद्धिर्दितिना
शीमतिगांधारराजना ॥ नक्षत्रपत्नस्तथा सप्तविंशतिशराक्रनोदिता ॥ ४० ॥ हिर
ण्यकशिपो रंशः शिशुपाल उदासुतः ॥ विप्रचिन्तिजशसंधः शल्यः संज्ञादृश्यपि

ना. च. ७६ ॥ ४१ ॥ कालनेमिस्तथा कंशः केशी हयशिरास्तथा ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु कली गोकु
 लेहतः ॥ ४२ ॥ अनुशाहो धृष्टकेतुर्नगदत्तोथ बाधकलं ॥ लंबः प्रलंबः संजातः खरो
 सौधेनुको नवतः ॥ ४३ ॥ वाराहश्च किशोश्चैव दैत्यौ परमदारुणौ ॥ मध्वो तावेव सं
 जातौ ख्यातौ चाणुरमुष्टिको ॥ ४४ ॥ दितिपुत्रस्तथारिष्टो गतः कुबलया मिधः बली
 पुत्री बकी ख्याता बकस्तस्यानुजः स्मृतः ॥ ४५ ॥ यमोरु इस्तथा कामः क्रोधश्चैव
 चतुर्थकः ॥ तेषामंशैः सुसंजातः शोणपुत्रो महाबलः ॥ ४६ ॥ अंशावतरणैः पूर्वमा
 तृया ब्रह्मणः प्रभो ॥ जाता सर्वे सुरांशस्तैः क्षितिजारावतारणैः ॥ ४७ ॥ एतन्नेकधि
 तं राजन् अंशावतरणं किल ॥ सुराणां मसुराणां च पुराणेषु प्रकीर्तितः ॥ ४८ ॥ यदा
 ब्रह्मा देवा प्राथनायं हरिं गताः ॥ हरिणा च तदा हतौ केशोऽयमसितौ यतः ॥ हस्ति

७६

श्यामवर्णस्तितः क्षत्रः श्वेतसंकर्षणस्तथा ॥ नारावतरणार्थं तौ जातौ देवांशसंन
 वौ ॥ ४९ ॥ अंशावतरणं चैव तद्वृणोति न किञ्चावितः ॥ सर्वपापविनिमुक्तो मोक्षे स
 जनैर्हृतः ॥ ५० ॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥ व्यास उ
 ॥ हतेषु षड्पुत्रेषु देवक्या रुद्रसेनजः ॥ सप्तमे पतिते गर्भे वचनात्तारदस्य च ॥ १ ॥
 अष्टम्यस्य च गर्भस्य रत्नणार्थं मतं हितः ॥ प्रयत्नमकरो ज्ञाता मरणं स्वविचिंतयन्
 ॥ समये देवकी गर्भे प्रवेशामकर हरिः ॥ अंशेन वसुदेवेषु समागत्य यथाक्रमं
 ॥ तदैव योगमाया च यशो रायां यथेष्टया ॥ प्रवेशामकरो देवकायां यथैव सिद्धये
 रोहिण्यास्तनयो रामोऽग्रे कले समजायते ॥ यतः कंसनया तत्र संस्थिता सा च का
 मिनी ॥ ५ ॥ कारागारे ततः कंसो देवकी देवसंयुतां ॥ स्थापयामास रक्षां यथैव

भा. च.

११

वका समकल्ययत् ॥ ६ ॥ वसुदेवस्तुकामिन्याः प्रेमतंतुनियंत्रितः ॥ पुत्रोऽसन्नंच संचित्य
प्रविष्टः सहनार्यया ॥ ७ ॥ देवकी गर्भगोविन्दुः देवकार्यार्थसिद्धये ॥ संस्तुतो मरुसंघेश्वर
ईयतयथाक्रमं ॥ ८ ॥ संजाते दशमे तत्र मासे यथावर्गेषु जे ॥ प्राजापत्यस्त्युक्ते च न
ह्यपक्षेष्टमीदिने ॥ ९ ॥ कंसस्तु हानवान् सर्वान् उवाच नयविकलः रक्षणीयानवज्रि
श्च देवकी गर्भमंदिरं ॥ १० ॥ अष्टमो देवकी गर्भः शत्रुर्मेघमविष्यति ॥ रक्षणीयः प्रयत्ने
न मृत्युरूपः स बालकः ॥ ११ ॥ हत्वेनं बालकं दैत्याः सुखं स्वप्नामिमंदिरं ॥ निर्हन्ति न वि
तिनूनं नाशिते चाष्टमे सुते ॥ १२ ॥ खड्गप्रासधराः सर्वे तिष्ठन्तु धृतकार्मुकाः ॥ निशतंश
विहीनाश्च सर्वे च निहिते क्षणाः ॥ १३ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्यादिख्यासुरगणान् कंसोति
जयविकलः ॥ मंदिरं स्वजगामाशु न लेने दानवः सुखं ॥ १४ ॥ निशीथे देवकी तत्र वसु

देवमुवाच ॥ किं करोमि महाराज प्रसवावसरो मम ॥ १५ ॥ बहवोरक्षपालाश्चति
ष्ट्यत्र नयातकाः ॥ नंदपत्न्या मया सां ईक्षतोऽस्मि मयः पुरा ॥ १६ ॥ प्रेक्षणीयस्त्वया पु
त्रो मंदिरं मम मतिनि ॥ पालयिष्याम्यहं ते तत्र वेति मनसा विधाय ॥ १७ ॥ अपत्यं ते प्र
हास्यामि कंसस्य प्रत्ययायैव ॥ शोचमानां च मां वीक्षन् नंदपत्नी त्यजायत ॥ १८ ॥ किं क
र्त्तव्यं प्रभो चाद्यविषमे समुपस्थिते ॥ व्यतयः संतते शोरे कथं कर्त्तुं शिमो नवान् ॥ १९ ॥
दूरेति हस्वकांताद्यज्जामेद्यडरसया ॥ पराहस्यसुखं स्वामिन् राकष्टं किं करोम्यहं
२० ॥ इत्युक्त्वा तं महात्मा गादेवकी देवसंमतं ॥ बालकं सुषुवे तत्र निशीथे परमाश्रुतं ॥
२१ ॥ तं दृष्ट्वा विस्मयं प्राप देवकी बालकं सुजं ॥ पतिं प्राह महात्मा गाहृषेति कुध्वकले
वरा ॥ २२ ॥ परमपुत्रं सुखं कांतं पुनर्गाहं प्रभो ॥ अदौ तं काजरूपो मौघानयिष्यति

ना. च.

१६

भ्रातृजः॥३३॥ वसुदेवस्तुतद्धृत्वा तमादाय करे सुतं॥ अथ यदा ननंतस्य सुतस्याहुत
कर्मणा॥३४॥ वीक्ष्य पुत्रमुखं शौरिश्चिंताविष्टो बभूव ह॥ किं करोमि कथं तस्याऽः
खमस्य शरीरके॥२५॥ एवं चिंतातुरे तस्मिन् वागुवाचा शरीरिणी॥ वसुदेवं समाना
भ्यगगने विशदाक्षरा॥२६॥ वसुदेवगृहीत्वेन गोकुलं नय सत्वरः॥ रक्षपालाः कृता
ः सर्वे मया निद्राविमोहिताः॥२७॥ विहृतानि कृतान्यद्य कपाटानि च शृंगवनाः मुक्ते
ननंदगे हेतुं गोकुलं नय सत्वरः॥२८॥ तद्धृत्वा वसुदेवस्तु तस्मिन् कर्मणि सोऽयमवि
हृतं शरमालोक्य बभूव तस्मान्मृपः॥२९॥ तमादाय यथा वा मुहुरपालैः कश्चितः॥
कालीं हीत तमासाद्य पूरं दृष्ट्वा सुविस्मितः॥३०॥ तदैव कटिदग्धा सा बभूवा श्रुत्वा रिदृश॥
योगमाया प्रजावेन ततारानकडुंडनिः॥३१॥ गत्वाथ गोकुलं शौरिभिर्ज्ञाये निजनिं पथि

नंदद्वारि स्थितः पश्यन् दिनूतिं पशुसंज्ञितां॥३२॥ तदैव तत्र संजाता यशोदा गन्धर्वसंज्ञा
योगमायां राजा देवी त्रिगुणादिव्यरूपिणी॥३३॥ नमस्ता बालिकां दिव्यां गृहीत्वा क
रुणं कजे॥ तत्रागत्य तदौ देवी सैरंधी रूपधारिणी॥३४॥ वसुदेवस्तु तद्वत् सैरंधी करुणं
कजे तामादय यौ शीघ्रं बालिकां मुदिताशयः॥३५॥ कारागारे ततो गत्वा देवकाः श
यने सुतां॥ निक्षिप्य संस्थितः पार्श्वे चिंताविष्टो नयातुरः॥३६॥ कुरोद सुस्वरं कंठ्यां त
दैवागतं संज्ञकाः॥ उन्नम्यः सेवका यतः श्रुत्वा तद्मुदितो निश्चिः॥ तमुचुर्नृपतिं गत्वा
त्वरितास्तेति विफलाः॥ देवकाय सुतो जातः शीघ्रमेहि महामते॥३७॥ तदा कण्ववच
स्तेषां शीघ्रं नो जपति यथो॥ प्रावृत्तं शरमालोक्य वसुदेवमथा कथन्॥३८॥ कंस उ
वाच॥ सुतमानय देवकाः वसुदेवमहामते॥ मृत्युमेवाहमोगन्तुं निहन्मरिषुं

जा. च.

७९

हरिं॥४०॥ व्यास उवाच॥ श्रुत्वा कं सवचः शोस्निधित्रस्तविलोचनः॥ तामादाय
सुतां पाणोदरावाशुरुदन्निव॥४१॥ दृष्ट्वाथ शरिकां राजा विस्मयं परमं गतः॥ देववा
णी वृथा ज्ञातानां रदस्य ज्ञापितं॥४२॥ वसुदेवः कथं कथयिष्ये संकटे स्थितः॥ र
त्नपात्रासु मे सर्वे सावधाना त्रशं घसः॥४३॥ कुतो व कं न्यका कामं क गतः समुतः
समुतः किला॥ संदेहो न कर्तव्यः कालस्य विषमा गतिः॥४४॥ इति संचिंत्य तां वा
लां गृहीत्वा पादयोषलः॥ पुपो यच्च शिलाष्टे निःश्लेषः क्लृप्तो मनः॥४५॥ साकरा
न्निमृता बाला यथा वाकाशमंडलं॥ दिव्यरूपा तदा नूत्वा तमुवाच मृदुस्वरा॥४६॥
किं मया इतथा पापजातस्ते बलवान् रिपुः॥ हनिष्यति दुरा राध्यः सर्वथा त्वां हता
गसं॥४७॥ इत्कत्कासा गता कं न्या गगनं कामगा शिवा कंसस्तु विस्मया विष्टे

गतो निजगृहं तदा॥४८॥ आनाय्य दानवान् स वान्निदं च नम ब्रवीत्॥ वकधेनु
कबलादीन् क्रोधा विष्टो जयातुरः॥४९॥ गच्छंतु दानवाः सर्वे मम कार्या र्थं सिद्धये॥
ज्ञानमात्राश्च हंत व्यावृत्तकायत्र कुत्र च॥५०॥ पूतनैषा ब्रजत्वा शुबालघ्नी नंदगो
कुलं॥ ज्ञाता मात्रा विनिघ्नं तु शिशु तत्र ममाज्ञया॥५१॥ धेनुको वत्सकः केशी प्र
लंबो वक एव च॥ सर्वे तिष्ठंतु तत्रैव मम कार्यं चिकीर्षया॥५२॥ इत्याज्ञाप्त्वा सुरा
नं सो ययौ निजगृहं खलः॥ चिंता विष्टो निदीनात्मा चिंतयन्नेव शशं पुनः॥५३॥
इति श्रीभागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे त्रयोविंशोऽध्यायः॥२३॥ व्यास उवाच॥ प्रा
तर्नंदगृहे जातपुत्रजन्म हो स्रवः॥ किंवदंत्याय कं सेनश्रुत्वा वा त्रसि विस्तरात्॥१॥
जानाति वसुदेवस्य रागस्तत्र वसंति हि॥ यशोवोदा सवर्गस्य सर्वे ते नंदगोकुले॥२॥

जा. च.

८०

तेन संकासमाविश गोकुलं प्रति नारत ॥ नारदेनापित स्वंकारं कथितं पुरा ॥ ३ ॥
गोकुले ये च नंदाद्यास्त तत्र मधुसुरां राजाः ॥ देवकी वसुदेवाद्याः सर्वे ते रात्रवः किल
ध ॥ इति नारदवासेन बोधितो सौकुलाधमाः ॥ जातः कोपान्वितो राजन् कंसः परम
पापस्ततः ॥ पूतना निहत तत्र ह्येनामित कर्मणा ॥ बको वस्त्रासुरश्चैव धेनुकश्च म
हाबलः ॥ ६ ॥ प्रलंबो निहतस्तेन तथा गोवर्धनो धृतः ॥ श्रुत्वा तत्कंकमस्तु मेने म
रणमात्मनः ॥ ७ ॥ तथा विनिहतः केशी ज्ञात्वा कंसो तिडमना ॥ धनुर्पाणिमिवेणाश्रुता
वानेतु प्रचक्रमे ॥ ८ ॥ अक्रूरं प्रेषयामास क्रूरं पापमति सदा ॥ आनेतुं रामस्तथैव तु व
धाधामित विक्रमो ॥ ९ ॥ रथमारोप्य तौ बालौ गोकुलात् नंदिनीसुतः ॥ आगतौ मधु
रायां तु कंसादेश करः खलः ॥ १० ॥ तावागस्तदा तत्र धनुर्नगं चकार ह ॥ हत्वा धरजकं

कंकामंगजचाणुरमुष्टिकं ॥ ११ ॥ सलं च तो सलं चैव हत्वा रंगगतो हरिः ॥ जघान कंसं
देवेशः केशोद्यात्तप्यलीलया ॥ १२ ॥ पितरो मोचयित्वा यगतुः रौचकार ह ॥ उग्रसेना
यराज्यं तद्दावशिनिषूदन ॥ १३ ॥ वसुदेवस्तयोस्तत्र मुंजीबंधनपूर्वकं कारयामास
विधिवद्बन्धमहात्मना ॥ १४ ॥ उपनीतौ तदा तौ तु गतौ मां दीपनालयं ॥ विद्याः सर्व
समाज्यस्य मधुरमागतौ पुनः ॥ १५ ॥ जातौ द्वादशवर्षीयौ कृतविद्यौ महाबलौ ॥ मधु
रायां स्थितौ वीरौ सुतावानकडुं दुनिः ॥ १६ ॥ मागधस्तु जरासंधौ जामातृवधदुःखितः
कृत्वा सैन्यं समायोगं मधुरमागमत्पुंरी ॥ १७ ॥ सप्तदशवारं स्तुन्नह्येनाकृतबुद्धि
नाः ॥ जितः संश्राममासाद्य मधुपुंयं विसन्बली ॥ १८ ॥ पश्चाच्च प्रेरितस्तेन सकाल
यवनाजिधः ॥ सर्वस्त्रेष्वाधियः शूरो यादवानां नयंकरः ॥ १९ ॥ श्रुत्वा यवनरमा

जा.च.

८२

यांतंलक्षःसर्वनियं दुत्रमान्॥आनाय्यवचनंतथ्यमुवाचमधुसूदनः॥२७॥ नयंनोत्रस
मुत्तत्रंजरासंधान्महाबलात्॥किंकर्तव्यंमहानागायवनःसमुपेतिवै॥२८॥स्वनमि
रितिमन्वानोनजहातिनयेरावः॥शरणत्राणंप्रकर्तव्यंलत्कागेहंधनंवलं॥२९॥सुखे
तस्थीयतेयत्रसदेराःखलुपेतकः॥सरोद्देगकरःकामंकिंकर्तव्यःकुलोचितः॥
३०॥शैलसागरसानिध्येस्थातव्यंसुखमिच्छता॥यत्रवेस्तयनान्द्विद्वेसंश्र
योन्नवेत्॥३१॥शेषशाय्यासमाश्रित्यहरिःस्वपतिसागरे॥मन्येशत्रुनयात्री
तःकैलाशोत्रिपुराह्नः॥३२॥तस्मान्नात्रैवस्थातव्यमस्मानिःशत्रुतापितैः॥
द्वारवत्यांगमिष्यामःसहितासर्वैवै॥३३॥कथितागरुडेनाद्यहंरवतीपुरी॥रे
वताचलसानिध्येसिंधुकलेमनोहरा॥३४॥आसु॥॥तच्छ्रुत्वावचनंपथ्यंसर्वे

रमा

यादवपुंगवः॥गमनायमतिचक्रुःसक्रुतंवाःसमंततः॥३५॥सकटानितथाष्टागिरीश्व
श्चमदीयास्तथा॥धनपूर्णांनिजत्वातेनिर्ययुर्नगराद्वहिः॥३६॥रामलक्ष्मोपुस्कृत्यस
र्वेतेसपरिहृताः॥अथैलत्वाप्रजाःसर्वाःखलुःसर्वेयुत्तमाः॥३७॥कतिचिद्विद्वेसैःशान्ता
पुरीद्वारवतीकिला॥शल्पिनिःकारयामासजीर्णोद्वारंदिमाधवः॥३८॥संस्थाप्यमाद
वात्रत्रतावुनौबलकेशवौ॥तरसामधुरामेत्यसंस्थितौनिज्जनापुरी॥३९॥तदातत्रैव
संप्राप्तोबलवान्यवनाधिपःज्ञात्वातमागतंलक्ष्मणनिर्ययौनगराद्वहिः॥४०॥तंदृष्ट्वापुरतो
यांतंलक्ष्मंकमजलोचनं॥यवनोपिपरातिःसंनृष्टोतौनुगतःखलः॥४१॥पदानि
रमग्रद्वेयवनस्यजनार्दनः॥पीतांबरधरःश्रीमान्प्रहसन्मधुसूदन॥४२॥प्रसु
प्तोयत्रराजर्षिमुचुकुंदोमहाबलः॥प्रययौनगवान्नत्रसकालमवनोहरिः॥४३॥

ना. च.

८२

तत्रैवातर्द्धे विष्णुमुचिकंदं समीक्ष्य च ॥ एष्टोयवनः प्राप्तः सुतं नृपमपश्यतः ॥ ३७ ॥
मन्वातं वासुदेवं सः पादेनाताडयन्नृपं ॥ प्रबुद्धः क्रोधरक्ताक्षस्तददाहमहाबलः ॥ ३८ ॥
तदग्रासुचकंदो यददृश किमजेक्षणां ॥ वासुदेवं च देवेशं प्रणम्य प्रस्थितो वनः ॥ ३९ ॥
जगाम द्वारकां नृप बलदेव समन्वितः ॥ उग्रसेनं नृपं तत्त्वा विजहार यथा रुचिः ॥ ४० ॥
अहरदुर्किणीकामं शिशुपालः स्वयंवरात् ॥ राक्षसेन विवाहेन च केदारविधिं हरिः ॥
४१ ॥ ततो जांबवंती सत्या मित्रविंशं च नामिनी ॥ कालिंदी लक्ष्मणां च शतं यानां यजि
तीशुनां ॥ ४२ ॥ एतच्छयकविवाहे स्ता उपये मेजनादनि ॥ अष्टा वैवमहीपालपञ्चपर
मशो जनाः ॥ ४३ ॥ अमृत रुक्मिणी पुत्रं प्रधत्तं चारुदत्तं ॥ जातकर्मादिकंतस्य च का
रमधुसूदनः ॥ ४४ ॥ ततो सौमूतिकागेहा संवत्सरेण वनीयसा ॥ नीतश्च स्वपुरं बावो

लोमायावत्ये समर्पितः ॥ ४५ ॥ वासुदेवो हतं दृष्ट्वा पुत्रं शोकसमन्वितः ॥ जगाम शरणं
देव्याः नक्तियुक्तेन च तसा ॥ ४६ ॥ ततो सौ योगमायाश्चकार परमां स्तुतिं ॥ वचो निःप
रमोदारेः रक्षरैः सुस्वरैः श्रुतैः ॥ ४७ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ मातर्मया तितपसा परितोषिता
स्त्वं प्राज्ञत्मानि प्रणमनादि निरर्चितासि ॥ धर्मस्मिन्नेन बदरीवनखंडमध्ये किं विस्मृतं
जननि मे त्वयि नक्तिकायां ॥ ४८ ॥ सूर्ती गृहादपक्रुतः किमु बालको मे केनापिते रुचिरं
यं खलु कौतुकादा ॥ गवां पिहार करणाय माघनूनं मन्येत चेत्किमथ वा शतकर्मदोष
ः ॥ ४९ ॥ इयं महानितरां नगरी सुगुह्यतत्रापि मे तिसृदं किल मध्यभागे ॥ अंतःपु
रं च पिहितं न तु सूर्तिगेहं बालोक्तः खलु सुतथापि मयै मे दोषात् ॥ ५० ॥ नाहं गतः प
रपुनरे च यादवाश्चरन्तावती च नवारी किल वीरवैर्यैः ॥ मायातवै वजननिप्रगदप्र

जा. च.
८३

जावायद्वा लकः परितः कुरुकेन केन ॥ ५१ ॥ नो वेद्यं हं जननिते चरितं सुगुप्तं को वेद मं
तिरप्यपि देवदेहः ॥ कासोगतो मम जटैर्न च वीक्षितो वा हन्ता विकेजवनिका तव कल्पितेयं
५२ ॥ चित्रं न ते त्रपुरजो मम मातुर्गजान्नीतस्त्वया ईसमये किल मायया सो ॥ यं रोहिणी
हलधरं सुषुप्ते प्रसीदं हरे स्थिता पतिपरा मिथुनं विनावै ॥ ५३ ॥ मृष्टिं करोषि विदिता
मनुपालनं च ॥ नाशं तथेव पुनरप्यनिशं गुणैस्त्वं ॥ को वेद नैव चरितं इति तां तकारि
प्रायेण सर्वमखिलं विदितं त्वयैतत् ॥ ५४ ॥ उत्पाद्य पुत्रजननं प्रजवं प्रमोहता पुन
र्विरहजं किल दुःखं नारं ॥ त्वं वेत नो सलिलते खलु ते विहारं नो चेत्कथं मम सुता पद
तिष्ठथा स्यात् ॥ ५५ ॥ माता स्य रोति कुरु रीव ह ते द्युबाले दुःखं न जनोति मम सा किल
कंरमाना ॥ नृत्यं न वेष्मिललिते तव न किं ना वादन्यत्स्वमेव शरणं न वपाडितानां ॥ ५६

सीमा सुखस्य सुतजन्म तथा विपत्तिदुःखस्य देवि नुवने विबुधा वदंति ॥ तत्किं करो
मि जननि प्रथमे प्रनष्टे पुत्रे ममाद्य रुदयं स्फुटतः विमातः ॥ ५७ ॥ यत्तं करोमि तव तुष्टि
करं व्रतं वादानं च पूजनं तथा खिलदुःखं हतं ॥ अं वे सुतो नयदि जीवति दर्शयाश्रुत्वं
वेत्तमास कलशो कविनाशनाथ ॥ ५८ ॥ ॥ आसुतः ॥ ॥ एवं स्तुता तदा देवी कृष्णनामि
तते जसा ॥ प्रत्यक्षदर्शना नूत्ना तमुवाच जगद्गुरुः ॥ ५९ ॥ ॥ हे सुवान् ॥ ॥ शोकं मा
कुरु देवेश शापो यं ते पुरा तनः ॥ तस्य योगेन पुत्रस्ते शं बरेण हतो बलात् ॥ ६० ॥ अ
तस्ते यो दशो वर्षे हत्वा तं शं बरं बलात् ॥ आगमिष्यति पुत्रस्ते मत्प्रसादान्न संशयः ॥ ६१
व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा तद्दिग्देवी चंडिका चंडविक्रमा ॥ जगवानपि पुत्रस्य शोकं संताप्य
वसुखः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे चतुर्थस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ राजोवाच

ना. च.

८४

॥ संदेहो मे मुनि मे ह जायते वचनात्तव ॥ वैष्णवांशे जगवति दुःखो स त्रिं विनो स च ॥ १ ॥ ना
रायणं शसं नूतो वा सुदेवो प्रतापवान् ॥ कथं स स्मृतिका गारा ह तो वा लो हरे र पि ॥ २ ॥
सुगुप्तनगरे र मे गुप्ते य स्मृतिका गदे ॥ प्रविश्य ते न देत्ये न गृहीतो सौ कथं शिशु ॥ ३ ॥ न
ज्ञतो वा सुदेवे न चित्र मे तन्म मा द्रुतं ॥ जायते म ह द श्रु यं चित्रे सत्यवती सुतः ॥ ४ ॥ ब्र
हितकारणं ब्रह्म ज्ञानं केशवे न तत् ॥ हरणं तत्र संसृत शिशो श्रु स्मृतिका गदात् ॥ ५ ॥
या स उ ॥ ॥ मायावती राजन्नराणां मनो मोहिनी ॥ त्रांबरी विश्रुता लोके को वा मोह
न गृह्णति ॥ ६ ॥ मानुषं जन्म संप्राप्य गुणाः सर्वे पि मानुषाः ॥ न वंति देहजाः कामं
न देवान् तया सुरा ॥ ७ ॥ सुवृद्धं निशमय तं शव्या मोहः शोक संशयः ॥ इष्ये वा नि
मानश्च जरा मरण मे व च ॥ ८ ॥ अज्ञानं ज्ञानि र प्रीति र विषयः मदः श्रमः ॥ एते देह

नवा ज्ञावाः प्रभवन्ति राधि पा ॥ ९ ॥ यथा हेम मृगं रामत बुबोध पुरोगतं ॥ जा
नका हरणं चैव जगद्युमरणं तथा १० ॥ अनिषेक दिने राम वन वा स न वे द च ॥ त
थान ज्ञातवान् कामं स माहात्मरं पि नुः ११ ॥ अज्ञवदि च चारा सो पश्य मानो व
नेवने ज्ञान की न विवेका थरा वणे न रुतां वनात् ॥ १२ ॥ सहायान्वा नरा नू कृत्वा
हत्वा शक सुतं बलात् ॥ श्रेयसा मा स सर्वा सुदि च्छुता न्कपि कुं जरात् ॥ १३ ॥ सागरे सेतु
बंधं च त्वोत्तीर्य परंतपं ॥ संश्राम कृतवान्यो रं दुःखं प्रा परणा जिरे ॥ १४ ॥ बंधनं ना
गपाशेन प्रापरा मो महा बलः ॥ गरुडा मोक्ष ए पश्चाच्च न्व नू द्यु नंदनं ॥ १५ ॥ अ
हन शवणं संखे कुंज कणं महा बलं ॥ मेघनादं नि कुंजं च कुपितो रघु नंदनः ॥ १६ ॥ अ
हृष्य त्वं च ज्ञान कान विवेद जना इनि ॥ चरित्यं च कारयामा स ज्वलिते शो प्रवेशने ॥ १७

जा. च.

८५

लोकापवादाच्च परयात्तत्प्राज्ञच वने प्रियां ॥ आहूषां श्रुतिं मत्वा सीतादशरथात्मजः
१८ ॥ न ज्ञातौ स्वसुतौ तेन रामेण चक्रुः शीलवौ ॥ मुनिना कथितौ ज्ञातौ तौ महाबलौ ॥
१९ ॥ पाताल गमनं चैव जानमानवच ज्ञातवान् ॥ राघवः कोपसंयुक्तो धरादंतुं समु-
द्यतः ॥ २० ॥ कालस्यागमनं चैव न विवेद खरांतकः ॥ मानुषं देहमाश्रित्य च के मानु-
षचेष्टितं ॥ २१ ॥ तथैव वासुदेवो सौमानुषं देहमाश्रितः ॥ पुषोषमानुषाभावात्
नात्र कार्यविचारणा ॥ २२ ॥ पूर्वकं मनयात्प्राप्तगोकुले यतु नंदन ॥ जरासंधं न
यात् परयात् दारवत्यांगतो हरिः ॥ २३ ॥ अधर्मं न तवान् स ह्यरुक्मिण्या हरणं च
यत् ॥ विशुपालवृतायास्तु जानन्धर्ममिनातनं ॥ २४ ॥ सुशोचवात्नकं न ह्यग-
वरेण कृतं बलात् ॥ सुमोहजानता युत्र हर्षशोकयुतस्ततः ॥ २५ ॥ सत्यनामान्

या यस्तु युयुधे स्वर्गतिः किला ॥ इंद्रेण पादपार्थेतु स्त्री जितत्वं प्रकाशयन् ॥ २६ ॥ जहार क-
ल्पवृक्षेयः परान्यथा तक्रतुं ॥ मानिनीभ्य नरक्षार्थं हरिचक्रधरः प्रभुः ॥ २७ ॥ बध्ना-
वृक्षै हरिणामानारहाय दहौ पतिं ॥ इत्याथ कनकं कृष्णमोचयामास जा मिनी ॥ २८ ॥
दृष्ट्वा पुत्रांस्तुरुक्मिण्याः प्रथमं पुरुषा तथा ॥ स ह्यमाजं बुवतीं विनायया च संतति-
श्रुजो ॥ २९ ॥ समयौ पर्वतं कृष्णस्तपसि कृतनिश्चयः ॥ उपमुन्मुनिर्यत्र शिवं
क्रप रंतप ॥ ३० ॥ उपमं युगुं कृत्वा दीक्षायां प्रपत्तिं हरिः ॥ जगद्गुप्तकामस्तु मुंडी-
दंडी बभूव ह ॥ ३१ ॥ उद्यंतत्र तपस्तेपे मासमेकं फलाशनः ॥ जजाप शिवमंत्रं तु ह-
रध्या तपरो हरिः ॥ ३२ ॥ द्वितीयं तु जनाहारं तिष्ठने कपहा हरिः ॥ तृतीयं वायुं न सस्तु-
पादां गुणाय संस्थितः ॥ ३३ ॥ षष्ठे यत्नगवान् रुद्रः प्रसन्नो न किञ्चावितः ॥ दशनिचद-

जा. च.

८६

शैतवसोमः सोमकलाधरः ॥ ३४ ॥ आजगाम वृषारूढः सुरैरिंद्रादिनिर्वृतः ॥ ब्रह्मा वि
ष्णुयुतः साक्षात् यक्षगंधर्वसेवितः ॥ ३५ ॥ संबोध्य वासुदेवं सशंकरस्तमुवाच ह ॥ तु
ष्टोस्मिन्नक्षतपसातपो येण महामते ॥ ३६ ॥ ददामि वाञ्छितान् कामान् ब्रूहि यादव नं
दन ॥ वरानष्टौ महाबाहो यथेष्टं मनसेषितान् ॥ ३७ ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ तद्दृष्ट्वा शंक
रं तुष्टं जगवान् देवकी सुतः ॥ पपात पादयोस्तस्य हंडवत्प्रेमसंयुतः ॥ ३८ ॥ स्तुतिं व
कार देवेशो मेघगंजीरया गिरा ॥ स्थितस्य पुरतः शंभो वासुदेवः सनातनः ॥ ३९ ॥
श्रीकृष्ण उ ॥ ॥ देवदेव जगन्नाथ सर्वभूतहिते रतः ॥ विष्णु यो नै सुरारि घ्नतमस्त्रै को
क्यकारकः ॥ ४० ॥ नीलकंठ नमस्तुभ्यं त्रिभुवनविभूते नमः ॥ शैलजावध्वजा ना
थ यज्ञप्रिय नमोस्तुते ॥ ४१ ॥ धन्यो हं कृतकार्यो हं दृष्ट्वा तव सुव्रत ॥ जन्म मे सफ

लं जातं प्रणम्य पदपंकजं ॥ ४२ ॥ बधो हं स्त्रीमयैः पाशैः संसारेस्मिन् जगदुरो ॥ शर
णं ते ह्यसंप्राप्तं त्वां त्यथीति लोचनं ॥ ४३ ॥ संप्राप्य मानुषं जन्म पि नो हंडः खना
शन ॥ त्राहि मां शरणं प्राप्तं न वजीत न बाधुना ॥ ४४ ॥ गजविसेम हंडः खंशं संम
दनदाहकं ॥ जन्मतः कंसनय जमनुभूतं च गोकुले ॥ ४५ ॥ जातो हं नंदगोपालो
वध्ववाजा करस्तथा ॥ गौरजाकीर्णकैशस्तुभ्यं नमः ब्रह्मावने वने ॥ ४६ ॥ स्नेह रा
जनयत्र स्नेगतो ह्यारवती पुनः ॥ त्यक्त्वा पैत्र्यं शुभं देवं माधुरं मंडलं विनो ४७ य
याति शायवधे न तस्मै दत्तं मया विनो ॥ राजं सुपुष्टमपि च धर्मरक्षापरेण च ॥
उग्रसेनस्य दासत्वं कर्तव्यं सर्वदा मया ॥ राजासौ यादवानां वैरुत्तानः पूर्वजैः कि
त ॥ ४८ ॥ गाहस्थ्यं दुःखं दंशं भोस्त्री वरा त्वमखंडितं ॥ पारतंत्र्यं सदा बंधो भो नः

जा. च.

८९

स्वातन्त्र्यमित्यपि ॥ ५० ॥ रुक्मिण्यास्तनयान्दृष्ट्वा नायजिं बुवती मम ॥ घेरयामा
स पुत्रार्थं तपसे मदनां तपः ॥ ५१ ॥ सकामेन मया तप्तं तपः पुत्रार्थमिदमेव ॥ लज्जां प्रा
प्नोमि देवेश प्रार्थया परमोक्षधना ॥ ५२ ॥ कस्त्वामाराध्य देवेशं मुक्तिं हनक्तुं वशं ॥
प्रसन्नं याचते मूढः फलं तु छंदिना शिव ॥ ५३ ॥ सोऽहं माया विमूढात्मा याचे पुत्रं सु
खं विप्रो ॥ कामिन्या प्रेरितः शंभो मुक्तिं हत्वा जगत्प्रजो ॥ ५४ ॥ जातामिदुःखं हं शं
भो सुखं संसारजं शिव ॥ नाराधमागमत्युग्रं तथा पिविरतिर्न मे ॥ ५५ ॥ शापान्ना
रायणां शोऽहं जातो मित्तमहिमं डले ॥ भोक्तुं बभूव तं दुःखं मायापाशेन यंत्रितः ॥
५६ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तं वं तं गोविंदं प्रत्युवाच महेश्वरः ॥ पुत्रास्तेन विताता त
व हवः शत्रुसूदन ॥ ५७ ॥ स्त्रीणां षोडशसाहस्रं न विष्यति शताधिकं ॥ पुत्रा द

शदशाता सुन विष्यंति महाबलाः ॥ ५८ ॥ इत्युक्तो पररामाश्रुदांकरश्चिदंशनिः
उवाच गिरिजादेवी प्रणतं मधुसूदनः ॥ ५९ ॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो संसारे स्मि
न्नराधिप ॥ गृहस्थप्रवरो ज्ञो केन विष्यति न बानिह ॥ ६० ॥ इतो वषति तां तेषु
द्विजशापाकृता ईना ॥ गांधा यश्चित्थाशापाऽविलाते कुलक्षय ॥ ६१ ॥
परस्परं निहत्या जौ पुत्रास्ते रथमोहिता ॥ गमिष्यंति हयं सर्वया दवाश्च तथा
परे ॥ ६२ ॥ सानुजस्त्वतथा देहत्याक्ता यास्यसि वैदिव ॥ शोकमोहनकर्त्र्यो
न वितव्यं प्रतिप्रजो ॥ ६३ ॥ अवश्यं चाविजावानां प्रतिकारो न विद्यते ॥ तं
त्रशोचो न कर्त्र्यो नूनं मता सदा ॥ ६४ ॥ अष्टावक्रस्य शापेन नारायस्ते म

भा. च. धुसूदन ॥ चैरेज्योगृहणं कृत्वा गमिष्यंति मृते त्वयि ॥ ६५ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥
 ८८ इत्युक्त्वा तर्धे शंभुः सोमः स सुरमंडलः ॥ उपमन्युश्चण्डम्याथ नृक्षोऽपि द्वारकां
 ययौ ॥ ६६ ॥ एतन्नेकथितं गननमयारम्भानमनुत्तमं ॥ सर्वपापहरं पुंसां पुरा
 णं परमाद्भुतं ॥ ६७ ॥ यश्च शृणुयान्नित्यं पुराणवैदसं मितं ॥ सर्वपापवि
 निमुक्तो विष्णुलोके महीयते ॥ ६८ ॥ पंचमस्मिन्पुराणे तु स्कंधोऽयं वैचतुर्थ
 कः ॥ कथितः परमात्मानैर्ब्रह्मैः पावनैः किल ॥ ६९ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ ८८
 एतन्मया श्रुतं व्यासा कथ्यमानं सविस्तरं ॥ पुराणं पंचमनूतं श्रीमद्भागव

तानिधं ॥ ७० ॥ ॥ शतिश्रीभागवते महापुराणे अष्टादशसाहस्रं संहितायां
 वैयासिकां चतुर्थस्कंधे कृत्वा वतारचरिते पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥
 ॥ समाप्तोऽयं चतुर्थस्कंधः ॥ ॥ शुभं नवतुः ॥ ॥

भा. च.

८९

राम०

८९

जा.पं.

१

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ॐ नमः श्रीचंडिकायै॥ ॥याविष्णुजननीसगुणानिगुणा
चमनसानिगम्यातांधीमहीसदा॥१॥ ऋषय ऊचुः॥ ॥नवताकथितंमृतमहदा
स्मानमुत्तमं॥ कृष्णस्यचरितं दिव्यं सर्वपातकनाशनं॥२॥ संदेहोत्रमहानागवासु
देवकथानके॥ जायतेनम्रोच्यमानेविस्तरेणमहामते॥३॥ वनेगत्वातपस्तप्तवासु
देवेनउत्तरं॥ विष्णोरंशावतारेणशिवस्याराधनंकृतं॥४॥ वरप्रदानंदेव्याश्वपार्व
त्यायकृतंपुनः॥ जगन्मातुश्चपूजायातदेवविस्मयोमम॥५॥ सूतउ॥ शृणुध्वं
कारणंतत्रमयाव्यासाब्रूतंचतत्॥ प्रब्रवीमिमहानागाः कथांकृष्णगुणाश्रिताः॥
६॥ वृत्तांतं व्यासतः श्रुत्वा वैराटीतनुजस्तदा॥ पुनः प्रपुन्रुमेधावी संदेहं परमंगतः॥
जनमेजयउ॥ सम्यक्सत्यवतीसूतोश्रुतंपरंहिकारणं॥ तथापिमनसोरुतिश्च

लत्वंनमुंचति॥७॥ कृष्णेनाराधितः शंनुस्तपस्तत्वातिदारुणं॥ विस्मयोयंमहाना
गदेवदेवेनविष्णुना॥८॥ यः सर्वस्माच्चसर्वेशः सर्वसिद्धिप्रदः सुप्रभुः॥ सकथं कृत
वान्धोरंतपः प्राकृतवधरि॥९॥ जगत्कर्तुंक्षमः कृष्णस्तथापालयितुंक्षमः संहर्तुं
पिकस्मात्प्रचकारदारुणंतपः॥१०॥ व्यासउ॥ सत्यमुक्तंत्वया राजन्वासुदेवोजना
ईनः॥ क्षमः सर्वेषुकार्येषुहेवानांदैत्यसूदनः॥११॥ तथापिमानुषं देहमाश्रितः पर
मेश्वरः॥ कृतवान्मानुषान्नावान्वाणश्चिमसमाश्रितान्॥१२॥ वृथानांपूजनं
चैवगुरुपादाभिर्बद्धनं॥ ब्राह्मणानांतथासेवादेवताशयनंतथा॥१३॥ शोके शोका
नियोगेऽर्षदृष्टिर्दृष्टत्वनुनति॥ दैत्यविमयबाहोऽश्वस्त्रीषुकामोपसेवनं॥१४॥ कामः
कोधस्तथोलानः कालेकालेनवंतिते॥ यस्मादुणमयेदेहेनिर्गुणं त्वंकथंनवेत्॥१५॥

भा.पं.

२

सौवलीशापनाहोपास्तपात्रास्यणशापनात्॥निधनंयादवानांचकलस्यरे
हमोचनं॥१७॥हरणंलुंठनंतद्वत्तत्पत्नीनांतराधिप॥अर्जुनस्यास्वमोक्षोचकी
वलंतस्करेषुच॥१८॥अतलंहरणमेहात्रत्यद्युम्नानिरुधयो॥रांवरेणातिदुष्ट
नतथैवचित्रलेखया॥१९॥सन्नाजितवधज्ञानंनानवस्यथमंसहा॥एवंमा
नुषदेहेस्मिन्मानुषंखलुचेष्टितं॥२०॥विहोरंशावतारैस्मिन्नाशयणमुने
स्तथा॥अंशमेवासुदेवेनकिंचित्रंशिवसेवने॥अवतारादरेरेवंप्रजवंतिभुगे
युगे॥योगमायाप्रज्ञावेननात्रकायाविचारणा॥२१॥मानेनपश्यपरिचाजन
नेनसम्यक्विश्वंसृजत्यवतिचातिनिगूढज्ञावा॥सैवाकरोतिसततंदुहिणा
च्युतेशान्नानावतारगहनेपरिच्यमानान्॥२२॥सूतिग्रहाद्भजमसौष्यन

२

यायुक्तःसंगोपितश्चनवनेपशुपालराजःसंनर्तितश्चमथुरांविनियोजितश्च
जीर्णापितश्चगमितःकिलदारवत्यां॥२३॥निमायिषोडशसहस्रशताधिकास्ता
नार्येष्टसमिततराःस्वकलासमुत्था॥तासांविनासवरागस्तुविधायकामंरासी
कृतोहिन्नगवाननयाप्यनंत॥२४॥एकापिबंधनविधौयुवतीसमथपुंसोय
थादृढबलोहमयीवदामा॥किंनामषोडशसहस्रशताधिकाश्चस्त्रीस्त्रीकृतंशु
कमिवातिनिबंधयति॥२५॥सात्राजितीवरागतेनमुहान्वितेनगत्वासुरैश्च
वनंहरिणातदानीं॥कृतामृधंनयवतांविहृतास्तस्मिन्नामीशःप्रियासदनमूष
णतोक्तश्च॥२६॥योभीमजाहिह्नवांछितशुःपालश्चकृत्तातन्विधिंनिखिल
धर्मकृतंविधितः॥२७॥जग्राहतांनिजबलेनचधमपिनीकोसौविधिःपरकलत्रह

ना.पं. रणाच्च जातः ॥२८॥ अहंकारवशः प्राणीकरोति च मृत्नाः मृत्नां ॥ विमूढो मोहनालेन
 तत्कृतेनानिपातिता ॥२९॥ अहंकारादिसंजातमिदं स्यादवज्जंगमं ॥ मूलो धरिह
 ३ राहीनामुग्रात्प्रकृतिसंजगत् ॥३०॥ अहंकारस्तु सर्वेषां परमं बंधनं स्मृतं ॥ तन्मुक्तं
 स्तुविमुक्तो हि बंधस्तद्वशात् गतः ॥३१॥ ननारी न धनं गेहं न पुत्रानसरोदराः बं
 धनं प्राणिनां राजन् अहंकारस्तु बंधकः ॥३२॥ अहंकारपरित्यक्तो यदा न वति
 पश्यति ॥ कस्मात्कृते निर्मोहो विश्वविगतकल्मसः ॥३३॥ अहंकारमिवाचेह कृतं
 कार्यं बलीयसा ॥ करिष्यामि करोम्येवं स्वयं बध्नाति प्राणान् ॥३४॥ कारणेन वि
 ना कार्यं न संजवति किंचित् ॥ यथा न दृश्यते जातो मृत्पिंडेन विना घटः ॥३५॥ वि
 मृः पालयते विश्वमहंकारसमन्वितः ॥ अतथा सर्वचिंताधो कथं मज्जति ज्ञान

धीः ॥३६॥ अहंकारविमुक्तस्तु यदा न वति माधवः ॥ अवतारप्रवाहेषु कथं मज्जेत्युवाच
 यः ॥३७॥ मूलं मोहस्याहंकारः संसारस्तस्य मुद्भवः ॥ अहंकारविहीनानां न मोहो न च
 संसृतिः ॥३८॥ विविधस्त्रिपुराजंश्च काजेरादिषु सर्वदा ॥ अहंकारसराप्रोक्तो मुनि
 जित्तत्त्वदर्शिनिः ॥३९॥ त्रिविधः स पुराप्रोक्तः सात्विको राजसस्तदा ॥ तामसस्तु
 महाराज ब्रह्मा विष्णु इरादिषु ॥४०॥ सात्विकश्चेधरो नित्यं कल्पनीयोरमापतौ ॥
 छलेन दुष्टदेत्यानां कथं नाशं करोत्यसौ ॥४१॥ मायाविमोहिता मंदा प्रवर्तन्ति मनी
 षिणः करोमि स्वेच्छया विष्णुवतारं ते केशः ॥४२॥ मंदोपि दुःखगहने गन्तव्यसा
 निसंकटे ॥ न करोति मतिं विद्वान् कथं कुर्यात्स च कर्तृत्वात् ॥४३॥ कौशल्यादेवकीर्णं
 विष्टामृत्समाकृते ॥ स्वेच्छया सकथं वा संकुर्याद्विष्णुमहीपते ॥४४॥ मायाव

भा.पं.

४

लंन जानामि मूर्खः पंडितमानिनः ॥ तेप्येवं प्रवदंत्य शस्त्रवरो मधुसूदनः ॥ ४४ ॥ वे
कुं उत सदनं त्यक्त्वा गर्भवासि सुखं न किं ॥ चिंता कोटि स मुत्थानेऽखदेतकं संमितो ॥ ४५ ॥
सकथं न गवां त्विष्णुः स्वप्नश्चैकजनादनि ॥ गन्तव्यं स रुचिः कस्मान्नो हितावान
मायया ॥ ४६ ॥ जानीदित्वं महा राजयोगमाया वरो जगत् ॥ ब्रह्मादिस्तं वपयंतं दे
वमानुषतियुगं ॥ ४७ ॥ माया ततानि बंधा वै ब्रह्मा विष्णुं हरादयं ॥ नृमंति बंधमा
यांति लीलया चो एनानि वत् ॥ ४८ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचमस्कं
धे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ १ ॥ योगमाया प्रजावो यं कथितं श्रुति
विस्तरात् ॥ ब्रूहि तच्च रितं स्वामिन् श्रोतुं कौतूहलं मम ॥ १ ॥ महा माया प्रजावैवैश्रो
तुं को नानि वांछति ॥ यो जानाति जगत्सर्वं त इत्यन्तं चराचरं ॥ २ ॥ वास उवाच ॥ शृ

४

णु राजन् प्रवक्ष्यामि विस्तरेण महामते ॥ श्रुधाया श्रोतुं कामाद्यन ब्रूयात् सो निमंदधी ॥ ३ ॥
पुरा युधमन्यूहो रं देवदानवे मे वयो ॥ एधि वां एधि वीपाल महिषा रेभ्य महीपतो ॥ ४ ॥ म
हीपो नाम राजेन्द्र चकार तमानद ॥ गत्वा हेमगिरौ चो ग्रं देवविस्मयकारकं ॥ ५ ॥ व
षणिमयुतं पूर्णं तिष्ठवानशनः सुखं ॥ तस्य तुष्टा महाराज ब्रह्मलोकपितामहः
६ ॥ तत्र गत्वा द्रवीशं हं सारूढश्चतुर्मुखि ॥ वरं वरयथ मत्मा देवामितव वांछितं
७ ॥ महिषासुर उवाच ॥ अमरत्वं देवदेव वांछामि शुद्धिण प्रजो ॥ यथा मृत्युं नयंत स्यात् तथा
कुरु पितामह ॥ ८ ॥ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥ १ ॥ उत्तमस्यैवं मृत्युमृतस्य जन्म सर्वथा ॥ स
र्वथा मरणोत्पत्ती सर्वेषां प्राणिनां किल ॥ १ ॥ नाशः कालेन सर्वेषां प्राणिनां दैतु
गव ॥ मही महीधराणं च समुद्राणां च सर्वथा ॥ २ ॥ एकस्थानं परित्यज्य मरणस्य

भा. पं.

५

महामते ॥ प्रवृत्तिकारणा नन्यान्पात्रे मनसि तांति वै ॥ ११ ॥ महिषासुर उ ॥ न दे
वान्मानुषादेत्यान्मरणं न पितामह ॥ पुंराज्ञा न च मे मृत्युर्पाषाणाकाहनिष्यति ॥
१२ ॥ तस्मात्सोमरणं नृनं कामिन्यात्कुरुपन्न ॥ अबला इंतु मां इंतु कथं शक्ता न वि
ष्यति ॥ १३ ॥ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ ॥ यदा कदापि हेत्येदं नायति तन्मरणं ध्रुवं ॥ न नरे सोम
हाजागमृतिस्ते महिषासुरः ॥ १४ ॥ ॥ आस उवाच ॥ ॥ एवं हत्वा वरस्तस्मै ययौ ब्र
ह्मा निजालयं सोपि हेत्यवरं प्रायानिजस्थानं मुदा न्वितः ॥ १५ ॥ ॥ राजोवाच ॥ म
हिषः कस्य पुत्रौ सौ कथं जातो महाबलः ॥ कथंच नाहिं रूपं प्राप्तं तेन महात्मनः
१६ ॥ ॥ आस उ ॥ ॥ दत्तौ पुत्रौ पुरा राजं निरव्यातौ नुविमंडले ॥ रंजश्चैव करं नश्च
द्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥ १७ ॥ तावपुत्रौ महाराज निरव्यातौ नुविमंडले ॥ रंजश्चै

वकरं नश्चद्वावास्तां दानवोत्तमौ ॥ १७ ॥ तावपुत्रौ महाराज पुत्रार्थं ते पतुस्तपः ॥ व
रुवर्षगणान्कामं पुण्यं पंचनदे जले ॥ १८ ॥ करं नस्तु जले ममश्चकार परमं तपः ॥ यज्ञ
मालवदं प्राप्य करं नोत्तिममेव त ॥ १९ ॥ पंचाग्नि साधना सक्रःश्चकार परमं तपः ॥
ज्ञात्वा शची पतिङ्गुः स्वमवाप दानवो प्रति ॥ २० ॥ गवा पंचनदे तत्र ग्राह रूपं च का
रच ॥ वामवस्तं करं न तु जग्राह पादयोस्तदा ॥ २१ ॥ निजघान च तं दुष्टं करं न ब्रू
दन ॥ आतरं निहतं श्रुत्वा रंजः कोपं परंगतः ॥ २२ ॥ स्वशीर्षपावके होतुं मै छच्छित्वा
करेण ह ॥ केशपाशं गृहीत्वा शुवामेण क्रोधं संयुतः ॥ २३ ॥ दक्षिणेन करेणो घं ग
हीत्वा खड्गमुज्ज्वल ॥ चिह्ने दत्तदाता वक्त्रि नाप्रतिषेधितः ॥ उक्तं च देसमुखे सि
स्वशीर्षं छेत्तुमिच्छामि ॥ आत्म इत्यातिङ्गः साध्या कथं त्वं कर्तुमिद्यतः ॥ २४ ॥ वरं वरय न

ना.पं. इतेदशमिचयथेसितं॥२६॥माप्रियस्वमृतेनायुकिंतेकार्यंनविष्यसि॥चित्तयस्व
 मृतस्येदकथानष्टानविष्यति॥२७॥ ॥व्यासउवाच॥ ॥तच्छ्रुत्वावचनंरंनःपावक
 ६ स्यमुनापितं॥ततोब्रवीदचोरंनस्त्यक्ताकेशकलापकं॥२८॥यदितुष्टोसिमेदेव
 देहिमांवांछितंवरं॥त्रिलोक्यविजयीपुत्रःस्यान्मेपरबलाहिनः॥२९॥अनेयः
 सर्वथासस्यादेवदानवमानवैः॥कामरूपीमहावीर्यःसर्वलोकानिवंदितः॥३०॥पा
 वकस्तत्तथेत्याहन्नविष्यतिनवेसितं पुत्रंतवमहाबाहूमरणाद्विरमाधुना॥३१
 व्यासउ॥इत्युक्तोवकिन्नारंनोवचनंविन्नरंजतं॥प्रणम्यप्रययौवक्रिदृष्टमालवटंप्रति
 ३२॥यत्तैःपरिहृतंस्थानंरमणीयंश्रियात्तितं दृष्ट्वाचक्रेतदानावंमहिष्यांतदानवोन्न
 तं॥३३॥मन्त्रयोरूपयुक्तायांनिहायमानरोत्तमा॥सासमागाच्चतरसाकामयतीम

रान्विता॥३४॥रंनोपिगमनंनचक्रेनवितव्यप्रणोदितः॥सातुगन्वतीजाताम
 हिषीतस्यवीर्यतः॥३५॥तांगृहीत्वाधपातालंप्रविवेशमनोहरा॥महिषेनश्चतार
 सन्नप्रियामृतुमतीकिलं॥३६॥कदाचिन्महिषश्चात्यःकामोर्त्तितामुपाश्रवत्॥
 खड्गमाकृष्यतांहंतुंदानवःसमुपाश्रवत्॥३७॥रक्षार्थतस्यगन्मस्यमहिषंसमताड
 यत्॥सोपितंनिजयानाशुशृंगान्मांकांममोहितः॥३८॥ताडितस्तेनतीक्ष्णान्मांशृंगा
 न्मांशुदयेन्नृशं॥नृमौपयाततरसाममारचविमूर्छितः॥३९॥मृतेनर्त्तरिसादीनाम
 र्त्तिविभुतान्नृशं॥वेगान्मालवटंप्राप्यमृत्ताणांशरणगता॥४०॥दृष्टस्तुगतस्त
 त्रमहिषःकामपीडितः॥कामयानस्तुतांकामंवलवीर्यमिदोद्यतः॥४१॥रुदतीसा
 न्नृशदीनादृष्ट्वापक्षैर्नयानुरा॥धावमानंनचतंवीर्ययक्षाःस्वातुंसमाययुः॥४२॥यु

ना.पं.

७

धंसमजबहोरंयक्षाणां चहृषारिणा ॥ शरेणास्ताडितवृणं पिपातधरणीतले ॥ ४३ ॥ मृतो
सौनमरो नामजातासौ बजवत्तरः ॥ यक्षानां श्रित्य तस्यो स पादयान्त्वा पदं नृप ॥
४४ ॥ मृतं रंजं समानीय यक्षैस्तं परमप्रियं ॥ चितामारोपयामास दग्धं चैव महाव
लैः ॥ ४५ ॥ महिषी सा पतिं दृष्ट्वा चितामारोपिता पतिं ॥ प्रवेष्टुं सामतिं चक्रे पतिता स
ह पावकं ॥ ४६ ॥ वार्यमाणाय यक्षैः सा प्रविवेश विजावसुं ज्वालामालाकुलं सा
क्षी पतिमादाय वध्वजं ॥ ४७ ॥ महिषस्तु चितामध्याश्रमुन्नस्थौ महाबलः ॥ रंजोऽप्यत्र
वपुः कृतानि सृतः पुत्रवत्सलः ॥ ४८ ॥ रक्तबीजोऽप्यसौ जाते महिषोऽपि महाबलः ॥ अ
निषिक्तस्तुराज्ये सौ हयारिरसुरोत्तमैः ॥ ४९ ॥ एवं समहिषो जातः रक्तबीजस्य वीर्य
वान् ॥ अवध्यश्च सुरैर्देवैर्मनिवैश्च तपोत्तमः ॥ ५० ॥ इत्येतत्कथितं राजन् जन्मत

स्य हयारिणा ॥ वरप्रदानं च तथा प्रोक्तं सर्वसंघिस्तरं ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्रीनागवत्से महा
पुराणे पंचमस्कंधे महिषासुरोत्पत्तिकथनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ एवं
समहिषो नामदानवो बलदर्पितः ॥ प्राप्य राजं जगत्सर्वशक्तं चक्रे महाबलः ॥ १ ॥
दृष्ट्वा विपादयामास सागरं तानुजाकृतिं ॥ एकछत्रो निरातंकां सर्वोपद्रववर्जि
तां ॥ २ ॥ सेनानी चित्सुरस्तस्य महावीरो मिहोत्करः ॥ धनाध्यस्तस्तथा ताप्रसेनापु
तपरिवृतः ॥ ३ ॥ असितो मातथो देवो बिडालाक्षश्च बाधनः ॥ त्रिनेत्रोऽथ तथा कोलभं
धको बलदर्पितः ॥ ४ ॥ एते सैन्ययुताः सर्वदानवा मेदिनीतदा ॥ आक्रम्य संस्थिताः
काममृधां सागरमेखलां ॥ ५ ॥ करदश्च कृताः सर्वभूमिपालाः पुरातनाः ॥ निहता
ये बलैर्दयात्तात्र धर्मविवस्थिता ॥ ६ ॥ ब्राह्मणा वरागा जाता यज्ञजाग समर्पका ॥

ता. पं. महिषस्य महाराज निखिले सिति मंडले ॥ ११ ॥ एकतयत्रंतशज्यकृत्वासमहिषासु
८ रः ॥ स्वर्गजितुमनश्चक्रैव रदानेन गवितः ॥ १२ ॥ प्रणधिप्रेषयामास हयारिस्तुशची
पति ॥ स्वसंदेशहरं शीघ्रमित्युक्ता संमदोत्कटं ॥ १३ ॥ गच्छवीरमहाबोहो हतत्वं कुरु
मेनय ॥ ब्रह्मशक्रं दिवां गत्वानिःशंकः सुरसंनिधौ ॥ १४ ॥ मुंचस्वर्गसिंहस्रासयथेष्टं
छमाचिरं ॥ सेवां वा कुरु देवेश महिषस्य महात्मनः ॥ १५ ॥ न संघातयेते नूनं राजाश
रणागतं रिपुं ॥ तस्मात्संशरणं पाहि महिषस्य शचीपते ॥ १६ ॥ नो चेदज्जैरुहाणा
सुयुधापवजसूदन ॥ पूर्वैर्जितोस्मिन्नास्माकं जानामितव पौरुषं ॥ १७ ॥ अहि
त्पाना रविज्ञानं बलं ते सुरसमप ॥ युधस्वव्रजवाकामं यत्र ते रमते मनः ॥ १८ ॥
व्यास उ ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य शक्रकोधसमन्वितः ॥ उवाच तं श्रेष्ठस्मितपूर्वव

चस्तथापरे ॥ १५ ॥ न जनेहं सुमंरात्मनूपतिं मे मरदपितं ॥ चिकिंसां संकरिष्यामि
रोगस्यास्य प्रज्ञोस्तवा ॥ १६ ॥ अतः परं करिष्यामि मूलस्यास्य निहंतनं ॥ गच्छ जाल
ब्रह्मसर्वतस्याधेममनापितं ॥ शिष्टे हतान हंतव्या तस्मात्त्वां विसृजाम्यहं ॥ १७ ॥ यु
धेष्ठा चेस्समागच्छ त्वरितौ महिषी सुतं ॥ १८ ॥ हयारे त्वद्वलं ज्ञानं तृणादस्त्वं जरीक
तिः ॥ शृंगाभ्यां ते करिष्यामि सुहृदं शिरासनं ॥ १९ ॥ हर्षं शृंगं वलात्नेस्मि विहितं का
रणं मया ॥ विषाणे परिष्ठितो ते संहरिष्यामि तद्वलं ॥ २० ॥ यवसेनातिपूरणस्त्वं
जोतो बलदपितः ॥ कुरु लस्त्वं तदाघातेन युधेमहिषाधम ॥ २१ ॥ व्यास उ ॥ ॥
इत्युक्तो सौ सुरे देण हतस्त्वरित एव च ॥ जगाम महिषं मन्त्रं प्रणम्य प्रत्युवाच ह ॥
२२ ॥ ॥ हत उ ॥ ॥ राजन् देवाधिपः कोपं नत्वा विगणयत्यसौ ॥ मन्यते स्वव

ना. पं.

२

लं पूर्णं देवस्यैव समावृतः ॥ २३ ॥ यत्कृतं तेन मूर्खेण कथय ब्रवीम्यहं ॥ प्रियं सत्यं च व
क्तव्यं नृत्पेषु पुरतः प्रजोः ॥ २४ ॥ केवलं चेत्प्रियं ब्रूयां न ते कार्यं न वेदिति ॥ परुषं
च न वक्तव्यं नृत्पेषु पुरतः प्रजोः ॥ २५ ॥ असत्यं नैव वक्तव्यं कदाचिद्धु न मित्रता
यथा रिपुमुखादाचः प्रसरंति विषोपमाः ॥ तथानृत्यमुखा न्नाथनिःसरंति क
थंगिरः ॥ २६ ॥ यादृशानिति वाक्यानि ते नोक्ता निमहीयते ॥ तादृशानि तमेति
कावकुमर्हति कर्हिचित् ॥ २७ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य हेतुगर्भं नृ
णां शनः ॥ नृणां कोपपरीतात्मा बभूव महिषासुरा ॥ २८ ॥ समाकृत्वा ब्रवीद्देवान्को
धं संरक्तलोचनः ॥ लांगूलं दृष्ट्वा देवैश्च कृतान्मूत्रं परिश्रवत् ॥ २९ ॥ नो नो देव्याः सु
रेशो सोमधुको मोक्षि सर्वथा ॥ वनायोगं कुरु ध्वं वै जेतव्यो सोमसुरा धमः ॥ ३० ॥ न

द्रेको न वेद्भूरः कोटिशश्चेत्तथा विधाः ॥ न विनेम्येकमः कामं ह निष्पाम्य ह सर्वथा ॥
३१ ॥ शूरः शांतेषु नूनं तपस्विषु बलाधिकः ॥ बलकत्रातिकुरुको लंपटः परहार
चुक ॥ ३२ ॥ असुरा बलसंमन्त्रस्तपविघ्नकरः खलः ॥ छिद्रः प्रहरणः पापः नित्यं वि
श्यामघातकः ॥ ३३ ॥ तमुचिर्निहतस्तेन कृत्वा संधिदुरात्मना ॥ शपथान्निविधाना
हो पापानीते तलु मना ॥ ३४ ॥ विष्णुस्तु कपटाचार्या कुरुकः शपथाकरः ॥ नाना
रूपधरः कामं ह जलदं न पंडितः ॥ ३५ ॥ कृत्वा कोलाकृतियेन हिरण्याक्षो निपातितः
हिरण्यकशिपुयेन नृसिंहेन च घातितः ॥ ३६ ॥ नाहं तदशगो नूनं न वभंदनुत हनां
रुशो वापि न मे शक्रः प्रतिकुचुरिणांतिके ॥ ३७ ॥ त्रिविष्टपं गृहीष्यामिति चेदं वरु
णाय मे ॥ धनं दयावकं चैव चंद्रसूर्यो विजित्य च ॥ ३८ ॥ यत्तु भागजुनः सर्वं न विष्णो
विश्या सं नैव गच्छामि देवानां कुत्र कर्हिचित् ॥ ३९ ॥ किं करिष्यति मे विष्णु रिशो वा बलवत्तरु ॥ ४० ॥

जा.पं.

१०

मोक्षसोपमाः॥ जित्वा देवसमूहं च विवरिष्यामदानवाः॥ ३९॥ न मे नयं सुरेभ्यश्च व
रदानं ममास्ति वै॥ मरणं न नरेभ्यश्च नारि मे किं करिष्यति॥ ४०॥ पातालतः पर्वते
भ्यः समाकृत्य वरान्वरान्॥ दानवान् मम मेनेशान् कुर्वतु त्वरिताश्चरः॥ ४१॥ ए
को हं सर्वदेवान् विजेतुं दानवाक्षमः॥ शोनाय च समाकृत्य नयामि सुरसंगरे॥
४२॥ शृंगाभ्यां च सुराभ्यां वै ह निष्येहं सुरान् किल॥ न मे नयं सुरेभ्यश्च वरदानं प्र
जावतः॥ ४३॥ अवध्यो हं सुरगणै रसुरै रमति वैरपि॥ तस्मात्सक्तान् वत्स्य देवलो
कान् जयाय वै॥ ४४॥ जित्वा सुरालयं दैत्या विहरिष्याम नंदने॥ मंदारकुसुमापी
ज देवयोषिसमन्विताः॥ ४५॥ कामधेनुय ये त्स्त्रिक्का सुधापातपयोदिताः॥ देवगंध
वर्गीता दिन्माल्यस्य सुखान्विताः॥ ४६॥ उर्वशी मे नकारं नाघृताची च तिजोत्तमाः

प्रमदरामदाश्वेता मिश्रकेशी महोत्कटाः॥ ४७॥ विप्रचित्रिषु नृतयन् त्रिगीसर
सैः सदा रंजयिष्यंती वसवति नाना सुरगणै र्मया॥ ४८॥ सर्वसक्तान् वत्स्ये वंशे
चंतागमनं दिवि संग्रामार्थं सुरैः साधु कृत्वा मंगलमुत्तमं॥ ४९॥ रक्षणार्थं च सर्वे
षां नागवं मुनि सत्तमं समाकृत्य सुसंपूज्य स्थापयध्वं गुरुं परं॥ ५०॥ व्यास उ॥ इ
ति संहित्य दैत्यैः शन्महिषः पापधी क्षदा॥ जगाम त्वरितो राजन् नवनवनं सुरान्वितः
५१॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचमस्कंधे महिषासुरसैन्योद्योगो नाम तृ
तीयोऽध्यायः॥ ३॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ गते ह ते सुरेन्द्रोपि समाकृत्य सुरान्वयः॥ यमवा
युधनाथस्य वरुणानि दमुचि वान्॥ १॥ महिष्यो नाम दैत्ये इन्द्रपुत्रो महाबलः॥
वरदयमिदो नमो मायाशतविचक्षणः॥ २॥ तस्य ह तोद्य संप्राप्तप्रेक्षितस्तेन नो सु

भा. च.

११

शः॥ स्वर्गकिमेन लुधेन मामुवाचेदं वचः॥३॥ त्यज देवा लयं शक्र यथेष्टं ब्रज वास
वः॥ सेवा वा कुरु देत्यस्य महिषस्य महात्मनः॥४॥ दयावान् दानवेंद्रो सौ सते हृत्तिं
विधास्यति॥ न तेषु नृत्यन्ते नृतेषु न कुप्यति कदाचन॥५॥ नो चेद्युधाय देवेरासेनायोगं
कुरु स्वयं गते मयि सदैवैश त्वरितः समुपेक्ष्यति॥६॥ इत्युक्त्वा सौ गतो ह तो दानव
स्य उरात्मनः॥ किं कर्तव्यमतः कार्यं चिंतय धं सुरेत्तम॥७॥ उर्वलोपिन चोपेक्षो
शत्रुर्बलवता सुराः॥ विशेषेणानकर्तव्य बलवान् वरदप्यितः॥८॥ उद्यमः किल कर्त
व्यो यथा बुधिर्यथा बलं॥ देवाधीनं न वेत्तु नं शुभं वाप्यशुभं न तथा॥९॥ संधियोगो
न चाराक्तेखले संधि निरर्थकः॥ सर्वथा साधुनिःकार्यो विचार्यो च पुनः पुनः॥१०॥
यानमप्यधुना नैव कर्तव्यं सहसा किल॥ प्रेक्षकाः प्रेक्षणीयाश्च शीघ्रगाः सुप्रवेशकाः

अंगितस्तथा साधुनिःसंगानिः सहा किल सेनानियोगं प्रस्थातं बलसंख्यायथा
र्थतः॥१२॥ वीराणां च परिज्ञानं कृत्वा यातु त्वरा चिताः॥ ज्ञात्वा देत्यपतेस्तस्य सैम
स्य च बला बलं॥१३॥ करिष्यामस्तत्तत्तूष्ण्यात् न वा डगसिंघहः विचार्यैव लुकर्तव्यं
कार्यं बुधिमतास्तदा॥१४॥ सहसा विहितं कार्यं दुःखं सर्वथा न वेत्तु॥ तस्मादिमं
प्यकर्तव्यं सुखं सर्वदा बुधैः॥१५॥ नाजनेदविधिना पोदानवेधेव सर्वथा॥ एक
चित्रेषु कार्येस्मिन् तस्माच्चारत्रजं तु वै॥१६॥ ज्ञात्वा बला बलं तेषां पश्चान्नीता वि
चार्य च॥ विधेया विधि वत्तैतेषु कार्यपिरेषु वै॥१७॥ अन्यथा विहितं कार्यं विपरी
तफलप्रदं॥ सर्वथा तद्भवेत्तु न मज्ञातमौषधं यथा॥१८॥ इति संविंश्यते सर्वे प्रण
धिकार्यवेदितं॥ प्रेषमा मासं देवं शः परिज्ञाता यपार्थिव॥१९॥ इतस्तु स्वरितो ग

भा.पं.

१२

त्वासमागम्यसुराधिपं॥ निवेदयामाससाधिस्यं सर्वसैन्यबलाबलं॥ २०॥ ज्ञात्वा
त्वद्वजमुद्योगंतुराषाडेतिविस्मितं॥ देवानतोदवस्तूरं समाकृत्यपुरोहितं॥ २१॥
मंत्रमंत्रविदं श्रेष्ठचकारत्रिदशेश्वरः उवाचागीरसंस्वस्थं समासीनवरास
ने॥ २२॥ ॥ इन्द्र उ॥ ॥ नो नो देवगुरो विदन् किं कर्तव्यं वदस्व नः सर्वशोसि समुत्स
न्ने कार्यं त्वं गतिरद्य वै॥ २३॥ दानवो महिषो नाम महावीर्यमशोधतः॥ सुधकामः स
मायातिबहुनिदतिबोवृतिः॥ २४॥ तत्र प्रतिक्रियाकायत्विया मंत्रविदधुना॥ ते
षां शुक्रलयात्वं मे विघ्नहृत्सुसंमतः॥ २५॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं प्राह तु
रसाहं हृदस्पतिं॥ विचिंत्य मनसा कामं कायसाधनतत्परः॥ २६॥ गुरुलुवाच॥ त्व
स्थो नवसुरेन्द्र त्वधैर्यमालं व्यमारिष॥ असने च स मुसने न त्वाज्यं धैर्यमास्तु वै॥ २७॥

नवितव्यं नवत्येव जानन्नेवं शतक्रतो॥ उद्यमः सर्वथा कार्यः यथा पौरुषमात्म
नः॥ २८॥ मुनयोपि हि मुक्तमर्थमुद्यमैकारताः सदा॥ देवाधीनं जगत्काननयो
गध्यानपरायणः॥ २९॥ तस्मात्तद्देवकर्तव्यो व्यवहारो दितो मम॥ सुखं न वतुमा
वान् नूः देवकापरिवेदना॥ ३०॥ विना पुरुषकारेण कदाचिन्निधिमाप्नुयात्॥ अध
वत्यं गुवत्कामं न तया मुदमावहे॥ ३१॥ कृते पुरुषकारे पियदिसिधिर्न जायते
न तन्नष्टं तस्य देवाधीने शरीरिणि॥ ३२॥ कार्यसिधिनसैन्येस्ति न मंत्रेन च
मंत्रेण न रश्मिना युधैर्नैव देवाधीने रश्मि रश्मि॥ सुराधिप॥ ३३॥ बलवान् क्ले
शमाप्नोति निर्वलः सुखमश्नुते बुधिमान् सुधितः शोते निबुधिर्नो गवान् न वै॥
३४॥ कातरो जयमाप्नोति शूरो याति परजयं॥ देवाधीने त्रसं सारे कामकाय

जा.पं.

१३

रिवेदना॥३६॥ उद्यमे योजयेन्नूनं न वितव्यं सुराधिप॥ ३७॥ स्वदे सुखदे वापितत्रतो
न विचिंतयेत्॥ ३८॥ ३९॥ स्वदेः स्वाधिकान् पश्येत्सुखे पश्येत्सुखाधिकान्॥ आत्मानं
हर्षशोकाभ्यां शत्रुभ्यामिव नापयेत्॥ ४०॥ धैर्यमैवावगतव्यं हर्षशोकोऽनवेदुषे
ः॥ अर्धैर्यथादृशं स्वं न तु धैर्येति तादृशं॥ ४१॥ दुर्लभं सहनत्वं वै समये सुखं स्व
खयो॥ हर्षशोकोऽनवयन्न न वेदुषि निश्चयात्॥ ४२॥ किं स्वकस्य वा स्व
निगुणो हं सदा व्ययः॥ चतुर्विंशतिरिक्तोऽस्मि किं मे स्वसुखं च किं॥ ४३॥ प्राणस्य
क्षुत्पिपासे द्वैमनसः शोकमूढने॥ जरा मृत्युशरीरस्य षड्भिरिहितः शिवः॥ ४४॥
शोकमोहौ शरीरस्य गुणौ किं मे चिंतयेत्॥ शरीरनाशमथवा तत्संबन्धी न वाप्य
हं॥ ४५॥ सैकषोऽदृशो विनिर्ज्ञो हं सदा सुखी॥ प्रकृतिविकृतिना इति

मे स्वकदा पुनः॥ ४६॥ इति मत्वा सुरैः सत्त्वं मनसा न वति ममि॥ उपायः प्रथ
मो यं ते दुःखनाशोऽतः क्रतो॥ ४७॥ ममता परमं स्वनिर्मितं परं सुखं॥ संतोषा
दपरं नास्ति सुखस्यानंशोऽपि ते॥ ४८॥ अथ वा यदि न ज्ञानं ममत्वं नाशं किल॥
तदा विवेककर्तव्यो न वितव्ये सुराधिप॥ ४९॥ काचिंता सुखं स्वत्रयं प्रावितं
वन्निधे॥ सुरैः सर्वैः सहोपैश्वर्यं बुद्ध्या वानवसत्तमा॥ ५०॥ सुखं सया य पुण्यस्य स्वः पा
पस्य च मारिषा॥ ५१॥ तस्मादुःखं हर्षः कर्तव्यं सर्वथा बुधैः॥ ५२॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे पंचमस्कंधे चतुर्थोऽध्यायः॥ ५३॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ इति श्रुत्वा
सहस्राक्षं पुनराह ह स्पति॥ युधोद्योगं करिष्यामि ह्यारिनाशनाय वै॥ ५४॥ नोद्यमे
न विना रागमनसु खं न च वै यशः॥ निरुद्यं प्रशंसति कातरं न च सोऽद्यमा॥ ५५॥ पती

भा.पं.

१४

नां नृषाणां ज्ञानं संतोषो हि द्विजन्मनां ॥ उन्नमंशानु हननं नृषाणां मित्रं मित्रं तां
३॥ उद्यमेन हतं स्वष्टेन मुचिर्बलरावच ॥ तथैतं निहनिष्यामि महिषं मुनिमत्रम ॥
४॥ बलं देवागरुत्वं मे वज्रमायुधमुत्तमं ॥ सदायासुरहरि नूनं तथो मापति मम यः ॥ ५
रक्षो घ्नान् पठ मे साधो करो म्यद्यसमुत्तमं ॥ सैत्यस्याति निवेशं च महिषं शतिमान
दः ॥ ६॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्तो देवराजेन वाचस्यति रुवाच तं ॥ सुरैर्द्रुध संर
क्तं स्मितं पूर्वं विचक्ष्त्वा ॥ ७॥ ॥ ब्रह्मस्यति रुवाच ॥ ॥ प्रेरयामि नचाहं त्वानं वै नि
वारयाम्यहं ॥ संहिष्येन्न जये कामं युधतश्च पराजये ॥ ८॥ मतेन्न नृषाणां किंचिद्
वितव्ये राची पते ॥ सुखं वापदिवाडः खं विहितं च न विष्यति ॥ ९॥ नमयात त
स्त्रिज्ञानता विडः खं ममापि वै ॥ यज्ञाय हिरण्यं प्राप्तुः खं सर्वसुखाय हं ॥ १०॥ बु

धिमान् सर्वलोकेषु विदितो हं सुराधिप ॥ कगतामेतदा बुधियदा ज्ञाय विरु
ता बलात् ॥ ११॥ तेनोपायस्तु कर्तव्यो बुधिमद्भिः सदानैः ॥ कार्यमिधिः सदा
नूनं देवार्थानां सुराधिप ॥ १२॥ ॥ व्यास उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं सत्यं सुरोः सार्धं
राची पतिः ॥ ब्रह्माणं शरगतान्ता वचनमब्रवीत् ॥ १३॥ पितामहं सुराधिर
दैत्यो महिषं नृपः ॥ गृहीतुकामाः स्वर्गं मे बलयोगं करोत्यनं ॥ १४॥ अमेच
हानवाः सर्वे तस्मै समुपास्थिताः ॥ योधुकामाः महावीर्यासि वधि विराट्
॥ १५॥ तेनाहं जीतं जीतोस्मि त्वत्कामा मिहागतः ॥ सर्वज्ञोऽसि महाराज माहा
य्यं कर्तुमिहं सि ॥ १६॥ ब्रह्मोवाच ॥ गच्छामी सर्वं वायुं कैलाशं त्वरिता वयं ॥ शंकरं पु
रतः कृत्वा विष्णुच बलिनां वरं ॥ १७॥ ततो युधं प्रकृत्यं सर्वं सुरगणैः सह ॥ मित्वा मंत्रं

माधायरेराकाजविचिंत्य च ॥ १८ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तं निराम्य सहस्राक्षः कैला
 शं निर्जगाम ह ॥ ब्रह्माणं पुरतः कृत्वा लोकपाल समन्वितः ॥ १९ ॥ तुष्टावराकरं ग
 त्वावेदमंत्रैर्महिषैः ॥ प्रसन्नं पुरतः कृत्वा ययौ विष्णु पुरं प्रति ॥ २० ॥ स्तुतां देवदेवेशं
 कार्यं प्रोवाच चात्मनः ॥ महिषा त्रयं चोयं वरदानमदोधत्तान् ॥ २१ ॥ तदा कर्ण
 प्रपंतस्य विष्णुर्देवानुवाच ह ॥ करिष्यामो वयं युधं ह निष्यामसु उक्तयं ॥ २२ ॥ व्यास
 उवाच ॥ ॥ इति ते निश्चयं कृत्वा ब्रह्मा विष्णु महेश्वराः ॥ स्वानि स्वानि समाकृत्वा विष्णुं
 रुद्रं वाहनम् ॥ शंकरो वृषभारूढो वृत्रहण्यमं स्थित्यवाहनानिययुः सुराः ॥ ब्रह्मा हं
 स समाकृत्वा विष्णुं गुरुं वाहनम् ॥ शंकरो वृषभारूढो यमो महिषवाहनम् ॥ २४ ॥
 कृत्वा सैन्यं समायोगं यावन्नेतिर्ययुः सुराः तावद्देस्य वलं प्राप्स्यं महिषपालि

तं ॥ २५ ॥ तत्राक्षु मलं युधं देवदानवसैन्ययोः ॥ बाणैः खड्गैस्तथाप्राप्तैः सुसैलेष्वेवाति
 हारुणैः ॥ २६ ॥ अनेष्वविविधैरस्त्रैर्निर्जितैः परस्परं ॥ गदभिः पट्टिभैः शूलैश्चक्रैश्च
 शक्तिभिर्योः ॥ २७ ॥ सुहृद्वैर्निर्मितैश्च हलैश्चैव परस्परं ॥ एवं परस्परं चैव युधं चरु
 णं च नूत ॥ २८ ॥ सेनानीश्चिह्नुरस्तस्य गंगारूढो महाबलः ॥ २९ ॥ मधवंतमुपागमज
 धानपंचभिः शरैः ॥ तुराणाडपितान् छित्वा बाणैर्बाणान् चरान्वितः ॥ ३० ॥ रुद्रये चार्ध
 चंद्रेण ताडयामास तं कृतं ॥ बाणाहतस्तु सेनानी प्राप्य मूढगिजोपरि ॥ ३१ ॥ करिणं
 वज्रघातेन सजधानकरे तदा ॥ तद्वज्रा निहतो नागो नम्रसैन्यं सजधानह ॥ ३२ ॥ दृष्ट्वा
 तदेसरादुक्कथो विजानात्तमथाब्रवीत् ॥ गलुवीरमहाबाहो नहीदं मद्गर्वितं वरु
 णादीनपरान् देवा इत्यागलु ममांतिकं ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तदुवाच च तं तस्य विजाना

ना.पं.

१६

सोमहाबल॥ आरुह्यवारणं मन्त्रं जगाम त्रिदशाधिपं॥ ३४॥ वासवस्तं समायातं
दृष्ट्वा क्रोधममन्वितः॥ जघान विशिखैस्तीक्ष्णैराशीविषममन्वितैः॥ ३५॥ स
तुम्बित्वा शरांस्तूणं त्विशरैश्चापनिःसृतैः॥ पंचाशजिघानाश्रुवासवंच
शिलीमुखैः॥ ३६॥ तथेद्रोपि चतान्वाणान् छित्वा कोपममन्वितः॥ गदया ता
उयामास गजं तस्य करोपरि॥ ३७॥ सकरे निहतो नागश्चकारार्तस्त्वरं मुहुः
परिहृत्य पयावाशुदैत्यसैन्यं जयातुरः॥ ३८॥ हतवस्तु गजं वीक्ष्य परावृत्य ग
तराणान्॥ समाविश्य रथे रम्ये जगामाश्रुरणो॥ ३९॥ तुराघातपितं वीक्ष्य रथ
स्थं पुनरागतं॥ अहनदिशि खैस्तीक्ष्णैराशीविषममन्वितैः॥ ४०॥ सोपि कु
धोचकारेयां बाणवृष्टिं महाबलः॥ बभूव तु मलयुधंस्तयोस्तत्र जयापिणो

४१॥ इंदुस्तं बलिनंदं दृष्ट्वा कायानाकुलितेन्द्रियः॥ जयंतमग्रतः कृत्वा मुमुधे तेन संयु
गे॥ ४२॥ जयतस्तु शिनैर्वपिणैस्तं जघान स्तनांतरे॥ पंचत्रिप्रबलाकृष्टैरसुरमह
गर्वितं॥ ४३॥ सबाणानिहतस्तान्निपपातरथोपरि॥ अनिवात्य रथं सृतो नि
र्जगाम रणाजिरातः॥ ४४॥ तस्मिन्निर्गते दैत्ये विडालाखेयमूर्धिते॥ जयश
हो महानासीदुं उन्निता च निःस्वनः॥ ४५॥ सुराः प्रमुहिताः सर्वे तु ह्युबुस्तं शची
पतिः॥ जगुर्गंधर्वपितयो मनुतुश्चाप्सरोगणाः॥ ४६॥ तुकोपमहिषः श्रुत्वा जयश
हं सुरैः कृतं॥ प्रेषयामास तत्रैव तान् परमदारुणं॥ ४७॥ तान् स्तुबक्रानिः सर्वे स
मागम्य रणाजिरे॥ शरवृष्टिं चकार श्रुतुत्वा निवसागरे॥ ४८॥ वरुणः पाशमु
द्यम्य जगाम त्वरितस्तदा॥ यमश्च महिषा रूढं उमाशयनिर्ययो॥ ४९॥ तत्र यु

भा.पं.

१७

धमन्तूधोरं देवदामवयोर्मिथः॥ बाणैः खड्गैश्च मुरालैः शक्तिनिष्पुपरस्वधैः॥ ५०॥ दंड
ननिहतस्ताम्रयमहस्तोद्यतेन च॥ नचचालमहाबाहुः संग्रामांगणतस्तदा॥ ५१
चापमाकृष्य वेगेन मुक्तातीव्रां छलीमुखान्॥ इंशहीनहतवृणंताम्रस्तस्मिन्
णानिरे॥ ५२॥ तेपि देवाशरैर्द्विभैर्निशितैश्च शिलाशितैः॥ ग्रहरनृशानवं कुधा
स्तिष्ठतिष्ठेति चुकमु॥ ५३॥ विहतस्तैः सुरैर्द्वैत्यो मूर्छामापरगंगांगणे॥ हाहाकारे
महानासी द्वैत्यसैन्यप्रयातुरे॥ ५४॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे
देवासुरयुधेताम्रपराजयोनाम पंचमोऽध्यायः॥ ५॥ व्यास उ॥ ताम्रेयमूर्च्छिते द्वैते
महिषः क्रोधसंयुतः॥ समुद्यम्य गदागुवं देवानुपजगाम ह॥ १॥ तिष्ठंत्यद्य सुराः स
र्वे हन्महं गदया किल॥ सर्वं बलितुजः कामं बलहीनाः सर्वैव हि॥ २॥ इत्युक्ते इंग

जारूढं संप्राप्य मरुगवितः॥ जघान गदया तूष्णीं वाक्मूले महानुजः॥ ३॥ सेपिवज्रेण
घोरेण चिह्नेन शुगहा चतां॥ ग्रहबुक्कामास्त्वरितो जगाम महिप्रति॥ ४॥ हयारिर
पिकोपेन खड्गमादाय सुप्रभं॥ यया विंशमहावीर्यः प्रहरिष्यन्निवांतकः॥ ५॥ ब
न्धवचतयोर्युधं सर्वलोकजयावहं॥ आयुधैर्विविधैस्तत्र मुनिविस्मयकारकं॥
६॥ चकाराश्रुतदा द्वैत्यो मायां मोहकरि किल॥ आबरी सर्वलोकघ्नी मुनीनाम
पिमोहिनी॥ ७॥ कोटिशो महिषास्तत्र स्तरूपास्तत्परा क्रमाः॥ इदं शुः सायुधाः स
र्वनिघ्नं तो देववाहनी॥ ८॥ मघवा विस्मितस्तत्र दृष्ट्वा तांश्च हैसनिर्मितां॥ बभूव
तित्तयो द्विगो माया मोहकरी किल॥ ९॥ वरुणेण पिसु संवत्सस्तथा धनपती रज्जु
तः॥ यमो निरुताशनः सूर्यः शीतरश्मिं जयातुरः॥ १०॥ पलायनपराः सर्वैव

जा.पं.

१८

नूबुर्माहिताः सुराः॥ ब्रह्माविष्णुमहेशानां स्मरणं च कुरु धृताः॥ ११॥ तत्राजमुष्म
काजेनास्मृतमात्राः सुरेन्द्रमाः॥ हेसतास्त्रिषारूढास्वातुकामावरायुधाः॥ १२॥
शौरीस्तामोहतां दहामायां सुरविनाशनीं॥ चक्रं मुमोच तस्मात्सुदृशनिमयो ज्वलं
१३॥ तेजसा तस्य चक्रस्य मायासा विलय गता॥ अशेषामोहजननी यथा सूर्योद
येतमः॥ १४॥ बीस्पतामृदिषस्तत्र सृष्टिं स्थित्यंतकारिणः॥ युधकामा समद्रोय
रिधं समुपाश्रवत्॥ १५॥ मदिराक्षो महावीरसेनानी च सुरस्तथा॥ उग्रसम्भोय
वीर्यश्च इदुबुधिका मुक्ताः॥ १६॥ असिलो मात्रिनित्रश्च बाष्कलो धक एव च॥ ए
ते चान्ये च बहवो युधकामा विनिययुः॥ १७॥ सन्तथा धृतचापास्ते रथा रूढा म
हो धताः॥ परिवव्रुः सुरान् सवन्निष्काश्वसुवशकात्॥ १८॥ बाणवृष्टिं ततश्चक्रुः

रतिवावलगविताः॥ परिवव्रुः सुरान् सवन्निष्काश्वसुवशकात्॥ १९॥ अंधको
हरिमासाद्य पंचबाणाशिलाशितान्॥ मुमोच विषसंदिग्धा कर्णक्षिप्तान् मशबल
ः॥ वासुदेवोऽप्यसंप्राप्तान् विशिष्यैराशुगैस्तथा॥ चिच्छेद तात्पुनः पंचमुमोच रिपुना
शनः॥ २०॥ तयोः परस्परं युधं बभूव हरिदैत्ययोः॥ बाणानि चक्रमुशलैर्गदाशक्ति
परस्वधैः॥ २१॥ तन्मैशां धकयो युधंतु मुलं लोमहर्षिणं॥ बभूव दारुणं तत्र रवि
त्रिनेत्रयोस्तथा॥ २२॥ गरुडं गदया हंत्यो जघान हरिवाहनः॥ स गदां पातयित्वा गो
निश्च सन्नवतिष्ठतः॥ २३॥ शौरिस्तं दक्षिणेनाशुहस्तेन परिसांत्वयान्॥ स्थिरं च
कारदेवेशो वै न तेयं मलबलं॥ २४॥ समाकर्ष्य धनुः शार्ङ्गं मुमोच विशिखान् ब
भूव अंधको परिकोपेन हंतुं कामो जनादिति॥ २५॥ दानवोऽपि च तां बाणा

जा. घं.

१९

नचिच्छेदस्वशरैः शितैः ॥ पंचाशद्दिहिरिकोपात्महस्वारं सुदर्शनिं ॥ २७ ॥ सोपि सुदर्शनिं दूरान् सच केनिर्गो वारयत् ॥ नतर्दं च महानादं देवान् समो ह्यन्निव ॥ २८ ॥ दृष्ट्वा निविफलं जातं चक्रं देवस्य शार्ङ्गिणः ॥ जग्मुः शोकसुराः सर्वे जहृषुर्दिनिवासा ॥ २९ ॥ वासुदेवो पितरसा दृष्ट्वा देवा क्लृप्ता वृत्तान् ॥ गदां कौमोदकीं दृष्ट्वा दानवं समुपाश्रवत् ॥ ३० ॥ तं जघानाति वेगेन मूर्ध्नि मायाविनं हरिं ॥ सगदानीं हितौ नृमौ निपपातानि मूर्ध्नि तः ॥ ३१ ॥ तं तथा पतितं वीक्ष्य हयारिरतिकोपनः ॥ आजगाम रमानाथनासयन्नतिगर्भितैः ॥ ३२ ॥ वासुदेवो पितं वीरं दृष्ट्वा यातं कुधान्वितं ॥ चापथ्यानि तदंघ्रिं चकारं जयन् सुरान् ॥ ३३ ॥ शरवृष्टिं चकारास्तु भगवान्महिषोपरि ॥ सोपि चिच्छेदवाणौ धैर्या कृतागगने रिता ॥ ३४ ॥ तयोर्बुधं महानासी

तरस्परं नयावहं ॥ गदया ताडयामास केशवस्तं शिरोपरि ॥ ३५ ॥ सगं वीहाय ततो दैत्या मुकृन्तुः स्थितः पुनः ॥ गृहीत्वा परिघं शीर्षे जघान मधुसूदनं ॥ ३६ ॥ सगदा निहतो मूर्ध्नि पपातो व्यासु मूर्ध्नि तः ॥ हाहाकारो महानासीत् सैन्ये तस्य सुदारुणः ॥ ३७ ॥ परिघेणा इतस्तेन मूर्ध्नि मापन्ननादनिः ॥ मूर्ध्नि तं तमयोत्थय जगाम गरुडो गणात् ॥ ३८ ॥ परावृत्ते जगन्नाथे देवाश्च पुरोगमाः ॥ नयं प्रापुः सुतः स्वात्तश्चिक्कमुश्च रणाजिरे ॥ ३९ ॥ क्रंदमात्मान् सुराद्वीक्ष्य शंकरः शूलं च तदा ॥ महिषं तर-नेत्यग्राहरशेषसंयुतः ॥ ४० ॥ सोपि शक्तिं मुमोचा यशंकरस्यो रसिताडितः ॥ तं जघान त्रिशूलेन कोपादरुणलोचनः ॥ ४१ ॥ सोपि शक्तिं मुमोचा यशंकरस्यो रसिदं ॥ जगत्स्यैर्जं च सडष्टात्मा कं पयित्वा त्रिशूलकं ॥ ४२ ॥ शंकरोऽपि तदा पीडनं प्रा

ना.प.

२०

योरसिताडितः॥ तं जघान चिह्नं तेन कोपादरुणलोचनः॥ ४३॥ संलभं शंकरं ह
ष्टमहिषेण इरात्मना॥ आजगाम हरिस्तावद्विह्वलमूर्च्छाप्रहारजां॥ ४४॥ महिषस्तु त
दावीत्यसंप्राप्तौ हरिशंकरे॥ युधकोमो महावीर्यो चक्रमूलधरो धरो॥ ४५॥ कोपयु
क्तो बभूवा सौदृष्टातौ समुपागतौ जगाम सन्मुखस्तावत्संग्रामाथ महानुज॥ ४६॥
महिषं वपुरास्थाय धुन्वंतु पुच्छं सकृद्वत॥ धुन्वन्शृंगो महाकायो दारुणो जलदो
यथा॥ ४७॥ शृंगाभ्यां पर्वतिः शृंगांश्चिह्नं पशुमुत्कटान्॥ चकार ते रवं नादं त्राय
यन्नमरानपि॥ ४८॥ दृष्ट्वा तौ तं महावीर्यं दानवौ देवसन्नमौ॥ चक्रतुर्वाणवृष्टिं वै
दानवोपरिदारुणं॥ ४९॥ ऊर्वाणो बाणवृष्टितो दृष्ट्वा हरिहरौ हरिः॥ चिह्नेपगिरि
शृंगंतु पुच्छेनाहत्यदारुणं॥ ५०॥ आपतंतं गिरिवीक्ष्य नगवान्सात्वतां पतिः॥

विशिषेः शतधा चक्रे चक्रेण शुजघानतं॥ ५१॥ हरिचक्राहतः संख्ये मूर्च्छां
पश्यन्प्राप्तौ॥ उन्नस्थो चक्ष्यान्नूर्णमानुषं रूपमास्थितः॥ ५२॥ गदापाणिर्मह
द्यौरोदानवाः पर्वतोपमः॥ पेयतेनादौ ननादौ चैनाथ यन्नमरानपि॥ ५३॥ तच्छ्रु
त्वा नगवान्विष्णुः पांचजन्यं समुज्ज्वलं॥ पूरयामास तरसा शङ्खं हत्वा मुखोदरं॥ ५४॥
तेन शङ्खेन शंखस्य नयन्नस्त्राय दानवाः॥ बभूवुर्मुदिता देवाः ऋषयश्च तपोधनाः॥ ५५॥
॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे महियुधो नाम षष्ठोऽध्यायः॥ ६॥ व्यास
उवाच॥ असुरान्महिषो दृष्ट्वा विषण्मनसस्तदा॥ तत्कातन्मानुषं रूपं बभूवमग्राड
सौ॥ १॥ कृतवानादं महाघोरं विस्तार्य च महासदं॥ पपाता सुरसेनावां नो सयन्न
खदश्मिः॥ २॥ गरुडं च नखाघातैः कृत्वा रुधिरविभुतं॥ जघान च नुजैर्विष्णु

भा. पं.

२१

नखायातेनकेसरी॥३॥वासुदेवोपितंदृष्टान्नक्रमुद्यम्यवेगवान्॥इंतुकामोद
रिंकामंययावाशुक्रधान्वितः॥४॥यांवधरीरिपुंवेगाक्कैणापिजघानतं॥तावे
लोतिबलशृंगाशृंगाभ्यांमदनधरि॥५॥वासुदेवोविषाणान्माताडितोरसिवि
कल॥पलायनपरोवेगाज्जगामचुवनंनिजं॥६॥गतिंदृष्टाहरिंकामंशंकरो
पिनयान्वितः॥अवध्यंतंपरंमत्वाययोकैलाशपर्वतं॥७॥ब्रह्मापिचनिजं
धामत्वरितंप्रययौनयात्॥पयवावज्जमालं व्यतस्थावाजौमहाबलः॥८॥
वरुणःशक्तिमादायधैर्यमालं व्यसंस्थितः॥यमोपिदंडमादाययतःसमर
तत्परः॥९॥तथापक्षाधिपःकामंबभूवरणतत्परःपावकःशक्तिमादायत
त्रनुयुधमानसः॥१०॥नक्षत्राधिपतिःसूर्यःसमवेतौस्थिताबुधौ॥वीर्यतंरानवः

श्रेष्ठेषुधायकतनिश्चयौ॥११॥एतस्मिन्नंतरेऋधंदैत्यसैन्यंसमत्यगात्॥विसृ
ज्जाणजालानिकूराहिसदृशानिच॥१२॥कृत्वाचमाहिषंरूपंभूपतिःसंस्थि
तस्तदा॥देवदानवयोधानानिनादस्तुमलोभुवत्॥प्याघातस्तलयाताश्चमेघ
नादसमौभुवत्॥संयामेसुमहाधारेदेवदानवसेनयोः॥१४॥शृंगाभ्यांपर्वतःशृं
गात्प्रचिक्षेपमहाबलःजघानसुरसंघांश्चरानवोमहगवितः॥१५॥रुरायातै
स्तथादेवान्पुत्रस्यधर्मणेनच॥सजयानरुषाविष्टोमहिषःपरमाहुतः॥१६॥ततो
देवासगंधवनियमाज्जगुरुताः॥मधवांमहिषंदृष्ट्वापलायनपरोभुवत्॥१७॥संग
रंसंपरित्यज्जगतेरीघ्रंशचीपतौ॥यमोधनाधिपःपाशजिगुःसर्वनियातुराः॥१८॥
महिषोतिजयंमत्वाजगामस्वर्गहंपुनःऐरावतंगगनंप्राप्यसंकमिंदैरागगुह्यतः॥१९॥

ना. पं.

२२

तथैवोच्चैश्च वसश्च कामधेनुपयश्च वा ॥ स्वसैन्यसंहतस्तूर्यंस्वर्गगतुं मनो ह धे ॥ २० ॥
तरसा देवसदनं गत्वा समहिषा सुरः ॥ जया इ सुरराज्यं वै सकं देवैः नयानुरैः ॥ २१ ॥
सनेतदारम्ये हानवः समुपाविशतः ॥ दानवा तस्या पयामास देवानां स्थानकेषु च
२२ ॥ एवं वषट्शितं पूर्णं कृत्वा युधं सुरारुणं ॥ अवा मेऽपदं कामं दानवो मदगर्वितः
२३ ॥ सुराः सर्वे हतस्थाना न्नष्टराज्याः पराजिताः ॥ विविशुर्गिरिर्दुर्गाणि सिंहनी
तामृगाश्वा ॥ २४ ॥ बुभुक्षु यज्ञिना गांस्ते दानवामदगर्विताः निर्मिता निर्गताना
नाकालेन सर्वानि पीडिताः ॥ २५ ॥ एवं बभूव निवर्षाणि न्नमतारिगुहासुच ॥ आ
ताः सर्वे सुराराज न ब्रह्माणं शरणं ययुः ॥ २६ ॥ प्रजापतिजगन्नाथं रजोरूपं
चतुर्मुखं ॥ पद्मासनं वेदगर्भं सेवितं मुनिभिः स्वजैः ॥ २७ ॥ परीचित्रमुखैः शं

ते देवदेवांगपारगैः ॥ तुष्टुबुर्जयिनी तास्ते देवदेवं जगद्गुरुं ॥ २८ ॥ प्रणम्य प्रश्रयो
पेताः कृतांजलिपुरःसराः ॥ २९ ॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ धातः किमिति रविलात्रिहरप
मजत्य विश्वसृजा जनदयां कुरुषे सुरान् यत् ॥ संपीडितान्न एजितान सुराधि
पेन स्थाना तश्च तान् गिरिगुहाकृतसंनिवासान् ॥ ३० ॥ पुत्रा मिता किमपराध
रातैः समेता त्सं त्यज्य प्रीतिरहितः कुरुते तिऽस्थान् ॥ यस्तं सुरांस्तव परांबुज नक्ति
युक्ता नै देवार्हिताश्च रूपणान्यऽपेक्षसेह ॥ ३१ ॥ अमरनुवतरा ज्यं ते न चुक्रु नि
तातं मखकृतं रविना गं ब्राह्मणे राददाति ॥ सुरतरुवरलायां सेवते सौ पुरा ॥ ३२ ॥ त्मा
जलनिधिनिधि नूतां गामपि सेवते तं ॥ ३३ ॥ किं वो ग्रणीयः सुरकार्यमिदुतं ज्ञाता
मिह वेश सुरारि चेष्टितं ॥ ज्ञानेन सर्वं त्वमशेष कार्यवित्तस्मात्प्रजाते प्रणतास्म

जा. पं.

२३

पादयो ॥ ३३ ॥ यत्रापि कुत्रापि गतान् सुरानसौ नाना चरित्रैः खलु पापमानसः ॥ पी
उं करोत्येव उरा पवित्रमः ॥ त्रातां सिद्धेशविधेहिनां विज्ञेनो चेदयं यामदवा
मिपीडिताः ॥ कंशांतिकत्रिंशत्तमं तेजसं जानन्व जेशं सुखदं सुरेष्टदं धातारमाय
परिमुच्य कंशिवं ॥ ३४ ॥ ॥ आस उवाच ॥ इति स्तुत्वा सुराः सर्वे प्रणेमुस्तं प्रजाप
तिं ॥ बधां जलिपुटादीनां विषण्णवदना नृशं ॥ ३५ ॥ तान् तथा पीडितान् दृष्ट्वा ब्रह्मा
लोकपितामहः ॥ उवाच श्रुत्वा वाचा सुखं संजनयन्निव ॥ ३६ ॥ ब्रह्मा उवाच ॥
किं करोमि सुरो कामं दानवो वरदपित ॥ स्वीवध्यो सौ न पुं बध्यो विधंयंतत्र किं
पुनः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मा योष सुराः सर्वे कैलाशपर्वतोत्तमं ॥ शंकरं पुरतः कृत्वा सर्व
कार्यविशारदं ॥ ३८ ॥ ततो ब्रह्मा भवैकं वयं देवो जनादने ॥ मिलित्वा देवकार्यं च विमृ

शापो विशेषतः ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा हं समाकृत्य ब्रह्मा कार्यसि मृधये ॥ देवांश्च पृथतः
कृत्वा कैलाशनिमुखो ययौ ॥ ४१ ॥ तावद्विवो पितरमाज्ञात्वा ध्यानेन पश्य जं ॥ आ
गच्छंतं सुरैः सार्धं निगतिः स्वर्गहाद्वहिः ॥ ४२ ॥ दृष्ट्वा परस्परं तौ तु कृतानि वादतौ नृशं
प्रणेतौ च सुरैः सर्वं संतुष्टौ प्रबभूवतुः ॥ ४३ ॥ आसता निष्ठथ कृत्वा देवैर्भोगिरि
जापति ॥ उपविष्टेतु तेषु निषसा हासने त्वके ॥ ४४ ॥ कृत्वा कुरुक्षेत्रं प्रभंतु ब्रह्माणं
दृषन् ध्वजं ॥ पश्यन्तु कारणं देवान् कैलाशागमने विभुः ॥ ४५ ॥ शिव उवाच ॥ किमत्रागम
नं ब्रह्मसदेवैः सह वासवैः ॥ नवताच महाभाग ब्रह्मि तत्कारणं किल ॥ ४६ ॥ ब्रह्मा
उवाच ॥ महिषेण सुरेशानपीडिताः स्तुतिं वासिनः ॥ नमंति गीरि उर्गेषु नयत्रस्ताः स
वासवाः ॥ ४७ ॥ यज्ञनुमहिषा जातास्तथा त्वे सुरसन्तमा ॥ पीडिता लोकपालाश्च मा

जा.पं.
२४

याद्यशरणगतः॥४८॥ मयातेनुवनंशंनोप्रापिताः कार्यगौस्वान्॥ यद्युक्तं तद्विध
श्वाद्यसुरकार्यसुरेश्वर॥४९॥ त्वयि नारोत्ति सर्वेषां देवानां नृत जावना॥५०॥ व्यास उ
॥ इति तद्वचनं श्रुत्वा शंकरः प्रहसन्निव॥ वचनं श्रुत्वा यावाचात्रोवाच पद्मज
ति॥५१॥ ॥ शिव उ॥ ॥ न वतैव कृतं कार्यं वरदानात्तु बुगविनो॥ कार्यं सर्वसुराणां
वैकिंकर्तव्यमतः परं॥५२॥ इदं शोबलवान्शूरः सर्वदेवजयप्रदः॥ काममथ विराना
रीतं हंतुं मददपितं॥५३॥ न मे नाम नितेनायसिंघामं गंतुमर्हसि॥ गत्वैव ते महाना
गेषु पुर्विष्णुपुरं प्रति॥५४॥ मुदिताः शक्रनादद्वा कार्यसिधिकरान्शुनात्॥५५॥
ववुर्वाताः शुभाः शांताः सुगंधाश्च न शंसिनः॥ पक्षिणश्च शिवान्वाचस्तत्रोचुः पाथि
सर्वत्र॥५६॥ निर्मलं चानावधो मदिराश्च विमलास्तथा॥ गगने तत्र देवानां सर्वं शु

नमिवाभवत्॥५७॥ ॥ इति श्रीजागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवीमाहात्म्ये सप्तमो
ध्यायः॥५८॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तस्मात्ते संप्राप्य वैकुण्ठं विष्णुवचनं॥ दृष्टुः सर्वशोभा
द्यं दिव्यं गहविराजितं॥५९॥ सरवापि सरिद्रिश्च संयुतं सुखं शुभं॥ हंससारसचक्राक
कजद्रिश्च विराजितं॥६०॥ पंकजाशोककल्लारमंसारवकुलादृतैः॥ मक्षिकातिलत्रा
तपुकैः कुरवकादिभिः॥६१॥ कोकिलारावसनादेशिपंजीनृत्परंजितैः॥ नमरावर
मैश्च दिव्यैरुपवर्तैर्पुनः॥६२॥ नंदसुनंदनाद्यैश्च पार्षदैर्नक्तिनरैः॥ संस्तुवद्भिर्युतं नक्तै
रनन्यमनवृत्तिभिः॥६३॥ प्रासादैस्तखचितैः काचतैश्चित्रमंडितैः॥ चञ्चलिहैर्विराजद्भिः
संयुतं शुभसमकैः॥६४॥ गायद्भिर्देवगंधर्वैर्नृत्तैश्चिरमरोगैः॥ रंजितं किं नरैः शम्भु
कंकवैर्मनोहरैः॥६५॥ मुनिभिश्च तथा शांतैर्वेदपाठकैस्तदरैः॥ स्तुवद्भिश्च तिसृकैश्च

जा.पं.
२५

मंडितं सदनं हरैः ॥ ८ ॥ मुनिनिश्चितयाशां तैर्वेदपाठकतादरैः ॥ स्तुवद्भिः श्रुतिसूक्तैश्च मं
डितं सदनं हरैः ॥ ते च विष्णुश्चंद्रा यक्षारपालैः शुभाकृतिः ॥ वीक्ष्य चैर्मयविजयो हेमव
ष्टिधरो स्थितो ॥ ९ ॥ गत्वैको हृदि स्थितो निवेद्य समागतान् ॥ वारिस्थानं ब्रह्मरुशरी
रं विष्णुश्च निलालसान् ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ विजयस्तद्वचः श्रुत्वा गत्वा यविष्णुमभि
धो ॥ स वन्निमागतान् देवान् श्रणन् प्रोवाच सत्वरं ॥ १० ॥ विजय उवाच ॥ देवदेव महाराज ब्र
ह्माकांतसुरारि हन् ॥ समागताः सुराः सर्वे धारि तिष्ठन्ति वै विजो ॥ ११ ॥ ब्रह्मा विष्णुस्त
थेन्द्रश्च वरुणः पावको यमः ॥ स्तुवंति वेदेवाक्यैस्त्वांममरादशनाथिनः ॥ १२ ॥ व्यास उ
वाच ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं विष्णुर्विजयस्य रमापतिः ॥ निजगाम गृहान् तूष्णिमुरान्मम
धिकोऽभवः ॥ १३ ॥ गत्वा वीर्यहरिर्देवान् वारिस्थानं मकरितान् ॥ श्रीतिप्रवणयाद

द्वाप्रीणयामास उः खितान् ॥ १४ ॥ प्रणोमुस्तं सुराः सर्वे देवदेवं जनाद्भिः ॥ तुष्टुबुधसुरा
रिघ्मवाग्निवेदविनिश्चितं ॥ १५ ॥ देवा ऊचुः ॥ देवदेव जगन्नाथ सृष्टिस्थित्यंतकारकः ॥ इया
सिंधो महाराज त्राहिनः शरणागतान् ॥ १६ ॥ विष्णु उवाच ॥ विशंतु निजैराः सर्वे क
शलं कथयंतु वः ॥ आसनेषु किमर्थं वै मिलित्वा समुपागताः ॥ १७ ॥ चिंतानुराः कथं का
मं विषयादीनमानसाः ॥ ————— कार्यं किं ब्रूत सत्वरं ॥ १८ ॥ देवा ऊचुः
॥ महिषेण महाराज पीडिताः पापकर्मणा ॥ असाधेनातिदुष्टेन वरदत्तेन ब्रह्मणः ॥ १९ ॥
यज्ञनाशनसौ तुंके ब्राह्मणैः प्रतिपादितान् ॥ अमरागिरिदुर्गेषु च मंतितं यत्पातुरा ॥ वरदा
नेन धातुः स उक्तो मधुसूदन ॥ तस्यां त्वां शरणं प्राप्ताः विचायकार्यगौरवा ॥ २० ॥ समर्थो
सिरमानाथे दैत्यमाया विशारदः ॥ कुरुतस्मै वधो पापं तस्य दानवमर्हति ॥ २१ ॥ धात्रा

ना.पं.

२६

स्यैवरोदेत्योयदबध्यो नरैः किल ॥ कास्त्रीत्वेवंविधबलापादम्यात्तत्रावरणे ॥ २३ ॥ उमा
मावाशचीविद्याकासमर्थास्मिधातने ॥ महिषस्यातिउदृश्यवरहानबलादपि ॥ २४ ॥ वि
विच्यबुध्या सर्वज्ञमरणस्यास्यकारणं ॥ करुकार्यचदेवानां नक्तवत्पलनूधर ॥ २५ ॥
विष्णुव्यासउवाच ॥ श्रुत्वा तद्वचनं विष्णुस्मानुवाच ह सन्निव ॥ युयुक्तेतपुरास्मानिक्त
थापिनमृतोप्यसौ ॥ २६ ॥ अथ सर्वसुराणां वितेजो रौरूपसंमता ॥ समुत्पाद्यावरारो
होयाहम्यात्तरणबला ॥ २७ ॥ ह्यारिं ब्रह्मं च मायाशतविशारदं ॥ हंतुयोग्या नवेना
रीशवते निर्मिताहितः ॥ २८ ॥ मुचंतु सर्वतेजो राराः स्त्रियोस्माकं तथा पुनः ॥ विसृजेयुतते
जो रान्तेजो राशिर्न वेद्यया ॥ २९ ॥ आयुधानिवयंदमः सर्वरुद्रपुरोगमा ॥ तस्यै सर्वा
णि दिवादि त्रिशूलादीनियानि च ॥ ३० ॥ सर्वयुधवरानारी सर्वतेजसमन्विताः ॥ इति

व्यतिदुरात्मानं तं पापं मर्गवर्तिनं ॥ ३१ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्तवति देवेश ब्रह्मास्ववदना
त्रतः ॥ उद्वाममहत्तेजो राशिचाती उवडः सह ॥ ३२ ॥ रक्तवर्णं शुजाकारं पमरागम
णि प्रभं ॥ किंचित् रीतं तथा चोष्णी मरीची जालमंडितं ॥ ३३ ॥ तिः सृतं हरिणा दृष्टं
हरेण च महात्मना ॥ विस्मितो तोमहाराज बभूव तु सुरोत्तमो ॥ ३४ ॥ शंकरस्य शरीरा
नुनिस्तृतं महद्भुतं ॥ मिखी वणमिहाती व्रंडर्शं हारुणं महत् ॥ ३५ ॥ नयंकरं च देमा
नां वीदेनां विस्मयप्रदं ॥ घोररूपं गिरिप्रस्यं तमो गुणमिवापरां ॥ ३६ ॥ ततो विष्णुः
रीनुतेजो राशि मिवापरां ॥ स्वेतं सत्वगुणोपेतं प्राडरासीन्महाद्युतिं ॥ ३७ ॥ ततः शंकरा
रीरात्रुविचरुपडरासदं ॥ आविरासीत्युसं वृत्तं तेजो सर्वगुणात्मकं ॥ ३८ ॥ कवेर्यु
मवक्त्रोनां शरीरेभ्यो समंततः ॥ निश्चक्राम महत्तेजोवरुणस्य तथैव च ॥ ३९ ॥ अमे

जा.पं.

२९

षांचैव देवानां शरीरेभ्योतिनास्वरां॥ निगतिं तन्महत्तेजो राशि राशी महोज्ज्वलः॥ ४०॥ तं
दृष्ट्वा विस्मिताः सर्वे देवा विष्णुपुरोगमाः॥ तेजो राशिं महादिव्यां हिमाचलमिवापरां॥
४१॥ पश्यतां तत्र देवानां तेजो पुंजसमुद्भवां॥ बभूवातिवरा नारी सुंदरी विस्मयप्रदां
४२॥ त्रिगुणा सामरा देवी लक्ष्मी सर्वदेवशरीरजा॥ अष्टादशानुजाम्या त्रिवर्णवि
श्वमोहिनी॥ ४३॥ श्वेततनारुक्मतेजा सरकाधरपध्रवा॥ ताम्रपाणि तलाकांता
दिव्यनूपरानूषिता॥ ४४॥ अष्टादशानुजा देवी महस्त्रनुजमंडितां॥ संभूता मु
रनाशा यतेजो राशि समुद्भवा॥ ४५॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ लक्ष्म देव महाभाग
सर्वज्ञ मुनि सत्तम॥ विस्तरं ब्रूहि तस्या त्वं शरीरस्य समुद्भवं॥ ४६॥ एकीभूतं च सर्वं
षां तेजः किं वा दृश्य स्थितं॥ अंगानि चैव तस्यास्तु यस्या सर्वमयानि वा॥ ४७॥ तिन्रजा

॥ विभागेन ज्ञाता त्वंगानि वानुकिं॥ मुखनासाक्षि नेदेन सर्वत्रिकनवानि वा॥ ४८॥
ब्रूहि तद्विस्तरं व्यास शरीराणां समुद्भवं॥ बभूवयस्य देवस्य तेजसां गय उद्भुतं॥ ४९॥
आयुधाक्षरणादीनां निदत्ता निजैर्यथा॥ तत्सर्वं श्रोतुं कामो मित्वं मुखाबुजनि
गतिं॥ ५०॥ न हितृष्याम्यहं ब्रह्म न पिबन्मुधामय रसं॥ चरितं च महा लक्ष्म्या स्तु
त्वां नो जनिसृते॥ ५१॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राज्ञः सत्यवती सुतः॥ उ
वाच मधुरं वाक्यं प्रीणयन्निबन्धपतिं॥ ५२॥ व्यास उवाच॥ शृणु राजन् महाभाग विस्त
रेण ब्रवीमि ते॥ याथा तथ्येन तद्रूपं वक्रुमीशः कदाचन॥ ५३॥ सानित्या सर्वदे
वास्ते देवकायार्थि मिधये॥ नाना रूपा त्वेकरूपा ज्ञातये कार्यगौरवात्॥ ५४॥ कथं
ज्ञाना म्यहं देव्याः यद्रूपं यादृशं यतः॥ वाचं न ज्ञानमात्रं तदुत्पत्तेरिति ब्रवीमि यत्॥ ५५॥

भा.पं.

२७

यथानटोरंगगतोनानारूपोजवत्यसौ॥एकरूपसज्जावोपिलोकरंजहेतवे॥५६॥त
थेघारेवकार्यार्थमरूपापिस्वलीलया॥करोतिबहुरूपाणिनिर्गुणोसगुणानिच
५७॥कार्यकमनुसारेणनामानिप्रजवंतिहि॥धात्वर्थगुणयुक्तानिगौणानिमु
बहुत्यपि॥५८॥तद्वैबुधनुसारेणप्रब्रवीमिनराधिय॥यथातेजसमुद्भूतरूपं
स्यामनोहरं॥५९॥शंकरस्यचयतेजस्तेनतन्मुखपंकजं॥श्वेतवर्णंशुभाकारं
मजायतमहन्नरं॥६०॥केशाकृष्णास्तथास्निधायाम्पेनतेजसाचवत्॥वक्रा
ग्रान्चातिदीर्घावैमेघवर्णामनोहरा॥६१॥नयनत्रितयंतस्याजज्ञेपावकतेजसा
सक्षरकंतथाश्वेतंवरत्रियविनूषितं॥६२॥वक्रौस्निधौकृष्णवर्णेसंधयोस्ते
जसानुवौ॥जातोदेव्यासुतेजस्कोकामस्यधनुषीवतौ॥६३॥वायोश्चतेजसाशु

२८

श्रौश्रवणेतौबभूवतुः॥नातिदीर्घौनातिरुस्वौदौलाविवमनोनुवः॥६४॥किं
पुष्पसमाकारानामिकासुमनोहरा॥सजातस्निग्धवर्णवैधनदस्यचतेजसा॥६५॥
ताशिखरिणःश्लक्ष्णःकुंडराग्रःसदृशःसमा॥संजाताःसुप्रनाराजन्प्राजापत्येनते
जसा॥६६॥अधरम्भातिस्कोस्याःसंजातोरुणतेजसा॥उन्नरोष्ठस्तथारम्यःकार्त्ति
केयस्यतेजसा॥६७॥अष्टादशशुभाकाराबाह्वोविष्मतेजसा॥वसूनांतेजसां
गुल्योरक्तवर्णस्तिथानवत्॥६८॥सौम्येनतेजसाजातंस्तनयोसुग्ममुत्तमं॥ऐश्वरा
स्तथामध्यंजातंत्रिवलिसंयुतं॥६९॥जंघोरुवरुणास्पृशतेजसासंबभूवतुः॥
नितंबःसुष्ठुसंजातोविपुलस्तेजसानुवः॥७०॥एवंनारीशुभाकारासुनारासुरु
पासुसराज्जशं॥समुत्पन्नातदराजन्तेजोराशिसमुद्भवा॥७१॥तांदृष्टुमुष्टु

भा. च.
२९

सर्वांगीसुदतीचारुलोचना॥मुमं प्राप्नुसुराः सर्वमहिषेण प्रपाडिता॥७४॥ विष्णुस्त्वा
हसुराः सर्वभूषणान्यायुधानि च॥ प्रयत्नं तु श्रुत्वा न्यस्ये देवाः सपाणिमां प्रतं॥७५॥
स्वायुधेभ्यः समुत्पाद्यते जयुक्ता निमत्वर॥ समर्पयंतु सर्वघदेव्ये नाना युधानि वै॥
७६॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवी प्राड जवो नामाष्टमोऽध्यायः॥
८॥ व्यास उवाच॥ ॥ देवा विष्णुवचः श्रुत्वा सर्वप्रमुदितास्तदा॥ दंडश्च नृषणान्याश्रुवत्वा
णि चायुधानि ह॥ क्षीरोदश्चांबरे दिव्ये दहौ सृष्टे तया जरे॥ निर्मलं च तथा हारप्रीत
स्तस्ये मुमंडितं॥१॥ दहौ चूडामणिर्दिव्यं सूर्यकोटि समप्रभं॥ कुंडले च तथा दिव्ये क
टकानि तु जेषु वै॥३॥ केयून् कंकणान् दिव्यानां नारत्न विराजितान्॥ हृदा वस्येव वि
श्वकर्मा प्रसन्ने दिशमानसः॥४॥ नुपुरो सुस्वरो कांतौ निर्मलौ रत्ननूषितौ॥ दहौ सूर्य

प्रतीकाश्चोत्प्लातस्ये स्वपादयोः॥५॥ तथा ग्रेवैद्यकं रम्यं दहावस्ये महाएविः अंगु
लीयकरत्नानि ते जवति निमर्वराः॥६॥ अस्त्रानपंकजां मालां गंधाद्यान्मरानु
गां॥ तथैव वैजयंती च वरुणः संप्रयत्नुता॥७॥ हिमवानथ संतुष्टो रत्नानि विवि
धानि च॥ दहौ चावाहनं सिंहं कनका जं मनोहरं॥८॥ नृषणैर्नूषिता दिव्ये सारसज
श्रुजां वरा॥ सिंहा रूढा वरा रोहा सर्वलक्षणं संयुता॥९॥ विष्णुश्चक्राश्च समुत्पाद्य
दा वस्ये रथांगकं॥ सहस्राहं सुरीषं च देवा रिशिरकं तनं॥१०॥ सत्रिभूलाश्च मुत्पा
द्य शंकः शूलमुत्तमं॥ दहौ देव्ये सुरारीणां कृतं नयनाशनं॥११॥ वरुणस्तु प्रस
न्नात्मा दहौ शंखं समुज्ज्वलं॥ घोषवंतं स्वशंखात्तु समुत्पाद्य मुमंगलं॥१२॥ कृता
शनस्तथा शक्तिं शतघ्नीं मुमनोजवां॥ प्रयत्नुत प्रसन्नात्मा तस्यै दैत्यविनाशिना॥

ना. च.

३०

१३॥ उद्धुधिं वाण पूर्णं च चापं चाद्रुत दर्शनिं ॥ मारुतो दत्तवान् तस्मै दुराकर्षं डरात
मं ॥ १४॥ स्ववज्रा दज्जमुत्पाद्य ददा विशेति दारुणं ॥ घंटा मेरावता नृणं सुराक्षं च
तिसुहरां ॥ १५॥ इहो दंडं यमः कामं कालं दंडं समुद्रवं ॥ येनां तं सर्वं नृसानां चकार
काल आगते ॥ १६॥ ब्रह्माकमंडलुं दिव्यं गंगावारिप्रपूरितं ॥ ददावस्मै सुरासु कौवरु
णपाशमेव च ॥ १७॥ कालखड्गं तथा चर्मनियुतं तनराधिप ॥ परं च विश्वकर्मा च
तीक्ष्णमस्मै प्रयच्छत ॥ १८॥ धनदस्तु सुरा पूर्णपात्रं सुवर्णजं ॥ पंकजवरुण
श्चादा देवैर्दिव्यं मनोहरं ॥ १९॥ गदां कौमोदकीं त्वष्टा घंटा शतनिनादितां ॥ अरात्रमे
प्रसन्नात्मा सुराश्चात्रुविनाशनी ॥ २०॥ वरुणश्चाददत्तां तथा जेयं चंद्रशतं ॥ इहो
ददा सुमंजसां तानि जरश्मी नृदिवाकर ॥ २१॥ सायुधां नृपणैर्युक्तां ददा ते विस्मयग

ताः ॥ तुष्टुवुक्तां सुरा देवीं त्रैलोक्यमोहिनीं शिवां ॥ २२॥ देवा ऊचुः ॥ नमः शिवाय कल्या
णैर्ज्ञां त्वेष्टुं नमो नमः ॥ जगवत्येनमो देवैरुशयैः सततं नमः ॥ २३॥ कालरात्रैतथै
शयैरुशयैर्नमो नमः ॥ २४॥ कालरात्रैतथैशयैरुशयैर्नमो नमः ॥ नमो सिधे
नमो बुधे नमो बुधेः शुभे नमः ॥ २५॥ कल्याणं कुरु नो मातत्रा दिनरात्रुतापनः ज
हि पापं हयारित्वं तेजसास्वेन मोहितं ॥ २६॥ खलं मायाविनंघोरं स्त्रीवध्यं वरदार्पितं
उः खदं सर्वदेवानां ताना रूपधरं शवं ॥ २७॥ त्वमेव सर्वदेवानां शरणं नक्तवन्मते ॥
पीडिता नृदानवेनाद्यत्रा देदेवि नमोस्तुते ॥ २८॥ आसज्ज ॥ एवं स्तुता तदा देवी सुरैः स
र्वसुखप्रदा ॥ तानुवाच महामाया स्मितपूर्वश्च नृपवचः ॥ २९॥ देव्युवाच ॥ नयं सज्जत
गीवर्णिगः महीयान्मदचेतसा ॥ हनिष्यामिरणेष्टे ववरदं विमोहितं ॥ ३०॥ इत्यु

ना.पं.

३१

क्लासासुरान्देवीजहातीवसुस्वरं॥चित्रमेतधिसंसारंममोदकृतंमहत्॥३०॥
ब्रह्माविष्णुमहेशाद्याःसंश्राम्येसुरास्तथा॥कंपयुक्ताजयत्रस्तावर्ततेमहिषान्किज
३१॥अहोदेववलंधोरंडुर्जयंसुरसन्नमैः॥कालःकत्रास्ति३ःखानांसुखानांप्रचुरीश्व
रः॥३२॥सृष्टिपालनसंहारेसमर्थश्चिदेवताः॥मुत्थंतिक्तेरासंततामहिषेण
प्रपीडिताः॥३३॥इतिकृत्वास्मितंदेवीसाहृदासंचकार॥उच्चैःशङ्खमहाघोरंहान
वानांजयप्रहं॥३४॥चकंपवसुधातत्रश्रुत्वातद्वहमद्भुतं॥चेलुश्चपर्वताःसर्वबुद्धो
नाणविवीचिवान्॥३५॥मेरुश्चचाजशङ्खनदिशःसर्वाःप्रपूरिताःनयंजग्मुस्तदाश्रु
त्वादानवाःतस्वनंमहत्॥३६॥जयपाहीतिदेवास्तामृचुःपरमदार्पिताः॥महिषोपि
स्वनंश्रुत्वाचुकोपमहर्गवितः॥३७॥किमेतदिति तान्देव्यान्पप्रच्छस्वनशंकितः॥गच्छ

तुत्वरितोहताज्ञातुंशङ्खसमुद्भवं॥३८॥कृतःकेतायमत्युग्रःशङ्खःकर्णमिथाकरःदे
वावादानवावापियोनवेस्वनकारकः॥३९॥गृहीत्वातेडरात्मानमत्समीपंनयंतिह
हनिष्यामिदराचारगर्जतंस्मयडर्मदं॥४०॥सीणाद्युषमंदमतिंययामियमसारं
परानिताःसुराःकामंनगर्जंतिनयानुराः॥तासुसाममवैरपालेकस्येदंमूढचेष्टितं
४१॥त्वरितामामुपायांतुज्ञात्वाशङ्खस्यकारणं॥अहंगत्वाहनिष्यामितंपापंवित
थाश्रमं॥४२॥॥व्यास॥॥इत्युत्कालेतथाहतादेवीसर्वंगसुंदरी॥अष्टादशानु
जादियांसर्वानिरणनृपितां॥४३॥सर्वलक्षणसंपन्नावरायुधधरांश्रुतां॥रथतीचष
कंदर्पपिबतांचमुक्रमधु॥४४॥संवीक्ष्यनयनीतास्तेजग्मुस्तदाःसुशंकितःसकाशं
महिषाभ्यामुतमृचुःस्वनकारणं॥४५॥हताऊचु॥देवदैत्येश्वरप्रौढावर्ततेका

ना.पं.

३२

चिदंगना॥सर्वगिन्मूषणानारीसर्वरत्नोपशोभिना॥४६॥नमानुषीनासुरीसादिविरू
पमनोहरा॥सिंहरूवायुधधरावाद्यहराकरावरा॥४७॥सानादंक्रुतेनारीलक्ष्यते
मदगर्वितासुरापातरताकामंजानीतेवशन्नर्तिका॥४८॥अंतरित्तिस्थितादेवास्तुवंति
चसुरान्विता॥जयेतिपादिनश्चेतिजहिरात्रुमितिप्रज्ञो॥४९॥नजानेकावरारोहा
कस्यवासापरिग्रहः॥किमर्थमागतावात्रकिंचिकीर्षतिमुंदरी॥५०॥एष्टुनैवसमर्था
स्तत्तत्रेजपरिधर्षिताः॥शृंगारवीरहासाश्चरोहादुतरसान्विताः॥५१॥दृष्ट्वैवंवि
धानारीमसंज्ञाप्यसमागताः॥वयंनदाज्ञयाराजन्किंकर्तव्यमतःपरं॥५२॥म
हिषउ॥गलुवीरमयादिष्टेमंत्रिश्रेष्ठबलान्वितः॥सामादिनिरुपायैस्त्वसमानय
शुनानतं॥५३॥नायातियदिसानारीत्रिभिःसामादिनिस्त्रिह॥अदत्वातांवगरेश

त्वमानयममांतिकं॥५४॥करोमिपदमहिषीतामरालनुवांसुरा॥प्रीतियुक्तासमा
यातियदिमृगलोचना॥५५॥रसनंगयथानस्यांतथाक्रुममेक्षितं॥अवणान्मोहितो
स्मद्यतस्यारूपस्यमत्कथा॥५६॥व्यासउ॥॥महिषस्यवचःश्रुत्वापिशलंमंत्रिसं
ज्ञमा॥जगामतरसाकामंगताश्चरथसंयुता॥५७॥गत्वातंहरतःस्थित्वातामुवाचम
नस्विनी॥विनयावनतःश्मत्तंगमंत्रीमधुरयागिरा॥५८॥प्रधानउवाच॥कासि
त्वंमधुरालागेकिमन्नागमनंक्रुतं॥एतुतित्वांमहानागेमन्तुरेवनममप्रभुः॥५९॥
सजेतासर्वलोकातांमध्यवध्यस्तुनरैःकिल॥ब्रह्मणोवरहानेनगर्वितश्चारुलोचने॥
६०॥दैत्येश्वरोसौबलवान्कामरूपधरःप्रभुः॥श्रुत्वात्वांसुसमायातांचारुवेषांमनो
हरां॥६१॥इष्टुमिच्छतिराजामेमहिषीनामपाधिक्वः॥मानुषंरूपमास्यायस्त्वमी

ना.पं.

पंसमेष्यति॥६२॥यदितेरुचिचानंगीरुपाचेन्मयिसुंदरि॥तर्ह्येहमृतशावाक्षिसमी
पंतस्पधीमतः॥६३॥नोचेदिहानयाम्यनराजाननक्तितत्परं॥तथाकरोमितत्सर्वंय
थातेमनसेषितं॥६४॥वशगीसौतवात्यर्थरूपसंश्रवणात्रव॥करनोरुवदाश्रुत्वसं
विधेयंमयातथा॥वशगीसौतवात्यर्थरूपसंश्रवणात्रव॥॥इतिश्रीनागवतेम
हापुराणेपंचमस्कंधेदेवीमाहात्म्येनवमोऽध्यायः॥९॥॥व्यासउ॥॥इतितस्यवचः
श्रुत्वाग्रहस्यप्रमहोन्नमा॥तमुवाचमहाराजमेधगंजीरयागिरा॥१॥देव्युवाच॥॥
मंत्रिवयंसुराणांवैजननीमांविधित्वंकिल॥महाजल्मीमितिख्यातांसर्वदेव्यानिपूरि
नी॥२॥आर्धिताहंसुरैःसर्वैर्महियस्यवधायच॥पीडितैर्हनिवैदेणयज्ञनागवहिःकृ
तैः॥३॥तस्मादिहागतास्यघतवधायकृतोद्यमा॥एकाकिनीतसैन्येनसंयुतामंत्रि

सत्रमाः॥४॥पलाहंसामपूर्ववालुत्वागतमाहरं॥उक्तामधुरयावाचातेनतुष्टास्मिते
नद्य॥५॥तोचेद्वज्रिदृशगत्वावेकाजाग्रिममयाकिल॥कस्यप्रीतिकरंतस्यान्माधुर्यव
चसःखलु॥रागलुतंमहिषंपापंवदमदचनादिदं॥गलुपातानमधुनाजीवितेत्ताय
दस्तिते॥७॥कृतागसंडरात्मानदेवशत्रुनिहन्महं॥महाणासतदेहस्वंगंतासियम
सादनं॥८॥दयालुत्वंममेदत्वविदित्वागलुसत्वरं॥हतेत्वयिसुरातोचेश्चगंशास्य
तिसत्वरं॥९॥तस्माज्जलस्वस्वस्यक्तामहिनीचससागरं॥पातालंतरसामंद्याव
द्याणानमेयतत्॥१०॥युधेल्लाचेन्मनसितेतत्वेहिसत्वरःकिल॥वीरैर्महाबलैःसर्वै
र्नयामियमसादनं॥११॥युगेयुगेमयांरूढहतास्तेसदृशःकिल॥असंस्मातास्तथा
त्वाहिवधिष्यामिरणांगारो॥१२॥साफल्यंकरुशस्त्राणांधारणेअममेवयत्॥तद्यु

ना.पं. धस्वमया सार्धं समरेस्मरपीडितः॥१३॥ मार्गविं कुरुडष्टासं न मेस्ति ब्रह्मणो वरः स्त्री
 ३४ वध्यते त्वयामूढः पीडिताः सुरसत्रमाः॥१४॥ कर्त्र्यं वचनं धातुः तेनाह त्वयुपागता
 स्त्रीरूपमनुलेकत्वा सत्यं हेतुं कृतागसं॥१५॥ यथेष्टं गृह्णामूढपातालं पन्नगालयं
 त्यक्त्वा नूः सुरसमा निजी वितेष्ठा दयस्ति ते॥१६॥ व्यास उवाच॥ इत्युक्त्वाः समहो दे
 व्या मंत्रि श्रेष्ठो बलान्वितः॥ प्रत्युवाच निशाम्या सौ वचनं हेतुगर्वितं॥१७॥ देवि स्त्री
 उल्लंघनां ब्रूषे त्वमहं गर्विता॥ फासौ कत्वं कथं युधं मसं ज्ञायमि हं किं॥१८॥ ए
 का किमी पुन बलिप्रारधयौ वनामूढा॥ महीषो महाकार्येऽविजायं हि संगतं
 १९॥ सैन्यं वक्रविधं तस्य हस्यश्चरथ संकुलं॥ पदातिगणं संविधं नाना युधविश
 जितं॥२०॥ कः श्रमः करिष्ये मालती पुष्पमर्दने॥ मरणेन वदामो रुमा हृष्यत

धारणे॥२१॥ यत्त्वा वै परुषं वाकं ब्रवीमि स्वध्यकं महं शृंगारे तद्विरुधस्याहं सत्तं
 गादिने मम हं॥२२॥ राजास्माकं सुररिषु वर्तते त्वयि प्रीतिमान्॥ साममेव मया वाकं
 दानयुक्तं तथा वचः॥२३॥ नो चेध न्यहं मद्यैव बाणेन त्वां मृषावहं॥ मिथ्या निमा
 नचतुरोरूपयौवनगर्वितां ३४ स्वामी मे मोहितः श्रुत्वा रूपं त्वानुवनातिगं॥
 तस्मिन् पार्थ प्रियं कामं वक्तुं त्वमिदं नमः॥२५॥ राज्यं तव धनं सर्वं दासस्ते महि
 षः किं॥ कुरुनावं विशाजा सित्यक्त्वा रोषमाति प्रहं॥२६॥ पतामि पादयोले
 हेनक्ति नावेन नामिनी॥ पट्टराजी महाराज्ञे नवनक्ति परस्य ह॥२७॥ त्रैलोक्य
 विजयं सर्वं प्राप्स्यसि त्वमना विलं॥ सुखं संसारजं सर्वं महिषस्य परिग्रहात्॥
 ८॥ देवुवाच॥ शृणु सचिव वसामि वाक्मा नां सर्वसुखं॥ शोभते दृष्टे नमो गेहा

ना. सं.

३५

चातुर्थमिनुचिंत्य च ॥ ३९ ॥ महिषस्य प्रधानं स्वमया तातंधिया किल ॥ पशुबु
धिस्वनावोसिवचनात्तवसां प्रतं ॥ ३० ॥ मंत्रिणस्त्वादृशायस्य सकथं बुधिमा
न्नवेत् ॥ उत्तयो सदृशो योगः कृतो यं विधिना किल ॥ ३१ ॥ यत्कं स्त्री स्वनावो
सितदिचारयमूढकि ॥ पुमानहंतस्वनावानवापि चान्यथा कथं ॥ ३२ ॥ या
चितं मरणं पूर्वं स्त्रियस्त्वत्पुण्ययथा ॥ तथा हं सत्यमूर्खे सौ नवीररसवि
क्रमः ॥ ३३ ॥ कामित्यामरणं कीवरतिदं शूरः खंदं ॥ प्रार्थितं प्रपुण्यते न मा
हिषेण लब्धबुधिना ॥ तस्मात्स्त्रीरूपमाधाय कार्यं कर्तुं मुपागता ॥ कथं विज्ञे मित्व
इवैधर्मशास्त्रविरोधकैः ॥ ३४ ॥ विपरीतं यदा देवं तृणं वज्रसमं न वेत् ॥ विधिश्च
अनुखः कामं कुलिशं तुल्यवन्नरा ॥ ३५ ॥ किं सत्ये रायुधैः किं वा प्रवचैर्दुर्गं सेवया ॥

मरणं सांप्रतं यात तत्र का बुधि चातुरी ॥ ३६ ॥ यदा यं देहसंबंधः जीवस्या कालयो
गतः ॥ तदैव निश्चितं सर्वं सुखं दुःखं तथा मृतिः ॥ ३७ ॥ यस्य येन प्रकारेण मरणं देवनि
र्मितं ॥ तस्य ते नैव जयत नान्यथेति विनिर्णयः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मादीनां यथा कालेनाशो
त्यत्र विनिर्मिते ॥ तथैव जवतः कामं किमन्येषां विचार्यते ॥ ३९ ॥ ये मृत्युधर्मिणस्ते
षावरहानेन दर्पिता ॥ न मरिष्याममन्येते ते मूढा मंदचेतसाः ॥ ४० ॥ तस्मात्पुनरुप
ब्रह्मवचनं मम सत्वरं ॥ यदा तापय मे नृपस्तत्कर्तव्यं तया किल ॥ ४१ ॥ मधवास
गमाप्नोति देवा संतु हविर्जुजः ॥ पूयं प्रयातु पातालं यदि जीवितुमिच्छथा ॥ ४२ ॥ अ
न्यथा चेत्सतिर्मदमहिषस्य दुरात्मनः ॥ तद्युधस्वमया सार्धं मरणं यकृतादरः ॥ ४३ ॥
मन्यसे संगे रत्नमा देवा विष्णु पुरोगमाः ॥ देवं हि कारणं तत्र वरदानं प्रजापते ॥ ४४ ॥ वा

भा.पं. सत्रवाच॥ ॥ इति देव्या वचः श्रुत्वा चिंतयामास हानवः॥ किं करोम्यनया युधंग
 २६ छा मिनृपसंनिधौ॥ तितुकिं॥ ४५॥ विवाहार्थमिहाज्ञाज्ञा कामोत्तरेणवे॥ तत्क
 थं विरसंकृत्वा गच्छामि नृपसंनिधौ॥ ४६॥ बुधीरियं समीचीना यज्ञनामिकलिविना॥
 यथागतं तथा शीघ्रं राजे निवेदयाम् ॥ ४७॥ सप्रमाणं पुनः कार्यं राजा मतिमतां वरः॥
 करिष्यति विचोयेव सन्निवे निपुणैः सह॥ ४८॥ सहसामनया युधं कर्त्तव्यमनमासह
 जये पराजये वापि सकृत्प्रेत्यार्थवः किल॥ ४९॥ तस्मान्न त्रैवगत्वा हं विजयेत नराधि
 पः॥ यथाद्या निहितं देव्या यथा रुचिं करोतु मुः॥ ५०॥ आस ३॥ इति संविं समेधावीन
 गामनृपसंनिधौ अणम्यतनुवाचे रक्तताजलि रमात्मजः॥ ५१॥ मंत्रुवाच॥ राजन दे
 वी वरारोहा सिंहस्योपरि संस्थिता॥ अष्टादशानुजारम्भा वरा युधधरामरा॥ ५२॥ साम

योक्ता महाराज महिषं न ज्ञातिनी॥ महिषी न वराजस्वैलो साधिपतेः प्रिया॥ ५३
 पट्टराज्ञीत्वमेवास्य भविता नावसशयः॥ सतवाज्ञा करौराजा वशवत् न विष्यति॥
 ५४॥ त्रैलोक्यविभवं तु त्वचिरकालं वरानने महिषं पतिमासाद्योषितां सुनगान
 वत् ५५ इति तद्वचनं श्रुत्वा मासमयावेशमोहिता॥ मामुवाच विशालाक्षो स्मितपू
 र्वमिदं वच॥ ५६॥ महिषी गन्तुं नृपपुत्रा मधमः स्मृतः बलिं दास्याम्यहं देवैः सुरा
 णां हितकाम्यया॥ ५७॥ कामूढा कामिनी लोके महिषी यापतिं जेतु॥ मादृशी मे द
 बुधे किं पशुना वं न जेतु॥ ५८॥ महिषी महिषं नाथं शृंगारशृंगसंयुतं॥ कुरुते कं
 दमाना वै नाहतं दृशीशवः॥ ५९॥ करिष्ये हं मृधे युधं हनिष्ये त्वां सुराप्रियं॥ गच्छ
 वाडुष्टपातालं जीवितेच्छा यदस्ति ते॥ ६०॥ परुषं तु तया वाक्यमिति युक्तं नृपसुधया

भा.पं.

३९

तच्छ्रुत्वाहं समायातः प्रविचिंत्य पुनः पुनः ॥ ६२ ॥ रसज्ञं गं विचिंत्यैव न तु युधं मया कृतं
आज्ञा विना तवात्वं तं कुर्यादृथो ह्यमं ॥ ६३ ॥ साती वचनं वदन्तस्ते नृप नमिनी
नवितव्यं न जानामि किं वा ना विन विष्यति ॥ ६४ ॥ कार्ये स्मिन् प्रमाणं नो मंत्रोतीव
उसमदा ॥ युधं पलायने श्रेयो न जाने हं विनिश्चये ॥ ६५ ॥ ॥ इति श्री जागवते महापु
रणे पंचमस्कंधे देवी माहात्म्ये दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचनं
त्वामहिषो महाविकलः ॥ मन्त्रिद्वयान् समाकूय राजा वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥
मन्त्रिणः किंच कर्तव्यं विश्वध्वं ब्रूत माचिरं आगता देवविहिता मायेयं शावरी
च किं २ कार्ये स्मिन् निपुणायूयमुपायेषु विचक्षणाः यानादिषु च कर्तव्यः को च मुख्यं
ब्रूवंतु वै ॥ ३ ॥ मन्त्रिण ऊचुः ॥ सत्यं स देव वक्तव्यं प्रियं च नृप सत्तम ॥ यथोषधं नृणां

लोकेत्यप्रियं रोगनाशनं ॥ ४ ॥ सत्यं च हितं कृशजस्त्रियं चाहितं कृद्भवेत् ॥ हिता हि
तकरनूनं विचार्य विबुधैः किल ॥ ५ ॥ सत्यस्य श्रोतामंता च दुर्लभं शिवीयते ॥ वे
कानि दुर्लभः कामं बहवः स्वाऽन्नापकाः ॥ ६ ॥ कथं ब्रूमो ब्रूयते विचारे गमने तिद
शुनं वाप्यशुनं वापि को वेत्ति नृप नत्रये ॥ ७ ॥ राजोवाच ॥ ॥ स्वस्वमत्यनुसारेण
ब्रूवंत्यद्यथ कथं कथं ॥ येषां हियाहरो जावः तच्छ्रुत्वा चिंतयाम्यहं ॥ ८ ॥ ब्रूताम
तमाज्ञाय विचार्य च पुनः पुनः ॥ यत्तु यस्तं धि कर्तव्यं कार्यं कार्यं विचक्षणे ॥ ९ ॥
व्यास उवाच ॥ तस्मै वचनं श्रुत्वा विरूपाक्षो महाबलः ॥ उवाच तस्मात्वा संरंजय नृप
थिवीपति ॥ १० ॥ राजन्नारी वरकेयं सा ब्रूते महागविता ॥ विनीषिकामात्रमिहं मंत
व्यं वचनं त्वया ॥ ११ ॥ को विनेति स्त्रियो वाकौ डरुक्तेरण उमदः ॥ अनृतं सा हं संवे

ना. पं. तिजाननारी विचेष्टितं ॥ १२ ॥ जित्वा त्रिभुवनं राजन्नद्यकान्तानयेन्न वै ॥ दीनते
 ३८ प्ययशोनूनं वीरस्य भुवनेन वेत् ॥ १३ ॥ तस्माद्याम्यहमेकाकी युधाय चंडिकां प्र
 ति ॥ हनिष्येतां महाराजनिर्जयो नवसां प्रतं ॥ १४ ॥ सेना हतो हंगत्वा ताशस्त्रा
 स्त्रे विविधैः किल ॥ निपुण्या मिदुर्दत्ता चंडिका चंडविक्रमाः ॥ १५ ॥ वधा सपम
 यैः पाशैरानयिष्ये तं वातिकं ॥ वशागस्तु तदा ते स्यात्परयराजन्व लंमम ॥ १६
 व्यास उ ॥ विरूपाक्ष वचः श्रुत्वा दुर्धरो वाक्यमब्रवीत् ॥ सत्यमुक्तं वचो राजन्
 विरूपाक्षेण धीमता ॥ १७ ॥ ममापि वचनं मद्यत्तं श्रोतव्यं धीमता त्वया ॥ कामा
 तुरैषा सुदती जज्ञती प्यनुमानतः ॥ नवत्येवं विधा कामं नायका रूपगर्विता ॥
 नावधित्वा वरो रुक्मां वरं वत्सुमिह सुति ॥ १८ ॥ हा वीर्यमानिनां वै ते वेत्ति स्तवि

त्रमाः ॥ वक्रोक्तिरेषा कामिन्याः प्रियं प्रतिपरायणं ॥ २० ॥ वेत्तिकोपिनरः कामं का
 मशास्त्रविचक्षण ॥ यउक्तं नाम बाणैस्त्वां वधिष्ये रणमूधनि ॥ २१ ॥ हेतुगर्जमिदं
 वाक्यं ता तव्यं हेतुवित्तरेः ॥ बाणास्तु मानिनीनां वै स्मरनेत्रकराक्षजा ॥ २२ ॥ पुष्पा
 जलिमयाश्चात्येव्यैश्च वचनैस्तथा काशक्तिरत्यबाणानां प्रेरणालुपि पार्थिव ॥
 २३ ॥ तादृशीनां न देवानां ब्रह्माप्यशुपशौरिणां तथोक्तं नेत्रबाणैस्ते हनिष्ये मंद
 पार्थिव ॥ २४ ॥ विपरीतं परिज्ञातं तेनारमविहा किल ॥ पातयिष्यामि शय्यायां रणम
 थ्यापति तव ॥ २५ ॥ विपरीतरथक्रीडा ज्ञातव्यं नाषणं तु तत् ॥ करिष्ये वीगतं प्राणं यउ
 क्तं वचनं तथा ॥ २६ ॥ वीर्यप्राणाश्चिप्रोक्तं तदिहीनं न चाम्यथा ॥ व्यंगाधिसेतुवाक्यं वै
 संयात्सुत्रमतानृप ॥ २७ ॥ तद्वै विचारतो ज्ञेयं रसग्रंथं विचक्षणैः शतिज्ञात्वामहारा

ना. पं.

३९

न कर्तव्यं रससंयुतं ॥ ३८ ॥ सामदानद्वयं तस्या नान्योपायोस्ति नृपते ॥ रुष्टा वा
गर्विता वापि वशागा वा कामिनी न वेत्त ॥ ३९ ॥ तादृशैर्मधुरैर्वाक्यैराजानपितवांति
कं ॥ किं ब्रूते न मे राजन् कर्तव्या वशावर्तिनी ॥ ४० ॥ गत्वामयाधुनैर्यकि करिष्ये व
शावर्तिनी ॥ व्यास उ ॥ इत्थं निशाम्य तदा क्वांतामस्तत्त्वविचक्षणैः ॥ ४१ ॥ उवाच वचनं
राजन् निशामय मयोरितं ॥ हेतुमथमसिहितं रसयुक्तं नयान्वितं ॥ ४२ ॥ नैषाका
मातुरा बालानां नुरक्ता विचक्षणा ॥ नैव वाकानि व्यंग्यानि तयोक्ता निचयानि ह
४३ ॥ चित्रमत्र महाबाहो यदेकावरवर्णिनी निरालंबा समायाति चित्ररूपामनोहरा
४४ ॥ अष्टादशभुजानारी श्रुतानचवीक्षिता ॥ केनापि त्रिषु लोकेषु कारणं त्वदम
हुतं ॥ ४५ ॥ आमुधान्मपिता वंति धातानि ब्रुवजानि च ॥ विपरीतमिदं मन्ये सर्वकाज

कृतं नृप ॥ ४६ ॥ स्वप्नानि दुर्निमित्तानि मया दृष्टानि वै निशि ॥ तेन जानाम्यहं नूनं का
रणं किंचिदेव हि ॥ ४७ ॥ कृष्णांबरधरा नारी रुदती च गृहांगणे ॥ दृष्टे स्वप्नेषु पाकाजे
चितितव्यं तदस्य ॥ ४८ ॥ विकृताः पक्षिणो रात्रौ रोहवंति गृहे गृहे ॥ उत्पन्ना विविधा
राजन् प्रव्रजंति गृहे गृहे ॥ ४९ ॥ तेन जानाम्यहं नूनं कारणं किंचिदेव हि ॥ यत्त्वां प्रार्थ
यते बाला युधाय कृतनिश्चय ॥ ५० ॥ नैषास्ति मानुषी नो वा गांधवानतथासुरी ॥ देव
कृते यज्ञा तव्या मायामोहकरी विजो ॥ ५१ ॥ कातरत्वं न कर्तव्यं ममैतन्मत्तमित्यजं
कर्तव्यं सर्वथा युधं यज्ञा व्यतर्जयिष्यति ॥ ५२ ॥ को वेद हैव कर्तव्यं शुभं वाप्यशुभं
तथा ॥ अवलंब्य धिया धैर्यं स्यात्तव्यं वै विचक्षणैः ॥ ५३ ॥ जीवितं मरणं पुंसां हैवा
धीनं नराधिप ॥ कोपि नैवान्यथा कर्तुं समर्थो नृप नृप ॥ ५४ ॥ महिष उ ॥ गृहताम्र

भा.पं.

४०

महाजागयुधाधकृतनिश्चयः॥तामाहायवररोहांजित्वाधर्मेणमानिनी॥४५॥
ननवेदशगतारीसंयामेयदिसातव॥हंतव्यानामथाकाममाननीयप्रयत्नत॥४६॥
वीरत्वमसि सर्वज्ञः कामशास्त्रविशारदः॥येनकेनाप्युपायेनततव्यावरवर्णि
नी॥४७॥ त्वरवीरमहाबाहोमैत्येनमहताहतः॥तत्रगत्वातयाबुधाविचार्य
चपुनः पुनः॥४८॥ किमर्थमागताचेयंज्ञातव्यंतदिकारणं॥कामाक्षवैरजा
वाच्चमायाकस्यमिदमुत॥४९॥ आदौतन्निद्रियंरुत्वातस्या—श्विकीर्षितं॥
पश्चाद्युधं प्रकर्तव्यंयथायोग्यंयथाबलं॥५०॥ काक्षरत्वंतत्कर्तव्यंनिद्रियंतथा
नच॥यादृशंहिमनस्तस्याः कर्तव्यंतादृशंत्वया॥५१॥ आसउ॥ इतितद्भाषितं
श्रुत्वाताम्रः कालेवशागतः निगतिः सैत्यसंयुक्तः प्रणम्यमहिषंनृपं॥५२॥ गच्छ

न्मार्गेदुरात्मासौशक्रनीन्वीर्यदारुणान्॥विस्मयंचनयंप्राप्यममागप्रिदशकि
न्॥५३॥ सगत्वानां समा लोकदेवीसिंहोपरिस्थिता॥सूर्ययमानांसुरेन्द्रैः सवयुधवि
भूषिता॥५४॥ सगत्वातां समातामुवाचविनीतः सन्वाक्यंमधुरयागिरा॥सामना
वंसमाश्रित्यवितयावनतःस्थितः॥५५॥ देविदैत्येश्वरः शृंगीत्वद्रूपगुणमोहितः॥स
हांकरोतिमहिषीत्वत्यागिग्रहायवै॥५६॥ जावंकुरुविशाजात्तीतस्मिन्नमरदु
र्जय॥तंपतिप्राप्यमर्धांगिनंदनेविहाराकुरुते॥५७॥ सवंगिसुंदरं देहं प्राप्य सर्वसुखा
स्पदं॥सुखंसवत्तिनायात्यंडः खंहयमितिस्थितिः॥५८॥ करेनोरुकिमर्थंतेरहीता
नात्मायुधान्यलं॥पुष्पकंडकयोऽग्रास्तेकराः कमलो लोचना॥५९॥ नृवायेविध
मानोपिधनुषाकिंप्रयोजनं॥कदासाविशिखाः संतिकिंवारौगन्निप्रियोजनैः॥६०॥

जा.पं.

ध२

संसारोऽखदधुधनकर्तव्यविज्ञानता॥ लोनासक्ताः प्रकृतीति संग्रामं च परस्परं ॥ ६१ ॥
पुष्पैरपिनपोधयं किपुनन्निशितैः शरैः चेन्नं निजगात्राणं कस्य तन्कायते मुदे ॥ ६२ ॥
तस्मात्त्वमतितन्वंगी प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ नन्नरिं न जमेनायं देवदानवपूजितं ॥ ६३ ॥ सते
त्रवांछितं सर्वं करिष्यति मनोरथं ॥ त्वं पट्टमहिषी राक्षः सर्वथानात्र संशयः ॥ ६४ ॥ वचनं
कुरु मे देवी प्राप्स्यसि सुखमनुतं ॥ संग्रामे जय संदेहः कष्टं प्राप्य मसंशयः ॥ ६५ ॥ जा
तासि राजनीति त्वं यथा वदस्व विनी ॥ तुं स्वराजसुखं पूर्णं विधाणामयुतायुतं ॥ ६६ ॥
पुत्रस्तेन विना कांतः सोऽपि राजान विष्यति ॥ यो वने क्रीडयित्वा ते वार्धुके सुखमाप्स
सि ॥ ६७ ॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवीमाहात्म्ये एकादशोऽध्यायः ॥
११ ॥ व्यास उवाच ॥ तन्निशम्य वचनस्य ता प्रस्य गजदं बिका ॥ मेघगंजी रया वाचा त

मुवाच ह सन्निव ॥ ११ ॥ श्रीदेव उवाच ॥ गच्छ जाल्मपतिं ब्रूहि मुमुर्षुमंदचेतसं ॥ महि
षं चातिकामां तं मूढं ज्ञानविवर्जितं ॥ १२ ॥ यथा ते महिषी माता प्रोक्तवयस नक्षिणी ॥
नाहं तथा शृंगवती लंबपुत्ता महोदरी ॥ १३ ॥ न कामये हं देवेनां नैव विष्णुं न संकरं ॥ धन
देवरुणं नैव ब्रह्माणं न च पावकं ॥ १४ ॥ एतान् देववरान्दित्वा पशुं केन गुणेन वै ॥ वृणोम्य
हं हृथालोके गर्हणा मे न वेदिति ॥ १५ ॥ नाहं पतिं परानारी वत्तते मपतिः प्रजो सर्वक
र्तृनिर्वृताक्षीः पूर्णः पूर्णश्रियः शिवः ॥ १६ ॥ सर्ववासः क्षमः शांतः सर्वदक्षवर्जावनः ॥ तं
त्यक्त्वा महिषं मंदं कथं मे वितुमुश्रुते ॥ १७ ॥ प्रमथ्य युधितं कामं करोमि यमवाहनं ॥ अथ
वामनुजानां वै करिष्ये जलकाहकं ॥ १८ ॥ जीविते छास्ति चेत्पापं गच्छ पातालमाशुहं ॥ सम
सैर्दानवैर्युक्तमनया हन्मि संगेरे ॥ १९ ॥ कामं सदृशं संयोगः संसारोऽसुखदो न वेत् ॥ अथ

जा.पं.

४२

थाडः खदंसो नृदज्ञानकृतदानवः ॥११॥ मूर्खस्त्वमसि यद्ध्येषति मे न जनामिनी ॥
काहं कमहिषः शृंगी संबंधकीदृशो ह्ययोः ॥१२॥ गल्लुधुधस्ववाकामं हनिष्ये हस्वां
धवं ॥ यज्ञनागं देवलोकांत्यक्तातं सुमुखीन्व ॥१३॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ इत्युक्त्वा सात
हं देवी न गच्छति शमभुतं कम्पात सदृशानां च के देत्यनया वडं १४ चकंपवमुधा
चेलुस्तेन सर्वे न जधरा ॥ गजश्चिदैत्यपत्नीनां विश्रंसु गजितः सनात ॥१५॥ तावः श्रु
त्वा चतं राहं नयत्रस्तमनास्तदा ॥ पलायनं ततः कृत्वा जगाम महिषांतकं ॥१६॥ नग
रेतस्य ये देव्यास्ते पि चिंतामवाप्नुयात् ॥ वररीकृतकणाश्च पलायने परां वित् ॥१७॥
तदा क्रोधेन सिंहो पिनता दृष्टुमुत्कर ॥ तेन ता देत देत्येया नयाक्तगु रधस्फुर ॥१८॥ ता
मसमागतं दृष्ट्वा इयारिषि मोहितः ॥ चिंतयामास सचिवैः किं कर्तव्यमतः परं ॥१९॥ इमे

ग्रहे वा कर्तव्यं युधं निगमिवा पुनः ॥ पलायने कृते श्रेयो न वेदा हानवो नमः ॥२०॥ बुधिमं
तो डराधर्षः सर्वे रास्त्रविशारदाः ॥ मंत्रः खलु प्रकर्तव्यः सुगोशो कार्यसिधये ॥२१॥ मंत्रमू
लं स्मृतं राजं यद्विशः स्यात्सुरसितः ॥ मंत्रिनिश्चयसराचारैर्विधेयः सर्वथा बुधैः ॥२२॥
मंत्रने देविनाशः स्याद्दाराजस्य नृपतस्तथा ॥ तस्माद्देहनयाहुतः कर्तव्यो नृति
मिलुता २३ तद्वत्रमंत्रमिवाच्यं वचनं हेतुमधितं ॥ कालदेशानुसारेण विचिंतनी
ति निर्णयं २४ योषैषात्र समायाता प्रबला देवनिर्मिता एकाकी न निरालंबका
रणं तद्विचिंत्यतां २५ युधं प्राथयते बाला किमाश्च यमितः परं श्रेयोत्र विपरीतं
वाको वेत्ति नुवनत्रये ॥२६॥ न वक्रनां जयोप्यस्ति नैकस्मिन् च पराजयः ॥ हैवाधीनो
सराज्ञे यो युधे नय पराजयौ ॥२७॥ उपायवाहितः प्राकृदेवं किं केन वीक्षितं ॥ अदृष्टमि

भा.पं.

४३

तिमन्नामप्रवदंतिमनीषिणः॥२८॥ तस्मैपिप्रमाणं किकांतराशावलंबनं॥ नमग्राय
जनानंदिदेवं कृत्रापिमन्यते॥२९॥ उद्यमं देवमेतौ हि शूरकातरयो मतं॥ विचिंसाद्यधि
या सर्वकर्तव्यं कायमादरात्॥३०॥ इति रां तो वचः श्रुत्वा हेतुगर्भं महाशयं॥ विजालासो
महाराजमित्युवाच कृतांजलि॥३१॥ राजन्नेषा विशालाक्षी ज्ञातव्या यत्र तः पुनः॥
किमर्थमिह संशयाकृतः कस्यपरिग्रहं॥३२॥ मरणं ते परिज्ञायस्वियः सवन्ति
नासुरैः॥ प्रेषिता यमपत्राक्षी समुत्पाद्य स्वतैजसा॥३३॥ तेपि लुप्ताः स्थिताः खेव स
र्वेषु धदिह तवः॥ समयेस्माः सहायास्तेन विष्पंतियुमुत्सवः॥३४॥ पुरुतः कामिनी
कृत्वा ते वै विष्णुपुरोगमाः वधिष्पंतिननः सवन्ति त्वासां युधे इति निष्पति॥३५॥ एत
च्चिकीर्षितं तेषां मया ज्ञातं नराधिपः॥ न न वितस्य न ज्ञानं वर्तते मम सर्वथा॥३६॥ मोक्ष

व्यं न च वायेति नाहं वक्तुं क्षमः प्रभो॥ प्रमाणं त्वं महाराज कार्ये नृदेव उक्तमि॥३७॥ त
दर्थे स्मानिरतिशयं कर्तव्यं कार्यगौरवं॥ विहर्तव्यं त्वया साधमेधधर्मोत्तुजीविनां॥३८॥
विचारोत्रमहानस्ति यदेवायोषितानृपा॥ युधप्रार्थयते स्मानिः ससैत्ते वलदपितः॥३९॥
उर्मुख उवाच॥॥ राजन् युधे जयो नाद्य न वितो वेष्म हं किला॥ पनायनं न कर्तव्यं यशः
तिकरं नृणां॥४०॥ जित्वा देवान् नरणे सवन्ति प्राप्य चानुत्तमं यशः यज्ञावितद्रवमेव
काचचिंता विपश्यत॥४१॥ मरणोत्रयशः प्राप्तिर्जीवितमेतथा सुखं॥ उन्नयं मन
साकृत्वा कर्तव्यं युध मद्य वै॥४२॥ पलायने यशो हानिः मरणं चायुषः क्षये॥ अ
वश्यमेव सवसनायां न्येतुं युधि चिद्वेत्॥ मत्तव्यं प्राणिनि नृत्तं सर्वार्थां चायुधक्षयो
तस्माद्धो को न कर्तव्यो जीविते मरणे वृथा॥४४॥ आसज्जुर्मुखि स्य वचः श्रुत्वा वा

ना.पं.

४४

कलो वाक्यमब्रवीत् ॥ प्रणतः प्रांजलिर्नृत्वारान् जानं वाक्यकोविदः ॥ ४६ ॥ राजन्
चिंतानकत्रयकार्येस्मिन्कातराप्रिये ॥ अहमेकोह निष्पामिचंडीचंचललोचनं
४७ ॥ उवाहस्तु प्रकृत्यः स्यायीतावोरसस्य च ॥ नयानकोनवेदेरीवीरस्य नृपसत्त
म ॥ ४८ ॥ तस्मात्प्रकातयं नृपकरीष्येयुधमश्रुतं न सिष्पामि नरेण्डोहंचंडिका
यमसादनं ४९ ॥ नाविनेमियमादिशकवेराइरुणादपि ॥ बायोर्वक्तिस्तथाविधोः
शंकरात् शिशिनोरवे ॥ ५० ॥ एकाकिनीतथानारीकिंपुनर्मदगर्विता अहंतां
निहनिष्पामिविशिखैश्च शिलाशितै ॥ ५१ ॥ पश्यवाक्त्रवलेमेघविहरस्मयथासुरं
नवतन्त्रनगंतव्यं संग्रामेप्यनया समं ॥ ५२ ॥ व्यास उ ॥ एवं ब्रुवति राजे इवाकलेबल
गर्विते ॥ प्रणम्य नृपतिं तत्र उधरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ उधर उ ॥ मद्विषोहं विनेष्पामि दे

वीदेव विनिर्मितां ॥ अष्टादशानुजं रम्यं कारणाच्च समागतं ॥ ५४ ॥ राजन् ज्ञावयितुं
त्वां वैमायैषा निर्मिताः सुरैः ॥ विनीषिकेयं विज्ञाय त्वजमोहं मनोगतं ॥ ५५ ॥ राजनी
तिरियं राजन्मंत्रिकृत्यं तथा शृणु ॥ सात्विकाराजसाः केचित्तामसाश्च तथापरे ५६ ॥
मंत्रिणास्त्रिविधा लोके नवंति शनवाधिप ॥ सात्विका प्रभुकायाणि साधयंति सत्रा
कृतः ॥ ५७ ॥ आत्मकृत्यं प्रकुर्वन्ति स्वामिकार्यविरोधितः ॥ एकचित्ताधर्मपिरामंत्र
रास्त्रविशारदाः ॥ ५८ ॥ राजसानि चित्राश्च स्वकार्यनिरताः सदा ॥ कदाचिस्वा
मिकार्यते प्रकुर्वन्ति यदृच्छया ॥ ५९ ॥ तामसालो न निरता स्वकार्यनिरताः सदा ॥
प्रभुकार्यविना स्येव स्वतत्तत्पसाधयंति ते ॥ ६० ॥ समये ते विनिर्द्युते परैस्तु परवंचि
ता ॥ स्वछिद्रं शत्रुपक्षीयान् निर्दिशति गृहे स्थिता ॥ ६१ ॥ कार्यनेह करानित्यं कोश

भा.पं.
४५

गुप्तासिवत्सरा॥ संग्रामेय समुत्पन्नेनावयंतु प्रभुं सदा॥ ६२॥ विश्वासस्तु न कर्तव्य
स्तेषां राजन्कदाचन॥ विश्वासे कार्यं हि निस्त्यात्तद्विधा नाव्यं संदेव हि॥ ६३॥ खलाः
किं किं न कुर्वन्ति विश्वस्तालो जतत्परा॥ तापसाः पापनिरताः बुद्धिहीनाः शरास्तथा
६४॥ ॥ तस्मात्कार्यं करिष्यामि गत्वा हं रणमस्तके॥ चिंता त्वया न कर्मव्या सर्वान्
पसतम॥ ६६॥ गृहीत्वा तां उराचारा माग मिष्यामि स्त्वर॥ परममेव लब्धेयं प्रभुकार्यं
स्वशक्तिनः॥ ६७॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥
व्यास उवाच॥ ॥ इत्युक्ता तौ महाबाहू शूरा वाक्कल उमुखौ॥ जग्मतुर्मदहिं धां गो
सर्वशास्त्रास्त्रकोविदौ॥ १॥ तौ गत्वा समरे देवीमूचतुर्वचनं तदा॥ हानवौ च मरो न
तौ मेघगंजीरया गिरा॥ २॥ देवी देवाजिता ते न महिषेण उरात्मना॥ तं वश्यं वरा

रोहां सर्वदेव्याधिपं नृपं॥ ३॥ स कृत्वा मानुषं रूपं सर्वलक्षणं संयुतं॥ ३॥ नृषितं नृष
णोर्देवैस्त्वामेष्यति रहः किल॥ ४॥ त्रैलोक्यं विनवः कामं त्वामेष्यति शुचिस्मितः
हिषे परमं नावं कुरुकां ते मनो गते॥ ५॥ देव्युवाच॥ जाल्य किं त्वं विजानासि नायदं
ममो हिता॥ मंदबुद्धिबाल्यं च न जेयन्महिषं शवं॥ ६॥ कुचं लंगुलैश्च लल्लुप्येन जं
ति वै कलस्त्रियः॥ अधिकं वा रूपगुणैः पंचतुर्यसमादिभिः॥ ७॥ कानुकामातुरा
नारी न जेयन्पशुरूपिणी॥ पशुना मधमं रूपं मदिषं देवरूपिणी॥ ८॥ तच्छतमहि
षं तूणं नृपं वाक्कल उमुखौ॥ ९॥ आ इतस्तु वचो मत्तं गजतुल्यं विषाणिनं॥ १०॥ पाता
लं गच्छ वामे त्वेसं ग्रामं कुरु वामया॥ रणे सह सह स्वासे निनयिष्यामि हि तं॥
१०॥ हत्वा हत्वा गमिष्यामि नान्यथा गमनं मम॥ इत्थं ज्ञात्वा य उबुधे मथे हसित

धृ६ था कुरु ॥ १२ ॥ मा मनिर्जित्य नूनागेतस्यानंते कदाचन ॥ न विष्यति चतुष्पादं हि
 विवागिरिकंदरो ॥ १३ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्थुको तोतया दैत्यो कोपाकुलितलोचनो ॥ ध
 नुवाणिधरौ वीरौ युधकामौ बभूवतु ॥ १४ ॥ कृत्वा सुविपुलं नादं देवी निर्जित्य संस्थि
 ता भवचो निश्चक्रतु स्तीव्रां वाणवृष्टिं कुरुवह ॥ १५ ॥ न गवत्सपिशरान् घोरान् मु
 मोचरान् वौ प्रति ॥ कृत्वा तिमधुरं नादं देवकाया धीमिधये ॥ १६ ॥ तयोस्तु बाष्प
 लभूतं सन्मुखो नूनागो गणे ॥ इमुरिवः प्रेक्षकस्तत्र देवी मनिमुखः स्थितः ॥ १७ ॥
 तद्युधमनवधोर देवी बाष्पल्योस्तदा ॥ बाणासिपरिघाघातैर्नयदं मंदचेत
 सा ॥ १८ ॥ ततः कुधा जगन्माता दृष्ट्वा तं युधुमदं ॥ जघान पंचनिवर्णिः कणा
 कृष्टैः शितैः ॥ १९ ॥ दानवोपिशरान् देव्याश्चिच्छेद निशितैः शरैः ॥ समन्विता उ

यामास देवी सिंहोपरिस्थिता ॥ २० ॥ सा पितंदशानि स्त्रीरोगैः सुपीतैः सायकैस्खलुं
 जघान तां छुरां छित्वा जहा स च मुहुर्मुहुः ॥ २१ ॥ आगच्छंतं गरापाणिं दानवं मरुगविनुं
 चंडिका त्वगरायातेः पातयामास नूतले ॥ २२ ॥ बाष्पलः पतितो नूमौ मुहुर्त्राडितः पुनः
 आजघान गरां गृह्य चंडिकां चंडविक्रमः ॥ २३ ॥ तमागच्छंतं मालोकं देवी शूलेन वक्षसि ॥ ज
 घान बाष्पलं कुधा पपात च ममार स ॥ २४ ॥ पतिते बाष्पले सैन्ये नम्रं तस्य डरात्मनः ॥ जयेति
 च सुरा देवाश्च कुशुगगिने स्थितः ॥ २५ ॥ तस्मिंश्च निहतैर्दे - इमुरिवोति वज्रान्वितः आज
 गामरणे देवी कोथ संरक्तलोचनः ॥ २६ ॥ तिष्ठति तिष्ठति बालेति नापमाराः पुनः पुनः धनुर्वा
 णधरः श्रीमान् रथस्थः कवचावृतः ॥ २७ ॥ तमागच्छंतं मालोकं देवी शंखमवाहयत् ॥ को
 पयन् दानवं कामयाधो घं चकार ह ॥ २८ ॥ सोपि बाणांस्तु मोचाश्रुतीरुणा नारा विषोप

मान् ॥ स्वबाणौ स्तान्महामायाचिह्ने दत्तनादच ॥ २९ ॥ तयोः परस्परं युधं बन्धवतुम
 लंरणे ॥ बाणशक्तिं गदाघाते मुखाजैस्तोमरेस्तथा ॥ ३० ॥ रणभूमौ तदाजातारुधिरोय
 बहानदी ॥ पतितानि तदातीरे शिरांसि प्रवचनौ तथा ॥ ३१ ॥ यथा संतरणार्थाय यमकिं
 कवायसैः तुंवीफलानि --- नवशिखापरैर्मुदा ॥ ३२ ॥ रणभूमौ स्तदाघोरा बन्धवाती
 वडवहा ॥ शरीरैः पतितैर्भूमौ खाद्यमानैर्कादिभिः ॥ ३३ ॥ गोमोयुसारमेयाश्च काकंका
 कमयो मुखः ॥ गृध्राश्चेनाश्च खादति शरीराणि उरात्मनां ॥ ३४ ॥ बबौवायुश्च दुर्गंधो मृता
 नां देहसंगतः ॥ बन्धवकिलकिलाशस्वगानां मलजनिनां ॥ ३५ ॥ तदाचुकोपदुष्टात्मा दुर्मु
 खं कालमोहितः देवीमुवाच उर्गेण कृत्वा चोर्ध्वं करं शुभं ॥ ३६ ॥ गच्छ च डिह निष्पामित्वा म
 धेव मुवाच शौ ॥ ऐत्यं वा न जवामोरुमहिषं मदगर्वितं ॥ ३७ ॥ श्रीदेवमुवाच ॥ आसन्नः मर

णं कामं प्रलपस्यति मोहितः ॥ अद्यैव त्वां हनिष्यामि यथायं वाक्कजो हनः ॥ ३८ ॥ गच्छ वा
 तिष्ठ वा मंदमरणं यदि रोचते ॥ हत्वा त्वां वैवधिष्यामि हत्वा त्वां बालिशं शिशुम् ॥ ३९ ॥ त
 व्त्वा वचनं तस्या दुर्मुखे मित्रमुद्यत ॥ मुमुच बाणवृष्टिं च चंडिकां प्रतिहारुणं ॥ ४० ॥
 सापितांतरसापित्वा बाणवृष्टिं शितैः शरैः ॥ जघान दानवं कुधा वचनं धरो यथा ॥ ४१ ॥
 तयोः परस्परं युधं संजातं चातिकर्करं ॥ नयदंकातराणां च शूराणां बलवर्धनं ॥ ४२ ॥ दे
 वीचिह्ने हतस्माधनुस्तस्य करे स्थितं ॥ तथैव पंचमिर्बाणैर्बभूव जयमनुत्तमं ॥ ४३ ॥ रथे
 न ग्रे महाबाहुः पदातिर्दुर्मुस्तदा ॥ गदां गृहीत्वा दुर्धर्षं जिगाम चंडिकां प्रति ॥ ४४ ॥ चका
 र च गदायातसिंहस्य मत्तकेवलात् ॥ न च चालहरिः स्थानात्ताडिपीतो महाबलः ॥ ४५ ॥ च
 बिकातं समावोक्थ गदापाणिपुरस्थितं ॥ खड्गेन चातिधारेण शिरश्चिह्ने दमौ निमत्ता ॥ ४६ ॥

ना. च. नेचमस्तकेनूमीपपातदुमुखोमृतः॥ जयराहंतराचक्रमुदितानिजनिमंशं॥ ४९॥ तु
 ध८ द्रुवुस्तांतरादेवीडमुखेनिहतेमरा॥ पुष्पवृष्टितराचक्रः जयराहंतमस्थिताः॥ ४९॥ रुष
 यः सिधगंधवाः सविद्याधरकिंनराः॥ जहृष्टं हतं दृष्टा नवरणमस्तके॥ ४९॥ ॥ इ
 ति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ आस उ॥ उमुखं निहतं
 श्रुत्वा महिषः क्रोधमूर्छितः॥ उवाच दानवान्सर्वान् किंजातं मितिचा सकृत्॥ १॥
 निहतौ दानवौ शूरो रणे दुमुखिवाक्यलो॥ तस्या तत्परमाश्रयं परं तु देवचेष्टितं॥
 कालो दिवलवान्कृतसिततंसुखः स्वयो॥ नराणां परतंत्राणां पुण्यपापावयोगतः॥
 ३॥ निहतौ दानवौ श्रेष्ठौ किंकर्तव्यमतः परं॥ ब्रुवंतु मिलिताः सर्वे यद्युक्तं कायसिंकरे॥
 ४॥ आस उवाच॥ ॥ एवं ब्रुवति राजेन्द्र महिषेति बलान्विते॥ चक्रराव्यस्तु सेनानी त

मुवाच बलान्वितः॥ ५॥ राजन्नहं हनिष्यामि काचिंतास्त्रा विहंसने॥ इत्युक्त्वा सर्वैर्धुक्त
 : प्रययौ रथसंस्थितः॥ ६॥ द्वितीयं पाश्चिरक्षंतु कृत्वा तात्र महाबलं॥ महता सैन्यघोषेण
 पूरयन्नगागतं दिशं॥ ७॥ तमागच्छंतमालोक्य देवी नगवती शिवा॥ चकार राखनादं
 याघोषपरमाद्भुतं॥ ८॥ तत्रस्तु ते नरा हेनते च सर्वे सुरारहः॥ किमेतदिति नाघंतो
 उद्बुवुर्नयकं पिता॥ ९॥ चक्षुरास्तु तान् दृष्ट्वा पलायनपरा नरान्॥ उवाच तीव्रसं
 क्रुधः किं नयं वः समागतं॥ १०॥ अथैवाहं हनिष्यामि बाणैर्बलिं महोन्नतं॥ तिष्ठत
 न्नयं त्यक्त्वा देव्याः समरमूर्धनि॥ ११॥ इत्युक्त्वा दानवः श्रेष्ठश्चापपाणिर्बलान्वितः॥
 आगत्य संगरे देवीमित्युवाच गतमयं यः॥ १२॥ किं गच्छसि विशालाक्षितापयन्कातरा
 न्नरान्॥ नाहं विनेमितत्वं गि श्रुत्वा ते ह्यविचेष्टितं॥ १३॥ स्त्रीवधे रूपां तात्वा तथवा

ना. पं.

४९

कीर्तिसंभवं॥ गङ्गामानामपित्वा वैसंयामेद्य नदन्यहं॥ १४॥ यथेष्टं गह्वरं नोरुयत्र तेर
मते मनः॥ मूढेव नासि मचित्ते रूपत्वावयसंयुता॥ १५॥ स्त्रीणां मुधकटाक्षैश्च तथा
हावैश्च सुंदरि॥ नरास्त्रैर्विहितं कापित्वा दृशीनां कदाचन॥ १६॥ पुष्पैरपि नयोऽथ
व्यंकिं पुनर्निश्चितैः शरैः॥ नवा दृशीनां देहे यडनातिमालतीदले॥ १७॥ धिग्जन्ममा
नुषे लोके सात्रधममिजीविनां॥ लालयित्वा प्रियं देहं कृतनीयं शितैः शरैः॥ १८॥
ते लाल्यंगे पुष्पवातैर्मिश्रन्त नो जनैस्तथा॥ पोषयित्वा प्रियं देहं धातनीयं परेषु
निः॥ १९॥ देहं छित्वा सिधारानि धनुर्नर्जयते नरः॥ धिग्धनं दुःखं पूर्वपश्चात्किं
सुखं न वेत्॥ २०॥ त्वमप्यसि नो वामोरुयुधमाकांक्षसे यत्र सुखं संनो गजं
क्वाकिं गुणं वेत्ति संगरे॥ २१॥ खड्गपातंगदायाते न देहं च शिलीमुखैः॥ मरणाति

तु संस्कारंगो मायुश्चापकर्षणं॥ २२॥ कविनिः कथितं धूतैर्मुखिर्वाति प्रशंसनं॥ रणे
मृतानां स्वप्नतिरर्थवाहोस्ति नात्यथा॥ २३॥ तस्माद्ब्रह्मवराणो होयत्र ते रमते मनः
जवान् नृपतिनाथद्वयारिं सुरमर्दनं॥ २४॥ व्यासजः॥ एवं ब्रुवाणं देत्ये इवोवाच जगद्
विका॥ किं मृषा नाथसे मूढः बुधिमानिव पंडितः॥ २५॥ नीतिशास्त्रं न जानासि
विद्यावान् नीषिकां तथा॥ न सेविता त्वया वृक्षानधमे मतिरस्ति ते॥ २६॥ मूर्खसे वा
परो यस्मान्नस्मान्मूर्ख एव ह॥ राजधर्मं न जानासि किं ब्रवीषि ममाग्रतः॥ २७॥
संयामे मदिषं हत्वा कृत्वा रुधिरकूर्मं॥ यत्र स्थितं स्थिरं कृत्वा गमिष्यामि यथा सु
खं॥ २८॥ देवानां दुःखं क्षातारं क्षातं वमं हगर्वितं॥ हनिष्ये हं दराचारं युधं ऊरुस्थिरो
नवा॥ २९॥ जीवितात्ताति चेन्मूढमदिष्यस्य तथा तव॥ तथा गह्वं तु पातालं क्षातं वास

भा.पं.

५०

वैवते ॥३१॥ मुमुक्षुयिदिवश्चिन्नेयुधं कुर्वतु संगताः ॥ सर्वनिवंधधिया मिनिश्च
योयं ममाधुना ॥३२॥ व्यास उवाच ॥ तद्धृत्वा वचनं तस्याहानवो बलदर्पितः ॥ मुमोच वा
णवृष्टिं तां घनवृष्टिं मिवापरां ॥३३॥ चिच्छेत्तदस्य सावाणान् स्वबाणैर्निशितैस्तदा ॥
जघान तं तथा धोरैराशु विप्रसमैः शरैः ॥३४॥ युधं परस्परं तत्र बभूव विस्मयप्रदं ॥
गदया पातया मास तं तथा जगदां बिका ॥३५॥ सुहृं प्राप स दृष्ट्वा त्मा गदया निदु
तो नृशं ॥ मुकृत्तदयमात्रं तुरथोपस्थ इवाच लः ॥३६॥ तं तथा मूर्ध्नि न दृष्ट्वा ताम्रः पर
बलाहतिः ॥ आजगाम रणे यो धुचंडिकां प्रतिचापलात् ॥३७॥ आगच्छं तं तु तं वीर्य
देवी प्राह हसन्निवा ॥ एतद्दिशानवश्रेष्ठं यमलोकनयाम्यहं ॥३८॥ किं न वद्विः
समायातैरखजैश्चैव गता युधैः ॥ महिषः किं गृहे मूढः करोति जीवतोद्यमः ॥३९॥ किं

न वद्विर्हति मंदै ममापि विफलः श्रमः ॥ अहं ते महिषे पापे सुरशत्रौ दुरात्मनि ॥४०॥
तस्माद्युयं गृहं गत्वा महिषं प्रेषयं त्विह ॥ पर्येता सौ पिमं हात्मा यादृशी तादृशी स्थि
तां ॥४१॥ ताम्रस्तद्वचनं श्रुत्वा वाणवृष्टिं चकार ह ॥ चंडिकां प्रतिकोपेन कणाक्षि
शरामनः ॥४२॥ न गवत्यपि क्रोधेन समाकृष्य शरामनं ॥ बाणान्मुमोच तरसा
हेतुकामासुरहितं ॥४३॥ चिक्षुरासो पिवलवान्मूर्च्छत्येकोत्थितः पुमान् ॥ गृहीत्वा
सशरं चापं तस्थौ तां सन्मुखः तणात् ॥४४॥ चिक्षुरासश्च ताम्रश्च द्वावप्यतिबलो
क्तौ ॥ युयुधाते महावीरौ सहदेवमारणां गणौ ॥४५॥ कपिताच महामाया ववर्षा
रसंतति ॥ चकार दानवान् सर्वान् वाणक्षततनुच्छदान् ॥४६॥ असुराः क्रोधसंमूढा
बभूवुः शरताडिताः ॥ चिक्षिपुं शस्त्रजालानि देवी प्रतिकथान्विताः ॥४७॥ बभूवुः श

ना.पं. ५१ ससास्त्रकिंमुकाश्चपुष्पिताः॥शिनीमुखज्ञताःसर्ववसंतेचवनेरणे॥४८॥बनूव
 तुमजंयुधंतामेणसहसंयुगे॥विस्मयंपरमंजग्मुर्देवायेप्रेक्षकाःस्थिताः॥४९॥ता
 मेमुशालमाहायबोहजंरुणंदृढं॥जघानमस्तकेसिंहंजहासचननईचि॥५०॥न
 ह्मानंतदातंतुदृष्ट्वादेवीस्मयन्निव॥खड्गेनशितधारेणचिच्छेदमस्तकरुषा॥५१॥छि
 नेशिरसिताम्रस्तुविशीर्षेमुशालीबली॥बन्नामक्षणाताम्रंतुपपातरणामस्त
 के॥५२॥पतितंताम्रमालोकचिस्तुराहोमहाबलःखड्गमाहायतरसाउद्भावचंडि
 कांप्रति ५३ जगत्सपितंदृष्ट्वाखड्गपाणिमुपागतं॥दानवंपंचनिर्वाणैर्जघान
 तरसारणे॥५४॥एकेनापि तितंखड्गंसंकटंदितीयेनतु॥कंठाच्चमस्तकंतस्मकंति
 तंसंशिरस्त्रकं॥५५॥एवंतौनिहतौक्रूरौराक्षसौबलदुर्महौ॥नयंसंयंतयोत्तूणंहिस्तु

संव्रस्तमानसं॥५६॥देवाश्चमुहिताःसर्वहृष्टातौनिहतोरणे॥पुष्पहृष्टिंमुहाचकर्म
 यशहंननस्थिता॥५७॥क्षपयोदेवगंधर्ववैतालासिधचारणाः॥ऊचुस्तेजयदेवी
 तिचांविकेतिपुनःपुनः॥५८॥॥इतिनागवतेमहापुराणेपंचमस्कंधेदेवीमाहात्म्येच
 तुईशोध्यायः॥१४॥व्यासः॥॥तौतयानिहतौश्रुत्वामाहिवोविस्मयान्वितः॥प्रेरया
 मासदैत्येयान्तद्वधार्थमहाबलात्॥१॥असिलोमाविशालाक्षाप्रमुखान्मुधुडम
 हान्॥सैन्येनमहतायुक्तान्सायुधान्सपरिब्रूहान्॥२॥तेतत्रहृष्टुर्देवीसिंहस्योपरि
 संस्थितान्॥अष्टादशक्षुजादिव्याखड्गखेटकधारिणी॥३॥असिलोमाग्रतो गता
 मुवाचइसन्निव॥विनयावनतःशांतोदेवीदैत्यबधोद्यतो॥४॥असिलोमाउ॥॥
 देविब्रूहिबचःसत्यकिमर्थमिहसुंदरि॥आगतासिकिमर्थंवाहसिदैत्यानिरागसः॥५॥

ना.पं. कारणं कथयाद्यत्वंयासंधिकरोम्यहं॥कांचनंमणिरत्नानिजाजनावरणानिच॥६॥
 ५२ श्लुसिप्रदामित्वागृहीत्वागलुस्वालयं॥किमर्थंयुधकामामिडःखसंतापवर्धनं॥७॥
 कथयंतिमहात्मानोयुधं सर्वसुखापहं॥कोमलेतीवतेदेहेषुष्ययातासहेचरं॥८॥किम
 र्थंशस्त्रसंतापान्सहसीतिविसम्महो॥चातुर्यस्यफलंरातिःसततंसुखमेवनं॥९॥त
 किमर्थंदुःखहेतुंसंश्रामंकर्तुमुन्महो॥संसारेत्रसुखंयात्यडःखंहेयमितिस्थितिः॥१०॥त
 त्सुखं हि विधाप्रोक्तंनित्यातित्यप्रनेदतः॥आत्मज्ञानसुखंनित्यंमनित्यनोगजंस्मृतं
 ११॥तामसात्मकतत्याज्यं देवरास्त्रार्थचिंतके॥सौगतानांमतं चेत्तं स्वीकरोषिवरानने
 १२॥तथापियौवनं प्राप्य नुस्त्वनोगाननुत्तमान्॥परलोकस्य सदेहोयदितेत्तिकुरोरादि
 १३॥सदानोगपरानित्यं न वनामिति नूतने॥अनित्यं यौवनं देहो जातेति सुततंचरेत्॥१४॥

ह्याधर्मेण देहोस्मि मयं प्राणाः प्रकीर्तिताः॥तस्मादेहं तथा प्राणारक्षणीया सदा बुधैः॥१५॥
 परोपतापनकुयविकर्त्तनीयं सदा बुधैः॥अविरोधेन कर्त्तव्यं धर्मार्थकिमसेवनं॥१६॥त
 स्मान्त्वमपि कल्याणिं मतिधर्मे सदा कुरु॥अपराधे विना देत्यान कस्मात्मारयसेविके
 १६॥कारणं वदमुश्रोणिदानवानां वधेतव॥देमुवाच॥तया दृष्टं महाबाहो किमर्थं नि
 हमागता॥तद्देहं संप्रवक्ष्यामि ह न ते च प्रयोजनं॥विचरामि सदा देस सर्वलोकेषु सर्वदा॥
 १७॥वित्तायान्यायेच मृताणां पत्रं पतिविचराम्यहं॥१८॥न मे कदापि नोगेष्ठानलो नो
 न च वैरता॥धर्मार्थविचराम्यहं संसारे साधुरक्षणां॥१९॥व्रतमेतत्तु नियतपालया
 मि च तस्मदा साधूनां रक्षणं कार्यं हंत व्यायेप्यसाधवः॥२०॥महिषस्तु डराचरो देवा
 न् वै हंतुमुद्यतः तात्वा तद्दधार्थं नो प्राप्नोति राक्षसाधुना॥२१॥तं ह निष्येडराचा
 रं सुररात्रुं महाबलं॥गहवातिश्च काकामं सत्यमेत इदं श्रुतं॥२२॥ब्रूहि वा तं इरात्मा

ना. वं. नं राजानं महिषी सुतं ॥ किमन्या तप्रेरयसे त्रस्यं युधं कुरु घृह ॥ २५ ॥ संधिचेत्कुरु नि
 ५३ छामि गजस्तवमया सह ॥ सर्वे गिह तु पातालं वैरं त्यक्त्वा यथा सुरवं ॥ २६ ॥ देव इत्यंतु मकिं
 चिहंतं जित्वा रणे सुरान् ॥ तद्देवायां तु पाताजं प्रजा होयति इति ॥ २७ ॥ व्यास उ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं देव्याः असिलो मपुः स्थितं ॥ विजालाहं महावीरं प्रपद्ये ॥ ति पूर्वकां २८
 असिलो मा उ ॥ ॥ श्रुतं ते ह्य विजालाहं नवान्मा कथितं वयत् ॥ एवं गते किं कर्तव्यं वि
 ग्रहं संधिमेव वा ॥ २९ ॥ विजालाख्य उवाच ॥ ॥ संधिचकामो स्ति नृपो निमानिनी सुधे
 च मृत्युनियतं हि जानन् ॥ दृष्ट्वा हतान् प्रेरयते तथा स्मान् देवं हि को न क्रमि तुं समर्थ ॥
 ३० ॥ ५ः साध्य एवास्मि ह सेवकानां धर्मः सदा मानविवर्जितानां ॥ आज्ञा पराणा वश

वत्रिकानां पंचालिकामा मिव सूत्रनेहात् ॥ ३१ ॥ गत्वा कथं तस्य पुरस्त्वया च मया
 पिव क्रव्यमिहं कठोरं ॥ गच्छंतु पातालमिति सर्वे दत्वा थरत्नानि धनं सुराणां ॥ ३२ ॥
 प्रियं हि वक्रव्यमिहं सत्यमेव न च प्रियं स्यादिति कुरु सुभाषितं ॥ सत्यप्रियं वै न व
 तीह काममो नंततो बुधिमता प्रतिष्ठितं ॥ ३३ ॥ नूनं तत्र न गंतव्यं हितं वा वक्तुमाद
 रत ॥ इह वापि गते राजा कोपयुक्तो न विष्मति ॥ ३४ ॥ इति संचित्य कर्तव्यं युधं प्राण
 स्य संशये स्वामिकार्यं परं मत्वा मरणं त एव वृत्ता ॥ ३५ ॥ व्यास उ ॥ इति संचित्य तौ वीरौ
 संस्थितौ युधतत्परो ॥ धनुर्बाणधरौ तत्र सन्तु रथं संस्थितौ ॥ ३६ ॥ प्रथमं तु विजाला
 ख्यो सप्तबाणान्मुमोच ह असिलो मा स्थितो हरे प्रेक्षकः परपाश्वरित् ॥ ३७ ॥ चिह्ने दत्तास्त
 था प्राप्ता नं विकाशं शरैश्चतान् ॥ विजालाख्यं त्रिनिर्वाणैर्जघान च शिलाशितैः ॥ ३८ ॥

ना.पं. प्पवाणव्यथां दैत्यः पपात समरांगणे॥ मूर्धितो धममाराशु हानवो दैवयोगतः॥ ३९॥
 विजालाख्यं हतं हृदयं शक्तिशरोत्करैः॥ असिलो माधनुः पाणिः संस्थितो युधतमरः॥
 ४०॥ ऊर्ध्वसंयंकरं कृत्वा तामुवाच मिहं वच॥ दैविजानां मिमरणं हानवानां दुःखतना
 ४१॥ तथापि युधं कर्तव्यं पराधीनेन वै मया॥ महिषो मंह बुधिश्च न जानाति प्रियः॥
 ४२॥ तदग्रे नैव रक्तव्यं हितं चैवा प्रियं मया॥ मर्त्यव्यं वीरधर्मेषु श्रुतं वाप्यश्रुतं न वेत्॥ ४३॥
 दैवमेव परं मत्प्रेथिकं पौरुषमनर्थकं॥ पतंति हानवा तूष्णीं तव बाणहताश्चुवि॥ ४४॥
 इत्युक्त्वा शरदृष्टिं सचकार दानवोत्तमा॥ देवीं चिच्छेद तां बाणैरप्राप्तमंतरा मिते॥ ४५॥
 असिलो मागदंगुल्य गुर्वी लोहमयीं दृश॥ इन्द्रावचंडिकां कोपात् सिंहं मूर्ध्नि जघान च
 ४६॥ सिंहोऽपि च तथा घाते स्तदहं रजुजांतरे अगणय्य गदायां तं तेन मुक्तं बलीयसा

४७॥ उत्पत्य तरसा दैत्यगदा पाणिः सुरारुणः॥ सिंहं मूर्ध्नि समारुह्य जघान गदयां
 विकां॥ ४८॥ तेन दत्तं प्रहारं तु वंचयित्वा विशांपते॥ खड्गेनासितधारेण चिच्छेद कंततः
 शरः॥ ४९॥ छिन्ने शिरसि दैत्यं पपात तरसा सितौ॥ हाहाकारो महानासी सैन्ये तस्य
 उरात्मनः॥ जयजयेति देवास्तास्तुष्टु बुर्जगदां विका॥ देवदंडं न यो नैडः जगुश्च किं न
 रायशः॥ ५०॥ निहतो दानवो वीर्यपतितौ चरणंगणे॥ निहताः सैनिकाः सर्वे तत्र के
 सरिणा बलात्॥ ५१॥ नक्षिताश्च तथा केचिन्निःशेषं ते रणं कृतं॥ ५२॥ नग्नाः केचिन्मृता
 मं हामहिषं प्रतिदुःखिता॥ ५३॥ चुक्रुशुरु रुडश्चैव त्राहिना हीति ब्रुवन्॥ असिलो
 मा विजालाख्यो निहतो नृपसत्तमः॥ ५४॥ अमेये सैनिकाराज नृसिंहेन नक्षिताश्चेत
 एवं ब्रुवंत स्तेराज्ञे तदा च क्षुब्धवैरासं॥ ५५॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां महिषो दुर्मना तदा॥ व

जा.पं.

५५

सूचिंताकुलिनोविमलाऽऽखसंयुताः॥५८॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचम
स्कंधे पंचदशोऽध्यायः॥१५॥ ॥ आसुत ॥ ॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधयुक्तो नराधि
पः॥ हारुकं प्रादुतरसारथ्यमानयमक्रुतं॥१॥ सहस्रखरसंयुक्तं पताकाध्वजचूषितं
आयुधैः संयुतं शुभ्रं सुचक्रं चारुक्रजितं॥२॥ सूतोऽपि रथमारोप्य तमुवाच त्वरा
न्वितः॥ राजन्नथोयमानीतो दारिद्र्येति नृपिता॥३॥ सर्वायुधसमायुक्तः वराक्षर
णसंयुतः॥ आनीतसदृशं ज्ञात्वा दानवेंद्रो महाबलः॥४॥ मानुषं देहमास्थाय संग्रा
मे गंतुमुद्यतः॥ विचार्य मनसा चैतद्देवी मां प्रेक्ष्य दुर्मुखं॥५॥ शृंगिणं महिषं क्रू
रं विमना सानविष्यति॥ नारीणां च प्रियं रूपं तथा चातुर्यमिसृजि॥६॥ तस्माद्
पंचचातुर्यं कृत्वा यामिप्रियां व्रति॥ यथामांवीक्ष्य सा बाला प्रेमयुक्ता न वेत्ति

३॥ तथा करोमि चातुर्यमोहमायातिका मिनी॥ इति संचित्य मनसा दानवेंद्रो महाब
लः॥८॥ त्यक्त्वा तस्मादिषं रूपं बभूवः पुरुषः शुभ्रः॥ सर्वायुधधरः श्रीमान् चारुभू
षणश्चूषितः॥९॥ दिव्यांबरधरः कांतः पुष्पचापश्वापरः॥ रथो विष्टः केयूरः
स्रग्वीबाणधनुर्धरः॥१०॥ सेनापरिहृतो देवीजगाम मदगर्वितः मनोऽंशरूपमा
स्थाय मानिनीनां मनोहरं॥११॥ तमागतं समालोक्य दैत्यानामधिपंतदा॥ वक्रचि
ः परिहृतं वीरैर्देवीशं स्वमवाहयत्॥१२॥ स शंखनिनदं श्रुत्वा जनविस्मयकारकं स
मीपमेत्य देव्यास्तुतामुवाच हसन्निव॥१३॥ देवी संसारस्वके स्मिन् ब्रह्म मानजनः
किल॥ नरो वायुतथानारी सुरवंशं छंति सर्वथा॥१४॥ सुरसंयोगजं नृणां नासं
योगेन वेदिह॥ संयोगो ब्रह्मा नित्यस्तान् ब्रवीमिष्ट एष ह॥१५॥ नेदंस्तु प्रीति

भा पं.

५६

केशोत्थानसुखावोस्थाननेकराः॥ तत्र प्रीतिनवानंदौ कथयामिति॥१६॥ मातापु
त्रौस्तु पुत्रे संयोगस्तु त्रयः स्मृतः॥ आतु आत्रितथा योगस्त्रिविधः परिकीर्तितः॥१७॥
लोनाद्देहमवाप्नोति लुब्धानां नो मथा कचित्॥ मित्रेण मित्रसंयोगः स्त्रिविधः परि
कीर्तितः॥१८॥ उन्नसाधमनेदेन निन्नस्तु वक्रधानवेत्॥ नाविकानां तु संयोगः स्म
तः स्वानाविको बुधैः॥१९॥ विचित्रं वृत्तिचित्रानां प्रसंगपरिवर्तिनां॥ अस्तु त्रयस्तु
संयोगः संसारे सुखदः सदा॥२०॥ नारीपुरुषयोः कांते समानवयस्वरूपयोः॥ संसा
रसुखसीमासाय संयोगस्तु तुल्ययोः॥२१॥ चातुर्यवियवेष्टाद्यैः कुलशीलगुणैस्तथा॥
शृंगारेन रसेवालेन वाना पुत्रयः स्मृतः॥२२॥ कारणं तस्य यामो रुस्थायी नावोरति
स्तथा॥ सा चेत्तं कुरुषे कांते दृष्ट्वा मायौव नो धतं॥२३॥ जेतारं देववयसिणो नोक्तारं

सर्वसंपदां॥ नानाविधानिरूपाणिकरो मित्वेष्टमात्रियो॥२४॥ इन्द्रादयः सुराः सर्वे
संग्रामे विजिता मया॥ रत्नानि यानि हिमादिभूवने स्ति मया धुना॥२५॥ तुल्यत्वं ता
नि सर्वाणि यथेष्टं देहि शायवा॥ पट्टराज्ञी न वाद्यत्वं दासो स्मितवसुंदरी॥२६॥ वैरं त
जे ह देवैस्तु तव वाक्यान्मसंग्रयं॥ यथा त्वं सुखमायाति तथा हं करवाणि वै॥२७॥
त्वमाज्ञां देह्य राज्ञी तथा हं प्रकरोम्यहं॥ चित्रमेतवरूपेण मोहितं चारुना विणि
२८॥ आतुरोऽस्मि वरागो दे प्रो प्रसेनारणं किल॥ प्रपन्नं पाहिरं नोरु कामवाणैः प्र
पीडितं॥२९॥ धर्माणि मुत्र मो धर्मः शरणं गतरक्षकः॥ त्वदीयोऽस्ममिता प्रांगे से
वको हं कुरु शो हरि॥३०॥ मरणां तं वचनं सत्यं न मथा प्रकरोम्यहं॥ पाहो पतामित
त्वं गित्य च्छैनाना युध्म ननु वि॥३१॥ इयां कुरु विन्ना जाति ततोऽस्मी काममागणैः

ना. वं. जन्मप्रवृत्तिचार्वागिदैत्यं नाचरितं मया ॥ ३२ ॥ ब्रह्मादीनीश्वरान्प्राप्य तद्विद
 धाम्यहं ॥ चरितं मम जानंति रणे ब्रह्मादयः सुराः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मादीनीश्वरान्प्राप्य तद्विद
 धाम्यहं ॥ चरितं मम जानंति रणे ब्रह्मादयः सुराः ॥ सोऽप्यहं तव रासोऽस्मि
 न्मुखं पश्य नामिनी ॥ व्यास उ ॥ इति ब्रुवाणं तं दैत्यदेवी जगदतीशिव ॥ ३४ ॥ प्रह
 स्य सस्मितं वाकं सुवाच वरवर्णिनी ॥ ३५ ॥ देव्युवाच ॥ नाहं पुरुष मिच्छामि परमं
 पुरुषं विना ॥ यस्येष्टात्म्यं हं दैत्यसृजामि सकलं जगत् ॥ ३६ ॥ सोऽप्यपश्यति विश्वा
 त्मा तस्याहं प्रकृतिः शिवा ॥ तस्यालोकप्रभावेन चैतन्यं मपिश्वरा ॥ ३७ ॥ जडोऽहं
 तस्य संयोगात्त्वमवा मिसचेतना ॥ अयस्कांतस्य सान्निध्यादयः सचेतनं तथा ॥
 ३८ ॥ नयाम्यसुखं बाह्यामेकदाचिदपि जायते ॥ मूर्खस्त्वमसि मंदात्मन्यस्त्वीसं

गं प्रकांतसि ॥ ३९ ॥ नरस्य बंधनाथयि शृंगरास्त्री प्रकीर्तिताः ॥ लोहबधोऽपि मुच्येत
 स्त्रीबधो नैव मुच्यते ॥ ४० ॥ किमिच्छसि च मंदात्मनः ॥ ४१ ॥ नारी संगे महदः खं जानन्न किं त्वं विमु
 क्तसुखाय त्वं रामा सुखमवाप्ससि ॥ ४२ ॥ नारी संगे महदः खं जानन्न किं त्वं विमु
 क्तसि ॥ लज्जैरंसुरैः सार्धं यथेष्टं विचरन्वने ॥ ४३ ॥ पातालं गच्छ वाकामंजीविते
 छायादक्षिते ॥ अथ वा कुरु संश्रामं बलवानसि सांप्रतं ॥ ४४ ॥ प्रेषिताहंसुरैः स
 र्वैः तव नाशाय दानव ॥ सत्यं ब्रवीमि येनाथ त्वया वचनसौ रुदं ॥ ४५ ॥ जानंते न
 प्रसन्नास्मि जीवने छायाया सुखं ॥ हनिष्यामि महाबाहो त्वामहं नात्र संशय ॥
 ४६ ॥ व्यास उ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दानवः काममोदितः ॥ उवाच श्वशुरा मावाचा
 मधुरं वचनं मम ॥ ४७ ॥ विजम्बहं वराणे हेत्वां प्रहर्तुं वरानने ॥ कोमलाचारुस

ना पं. वंगीनां रीनरविमोहिनी ॥४७॥ जित्वा हरिहरादींश्च लोकपालांश्च सर्वशः ॥ किं
 ५८ त्वया सह युधं मे युक्तं कमललोचने ॥४८॥ रोचते यदि चारंगि विवाहं कुरुमानज ॥
 नो चेद्गुह्यं ये हंते देशं यस्मात्समागतं ॥४९॥ नाहं ते प्रहृष्यामि यतो मैत्री कृता
 त्वया ॥ दितमुक्तं शुभं वासंतस्माद्गुह्यं या सुखं ॥५०॥ काशो नामो न वेतने हत्वा
 तां चारुलोचनां ॥ स्त्री हत्या बाल हत्या च — — — — — डुरत्यया ॥५१॥ गृहीत्वा तां
 गृहं नूनं गच्छा प्यद्य वरानने ॥ तथापि किं फलं मे स्याद्बलाजोगसुखं कुतः ॥५२॥ प्रब्र
 वीमि सुकेशितां विनयावनतो यतः ॥ पुरुषस्य सुखं तस्यात्कते कांतां सुशोभतां ॥५३॥
 तत्रैव हि नारीणां तस्याच्च पुरुषं विना ॥ संयोगे सुखं संभूतिवियोगेऽस्वसंतव ॥
 ५४॥ कांतां सिरूपसंपन्ना सर्वदूषणनूषिता ॥ चातुर्यं त्वयि किं नास्ति यतो मानमजस्य

हो ॥५५॥ उपदिष्टं तव केनेहं नोगानां परिवर्जनिं ॥ वंचिता सि प्रिया लोपवैरिणा केन चि
 त्तयि ॥५६॥ मुंचाग्रहमिमं कांते कुरु कार्यं सुशोभनं ॥ सुखं तव ममापि स्याद्विवादे विहि
 तं किला ॥५७॥ विदुर्लक्ष्म्या महाजाति सा वि आच सहात्मनू ॥ रुशेनाति च पार्वती रा
 च्या रातमवस्तथा ॥५८॥ कानारी पतिहीना च सुखं प्राप्नोति शाश्वतं ॥ येन त्वमसिता
 पां निन करोति पतिं शुभं ॥५९॥ कामः काद्यगतः कांते यस्त्वां वारो सुकोमलैः ॥ पचने
 पांचनिः कामं न ता उयति मंदधिः ॥ मन्येह मिह कामोपि दयावान्त्वयि सुंदरि ॥ अ
 बलेति च मन्वानो प्रेरयति मार्गणात् ॥ मनो न वस्ये वैरं वा किमप्यस्ति मया सहातेन
 च त्वत्परातांति न मुंचति शिजी सुखान् ॥६०॥ अथ वा मेहितैर्हैवैवारितो सौख्यध्वजः
 सुखविधं सिनिलेन त्वपि न प्रहरत्सपि ॥६१॥ सक्ता मामग्रेण वात्ति पश्चात्तापकरिष्य

जा. मं.
५९

इति श्रीनागवते मरापुराणे पंचमस्कंधे देवीमाहात्म्ये चोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥
ति ॥ मंदोदरीवतन्वंगिपरित्यजन्नुन्नपं ॥ ६४ ॥ अतुक्कलंपतित्यक्तामाचकार
उपतिं ॥ कामाक्षीचयदाजातामोहेनातिसमाकुला ॥ ६५ ॥ व्यासउवाच ॥ इति श्रुत्वा
वचस्तस्य देवी प्रपन्नदा नवं ॥ कामाक्षीमंदोदरीनारीकोसौत्पक्को नृपस्तथा ॥ ११ ॥ शतः को
वाहतः पश्चात्तन्मे ब्रूहि कथानकं ॥ विस्तरेण यथा प्राप्तं स्ववनिताया पुनः ॥ १२ ॥ स
हिषग ॥ ॥ सिंहलोनामदेशोक्तिविरमातः पृथिवीतले ॥ यतपादपसंयुक्तो धन
धान्यसमन्वितः ॥ १३ ॥ चंद्रसेना निधस्तत्र राजा धर्मपरायणः ॥ न्यायदंडरतः शां
तः प्रजापालनतत्परः ॥ १४ ॥ सत्यवादी मृतः शूरः तितिक्षुः सत्यसंगरः ॥ शास्त्रविप्र
वर्धमज्ञो धनुर्वेदोतिष्ठतः ॥ १५ ॥ तस्य नायविरारोहा सुंदरी सुभगा शुभा ॥ सराचा
रति सुमुखी पति नक्ति परायणाः ॥ १६ ॥ नाम्ना गुणवती कांता सर्वलक्षण संयुता

सुषुवे प्रथमे गने पुत्री सा चाति सुंदरी ॥ १७ ॥ पिता चातीव संतुष्टो पुत्री प्राप्य मनोरमाः
मंदोदरीति नाम्ना स्याः पिता च के मुरा न्विताः ॥ १८ ॥ इंदोः कला इवात्सर्थवद्वधे सारिने
दिने ॥ दशवर्षा यदा जाता कन्या चाति मनोहरा ॥ १९ ॥ वरार्थं नृपतिं चिंतामवाच दिने
दिने इन्द्रेशाधिपः शूरः सुधन्वाना मपार्थिवः ॥ २० ॥ तस्य पुत्रोति मेधावी कंबुग्रीवे
ति विश्रुताः ब्राह्मणैः कथितो राजे सुमुक्तो वरदः शुभः ॥ २१ ॥ सर्वलक्षण संपन्नः सर्ववि
द्यार्थपारगः ॥ राजा दृष्ट्वा तदा रत्नी प्रोक्ता गुणवती प्रिया ॥ २२ ॥ कंबुग्रीवाय कन्यां ता
दास्यामि वरवर्णिनी ॥ सा तु पत्युर्वचः श्रुत्वा पुत्री प्रपन्नसादरं ॥ २३ ॥ विवाहं ते पिता क
र्तुं कंबुग्रीवेण वाञ्छति ॥ तच्छ्रुत्वा मातरं प्राह वाक्यं मंदोदरी तदा ॥ २४ ॥ नाहं पतिं करि
ष्यामि नेछामेस्ति परिश्रमे ॥ कोमारं व्रतमास्थाय कालनेष्यामि सर्वथा ॥ २५ ॥ स्वातं

भा.पं.

६०

अणचरिष्यामितपत्नीं सदैव हि ॥ पारतत्र्यपरंडः खं मातः संसारसागरे ॥ १६ ॥ स्वातंत्र्यं
मोक्षमिमांशुः पंडिताः शास्त्रकोविदाः ॥ तस्मान्मुक्ताश्च विष्णोः पतिना न प्रयोजनं ॥ १७ ॥
विवाहे वर्तमाने तु पावकस्य च सन्निधौ ॥ वक्तव्यं वचनं सम्यक् त्वदधीनास्मि सर्वदा ॥ १८ ॥
तव व्रते व्रतं मे नृचित्रं चित्रानुवर्तिनं ॥ स्वश्रुदेव वृगाणां दासत्वं स्वसुरालये ॥ १९ ॥ प
तिचित्रानुवर्तित्वं उः खाडः स्वतरं स्मृतं ॥ जेषानां जेषपत्नीनां कर्तव्यं चानुशासनं ॥
२० ॥ कदाचित्पतिरसां वा कामिनीं न जते यदि ॥ तदा महतरंडः खं स पत्नीं संभवं नवे ॥ २१ ॥
दासी वा दासपत्नी वा कामार्तः संश्रयेत्यतिः ॥ तद्देशात्कायते पत्योक्ते शाश्वदेव न वेदिह
२२ ॥ संसारे कसुखं मातनारीणां च विशेषतः ॥ स्वभावात्परतंत्राणामसारे स्वप्रथमिणि
२३ ॥ श्रुतं मया पुरा मातुः उत्तानचरणात्मजः ॥ उत्तमः सर्वधर्मज्ञो ध्रुवादवरजो नृपः ॥ २४ ॥

पत्नीधर्मपरां सांधी पतिं न क्रियरायणां ॥ अपराधं विना कां तां त्यक्तवान् विपिनेषि
यां ॥ २५ ॥ एवं विधानि उः खानि विद्यमाने पतौ न वेत् ॥ कालयोगं नृते नारी न त्रि
उः खजाजनं ॥ २६ ॥ वैधव्यं परमंडः खं शोकं संतापकारणं ॥ परोक्षितपतितेषु पति
लेपि उः खं स्यादधिकं गृहे ॥ २७ ॥ कलहे विप्रलंभे च मरणं शोकं स्मृतं ॥ तस्मात्स
तिर्न कर्तव्यः सर्वधर्मातिमतिममि ॥ २८ ॥ एवं प्रोक्ता तदा माता पतिं प्राह नृपात्मजा
न च बालुसिन्नत्रिं कौमारं व्रतधारिणी ॥ २९ ॥ व्रतजाप्यपरा नित्यं संसारात्विमु
खा सदा ॥ न कांक्षति पतिं कर्तुं वक्रदोषविचक्षणा ॥ ३० ॥ नार्थया नार्थितं श्रुत्वा
राजा तथैव संस्थितः विवाहे न कृतः पुत्राः ज्ञात्वा न वविवर्जितां ॥ ३१ ॥ वर्तमाना
गृहेष्वेव पित्रामात्रा चरन्ति ॥ यौवनस्यां कुराजानः नारीणां कामदीपकाः ॥ ३२ ॥

भा.पं.

६१

तथापि कामवश्यानिःश्रेयसापि पुनः पुनः ॥ चकमेन पतिकर्तुं जानाथ परमापितं
३३ ॥ एकहोद्यानदेसा विहर्तुं विरूपादये ॥ जगाम सुमुखी प्रेम्णा सैरंधी गणसेविता ॥ ३४ ॥
रेमेकशोदरी तत्र पश्य नृकुसुमितालता ॥ पुष्पात्विचित्रतीरम्या नवयस्यानिःसमा
हता ॥ ३५ ॥ कोशलाधिपतिस्तत्र मार्गे दैववशात्तदा ॥ आजगाम महावीरो वीरसेनेति
विश्रुतः ॥ ३६ ॥ एकाकी रथमारूढकतिचिन्नेव कैयुति ॥ सैन्यं च दृष्टतस्तस्य समायाति
शनैः शनैः ॥ ३७ ॥ दृष्टस्तत्र वयस्यानिर्हरतः पार्थिवस्तदा ॥ मंदो दृश्येत्तथा प्रोक्तं समा
याति नरः पतिः ॥ ३८ ॥ रथरूढो महावीररूपवान्मदनो यरः ममेहं नृपतिः कश्चित्त्वा सो
मागविशादिह ॥ ३९ ॥ एवं ब्रुवति तत्रासौ कोशलं ६ः समागतः दृष्ट्वा तामसितापांगी विस्मयं प्रा
प नृपति ॥ ४० ॥ समुत्तरीय रिधात्री एष प्रलुपरिचारिका ॥ केयवाला विशालाक्षी कस्य पु

त्रीवरासुमे ॥ ४१ ॥ एवं दृष्ट्वा तु सैरंधी तमुवाच सुचिस्मिता ॥ प्रथमं ब्रुहि मे वीर दृष्ट्वा मित्वा
सुलोचने ॥ ४२ ॥ कोसितं किमिहायातः किं कार्यवद्दसां प्रतं ॥ इति दृष्ट्वा तु सैरंधी आतामु
वाचमही पतिं ॥ ४३ ॥ कोशलो नाम देशोऽस्ति पृथिव्यां परमाद्भुतं ॥ तस्य पावयिता चाइ
वीरसेना निधः प्रिये ॥ ४४ ॥ बाहिनी दृष्टतः कामं समायाति चतुर्विधा ॥ मागविशादिह
प्राप्तं विधिमां कोशलाधिपं ॥ ४५ ॥ ॥ सैरंधी उवाच ॥ ॥ चंद्रसेन सुताराज नान्नामं हो
दरी किल ॥ उद्याने रंतु कामेयं प्राप्ता कमललोचना ॥ ४६ ॥ श्रुत्वा तद्भाषितं राजा प्रत्यु
वाच प्रसाधिकां सैरंधिं चतुरासितं रांजपुत्री प्रबोधया ॥ ४७ ॥ ककुस्थवंशजश्चाहं रा
जास्मि चारुलोचने ॥ गांधर्वेण विवाहेन पतिमां कुरु कामिनि ॥ ४८ ॥ न मे नायति सु
श्रीगिवयसोऽद्भुतयौवनः ॥ बाह्यामिरूपसंपन्ना मुकुलां कामिनी किल ॥ ४९ ॥ ॥

ना.पं.

६२

धवाते पितामहं विधिना दातुमर्हसि ॥ अनुकूलपतिश्चाहं न विष्णामि न संशयः ॥ ५० ॥
महिष उवाच ॥ ॥ इत्याकर्णवचस्तत्र सैरंध्री प्रादतां तदा ॥ प्रहस्य मधुरं वाक्कं कामशास्त्र
विशारदाः ॥ ५१ ॥ मंहोदरी नृपं प्राप्तः सूर्यवंशसमुद्भवः ॥ रूपवान् बलवान्कांतो वय
सात्वत्प्रमः पुनः ॥ ५२ ॥ प्रीतिः परश्च नृपतिर्जातिस्त्वां वीक्ष्य चाधुना ॥ पितापिते वि
शालाक्षि परितप्यति सर्वथा ॥ ५३ ॥ विवाहकालं तं ज्ञात्वा ज्ञात्वा वैराग्यसंयुतां ॥ र
होस्मानाहं नृपतिर्विनिश्चस्य पुनः पुनः ॥ ५४ ॥ पुत्री प्रबोधयंते ताः सैरंध्रः सेवने
रताः ॥ वक्तुं शक्ता वयं नत्वा हं वधमरिता पुनः ॥ ५५ ॥ ननु शिशुपलास्त्रीणां परोधमो
ब्रवीन्मुनिः ॥ नन्नरिं सेवमाना वै नारी स्वर्गमिवाप्नुयात् ॥ ५६ ॥ तस्मात्कुरु विशाला
विवाहं विधिपूर्वकं ॥ मंहोदरी उवाच ॥ नाहं पुतिकरिष्णामि च रिष्ये तव मुत्रमं ॥ ५७ ॥ निवारय

नृपं बाले किं मां पश्यति निःस्वयः ॥ सैरंध्र उवाच ॥ ॥ दुर्जयो देविकामो सौ कालस्तु
उरति क्रमः ॥ ५८ ॥ तस्मान्मे वचनं पथ्यं कर्तुमर्हसि सुंदरि ॥ अमथा मस न नृतं मापते
हिति निश्चयः ॥ ५९ ॥ मंहोदरी उवाच ॥ यद्भवतु तद्भवतु देवयोगादसंशयं ॥ न विवाहं
करिष्ये हं सर्वथा परिचारिके ॥ ६० ॥ महिष उवाच ॥ इति तस्मात्तु निर्वधं ज्ञात्वा प्रादतु
पंजया ॥ गह्वराज नृपया कामं नेयं मित्रा ॥ तिसत्यति ॥ ६१ ॥ नृपस्तु तव च नं श्रुत्वा निर्ग
तः सह सेतया ॥ कोशालान् विमना ज्ञात्वा कामिनी प्रतिनिःसृष्टः ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्री ना
गवते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ महिष उवाच ॥ तस्मात्तु जगिनी क
मान्नाम्ना चैव मती श्रुत्वा ॥ विवाहयोग्या संजाता सुरूपा वरजा यदा ॥ १८ ॥ तस्या विवा
हः संवत्संजातः श्वस्वयं वरः ॥ राजानो बहू देशियाः संगतास्तत्र मंडपे ॥ १९ ॥ तयो

ना. पं. हतो नृपः कश्चि बलवान् रूपसंयुतः ॥ कुलशीलसमायुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ ३
 ६३ तदा कामातुरा जाता विटं वीक्ष्य नृपं तु सा ॥ चकमे दैवयोगात् तं शवं चानुयन्ति पितं ॥ ४
 पितरप्राह तत्वं गीविवाहं कुरु मे पितः ॥ इच्छामेद्यं समुद्रतादृक्षामशधिपं त्विदं ॥
 ५ ॥ चंसेनोपितं कृत्वा पुत्राय शोधितं रह ॥ प्रसन्नेनैव मनसा तत्कार्यं तत्सरे
 न वेत् ॥ ६ ॥ तमाकृत्य नृपं गेहे विवाहविधिना ददौ ॥ कन्यामंदोदं गीतस्मे पारिवर्ह
 तथा वक्र ॥ ७ ॥ चारुदेहोपितां प्राप्य सुंदरीमुदितो नवत ॥ जगाम स्वगृहं राजा
 तां प्राप्य सहितः स्त्रिया ॥ ८ ॥ रे मे नृपति शार्ङ्गलः कामिन्या सह वासरान् ॥ कस
 चिद्वासपत्नी सरममाणा हरिः किल ॥ ९ ॥ सैरंध्रा कथितस्तस्यैतथा दृष्टः पतिं स्त
 था ॥ उपायं नंददौ तस्मै स्मितपूर्वरुषा निता ॥ १० ॥ कदाचिदपि सामान्यारहोरूपव

ती नृप ॥ क्रीडयन् लालयन् दृष्टः खेदं प्राप तदेव सा ॥ ११ ॥ न ज्ञातो यं शरः पूर्वयदा दृष्टः
 स्वयं वरे ॥ किंकृतं तु मयामोद्यादं चितां नृपेण ॥ १२ ॥ किंकरोम्यद्यं संतापं निर्लज्जे
 निघृणेशवे ॥ काशीतिरीदं शेषत्यौ धिगद्यजीवितं मया ॥ १३ ॥ अद्य प्रवृत्तिसंसारं
 सुखं त्यक्तं मया खलु ॥ पतिसंभोगं सर्वसंतोषोद्यमयाकृतः ॥ १४ ॥ अकृत्वा यत्क
 तं कार्यं तत्कातं दुःखं मम ॥ देहत्यागं करोम्यद्यत्सातीव दुःखं मया ॥ पितृगृहे ब्रजाम्ना
 श्रुतवापि न सुखं न वेत् ॥ १५ ॥ हास्ययोग्या सखीनां तु न वेयं नात्र संशयः ॥ तस्मादत्रै
 व संवासो वैराग्ययुतया मया ॥ १६ ॥ कर्तव्यः कालयोगे तत्पक्का कामसुखं पुनः ॥ १७
 ॥ महिष उवाच ॥ ॥ इति संविं त्यसानारी दुःखं शोकपरायणा ॥ स्थिता परिगृहे हिता
 सुखं संसारजंततः ॥ १८ ॥ तस्या त्वमपि कल्याणि मामनादत्स नृपतिं ॥ अतः कोपुरुष

जा.पं.

हृ

मंदं कामात्रसिंश्रयिष्यसि॥२९॥ वचनं कुरु मे पथ्यं तथ्यं तथा हितं तव॥ अकृतापर
मंशोकं लिख्यसे नात्र संशयः॥२०॥ श्रीदेवमुवाच॥ मंदात्मन् गच्छ पातालं युधं वा क
रुसांप्रतं॥ इत्वा त्वामसुरान् सर्वान् गमिष्यामि यथा सुखं॥२१॥ यदा यदा हि साधू
नां दुःखं न वतिदानवः॥ तदा तेषां चरन्तायं देहं संधारयाम्यहं॥२२॥ अरूपाया
श्च मे रूपं मन्मायाश्च जन्म च॥ सुराणां रक्षणा यद्विधिर्देत्यविनिश्चयः॥२३॥ स
त्सं ब्रवीमि जानीहि प्रार्थिता हं सुरैः किल॥ तद्व्यर्थं इयारेद्य हत्वा त्वां गगनं मम॥
२४॥ तस्माद्युधस्व वा गच्छ पातालं मसुरालयं॥ सर्वथा त्वां हनिष्यामि सत्यमेतद्व्रवी
म्यहं॥२५॥ व्यास उवाच॥ ॥ इत्युक्तः स दया देव्या धनुरादाय दानवः॥ युधकामस्य
तस्तत्र संग्रामांगणभूमिषु॥२६॥ सुमोच तस्मात्वाणां न कणाक्षिष्य शिलासितान् दे

वीचि छेदतान्वाणैः क्रोधान्मुक्तैरयो मुखैः॥२७॥ तयोः परस्परं युधं संबन्धवन् यप्रदं
देवानां दानवानां च परस्परं जयैषिणा॥२८॥ मध्ये दुर्धरिश्चागत्य सुमोच शिरीमुखान्
न॥ देवी प्रतिविषासक्ता कोपयन्ति हारुणान्॥२९॥ ततो जगवती कथा तं जया
न शितैः शरैः॥ दुर्धरं सुपपातो व्यंगिता सुगिरिश्चंगवत्॥३०॥ तं तथा निहतं दृष्ट्वा त्रि
नेत्रः परमास्त्रवित्॥ आगत्य सप्तनिर्वाणैर्जघान परमेश्वरी॥३१॥ अनागतां
स्तुचि छेद देवी तान्विशिखैः शरान्॥ त्रिशूलेन त्रिनेत्रं तु जघान जगदंबिका॥३२॥
अंधकस्त्वाजगामाश्रुतं दृष्ट्वा त्रिलोचनं॥ गदया लोहमपाशुसिंहविबाधमस्तके
२३॥ सिंहस्तु न खयाति न तं हत्वा बलवतरं॥ चखाद तरसमांसमंधकस्य रूपान्वितः॥
३४॥ तान् रणे निहतान् वीक्ष्य दानवो विस्मयंगतः॥ चित्ते पतरसा वाणान् अतितीक्ष्णान्

ना. पं.

६५

छिलाशितान् ॥ ३५ ॥ दिधानचक्रेशरान्देवीतानप्राप्तां छीलीमुखैः ॥ गदयाताडयामासदेव्यं
वक्षसिचां बिका ॥ ३६ ॥ सगरान्निहतो मूर्च्छामिवापामरबाधकः ॥ विषय्यपीडां पापात्मा
पुनरागत्य सत्वरः ॥ ३७ ॥ नद्यानगदयामासमूर्ध्नि क्रोधसमन्वितः ॥ सिंहोपिनख
घातेन तंहदारमहासुरं ॥ ३८ ॥ विहाय पौरुषं रूपं सोऽपि सिंहो बभूव ह ॥ नखैर्विहा
रयामास देवी सिंहं महोत्कटं ॥ ३९ ॥ तंच केसरिणां वीर्य देवी कुधा त्वयो मुखैः ॥ श
रैरवाकिरन्ती रौं कृरैराशी विधैरिव ॥ ४० ॥ त्यक्त्वा सोऽहरिरूपं तु गजोन्मत्वा मर
श्रवः ॥ शैलशृंगं करे कृत्वा चित्तं पचंडिकां प्रति ॥ ४१ ॥ आगच्छंतं गिरेः शृंगं देवी चि
छेदतं शरैः ॥ चकार तिलशः खंडान् जहास जगदां बिकां ॥ ४२ ॥ उत्पल्य च तदा सिंह
स्तस्य मूर्ध्नि व्यवस्थितः ॥ नखैर्विहारयामास महिषं गजं रूपिणं ॥ ४३ ॥ विहाय गजं

पंचवभूवाष्टपहस्तदा ॥ हंतुं कामो हरिकोपादारुणो बलवत्तरः ॥ ४४ ॥ तं वीसाष्टपदं
देवी खड्गेन रोषसंयुता ॥ उन्नमांगे जघानाशु सोऽपि तां प्रहस्तया ॥ ४५ ॥ तयोः परस्परं यु
धं बभूवाति नयं प्रहं ॥ माहिषं रूपमास्थाय शृंगाभ्यां प्रहरन्नदा ॥ ४६ ॥ पुच्छेन नमणे
नाशुत्तरघाते महिसुरः ताडयामास तन्वांगीघोररूपो नयानक ॥ ४७ ॥ पुच्छेन पर्व
तशृंगान् गृहीत्वा भ्रामयन् बलात् ॥ प्रेषयामास पापात्मा प्रहसन् मरयामुह ॥ ४८ ॥ ता
मुवाच बलोन्मत्तो तिष्ठ देवी रणांगणे ॥ अद्याहं त्वां इति व्यामिरूपयौवनमूषिता ॥ ४९
मूर्खसिमहमन्नाद्ययन्मया सह संगं ॥ करोषि मोहितातीव मृषा बलवती बला ॥ ५०
हत्वा तां इति व्यामि देवान् कपटपंडितान् ॥ ये तु नारी पुरः कृत्वा ये तु मित्रतिमांश
वा ॥ ५१ ॥ श्रीदेवमुवाच ॥ ॥ मार्गं कुरु मंदात्मन इति हं रणांगणे ॥ करिष्यामि नि

ना.पं.

६६

रातंकान्दहत्वात्सुरसत्तमान्॥५२॥पीताक्षमाधंवीमिष्टांशानयामिरण्मि॥दे
वानां दुःखरूपायं मुनीनां नयकारकं॥५३॥॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्त्वा च खगदेमंगृही
त्वा सुरया युतां॥पपौ पुनः पुनः क्रोधाहंतुका मादयारिकं॥५४॥पीताक्षस्तसवमि
ष्टं शूलमादाय सत्वरं॥उदावदानवदेवी हर्षयिन् देवतागणान्॥५५॥देवास्तां नुहु
वुः प्रेमाचक्रः कसमवृष्टयः॥जयजयेति प्रोचुर्वेदुडनीनां च निस्सुनं॥५६॥सुवय
ः सिवगंधर्वाः पिशाचो रगचारणा॥किं नराः प्रेक्ष्य संध्यामं मुहिता गगने स्थिता॥५७॥सोपि
नानाविधान् रूपान् कृत्वा कृत्वा पुनः पुनः॥मायामया न जयानां सौ देवी कपटपंडितः॥५८॥
चंडिकापि च तं पापं त्रिभूतेन बलान्विताः ताडयामास तीक्ष्णैर्नक्रोधा सरुणलोचना॥५९॥
ताडितो सौ पयातो बाम्बिल्लिमापमुकृत्तकं॥पुनरुच्छायचामुं पश्चां वेगाहताडयत्॥६०॥

विनिहत्सपदाघातैर्जहा स च मुकृत्तकः॥ररावदारुणं राहं देवानां नयकारकं॥६१॥ततो देवी
सहस्रारं सुनामं चक्रमुत्तमं॥करोत्कृत्वा जगादोच्चैतं स्थितं महिषासुरं॥६२॥पश्य चक्रं म
हां धाद्यपतत्कं वनिहंतनं॥क्षणमात्रं स्थिरेनूत्वा यमलोकं ब्रजाधुना॥६३॥इत्युक्त्वा हा
रुणं चक्रं मुमोच जगदं बिका॥शिरश्छिन्नं रथांगेन दानवस्य तदारणे॥६४॥शुश्रावरु
धिरं चोद्धतं कंठनाजागिरेयथा॥गौरिकारुणं प्रोदं प्रवाहमिव निर्जरं॥६५॥कबंधस्त
स्य दैत्यस्य नम्रं वेपथितः क्षितौ॥जमराक्षस्य देवानां बभूव सुखवर्धनं॥६६॥सिंहस्त्वतिव
लस्तत्र पलायनपरा नय॥दानवान् सयामास क्षुधा त्रिभुवसंगरे॥६७॥मृते च महिषे क
रे दानवान् यपीडिता॥मृतशेषाश्च ये केचित्पातालं ते ययुर्नृप॥६८॥आनंदं परमं तामु
देवास्तस्मिन्निपातिते॥मुनयो मानवाश्चैव ये चान्ये साधवः क्षितौ॥६९॥चंडिकापि र

जा.पं.

६९

एतत्काम्यमेवेदं प्रोक्तं स्थिता ॥ देवास्तत्र पयुः शीघ्रं स्तोतुं कामा मुखप्रदां ॥ ७० ॥ ॥ ५
ति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे महिषासुरवधो नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ आस
उ ॥ अथ प्रमुहिताः सर्वदेवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ महिषं निहतं दृष्ट्वा तुष्टुबुजगदां विका ॥ १ ॥
देवा ऊचुः ॥ ॥ ब्रह्मा सृजत्यवति विष्णुरिदं महेशः संहतिं विश्वमखिलं तव ईशशक्ता ॥
ईशाननेपि प्रभवति तया विहीना तेषां किमत्र जननि प्रथितं प्रनुत्वं ॥ २ ॥ कीर्तिमति
ः स्मृतिगतिः करुणा दया त्वं प्रधातुं तिष्ठ वसुधा कमला तया त्वं ॥ पुष्टिः कलाय विज
यागिरिजा जया त्वं पुष्टिः प्रमात्मसिबुधिरमारुमा च ॥ ३ ॥ विद्या समा जगति कांतिरपी
ह मेधा सर्वत्वमेव विदिता मित्रुवनत्रये स्मिन् ॥ ४ ॥ आनिर्विना तव तुराकिनि आश्रुक
कुको वाक्षमः प्रभवतीति विचारणीयं ॥ ५ ॥ त्वंधारण नखलु चेत्विह कर्मता गौधर्वेत्

मौकलमिला मपितौ न वेतां ॥ रश्मिर्न चैवमसि वागमेन कथं चिदाधेयमेव किजतिष्ठति नै
व सत्तात् ॥ ६ ॥ ये वैस्तुवंति मनुजारमरा न्विमूढा मायागुरोस्तव सुरेन्द्र इहो शविष्णु
उक्षांश्च वक्रियमवायुगणेश मुख्यान्तत्वा मते जननि तै प्रभवति कायं ॥ ७ ॥ जुक्तिये ल
मतयो वितते ययस्ते वक्रौ सुरास्यदिकृत्सहविः समृधं ॥ स्वाहान चैवमसिते कथमायु
रधात्वा मेव किं न हि जयति विचारणीयं ॥ ८ ॥ नोग प्रहासि जवती ह चराचराणां त्वात्रौ
दशसिखलु जीवनमेव नित्यं ॥ स्वीया च सुरान् जननि शोभयति सीयुक्तं दैत्यामरा न
किमिति पालयसीति विचित्रं ॥ ९ ॥ जातं विश्वं चित्ता न्विपिने विनोदोदोः पूरणाय गणित
स्य क इव दृष्टान् ॥ नोच्छेदयंति पुरुषानि पुणाः कथं चित् तस्मात्त्वमप्यति नरं परिपा
सिदैत्यान् ॥ १० ॥ या तैर्विहंसि रणमूर्ध्नि शरै रराती न देवां गना सुरतकोतिमति न्वि

जा.पं. ६८ दिवा ॥ देहांतरेपिकरुणारसमाददानातिषामनीसितमिदं परिहरणाय ॥ १० ॥ चि
 त्रं त्वमीयदसवो न हि संत्यजं तित्वं तिते ननु जाः प्रथित प्रभावाः ॥ येषां कृते जन
 नि देहनिबंधनं ते क्रीडारसंतवनचान्यतरं हि हेतु ॥ ११ ॥ प्राप्ते कलावह हड्डतरे काले
 न त्वं न जंति मनुजानु वंचितास्ते ॥ धूर्तैः पुराणचतुरैर्हरिं करणं सेवापरांश्च
 विहितास्तव निमित्तानां ॥ जातसुरास्तव शानुशारादितांश्च ये वै न जंति नुविना
 वयुताः विजमान् ॥ धृत्वा करे सुविमलं खलु ही पकं ते कृपे पतंति मनुजा विमले
 ति घोरे ॥ १४ ॥ विद्या त्वमेव सुखदा सुखदाप्यविद्या मातस्त्वमेव जनातिहरो नरा
 णां मोक्षार्थिनिस्तुकलितां किल मंदधीनि नराधि ता जननि नोग परैस्तथा जै ॥ १५ ॥
 ब्रह्मा हरश्च हरिरप्यनेशं चरणं पादांबुजं तव न जंति सुरास्तथान्ये ॥ तं वै न ये न

मतयो यतयो विहाय न्नां तान् मंति सततं तरसागरे स्मिन् ॥ १६ ॥ चंडित्वं दंघ्रिजल
 जाज्वरजप्रसादे ब्रह्मा करोति सकलं नुवनं नवाध्वो ॥ शौरिश्च पाति खलु संह
 रते हरस्तु तं सेवते तमनुजस्त्विह डमं ध ॥ १७ ॥ वाग्देवता त्वमसि नैव यदेव तेषां
 केत्येब्रुवंति मनुजाः नुवि वै वराका ॥ शसो हरिस्तु नृगुणा कृपिते न कामं मीनो
 वन्तु वकमठः खलु शूकरस्तु ॥ १८ ॥ पश्चान्न सिंह खरकः बलक धराया तं सेवतां ज
 जनमृत्युनयं नार्कं स्यात् ॥ शंभो यया तनुविलिंगमिदं प्रसिद्धं शपेन तु नृगुप
 ते विपिने गतस्य ॥ तं ये नरा नुवि न जंति कपालिनं तु ते किं सुखं तनुग वत सम
 माप्नुवंति ॥ २० ॥ यो नृजान नगणां धिपमेति हे शान्नं वै न जंति मनुजा वितथ
 प्रपन्नाः ॥ जानंति ये न सकला य फेला स्वशक्ता त्वां देवि विश्वजननी सुरवसेव

ना. पं. नीयां ॥ २१ ॥ चित्रं त्वपारिजनतापि दयाईनावान् हत्वारणे सितशरैर्गमिताद्यु
 लुकं ॥ नो चेत्स्वकर्मनिचयेन निमग्नः स्वः स्वानिः स्वगतिपरापदसाविती
 हं ॥ २२ ॥ ब्रह्मा हरश्च हरिरच्युतगर्भनावाज्जानंति तेपि विबुधा न तव प्रभावा ॥
 केन्येन वंति मनुजो विदितु समर्थाः समो हितास्तव गुणैरपि तत्र नावेः ॥ २३ ॥
 किं वंति तेपि मुनयस्तव इविना व्यं पादां बुजं न च नुजंति विमूढचित्ताः स्तू
 याग्निसेवनपराः परमाथति त्वं जानं न तेः श्रुतिशतैरपि वेदसारं ॥ २४ ॥
 ज्ञात्रं वै जंति मनुजा वितथ प्रपन्नाः ॥ जानंति येन सकलार्थफला स्वशक्ता वा
 देवि विश्वजननी मुखसेवनीयां ॥ २५ ॥ चित्रं त्वपारीजनतापि दयाईनावान् हत्वा
 उणे शितशरैर्गमिताद्युलुकं ॥ नो चेत्स्वकर्मनिचयेन निमग्नः स्वः स्वानिः

यन्ये गुणास्तव नु विप्रथितप्रभावाः कुर्वन्ति येति विपुला जनु न कि नावान् ॥ लोका
 न्स्वबुधैरचितैर्विविधागमैश्च विल्लीशनास्करवि न कि पराविधाय ॥ २५ ॥ कुर्वन्ति ये
 तव यदादि मुखान्नरां स्वेरप्यागमै हरिहरा च न युक्तियोगैः ॥ किं त्वं न कुप्यति दयाकु
 रुषे वचित्रं तान्मोहमंत्रनिपुणान् प्रथयस्य लं यत् ॥ २६ ॥ तुर्ये युगे न वति चाति वल
 गुणस्य तुर्यस्य तेन प्रथिता न्यसदागमानि ॥ तां गोपयंति निपुणः कचयः कलौ वै
 तत्कलितान् सुरगणानपि संस्तुवतः ॥ २७ ॥ ध्यायंति मुक्तिफलदां नु वियोगसिधाः
 विद्यां परां च मुनयो खलु जानदृष्टाः नैवाप्नुवंति जननी जगरेति ॥ स्वधत्वास्त एव मनु
 जास्त परे विनष्टाः ॥ २८ ॥ विबुक्किरस्ति परमात्मनि तेन सोपि व्यक्तं जगत्सु विहितः किल
 शक्तिमानैः ॥ २९ ॥ को न्यस्त्वया विरहितः जनवत्पुष्पिन् कर्तुं विदुर्मपि संचलितुं

ना. गं. स्वरात्क्या ॥ तत्त्वानिचिद्विरहितानिजगद्विधातुं किं वाक्षमा निप्रनवंतितथानिका
 १० मं ॥ ३० ॥ किं निद्विद्याणिगुणकर्मयुतानिचेन्नरेवित्वयाविरहितानिफलंप्रदातुं
 देवामखेषपिऊतमुनिभिः स्वनागं किंतुमिमेतिविधिवत्प्रतिपादितं च ॥ ३१ ॥ स्वा
 हानचेत्त्वमसिमत्रनिमित्तनूतातस्मान्त्वमेवनतुपालयसीवविश्वं ॥ सर्वत्वयेद
 मखिलं नवाहोत्वं पासिदेविहरिहरानथलोकपालान् ॥ ३२ ॥ कालेसिविश्वमपि
 तेचरितं नवाद्याजानंतिनैवमनुजायतुमंदनाया ॥ हत्वासुरं महिषरूपधरं महो
 ग्रमातस्त्वयासुरगणः किलरक्षितोयं ॥ ३३ ॥ कातेस्तुतिर्जननिमंदधियोविद्वामवेरो
 मतिंयथार्थतयाविडः किं ॥ कार्यं ततं जगति तोयमोडरात्मावेरी इतो नुवनकं टकड
 विनाय ॥ ३४ ॥ कान्तिर्कृताननुजगत्पुरुषां विधेयास्मान्माहिविश्वं जननिप्रथितप्र

१०

नावा ॥ व्यास उवाच ॥ एवं स्तुतासुरैर्देवीतानुवाचमृडस्वरा ॥ अत्यत्कार्यं च डः सा
 ध्यं ब्रुवंतु सुरसत्तमाः ॥ ३५ ॥ यदायदाहिदेवानां कार्यं न वति चामराः स्मर्त्तव्या
 हंत हाशी घ्नन्ताशयिष्यामिचापहं ॥ ३६ ॥ देवा ऊचुः ॥ सर्वकृतं त्वया देवी कार्यं नः
 खलु सांप्रतं ॥ यदयं निहतः शत्रुरस्माकं महिषासुरः ॥ ३७ ॥ स्मरिष्यामो वयं तुभं
 सदैव पदपंकजं ॥ चिंतयान् च विशेषेण कर्त्तव्यं स्मरणं तव ॥ ३८ ॥ पापात्मा महनापो
 सौ सुरमानुषयो निषु ॥ प्राप्ते देहं सुदुः प्रापे विस्मरेत्वा न राक्षसः ॥ ३९ ॥ मनसा कर्म
 णा वाचा क्रमः सत्यं पुनः पुनः सुखे वाप्यथवाडुः खितं न शरणमुत्तमं ॥ ४० ॥ पा
 हिनः सततं देवी सर्वस्तव वरायुधैः अन्यथा शरणं नास्ति त्वत्पदांबुजरेणुत ॥ ४१ ॥
 व्यास उवाच ॥ एवं स्तुतासुरैर्देवी तत्रैवांतरधीयत ॥ विस्मयं परमं जगुर्देवास्तावीह्य

ना. च. निगतिं ॥ ४२ ॥ ॥ इति श्री नागते महापुराणे पंचमस्कंधे देव्यास्तुतिर्नामैकानविं
 शोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ अथाद्भुतं वीक्ष्य मुने प्रतापं देव्या जगत्संति
 करं परंच ॥ अंतर्हितायां च तथा नवानां च कश्चिदेव पुरोगमाश्च ॥ १ ॥ न ह्यस्ति
 रस्ति हि जवयश्च एव तत्कथामृतं ते मुखे प्रसजाते ॥ देव्याश्चरित्रं परमं ॥ पवित्रं उ
 रापमेवात्पुण्यं नराणां ॥ २ ॥ कस्तुभिमामोति कथामृतं न स प्राप्य कर्णेति पटु
 धियां ॥ शृण्वति प्रेमाप्यहो ह्येकमणाधिकं तान्न रानयेन पिवंति सारं ॥ वीला
 चरित्रं जलमं विकायाः रक्षान्वितं देवमहा मुनीनां ॥ संसारबाधो ध्योतराणां नराणां
 केमं हन्नाग्या न पिवंति संधुं ॥ ३ ॥ युक्ताश्च ये चैव मुमुक्षवश्च संसारिणो रागयुताश्च
 केचित् ॥ तेषां सदा श्रोत्रं पुंश्च पेयं सर्वविदं देवविदो वदंति ॥ ४ ॥ तदा विशेषेण मुने

३१

नृपाणां धर्मार्थकामेषु सदा रतानां ॥ मोक्षार्थिनः साधुजनाः पिवंति पेयं तदास्मा
 न कथामृतं च ॥ ५ ॥ येऽपूजिता पूर्वजैर्नवानां करवीरपुष्पैरथ चंपकैश्च ॥ विल्वी
 दलैस्तेनुविजोगयुक्ता नृपान्वतीति विचरणीयं ॥ ६ ॥ ये नृकिहीना समवाप्य दे
 हं तं मानुषं नारं भूमिश्च भागो येनार्चिता ते धनधान्यहीनारोगान्विता संततिवर्जि
 ताश्च ॥ ७ ॥ नमंति नित्यं किल दासभूताश्चाज्ञाकराः केचन नारवाहा ॥ दिवा
 निशं स्वार्थपरास्तथापि प्राप्नोति नैवोदरमूत्रमात्रं ॥ ८ ॥ अंधाश्च पंगवा बधिराश्च
 षण्डाकुशान्विता ये तु विदुः खनाजा ॥ तत्रानुपानं कविनिविधेयं नाराधितास्तै
 स ततं नवानी ॥ ९ ॥ ये नोगराजान्वितस्तद्धिपूणसिंसेव्यमाना परैर्मनुष्यैः
 दृश्यंति सकलैर्विभवेः समेतास्तैः पूजिताश्च किरविविचिंत्सा ॥ १० ॥ इत्वा तमदि

ना. चं ५२
पंपापंस्तुताः संविचिंत्यं ॥ १२॥ हे पूजिताः सुरैः ॥ कगतासामहालक्ष्मीसर्वतेजसमु
द्भवा ॥ १३॥ कथितं ते महाज्ञागगतां तर्धानि माश्रुसा ॥ स्वर्गवामृत्युलोके वा संस्थि
ता नवनेश्वरी ॥ १४॥ लयंगता वा तत्रैव वैकुण्ठे वा समाश्रिता ॥ अथ वा हे मशौले
सातत्वतो मे वदधुना ॥ १५॥ व्यास उ ॥ पूर्वमया ते कथितं मणिदीपं मनोहरं ॥
कीडास्थानं सदा देव्याः वक्ष्ये न परमं स्मृतं ॥ १६॥ यत्र ब्रह्मा हरिः स्थाणुः स्त्री नारदो
त्रपेदिरे ॥ पुरुषोत्तमः पुनः प्राप्य स्वामिकायाणि चक्रिरे ॥ १७॥ यः सुधासिंधुमध्ये
स्ति दीपः परमशोभनः ॥ नानारूपैः सदा तत्र विहारं कुरुते बिका ॥ १८॥ स्तुतास
पूजिता देवैः सा तत्रैव गता शिवा ॥ यत्र संकीर्तते नित्यमाद्यशक्तिसनातनाः ॥ १९॥
देवास्तां निर्गतां वीक्ष्य देवी सर्वेश्वरी तथा ॥ रविवंशोद्भवं च कुन्मिषालं महाव

लं॥३०॥ अयोध्याधिपतिं वीरं शत्रुघ्नं नाम पार्थिवं॥ सर्वलक्षणसंपन्नं महिष
स्यामनेश्वरं॥३१॥ हताराजं तदा तस्मै देवा इन्द्रयुरोगमाः॥ स्वकीयैर्वह्निनैः स
र्वैर्जग्मुः स्वात्मा लयानिते॥३२॥ गतेषु तेषु देवेषु दृष्टिमां दृष्टिवीयते॥ धर्मरा
जं बभूवा यत्र जाश्च सुरिनास्तथा॥३३॥ पर्जन्यः कालवर्षा च धरा धाम्यगणा ह
ता॥ पादपाः फलपुष्पाद्या बभूवुः सुखदा सदा॥३४॥ भावश्च क्षीरसंपन्नाः यदो
घ्रीकामदानृणां॥ नद्यः सुमार्गीनाः स्वस्थाः स्वरा संयुता॥३५॥ ब्रह्मिणा वेदवंतश्च
यज्ञकर्मरितास्तथा॥ सत्रियाः धर्मसंयुक्ता हानाध्ययनतत्परा॥३६॥ शास्त्रविद्वार
तानित्यं व्रतारक्षणात्पराः मायदंडधराः सर्वराजानः रामसंयुता॥३७॥ आकरा य
नदानृणां व्रजा गोपूथसंयुता॥ अविरोधस्तु नृतानां सर्वेषां संबभूव ह॥३८॥ पाति

जा. मं.

७३

व्रतयुतानां सुशीलाः सत्यसंयुताः॥ पितृनृत्तिपराः पुराश्चासन्धर्मपराय
णाः॥३९॥ नपाखंडं न चाधर्मं कुत्रापि पृथिवीतले॥ वर्णाश्रमाचाररतो वो कस्त
त्र बन्वद्॥४०॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च नृपसत्तमः॥ देवीनृत्तिपराः
सर्वसंबन्धवधरा तले॥४१॥ सर्वत्र यज्ञप्रपाश्रमं उपाश्रमनो हराः॥ मखाः पूर्णध
नाश्चासन् ब्राह्मणैः क्षत्रियैः कृताः॥४२॥ वेदवादाः शास्त्रवादानां न्येवादा न व
रकिल॥ कलहो नैव केषां चिन्नदेन्यं तां नृत्तिनां गतिः॥४३॥ सर्वत्र सुखिनो लोकाः
काले च मरणं तथा सुहृदां न विद्योगश्च नापदश्च कदाचन॥४४॥ नानादृष्टिर्न दु
र्निहो न मारीडः खदानृणां॥ न रोगो न च मांसं न विरोधः परस्परं॥४५॥ सर्व
त्र सुखसंपन्नान् राय्यः सुखान्विताः क्रीडन्ति मानवानित्यं स्वर्गे देवगणाश्च॥४६॥ न

७३

चौरानैव पाखंडा वंचका हं न कास्तथा॥ पिशुना जंपरा नृधनं बन्वुस्तदानृप॥४७
न वेदद्वेषिणः पापाः मानवाः पृथिवीतले॥ सर्वधर्मरतानि तं दिजसेवा परायणा
४८॥ त्रिधा त्वां ऋषिधर्मस्य त्रिविधा ब्राह्मणास्तथा॥ सात्विकाराजसाश्चैव तामसा
श्च तथापरे॥४९॥ सर्वे वेदविदो दृक्षाः सात्विका वनवृत्तयः॥५०॥ प्रतिग्रहविहीना
श्च दयाधर्मपरायणा॥५१॥ यज्ञांस्ते सात्विकैरन्तैः कुर्वन्ति धर्मतत्पराः॥ पुरोडाशा
विधानैश्च नृपश्चुनिः कदाचन॥५२॥ राजसां वेदविदां सः क्षत्रियाणां पुरोहिताः॥
वदन् कर्मनिरताः सर्वे — — मांसजस्त्रकाः॥५३॥ दानमध्ययनं चैव यजनं तु त
त्तायकं॥ त्रिकर्मरसिकास्ते वै सात्विकाः ब्राह्मणानृपाः॥५४॥ यजनं याजनं दानं त
थैव च प्रतिग्रहः अध्ययनं तु वेदानां तथैवाध्यापनं च षट्॥५५॥ नामसाको भसं

ना.पं. युक्ता रागद्वेषपराः पुनः॥ राज्ञां कर्मकरानित्यं किंचिदध्ययने रताः॥ ५५॥ महिषे निद
 ते सर्वः सुखिनः संततिर्युताः॥ बभूव यज्ञनिरता दानधर्मपरास्तथा॥ ५६॥ सविधा पा
 ५४ लने युक्ता वैरयावणिजहत्तयः॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षाकृशीदहत्तयः परे॥ ५७॥ एवं
 प्रसुहितो लोके महिषे विनिपातिते अनुदेगः प्रजानां वैसंबभूव धनागमः॥ ५८॥
 बभूवीराः शुजागावो नद्यश्चैव बभूव हकाः॥ वृक्षा बभूव फलाश्चासन् मानवारोग
 वर्जिताः॥ ५९॥ नाधयो नेतयः कापि प्रजानां दुःखदायकाः॥ राजानो धर्मनि
 द्याश्च प्रजापालनतत्पराः॥ ६०॥ न निधनं मुपयांति च प्राणिनस्तेऽप्यकालतः
 सकलं विनवायुक्ता रोगहीना सदैव॥ निगमे विहितं धर्मेति त्पराश्चंडिकायाश्च
 एसरसि नामांसेव नेमं न दत्ताः॥ ६१॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कं

७४

धेविंशति मोधायः॥ २०॥ आसत्॥ शृणु राजन् कथां दिव्यां सर्वपापप्रणाशिनीं
 देव्याश्चरित्रसंयुक्तां सर्वार्थफलदां शुभं॥ २१॥ पुरा शुभनिष्ठं न द्वावसुरौ च विमंड
 ले॥ पातालश्च वसंप्राप्तौ न तरो शुभदर्शनौ॥ २२॥ तौ प्राप्ते यौवना वेवचेरतुस्त
 प्रसुप्तं॥ अतो ह कं परित्यज्य पुष्करे लोकपावने॥ २३॥ आस उवाच॥ ॥ शृणु
 राजन् ब्रह्मामि देव्याश्चरितमुत्तमं॥ सुखदं सर्वजंतूनां सर्वपापप्रणाशनं॥
 ४॥ यथा शुभो निष्ठुं नश्च न तरो बलवत्तरो॥ बभूव तु महावीरा ववधौ पुरु
 षैः किं॥ ५॥ बभूव सेनावृत्तौ शूरौ देवानां दुःखदौ सदा॥ पुरा चारौ महोत्तिकौ
 बभूव नवसंयुतौ॥ ताडितां विक्रयतौ तु संग्रामे तीवरा रुणे॥ देवानां च हि
 ताथ धि सर्वैः परिजनैः सह॥ ७॥ चंडमुंडौ महाबाहू रक्तबीजौ तिहारुणधू

ना.पं. मलोचननामाचनिहतास्तेरणांगणो॥८॥ तान्निहसुखणांसाजहारनयम
 ५५
 कृतं॥ सुतासंपूजितादेवैर्गिरौहिमाचलेश्वरे॥९॥ राजोवाच॥ कावसावसु
 रावाहौकथं तौवलिनांवरौ॥ केनसेस्यापितावैहस्त्रीवध्यत्वंकृतोगतौ॥१०
 तपसावरदानेनकस्यजातौमहाबलौ॥ कथंचनिहतौसर्वकथयस्वमविस्त
 रं॥११॥ व्यासउवाच॥ ॥ शृणुराजन्कथादिभ्यांसर्वपापप्रणाशिनी॥ देव्या
 श्वरित्रसंयुक्तासर्वाथफलदांश्चजा॥१२॥ पुराशुभनिशुभौवावसुरौशु
 विमंडले पातालश्चवशं प्राधौन्नातरोश्चनदर्शनौ॥१३॥ तौशशौयौवनोववचेरतु
 त्तपमुत्तमं॥ अतोदकंपरित्यज्यपुष्करेलोकपावने॥१४॥ वर्धनामयुतयाव
 योगविद्यापरायणौ॥ एकत्रैवासनं कृत्वातेपातेपरमंतप॥१५॥ तयोस्तुष्टौ

नवद्वेष्टासर्वलोकपितामह॥ तत्रागमं च न गवान्नारुत्य वरदापति॥१६॥
 तावुवाच जगत्कृत्तद्विद्वाध्यानपरोस्थितो॥ उन्निष्टतौमहाभागौतुष्टौ हंतपसा
 किल॥१७॥ वांस्तितौवांवरौकाषंदहामिब्रुवतामिह॥ कामहोहंसमायातौह
 द्वावांतपसोबलं॥१८॥ व्यासउ॥ ॥ इतिश्रुत्वाधचस्तस्यप्रबुधौतौसमाधितः
 प्रहसिणक्रियांकृत्वाप्रणामंचक्रतुस्तदा॥१९॥ हंढवत्प्रणिपातंचकृत्वातौडर्ब
 लाकृती॥ ऊचतुर्मधुरंवाक्यंदीनंमदयागिरा २० देवदेवहयासिंधोमक्ताना
 मनयप्रदा॥ अमरत्वंचनौबलान्देहितुष्टौसिचेदिनौ॥२१॥ मरणादपरंकिंवि
 द्रयंनास्तिधरातले॥ तस्माद्भयाच्चसंनस्तौसुखाकंशरणंगतौ॥२२॥ त्राहित्वंदे
 वदेवेशजगत्कृत्तुःसमानिधे॥ परिस्फोटयविश्वालनसद्योमरणसंजंनये॥२३

ना.पं. ब्रह्मा उ॥ किमिदं प्रार्थनीयं वा विपरीतं हि सर्वथा ॥ अदेयं सर्वथा सर्वैः सर्वमोक्ष
 वनत्रये ॥ १४ ॥ जातस्या हि ध्रुवो मृत्युध्रुवं जन्ममृतस्य च ॥ मयि हि विहितो लो
 के पूर्वविश्रुता किल ॥ १५ ॥ मूर्ते व्यस्य सर्वथाः सर्वे प्राणिनिस्तन्म संशयः अ
 न्यं प्रार्थयतां कामं दहामि यच्च वाञ्छितं ॥ १६ ॥ व्यास उ॥ तदा क एव विचक्षतस्य स
 विमरचिदानवो अचतुः प्राणिपत्याथ ब्रह्माणां पुरतः स्थितं ॥ १७ ॥ पुरुषैरम
 राद्यैश्च मानि वैर्मगपक्षिनिः अवध्यत्वं कृपा सिंधौ देहित्वौ वाञ्छितौ वरौ ॥ १८ ॥ ना
 रीबलवती कास्तीपानौ नाशं करिष्यसि ॥ न विनेमस्त्रियं कामां चैलो मे सचराचरे ॥
 १९ ॥ अवध्योन्नातरम्यातां न वध्योपंकजोद्भवं ॥ न नयं स्त्री जने मम स्वभावाद्बला
 हिडा ॥ २० ॥ व्यास उ॥ इति श्रुत्वा तपो रविं प्रददौ वाञ्छितं वरं ॥ ब्रह्मा प्रसन्नमनसा ज

१६

गामाथ स्वमालयं ॥ २१ ॥ गते धनवतं तस्मिन् दानवौ स्वगृहं गतौ ॥ नृगुं पुरोहितं क
 त्वा च क्रतुः पूजयंत तदा ॥ २२ ॥ शुभे दिने सुनक्षत्रे जात रूपमयं शुभं ॥ कृत्वा सिंहा
 सनं दिव्यं रात्र्या यददत्तुर्मुनिः ॥ २३ ॥ शुभाया चाथ ज्येष्ठाय ददौ राज्यासनं शुभं ॥
 सेवनायं तं देवास्तु संप्राप्ता दानवो नमः ॥ २४ ॥ चंडमुंडौ महावीरौ न्नातरो बलद
 पितौ ॥ संप्राप्तौ सैन्यसंयुक्तं रथवाजिगजा विभितौ ॥ २५ ॥ धूमलोचनामाचत
 रूपं चंडविक्रमः ॥ शुभं च नृपति श्रुत्वा तदा गाढजसंयुतः ॥ २६ ॥ रक्तबीजस्त
 थाश्चरो वरदानवनाधिकः ॥ अक्षौ हिणीं स्नां संयुक्तस्तत्रैवागत्य संस्थितः ॥ २७ ॥
 तस्यैकं कारणं राजन्सग्रामे युधतः सदा ॥ देहाद्बुधिरसंपातस्तस्य शस्त्राहतस्य च
 २४ ॥ जायते च यदा नृमा बुधतेत्यनेकशः ॥ तादृशः पुरुषाः कुराव हवः श

भा.पं

७९

स्वपाणयः॥३६॥ संबन्धुस्तदाकारस्तडपास्तत्यरायकमा॥ युधं चक्रः पु
नस्तेवेषुरुषारक्तसंनवाः॥३७॥ अतः सोपिमहावीर्येसिंघामेतीवडर्कमः
अवध्यः सर्वभूतानां रक्तबीजो महासुरः॥३८॥ अन्ये च बहवः शूरा चतुरंगस
मन्विताः॥ शुभ्रं च नृपतिं मत्वा बुद्धुस्तस्य सेवकाः॥३९॥ असंख्याता तस्य
तासेनाः शुभ्रं च निःशुभ्रं च यो॥ शयिव्याः सकलं राज्यं गृहीतं बलवत्तया॥४०॥ से
नायोगं ततः कृतानि शुभ्रं च परवीरहा जगाम तस्मात्स्वर्गेशचीपतिजया च
४१॥ चकारासौ महद्युधं लोकपालैः समंततः॥ इव हावजपातेन तादृया
मासवह्यसि॥४२॥ सवज्जानिहतो नूतनौ पपात दानवानुजः नृपं बलंत
रातस्य निःशुभ्रं च मह्यमहात्मनः॥४३॥ आतरं मूर्ध्नि तं श्रुत्वा शुभ्रं च परबला

७९

हनिः॥ तत्रागत्य सुरान् सवन्विताः डयामास सायकैः॥४४॥ कृतं युधं महत्तेन
निःशुभ्रोक्तिष्टकर्मणा॥ निर्जितास्तु सुराः सर्वे सैः शः पालाश्च सर्वशः॥४५॥ ऐ
इपदं तदा तेन गृहीतं बलवत्तया॥ कल्पपादयसं युक्तं कामधेनुसमन्वितं॥४६॥
त्रैलोक्यं यज्ञागाश्च कृता तेन महात्मना॥ नंदनं च वनं प्राप्य मुदितो नूतनहासुरः
॥४७॥ सुधायाश्चैव पातेन सुखमापमहासुरः॥ कुबेरं सविनिर्जितं तस्मात्सहस्रं
तथा स्य राज्यं चकार ह॥४८॥ अधिकारं तथा ज्ञानोः शशिनश्च चकार ह॥ यमं चै
व विनिर्जितं जया हतस्य दंतथा॥४९॥ वरुणस्य तथा राज्यं च कारवक्रिकर्मच॥
वायोः कार्यं निःशुभ्रं च चकार सुबलान्वितः॥५०॥ ततो देवा विनिर्धूताः कतरा
जा हतश्रियः॥ संत्यजन्नासना सर्वे निर्युगिरिगिरि करं॥५१॥ कृताधिकारं ते सर्वे

ना.पं.

७८

बन्धुनिर्जनेवने॥ निरालंवा निराधारानिस्तेजाश्च निरायुधाः॥ ५२॥ विचेरु
मराः सर्वपर्वतानां गुहासुच॥ लोकपालामहाराजदेवाधीनं सुखं किल॥ ५३॥ बल
वंतो महाभागा बक्राजं धनसंयुताः॥ कावेडः खंतथा देवप्राप्तुवंति नराधि॥ ५४
नप्राप्तुस्तसुरवंधा पिस्थामन्नं विचेनसः॥ लोकपालामहाराजदेवाधीनं सु
खं किल॥ ५५॥ चित्रमेतन्महाराजकालस्येव विचेष्टितं॥ यः करोति नरं तावदा
जानं नित्यं कंबजं॥ ५६॥ हाता रंयाचकं चैव बजवंतं तथा बलं॥ पंडितं विकलं कामं
शूरं चातीव कातरं॥ ५७॥ मखाणां चरातं कृत्वा प्राप्येहासनमुन्नमं॥ पुनडः स्वतरं प्रा
प्तं कालस्य गतिरीदृशी॥ ५८॥ कालः करोति धर्मिष्ठं पुरुषं ज्ञानसंयुतं॥ तमेवातीव पा
पिष्ठज्ञानलेखा विवर्जितं॥ ५९॥ न विस्मयोत्र कर्तव्यः सर्वथा कालचेष्टितं॥ ब्रह्मा

विष्णुहरादीनां प्रजवंति विचेष्टितं॥ ब्रह्मा विष्णुहरादीनां प्रजवंति विचेष्टितं॥
६०॥ विष्णुजन्ममवाप्नोति शूकरादिषु योतिषु॥ इह कपाली संजातः कालेनैव
बलीयसा॥ ६१॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचमस्कंधे नगवती माहात्म्ये
कविशोध्यायः॥ २१॥ ॥ आसुत॥ ॥ पराजिताः सुरा सर्वराज्यं श्रुत्वा प्रशंसदा
वं वर्षसिंहं तु जगाम नृपसत्तमः॥ १॥ चष्टराज्यास्ततो देवाश्चिंतयामासुः सुदुस्तरं
गुरुं डः स्वातुरास्ते तु पशुरिदमाहताः॥ २॥ किं कर्तव्यं गुरोर्ब्रह्मि सर्वज्ञस्तु महा मुनिः
उपायोस्ति महा नागडः खस्य विनिवृत्तये॥ ३॥ उपचारयानूतनं वेदमंत्राः सहस्रशः
वांछितार्थकैराः कामं सूत्रैः सलक्षिताः किल॥ ४॥ इष्टयोर्विविधा प्रोक्ता सर्वकाम फ
लप्रदाः॥ ताः कुरुधमुनेः सम्पक्त्वं जानासि कृपा निधि॥ ५॥ विधिं शत्रुविनाशा

भा.च.
७९

ययथोदितः सदागमेः॥ तं कुरुष्व विधिवद्यथानोऽः स्वसंख्ये॥ १॥ जवेदांगिर
साद्यैव तथा त्वं कर्तुं महीसि॥ दानवानां विनाशाय त्वनिचारं यथा मतिः॥ ७॥ ब्रह्म
तिरुवाच॥ ॥ सर्वमंत्राश्च वेदोक्ता देवाधीनफलाश्च ते॥ न स तंत्राः सुराधीना तथै
कांतफलप्रदाः॥ ८॥ मंत्राणां देवयूयंते तुऽः सैकजा जनं॥ जातास्मकालयोगेन किं क
रोमि प्रसाधनं॥ ९॥ इति वरुणादीनां यजनं यज्ञकर्मसु तेषूयं विपदं प्राप्ता इष्टयः
किं करोम्यहं॥ १०॥ अवरं यन्ना विना वानां प्रतीकारो न विद्यते॥ उपायस्तथ कर्तव्य इ
ति शिष्टानुशासनं॥ ११॥ देवदिवलवा केचित्प्रवदंति मनीषिणः॥ उपायवादिनो दे
वं प्रवदंति निरर्थकं॥ १२॥ देवं चैवोपचारश्च वा वेदसंमतो नृणां॥ केवलं देवमाश्रि
त्य न स्यात्तत्तं कदाचन॥ १३॥ उपायः सर्वथा कार्यविचार्य स्वधिया पुनः॥ तस्मा

द्वीमिवः सर्वान्संविचार्य पुनः पुनः॥ १४॥ पुरा जगवती तुष्टा जघान महिषा सु
रं॥ युष्मानि स्तुता देवी वरदानं ददावथ॥ १५॥ आपदं नाशयिष्यामि संस्म
तावः स देवहि॥ यदा यदा वो देवैरा आपदो दैत्यसंज्ञवाः॥ १६॥ प्रजवंतु त
दा कामं स्मर्त्तव्या हं सुरैः सदा॥ स्मृता हं नाशयिष्यामि युष्माकं परमापदः॥ १७॥ त
स्माधिमा चले गत्वा पर्वतसु मनो हरे॥ आराधनं चंडिकायाः कुरु ध्वं मम पूर्वकं॥
१८॥ जानाम्यहं योगबलात्प्रसन्नान विध्यति॥ उः स्वस्यांतोद्युष्माकं दृश्यते ना
त्र संशयः॥ १९॥ तस्मिन् दौले देवी निष्ठतिष्ठे मया श्रुतं॥ स्तुताः संपूजिता सद्यो
वां छिन्तामि त्रिदास्यति॥ २०॥ निश्चयं परमं कृत्वा गच्छं सो हि माचलं॥ सुराः सर्वा
णि कायानि सावः कामं विधास्यति॥ २१॥ आसुतु॥ इति तस्मै वचः श्रुत्वा देवा तेषां

ना.पं.

८७

यद्युगिनि॥ हिमालयं महाराज देवी ध्यान परायणाः ॥ २३ ॥ नमश्च कुर्महि मायां नक्ता
नाम नय प्रदां ॥ तुष्टु बुक्ता त्रमं त्रैश्च नक्ता परमया युताः ॥ २४ ॥ नमो देवि विश्वेश्वरे प्रा
णनाथे सदानंद रूपे सुरानंद देते ॥ नमो दानवांत प्रदे दानवानामनेकार्थ दे नक्ति
गम्यस्वरूपे ॥ २५ ॥ नते नाम संख्या नते रूपमीदृक्तया कोपिवेदादि देवादि देवा
त्वमेवासि बुधिजरा पुष्टि धृतिः कांति शान्ति सुविद्या लक्ष्मी गतिः कीर्ति मेधा त्वमे
वासि विश्वस्य बीजं पुरुषाणां ॥ २६ ॥ यदा येः स्वरूपैः करोपीह कासुराणां च ते मोन
मो मोघशां त्ये ॥ समायोग निद्रा दया त्वं विवक्षा स्थिता सर्व नृतेषु याते स्वरूपैः क
तं कार्यमादौ त्वया यस्सुरा रेणा हंतो मदारि मदिंधो इयारिः दया ते सदा देव वंशेषु
देवि प्रसिधा पुराणेषु वेदेषु गीताः ॥ २७ ॥ किमत्रास्ति चित्रं पदं वा सुतं स्वमु

स पाजयेत् पोषयेत् सम्यगेव ॥ किं त्वं जनित्री सुराणां सहायं कुरु धेक चित्रेन
कार्यं समग्रं ॥ ३० ॥ न वै ते — — — — वयं देवी जानीमहे विश्वं वंदे ॥ रूपा
पात्रमित्येव मत्वा तथा स्मान्नयेत्तः सदा पादि पातुं समर्थं ॥ ३१ ॥ विना वाण
पातैर्विना वज्रयातैर्विना शूलखड्गैर्विना शक्ति दंडैः रिपून् हंतुमेवासि शक्ता वि
नोदा वयं विमदे वित्तीयं चरित्रं ॥ ३२ ॥ इदं शास्त्रं तं ये वदंतीह मूढान् कार्यं विना
कारणं संज्ञे वेद ॥ वयं कल्पयामो नुमानं प्रमाणं त्वमेवास्य कर्ता स्पि विश्वस्य मा
तः ॥ ३३ ॥ अजः सृष्टिकर्ता हरिः पाजयीता हरो नाराक इह प्रसिधा पुराणेषु किं त्व
त्प्रसूतास्त्रयस्ते युगादौ त्वमेवासि सर्वस्य ते नैव माता ॥ ३४ ॥ त्रिभिस्त्वं पुरा राधि
ता देवि दत्ती त्वया शक्तिरुशच तेभ्यः समया ॥ तथा संयुतास्ते प्रकृवंति मातर्ज

ना.पं.

८१

गत्यालनोत्पत्तिसंहारमेव॥३५॥ ते किं न मंदमतयो यतयो विमूढास्त्वां येन विश्व
जननी समुपासयंति॥ विद्यां परां सकलकामप्रदां ते मुक्तिप्रदां विबुधचंद्रपवंदि
तां च॥३६॥ ये वैष्णवापाश्रयताश्च सौ रादं नास्त एव प्रतिनांति नूनं॥ ध्याते ता--
कमलां च लज्जां कांतिस्थितिं कीर्तिमप्यपि पुष्टिं॥३७॥ हरिहरादिनिरप्यसिसेवि
तात्वमिह देववरैरसुरैस्तथा॥ नुविनजंति न ये लघियो न राजन निते विधिना
खलु वंचिता॥३८॥ हरिमापदपंकजं रंजनं -- रसेन करोति रसान्वितः॥ त्रि
नयनोपि धरा धरज्ञां किंपंकजपरागनिषेव एतत्परः॥३९॥ किमपरस्य नरस्य
कथानकैस्तव पदं न जंति जगंतिके॥ विगत रागमहाश्च दयासमांकताध
यो मुनयोऽपि न जंति ते॥४०॥ देवितदं किं न जते न जनो रता ये संसारकूपप

तिताः पतिता किलामी॥ तैल्लुष्टगुल्यव्रणमाधियुता नृवंति शरिद्रै न्यसहिता
रहिताः सुखोपै॥४१॥ ये काष्ठनारवहने यवसावहारे कार्ये नृवंति निपुणा धन
हारहीता॥ जानीमहे त्यमति निर्नवेदं किमेवापूर्वतवे जननिते न कृता कृतार्थे
४२॥ व्यास उ॥ ॥ एवं स्तुता सुरैः सर्वैरविकाकरुणा न्विता॥ प्राडुर्बन्तूवतरसा
रूपयोवनसंयुता॥४३॥ दिव्यावरधरा देवी दिव्यनूपरा नूषिता॥ दिव्यमाल्य
समायुक्ता दिव्यचंदनचर्चिता॥४४॥ जगन्मोहतलावण्यमा सर्वजज्ञरालक्षिता
अद्वितीयस्वरूपा सा देवानां दर्शनिंगता॥४५॥ जाक्रव्यां स्तातु कामाचनिगता
गिरिगकरान्॥ दिव्यरूपधरा देवी विश्वमोहनमोहिनी॥४६॥ देवान् स्तुतिपरां भा
हमेधगंती रयागिरा॥ प्रेमपूर्वस्मितकलाको किलामंजुवादिनी॥४७॥ देवुवा

ना.पं.

८२

चा॥ नो नो सुरवराः कावचवद्विः स्तूयसे नृशं॥ किमर्थं ब्रूतवः कार्यं चिंता विद्याः कृतः
पुनः॥ ४४॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा नाधितं तस्या मोहितं रूपं संपदा॥ प्रेमयूषा
मनोऽसादास्तामूचुः सुरसत्तम॥ ४५॥ ॥ देवा ऊचुः॥ ॥ देवि त्वांस्तोमि विश्वेशे प्र
णता स्मरुणा एवे॥ पादितः सर्वः स्वः संविधान् देसता पितान्॥ ४६॥ पुरा त्व
यामहामाये निहता सुरकंटकं॥ महिषं नो वरोदत्तः स्मर्त्तव्या हसदापदि॥ ४७॥
स्मरणा दैत्यजां पीडां नाशयिष्याम्यसंशय॥ तेन त्वं संस्मृता देवि नूनमस्मान्नि
रित्यपि॥ ४८॥ अश्रुजं न निशुं नो दावसुरेधोरदरुणो उत्पन्नो विघ्नकवारिवह
न्यो पुरुषैः किल॥ ४९॥ देवास्त्वदंक्रितजने स्थिरताः सर्वदैवतो॥ दानैर्वैरतिबले
विपदं सुनीताः तान् देवि दुःखरहितान् कुरु भक्ति युक्ता त्मकलनुवनरत्ना देविका

यत्नयाद्य॥ ५५॥ स्वकृतमिति विदित्वा भविष्य मेतयुगादो जननिजगतिपीडां हान
वा दप्स्युक्ता॥ त्वबलमहसमेतास्ते प्रकुर्वन्ति मातः॥ ५६॥ ॥ इति श्री नारायण वंते महाप्र
णणे पंचमस्कंधे देवी माहात्म्ये द्वाविंशोऽध्यायः॥ ५७॥ व्यास उ॥ एवं श्रुत्वा तदा देवी हवै
ः शत्रुनिपीडितैः॥ स्वराशिरा द्वितीयं तुरूपं प्रादुश्चकार ह॥ ५८॥ पार्वत्यास्तु शरीरा
दैनिः सृता चां बिकादयः॥ कौशिकी तिसमस्तेषु ततो लोकेषु प्रभुते॥ ५९॥ निस्त
तायां तु तस्यासा पार्वती तनुव्यत्ययात्॥ रुक्मरूपाथ संजाता कानिका सा प्रकीर्तिता
॥ मिखी वरुणमिहाधोरा दैत्यानां नयवर्धिनी॥ कालरात्रीति सा प्रोक्ता सर्वकर्म
फलप्रदा॥ ६०॥ अंबिकाया परं रूपं विरराज मनोहरं॥ सर्वनृषण संयुक्तं लावण्य
गुणसंयुतं॥ ६१॥ ततो बिकातदा देवानि सुवाच ह सन्निव॥ तिष्ठतु निनयाद्यैव ह नि

ना.पं.

८३

ध्यामिरिपूनहं॥६॥कार्यवसर्वथाकार्यविहरिष्याम्यहरणे॥निश्चिंभाहीनधिष्यामि
युष्माकंसुखहेतवे॥७॥इत्युक्त्वासातदादेवीसिंहासुदमदोत्कटा॥कालिकां पार्श्व
तःकृत्वाजगामनगरंरिपो॥८॥सागतोपवनेतस्यावंबिकाकालिकान्विता॥ज
गावथकलंतत्रजगन्मोहनमोहना॥९॥श्रुत्वातन्मधुरंगानमोहमीधुर्मगाखगा
सुहंचपरमंप्रापुरमरागगनेस्थिताः॥१०॥तस्मिन्नवीसरेतत्रदानवौशुभसेवकौ
चंडमुंडानिधौघोरौरममाणौयदृष्टया॥११॥आगतौदृष्ट्वावेतौतांतरादिव्यरू
पिणौअंबिकांगानसंसक्तांकालिकांचपुरःस्थितां॥१२॥दृष्ट्वातांदिव्यरूपांचदान
वौविस्मयान्वितौ॥जगत्पुस्तकसापाश्विष्ठिनस्यनृपसत्तम॥१३॥तौगत्वातांसमा
सीनंदैत्यानामाधिपंग्रहे॥ऊचतुर्मधुरांवाणीप्रणम्यशिरसानृपां॥१४॥राजन्

हिमालयाकामं कामिनीकाममोहिनी॥संप्राप्तासिंहमारूढासर्वलिङ्गसंयुता
१५॥नेदृशीदेवलोकेस्तिनगंधर्वपुरेस्तथा॥नदृष्टानश्रुताकापिप्रथिव्याप्रमदो
त्तमा॥१६॥गानंचतादृशंराज्जकरोतिजितरंजनं॥मृगास्तिष्ठंतित्याश्वेमधुरस्वर
मोदिता॥१७॥ज्ञायतांकस्यपुत्रीयंकिमर्थमिदमागता॥गृह्यतांराजराज्ञेन
वयोग्यास्तिकामिनी॥१८॥ज्ञात्वानयगृहेनायंकिरुकमललोचनां निश्चयं
नास्ति संसारेनारीत्वेवंविधाकिल॥१९॥देवानांसर्वरत्नानिगृहीतानित्वयानृ
पकस्मान्नेमांवरागोहानगृह्णसि नृपोत्तम॥२०॥इदम्येरावतःश्रीमान्पारि
जातस्तरुस्तथा॥गृहीतोच्चैश्रवाश्वोपित्वयान्परिवाह्युतं॥२१॥ऊवेरस्यनिधि
पद्मस्त्वयाराजसूमाकृतः छत्रंजलयतेःशुभ्रं गृहीतंतत्त्वयावलात्॥२२॥पा

ना.पं. शम्भापिनिष्ठं नेन न्नातात वनृपोत्तम ॥ गृहीतोत्तिहवात्कामंवरुणस्यजितस्य च ॥ २३ ॥
 ८४ अस्मानपंकजां मानां तु संजलनिधिर्दो ॥ नयान्नवमहाराज रत्नानि विविधानि
 च ॥ २४ ॥ मृत्योराक्रियमिस्यापिदंडः परमहारुणः त्वया कृतः कृतः कामं किमन्यदार्प
 तेनृपा ॥ २५ ॥ कामधेनुगृहेतेद्यवर्तते सागरोद्भवा ॥ मेनकाद्यावरोराज नृत्तवर्तिष्ट
 तिचाप्रशः ॥ २६ ॥ एवं सर्वाणि रत्नानि त्वया तानि विलासि कस्मान्न गृह्यते कांता
 रत्नमेषा वरांगना ॥ २७ ॥ सर्वाणि ते गृहस्था निरत्नानि विशास्यपि ॥ अनया संन
 विष्यंति रत्नभूतानि नृपते ॥ २८ ॥ त्रिषु लोकेषु दैत्ये इने दृशीवर्तते प्रिया ॥ तस्मा
 त्तामानया श्रुत्वं कुरु नायं सुखाय वै ॥ २९ ॥ व्यास उ ॥ इति श्रुत्वा तयोर्वाक्यं मधु
 रं मधुराक्षरं ॥ प्रसन्नवदनं प्रादुशुं नः सुग्रीवमास्थितं ॥ ३० ॥ गच्छ सुग्रीव हतलं कुरु

कार्यं विचक्षणः ॥ वक्तव्यं च तथा तत्र यथाभ्येति कुरोदरी ॥ ३१ ॥ उपायौ द्वौ प्रयोक्त
 यौ कांता सुसुविचक्षणौ ॥ सामदानाविति प्रादुशुं गगरसकोविदः ॥ ३२ ॥ नेरेप्रभुं
 जमानेपि रसाज्ञास्तु जायते ॥ निग्रहे रसनयः स्यात्तस्मात्तौ हृषितौ बुधैः ॥ ३३ ॥ सा
 मदानमुखैर्वामैः शस्त्रैर्न मिथुनैस्तथा ॥ कानयानि वरो हत कामिनी कामपीडि
 ता ॥ ३४ ॥ ॥ व्यास उ ॥ ॥ सुग्रीवस्तु वचः श्रुत्वा शृंगोक्तं सुप्रियं पदु जगाम तरसा
 तत्र यत्रास्ते जगदाविका ३६ सोपश्यन्पुमुखीकांता सिंहस्योपरि संस्थितां प्राण
 म्यमधुरं वाक्यं उवाच जगदाविकां ॥ ३७ ॥ हत उवाच ॥ वरो रुन्निदृशरातिः शृंगः स
 र्वांगसुंदरं ॥ त्रैलोक्याधिपतिः शूरः सर्वजिज्ञासुतनृपा ॥ ३८ ॥ तेनाहं प्रेषितः कामं त्व
 र्वाकाशमहात्मना ॥ त्वरूपश्रवणासक्तचित्तेनातिविह्वलता ॥ ३९ ॥ वचनं तस्य तत्त्वं

ता.पं.

८५

गिष्ठाणुप्रेमपुरस्सरं॥प्रणिपत्ययथाप्रादेदेत्यानामधिपस्त्वधि॥४०॥देवामयाजि
ताःसर्वत्रैलोक्याधिपतिस्त्वहं॥यत्तनागानहंकांतेगत्वामीदृस्थितःसदा॥४१॥रु
तसाराकृतानूनंद्यौमयारत्नवर्जिता॥यानिरन्तानिदेवानांतानिचारुतवान
हं॥४२॥लोकारं सर्वरत्नानां त्रिषु लोकेषु नाविमिती॥वशानुगाः सुराः सर्वे
ममदैत्याश्च मानवाः॥४३॥त्वद्गुणैः कणभिगल्यप्रविश्य रुदयांतरं त्वदधीनां
कृतः कामं किं करोस्मि करोमि किं॥४४॥यदाज्ञापपरं नो रुतं करोमि वशानु
गं॥दासो हंतवचां वंगीरक्ष मां कामबाणतः॥४५॥न ज मां त्वमराजासितवाधी
नं स्मराकुलं॥त्रैलोक्यस्वामि नं भूत्वा भुंक्स्व नोगाननुत्तमान्॥४६॥तवचाज्ञाकरः
कांतेन वामि मरणवधि॥अवधोस्मि करारो हे स देवा सुरमानुषे॥४७॥सदा सो

नाग्यसंयुक्ता न विष्यसिवरं नने॥यत्र ते रमते चित्तं तत्र कीडससुंदरं॥४८॥यदा
ज्ञापयसि प्रेम्णा तद्ब्रूहि मधुरं वचः॥शुं नाग्रे चंचलायां गितं ब्रवीम्यहमाशु वै॥४९॥
व्यास उवाच॥तद्वचनं श्रुत्वा स्मितं कृत्वा सुपेशलं तं प्राह मधुरं वाक्यं देवी देवाय सा
धकं॥५०॥॥श्रीदेव्युवाच॥॥जानाम्यहं निशुं चंचलं चानिबलं नृपं॥दा
तारं चातिशूरं च सुंदरं सन्मथाकृति॥५१॥दा त्रिंशद्वक्ष्ये युकैर्मवध्यं सुरमान
वै॥ज्ञात्वा समागता स्म्यत्र द्रष्टुं कामा महासुरं॥५२॥रत्नं कनकमायाति सुशोभा
धिकं वदथे॥तथा हंतवत्पतिं दृष्टुं दूराद्देवा गतास्मि वै॥५३॥दृष्ट्वा मया सुरा सर्वमान
वानुविमानवा॥गांधर्वराक्षसाश्चान्ये ये चातिप्रियदर्शनाः॥५४॥सर्वं शुभं नमया
द्गीता वेपमाना विचेतसः॥श्रुत्वा शुभं गुणैः तत्र प्राप्ता स्मद्य विदक्षया॥५५॥

भा.पं.

८६

गच्छतमहाभागाग्रहिभुंनमहावजं॥ निजनिश्चरगयावाचावचनं वचनात्मम
५७॥ त्वां ज्ञात्वा बलिना श्रेष्ठरूपेण स्मरसुंदरं उदारं सुगुणं नृपं सर्वविद्याविद्या
रहं॥ ५८॥ जेतारं सर्वदेवानां दक्षं चैत्रं कलौ जवं॥ नोक्तां सर्वरत्नानां साधिनं
सर्वलोचनं॥ ५९॥ पतिकामास्य हंसस्य नवयोग्या नराधिप सेलुयानगरेत
त्र समायाता महा मते॥ ६०॥ ममास्तिकारणं किंचिदिवा हे राक्षसोत्तमे॥ वा
लाजावाह तं किंचित्कृतं राजन्मया पुरा॥ ६१॥ क्रीडंसा च वयस्यानिःसहकांते
यदृच्छया॥ स्वदेहबलदुष्प्रेण सखीनां शृण्वतां रहः॥ ६२॥ मम समात बलः शूरो
रोगमां जेष्यति स्फुरं॥ तं वरिष्याम्यहं कामं ज्ञात्वा तस्य बलाबलं॥ ६३॥ जइसुर्व
चनं श्रुत्वा सरयो विस्मितमानसः॥ किमेतया कृतं कुरुं व्रतमद्भुतमाश्रु वै॥ ६४॥ त

स्मात्त्वमपि राजेन्द्र ज्ञात्वा यमेदं व्रतं॥ जित्वा मां समरे सद्य वां छितं कुरु चात्म
नः॥ ६५॥ त्वं वातवानुजो न्राता समेत्य समरोगेण॥ जित्वा मां स्वबले तात्र
विवाहसंविधीयतां॥ ६६॥ इति श्रीनागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवीमा
हात्म्यत्रयो विंशोऽध्यायः॥ २३॥ व्यास उवाच॥ देव्यास्तद्वचनं श्रुत्वा रथप्रा
हसु विस्मितः॥ किं ब्रूमे रुचिरापांगि स्त्रीसनावाधिसाहसात्॥ १॥ इंशया
निर्जिता येन देवा दैत्यास्तथा परे॥ तं कथं समरे देवी जेतुमिच्छासि नामिनी॥ २॥
त्रैलोक्ये तादृशानां स्त्रियः शृणुं न समरे जयेत्॥ का त्वं कमलपत्राक्षितस्यात्रे
युधिमां प्रतं॥ ३॥ अविचार्य न वक्तव्यं वचनं कापि सुंदरि॥ बलं स्वपरयो ज्ञात्वा
वक्तव्यं समर्थं तथा॥ ४॥ त्रैलोक्याधिपतिः शृणुं न स्वरूपेण मोहितः॥ त्वां च प्रार्थ

भा. च.

८७

यते राजा कुरु तस्ये सितं तथा ॥ ५ ॥ त्यक्त्वा मूर्खस्विनावं त्वं संमान्य वचनं मम ॥ न ज
शुं नं निशुं न वा हितमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ६ ॥ शृंगारं सर्वथा सर्वैः प्राणिभिः पर्यामुह्य ॥
सेवितो मम तिमिद्रि नवाना मुत्तमं यतः ॥ ७ ॥ नागमिष्य सिन्धे दाले सकुधः पृथिवी
पते ॥ अन्मानात्ताकरान्ने द्वावान्नेष्यति सांप्रतं ॥ ८ ॥ केशे धाकृष्य ते नूनं दान
वा बलदपिता ॥ त्वानयिष्यंति वा मोरुतरसा शुं न सन्निधौ ॥ ९ ॥ स्वल्पं नारस
तत्वं गीसा इमं सर्वथा त्यज ॥ मानिता गृह्यत त्याश्चैषानपात्रं यतो सिवैः ॥ १० ॥
कयुधं निश्चितैर्बालैः कसुरं रतिसंगजं ॥ सारासारं परिहिद्य कुरु मे वचनं हि
तं ॥ ११ ॥ हिताय तव चार्वांगि ब्रवीमि वचनं पटु ॥ न जशुं नं निशुं न वा प्राप्य सिप
रमं सुरवं ॥ १२ ॥ हे मुवाच ॥ ॥ सत्यं हतमहानागप्रवक्तुं निपुणोऽसि ॥ शुं नं नि

शुं नं जानासि बलवंता विनिष्क्रवं ॥ १३ ॥ प्रतिज्ञामि कृतावाज्यादप्यथा सा कथं न
वेत् ॥ तस्माद्ब्रूहि निशुं नं वा शुं नं वा बलिनां वरं ॥ १४ ॥ विना युधं न मे न त्र निवि
ता कोपि सौष्टवात् ॥ जित्वा मां तरसा कामं करं गृह्णातु सांप्रतं ॥ १५ ॥ युधे ह्य
समायाता वैधिमा मबलां नृप ॥ युधं देहि समर्थो सिवी रथं ममिमां चर ॥ १६ ॥ वि
नेषि मम शूला चैरुह्य पाताला माचिरं ॥ त्रिदिवं च धरां त्यक्त्वा जीविने छा यदस्ति
चेत् ॥ १७ ॥ इति हतवशं शुतंगत्वा स्वपतिमाहरत् ॥ सविचायं यथा युक्तं करि
ष्यति महाबलः ॥ १८ ॥ संसारे हतधर्मो यं यत्सत्यं नाधरां किल ॥ रात्रौ पत्यौ च
धर्मं न तथा त्वं कुरु माचिरं ॥ १९ ॥ आसठ ॥ ॥ पुरथस्तद्वचः श्रुत्वानीति म
द्वलसंयुतं ॥ हेतुप्रयुक्तं प्रगल्भं च विस्मितः प्रययौ तदा ॥ २० ॥ त्वां देत्यपतिं

भा.पं.

८९

हतांशोऽंतव्यस्तरसावध्या ॥३६॥ तस्माच्च विनिर्णयिकां लीहत्वा तं गृह्यतां पुनः श्री
धर्मत्रयसमागच्छता कायमनुत्तमं ॥३७॥ रक्षणीया त्वया साधुमुंचनः श्रीधर्मिलीमु
खान् ॥ यत्नेन महता वीरमूढहेरां कुर्यादहं ॥३८॥ तस्य हायाश्च हंतव्या ये रणे
शस्त्रपाणयः ॥ सर्वथा सानहंतव्या रक्षणीयां प्रयत्नतः ॥३९॥ ॥ आस उवाच ॥ इ
त्यादि हस्तहराज्ञातरसाधुमलोचनः ॥ अणम्यश्रुंत सैन्येन हतः श्रीधर्मयोरणे ॥
३९॥ सायुधानां सहस्रेण यथा युतं हतं तदा ॥ सददरतितो देवी तु हि नावलसं
स्थितां ॥४०॥ दृष्ट्वा तं मृगशावांसी विमयेन समन्वितः ॥ उवाच वचनं श्रुत्वा
हेतुमदसन्निहितं ॥४१॥ शृणु देवी महाभागेश्वरं तत्त्वदिरहातुरः ॥ हतं प्रेषितवान् पा
श्वेति वनीति विचारदः ॥४२॥ रसरूपांगतया दिशः सामपूर्वपिकः स्वरे ॥ सेना

गत्य वचः प्रोक्तं विपरीतं वरानने ॥४३॥ क्वसातेन मे न काचिं ता विष्टमना कुलः ॥ व
चूवरसमागण्यः शृणु कामविमोहितः ॥४४॥ हतेन तेन न ज्ञातं हेतुगर्जं वचस्त
व ॥ यो मां जयति संग्रामे यः उक्तं कठिनं वचः ॥४५॥ न ज्ञातं तेन संग्रामो द्विविधा
खलु मानिनी ॥ रतिजोत्साहजं चैव पात्रजं देविवक्षितः ॥४६॥ रजितस्त्वयि वामो
रुद्राबुध्वा हजः स्मृतः ॥ सुखरो प्रथमः कांते उः खदश्चरयः स्मृतः ॥४७॥ जाना
म्यहं वरगोहेना वते मानसः किं ॥ रतिसंग्रामनावस्ते रुदये परिवर्तते ॥४८॥ अ
गितेन विदित्वा मा त्वस्य कास्यं तराधिपं ॥ प्रेषयामास शृणु नोद्य बलेन महता हतं ॥४९॥
चतुरापि महानागेश्वरः शृणु मे वचनं मूढ ॥ न जश्नुं जं त्रिलोके शं देवदपतिवर्द्धि ॥५०॥
महाराज्ञी प्रियानूत्वा लुंक्ष नो गामनुत्तमान् ॥ जेष्यति त्वां महाबाहू शृणु कामव

भा. घं.
९०

कार्यवित् ॥ ५१ ॥ विचित्रां कुरुहा वां स्तां सोपि नावात्करिष्यति ॥ न विष्यतिकालि
कैयंतत्र वैमर्मसाक्षिणी ॥ ५२ ॥ एवं संगरयोगेन पतिर्मेघरमार्थवित् ॥ जितात्वां
मुखशय्यायां परिश्रांतां करिष्यति ॥ ५३ ॥ रक्तदेहां नखायां तैर्दंतिश्च खंडिता
धरां ॥ श्वेदकेशं प्रनमात्वां सविधास्यति नृपतिः ॥ ५४ ॥ न वितामानसः कामो
रतिसंग्रामजस्तव ॥ हस्तिनासद्य एवास्तेऽंभः सवत्सिना प्रिये ॥ ५५ ॥ वचनं क
रुमेपथ्यं हितकृत्वा तिपेरां ॥ न जष्टं नंगणारं ममानि नीयासिमानिनी ॥ ५६
मंदनापाश्च ते नूनं शस्त्रयुधप्रियाश्च ये ॥ न तदहं सिंहां तेषां सरासुरतवधना
अशोककुरु राजानं पाह्यातविकारितं ॥ वक्रलं शीधुमे केन तथा कुरु वक्रं क
रु ॥ ५७ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे पंचमस्कंधे देवी महात्म्ये चतुर्विंशोऽध्यायः

२४ ॥ ॥ आस उवाच ॥ ॥ इत्युक्त्वा विरामासौ वचनं धूम्रलोचनं ॥ प्रत्युवाच त
दाकाली ब्रह्मललितं वचः ॥ १ ॥ विहृषको सिजात्म त्वं शैलूकश्च नायसे ॥ हथा
मेस्यान्तथा चित्ते करोषि मधुरं वदन् ॥ २ ॥ बलवान्बलसंयुक्तः प्रेषितो सिद्धरात्मना
हत्वा शुभं निशुभं च त्वां चानन्यात्बलाधियान् ॥ ३ ॥ देवी कुधाशरायां तैर्न जष्यति
निजालयां ॥ क्वासौ मंदमतिः शुभं के चेवा विश्वमोहिनी ॥ ४ ॥ अयुक्तरवलुसंसारं
विकाहादिधिरेतयोः ॥ सिंही किं त्वतिकामात्तजिं बू कुरुते पतिं ॥ ५ ॥ करिणी गं
देवापि गवयं सुरती तथा ॥ गच्छुं न निशुभं च वद सत्संबन्धो मम ॥ ६ ॥ कुरुयुधं न्वे
द्याहि पातालं तरसाधुना ॥ ७ ॥ आस उवाच ॥ ॥ कालिकाया वच श्रुत्वा सैदेसो धूम्र
लोचनः ॥ तासुवाच महाभाग क्रोधं संरक्तलोचनः ॥ ८ ॥ उद्देशेतां निइता दौ सिं

मा. य.

८९

हं च मद्गर्वितं ॥ गृहीत्वेनांगमिष्यामिराजानं प्रत्यहं किल ॥ ९९ ॥ रसनंगं नयाका
ली बिभेमेति हसां प्रतं ॥ नो चेत्त्वां निशितैर्वाणै इत्यथ कल हप्रियो ॥ १०० ॥ कालि
काठवाच ॥ ॥ किं विकल्पसि मंदात्मनः नायं धर्मो धिनुष्मतां ॥ स्वशक्ता मुंच विशिखा
नंगं तासि यमसादनं ॥ १०१ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं देवः संगत्य का मुकं
तथा ॥ कालिका तं रासामारैश्च वायाति शिला शिते ॥ १०२ ॥ देवास्तु प्रेक्षकस्तत्र
गगने घनसंहता ॥ तस्युजयि जयो तु च देवी शक्रपुरोगमा ॥ १०३ ॥ तयोः परस्परं
युधं प्रवृत्तं वाति हारुणं बाणखड्गगदाशक्तिमुरालादिभिः संकटः ॥ १०४ ॥ का
लिका बाणघातेस्तु पूर्वहत्वा खरानथ ॥ वनं जत इयं रूढं जहा स च मुकुमुकुः ॥ १०५ ॥
स चान्यं रथमारूढः कोपेन प्रज्वन्निव ॥ बाणदृष्टिचकारो ग्रां कालिको परिहारत

१०६ ॥ सापि चिह्ने हतरसा तस्य बाणानसंगतात् ॥ मुमोचान्मान्मुग्रवेगात् हानवो
परिकालिका ॥ १०७ ॥ तैर्वाणैर्निहतास्तत्र पाक्षिग्राहाः सहस्रशः ॥ मुमोचान्मान्मु
ग्रवेगात् हानवो परिकालिका ॥ वनं जत रथं वेगान्मृतं हत्वा रानपि ॥ १०८ ॥ चिह्ने ह
च धनुः सद्यः सर्वलोकमयी दृढां ॥ चिह्ने ह च धनुः सद्यः बाणैरु रगसंति नैः ॥ मुदं
चक्रे सुराणां साशं खनादतथा करोत् ॥ १०९ ॥ विरथः परिधंगत्वा सर्वलोहमयी दृ
ढां ॥ आजगाम रथोपस्य कृपितो धुम्रलोचनः ॥ ११० ॥ वाचानि न र्मिथं न्कांजी
करालः कालसन्निभः ॥ अद्यैव त्वां हनिष्यामि कुरुपे पिङ्गलोचने ॥ १११ ॥ इत्तु
क्तः सहसा गत्वा परिधंति पते यदा ॥ क्रंकारेणैव तं न स्म चकार तरसां बिका ॥
११२ ॥ देवास्तं निहतं दृष्ट्वा हानवंधूम्रलोचनः ॥ मुमुचुः पुष्पदृष्टिं वै मुदिता गगने स्थि

ता.पं.

१०२

ता॥२४॥रणमूमिस्तदागजनदरुणासमपद्यत॥निहतैर्दनिवैरश्चैखरैश्चवा
रणेस्तथा॥२५॥गन्धाःकंकावराःश्वेनाःवरकाजंबुकास्तथा॥ननृतुश्चाकषुमे
तान्नपतितान्नरणमूमिषु॥२६॥चंबिकातद्वरणस्थानंत्यक्ताकरस्थलांतरे॥ग
त्वाचकारचापुत्रंशंखनादंनयप्रदं॥तद्वत्वाहराष्टतुंशुंनःसद्यनिमंस्थि
तः॥दृष्ट्वाथदानवान्नानागतारुधिरोत्ततान्॥२७॥छिन्नपादकरंकांश्चित्
मंचकारोपितानपि॥नम्रष्टकटिग्रीवाकंदमानानतेकराः॥२८॥वीक्ष्यशुं
नस्तुपप्रच्छकगतोद्धूमलोचन॥कृतंकालीकयाकर्मरणमूमावमानुषं॥३०
कथंनयासमायातानानीताकिंवरांगता॥सैन्यंक्रुत्रगतंमंदोःकथयंतुयथोचि
तं॥३१॥कस्यायंशंखनादोद्युक्तयतेनयवर्द्धन॥गणकचुः॥बलंचपातितं

सर्वनिहतोद्धूमलोचनः॥शंखनादोविकायास्तुगगनंव्याप्यराजते॥३२॥इष
दःसुरसंधानादानवानांचशोकस्तत्॥३३॥गदानिपातिताःसर्वेतेनकेशरिणावि
जो॥रथनयाइयाःश्चैववाण्यातैर्विनाशिता॥३४॥गगनस्थाःसुराःश्वकःपु
ष्पवृष्टिमुदात्तिताः॥दृष्ट्वा नम्रबलंसर्वधातितंधूमलोचनं॥३५॥विनाशःसर्व
दैत्यानांदृश्यतेपुरुषर्षभविचारंक्रुराजेमंत्रिभिःसहमंत्रणं॥३६॥विस्म
योयंमहाराजयदेकाजगदंबिका॥नवह्रिःसहयुधायसंस्थितासैन्यवर्जिता॥३७
भिर्नयैकाकिनीबालासिंहारूढामरोत्करा॥चित्रमन्त्रन्महाराजनानतेरुतमं
जसा॥३८॥संधिविविग्रहोवायस्थानंनिर्याणमेववा॥मंत्रयित्वा महाराजकुरु
कार्यंयथारुचि॥३९॥तयोमइवलंनान्स्ति तथापिशत्रुतापन॥पार्थिव्राहःसु

भा.पं.

१७३

राः सर्वे न विष्मंति किला यद्दि॥४०॥ यज्ञो रगाश्च गंधर्व किं न रामानुजास्तथा॥ तं
सहायाश्च मंतव्या समये सुरतापना॥४१॥ समये तत्समीपस्थो याचते हरिं शं
करौ लोकपानाः समीपेद्यवर्तते गंगने स्थिता॥४२॥ अस्माकं मतिमानेनेना
यते सर्वथैदृशं॥ अंबिकायां सहायानां नैव कार्यं कदाचन॥४३॥ एकानां शयि
तुं शक्ता जगत्सर्वं चिरं चरं॥ का कथा शनवांतां तु सर्वेषां मिति निश्चयः॥४४॥ इ
ति ज्ञात्वा महाज्ञा गयथा रुचि तथा कुरु॥ हितं सत्यं मितं वाक्यं वक्तव्यं मनुयायि
निः॥४५॥ ॥ आसव॥ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तेषां श्रुतः परबलादनि॥ कनीयां सं
समानि यप प्रहृष्टरसि स्थितः॥४६॥ आतस्त्वं कालिका कामं निहतो धूम्रलोचनः
बलं च नाशितं सर्वं मे ते जनाः समागताः॥४७॥ अंबिकां शंखनादं वै करोति मह

गर्विता॥ ज्ञानिनां चैव दुर्ज्ञेया गतिः कालस्य सर्वथा॥४८॥ तृणवज्रायते नूनं वज्रं
चैव नृणां यते॥ बलवान्बलहीनः स्याद्देवस्य गतिरीदृशी॥४९॥ दृष्ट्वा मित्वां मरु
त्ता गकिं कर्तव्यमतः परं अन्धैः चैव बिकानूनं कारणादत्र चागता॥५०॥ युक्तं प
लायनं वीरयुधं वा वदसत्वरं॥ लघु जेष्टं विजानामित्वा महं कार्यं संकटे॥५१॥
निश्चुन उवाच॥ नाद्यपलायनं युक्तं न डग्निद्वयं तथा॥ युधमेव परं श्रेयः सर्वथै
वानपानयः॥५२॥ संसेन्यो हं गमिष्यामि तरसा त्वत्तामिनां॥५३॥ अथवा
बलवान्कामः कर्तुं किं वा स ईश्वरः॥ मृते मयि त्वया कार्यं विमृष्य च पुनः पुनः५४
शतितस्य वचः श्रुत्वा श्रुतः प्रोवाच चानुजं॥ तिष्ठत्वं चंडमुंडौ दोगच्छं तौ बलसंयुतौ
५५॥ शशकं ग्रहणात्तं वै न युक्तं गजमोचनं॥ चंडमुंडौ महावीरौ तंहं तु सर्वथा

जा.पं.

९४

समौ॥५६॥ इत्युक्त्वा त्रातरं शृंगः संजाप्य च महाबलौ॥ हंतुं तामवनां शीघ्रं निर्ल
ज्जां मंदगर्वितां॥५७॥ गलतां चंडमुंडौ द्वौ स्वसैत्य परिवारितौ॥ हंतुं तामलां शी
घ्रं गम्यतां बलवन्नरो॥५८॥ उवाच वचनं राजा चंडमुंडौ पुरस्थितौ॥ गंतव्यं शी
घ्रतां तत्र कर्तव्यं कायमुत्तमौ॥५९॥ गृहीत्वा महात्मा तां कालिकापिंगलोचता॥
आगम्यतां महाभागो कृत्वा कार्यमहत्तरं॥६०॥ सानायाति गृहीतापिंगर्वितां
विकायदि॥ तथा बाणैर्महातीक्ष्णैर्दंतैर्व्याहवमंडिता॥६१॥ इति श्री नागवते
महापुराणे पंचमस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः॥२५॥ व्यास उवाच॥ इत्यातप्तौ त
दावीरौ चंडमुंडौ महाबलौ॥ जगत्तुल्यरसे वाजौ सैन्ये तमहताहतौ॥१॥ दृष्ट्वा त
त्र स्थितां देवीं देवानां हितकारिणीं॥ ऊचुस्तु सौ महावीर्यौ बलसामान्वितावच॥२॥

बाले त्वं किं न जानासि शृंगं सुरबलाहिनं॥ निशृंगं च महावीर्यं तुरासाहजयोधनं
३॥ त्वमेकासिवरारोहे कालिकासिंहसंयुता॥ जेतुमिच्छसि दुर्बुधेशृंगं सर्वविना
श्वित॥४॥ मतिदः काममेवास्ति नाथ नरोपि वा॥ देवास्तां प्रेरयं त्येव विनाशाय त
वैवते॥५॥ विमृष्य कुरु तत्त्वं गिकार्यं स्वपरयोर्वलं श्रष्टा दृशन्नुजत्वात्वं गवंचि
त्कुरुषेमृषा॥६॥ किं वनुजैर्बहुनिर्व्यथैरायुधैः किं श्रमपदै॥ शृंगं स्यात्पुरसं
धानां कर्तुः कार्यमनुत्तमं॥७॥ शृंगः स्यात्प्रेसुराणां वै जेतुः समरशालिनः॥ ऐ
रावणकरहेतुर्दंतदारणकारिणः॥८॥ जयिनः सुरसंधानां कर्तुं कार्यमनुत्तमं
॥९॥ दृष्ट्वा गवयि सैकांते कुरु मेव च नं प्रियं॥ हितं तव विशालाक्षि सुखदं रचना
शनं॥१०॥ दुःखोत्तराणि कार्याणि त्याज्यानि हरतो बुधैः॥ सुखांता निचसेव्यानि

ना. पं. शास्त्रतत्त्वविशारदः॥ १०॥ चतुरापिकालापेपत्रयशुं नवलंमहत्॥ प्रत्यख्यं सुरसं
 ७५ घानांमर्दनाममहोदयं॥ ११॥ प्रत्यक्षं चपरित्यज्य द्येवानुमतिः किल॥ संदेहसं
 हितेकार्येनविशंसः प्रवर्तते॥ १२॥ दृष्टिलभं सुरवंहित्वा किं फलं नाविचिंतने॥ न
 वती न न्नयैव नाविकार्यवरानने॥ १३॥ शत्रुः सुराणां परमः शुं नः समरदुर्जयः तस्मा
 त्तां प्रेरयत्यत्र देवादेत्येतापीडिता॥ १४॥ तेषां त्वं वचनैः सिद्ध्ये वै चितासि शुचिस्मिते
 दुःखायतवदेवानां शिक्षासाथस्य साधका॥ १५॥ कार्यमित्रं परित्यज्य धर्ममित्रं समा
 श्रयेत्॥ देवास्वार्थपराकामं त्वामहंसत्यमब्रुवन्॥ १६॥ न जशुं न सुरेशानां जेतारं शु
 वनेश्वरं॥ चतुरं सुंदरं शूरं कामरागस्य विशारदं॥ १७॥ ऐश्वर्यं सर्वलोकानां प्रा
 प्यसि शुं न रासनात्॥ निश्चयं परमं कृत्वा न त्ररिं न जरो न न॥ १८॥ ऐश्वर्यं सर्व

लोकानां प्राप्यसि शुं न रासनात्॥ निश्चयं परमं कृत्वा न त्ररिं न जरो न न॥ १८॥
 व्यास उ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा चंडस्य जगदां विका मेघां नीरनिनदं जगत्कृषु
 नरब्रवीत्॥ १९॥ गलुजात्ममृषा किं त्वं नापसेवचनावचः त्यक्त्वा हरी हरी हीश
 शुं नं च करं पतिं॥ २०॥ न मे कश्चित्पतिकामं न कार्यं पतिना मम॥ स्वामित्वं स
 र्वनूतानां महमेव निशामय॥ २१॥ शुं नामेव हवो दृष्ट्वा निशुं नाश्च सदृशः
 घातिताश्च मया पूर्वशतशो दैत्यदानवाः॥ ममाग्रदेवदंष्ट्रानि विनष्टानि युगे युगे
 नास्यं यास्यंति देवानां पृथ्वा निपुनरद्य वै॥ २२॥ काल एकागतः कामं दैत्यसंहारका
 रकाः॥ इथा त्वं कुरुष्वेयं तस्मिन्नात्मा संततिः॥ २३॥ कुरु युधं वीरधर्मरक्षणायाम
 हामते॥ मरणं नाविदुस्तज्जयं शोरसमहात्मनिः॥ २४॥ किं ते कार्यं निशुं नेन शुं

जा.पं.

९६

नचदुरात्मना ॥ वीरधर्मपरंप्राप्यस्वर्गस्वर्गसुगलयं ॥ २६ ॥ शुंनोनिशुंनश्चेवाने
येचात्रतवबांधवाः ॥ सर्वेतिवानुगाः कामं मागमिष्यंति सांप्रतं ॥ २७ ॥ क्रमशः स
र्वदेत्यानां करिष्याम्यद्य संक्षयं ॥ विषादं त्यज मंदात्मन् कुरु युधं मया सह ॥ २८ ॥ ता
महंति ह निष्यामि न्नातरं तव सांप्रतं ॥ ततः शुंनं निशुंनं चरक्तवीजं मदीकृतं ॥ २९ ॥
अन्यांश्च रानवान् सर्वं हित्वा हं समरांगरो गमिष्यामि यथा कामं तिष्ठ वा गच्छ वा
तं ॥ ३० ॥ गृहास्वैव तथा पुष्टं कुरु युधं मया धुना ॥ किं जल्पसि मृषा वा कं सर्वथा कात
रप्रियं ॥ ३१ ॥ ॥ आस उ ॥ ॥ तयेत्यंघ्रे रितो देत्याश्च मुंडं कुधा न्वितः ॥ ज्वाशश्चंतरसा
घोरं चकार बलदर्पितः ॥ ३२ ॥ सापिशं खस्वनं च क्रेपूरयत्सकलादिशः ॥ सिंदोपि कुपि
तस्तावन्नादसमकारोदली ॥ ३३ ॥ तेन ताद्येन राकाद्या नदपुरं मरास्तदा मुनयो यज्ञ

गंधर्वाः सिधाः साध्याश्च किं नराः ॥ ३४ ॥ युधं परस्परं तत्र जातं कातरनीतिदं ॥ चंडि
का चंडयोस्तीक्ष्णं वाणखड्गगदासिन्निः ॥ ३५ ॥ चंडमुक्तां लुरान्देवी चिह्नेद निशि
तैः शरैः ॥ मुमोच पुनरुशग्रानं विकापन्नगानिव ॥ ३६ ॥ गगनं लुहति तत्र संया
मे विशिखैस्तदा शलने रिव मेयांते कर्षुकानां जयप्रदैः ॥ ३७ ॥ पुंडोपि सैनिकै
साकंपयात तरसा रागे ॥ मुमोच वाणवृष्टैव कुदः परमहारुणः ॥ ३८ ॥ वाण
जलमहदृष्टा कुधा तत्रां विकाशं कोपेन वदं न तस्या बन्धनं वधनं संनिभं ॥ ३९ ॥
कदली पुष्पनेत्रं च नृकुटी कुटिलंतदा निःक्रान्ता च तदा काली ललाटात्फलका
त्रतः ॥ ४० ॥ व्याघ्रचर्मं वराक्ररागजं च मेतिरां वरं मुंडमालां धराधोरा तुंडशु
क्रसरोदरा ॥ ४१ ॥ खड्गपाशधरा तीव्रजीषणा नयदा यिनी ॥ खड्गंगधारिणी

ना.पं

९९

रेशकाजरात्रिरिवापरा॥४२॥विस्तीर्णविदनाजिकाचालनाद्भयदायिनी॥विस्ती
रजघनावेगाजघनासुरसैनिकान्॥४३॥करेक्षतामहावीरास्तरसाप्रहरन्मुकु
मुखेचिक्षेपदैत्यायान्पिपेघदशनैःशनैः॥४४॥गजान्घंटान्वितान्दस्तागृही
त्वानिदधोमुखे॥सारोहान्नक्षयित्वाजोसाहसंचकारच॥४५॥तथैवतुर
गानोद्गतास्तथात्सारथिसंयुतान्॥निक्षिप्यवक्रैर्दशनैश्चर्वयित्यतिजैरव॥४६
हन्यमानंबलंघ्रेक्ष्यचंडमुंडमहासुरैः॥छादयामासतुर्द्वीबाणासारैरनेतरेः४७॥
चंडश्चंडकरघ्रायंचक्रंचक्रधरायुधं॥चिक्षेपतरसादेवीननादचमुकुमुकुः४८॥
नहतंवीक्ष्यतंकालीरथांगंवरविप्रन्नं बाणेनैकेनचिक्षेदसुप्रन्नंतस्तुदर्शनं॥४९॥
तंजघानशरैस्तीक्ष्णैश्चंडचंडशिलाशितैःमूर्ध्नि तोसौ पपातोयं देवीबाणाहितोमृशं

५०॥पतितंन्नातरंवीक्ष्यमुंडोऽखादितस्तदा॥चकारशरवृष्टिंचकालिकोपरिकोपितः
५१॥चंडिकामुंडनिर्मुक्तंशरवृष्टिंसुरारुणं॥ईषिकास्त्रैर्वलान्मुक्तैश्चकारतिलशःतणा
न्॥५२॥अर्धचंडेणबाणेनताडयामासतंपुनःपतितौसौमहावीरौमेदिन्यामद
वर्जितः॥५३॥हाहाकारोमहानासीदानवानांबलेतदा॥जडधुरमराःसर्वेगगन
स्थागतव्यथा॥५४॥विहायमूर्ध्निचंडस्तुसंगृह्यमहतीं गदं॥तरसाताडयामास
कालिकादक्षिणेन्रुजे॥५५॥वचिचित्वागदायातंतंबबंधमहासुरं तरसाबाण
पाशेनमंत्रयुक्तेनकालिका॥५६॥उत्थितस्तुतदा मुंडोचंडोबधंमहाबलं॥आ
जगाममुसन्नधःशक्तिं कृत्वाकरेहरां॥५७॥आगच्छंतंततःकालीदानववीक्ष्य
त्वरं॥बबंधतरसातंतुद्वितीयंन्नातरंनृशं॥५८॥गृहीत्वातौमहावीरौचंडमु

ना. पं. ७८ डौशशाविव॥ कर्तृविपुलं हासमाजगामां विकां प्रति॥ ५९॥ आगत्य ताम
 थोवाच गृहाणे मम पशून्मिथे॥ रणाय जायमानो तौ दानवौ रणदुर्जयो॥ ६०॥
 तावानीतौ तदा वीर्यचंडमुंडौ विकाविव॥ ६१॥ अं विका लिकां प्राप्ता मिथ्या
 संयुतं वच॥ ६२॥ नक्षमा कुरुमा मुंचयथे लुसितथा यवा॥ देवानाकायसं सिधिः
 कर्त्तव्या तरसा तया॥ ६३॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ नक्षमा कुरुमा मुंचयथे लुसित
 था यवा॥ देवानाकायसं सिधिः कर्त्तव्या तरसा तया॥ ६४॥ व्यास उ॥ इति तस्य
 वचः श्रुत्वा कालिप्राहतां पुनः॥ हिंसा नैव करिष्यामि वधे ममैव शमागतौ॥ ६५॥
 युधयसेति विख्याते खड्गपूषे प्रतिष्ठिते॥ आलेन च करिष्यामि यथा हिंसा न
 जायते॥ ६६॥ इत्युक्त्वा सा तदा देवी खड्गेन शिरसी तयो॥ चकर्त्त तरसा काली प

पौच रुधिरं मुदा॥ ६७॥ एवं देव्यौ हतौ दंष्ट्रा मुदितौ वाचचां विका॥ कृतं कार्यं सु
 राणां ते दहाम्यद्य वरं श्रुतं॥ ६८॥ चंडमुंडौ हतौ यस्मात्तस्मान्नेनामकालिके॥ च
 मुंडेति सुविख्यातं न विष्यति धरातले॥ ६९॥ ॥ इति श्री नागवत्से महापुरा
 णे पंचमस्कंधे देवी माहात्म्ये चंडमुंडवधो नाम द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥ व्यास
 उ॥ इतौ तौ दानवौ दृष्ट्वा हतौ शोषाश्च सेनिकाः॥ पलायनं ततः कृत्वा जग्मुः सर्वे
 नृपं प्रति॥ निन्नांगा विशिखैः केचित्केचिच्छिन्नकरास्तथा॥ रुधिरं श्रावदेहाश्च
 रुदंतौ नियुपपुरे॥ २॥ गत्वा दैत्यपतिं सर्वे चक्रुर्वृवारवं मुहुः॥ रक्षरक्ष महा राज
 नक्षयत्यद्य कालिका॥ ३॥ तथा हतौ महावीरौ चंडमुंडौ सुराहतौ॥ नक्षिताः सेन
 का सर्वे वयं शौने नयातुरा॥ ४॥ नीतिदं चरणं स्थानं कालिकृतं कथा प्रभो॥ ५॥

भा.घं.

९९

ति ते गजवीरैरथैश्चैषातिनिः॥५॥ शोणितौघवहाकृत्वा कृतामांसा निकर्द
मा॥ केशरोवालिनी जगत्प्रथमप्राविशिता॥ ६॥ छिन्नवाकाक्षिमलाद्यापुंडातुं
विकलान्विता॥ जघदाकातराणां वैसुराणां यो हवर्धिनी॥ ७॥ कलं रक्ष महाराज
पातालंगलसत्वर॥ कुधो देवी क्षयं सद्यः करिष्यति न संशयः॥ ८॥ सिंहोपिनक्ष
यत्याजौ हानवान् हनु जेश्वर॥ तथैव कालिका देवी हंति बाणैरनेकधा॥ ९॥ तस्मात्त
मपिराजेंद्रमरणाय मृषामतिं॥ करोषि संहितो न्नातुः शुं नेन कृष्णिता शया॥ १०
किं करिष्यति नार्येषा क्रूरकुलविनाशिनी॥ यस्य हेतो महाराज हंतुमिच्छसि वां
धवान्॥ ११॥ देवाधीनो महाराज लोके त्वय पराजयौ॥ अस्माद्ययि महडः खंबुधि
मान प्रकल्पयेत्॥ १२॥ चित्रं पर्यविधेः कर्मयद्दधीनं जगदिनो॥ निहता राज्ञ

साः सर्वस्त्रियाय नैकयानया॥ १३॥ जेता त्वं लोकपालानां सैन्ययुक्ते सिंहा प्रतं॥
एका प्रार्थय ते बाला युधाधेति सुसंनमः॥ १४॥ पुरा त्वया तपस्तप्तं पुष्करे देवता
पतं वरदानाय संप्राप्तो ब्रह्मा लोकपितामहः॥ १५॥ धात्रोक्तस्त्व महाराज वरं
वरय सुव्रत॥ तदा त्वया परत्वं च प्रार्थितं ब्रह्मणः किल॥ १६॥ देवदैत्यमनुष्यैस्त
न वेत्तरणमम॥ सप्य किं नरयक्षेभ्यः पुष्पिगवाचकादपि॥ १७॥ तस्मात्त्वं हंतु
कामैषा प्राप्ता योषिदरा प्रभो॥ सुधं कुरु त्वं राजेंद्र विचार्ये वंधियाधुना॥ १८॥ देवी
त्येषा महामाया प्रकृतिं परमा मता॥ कल्पांतकालराजेंद्र सर्वसंहारकारिणी॥ १९
उत्पादिनी च लोकानां देवानां मीश्वरी शिवा॥ त्रिगुणातामसी देवी सर्वशक्ति स
मन्विता॥ २०॥ अजया चाक्षयानित्या सर्वज्ञा च सदोदिता वेदमाता च गायत्री स

ना. च. ध्या सर्वसुरातया ॥ २१ ॥ निगुणा सगुणा सिंधा सर्वसिद्धिप्रदा व्या ॥ आनंदनंद
 २०० दागौरी देवाना मन्त्र प्रदा ॥ २२ ॥ एवं ज्ञात्वा महाराजं वैरक्षां वं त्यजातया ॥ शरणं
 ब्रजराजं देवीत्वां घालयिष्यति ॥ २३ ॥ आज्ञा करो न वेत्तस्याः संजीवयति जकुलं
 हतरोषाश्च ये दैत्यास्ते न वं तु चिरायुषा ॥ २४ ॥ व्यास उ ॥ ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा
 शृंगः सुरबला दितः उवाच वचनं तथ्यं वीरवयं गुणान्वितं ॥ २५ ॥ ॥ शृंग उ ॥ ॥
 मोनं कुर्वंतु मोमं दायुयं नगराणि निरात ॥ शीघ्रं गच्छतु पातालं जीविताशा व
 लीयसा ॥ २६ ॥ देवाधीनं जगत्सर्वं काचिन्ता तपामराः ॥ देवास्तथैव ब्रह्माद्या दे
 वाधीना वयं यथा ॥ २७ ॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रोऽप्यमोघिर्वरुणस्तथा ॥ सूर्यश्च
 इत्यथाराकः सर्वदेववशाः किल ॥ २८ ॥ काचिन्ता तर्हि मेमं दायुः श्रवितः क्व विष्यति ॥

उद्यमस्तद्दृशो नृणां दृशी न वितव्यता ॥ २९ ॥ सर्वथैवा निवार्येते नरो चंति बुधाः क
 चित् स्वधर्मं न त्यजंती ह ज्ञाती मरणं जायते ॥ ३० ॥ सुखं दुःखं तथैवा पुनरि
 तमरणं नृणां कालेन वतिसंप्राप्ते सर्वथा दैवनिर्मितं ॥ ३१ ॥ ब्रह्मा पततिकाले स
 विष्णुः पारवतिपतिः ॥ नाशगच्छत्यायुषोऽंते सर्वदेवाः सवासवः ॥ ३२ ॥ तथा ह
 मयिकालस्य वशाः सर्वथा धुना ॥ नाशं जयं वा गता सि स्वधर्मपरिपालनात् ॥
 ३३ ॥ आकृतोऽप्यनया कामं युधाया बलया किल ॥ पलायनपरो नृत्वा जीवेयं शर
 दावातं ॥ ३४ ॥ करिष्याम्यद्य संयामं यद्वा वितः क्व विष्यति जयो वा मरणं वापि स्मी
 करोमि यथा तथा ॥ ३५ ॥ दैवमप्यतिविद्वांसो वदंतु दमवाहितः ॥ युक्तियुक्तं च
 चस्तथ्यं ये ज्ञात्यं त्यजिन्ना धितुं ॥ ३६ ॥ उद्यमेन विना कामं न सिध्यंति मनोरथाः

ना.पं.

१०१

कामरूपकजल्यंति यज्ञाग्न्यंतद्रविष्यति॥३७॥ अहं बलवान्मूढा प्रवहंति न पंडिताः
प्रमाणतत्र किं दृष्टेऽस्मत्प्रवृत्तते॥३८॥ अहं कापि इहं स्यादेषामूर्ध्वविनी
षिका॥ अबलं बलवातेषां दुःखेषु मनधारणा॥३९॥ चक्री समीपे संविष्टा मुस्थि
तापिष्टकारिणी॥ उद्यमेन विनापिष्टं न न वत्येव निश्चयः॥४०॥ उद्यमे चकते का
यं सिधं यातीति सर्वथा॥ कदाचिदाका कताली न्यायेन न न वत्यपि॥४१॥ देशं का
लं च विज्ञाय स्वबलं शत्रुजबलं॥ कृतं कार्यं न वत्येव हस्मतिवचो यथा॥४२॥ त
स्मादहं करिष्यामि संग्रामं च सहानया॥ मरणं वा जयो वा धनवत्त्वाच्च वथा कथा॥
४३॥ आसउ॥ इति निश्चित्य हैत्येदो रक्तबीजं महासुरं॥ प्रेषयामास संग्रामे सैमे
न महता वृतं॥४४॥ अंजउ॥ रक्तबीजं महाबाहो गलुत्वं समरांगणो कुरु युधंम

हाना गयथा ते बलमाहितं॥४५॥ रक्तबीजउ॥ रं महाराज न ते कार्यं चिंतास्व
त्यतरापि वा॥ अहमेनां हनिष्यामि जिते मांसमरे बलात्॥४६॥ आसउ॥ इ
त्यानाप्य कुरु श्रेष्ठ रक्तबीजो महासुरः॥ जगाम रथमास्थाय स्वसैन्यपरितः॥
४७॥ हस्तश्चरथपादाति हं हैश्च परि वेष्टितः॥ निर्जगाम रथारूढो देवी शैलोप
रिस्थिता॥४८॥ तमा गलुत्तमा लोमहर्षी शंखमवाहयत् नय हं सर्व हैत्यानां दे
वानां मोहवर्धनं॥४९॥ श्रुत्वा शंखस्वनचोग्रं रक्तबीजोति वेगवान्॥ गत्वा समी
पे चामुंडां वनापे वचनं मृदु॥५०॥ ॥ रक्तबीजउ॥ ॥ किमां नीषयसी बाले मत्वा
मां कातरं किं शंखनादेन तत्त्वंगिवे सि किं धूम्रलोचनं॥५१॥ रक्तबीजो स्मिता
नाम्ना हं त्वसकाशमिहागतं॥ युधे छात्रे सिकावापे सक्ता न वचनं न मे॥ परया

ना.पं. १०२ द्यमेवलंकांतेदृष्टायेकातरास्त्वया॥ यवितं वार्थविज्ञातंतद्वजोहीलतायवा॥५५॥ सा
 हित्यतंत्रविज्ञानं चेदस्मितवसुंदरि॥ शृणुमेवचनं पथ्यंतथ्यं प्रमितिद्वंदितं॥५६॥
 रसानां चनवानां वैहावेवमुख्यतांगतौ॥ शृंगारशांतिचिरसौविद्वज्जनसन्नामुच
 ५७॥ तयोः शृंगारएवादौ नृपनां वै प्रतिष्ठितः॥ वध्वनः सर्वदेवानां मनुष्यो रगरत्न
 सां॥५८॥ गंधर्वाणां च यक्षाणां किं नराणां तथैव च पश्चाद्देवानां च सर्वेषां स्थावराणां
 वरानने॥५९॥ विष्णुर्लक्ष्म्या सहा स्नेहैसा विद्याचतुराननः॥ शैचेन्द्रः शैलसुतयाः
 शंकरः सहशोरते॥६०॥ कल्याणो मृगो मृग्याः कपोता च कपोतकः एवं सर्वे प्राण
 न्तः संयोगः रसिका नृशं॥ अत्राप्तनोगविनवायेचा त्मेकातराः स्मृताः॥ नवतिथ
 तयस्ते वैसा विद्याचतुराननः॥ शैचेन्द्रः शैलसुतयाः शंकरः सहशोरते॥६०॥

मूढोदैवेन वंचिता॥६२॥ असंसाररसाज्ञास्ते वंचिता वंचनापरेः॥ मधुरालाप
 निपुणैस्तेः प्रती एप्रितारकैः॥६३॥ कज्ञानं कचवैराग्यं वर्तमाने मनो नवे॥ लोनेको
 धेच दुर्धर्षो हेमतिविनाशके॥६४॥ तस्मात्त्वमसि कल्याणिकुरुको तमहाबलं
 शुभं सुराणां जेतारं निशुभं वामहाबलं॥६५॥ आसुता॥ इत्युक्त्वा स्तुतवीजो सौ विररा
 मयुरः सरं श्रुत्वा नहास चामुंडाकाजिकाचां विकातथा॥६६॥ ॥ इति श्री नाग
 वते महापुराणे पंचमस्कंधे सप्तविंशोऽध्यायः॥ २७॥ आसुता॥ ॥ कृत्वा हास्यं ततो दे
 वी तमुवाच विशांपते॥ मेघगंजीरया वाचा युक्ति युक्तमिदं तदा॥१॥ पूर्वमेव मया
 प्रोक्तं मंदात्मन् किं विकल्पसे॥ हतस्यो प्रयथा योग्यं वचनं हितं संयुतं॥२॥ सदृशो
 मम रूपेण बलेन विनवेन च॥ त्रिलोकां यदि कोपि स्यान्न पतिं प्रहृणोम्यहं॥३॥ ब्रू

ना.पं

१०३

हिंशुंनंनिशुंनंचप्रतिज्ञामेपुराकृता॥तस्माद्युधस्वजित्वा मांविवाहंविबल्कुरु॥
त्वंवैतराज्ञयाशासस्तस्यकार्यसिधये॥संग्रामंकरुपातालंगंढवापतितासद॥५
मासउ॥तद्युत्वावचनंदेव्यासदैत्योमर्षयुरितः॥मुमोचतरसावाणान्मिंदेस्यो
परिहारुणात्॥६॥अंबिकाचापनिर्मुक्तैःकणालिष्टैःशिलाशितैः॥देवीबाणा
हतःपापोमूर्छामिपरधोपरि॥७॥पतितेरक्तबीजेतुहाडाकारेमहाननूत॥से
निकाश्रुकश्रुःसर्वेहाहतास्मेतिविब्रुवन्॥८॥ततोबुधारवश्रुत्वाशुभःपरमवारु
णं॥उद्योगं सर्वसैन्यानां दैत्यानामादिदेश॥९॥शुभउ॥निर्यातुदानवाः सर्वकां
बोनाःसर्वलैर्हताः॥अन्येप्यतिबलाःशूराःकालिकेयाविशेषतः॥१०॥मासउ॥
इत्यातप्तंवलंसर्वंछिन्नेनचचतुर्विधं क्लिप्तममराविष्टदेवीसमरमंडले॥११॥तमा

गच्छंतुमालोक्यचंडिकादानवंबलं॥घंटानाहंचकाराश्रुजघणंजयदंसुखं॥१२॥आ
स्वनंशंखनाहंचचक्ररजगदंविंकां॥तेननाहेनसंजाताकालीविस्तारितानना॥
१३॥श्रुत्वातंनितदंधोरंसिंहोदेव्याश्चवाहनं जगज्जसोपिबलवान्जयन्त्य
मद्भुतं॥१४॥तन्निनादमुपश्रुत्यदानवाक्रोधमूर्छिता॥विशिष्टपुण्युधान्सर्व
देवीप्रतिमहाबलाः॥१५॥तस्मिन्नेवायतेयुधेहारुणेलोमहर्षणे॥ब्रह्मादीनांच
देवानांशक्तयश्चंडिकांययुः॥१६॥यस्यदेवस्ययद्रूपंयत्नामयच्चवाहनं॥तारु
करुपास्तदादेव्याप्रययुसमरांगणे॥१७॥ब्रह्माणीवरदारुहमाक्षसूत्रकमं
उत्तु॥आगताब्रह्मणःशक्तिःब्रह्माणीतिप्रतिश्रुता॥१८॥वेष्मवीगरुडगरुडी
शंखचक्रगदाधरा॥यमहस्तासमायातापीतांबरविभूषिता॥१९॥शांकरीच

ना.पं. १०४ दृषाहृदाशंखचक्रगदाधरा ॥ चंद्राधधारिणीदेवीतथाहिवलयाशिवा ॥ १९ ॥ कौ
 मारीमधूराहृदाशक्तिहस्तावरानना ॥ वज्रहस्तातिनूषाद्यासंयामाजिमुखो
 ययु ॥ २२ ॥ याम्यामहिषमारूढादंडहस्ताभयप्रदा ॥ समायाताथसंयामेयम
 रूपाश्रुचिस्मिता ॥ २३ ॥ वाराहीश्रकराकारारूढाघ्रेतामहाभृता ॥ नारसिंही
 नसिंहस्यसदृशंविन्नतीवपु ॥ २४ ॥ तथैववारुणीशक्तिः कौबेरीचमदोक्तदा
 एवंविधास्तदाकाराययुःस्वबलैर्हताः ॥ २५ ॥ आगतास्ताः समालोकदेवीसुद
 मवापहा ॥ स्वस्थामुमुदिरेदेवाहैत्याश्चनयमाययुः ॥ २६ ॥ ताजिःपरिहृतस्तत्रं
 करोलोकशंकरः सतागम्यचसंश्रामेचंडिकामित्युवाच ॥ २७ ॥ इत्यताम
 सुराः शीघ्रं देवानां कार्यसिधये ॥ श्रुतं न चैव निश्रुतं न च वेदान्ते दानवाः स्थिताः

२८ ॥ इत्याहैत्यवलंसर्वं कृत्वा च निजयिं जगत् ॥ स्वानि स्वानि च धिष्म नि समाग
 छंतु शक्तयः ॥ २९ ॥ देवाय सत्तुजः संतु ब्राह्मणाय जने रताः प्राणिनः संतु सं
 तुष्टाः सर्वे स्याद्वरजंगमाः ॥ ३० ॥ शमयातु तथोत्पातास्त यश्च तथा पुनः ॥ घनाः
 काले प्रवर्षंतु कृषिर्वक्रफलास्तथा ॥ ३१ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ एवं ब्रुवति देवैः शं करो रि
 नयंकर ॥ चंडिकायाः शरीरात्तु निगतिराक्तिरद्भुता ॥ ३२ ॥ नीषणातिप्रचंडा च शि
 वाशतानि नास्ति ॥ घोररूपाथपंचास्यमित्युवाह सन्निवः ॥ ३३ ॥ देवदेव व्रजाश्रु
 तं देवानां मधिपं प्रति ॥ हतत्वं कुरु कामारे ब्रूहि श्रुतं स्मराकलं ॥ निश्रुतं च मये
 सिक्तं वचनात्ममशंकरं ॥ मुक्तात्रिविष्टपं यातु यूयं गच्छतु माश्रु वै ॥ ३४ ॥ देवाः स
 र्वे सुखं यांतु तुराषाड्स्वामनं श्रुतं ॥ प्राप्ते तु त्रिदिवस्थानं यज्ञजागांश्च देवता ॥ ३५ ॥

जा.पं.

१०५

देवदेवव्रजाश्रुतंदैत्यानामधिपंप्रति॥ इतत्वंकुरुकामारेब्रह्मिष्ठंनमंराकुलं॥३४
निष्ठुंनंचमहोष्पिकंवचनान्ममरांकरं मुक्तात्रिविष्टपंपातुयूयंगलुतुमाश्रुवे॥३५
देवाःस्वर्गसुखपांतुतुरायाडस्वासनंशुभं॥ प्राप्नोतुत्रिदिवंस्थानंयज्ञज्ञागांश्चदेव
ता॥३६॥ जीवितेछायुष्माकंयदिकालंमहत्तरं तद्दिगलुतुतरसायातालेयवदा
नवाः॥३७॥ अथवाबलमास्थाययुधेछामरणायचेत्॥ तदागलुतुतप्यंतुमहि
वाःपिशितेनवः॥३८॥ ॥आसउ॥ ॥तकुत्वावचनंतस्याःशूलपाणित्वरान्वि
तः॥ गत्वाइंदैत्यराजानंशुभंनंसदसिसंस्थितं॥३९॥ ॥शिवउ॥ ॥राजनरूतोहमं
बायास्त्रिपुरंतकरोहरः॥ त्वत्सकाशमिश्रायातोहितंकर्तुंतिवासिनं॥ तत्कास्वर्गं
तथान्मिधूयंगलुतुसत्वरं॥ संग्रामेवोहनिष्पामिसवनिवाहमाश्रुवे॥४०॥

आसउ॥ इतितस्यवचःश्रुत्वाशंकरस्यचदानवा॥ वनूवुःक्रोधयुक्तास्तेप्रयाया
ताश्चशूलनृत्॥४१॥ ययासौप्रेरितःशंभूतित्वेदानवान्प्रति॥ शिवहृतीतिवि
ख्याताःजातात्रिभुवनेखिले॥४२॥ तेपिश्रुत्वावचोदेव्याःशंकरोक्तंसुडकरांमु
धायनिर्यधुशीघ्रंशिताःशस्त्रपाणयः॥४३॥ तरसारणमागत्यचंडिकांप्र
तिदानवाः॥ ववर्षुःशरजालानिरोषयुक्तासमंततः॥४४॥ देवीचिह्नेदतरसा
बाणैःशस्त्राण्येनकशः॥ निर्जघानशरैस्तीक्ष्णैःकर्णकृष्टैःशिलाशितैः॥
४५॥ कालिकाशूलपातैस्तान्नादाशक्तिविरारितान् कुर्वतीव्यचरतत्रनलयं
तीचदानवान्॥४६॥ कमंडलुजलाळेकगताप्राणात्महावलात्॥ ब्राह्मणीचा
करोत्तत्रदानवान्समरांगण॥४७॥ माहेश्वरीदृषारूढात्रिशूलेनातिरंहेसा॥

जा.पं. जघानदानवान्मंखेपातयामास नूतले ॥ ५० ॥ वैष्णवीचक्रघातेनगंशपातेनवा
 १०६ न् ॥ गतपाणान्चकारोश्चोन्नमांगविवर्जितान् ॥ ५१ ॥ ऐंशीवज्रप्रहारेणपात
 यामास नूतले ऐरावणकरायातपीडितान्दैत्यपुंगवान् ॥ ५२ ॥ वाराहीतुं
 उधातेनहंष्ट्राग्रेधातनेनच ॥ जघानक्रोधनेयुक्ताशतशोदैत्यदानवान् ॥ ५३ ॥
 नारसिंहीनखैस्तीक्ष्णैर्दारितान्दैत्यपुंगवान् ॥ नक्षयंतीचचारशुननाहवमु
 ऊर्मुक्रुः ॥ ५४ ॥ शिवहृतीसाहसैः पातयामास नूतले ॥ तांश्चखाद्यच
 मुंडाकालिकाचत्वरान्विताः ॥ ५५ ॥ शिवसंस्थाचकौमारीकणकिष्टैः शिनी
 मुखैः निजघानरणेशत्रूनदेवानांचहितायवै ॥ ५६ ॥ वारुणीपाशसंब
 धान्दैत्यान्समरमस्तके पातयामास नूदृष्टेस्तृत्तितान्गतजीवितान् ॥ ५७

एवंमातृगणोजीवन्नतिवीर्यमिहान्वितं मर्दितं दानवसेन्यं पलायनपरंत्यनू
 त् ॥ ५८ ॥ बुवारवस्तुसुमहान् नूतन्नबलाएव ॥ पुष्पवृष्टिततो देवाश्चक्रुर्देवा
 गणोपरि ॥ ५९ ॥ तद्धृत्वा निनंदधोरंजयशहं च दानव ॥ रक्तबीजश्चुकोपाशु
 दह्मदैत्यान्पलायनः ॥ ६० ॥ गर्जमानास्तथा देवान्वीक्ष्यदैत्यो महाबलः रक्त
 बीजोस्तुतेजस्वीरणमभ्याययौतदा ॥ ६१ ॥ सायुधोरथसंविष्टः कर्वताशह
 मद्भुतं ॥ आजगामतदा देवांक्रोधरक्तक्षणे सुरा ॥ ६२ ॥ ॥ इति श्रीजागवतेम
 हापुराणे पंचमस्कंधे रक्तबीजसंग्रामे अष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥ ॥ आसता ॥
 वरदानमिदं तस्य दानवस्य शिवापितं ॥ अत्युत्तमं रंराज नृशृणु तत्प्रब्रवीम्यहं
 २९ ॥ तस्य देहाश्च विंड्यदापतति नूतले ॥ समुत्पतंति दैतेया तद्रूपान्मरुतः

ना.पं.

१०९

माः॥१॥ असंख्याता महावीर्यदिनवारक्तसंनवाः॥ प्रनवंवितिरूपेण हस्तोत्प
लुप्तोवरः॥३॥ सतेनवरदानेन दर्पितः क्रोधसंयुतः अग्न्याग्नरसांसंखेहं
तुदेवी सकालिकां॥४॥ सदृष्टा वैष्णवीशक्तिं गरुडीष्टसंस्थितां शक्तमानया
नदैत्यैस्तं च कमललोचनां॥५॥ गदयावारयामास शक्तिं साशक्तिसंयुता
अताडयच्च चक्रेण रक्तबीजं महासुरं॥६॥ रथांगादेतदेहावुवकसुखावशोणि
तं क्वाहतगिरेः शृंगान्निर्जराश्वगैरिकात्॥७॥ यत्रयत्र तदा नृमौपतितारक्त
विंदव॥ समुन्नतकाराः पुरुषाश्च सहस्रशः ऐंशा एव ततो वेगात् क्षत्रेणाग्नि
जधानतं॥ रक्तबीजं कुधावीष्टनिःससारचशोणितं॥८॥ ततस्तस्माद्द्वानवाजा
तारक्तबीजाद्यनेकशः॥ तदीयाश्चितराकाराः सायुधायुधदुर्ग १० ब्रह्माणीब्रह्म

दंडेन कुपिता त्वहनदृशं॥ मादेश्वरी त्रिशूलेन दारयामास दानवं ११ नारसिं
हीनखात्रेण तं विव्याध च महासुरं॥ अदनतुंडया तेन कुधा तं राक्षसाधमं॥१२
कौमारी च तथा शक्तावक्षस्य ताडयदृशं सोपिकुधोशराघातैः
॥१३॥ गदाशक्तिप्रहारेण कृत्वा खंडं पृथक् पृथक्॥ शक्तैश्चैते शराया
तैर्विव्याधातिप्रकोपिता॥१४॥ तस्य शस्त्राणि विच्छेदचडिका स्वशरैः सितैः॥
जधानात्यैश्च विशिखैस्तं कुपितानृशं १५ तस्य देहास्तु शुश्राव रुधिरं वक्र
धातुयत्॥ सन्नधैः सायुधैः कामं कर्तुं युधि मद्रुतं॥१६॥ प्रहरंतश्चतान् दृष्ट्वा
रक्तबीजा ननेकशः॥ नयनीता सुरास्तत्र विषणा शोककरिणि॥१७॥ कथमद्य ह
यंदैत्यागमिष्यंति सहस्रशः॥ महाकाया महावीर्यदिनवारक्तसंनवाः॥१८॥ एकै

ना. पं. वचंडिका कामंतथा कामंचमातरः॥ एतानिदनिवाः सर्वजेतव्या कष्टमेव तत्तत्॥ २०॥ शुं
 १०८ नोवाथनिशुं नोवासहसावलसंवृतः॥ आगमिष्यति संग्रामेततः किं स्याद्दहो न
 यं॥ २१॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ चामुंडे कुरुविस्तीर्णं विदुर्न त्वरिता द्रुतं मल्लस्त्रघातसंनू
 तरुधिरं पिवसत्वरः॥ २२॥ न हं कुरु सुसंनूतान् दानवानद्य कामतः॥ इति
 प्यामिशरैस्तीक्ष्णैर्गदासिमुशरैस्तथा॥ २३॥ तथा कुरु विरागलास्ये पानंत
 द्रुधिरस्य च॥ विंडमात्रं यथा नूत्येन पतत्यपि सांघ्रतं॥ २४॥ न ह्यमाणास्त्व
 या दैत्या न चोत्सृज्यंति चापरे॥ एवमेवाक्षयं नूनं न विष्यंति न चान्यथा॥ २५॥
 शातयिष्याम्यहं कामं त्वमसि सत्वरारिपूना॥ पिवती क्षतजः सर्वघातमानारि सं
 क्षये॥ २६॥ इत्यदित्यक्षयंदत्वा राजं सुरालयं॥ इक्षयमुस्थिरं सर्वगमिष्यामि य

थासुखं॥ २७॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्तां विक्रियां देवी चामुंडा चंडविक्रमा॥ पपौ चक्षत
 जं सर्वरक्तबीजशरीरज॥ २८॥ अंबिका तं जघाना शुखं जे न मुशालेन च॥ च
 खाद देहशकलान् चामुंडा तान् कुरोदरी॥ २९॥ सोपि कुधोगराघातो चामुं
 डां समताडयन् तथा पिचपपावाशुक्षतजं तमनक्षयत्॥ ३०॥ येनैरुधि
 रजाः कुरारक्तबीजमहाबलाः तेपि निपातिताः सर्वे नक्षिता गतशोणिताः
 ३१॥ कृत्रिमाभक्षिताः सर्वयस्तु स्वानाविकोऽसुराः॥ सोपि निपातितो हत्वा ख
 जेनातिविकंपिता ३२ रक्तबीज इते शैरेये चान्ये दानवारणे पनायनंततः
 कृत्वा गतास्ते नयकं पिता॥ ३३॥ इह तेति ब्रुवतस्ते शुं न प्रोचतु विकला॥ रु
 धिरारक्तदेहाश्च विगतास्त्राविचेतसः॥ ३४॥ राजन् विकयारक्तबीजो सौ वि

मा. पं.

१०९

निपातितं॥ चामुंडातस्य देहात्तु पथौ सर्वं च शोणितं॥ ३६॥ ये चान्ये दानवाः शू-
रा वा इनेनातिरंहसा सिंहेन निहताः सर्वे कान्या च न क्षिता परो॥ ३७॥ वयं त्वां क-
थयितुं राजन् आगता युधे चेष्टितं॥ चरितं च तथा देव्याः संग्रामे परमाद्भुतं॥ ३८॥
अजेयं महाराज सर्वथा दैत्य दानवैः॥ गंधर्वा सुरयक्षैश्च पन्नगै रगराक्षसै-
ः॥ ३९॥ अन्त्यास्तत्र गता देव्यं शत्रुमुखा नृशं॥ युध्यमाना महाराज वा इने-
रा युधैर्युता॥ ४०॥ तानिः सर्वं हतं सैन्यं दानवा रायुधैः॥ रक्तबीजोऽपि राजेन्द्र-
सा विनिपातितः॥ ४१॥ एकापि उः सप्त देवी किंपुनस्तानि रन्विताः सिंहोऽपि इति
संग्रामे रक्षसानामित प्रभः॥ ४२॥ अतो विचार्य सचिवैर्भूयैः कृतं दिधीयतां न वैर-
मनया युक्तं संधिरेव सुखप्रदं॥ ४३॥ आश्चर्यमेतदस्मिन् यत्नारी हंति राक्षसान्

रक्तबीजोऽपि निहतः पीतस्यातिशोणितं॥ ४४॥ अन्येऽपि पातिता दैत्याः संग्रामे
विकयान् प चामुंडायाश्च मांसं वै न क्षितं सकलं रणे॥ ४५॥ वरं पाताल गम-
नं तस्याः सेवा यवा तदा॥ संग्रामं वाम महाराज कार्यमिं कथा सह॥ ४६॥ न नारी
प्राकृता तेषां देवकायार्थि साधनी॥ मायेयं परमा देवी सिंहस्योपरि संस्थिता
४७॥ आस उ॥ इति तेषां वचस्तथ्यं श्रुत्वा कालविमोहितः मुमूर्षुः प्रत्युवाचे हं
शृं न प्रस्फुरिता धरः॥ ४८॥ ॥ संजय उ॥ ॥ देवी गच्छतु पातालं शरणं वानभा-
तुराः॥ इति व्याम्य ह मध्ये वतांतां ताश्च समुद्यतः॥ ४९॥ जित्वा सर्वान् सुरातानौ
कृत्वा राज्यं सुराज्ये॥ — — — — — द्विप्रः पातालं प्रविवेश ह॥ ५०॥ निहत्य
पार्षदं स वान् रक्तबीजमुखान् रणे॥ प्राणप्राणमगच्छामि रथा हूहो

ना. घं. ११० रणाजिरे ॥ ५१ ॥ इत्वातामागमिष्यामिनागमिष्याम्यतो न्यथा ॥ त्वंतु सेनायुतो
 वीरपाक्षिग्राहो नवस्वमे ॥ ५२ ॥ प्राणात्राणायगच्छामिहितस्वविपुलं यशः प्र
 रणत्वं निवायं वै प्राणिनां कालकल्पितं ॥ ५३ ॥ तद्भयाज्जन्मनोपात्रं त्यजेयं य
 राडुर्जनं ॥ निष्ठुना हंगमिष्यामिरथारूढोरणाजिरे ॥ ५४ ॥ इत्वातामागमि
 ष्यामिनागमिष्याम्यतो न्यथा ॥ ५५ ॥ त्वंतु सेनायुतो वीरपाक्षिग्राहो नवस्वमे ॥
 तरसातांशैस्तीक्ष्णैर्नयिष्यामियमालयं ॥ निष्ठुन्नजवाच ॥ अहमद्यहनिष्यामि
 गत्वा उष्ट्रां च कालिकां ॥ आगमिष्याम्यहं शीघ्रगृहीतातामयां विकां ॥ ५६ ॥ अवि
 ताकुरु राजेन्द्र वराकेयास्तुकारणे ॥ केषावा नाकमेवाङ्गं यं विश्ववशं करं ॥ ५७
 त्यक्त्वा त्रिं विपुलां भ्रातृन् त्वनो गाननुत्तमान् ॥ आनयिष्याम्यहं कामं मानिनां

मानसं युतां ॥ ५८ ॥ मयितिष्ठति ते राजन् न युक्तं गमनं रणे ॥ गत्वा ह मानयिष्या
 मितवार्थं वै जययिष्यामि ॥ ५९ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्युक्त्वा तं — — — न्वलगर्वितः । र
 थमास्थाय विपुलं सन्नधः सबलावृतः ॥ ५९ ॥ जगाम नगरं तूष्णीं संगरे कृतमंग
 लः ॥ संस्तुतो बंदि सूनैश्च सायुधः सपरिस्करः ॥ ६० ॥ इति श्री भागवते महापु
 रणे पंचमस्कंधे देवी माहात्म्ये एकोत्तमोऽध्यायः ॥ २९ ॥ व्यास उवाच ॥ निष्ठुन्नो
 निश्चयं कृत्वा मरणाय जयाय वा ॥ सोद्यमः सबलः शूरो रणे देवीमुपाययौ ॥
 १ ॥ तत्राजगाम शुभोऽपि स्वबलेन समावृतः ॥ प्रेक्षको नूतनो राजा संग्रामरस
 पंडिता ॥ २ ॥ गगने संस्थिता देवास्तदा न्नपटलावृताः ॥ दिदृक्षुस्तु संग्रामं स
 शयक्षगणास्तथा ॥ ३ ॥ निष्ठुन्नो धरणे गत्वा धनुराशयशार्ङ्गं ॥ चकार शरह

ना.पं. १११ हिंसः जीषयन् जगदंबिकां ॥ ४॥ मुंचंतं शरजालानि निशुं संचंडिकारणे ॥ वी
 सायधनुः श्रेष्ठं जहा समुच्चरं मुकुः ॥ ५॥ उवाच कालिका देवी पश्य मूर्ध्नि मे
 तयो ॥ मरणायैवागतौ कामं मयि पमिदाधुना ॥ ६॥ दृष्ट्वा दैत्यवधं घोरं रक्तवा
 जात्ययंतथा ॥ जथाशक्नु कुरु तत्त्वि तौ मोहितौ सुरमायया ॥ ७॥ आशावलव
 ती त्वेषानजहाति नरं कचिन् ॥ नयं हतवजं नष्टं गतपक्षं विचेतसं ॥ ८॥ आ
 शापाशनिबधौ दौ युधाय समुपागतौ ॥ निहंत्यौ मया कामं रणे शुं नति
 शुं नको ॥ ९॥ आसन्नमरणावेतौ संप्राप्तौ देवमोहितौ ॥ पश्यतां सर्वदेवानां
 हनिष्याम्यहमाशुवै ॥ १०॥ व्यास उ ॥ इत्युक्त्वा कालिकां चंडीकण्ठिदृशरोक्ता
 रैः ॥ हृदतयोः परस्परं युधं वनूवाति नयानकं ॥ ११॥ केशरी केशबालानि

धुन्वानः सैन्यसागरं ॥ गाह्यामासवलवान् सरसीवारणायथा ॥ १३॥ नखैर्दंति
 र्भमदीजौ दानवान् पुरुतः स्थितान् ॥ चरवाहश्च विशीरं गिन् गजानि वमरो
 क्टान् ॥ १४॥ एवं विमथ्यमाने तु सैन्ये केसरिणा तदा ॥ अमधावन्ति शुं नोथवि
 रुष्टका मुकेः ॥ १५॥ अन्ये पिङ्गधा दैते मंशदेवी हंतुमुपाययुः ॥ सदृष्टं तव सना
 रक्तनेत्रा त्वनेकराः ॥ १६॥ तत्राजगाम तरसा शुं नः सैन्यसमाहतः ॥ निहत्य का
 लिकां कोपात् गृहीतुं जगदंबिकां ॥ १७॥ तत्रागत्य दृष्ट्वा जिह्वं बिकां च पुरा श्रु
 तौ ॥ रौद्रसंयुतां कांतां शृंगाराना समिश्रितां ॥ १८॥ तां वीक्ष्य विपुला पांगी
 त्रैलोक्यवरसुंदरी ॥ सुचारुनयनारम्यां क्रोधरक्तेक्षणं तथा ॥ १९॥ विवाहे छां
 परित्यज्य यात्रां दूरतस्तथा ॥ मरणनिश्चयं कृत्वा तस्या वाहितका मुकः ॥ २०

भा. पं. तं दृष्टान्नवं देवी स्मितपूर्वमिदं वचः ॥ वनाधेष्ट एव तां तेषां दैत्यानां रयामस्तके
 २१ ॥ गच्छधं पामरा कामं पाता नं वाजला एव ॥ जीविताशां स्थिरां कृत्वा सत्कात्रे
 २२ वायुधानि च ॥ २२ ॥ अथ वामस्तुरां धातुत प्राणारणा जिरे ॥ प्राप्य स्वर्गधुरं
 सर्वं क्रीडंतु विगतज्वरा ॥ २३ ॥ कातरत्वं च शूरत्वं न न कृते व सर्वथा हृदाम्न
 यशानं वेधातु सर्वे धिया सुखं ॥ २४ ॥ व्यास उवाच ॥ इत्याकर्षवचस्तस्या निशुं नो
 महर्गवितः ॥ निशितं रवद्गमा राय चर्म चैवाष्ट चंद्रकं ॥ २५ ॥ धावमानस्तुतर
 साविना सिंहं महोत्कटं ॥ जघानानि वलान्मूर्ध्नि त्रामय जगदां विका ॥ २६ ॥ त
 तो देवी स्वर्गदया वंचयित्वा सिपात नं ॥ ताडयामास तं बाहो मूले परशुना तदा
 २७ ॥ रवद्गेन निहतः सोऽपि वारु मूले महाबलः ॥ संस्थमवेदना नू योजघान च

डिकां तदा ॥ २८ ॥ सापिघंटास्वनं द्यौरं च कारत्तय हं नृशं ॥ पयौ पुनः पुनः पांन
 निशुं नं हंतुमिच्छति ॥ २९ ॥ एवं परस्परं युधं व नू वाति नय प्रदं ॥ देवानां दान
 वानां च मुनीनां चावितात्मनां ॥ ३० ॥ पलाहाः पक्षिणः क्रूराः सारमेयाश्च जंबु
 काः ॥ ननृतुश्चाति संतुष्टाः गृध्राः कंश्च वायसाः ॥ ३१ ॥ राण नू नति नू पिष्टाः प
 तिता सुरवर्षकैः ॥ रुधिरश्चावसंयुक्ता गजान्श्च देह संकुला ॥ ३२ ॥ पतिता नू द
 नवान् दृष्ट्वा निशुं नोति रुषा न्वितः ॥ प्रययौ चंडिके तू एंगिरा मा राय दारुणा ॥
 ३३ ॥ सिंह जघान गदयामास सस्रस्रं सत्तके महर्गवितः ॥ प्रहृत्य च स्मितं कृत्वा
 पुनर्देवी मताडयत् ॥ ३४ ॥ सापितं कृपिता तीव निशुं न पुरतः स्थितं ॥ प्रहरंतं
 समीक्षा य देवी विचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ तिष्ठ मंदमते तावत्तया वत्त रवद्गमिद

ना.पं.

११३

तव॥ श्रीवाद्यां प्रेरया मास्यगंतासियमसादनं॥३६॥ ॥ असाउवाच॥ इत्युक्तां त
रसादेवी प्रसायस्व इमाहितं॥ चिह्नेदमस्तकं तस्य निश्चुं नस्याश्चुवेस्त्रवी॥३७॥ सति
नमस्तको देव्या कबंधाती वदारुणः॥ वन्नामच गदायाणि स्वासय न देवता ग
णान्॥३८॥ देवी तस्य शितैर्वाणैश्चिह्नेदचरणैः करैः पपातो व्यतितः पापोगता
सुः पर्वतोपमः॥३९॥ तस्मिन्निपतिते दैत्ये निश्चुं नेत्री मविक्रमे॥ हाहाकारो
महानासीत्तस्यै नयकं पिते॥४०॥ त्यक्त्वा युधानि सर्वाणि सैनिकाः सतजाः
पुताः जग्मुर्बुवारवं सर्वैः कुर्वणा राजमंदिरे॥४१॥ तानात्र मंतः संप्रेक्ष्य चुं नः
शत्रुनिषूदनः पप्रच्छ कनिष्ठुं नो सौ कथं नयाः पलायिताः ४२ तच्छ्रुत्वा वचनं रा
जले प्रोचुः प्रणताः नृशं॥ राजन् ते निहतो न्ना ताशे ते समरमूर्धनि॥ ४३॥

तयानिपातिताः शूराः ये च तेऽप्यनुजानुगाः॥ वयं तां कथयितुं सर्वं रितांतं समुपा
गताः॥४४॥ निश्चुं नो निहतस्तत्र कामचंडिकया धुना॥ न हि युधस्य काजो धृतव
राज नृणां गणे॥४५॥ ताना रूपधराती वमायामूलविशारदा॥ विचित्रभूषणा
देवी सर्वयुधधरा शुभा॥४६॥ अंतस्त्रिस्थिता देवास्तां स्तुवंत्यकतो जया॥ कृत
कार्या च कुर्वणा वैष्णवी परमाद्भुता॥४७॥ देवकार्यं समुद्दिश्य काप्ययं परमां
गता॥ इंतुं दैत्यं कुलं नूनं प्राप्तेति परिचिंतय॥४८॥ नैषा प्राकृता पोषैव देवी
शक्तिरनुव्रमा॥ अचिंत्यचरिता कापि दुर्ज्ञेया देवतैरपि॥४९॥ गहनागुरच
रिता काला रात्री रिवापरा॥ अपारा पारणा पूर्णा सर्वलक्षण संयुता॥५०॥
अत्यक्षेण च दृष्टं तथैवानुमितिः कृता॥ नातनै विजयो राजन् विमृष्य कुरु

ना.घं. संगरां॥५१॥ पलायनं परोधर्मसर्वथा देहसंज्ञां॥ रहिते किंचिदेहेस्मिकालेस्मि
 १२४ मुखतां गते॥५२॥ संग्रामे विजयो राजन न विताते न संशयः॥ कालः करोति व
 लितं समये निर्वलं क्वचित्॥५३॥ तं पुनः सबलं कृत्वा जया यो मरुधाति हि॥ हा
 तारं याचकं कालः करोति समये क्वचित्॥५४॥ निस्तु कंधनदा तारं करोति सम
 यांतरे॥ विष्णुः कालवशे नूतं ब्रह्मा पारवती पति॥५५॥ इन्द्राद्या निर्जराः सर्वे
 काल एव प्रभुः स्वयं॥ तस्मात्कालं प्रतीक्षस्व विपरीतं तवाधुना॥५६॥ सन्मुखं
 देवतानां च देत्यानां नाश हेतुकं॥ एका एव गतिर्नास्तिका स किल नृपते॥
 ५७॥ नाना रूपधरः सोऽस्ति ज्ञातव्यतस्य चेष्टितं॥ कदाचि संभवो नृणां कदाचित् स
 लयस्तथा॥५८॥ उत्पत्तिहेतुः कालो न्यः स यहेतुस्तथा परः॥ प्रससंते महा रा

जदेवाः सर्वे सवासवाः॥५९॥ कदा ते कृताः कामं कालेन सन्मुखेन च॥ ते नै
 व विमुखेनाद्य बलिनो बलया सुराः॥६०॥ निहतानि तौ हे कालः करोति च शु
 नाशु नं॥ नैवात्र कारणां काली नैव देवाः सवासवाः॥६१॥ यथा तेरो च ते राजन
 यथा कुरु विमृश्य च॥ कालो यं नाश हेतुस्ते दानवानां तथा पुनः॥६२॥ त्वय्य
 तो गतः रात्रौ नमः संखे निरायुधः॥ तथा विष्णुस्तथा रुद्रो वरुणो धनशायम
 ॥६३॥ तथा त्वमपि राजे इवीक्ष्य कालबलं महत्॥ पातालं गच्छतरसा जीव
 न्न न इमवाप्समि॥६४॥ मृते त्वयि महाराज रात्रवस्ते सुदान्विताः॥ मंगला
 नि प्रगायन्तो विहरिष्यति सर्वतः॥६५॥ ॥ इति श्री नागवत्से महापुराणे देवी
 माहात्म्ये पंचमस्कंधे त्रिंशोऽध्यायः॥३०॥ व्यास उ॥ ॥ इति तेषां वचः क

ना.पं. ११५ त्वांशुं नोदैत्यपतिस्तदा ॥ उवाच सैनिकानां शुकोपाकृतिलोचनः ॥ १ ॥ शुं
 नउ ॥ आत्माः किं ब्रूतुं वचिं कृत्वा जीवितुमुर्हते ॥ निरुत्य सचिवान् नृणां तन्नि
 र्जो विचरामि किं ॥ २ ॥ कालः कर्ता शुभानां वा शुभानां बलवत्तरैः ॥ काचिंताम
 मड्वारैतस्मिन्नीरो यरूपके ॥ ३ ॥ यद्भवतु तद्भवतु यत्करोति करोतु तत् ॥ न मे
 चिंता स्ति कृत्वा पिमरणा जीवनात्तथा ॥ ४ ॥ सकालोप्यन्यथा कर्तुं नाविनो नेश
 ते किल ॥ न वर्षति च यर्जन्योऽश्रावणे मासि सर्वथा ॥ ५ ॥ कदाचिन्मागर्गिषे वा पो
 षे मात्रेथ फाल्गुने ॥ अकाले वर्षति वा शुक्लकालस्य किं बलं तदा ॥ ६ ॥ कालो निमि
 त्तमात्रं तु देवं हि बलवत्तरं ॥ दैवेन निर्मितं सर्वं नान्यथा नवतीतदः ॥ ७ ॥ दैवमेव
 परं मन्ये धिक् पौरुषमनर्थकं ॥ जेता यः सर्वदेवानां निश्चिं नोप्यतया हतः ॥ ८ ॥ रक्त

बीजो महाशूरः सोऽपि नाशो गतो यदा ॥ तदा हं कीर्त्तिमुत्सृज्य जीविनां शं करोमि
 किं ॥ ९ ॥ प्राप्ते काले स्वयं ब्रह्मा परार्धिद्वयसंमिते ॥ निधनं याति तरसा जगत्क
 र्त्तस्वयं प्रभुः ॥ १० ॥ तथैव हि गुणे काले शंकरः शंतिमेति च ॥ तथैव हि गुणे वि
 क्षुम्भरेणा यो यकल्यते ॥ ११ ॥ चतुर्युगमहस्त्रे तु ब्रह्मणो दिवसे किल ॥ पतंति म
 नवः पंचनवचैश्च शस्तथा पुनः ॥ १२ ॥ काचिंतामरणे मृदाः निश्चले दैवनिर्मिते ॥ मही
 महीधराणां च नाशः सूर्यशशांकयोः ॥ १३ ॥ जातस्य हि ध्रुवं मृत्युध्रुवं जन्ममृतस्य च
 अर्धवेस्मिन् शरीरे तु रक्षणाय शशाः स्थिरं १४ रथं मे कल्पतां श्रीधंगमिष्यामि र
 णाजिरे जयो वामरणं वापि नवत्वद्यैव सांप्रतं ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा सैनिकान् शुं नो रथमा
 स्थाय सत्वरः ॥ प्रथया वं बिकायत्र संस्थिता हिमालये ॥ १६ ॥ सैन्यं प्रचलितं तत्सं

ना.पं.

११६

गेतत्रचतुर्विधं॥ इत्थश्चरथपादातिसंयुतं ब्रूसायुधं॥१७॥ तत्रगत्वाचक्षुं
जः संस्थितां जगदां विकां॥ त्रैलोक्यमोहिनीकातामपश्यस्मिंदमास्थितां॥१८॥
सर्वान्नरणनृपाणां सर्वलोकसंयुतां॥ स्तूयमानां सुरैः स्वस्थैर्गंधैर्वैद्यैश्चकिंचित्॥१९॥
पुष्पैः सुपूजमानां श्वमंदारः पादयोद्भवैः॥ ऊर्वाणि शंखनिफादिंदं दानादमनोह
रं॥२०॥ दृष्ट्वा तं मोहमगमच्छं नुः कामविमोहितः॥ पंचबाणहतः काममनसा स
मचिंतयत्॥२१॥ सुकमारतितनूंगी सद्यप्रकटयोवना॥ चित्रमेतदसौ बाला
कामनावविवर्जिताः॥२२॥ कामकातासमारूपे सर्वलक्षणलक्षिता॥ अविका
राकिमेतन्नुघ्नति सर्वास्मिहावलान्॥२३॥ किमुपायो म्यद्येनमेव शगातवेत्॥
मंत्रायंत्रादराज्ञासाधनैनातियंत्रिता॥२४॥ सर्वमंत्रमयीत्येषामोहिनीम

रगर्विता॥ लब्धलसाकथं मे स्याद्दृश्यां वरवर्णिनी॥२५॥ पातालगमनं मेघ
नयुक्तं समरांगणात्॥ सामहानविज्ञेदैश्चनेयं साध्यामहाबला॥२६॥ किंक
रोमिकगुह्यामि विषमं समुपस्थिते॥ मरणं नोत्रमंतव्यस्त्रीकृतयशनाशक
त्॥२७॥ मरणं नृपिनिः प्रोक्तं संगरे मंगलास्पदं॥ यत्र त्रपमानवलयोयुध्यत
युध्यतः किला॥२८॥ प्राप्नोयं देवरचितानारी नरशातोत्रमा नाशायाम्भक्तु
लायेह सर्वथातिवजाबला॥२९॥ वृथा किं सामवाक्यानि सांप्रतं ब्रवीम्यहं
इदनायागतात्येषा किंतु साम्राप्तिरसीदति॥३०॥ नहर्नैश्चालितुं योग्यानां
नास्तत्र बुद्धिता॥ नेदं लुविफलाः कामं सर्वदेववशानुगा॥३१॥ सर्वथाम
रां प्रेयो न संग्रामात्पलायनां॥ जयोवा मरणं वाद्यनवते वंस्थिरोत्तवं॥३२॥

भा.पं.

११७

सउवाच॥ ॥ शतिसंचित्यमनसाश्रुनः सत्वाश्रितो नवत् ॥ मुधयमुस्थिरो नूत्वा
तामुवाचपुरस्थितां ॥ ३४ ॥ कामं युध्यस्वकांते दृष्ट्वा यंते परिश्रमः ॥ मूर्षासिकिल
नारीणां नायं धर्मः कदाचन ॥ ३५ ॥ नारीणां लोचने वाणाः क्षुबो वेवशासतं ॥ रावा
न्यानि च शस्त्राणि पुमान् लक्षं विचक्षणः ॥ ३६ ॥ सन्नाहश्चांगरोगोत्ररथश्चापिमनो
रथः ॥ तूणस्तारुण्यमतुलं हस्तीमानमहोत्तरः ॥ ३७ ॥ मंदप्रलपितं नेरीचाक्षेनाय
कदाचन युध्यमाना वरनारी कर्कशो वाग्निहृत्पते ॥ ३८ ॥ अन्यास्वधारणां स्त्रीणां वि
उंदनमशंसकं जजैव नृषाणां कांतेन च धायं कदाचन ॥ ३९ ॥ स्तनौ स्तंगोपनीयो वै
कथं धनु रमर्षणे ॥ किं मंदगमनं नृषागदामादाय धावनं ॥ ४० ॥ बुद्धिराकर्णिका
नेत्रचासुंडा परनायका ॥ चडिकामंत्रमध्यस्थालालने सुस्वराशिवा ॥ ४१ ॥ बार्ह

मृगारजस्तेवाहतं जलजस्य यत् ॥ वीणावाहं परित्यज्य घंटा नादं करोषियत् ॥ ४२ ॥ रूप
योवनयोः सर्वविरोधि वरवर्णिनी ॥ यदिते संगरे ह्यस्त्रिकरूपा न वनामिनि ॥ ४३ ॥
लंबोष्ठी कुनपी कुराधां सवर्णा विलोचना ॥ लंबपादा कुदंती च मां जारनयना क
तिः ॥ ४४ ॥ इदं रूपमास्थाय तिष्ठ युधे स्थिरान्व ॥ कर्कशं वचनं ब्रूहि ततो युधक
रोम्पहं ॥ ४५ ॥ इदं शी सुहृती दह्मनमोपाणिः प्रसीदति ॥ इतुं त्वामृगशावात्ती का
मकां तोपमामृधे ॥ ४६ ॥ व्यास उ ॥ इति ब्रूवाणं कामान्वी ह्यतं जगदं विका ॥ स्मि
तपूर्वमिदं वाक्यमुवाच नारतो नम ॥ ४७ ॥ श्रीदेव्युवाच ॥ किं विषीदसि मं हात्मन्
कामब्राणविमोहितः प्रेक्षका इं स्थिता कामना हं त्वां योधुमुसहे ॥ ४८ ॥ चामु
डाया वाक्कमते न वयोपेरणांगणे ॥ प्रहरत्यथा कामना हत्वा योधुमुसहे ॥ ४९ ॥

भा.पं.

११८

चासुंडयावाक्रमतेतवयोगैरणंगणे॥प्रहरस्वयथाकामंनाहत्वायोधुधुम
हे॥५०॥इत्युक्त्वाकालिकांप्राहदेवीमधुरयागिरा॥जत्वेनंकालिकेकरेकरूप
प्रियमाधवा॥५१॥॥वासजवाच॥॥इत्युक्त्वाकालिकाकालप्रेरिताकालरूपि
णी॥गदांप्रगल्भतरसाययावाजौकृतोद्यमा॥५२॥तयोःपरस्परंयुधंवनवा
तिन्नयानकं पश्यतांसर्वदेवानामुनीनांचमहात्मनां॥५३॥गदामुद्यम्यसुं
नोथजंघातकालिकारणे॥कालिकादैत्यराजानंगदयात्पहनन्त॥५४॥वनं
जास्यरथंचंडीगदयाकनकोज्वलं॥खरानहत्वाजघानाशुदारुकंदारुणसूरा
५५॥सपदातिगहिंगुर्वसमाहायकृधान्वितःकालिकांनुजयोर्मध्येप्रहसन्नह
नन्नदा॥५६॥वंचयित्वागदापातंखड्गमाहायसत्वरं॥चिह्नेदास्यनुजंसव्यंसायु

धंचंदनार्चितं॥५७॥सल्लिन्नवाक्कविरिथोगंदापाणिःपरिभुत॥रुधिरेणसमागम्यका
लिकामहनन्नदा॥५८॥कालीचकरवानेननुजंतस्याथदक्षिणं॥चिह्नेदप्रहसनुग्र
सगहंकिलसांगहं॥५९॥कर्तुंपादाप्रहारंसकृपितःप्रययौजवात्॥कालिचिह्ने
दचरणोरखड्गेनास्यत्वरान्वितः॥६०॥सल्लिन्नकरपादोपितिष्ठतिष्टेतिचाब्रुवत्॥
धावमानाययावाशु कालिकांजीषयन्निव॥तमागच्छंतमालोक्यकालिकाक
मलोपमं चकत्रमिस्तकंकं गतरुधिरोधवहन्त॥६१॥ल्लिन्नोसोमस्तकेभूमी
पपातगिरिसन्निभः॥प्राणविनियश्चेत्युत्तम्यदेहगडक्रम्यसत्वरं॥६२॥गता
सुपतितदैत्यदृष्टादेवाःस्वासवः॥तुष्टुबुक्तातदादे-चासुंडाकालिकांप्रति॥६३॥
बबुवतिःशिवास्तत्रदिवाश्वविमजान्तरां॥बनूवुश्चाग्रयोहोमेप्रदक्षिणसिखा

भा.पं.

११७

शुभा ॥ ६५ ॥ हतशेषाश्च ये दैत्या प्रणयस्य जगदंबिकां ॥ तत्कायुधानिते सर्वपातालैः प्र
ययुर्नृपः ॥ ६६ ॥ एतन्ने सर्वमारुता तं देव्याश्चरितमुत्तमं ॥ शुभादीनां वधं चैव सुराणां रक्ष
णं तथा ॥ ६७ ॥ एतदात्मानं कंठं पठंति नुविमानवाः ॥ शृण्वंति च सदा जन्माते क
तार्थं निवन्ति हि ॥ ६८ ॥ अपुत्रो जन्तुते पुत्रा निर्धनोऽश्वधनं वक्र ॥ रोगी च मुच्यते
रोगान् सर्वान् कामान् वाप्नुयात् ॥ ६९ ॥ शत्रुतो न जयतस्य य इदं चरितं शुभं ॥
शृणोति पठते नित्यं धनवान् जायते ततः ॥ ७० ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे
देवी माहात्म्ये पंचमस्कंधे शुभं निशुभं वधो नाम एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ ॥ जन
मेजय उवाच ॥ महिमावर्णिताः सम्यक् चंडिकायास्त्वया मुने केन चाराधिता पूर्वदेवी
जगदती शिवा ॥ १ ॥ प्रसन्नकस्य वरदा केन प्राप्तं फलं महत् आराधका महं देवी क

ययस्व रुपा निधे ॥ २ ॥ उपासनविधिं ब्रह्मन् तथा पूजाविधिं वद ॥ विस्तरेण महा
नागमो हस्य च विधिं पुनः ॥ ३ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति नृपवचः श्रुत्वा प्रीतः सत्यवती
सुतः ॥ प्रत्युवाच नृपं कृष्णमहामायाप्रपूजनं ॥ ४ ॥ व्यास उवाच ॥ सारो विषे तरे प्र
वसु रथो नाम पार्थिवः ॥ बभूव परमोदारः प्रजापालनतत्परः ॥ ५ ॥ सत्यवादी
कर्मपरः ब्राह्मणां च पूजकः ॥ गुरुनक्तिरतो यज्वा स्वहारगमने रतः ॥ ६ ॥ हान
शीलो विरोधी च धनुर्वेदकपारगः ॥ एवं पालय तारा जं ह्लेहः पर्वति वासिनः ॥ ७
बलालुत्रुत्वमापन्ना सैन्यं कृत्वा चतुर्विधं ॥ हस्यश्च रथपा हाति सहिता स्तेम
होक्तया ॥ ८ ॥ कोजाविधिं सिनः प्राप्ता पृथुगिराण तत्पराः ॥ सुरथ सैन्यमादाय स
न्मुखं समपद्यत ॥ ९ ॥ युधं समनवधो रंतस्यै रतिरारुणैः ॥ ह्लेहानां तु बभूव

ना.प.

१२०

सर्वसंज्ञासद्वलमद्भुतं॥१०॥ तथापितैर्जितं युधे देवाः शत्रुपराजितः नमः सर्वेषु
रंप्राप्य सः सुरसंदैवमंडितं॥११॥ किंचित्कालं प्रतीक्षामि पश्चाद्युद्धं करोम्यहं॥ चिं
तयामास मेधावी राजनीतिं विचक्षणः॥१२॥ प्रधानान् विमनान् दृष्ट्वा शत्रुप
क्षसमाश्रितान्॥ स्थानं गृहीत्वा विप्रलं परिषादुर्गमंडितं॥ किंचित्कालं प्रतीक्षा
मि पश्चाद्युद्धं वरं मतं॥१३॥ मंत्रिणः शत्रुवशागामंत्रयोग्यान् ते किला॥ किं क
रोमीति मनसा नृपतिः समचिंतयन्॥१४॥ कदाचित्ते गृहीत्वा मां पापाचारः
पराश्रिताः॥ शत्रुन्योद्य प्रहास्यंति तदा किं वा न विष्यति॥१५॥ पापबुद्धिषु वि
श्वासौ न कर्तव्यः कदाचन॥ किं न ते वै प्रकृवंति ये लो न वशागातरा॥१६॥ आ
तरं पितरं मित्रं सुरुदं बांधवं तथा॥ एतं पूज्यं हि जं हे हिलो ना विष्टः सदा नरः॥१७

तस्यान्मयानकर्तव्यो विश्वासः सर्वथा धुना॥ मंत्रिवर्गेति पापीष्टे शत्रुपक्षस
माश्रिते॥१८॥ इति संचिंत्य मनसा राजा परमदुर्मना॥ एकाकी इत्यमारुह्य नि
र्जगाम पुरातनतः॥१९॥ असहायो सदा नित्यगहनं वनमाश्रितः चिंतयामास मे
धावी कयामीति पुनः पुनः॥२०॥ योजनत्रयमात्रे तु मुनेराश्रममुत्तमं॥ ज्ञात्वा
जगाम नृपालस्तापसस्य सुमेधसः॥२१॥ ब्रह्मवृक्षसमायुक्तं नदीपुनिन संस्थि
तं॥ निर्वैरश्चापहाकीर्णं को किलारावमंडितं॥२२॥ शिष्याध्ययनशशयं ब्रह्म
मृगगणहृतं॥ नीवारान्नं सुपकाद्यं सुपुष्पफलपादपं॥२३॥ होमधूममुगं
धेनप्रीतिं दंप्राणिनां सदा॥ वेदधनिसमाक्रांतं सर्गद्विषिमनोहरं॥२४॥ दृष्ट्वा
तमाश्रमं राजा बभूवा सो मुदाम्बितः॥ नयं त्यक्त्वा मतिचक्रे विश्वा मायहिता

ना.पं.

१२१

श्रये॥१५॥आसज्यपादपेश्वंतुजगामविनयान्वितः॥दृष्ट्वा तं मुनिमासीनं शाल
बाया सुसंस्थितं॥१६॥मृगाजिनाराजं शान्तं तपसा तिरुशंस्तुं॥अध्यायं तं शिष्या
श्रवेदशास्त्रार्थदिशितं॥१७॥रहितं क्रोधलोनाद्यैर्दृष्ट्वा तं विमत्सरं॥आत्मज्ञानरतं
सत्यवादिनं रामसंयुतं॥१८॥तं वीक्ष्य नृपतिर्नृमो प्रपातदंडवत्तदा॥तदर्थं शुक
लायुण्णिनियतः प्रेमसंयुतः॥१९॥उत्तिष्ठोत्तिष्ठ न इते तमुवाच तदा मुनिः शिष्यो
दहौ दृष्ट्वा तस्मै गुरुणा चोदितस्तदा॥२०॥उत्थाय नृपतिस्तस्यां समासीनस्तदा त
या॥अर्धपाद्याहं च क्रेमुमेधा विधिपूर्वकं॥२१॥पत्रलुत्रकृतः प्राप्तः कस्तं चिंता
परः कथं॥कथय स्वयथा कामं स्ववृत्तं कारणं त्विदं॥२२॥किमागमनकृत्यं न हृदि
कार्यं मनोगतं॥करिष्ये वांछितं काममसाध्यमपियत्नव॥२३॥राजोवाच॥सुर

यो नाम राजा हंशत्रुनिश्च पराजितः॥त्यक्तं राज्यं गृहं नाय धिनं तेशरणां गतः॥२४
यदाज्ञापय मेधावी तदहं न क्तितत्परः॥करिष्यामि न मे त्राता त्वदन्यत्पृथिवीतले
२५॥रात्रुन्यो मे नयं घोरं प्राप्नोस्यद्यत्तवांतिकं॥त्रायस्व सुनिशाहं लिशरणां ग
तवत्सल॥२६॥सपिरु॥निर्जयं वसराजें इनात्र ते शत्रवः किला॥आगमिष्यंति
बलिनो निश्चयं तपसो बलात्॥२७॥नात्र हिंसा प्रकर्तव्या वनवृत्त्या नृपोत्तमः
कर्तव्यं जीवनं कामं नीवारफलमूलकैः॥२८॥॥आस उ॥इति तस्य वचः श्रुत्वा
निर्जयः स नृपस्तदा॥उवासाश्च मरावा सोफलमूलासनः शुचिः॥२९॥कदाचि
स नृपस्तस्य वृत्तं छाया समाश्रितः चिंतयामास चिंतात्रः गृह एव गताशयः
३०॥राजं मे शत्रुनिः प्राप्तं मे छैपा परतै सदा॥पीडयिष्यंति लोका नैव

ता.पं.

१२२

चा रा. घ त दृ णः ॥ ४१ ॥ गजाश्चतुरगाः सर्वे ड बला पक्षवर्जिताः ॥ नविष्मति
मया सत्कात्यन्यथा रात्रुपीडिताः ॥ ४२ ॥ सेवकामसर्वे ते रात्रुणां च शत्रुनिः
खिताश्च नविष्मतिपालिता ये मया पुरा ॥ ४३ ॥ धनचमेदुराचारे रसव्ययकरैः परैः ॥
द्यूता सवन्तु जिष्वादिस्थानेषु प्रापितं किलाधध ॥ कोशसयं करिष्यति यमनेः पाप
बुधयः ॥ नपात्रदाननिपुणस्तेषां मे मंत्रिणोऽपि मे ॥ ४४ ॥ इति चिंता परैराजा हस्तमू
लस्थितो यदा ॥ तदा जगाम वैश्यस्तु कश्चिद्विशिष्टपरस्ततः ॥ ४५ ॥ नृपेण दृष्टः पार्थिवत
त्रा पवे शितः किल ॥ पत्रछतं नृपः कोसिकुत एवागतो वनं ॥ ४६ ॥ कोसिकस्माच्च
हीनो सिद्धरिणः शोककं पीडितः ॥ ब्रूहि सत्पुं महाजागमेत्री सप्तमहीमया ॥ ४७ ॥
यासउ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनं राजस्तमुवाच विशोत्तमः ॥ उपविश्य स्थिरो नृत्वा मत्वा सा

धुसमागमं ॥ ४८ ॥ वैश्य उ ॥ मित्राहं वैश्यजातीयः समाधिनमि विष्कृतः ॥ धनवा
नधर्मानिपुणः सत्यवागनुसूयकः ॥ ४९ ॥ पुत्रदारे निरस्तो हं धनलुधै रसाधुनिः
कृपणे निमिषं कृताकृता माया सुडस्तजा ॥ ५० ॥ स्वजनेन च संतुष्टा प्राप्नोस्मि वन
माश्रुवै ॥ कोसितं कथमत्राद्यकथयस्व प्रियाधुना ॥ ५१ ॥ राजो वाच ॥ सुरथो नाम
राजा हं दस्युनिः पीडितो वनं ॥ प्राप्नोस्मि गतराजो मंत्रिणिः परिभृंशितः ॥ ५२ ॥ इति
त्वमित्रमित्रं मे मिलितो देवयोगतः ॥ सुखेन विहरिष्यावः वने त्रशुनपादपे ॥ ५३ ॥
शोकं त्यज महाबुधे स्वस्थो नवविशोत्तमः ॥ अत्रैव च यथाकामं सुखं तिष्ठ मया महा
५४ ॥ वैश्य उवाच ॥ ॥ न स्वस्थं मे मनो राजन गृहं चिंता कलं नृश कटवं मे निरातं
वमया हीनं मुहुः खितं ॥ ५५ ॥ नविष्मति च चिंतार्त्तं व्याधिशोकोपतापितं ॥ नाकदि

ना.पं.

१२३

हेमुखंनोवापुनरेहेनवासुरं॥५७॥इतिचिंतातुरंवेतो न मेराग्यतिनूनिप॥कहाइहमु
तंतायंगिहंस्वजनमेवच॥५८॥राजोवाच॥येनिरस्तोतिपुत्राधैरसद्वैःसुवातिशैःता
नृदृष्टाकिंसुरंतेद्यजविष्यतिमहामते॥हितकारीवरःशत्रुःखदःसुरुदःकृतः॥तस्मा
त्स्थिरंमनकृत्वाविहरस्वमयासह॥६०॥वैश्यउवाच॥मनोमेनस्थिरंराजनजनवत्तद्य
मुदःखितं॥वितयात्रकृदं वस्यउस्यजस्यउरात्मनिः॥६१॥नजूकाजयमासाद्यत्यजंतं
वरमाश्रुवै॥विगुणंस्वननंश्रात्यमितिशिष्टानुशासनं॥६२॥ममापिराज्यंनडःखंड
नोतिकिलमानसं॥दृष्टावोद्यमुनिंशांतंशोकनाशनमौषधं॥६३॥इतिकृत्वाम
तितौतुराजावैश्यश्चजग्मतु॥मुनिंमुविनयोपेतौदृष्टुंशोकस्यकारणं॥६४॥ग
त्वातंप्रणिपत्याहराजासुविमनुत्तमं॥आसीतंसम्यगासीनःशांतंशांतिमुपागतः॥६५॥

इतिश्रीभागवतेमहापुराणेपंचस्कंधेद्वान्त्रिंशोऽध्यायः॥३२॥॥राजोवाच॥
मुनेवैश्योयमधुनावनेमेमित्रतांगतः॥पुत्रदोरैर्निरस्तोयंप्राप्तोपिममसांप्र
तं॥१॥कृदुंबविरहेणासौदुःखितोतीवदुर्मना॥नशांतिमुपयात्येषस्तेथापि
ममसांप्रतं॥२॥गतराज्यस्यदुःखेवस्यनशोकात्रोस्मिमहावंसते॥निःकारणाचे
चिंतारुदयान्ननिवर्तते॥३॥हयामेदुर्बलास्युःकिंगजाःशत्रुवशंगता॥नृसव
गस्तिथादुःखीनविष्यतिचमांविना॥४॥कोराक्षयंक रिष्यंतिरिषवोतिबजात्
क्षणात्॥इत्येवंचिंतयानस्यनमेनिशतनौसुखं॥५॥जानाम्येदंजगन्निथ्यास्र
वत्सर्वमेवहि॥जानतोपिमनोन्नाम्यन्नस्थिरंनवतीतिकिं॥६॥कोइंकेश्चागजाः
केसीतंतेमेस्तिमहोदरा॥नपुत्रानचमित्राणिषेयांडःखंडनोतिमां॥७॥अमोयमि

ना.पं.

१२४

तिजानामितथापिमममानसः॥ मोहनैवोपमरतिकितकारणमद्भुतं॥ स्वामि
त्वमसि सर्वज्ञः सर्वसंशयनाशकः॥ कारणं ब्रूहि मोहस्य ममास्य च दयानिधे॥
॥ आस उ॥ ॥ इति दृष्टस्तदाराता सुमेधा मुनि सन्नमः॥ तमुवाच परं ज्ञानं शोक
मोहविनाशनं॥ १०॥ ॥ सधिरुवाच॥ ॥ शृणुराजन्मवस्यामि कारणं बंधमो
क्षयो॥ महामायेति विख्याता सर्वेषां प्राणिनामिदं॥ ११॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथेशानस्तु
रुषा दुरुणे निवः॥ सर्वदेवामनुष्माश्च गंधर्वो रगराक्षसाः॥ १२॥ वृक्षाश्च वीरुधो
वक्ष्मः परावो मृगपक्षिणः॥ मायाधीनाश्च ते सर्वे जाजंनं बंधमोक्षयोः॥ १३॥ तथा
सृष्टिमिदं सर्वं जगत्स्थावरजंगमं॥ तद्वशे वर्तते नूनं मोहजालेन यंत्रितां॥ १४॥
त्वंकियात्मानुषेधेकः स त्रियोऽस्मि सामिलः॥ कथं ते परमं ज्ञानं स चेत्संसारनाशकं

१५॥ ब्रह्मेरावासु देवानां न तच्छ्रेयिषार्थिवा॥ तेऽपि रागवशाद्धोक्ते न मंति मोहि
तानया॥ १६॥ पुरा सत्ययुगे राजन् विष्णु नारायण स्वयं॥ श्वेतद्वीपं समाश्रित्य
चकार विपुलं तया॥ १७॥ वषणिमयुतं यावत् ब्रह्मविद्या प्रसन्नये॥ अनश्चरमु
खायासौ चिंतयानः स्वतः परं॥ १८॥ एकस्मिन्निर्जने देशे ब्रह्मपि परमाद्भुते॥ स्थि
तस्तपसि राजेऽहं मोहस्य विनिवर्तये॥ १९॥ कदाचिदसु देवो सोऽस्थानांतरमतिदु
रिः॥ तस्माद्देहात्प्रमुत्थाय जगामात्यदिदृक्षया॥ २०॥ दृष्टमन्योन्यमेतान् लोकस्व
कस्त्वमिति स्विह॥ ब्रह्मा प्रोवाच तं प्रायः कत्र हिं जगतः किल॥ २१॥ विष्णुतमा
हं नो जात्मानं गत्वा हि मच्युतः॥ त्वंकियान्वलं हीनो किं रजो गुण समाश्रितः॥ २२॥
सत्वाश्रितं हि मां विधिवासुदेवं सनातनं॥ मया त्वं रक्षितोऽहं वै कृत्वा युधं मुदा कृतं॥ २३॥

ना. पं. शरणं त्वं समायात दानवाभ्यां प्रपीडितः ॥ मया तौ निहतौ कामं दानवौ मधुकेट
 नौ ॥ २४ ॥ सकथं गवायसे मंदमोहयं त्यज सां प्रतं ॥ नमत्रोऽप्यधिकः कश्चि संसा
 १२३ रेस्मिन्ममाहिते ॥ २५ ॥ ऋषिरु ॥ ॥ एवं विवदमानौ तौ ब्रह्मा विष्णु परस्परौ ॥ स्फु
 रदोष्टौ वेपमानौ लोहिताक्षौ बभूवतु ॥ २६ ॥ प्राडबन्धव तरसा तयोर्विवदमान
 योः ॥ मध्ये लिंगं सुधास्वेतं विष्णुलं दीर्घमद्भुतं ॥ २७ ॥ आकाशे तरसा तत्र वागु
 वाचा शरीरिणी ॥ तौ संबोध्य महाभागौ विवदंतौ परस्परं ॥ २८ ॥ ब्रह्म विष्णोर्विवा
 दं माकुरुतां वो परस्परं ॥ लिंगस्योऽस्य परं पारमधस्ताडपरिध्रुवं ॥ २९ ॥ यो याति
 युवयोर्मध्ये सः श्रेष्ठो वांसहैव हि ॥ एकः प्रयातु पाताजं माकाशमपरोधुना ३१
 प्रमाणं मे वचः कार्यं त्यक्त्वा वादं निरर्थकं ॥ प्रत्ययः सर्वथा कार्यः विवादे स्मिन् द्वयो

रिह ॥ ३१ ॥ ऋषिरुवाच ॥ तच्छ्रुत्वा बचनं दिव्यं सत्कीनूतौ कृतोद्यमौ ॥ जग्मतुमातु
 मयस्थं लिंगमद्भुतदर्शनं ॥ ३२ ॥ पातालमगमद्विष्णु ब्रह्मा चाकाशमाशुवे ॥ प
 रिमातुं महद्विंशं समहत्तं विवर्धये ॥ ३३ ॥ विष्णुर्गत्वा कियदेशं श्रान्तः स वत्सिना
 ततः ॥ अप्राप्या तं स लिंगस्य परिहृत्य ययौ स्थलं ॥ ३४ ॥ ब्रह्मा गच्छतश्चोर्ध्वं प
 तितं केतकीदलं ॥ शिवस्य मस्तकात् प्राप्य परावृत्तो मुदा युतः ॥ ३५ ॥ आगत्य तरसा
 ब्रह्मा विष्णुकेतकीदलं ॥ दर्शयित्वा च वितथा उवाच मंदमोहितः ॥ ३६ ॥ लिंगस्य म
 कादेतद्गृहीतं केतकीदलं ॥ अनिता नायवानीतं तव चित्रप्रसन्नये ॥ ३७ ॥ श्रुत्वा तत्र
 हृणो वाक्यं दृष्ट्वा च केतकीदलं ॥ हरिस्तं प्रत्युवाचे दंसाक्षीकः कथयाधुना ॥ ३८ ॥ यथा
 र्थवादी मेधावी सदाचारश्च निःसमः ॥ साक्षी न वति सर्वत्र विवादे समुपस्थिते ॥

भा. पं.

१२४

३९॥ ब्रह्मा उ॥ हरदेशान् समाधाति साक्षीकः समये धुना ॥ यस्तत्तद्वचः कामं केतकी
कथयिष्यति ॥ ४० ॥ इत्युक्त्वा प्रेरिता मन्त्रब्रह्मणा केतके स्फुटं ॥ वचनं प्रादतरसा शार्द्धि
एवं संप्रबोध्य च ॥ ४१ ॥ शिवमूर्ध्नि स्थितां ब्रह्मा गृहीत्वामां समागतं ॥ संदेहोन्नतकर्तव्य
स्त्वया विष्णोः कदाचन ॥ ४२ ॥ मम वाक्यं प्रमाणं वेद्यापारंगतस्य ह ॥ गृहीत्वामां स
मायातः शिवनक्तैः समर्पितां ॥ ४३ ॥ केतक्या वचनं श्रुत्वा हरी राहस्मयन्ति
व ॥ महादेवः प्रमाणं ते यद्यसौ वचनं वदेत् ॥ ऋषिरु ॥ तदा कर्णहरेर्वाक्यं महा
देवः सदा शिवः ॥ कुपितः केतकीं ब्राह्मिण्यावादीति मा वद ॥ ४४ ॥ गच्छतो म
ध्यं ते प्राप्ता पतिता मस्तकात्मनः ॥ मिथ्या जिज्ञाषणा त्पन्क्ता मया त्वं सर्वदेव हि ॥
४५ ॥ ब्रह्मालङ्कारो नृत्वा नना मम धुसूरनं ॥ शिवेन केतकी तत्का तस्मिन् कुमुम

पुंवौ ॥ ४६ ॥ एवं माया बिलं विधित्वा निनां मपि मोहदं ॥ अन्येषां प्राणिनाराज नृका
वाक्त्रिंशत्प्रति ॥ ४७ ॥ देवानां कार्यसिध्यथसिर्वदेव रमापतिः ॥ दैत्यान् वचयते
चाश्रुत्यन्का पापजनयं हरि ॥ ४८ ॥ अवतानकरो देव नाना योनिषु माधवः सत्कान
दसुखं शश्वद्युधं चैवाकरो हि नुः ॥ ४९ ॥ नूनं मया बलं चैतन्माधवे पि जगद्गुरौ ॥ स
र्वज्ञे देव देवेश कावार्त्ता त्वस्य नृपते ॥ ५० ॥ ज्ञानिना मपि चेतांसि परमा प्रकृतिकि
न ॥ बलद्विकृतमोहय प्रयत्नं हि महीपते ॥ ५१ ॥ यथा व्याप्तं जगत्सर्वं जगद्वत्सा
चराचरं ॥ मोहदा ज्ञानदा सैव बंधमोक्षप्रदा सदा ॥ ५२ ॥ राजो वाच ॥ जगद्वत् ब्रूहि मे
तस्याः स्वरूपं बलमुन्नमं ॥ उत्पत्तिकारणं वापि स्थानं परमकं च यत् ॥ ५३ ॥ ऋषि

भा.पं.

१२५

रुवाच ॥ नचोत्तमत्रिननाशश्चनृपतस्याः करचन ॥ नित्येवसापरां देवी कारण
नांचकारणं ॥ ५७ ॥ वर्तते सर्वनृतेषु राक्षिः सर्वात्मनानृप ॥ राववक्तुक्तिहीन
स्तुप्राणी नवति सर्वथा ॥ ५८ ॥ चित्तुक्तिः सर्वनृतेषु रूपं तस्यास्तदैव हि ॥ अविना
वतिरोजावौ देवानां कार्यसिधये ॥ ५९ ॥ यदास्तुवंति तां देवामनुजाश्च विनापते
प्राडुर्नवति नक्तानां दुःखनाशाय चाविका ॥ ६० ॥ देवाधीनानसा देवीनाना
शक्तिसमन्विता ॥ आविर्नवतिकायार्थे स्वेच्छया परमेश्वरी ॥ ६० ॥ देवाधीनानसा
देवीयथा सर्वे सुरानृप ॥ नकालवशागानित्या पुरुषार्थप्रवर्तिनी ॥ ६१ ॥ अकत्रापि
रुषो दृष्ट्वा संहृत्य सर्वमिदं जगत् ॥ हृत्य स्य जननी देवी सदसदात्मिका शिवा ॥ ६२
पुरुषं रंजयत्येका कृत्वा ब्रह्मांडनायकं ॥ रंजिते पुरुषे सर्वसंहरत्यतिरहसा ॥ ६३

तयानिमित्तनृतास्ते ब्रह्माविल्लुमहेश्वराः ॥ कल्पिताः स्वस्वकार्येषु प्रेरिता लीलाया
स्त्वमी ॥ ६४ ॥ स्वांशं तेषु समारोप्य कृतास्ते बलवत्तराः ॥ दत्ताश्च राक्षस्यस्तेऽपीज
स्मीगिरिजास्तथा ॥ ६५ ॥ तेषां ध्यायंति देवेशाः पूजयंति परं मुदा ॥ ज्ञात्वा सर्वेश्वरी
शक्तिं सृष्टिस्थित्यंतकारिणी ॥ ६६ ॥ तत्तत्तुपादृष्टिया तेन सुरितास्ते सुरोत्तमाः शक्ति
वंत प्रकवंति सृष्टिस्थिति विनायनं ॥ ६७ ॥ एतन्नेकयितं राजन देवी माहात्म्यमुत्तमं
मम बुध्यतु सारेणानां तं जानामि नृपते ॥ ६८ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंच
मस्कंधे देवी माहात्म्ये त्रयत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ व्यास उ ॥ ॥ नगवन्ब्रह्मि मे सम्पद
तस्याच्चारधने विधिं ॥ पूजाविधिं च मंत्राश्च तथा होमविधिं वद ॥ १ ॥ सपिरु ॥ शृणु
राजन प्रवक्ष्यामि तस्या पूजाविधिं शुभं ॥ कामदं मोक्षदं दृणां ज्ञानदं दुःखनाशनं ॥ २ ॥

भा.पं.

१२६

पूर्वस्नानविधिं कृत्वा शुचिंशुक्लं वरोनृप॥ अचम्य प्रयतः कृत्वा नृपमायतनं ग
हं॥३॥ तत्रोपलिसंस्तु संस्थाप्यासनमुत्तमं॥ तत्रोपलिसंस्तु संस्था
तत्रोपविश्य विधिवत् त्रिराचम्य मुदा त्वितः॥४॥ पूजा इव्यसु संस्थाप्य यथाशक्त
नुसारतः॥ आणायामं ततः कृत्वा नृपस्य विधिं विधाय च॥५॥ कृत्वा त्रिंशं प्रतिष्ठां तु
संसारं प्रोक्ष्य मंत्रतः॥ कालज्ञानं ततः कृत्वा न्यासं कृत्वा विधिं॥६॥ शुभेताम्र
मये पात्रे चंदनेन सितेन च॥ षट्कोणं विलिखेद्यत्र चाष्टकोणततो बहिः॥७॥
नवाक्षरस्य मंत्रस्य बीजानि विजिरेत्ततः॥ कृत्वा यंत्रं प्रतिष्ठां च वेरोक्तं संविधा
य च॥८॥ अक्षरि यथा कृत्वा त्रिंशं मंत्रैः शिवोदितैः॥ पूजनं दृष्ट्वा वीपाल-नागवत्या
प्रयत्नतः॥९॥ कृत्वा च विधिवत् पूजामाशमोक्तं समाहितः॥ जपेन वाक्षरं मंत्रं सत

तंध्यानपूर्वकं॥१०॥ होमं दद्यात्ततः कृत्वा त्रिंशं शोभनतपिंगं॥ नोजनं ब्राह्मणा
नां च तद्दद्यात्ततः कारयेत्॥११॥ शरत्काले विशेषेण कर्तव्यं पूजनं नृप॥ नवरा
त्रिंशतं चैव विधेयं विधिपूर्वकं॥१२॥ अश्वमेधं च तथा चैत्रे शुक्लपक्षे नराधिप॥ नव
रात्रोपवासं वै कर्तव्यं शुभमिच्छता॥१३॥ होमस्तु विपुलः कार्यो जपमंत्रैः सुपाय
सैः॥ शर्करा घृतमिश्रं मधुयुक्तैः सुसंस्कृतैः॥१४॥ छागमांसेन वा कार्यं
विल्वपत्रैस्तथा शुभैः हयारिक्तसुमैरिक्तैस्तिलैश्च शर्करायुतैः॥१५॥ अष्टम्यां
च चतुर्दश्यां नवम्यां च विशेषतः॥ कर्तव्यं पूजनं देव्याः ब्राह्मणां च नोजनं
१६॥ निधनो धनमाप्नोति रोगी रोगात्प्रमुच्यते॥ अपुत्रो लज्जते पुत्रान्नसुजां
च शर्वर्तिनः॥१७॥ राज्यं नृपो नृपो राज्यं प्राप्नोति सार्वभौमिकं॥ शत्रुभिः पीडि

ना.पं.

१२७

तो हंतिरिपूनाय त्रिसादतः ॥ १८ ॥ विद्याथी पूजनं यस्तु करोति नियतेन्द्रियः ॥ अर्चनं वि
द्यां शुभं विद्यां विंदतो नात्र संशयः ॥ १९ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रो वा न क्तितस
रः ॥ पूजयेत्तु गतां धात्रीं स सर्वसुखनाम्नवेत् ॥ २० ॥ नवरात्रि व्रतं कुर्यान्नरनारी ग
णेश्वरः ॥ वांछितं फलमाप्नोति सर्वदा न क्तितसरः ॥ २१ ॥ अश्वमेधेन शुक्लपक्षे च नव
रात्रि व्रतं कुर्यात् ॥ करोति नावसंयुक्तः सवन्किमानवाप्नुयात् ॥ २२ ॥ विधिवत्सं उपहृ
त्वा पूजास्थानं प्रकल्पयेत् ॥ कलशस्थापयेत्तत्र वेदमंत्रविधानतः ॥ २३ ॥ यंत्रं सु
चिरं कृत्वा स्थापयेत्कलशोपरि ॥ वापयित्वा यवान् चारुपाश्र्वतः परिवर्तितात् ॥
२४ ॥ कृत्वा परिवितानं च पुष्पमाज्जा समारुतं ॥ धूपदीपसु संयुक्तं कर्तव्यं चंडिकायै ॥
२५ ॥ त्रिकाक्षं तत्र कर्त्तव्या पूजा शस्त्रनुसारतः ॥ विक्त्राद्यं न कर्त्तव्यं चंडिकायाश्च ॥

जने ॥ २६ ॥ धूपैर्द्वयैस्तु नैवेद्यैः फलपुष्पैरनेकशः ॥ गीतवाद्यैः स्तुतिपाठैर्वैरपारा
यगौस्तथा ॥ २७ ॥ उस्सवस्तत्र कर्त्तव्यो नाता वारिन्न निस्वने ॥ कल्पकानां पूजनं
च विधिस्तु विधिसंयुतः ॥ २८ ॥ चंदनैर्नृषिगोवस्त्रैर्न सैश्च विविधैस्तथा ॥ सुगंधै
लमात्यैश्च मनसो रुचिकारकैः ॥ २९ ॥ एवं संपूजनं कृत्वा होमं पश्चाद्विधानतः च
ष्टम्भां वानवम्पां वा कारयेद्विधिपूर्वकं ॥ ३० ॥ ब्राह्मणान्नो जयेत्तु त्वापारणादश
मीरिने कर्त्तव्या शक्तिनो रानंदेयं न क्तियरैर्नरैः ॥ ३१ ॥ एवं यः कुरुते न त्मानवरा
त्रि व्रतं नरः ॥ नारी वा सुधवान्ना विधवा वा पतिवता ॥ ३२ ॥ इह नो के सुखं नो गान्ना
प्नोति मनवांछितान् ॥ देहांते परमं स्थानं प्राप्नोति व्रततत्परः ॥ ३३ ॥ जन्मांतरे वि
कां न क्तियवत्यव्यनिचारिणी ॥ जन्मोत्रमुक्ते प्राप्य सदा चारो न वेधिसः ॥ ३४ ॥

भा. पं.

१२८

नवरात्रिब्रतं प्रोक्तं ब्रतानामुत्तमं ब्रतं ॥ आराधनं शिवायास्तु सुखसौख्यकरं परं ॥
३५ ॥ अनेन विधिना राजन्समाराधय चंडिकां ॥ जित्वा रिपून् स्वलितं प्राप्स्यति राज्यं
मुत्तमं ॥ ३६ ॥ सुखं च परमं नृपदेहेस्मिन् स्वर्गहेषु नः ॥ पुत्रद्वारान् समासाद्य लि
प्ससेनां संशयः ॥ ३७ ॥ वैश्या त्वमत्वमेवाद्यसेमाराधय कामरां ॥ देवी विष्णुश्वरी
मायां सृष्टिं संहारकारिणीं ॥ ३८ ॥ स्वजनानां च मान्यस्त्वं न विष्पतिर्हृगतः सुखसं
सारिकं प्राप्स्यथा निवाह्यं तं पुनः ॥ ३९ ॥ देवलोकेशु जेवा सो न विना तेन संशयः ना
रम्यं तान् गवतीये स्तेनरकनाजिनः ॥ ४० ॥ इह लोके निडः खात्रे नाना रोगैः प्र
पीडिता नवंती मानवान् राजन् राजानुनिश्चयतापिता ॥ ४१ ॥ निःकलत्राद्युवाद्यत्
स्त्रात्राती प्रबुधयः ॥ बिल्वी हलैः करवीरैः शतपत्रैश्च चंपकैः ॥ ४२ ॥ चर्चिता जगतां

त्रीये स्तेती वविआसिनः ॥ नवंति कृतपुष्पास्ते शक्तिनक्तिपरायणाः ॥ ४३ ॥ धनविज
यसुखाद्यामानवान् नवंतः सकलगुणगणनां जाजनं चारतीराः ॥ निगमयति
तमत्रैः पूजिता ये नवानृपः ॥ तिति नमुख्यास्ते नवंती हलोके ॥ ४४ ॥ ॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे देवी माहात्म्ये पंचमस्कंधे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ आसु ॥ ॥ इ
तितस्य वचः श्रुत्वा दुःस्मितो वैश्यपाथिवो ॥ प्रणिपत्य मुनिं त्रीत्या प्रश्रय्य वन
तौ नृशं ॥ १ ॥ हवेत्सुध्वनयना बुचतुर्वक्त्रिको विडः ॥ कृतां जलिपुटेशां तौ न
क्तिप्रवणचेतसौ ॥ २ ॥ नगवत्पाविता वदुःशां तौ हीनो सुखातिगौ ॥ तत्र सृक्तिं
सरस्वत्या गंगये वनगीरथ ॥ ३ ॥ सा धवः स नवंती इयरोपकृति तत्परः अरुत्रि
मगुणारामाः सुखदा सर्वदेहिनां ॥ ४ ॥ पूर्वपुण्यप्रसंगेन प्राप्नोयमाश्रमः शुनः

ना.पं.

१२९

तवावाभ्यामहानागसर्वदुःखविनाशकः॥ नवंतिमानवान्मोहवद्वस्वार्थनसं
राः॥ परार्थसाधनेदक्षाः केचित्कापि नवाहृताः॥ ६॥ ७॥ रितो हंसुनिश्चेष्टवेत्तयो य
चातिडः रितो॥ उन्नो संसारसंतप्तो प्राप्नोत नान्यथा स्यात् ॥ ७॥ ८॥ दर्शनादेव ते विद्वन्
गतं दुःखमिहावधौ॥ देहजं मानसं वाक्यं श्रवणादेव सांप्रतं॥ ८॥ धन्यावाचा क
तकृत्यौ जातौ मुक्तिमुधारसात्॥ पावितो नवतात्र सन्नकृपया करुणा एव॥
९॥ गृहाणा स्मत्करौ साधौ नयपारं नवा एव॥ मन्त्रौ श्रान्ता वितितात्वा मन्त्रदा
नेन सांप्रतं॥ तपः कृत्वा तिविधुलं समा राध्य मुखप्रदं॥ संप्राप्य दर्शनं नूयो या
स्यावो निजमंदिरं वदनात्तव संप्राप्य देवीमन्त्रं नवाक्षरं॥ ११॥ स्मरणं च करिष्यावो नि
राहारौ धृतव्रतौ॥ आसतु॥ इति संतोदितस्नान्यां सुमेधा मुनिसत्तमं॥ दशैर्मन्त्रमुत्तमं

ताभ्यां ध्यानं बीजपुरःसरं॥ ११॥ तो च प्राप्य मुनेर्मन्त्रमन्त्रं च गुरुदेवतौ॥ जगत्तुर्वै
श्य राजानो जहीतीरमनुत्तमं॥ १४॥ एकांते विजने स्थाने कृत्वा सनपरिगृहं॥ उपवि
ष्टौ स्थिरप्रज्ञौ तावती वक्तृतादौ॥ १५॥ मन्त्रजाप्य रतौ शान्तौ फलाहारौ जितव्रतौ॥
नित्यतु मसि मेकांतौ तत्र ध्यान परायणौ॥ १६॥ मन्त्रजाप्य रतौ शान्तौ फलाहारौ जित
व्रतौ॥ नित्यतु मसि मेकांतौ तत्र ध्यान परायणौ॥ १६॥ मन्त्रजाप्य तयो मसि व्र
तैर्नैव जाता श्रीतिरनुत्तमा॥ पदं बुजे नवाभ्यास्तु स्थिरा बुधिसिद्ध्याप्य जं॥ १७॥ क
दाचित्पादयोर्गत्वा मुनेस्तस्य महात्मनः॥ कृतप्रणामावागत्य तस्य तु श्रुत्वा रास
ने॥ १८॥ ताव्यकार्यपरोक्तापि वचनं वक्तुं कदाचन॥ देवीध्यानपरोक्तापि वचनं वक्तुं कदा
चमं जपमन्त्ररतौ सदा॥ १९॥ एवं जाते तदा पूर्णतत्र संवरे नृप॥ वचनं वक्तुं फलाहारं त्य

भा.पं.

१३०

स्वापणशिनंबुमौ॥२०॥वर्षमेकंतपस्तत्रचक्रतुर्वैश्यपार्थिवौ॥शुक्लपणशिनौदां
तौजपध्यानपरायणौ॥२१॥पूर्णेवर्षेद्वयेजातेकराचिद्वर्शनंचतौ॥प्रापतुःस्वप्नमध्ये
तुनगवत्यामतोदरं॥२२॥रक्तावरधरादेवीचारुनूषणनूषितां॥कराचिनूपनि
स्वप्नेनामपरयन्चतुर्जुजां॥२३॥अष्टादशानुजादेवीतथैवाष्टनुजांघचित्॥समाधि
स्वप्नमध्येतामपरयन्चतुर्जुजगदांविक्तां॥२४॥वीर्यस्वप्नेचतौदेवीप्रीतियुक्तौव
नूवतुः॥जलाहारौतृतीयेतुस्थितौसंवसरेचतौ॥२५॥एवंवर्षत्रयंकृत्वातपस्तौवै
श्यपार्थिवौ॥चक्रतुस्तौतदाचिंताचित्रेद्वर्शनिलालसे॥२६॥प्रत्यक्षद्वर्शनंदेव्या
नशांसंशान्तिदृष्टां॥देहत्यागंकरिष्यावडुःखितौचतुरामातुरौ॥२७॥इतिसंचिं
त्यमनसाराजाकुंडचकारह॥त्रिकोणं सुस्थिरं सौम्यहस्तमात्रप्रमाणतः॥२८॥

संस्थाप्यपावकंराजातथावैश्योतिप्रीतिमान्॥जुहावामौनिस्वमांसंछित्वाछि
त्वापुनःपुनः॥२९॥तथावैश्यापिदीप्तौस्वमांसंघ्राह्यपत्रद्वयात्॥रुधिरैरावलिंचा
स्मैददतुस्तौकृतोद्यमौ॥३०॥तदाजगवतीजाताप्रत्यक्षाद्वर्शनैतयोः॥प्रादुप्रीतिनरो
ज्ञातौदृष्टातौडुःखितौचतुरां॥३१॥श्रीदेव्युवाच॥वरंवर्यनोराजन्यन्नेमनसिवांछितं॥
तुष्टांतपसातेद्यनक्तौमित्वंममोमम॥३२॥वैश्यमासाहसंकापप्रसन्नाहंमहाभते
किंतदिदंदृष्टाम्यद्यप्राथयाशुमनोगतं॥३३॥व्यासउ॥तद्धृत्वावचनंराजातमुवाचमु
दावितः देहिमेद्यमिजंराज्यहतशत्रुबलबलात्॥३४॥तमुवाचतदादेवीगच्छराज
नृगृहंनिजंराज्यवःसीएसत्वास्तेगमिष्यंतिपराजिताः॥३५॥मंत्रिणस्तेसमागम्यसं
पतिष्यंतिपादयोः॥कुरुराज्यमहानागतगरेस्वयथासुखं॥३६॥कृत्वाराज्यं

जा.पं.

१३१

विपुलं वर्षाणां मयुतं नृपां देहांते जन्मसंघ्रायस्य च न वितामनुः ॥ ३९ ॥ व्यास उ
वाच ॥ वैश्यस्तामस्युवाचे हं कृतां जलिपुटः शुचिः ॥ तमे गृहेण कार्यं वै न पुत्रेण ध
नेन वा ॥ ४० ॥ सर्वबंधकरं प्रांते स्वप्नवन्नश्च रं स्फुटं ॥ ज्ञानं मे ददिविशं मोक्षं च बंध
नाशनं ॥ ४१ ॥ अक्षरे स्मिन् संसारे मूढा मज्जन्ति पामराः ॥ पंडिता संतरंती ह तस्मात्त्रेका
मि संसृतिं ॥ ४२ ॥ व्यास उवाच ॥ तदा कर्णमहामाया वैश्यमाह पुरस्थितं ॥ वैश्यवर्य
तव ज्ञानं न विष्यति न संशयः ॥ ४३ ॥ इति दत्त्वा वरस्तामां तत्रैवांतरधीयत ॥ तदै
व तस्य सचिवा अदरनिंगतायां तुराजा तं मुमुक्षुनि सन्नमं ॥ ४४ ॥ प्रणम्य ह यमारु
त्य गमनाय मनोदधे ॥ तदैव तस्य सचिवास्तत्रागत्य नृपं प्रजा ॥ ४५ ॥ प्रणे मुर्वित
यो पेतास्तमूचुः प्रांजलिः स्थिताः ॥ राजन ते शत्रवः सर्वे त्वस्मान्निर्निहता रणे ॥ ४६ ॥ रा

ज्येतिः कंठकं नृपकुरुस्व पुरमास्थितः ॥ तद्धृत्वा वचनं राजानत्वा तं मुनि सन्नमं
॥ ४७ ॥ अष्टौ निययौ सद्य मंत्रिनिःपरिवारितः ॥ गत्वा प्राप्य निजं राजं दारान्
स्वजनबंधवान् ॥ ४८ ॥ बुभुजेष्टि वीसर्वसिद्धारोदधि मेखलां ॥ वैश्योपि ज्ञान
मासाद्य मुक्तसंगः परंतपः ॥ ४९ ॥ कालातिवाहनं तत्र चकार मुक्तबंधनः ॥ ती
र्थेषु विचरन् गायन् नगवत्यामुपा नथ ॥ ५० ॥ एतत्रैकथितं देव्याश्चरितं परमु
न्नमं ॥ आराधनफल प्राप्ति यथा वद्रूप वैश्ययोः ॥ दैत्यानां हननं प्रोक्तं प्रादुर्भाव
तथा श्रुतं ॥ एवं प्रभावासा देवी ज्ञानां मुखदा सदा ॥ ५१ ॥ यः शृणोति नरे
नित्यं मेतदाख्यानमुन्नमं ॥ स प्राप्नोति च सततं सुखं संसारमुद्धृतं ॥ ५२ ॥ अखिला
यश्चिदं नृणां सर्वधर्म समावृतं ॥ धर्मार्थकाम मोक्षाणां कारणं परमं मतं ॥ ५३ ॥ ज्ञान

ना.पं.

१३२

दंमोक्षदं वैवकी त्रिसुखदंतया ॥ पावनं श्रवणा नूनमेतदाख्यानमद्भुतं ॥ ५३ ॥ सूत उ ॥
इति जनमेजयोनासौ पृष्ठः सत्यवती सुतः ॥ उवाच संहितां दिव्यां कोसः सर्वाथ तत्त
वित् ॥ ५४ ॥ चंडीतं चंडिकायास्तु शृणु नैत्यवधाश्रितं ॥ कथयामास नगवानकृत्स्नः
कारुणिको मुनिः ॥ ५५ ॥ इति ते कथितं सारं पुराणानां मुनीश्वरा ॥ श्रुतं व्यासात्म
या यत्तत्कृपया जवतां किल ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे पंचमस्क
धे देवी चरित्रे पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ ॥ समाप्तोऽयं पंचमस्कंधः ॥ ॥ श्री ॥ ॥

राम-

१३२

ना.घ.

श्रीगणेशायनमः॥ ॥ ॐ नमः श्रीनगवत्से ॥ ॥ यां ब्रह्मा मधुसूदनः पुर
रिपुस्त्वष्टा तुराषाड् विवर्द्धिः प्रेतपतिर्धनाधिप राशीवायुर्वसुश्चाश्विनौ
सर्वते सुरसत्तमा मुनिगणैर्युक्ताः शिवां सुंदरीं गायंति वासरं सुखकरीतां
नौमि विश्वेश्वरी ॥ १ ॥ एतद् कथितं विप्रा देव्याश्चरितमुत्तमं ॥ नृपः किंश्चा
तु कामास्यस्त इवंतु मुनीश्वराः ॥ श्रवय ऊचुः ॥ सूत सूत महाभाग मिष्टं ते व
चनामृतं ॥ न तस्मात्स्मवयं पीत्वा द्वैपायनकृतश्रुतं ॥ ३ ॥ पुनस्तांष्टुमिच्छा
मः कथां पौराणिकीं श्रुतां ॥ वेदेषु कथितां रम्यां प्रसिद्धां पापनाशिनीं ॥
४ ॥ वृत्रासुरशतिख्यातस्त्वष्टुरात्मजवीर्यवान् ॥ सकथं निहतः संख्येवासवेन
महात्मना ॥ तदा वै सुरपक्षी यस्तत्पुत्रो बलवत्तरा ॥ शक्रेण धातितः कस्माद्

लघोनिमंहाबलः॥६॥ देवांसत्वगुणोत्पन्नामानुषारजसोद्भवाः॥ त्रिधिविस्तारमसा
 प्रोक्ताः पुराणवादिभिः सदा॥७॥ विरोधोत्रमहाज्ञातिनूनं शतमखेन ह। छ
 लेन बलवानृचः शक्रेण विनिपातितः॥८॥ विष्णुः प्रेरयिता तत्र स तु स तथरः पर
 ॥९॥ प्रविष्टः पद्ममध्ये सः पद्मनाभगवान्त्रयः॥१०॥ संधिविधाय सत्येन यंत्रितो
 सौ महाबलः॥ हरिणां सत्यमुच्छृण्वत्तलेन निशान्तितः॥११॥ ततमिंद्रेण ह
 रिणा किमेतत्सूतसाहसं॥ महांतोपि हिमोहेन वंचिताः पापबुधयः॥१२॥ अ
 न्यायवर्त्रितो त्यर्थनिबंति सुतसत्रमाः॥ शिष्टाचारनुमानेन वेदः प्रामाण्यतांग
 ताः॥१३॥ एवं विशिष्टधर्मेण प्रमाणकदिशं पुनः॥ हत्वा हतं तु विश्वस्यं शक्रेण
 छलना पुनः॥१४॥ प्राप्तं पापफलं नो वा ब्रह्म हत्वा समुद्भवं॥ सूत उ॥ शृण्वंतु मु

ना. घ. नयोद्वन्द्वनासुरवधाश्रयं ॥ यथेद्रेण च सं प्राप्सुः खं हत्या समुद्रवं ॥ १४ ॥ पारि
 क्षितेन यत्पृष्टो व्याससत्यवती सुतः ॥ प्राह तं नगवाकृष्णः कथां करि सायना
 ॥ १५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ कथं दृष्ट्वा सुरः पूर्वहतो मघवता मुने ॥ सहा
 यं विष्णुमासाद्य लुप्तना वज्रवत्तरा ॥ १६ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ धन्योसि राजन् वबुधि
 रीदृशी जाता पुराणश्रवणेति सादरा ॥ पीत्वा मृतं देववरास्तु सर्वथा पापेन वित्त
 ह्ना प्रजवंति वै पुनः ॥ दिनदिने ते धिक् प्रेमनावः कथासुरात्महतीयकिर्त्तः ॥ यदे
 कश्चोता प्रवराः शृणोति वक्ता तदा प्रीतिमवाप नृनं ॥ १७ ॥ युद्धं पुरा वा स वदन् वयो
 यतिवेदं प्रसिद्धं च तथा पुराणो ॥ दुःखं सुरेन्द्रेण तथैव प्राप्तं हत्वा शिष्टं त्वा इमवाप
 मेव ॥ १८ ॥ चित्रं किमत्र नृपते मघवा इरीष्या यल्लुप्तना च त्रिशिरा निहतो यदृ

त्र ॥ मायां बलेन मुनयोपि विमोहितास्ते च कुर्त्तुं निन्द्यमनिशं क्लिपापनीताः ॥
 २० ॥ विष्णुः सदैवः कपटेन जघान दैत्यान् सत्वात्ममूर्त्तिरपि मेरुमवाप कामं ॥ को मो
 हितो नगवतीं मनसा विजितुं शक्तः समस्तजनमोहकरी च वानी ॥ २१ ॥ मत्स्या
 रियो निषु युगेषु युगेषु युगेषु स म्बुधः संभवत्यपि यथा विनियोजितो नृ ॥ ना
 गघणो नरसखो नगवानमंतो कार्यं करोति विहिता विहिता विहितं कदाचित् ॥ २२
 देहं गृहं धनं मिदं स्वजनं मदीयं पुत्राः कलत्रमिति मोहमुपेत्य सर्वं ॥ पुण्यं करोत्य
 ध्वं च पापं च यं कदाचिन्मायागुणैरतिबलैर्विकलीकृतो यतः ॥ २३ ॥ न जातु मो
 हवितिवारितुं शमो नरो न वेद्म्य पराथ वित् ॥ विमोहितस्तैस्त्रिभुवनैर्वशी
 कृतात्मो जगतीतले नृशं ॥ २४ ॥ अथ तौ मायया विष्णुवा सवौ मोहितौ नृशं ॥

भा.घ.

३

अथतौमाययाविष्णुवासवौमोहि तौन्दरां॥जघनतुःछमनावत्रंस्वायसाध
नतत्परौ॥३२॥ तदहंसं प्रवक्ष्यामि वृत्तांतमवनीपते॥कारणं पूर्ववैरस्य व
त्रवासवयोर्मिथः॥३६॥ त्वष्टाप्रजापतिद्यासीदेवन्नेष्टो महातपाः॥ देवानां
कार्यकर्ताचिनिष्ठुणो ब्रह्मणः प्रियः॥३७॥ स पुत्रं वै त्रिशिरसमिदं देवाकिलां
सृजन्॥ विश्वरूपेति विख्यातं नाम्ना रूपेण मोहनं॥३८॥ त्रिभिः सक्दनेः का
मं व्यरोचत मनो हरे॥ त्रीणि त्रिना निकायामुरैः समकरोन्मुनिः॥३९॥
वेदो मे केन सो धीते सुरां चैकेन सोऽपि ब्रह्म॥ तृतीयेन दिशः सवः युगपच्च
निरीक्षिते॥३०॥ त्रिशिरा नो गमुः स्यत्यत पञ्चकारुः श्वरं॥ तपस्वी समुद्धर्ष
तो धर्ममेव समाश्रितः॥३१॥ पंचाग्निसाधनं काले पादपादनिवेशनं॥ ज

लमध्ये निवासं च हेमं तेशि शिरैतथा॥३२॥ निराहारो जितात्मा सौत्तको सर्व
परिग्रहः॥ तपश्च चारमेधावीडुः खरं मंदबुद्धिनिः॥३३॥ तं दृष्ट्वा च तपस्यं तं खेद
मापन्नाचीपतिः॥ विषादमगधमन्नत्र शक्रो यमा न वेदिति॥३४॥ दृष्ट्वा तस्य त
पो वीर्यं सत्यं चामित तेजसः॥ चिन्ता च महती प्रापद् निरापाकशासनः॥३५॥
विवर्द्धमानस्त्रिशिरामामयं शातयिष्यति॥ तोषेत्तः सर्वथा शत्रुवर्द्धमानव
लो बुधैः॥३६॥ तस्माद् पापकृत्तपनाशाय सा प्रतं॥ कामस्तु तपसां श
त्रुः कामान्नश्यति वै तपः॥३७॥ तथैवाद्य प्रकर्तव्यं नो गासक्तो न वेद्यथा॥ इ
तिसं चिंत्य मनसा बुद्धिमान् बलमहं॥३८॥ आपयन्तोऽस्मरसंस्तुतुः पुत्रप्रलो
जने॥ उर्वशी मे नि कारं नाद्यताची चतिजोत्तमा॥३९॥ समाकृत्वा ब्रवीत्

ना. घ. कलास्तारूपगर्विताः॥ प्रियंकुरुधमेसर्वाः कार्येद्यमु- स्थिते॥४०॥ वृत्तोमे
 ४ यमहांनुत्तपत्तपतिरुर्जयः॥ कार्यं कुरुतगुह्यं प्रलो नय॥४१॥ अमस्योह
 - महानागास्तस्यज्ञात्वातपोबलं॥ बलवानासनमेद्यगृहीष्यत्यखिलं वित॥
 नयमेसमुपायातं हितं नाराता बला॥ उपकर्वंतु स हिताः कार्येद्यमुपस्थि
 ते॥४४॥ तद्वत्वाचनं नाप्यं कुचुस्तं प्रणामाः॥ मानयेत्तु रुदेवैरायनिष्पा
 मः प्रलोत्तने॥४५॥ यस्यथानस्याद्रयंतस्मान्नथा कार्यं महाकृते॥ नृत्यगीत
 विशारेभ्यमुनेस्तस्य प्रलोत्तने॥४६॥ कर्णक्षेत्रं कटाक्षं गते देवमोहयित्वा
 मुनिविजो॥ लीलुपं वशमस्माकं करिष्यामुनियंत्रितं॥४७॥ व्यास उ॥ इत्था
 नाप्यहरिं नाप्यययुस्त्रिभिरसौ तिकं॥ कुर्वन्त्येव विधाना वान्शस्त्रे चिं

तानपि॥४८॥ गायंत्याताननेहांस्तानृत्यंत्यः पुरतोमुने॥ प्रलोत्तयितुं
 तं च कुर्वन्ति नावात्वरंगनाः॥४९॥ नापश्यन्मत्तपोराशिं रंगतानां वि
 डंबनं॥ इन्द्रियाणि वशं कृत्वा जडमृकाधवरा स्थितः॥५०॥ दिनानि कति
 चित्रस्युनाप्यस्तस्याश्रमे वरे॥ कुर्वन्त्योगाननृत्यारिप्रपंचानतिमोहहा
 त्॥५१॥ न च चालयदाकामंध्यानाच्च त्रिशिरामुनिः॥ परावृत्य तदा
 देव्योपुतः शक्रमुपस्थिताः॥५२॥ ततां जलिपुटाः सर्वादैवराजमथा
 ब्रुवन्॥ श्रान्ताहीनानयत्र स्ताविव एविह नाभृशं॥५३॥ देवदेव महारा
 जसयन्नं परमं न्न तं॥ नराशक्रोडराधर्षाधैयश्चालयितुं विजो॥५४॥ उ
 पायोऽन्यः प्रकत्रयिः सर्वथापाकशासनः॥ नास्माकं बलमेतस्मिन्नापसेवि

ना. घ. ५. जितेंद्रियैः ॥ ५५ ॥ दिष्टावयं न शक्ताः स्मयदन्ते न महात्मनाः ॥ मुनिना वक्रितु
 ल्येन तपसाद्यो तितेन च ॥ ५६ ॥ विसृज्याप्तसः शक्रश्चित्तयामास मंदधीः त
 स्यैव च वधो पायं पापबुद्धिरसांप्रतं ॥ ५७ ॥ विसृज्य लोकज्जांसस्तथा पा
 पत्तयं नृशं ॥ चकार पापबुद्धितु तद्वधाय महीयते ॥ ५८ ॥ ॥ इति श्रीनारा
 वते महापुराणे अष्टादशसाहस्रसंहितायां षष्ठस्कंधे प्रथमोऽध्यायः ॥ १
 व्यास उ ॥ अथ सलोनमुपेत्य सुराधिपः समधिगम्य गजासनं संस्थितः ॥
 त्रिशिरसं प्रतिदृष्टमतिस्तदा मुनिमयश्च दमेयपराक्रमं ॥ १ ॥ तमन्नि
 वीह्य ददासनं संतंजितगिरं सुसमाधिवरागतं ॥ रविविना वसुसन्निभो
 जसामुरपतिः परमादमन्यगात् ॥ २ ॥ कथमसौ विनिहंतु महो मया मुनिर

पापमतिः परमादमन्यगात् ॥ २ ॥ कथमसौ विनिहंतु महो मया मुनिरपा
 पमतिः किल संमंतः ॥ रिपुरयं सुसमिद्धतपो बलः कथमुपेत्य निजासन
 का मुकः ॥ ३ ॥ इति विचिंत्य पचि परमायुधं प्रतिमुमोच मुनिं तपसि स्थि
 तं ॥ त्रिशिदिवाकरसन्निभमाश्रुगं त्रिशिरसं सुरसंघपतिः स्वयं ॥ ४ ॥ त
 दन्निधातः दतः सधरातले किल पपात ममाचरतापसः शिखरिणः शिखि
 रं कलशादतंतमिवाद्भुतदर्शिनं ॥ ५ ॥ तं निहत्य मुदमाप सुराधिपश्चुक्र
 श्चमुनयस्तपसि स्थिताः ॥ हा इति नृशमात्रं सरास्तदा किं ॥ ततश्चात्म
 खेन महात्मना ॥ ६ ॥ विना पराधं तपसां निधि इतिः राचीपतिः पापक्षर
 सोऽदरात्मा ॥ फलं किलायतरसात्तस्य च प्राप्नोतु पापस्यहननोऽवस्य

भा. ष.

६

७॥ तं निहत्य तरसा सुरराजनिजगाम निजमंदिरमाश्रु ॥ सोहतोपिविराज
महात्मा जीवमान इव तेजसां निधिः ॥ ८॥ तं दृष्ट्वा पतितं नृमो जीवंतमिव
दृत्रहा ॥ चिंतायापतिस्वन्नागः किं वा जीवेत वा पुनः ॥ ९॥ विमृष्य मन
सातीव तत्ताराणं पुरतः स्थितं ॥ मधवावीक्ष्य तं प्राह स्वकार्यसिद्धयं वचः ॥ १०
तत्तत्तुल्यं विधिं शिरस्यस्य कुरु ध्रुवचनं मम ॥ मा जीवतु महातेजा नाति
जीवनिवस्त्वयं ॥ ११॥ इत्यासास्य वचस्तस्य ततो वाचं विगर्हयत् ॥ १२॥ त
तो उवाच ॥ ॥ महास्कंधोऽहं नातिप्रशुनं तिरिष्यति ॥ तस्यान्नाहं क
रिष्यामि कार्यमेतद्दिगर्हितं ॥ १४॥ त्वया वै निंदितं कर्म त्वत्तं सद्भिर्गर्हि
तं ॥ अहं विन्नेमि पापा द्वे मृतस्य मारणे पुनः ॥ मृतो यं मुनिरधुना शिरनि

संतनेन किं ॥ नयं किं ते त्रसं जातं पाकशासनब्रूहितम् ॥ १६॥ इंदुः ॥ स
जीव इव देहो यं मा नाति विशास्यति ॥ तस्माद्विन्नेमि मा जीवेन्मुनिः शत्रु
रयं मम ॥ १७॥ ततो उवाच ॥ नायं त्रयं मे मधव करेण नेन कर्मणा ॥ कृषि
पुत्रा मिमं हत्वा ब्रह्म हत्या नयं न ते ॥ १८॥ ॥ इंदुः ॥ ॥ प्रायश्चित्तं करि
ष्यामि पश्चात्पापक्षया यवैः ॥ शत्रुस्तु सर्वथा वध्यः छलेनापि मृदा मते ॥ १९
ततो उवाच ॥ त्वं लोका निहतः पापं करोमि मधव त्रिह ॥ तं विनाहं कथं पाप
करोमि वद मे विज्ञो ॥ २०॥ इंदुः ॥ ॥ मखे पुरवजुता गंतं ते करिष्यामि सदैव
हि ॥ शिरः पशोस्तु ते नागं यज्ञे दास्यंति मानवः ॥ २१॥ श्रुत्वा तेन निधि
त्वं शिरस्यस्य कुरु प्रियं ॥ व्यास उवाच ॥ एतद्ब्रूता महेन्द्रस्य वचस्तदा मुदा चिताः

ना.पं.

9

२२॥ सुक्रेनानेन हिं धित्वं कृगरेण शिरांस्य च कर्तुमुद्वेगह ॥ २२॥ छिन्ना
निर्वाणिराशिर्वाणिपतिता निपदांनुवि ॥ तेन सप्तपक्षिणः क्षिप्तं विनिःपे
तुसहस्रशः ॥ २३॥ कलविंकास्ति निरयः सत्थेव च कपिंजलाः ॥ एतच्च
विनिःपेतुमुखतः स्तरसातदा ॥ येन वेदानधी तेन सप्तमं च पिवनेत
था ॥ तस्मादक्रान्तिनापेतुः सद्य एव कपिंजला ॥ येन सर्वादिशः कामं
पिवन्निव निरीक्षते ॥ तस्मानुस्त्रिंशिरास्तत्र निमृतास्तिग्मतेजसः ॥ यत्पु
रं पंतुतश्चक्रं तस्मानुचटकाः किलः ॥ विनिष्ये तु स्त्रिंशिरस एव ते विह
गान् ॥ एवं विनिमृता नृदृष्टा ते सः शक्रस्तदा जडा न ॥ मुमोच ह मन
साराज जगाम त्रिदिवंगतः ॥ गते शक्रे पतन्नापि स्वर्गं हंत साययो

यत्तन्नागं परं लब्ध्वा मुदमापमहीयते ॥ २४॥ इंदो यस्त्वर्गं गत्वा हत्वा शत्रुं मडा
बलं ॥ मेनेकृतार्थमात्मानं ब्रह्म हस्यामचिंतयन् ॥ २५॥ तं श्रुत्वा निहतं त्वष्टा पुत्रं
परमधार्मिकं ॥ चुकोपाती वमनसा वचं तं चेदमब्रवीत् ॥ २६॥ अनाग संमुनिय
स्मात्पुत्रं निहतवात्मनः ॥ तस्मादुत्पादयिष्यामि तद्वधार्थं पुनः पुनः ॥ परं
तु मे वीर्यं तपसश्च बलं तथा ॥ जाता तु सर्वपापात्मा स्वस्तस्य फलं महत् ॥ इ
त्तत्काथमिजुहावाथ मंत्रैरथ विष्णोर्दितैः ॥ पुत्रस्योत्पादनाय धित्वं शक्रे धस
नाकल ॥ न ते होमेति मा वंतु संह्रीता च विना वसो ॥ प्राडवन्निवतर सं पुरुषः पा
वकोपमः ॥ तं दृष्ट्वा ये पुनं त्वष्टा तेजो बलं समन्वितं ॥ विगात्त कटितं वं केहीप्यमा
नमिदं नलं ॥ २७॥ उवाच वचनं त्वष्टा पुनं वीर्यपुनः स्थितं ॥ इन्द्राक्रो विवदस्व

ना. घ०

८

प्रजावातपसोमम॥३९॥ इत्युक्तेवचनेत्वष्टाक्रोधप्रज्वलितेनच॥ सोवर्धतिदिवं
स्तद्धावैश्वानरसमद्यति॥३९॥ जातस्तुपर्वताकारकालमृत्युसमःस्वराद्॥ किं
करोमीतितंप्रादपितरंपरमातुरं॥ कुरुमेनासकर्मार्थकार्यकथयसुव्रत॥
चिंतातुरोसिकस्मात्वं ब्रूहितेशोककारणं॥४०॥ नेरायाम्पद्यतेरोकमि
तिव्रतसमाहिते॥ तेनजातेनकिंचनूयःपितान्नवतिडःखित॥४१॥ पिबामि
सागरंयद्यश्चर्यामिधराधरात्॥ उद्यंतवारयाप्यद्यतकणितिगतेजसं॥
४२॥ हन्मीदंमसुरंसद्योयमंवाहत्तसंवृतं॥ क्षिपामिसागरेसर्वसमुत्सा
द्यचमेहिनी॥४३॥ इत्याकर्ण्यचस्तस्यत्वष्टापुत्रस्यपेशलं॥ अत्कवावा
तिमुदितस्तमुतंपवर्तीपमं॥४४॥ ब्रजिनात्रातुमधुनायस्मात्तुकोसिपुत्र

कः॥ तस्मात्तद्वृत्तिर्यातंतवनामन्नविष्यति॥४४॥ आतातवमहान्ना
गत्रिशिरानामतापसः॥ त्रीणितस्यचशीर्षाणित्यन्नवत्किञ्च॥४५॥ वेदेवे
द्यंगतत्वज्ञोसर्वविद्याविशारदः॥ संस्थितस्तपसिप्रायस्त्रिलोकोविस्मयप्रदे॥
४६॥ शक्रेणनिहतःसोद्यवज्रघातेनसांप्रतं॥ निरापराधःसहस्राहिनाम
स्तकानिच॥४७॥ तस्मात्वंपुरुषव्याघ्रजहिशक्रंततागमं॥ ब्रह्महत्यायुतं
पापंनिर्हयंदुर्मतिंशत॥४८॥ इत्युक्तातंतदात्वष्टापुत्रशोकसमाकुलश्चा
युधानिचदिव्यानिचकारविविधानिसः॥४९॥ ददावस्मैसहस्रासवधाय
प्रवला निच॥ खड्गमूलगदाशक्तिमरप्रमुखातिवै॥५०॥ शार्ङ्गधनुस्त

भा.प.

ए

पावाणाः परिधं पदरां तथा ॥ चक्रं दिव्यं सहस्रारं मुदरानि समप्रनं ॥ ५२ ॥ तू
णी रोचस्यो दिव्यौ कवचं चाति सुस्थिरं ॥ रथं मेघप्रतीकाशं हं नारसह
जयं ॥ ५३ ॥ युक्षोपकरणं सर्वज्ञत्वा पुत्राय पार्थिव ॥ दत्वा सोऽप्रेरया मा स
त्वष्टा क्रोधसमन्वितः ॥ ५४ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ व्यास उवाच ॥ न तस्वस्त्वय नो वृत्तः ब्राह्मणो वैदपार
गैः ॥ निर्जगाम रथो रूढोः हंतुं शक्रं महाबलं ॥ १ ॥ तदैव राक्षसाक्रूरः पुरा
देवपराजिता ॥ समाजमुश्च सेवार्थं वृत्रं ज्ञात्वा बलाधिकं ॥ २ ॥ इन्द्रता
म्रुतं दृष्ट्वा युष्माय निगतिं रिपुं ॥ वेगादागत्य वृत्रांतं शशं मुलस्य चेष्टितं ॥ ३

हृतं ॥ स्वामिन् शीघ्रमिहायां तिष्ठन्नो नाम रिपुस्तव ॥ बलवान् स्पंदनारू
ढस्त्वष्टा चोत्साहितः किल ॥ अनिचारेण नाशार्थं तव क्रोधान्वितेन वै ॥ पु
त्रघातान्नितेन उः सहो राक्षसे युतः ॥ प्रयत्नं कुरु महा नाग शीघ्रमायाति
सांप्रतं ॥ मेरुमंदरसंकाशो घोरनाहो निदारुणः ॥ एतस्मिन्नंतरे तव क्लीता देव
गणानृशं ॥ आगत्योचुः सुरपतिं शृण्वंतं हतनाशितं ॥ ७ ॥ गणा ऊचुः ॥ मे
घबनुर्निमिन्नातिनवंति त्रिदशालये ॥ बहूनि जयशंसीति पत्नीणां विरु
तानि च ॥ ८ ॥ चीचीकचीति निनदा कर्वति विहगानृशं ॥ बाहनानां च ने
त्रेभ्यो जलधाराः पतंत्यदः ॥ ९ ॥ काकागधास्तथा सेनाः कंकाश्च हरुणा ख

ना. घ.

१०

गा॥ रुदंति विलतेः शो हे रु लूकानव नो पशि॥ १०॥ प्रपतंति धजा स्तूणं वातादि
कारणं विना॥ प्रतवंति महोत्पाता दिवि नूमांतरि ज्ञज॥ ११॥ श्रूयते लिमहाश
हो रुदंतीनां निशाशुच॥ राक्षसीनां महा जगन्नवनोपरि हारुणा॥ १२॥ त
ष्मां वराधरा नाप्ये न्रमंति च गृहे गृहे॥ यांतु यांतु गृहा नृणं क्रवंतो विलताननाः
१३॥ रात्रौ स्वप्ने सुकांतानां सुमानां निजमंदिरे केरा लुनंति राक्षसा नापयं
त्या नृशं तुवाः॥ १४॥ एवं विधानि देवेश नृकोपात्का दयस्तथा॥ गोमा यवोरु
दंति स्म निशायां नवनां गणे॥ १५॥ सरधानां च जालानि प्रतवंति गृहं गणे॥
अंग प्रस्फुरणा दी ति दुर्निमित्तानि सर्वशः॥ १६॥ व्यास उ॥ ॥ इति तेषां वच

श्रुत्वा चिंता मायसुरेश्वरः॥ बृहस्पतिं समा कथय प्रबुध मनो गतं॥ १७॥ इंद
उ॥ ब्रह्म किमु तं घोरणि निमित्तानि प्रतवंति वै॥ वाताश्च हरुणा वांति प्रपतंस्त
लकास्तथा॥ १८॥ सर्वशो सिमहा जगत्समर्थो विघ्ननाशने॥ बुद्धिमां ह्यस्तु तत्
ज्ञो देवतानां गुरुस्तथा॥ १९॥ कुरु शांति विधानं तत्राशु सय विधायिनी॥ यथा
मेतन्न वेदुःखं तथा कार्यं विधीयतां॥ २०॥ बृहस्पतुवाच॥ किं करोमि स ह्वा स
यत्नया दुःखं तं ततं॥ अनाग संमुनिं हत्वा किं फलं समुपाजिति॥ २१॥ अक्षय
पुण्य पापानां फलं न वति सर्वथा॥ विचार्य खलु कर्तव्यं कार्यं च नृति मिहता॥
२२॥ परोपतापनं कर्म न कर्तव्यं कदाचन॥ न सुखं विंदते प्राणी परपीडा पर
ययाः॥ २३॥ मोहाध्वो जा ब्रह्म इत्या लता शक त्वया धुता॥ तस्य पापस्य सह

भा. ४.

११

साफलमेतदुपागतं॥ अवध्यः सर्वदेवानां जातो सोऽहं संज्ञकः॥ हंतुं त्वां सस
मायातिदानवैर्ब्रह्मनिर्वृतः॥ २५॥ आयुधानि च सर्वाणि ब्रजतुल्यानि वासव
त्वद्वाहनानि दिव्यानि गृहीत्वा समुपस्थितः॥ २६॥ समागच्छति दुर्धरोऽस्थिरुदः
प्रतापवान्॥ प्रयत्नं कुरु देवेंद्रनास्य मृत्युर्न विष्यति॥ २७॥ कला इलस्तदा जा
तस्तथा क्रवति वाक्पतौ॥ पलायंति सुराणां हाहतेति क्रवन्नेत्रां॥ २८॥ गंधर्वाः
किं न रायज्ञा मुनयश्च तपोधनाः॥ तत्तद्दृष्ट्वा महदाश्चर्यं शक्रश्चिंता पराय
णः॥ २९॥ आज्ञापयामास तदा सेनायोगं च सेवकान्॥ आनयध्वं वसून् रु
शन् अश्विनौ च दिवाकरान्॥ पूषं च नगं वायुं कवेरं वरुणं यमं विमा
नेषु समाकृत्य सायुधाः सुसन्नमाः॥ समागच्छन्तु तस्मात् शत्रुरायातिमां प्र

तं॥ इत्याज्ञाप्त्वा सुरपतिः समाकृत्य गजोत्तमं॥ ३०॥ बृहस्पतिपुरोधाय निगतिं
निजमंदिरात्॥ तथैव त्रिदशा सर्वस्वं स्वं वाहनमास्थितानि र्ययुः॥ ३१॥ निर्घृष्टः
शस्त्रपाणयः॥ वृत्रोऽथ दानवैर्युक्तः संप्राप्तो मानसोत्तरं॥ पर्वतं पद्मरूपे तं र
म्यं पादपशो नितं॥ ३२॥ इंदोऽप्यागतसंग्रामं चकार मानसोत्तरो॥ पर्वते देवता
युक्तः वाचस्पतिपुरःसरः॥ तत्राभूद्दरुणं युद्धं वृत्रवा सवयोत्तदा॥ ३३॥ गदा
सिपरिधेः पाशैः बाणैः शक्तिपरस्वधैः॥ मानुषेन प्रमाणेन संग्रामं शरश
तं॥ ३४॥ बभूवं न यदं नृणां मृषीणां जावितात्मनां॥ वरुणः प्रथमं न यस्त
तो वायुगणः किल॥ ३५॥ यमो विजावसुशक्रः सर्वे ते निगतितात्मनां॥ प
लायन् परान् दृष्ट्वा देवातिं रुरोगमान्॥ ३६॥ वृत्रोऽपि पितरं प्रागाश्रम

स्थं मुं हान्वितं ॥ प्रणम्य प्रादुर्वा रं पितः कार्यं मया कृतं ॥ ३९ ॥ देवा विनिर्जिता स
 ना. ष. वै सेंद्रा समर संस्थिताः ॥ विकृता ते गताः कामं यथा सिंहा न्मुगेतरा ॥ ४० ॥ इंशे पदा
 १२ तिरगमन्तया नीती गजोत्तमः ॥ ऐरावणेयं नगवत् गृहाण हिरदोत्तमः ॥ ४१ ॥ नद
 ताते मया तस्माद् युक्तं नीतमारणं ॥ आज्ञापय पितः कामं किं करोमि त्वदे स्मितं ॥ ४२ ॥
 निर्जरानिर्गताः सर्वे नयनीताः श्रमातुराः ॥ इंशे ऐरावणं सत्कान्तयनीतः पलायित
 ॥ ४३ ॥ व्यास उ ॥ इति पुत्रवचः श्रुत्वा तदा प्रादुर्वा रं पितः ॥ पुत्रवानघ जातो म्लिषफ
 लं समजीवितं ॥ ४४ ॥ त्वया हं पावितः पुत्रगतो मे मानसो ज्वरः ॥ निश्चले मे म
 नोजाते हृद्वावीर्यं तवा द्रुतं ॥ ४५ ॥ शृणु वर्या म्यहं पुत्रहितं ह्य निशामयः ॥ तपः
 कुरु महा नागा सावधानः स्थिरा सतः ॥ ४६ ॥ विश्वा नैव कर्तव्यः केषांचित्पा

कशासनः ॥ शत्रुस्तेषु लकृत्तस्ति नाना जेद्विशारदः ॥ ४७ ॥ तपसा प्राप्य ते लक्ष्मी
 तपसाराज्यमुत्तमं ॥ तपसा बलवृद्धिः स्यात् संश्रामे विजयस्तथा ॥ ४८ ॥ आराध्य
 दुहिणं देवं लब्ध्वा वरमनुत्तमं ॥ जहि शक्रं इराचारं ब्रह्म हत्या समावृतं ॥ ४९ ॥ सा
 वधानः स्थिरो नृत्वा धातारं समुपासयः ॥ वांछितं ते वरं दाता संतुष्टस्तु श्वतुर्मु
 खः ॥ ५० ॥ तोषयित्वा विश्वयोनिं ब्रह्माणमसि तोजसं ॥ अविद्यां शित्वा मासा
 द्यजद्वि शक्रं च तागसं ॥ ५१ ॥ वैरं मनसि मे पुत्रवर्तते सुतघातजं ॥ न शान्ति
 मनुगच्छामि न स्वपां मिसुखेन ह ॥ ५२ ॥ तापसो मे हतः पुत्रो निरागः पाप्म
 नायनः ॥ न विहामि सुखं वृत्रत्वं मामुदरः स्वतः ॥ ५३ ॥ व्यास उ ॥ तदा कर्ण
 पितुर्वकिं वृत्रः क्रोधमुतस्तदा ॥ आशामादाय त्वपितुर्जगाम तपकाम्यया ॥ ५४ ॥

ता. घ.

१३

गंधमादनमासाद्य पुण्यां देवधुनीं शुभं ॥ स्नात्वा कुरास नंतत्वा संस्थितश्च शि
रासनः ॥ ५५ ॥ तत्कांतं वारिपानं च योगाभ्यासपरायण ॥ ध्यायन्निश्चमृजं
चित्ते सोऽपविष्टः स्थिरासने ॥ ५६ ॥ मयवानंतपस्यंतं ज्ञात्वा चिंतातुरोऽत्यन्त ॥
गंधवन्निरेयामास विद्यार्थपाकरासनः ॥ ५७ ॥ यक्षांश्च पन्नगान् समर्थान् किं न
रान् सितौजसः ॥ विद्याधरा नमरसः देवहूता ननेकशः ॥ ५८ ॥ उपायास्तैः क
तासम्यक्तपविष्टाय मायिनिः ॥ न च चालततो ध्यातत्वाष्टः परमतापसः ॥ ५९
॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे दृत्रोपाख्याने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
व्यास उवाच ॥ ॥ निरुत्तमस्ते परावृत्ततपविष्टकराः सुरा ॥ निराशाः कार्यसंस्थिते ह
द्वाद्दृढचेतसं ॥ १ ॥ जावर्षशते पूणे ब्रह्मलोकपितामह ॥ तत्राजगाम तरसाहं

सारूढश्चतुर्मुखः ॥ २ ॥ आगत्य तमुवाचे दत्त्वा हं पुत्रसमाश्रय ॥ तत्काध्यानं
वरं ब्रूहि हृदयमिति ववांछितं ॥ ३ ॥ तपसा ते ह्यतुष्टोऽस्मि त्वां दृष्ट्वा चाति कर्षि
तं ॥ वरं वरयन्त इति मनो जिलिखितं तं क ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ दृत्रस्तवातिविश
दं पुरतो निशाम्य वाचं मुधा समरसां जगदेककर्तुः संत्यज्य ध्यानकलनां
महमोदतिष्ठन्नातद्वर्षनयनाश्च कलाकलापः ॥ ५ ॥ पादौ प्रणम्य शि
रसां प्रणयादिधातुर्वधां जलिः पुरत एव स्थित सुवृत्तः प्रोवाच तं सुवरदा
न तपसा प्रसन्नं प्रेम्णा गतिगजद्विगिरौ विनयेन तम् ॥ ६ ॥ प्राप्तं मया सक
लदेवपदं प्रतोद्ययद्ब्रूनिं तव सुदुर्लभं मां शुजातं ॥ वांछांति नाथ मनसि
प्रवणेऽरापांतां प्रब्रवीमि कमलामनं वेत्तितां क ॥ ७ ॥ मृतं च मानवतु मे

ना. घ. किल लोहकाष्ठशुःकाद्रिं वस्तुनि च ये रघुरे च रात्रेः ॥ इति प्रयातु मम वीर्यम
 ती वयुर्देका मंजवा मिस बजै रमरै रजेय ॥ ७ ॥ व्यास उवा ॥ ॥ इच्छं प्रार्थितो ब्रह्मा त
 १४ माह प्रहसन्निव ॥ उत्तिष्ठ गच्छ न इंते वां छितं सफलं ममा ॥ ८ ॥ न शुद्धे न त चो देण
 न पाषाण न हारुण ॥ न न विष्पति ते मृत्युरिति सत्यं ब्रवी म्यहं ॥ ९ ॥ इति हत्वा
 वरं ब्रह्म जगाम च्चुवनं परं ॥ वृत्र सुतं वरं दध्वा मुदितो स्वाश्रमं ययु ॥ १० ॥ रा
 सं स पितु त्रेत हर हानं महामति ॥ त्वष्टा नि मुदितः प्राह पुत्रं प्राप्त वरं तदा ॥
 ११ ॥ स्वस्ति ते तु महा नाग जहि शक्रं रिपुं मन ॥ इत्वा गच्छ त्रिशिर मोहं तारं पा
 प सं युतं ॥ १२ ॥ जवत्वं त्रिदश धीराः संप्राप्य विजयं रणे ॥ समाधि छिं धि वि
 पुलां पुत्र नाश समुद्र वां ॥ १३ ॥ जीवितो वा करण क्षपा हो नृ रिजो जनात् ॥ १४ ॥

या यां पिंड दानेन त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥ १४ ॥ तस्माद् व्रम मात्स तंदुः खं
 नाशितु मर्हसि ॥ त्रिभिरा मचिन्ना तुना पसर्पति कर्दि चित् ॥ १५ ॥ सुशी
 लः सत्यवादी च ताप मो वेद विप्र मं ॥ अपराधं विना नेहं नेतः पापेन बु
 दिना ॥ १६ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा वृत्रः परम दुर्जयः ॥ र
 थमारुत्य तरसा निर्जगाम पि तु गृहात् ॥ १७ ॥ रण दु नि निर्घोषं रां खनाहं
 च मंगलं ॥ कारयित्वा प्रयाणं स च कार मद्ग विति ॥ १८ ॥ निर्ययौ नय
 सं युक्तः सेवकानि तिसं कथन ॥ हत्वा राक्रं गृही ष्या मिसुरा ज्य मकं र
 कं ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा निर्जगामा शुस्व सैन्य परिवारित ॥ महता सैन्य नादेन
 जीषयन्न मरावती ॥ २० ॥ तमा गच्छं तमा ज्ञा यतु राषा डपि सत्वरः ॥ सेना

भा.प.

१५

योगं यत्र सः कार्यामास नारतः ॥ २१ ॥ सर्वनिष्कपतरसा लोकपाला
नरिंदमः ॥ स्कंधो वारणतो दिव्यं अरोचत महाकृतिः ॥ २२ ॥ गृध्रव्यूहं ततः
सत्वा संस्थितः पाकशासनः ॥ तत्राजगाम वेगानुवृत्रः परबलाहिनः ॥ २३ ॥
देवदानवयोस्तावत्संग्रामस्तु मलोन्नवत् ॥ वृत्रवासवयोः संख्ये मनसा वि
जयैषिणो ॥ २४ ॥ एवं परसारे युधि संहिंसे नयदेष्टुं ॥ आकुतं देवता प्रा
पुः देवाश्च परमां मुदं ॥ २५ ॥ तोमरे निंदिमाने स्वर्जैः परशुपदिशैः ॥ ज
घ्रुः परस्परं देवदेवाः कामं वरायुधैः ॥ २६ ॥ एवं युधि वर्तमाने दारुणो जाम
हर्षणो ॥ शक्रं नयाद सहसा वृत्रः क्रोधसमन्वितः ॥ २७ ॥ अपावृत्य मुखे हि
स्वास्थितो वृत्रः शतकतुमुदितो नूत्नदाराज पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ २८ ॥ श

क्रेयस्य यद्वैरासंज्ञा तारमरास्तदा ॥ चुक्रुश्च परमात्तस्मिंश्च शक्रेति मुहुः ॥
अपावृतं मुखे शक्रं ज्ञात्वा सर्वे दिवोकसः ॥ ब्रह्मस्य तिष्ठणाम्पुच्छीनाव्य
थितचेतसः ॥ किं कर्तव्यं हि जश्रेष्ठत्वं मस्माकं गुरुः परः ॥ शक्रेयस्तेस्तु र
त्रेण राक्षितो वदनांतरे विनाशक्रेण किं कर्मः सर्वे हि न पराक्रमः ॥ अत्रि
चारं कुरु विप्रो मत्वरः शक्रमुक्तये ॥ ब्रह्मस्य तिष्ठेत्वा च ॥ किं करोमि मुगः
कामं मुखमध्ये स्तिवासवः ॥ वृत्रेनास्मादितो नें इति हृत्प्रांतरे किल ॥
३॥ व्यास उवाच ॥ देवा चिंतातुरा सर्वे शसाहंततथाकृतं ॥ दृष्ट्वा विमृश्य व
क्रुधा चक्रुर्न मुक्तये ॥ ३४ ॥ असृजंत महात्मसत्वं जंनिकां रिपुनाशि
नीं ॥ ततो विजृम्भामाणं स व्यावृतास्यो वज्रवह ॥ ३५ ॥ विजृम्भमाणास्त

नाष.

१६

तो ह्यत्र स्यात्पादपावतात् ॥ स्वात्मगत्यपि संस्थितिः क्रांतो बलसूदः ॥ ३७
ततः प्रभृति लोकेषु जंनिका प्राणि संस्थिताः ॥ जहृषुश्च सुराः सत्वे राक्रंद ह
विनिगतिं ॥ ३८ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं तपो लोक नय प्रदे ॥ वर्षाणि मयुतं याव
हारुणं लो महर्षां ॥ ३९ ॥ एकतश्च सुराः सर्व युधाय समुपस्थिताः ॥ एकतो
बलवान्त्वाद्दुः संग्रामः समवर्तते ॥ ४० ॥ यदा व्यवर्तते रणे वृत्रो वरमहावृतः
पराजितस्तदा राक्रः स्तेजसा धतस्य धर्षितः ॥ ४१ ॥ विव्यधे मघवा कामंत
तः प्राप्य पराजयं ॥ विघादमगमन् देवा दृष्ट्वा राक्रं पराजयं ॥ ४२ ॥ जग्मुस्त
त्कारणं सर्वे देवा इन्द्रपुरोगमाः ॥ गृहीतं देवसदनं वृत्रेणा गत्सरं हसा ॥ ४३
देवाद्यानां नि सर्वाणि क्रुक्रं मोहनवीवलात् ॥ एरावणे पि देत्येन गृहीतो

सो गजोन्नमः ॥ ४४ ॥ विमानानि च सर्वाणि गृहीतानि विशांपते ॥ उच्चैश्च वा
इयवरजातस्तस्य वैशेतदा ॥ ४५ ॥ कामधेनुः पारिजातगणश्चासरसात
था ॥ गृहीतं रत्नमात्रं तु तेन त्वष्टा मुतेन ह ॥ ४६ ॥ स्थानत्रष्टाः सुराः सर्वगिरि
दुर्गेषु संस्थिताः ॥ ४७ ॥ स्वमायुः परित्रष्टाय जज्ञा गान् सुरालयात् ॥ ४८ ॥ वृत्रः
सुरपदं प्राप्य वभूव महगर्वितः ॥ त्वष्टा तीवसुखं प्राप्य मुमोह सुत संयुतः
४९ ॥ अमंत्रयन् हितं देवामुनि नि सह नारत ॥ किं कर्तव्यमिति प्राय विचिं
त्ययमोहिता ॥ ५० ॥ जग्मुः कैलाशमचलं सुराः राक्र समन्विता ॥ महादेव
प्रणम्योचुः प्रका प्रांजलयो नृशं ॥ ५१ ॥ देवदेव महादेव स पासिंधो महेश्वरः
रक्षास्मान्न यत्नीतां तु वृत्रेणातिपराजितान् ॥ ५२ ॥ गृहीतं देवसदनं तेन देव

बलीयसा॥ किं कर्तव्यमतः शंभो ब्रह्मसत्त्वं शिवायतः॥ शंभो ५२॥ किंकुर्मः
 कचगलामः स्थानन्नष्टारुमापते॥ नाधिगलामः स्वस्य विनाशो पायमद्य
 वे॥ ५३॥ सहायं कुरुते राव्ययितास्य लपानिधे॥ वृत्रं जहि महोत्तिकं
 वरदानवलादिनो॥ ५४॥ ॥ शिव उ॥ ॥ ब्रह्माणं पुरतः तत्त्वावेयं सर्वहरेः
 सयं॥ मत्वा समेतं विष्णुं चिंतयामो वधोद्यमं॥ ५५॥ सशक्रश्च लुलज
 स्य बलवान् बुद्धिमत्तरः॥ शरण्यश्च दयाधिवश्च वासुदेवो जनाईन॥ ५६
 विनातं देवदेवेशं नार्थसिद्धिर्न विष्मति॥ तस्मात्तत्र च गतव्यं सर्वैः कार्यार्थ
 सिद्धिर्न विष्मति॥ तस्मात्तत्र गतव्यं सर्वैः कार्यार्थसिद्धये॥ ५७॥ व्यास उ॥ इ
 तिसंविद्यते सर्वे ब्रह्मशक्रः सर्वशक्तिः॥ जगुर्विष्णोः स भूदेवाः शरण्यं तत्कवम

लं॥ ५८॥ गत्वा विष्णुपदं देवास्तुष्टुः परमेश्वरं॥ हरिं पुरुषसूक्तेन वेदोक्तेन ज
 गद्गुरुं॥ ५९॥ प्रत्यक्षो नृजगन्नाथ स्तेस्तुतः कमलापतिः॥ समान्याच सु
 रान्विष्णुरित्युवाच पुरःस्थितः॥ ६०॥ किं मागता स्मलोकेशाः हर ब्रह्मा स
 मन्विताः॥ कारणं कथय ध्रुवः सर्वेषां सुरसत्तमाः॥ ६१॥ व्यास उ॥ इति
 श्रुत्वा हरं वाकिं तोचुर्देवा रमापतिं॥ चिंताविष्टो स्थिताः सर्वे - - -
 स्तभो मुखाः॥ ६२॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्थोऽध्या
 यः॥ ६३॥ ॥ व्यास उ॥ ॥ तथा चिंतातुरा न्वीक्ष्य विष्णुसर्वाथित्ववित् प्रा
 ह प्रेममद्भ्रात माधवो मेदिनीपते॥ १॥ विष्णुरु॥ किं मो न माश्रिता यूयं क
 वंतु कारणं सुराः॥ प्रयोजनमनुदिश्य मंहो पितृवर्तते॥ २॥ देवा ऊचुः

ना. घ. किमज्ञानं तव विनीविषु लोकेषु वर्तते ॥ सर्वविद्वज्जवात्कामं किं ह्यसि पुनः
 पुनः ॥ ३ ॥ त्वया पूर्ववलिर्वदः शोदेवाधियः ततः ॥ वामनं वपुरा स्या यक्रांतं
 १७ त्रिनुवतं पदे ॥ ४ ॥ त्वया पूर्ववलिर्वदः शोदेवाधियः ततः ॥ वामनं वपुरा
 स्या यक्रांतं त्रिनुवतं पदे ॥ अमृतं चाकृतं विस्तोदैसाश्च विनिपातिताः ॥
 तं प्रनुः सर्वदेवानां सर्वापि देविता शत ॥ ५ ॥ विष्णु रुद्राः ॥ ननेतव्यं सुराः का
 मं वेद्युपायं सुसंमतं ॥ तद्वधाय प्रवक्ष्यामि येन सौख्यं न विष्यति ॥ ६ ॥ अ
 वश्यं करणीयं मे न वतां हितमात्मना ॥ बुद्ध्या बलेन जेतव्यो बलेनैव न
 येत वा ॥ ७ ॥ उद्यायाः खलचत्वारः कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥ सामादयः सु
 रुखे वयुयुस्तु नाविशेषतः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणा स्य वरो हतस्तपसा राधितेन च ॥

दुर्जयं त्वंच सप्तं वरदानं प्रतावतः ॥ ९ ॥ अजेयः सर्वभूतानां त्वष्टा समुप
 पादितः ॥ ततो बलेन हृदि सः प्राप्ता परपुरं जयः ॥ १० ॥ ५ः साध्यो सौ सुराः
 कामं विता सामप्रता रणं ॥ प्रलोभ्य वशमानीय हंतव्यः सर्वधारिषु ॥
 ११ ॥ गच्छधं सर्षिगंधर्वयित्रासौ बलवत्तरं ॥ सामतस्य प्रयुजधंततः ए
 नं विजेष्यथ ॥ १२ ॥ संगम्य शपथान् तत्त्वविश्वात्मयेन ह ॥ मित्रत्वं च स
 माधाय हंतव्यः प्रबलोरिषुः ॥ १३ ॥ अदृश्यः संप्रवेक्ष्यामि वज्रमस्य वरा
 युधं ॥ महायंच करिष्यामि शक्रस्याहं सुरेन्द्रमा ॥ १४ ॥ समयं वप्रति
 संधं सर्वथैवायुगक्षये ॥ मरणं विबुधास्तस्मै नान्यथा संन विष्यति ॥ १५ ॥
 गच्छधं सर्षिनि साधं गंधर्वकपटाः वृताः ॥ १६ ॥ सह मित्रत्वं करुधं वात्सल्यं

नतः॥१६॥यद्वा स्यातिविश्वासंतथाकार्यप्रतारणं॥गुप्तोहंसंप्रवेक्ष्यामि
यविसंछादितंदृढं॥१७॥विश्वस्तंमधवाशत्रुं हनिष्यनचान्यथा॥विश्वास
घातनंयापल्लवाशक्रस्तुष्टतः॥१८॥सहायौथववज्रेणंघातयिष्य
तिपापिनं॥नदोषोन्नशरेशत्रौशाग्नौमेवप्रकुर्वतः॥१९॥नामथ्याव
लवान्वध्यःशूरधर्मेणजायते॥वामनंवपुसाधायमयाप्रतारितोबलि
ः॥२०॥लत्वाचमोहिनीवेषंदैत्यासेवपिवंचिताः॥नवंतःसदितांसर्व
देवींनगवतींशिवां॥२१॥गच्छध्वंशरणंनावैःस्तोत्रमंत्रैःसुरोत्तमाः॥
सहाययोगमायासान्नवतांसंविधास्यति॥२२॥ध्यायाम्यहंसहोदे
वीसात्विकीं प्रलतिंपरां॥सिद्धिदांकामदांकामंदुरापामन्नतात्मनि

१३॥ इंदोपितां समाराध्य हनिष्यति रिपुं रणे ॥ मोहिनी सामडात्तगा
मोहयिष्यति दानवं ॥ २४ ॥ मोहितो नायवृत्तः सुखसाध्यो न विष्यति ॥ त
स्मान्न विष्य जननी प्रकृतिपरमादृताः ॥ २५ ॥ न जघंसात्तिकेन विःश
त्रुताया य सन्नमा ॥ पुरा मयापि संग्रामं कृत्वा परमदारुणं ॥ २६ ॥ पंचव
र्षमहस्त्राणि निहतौ मधुकैटजौ ॥ स्तुता तदा मया तर्प्य प्रसन्ना प्रकृति
परा ॥ मोहितौ तोतया दैत्यौ छलेन च मया हतौ ॥ विप्रलब्धौ महाबाहू द
नवौ मदगर्वितौ ॥ २७ ॥ तथा कुरुधं प्रकृतेर्न जघंसाव संयुता ॥ सर्वथा
कार्यमिदं सा करिष्यति सुरोत्तमा ॥ २८ ॥ एवं ते हतमतयोः विष्णुना प्र
न विष्णुना ॥ जग्मुस्ते मे रुचिं शिरं मंदारक्रममंडितं ॥ ३० ॥ एकांते संस्थि

ना. घ. ताः देवाः सत्त्वाध्यानं जयंततः ॥ तुष्टुबुजगतांधात्रीमृष्टिमंडारकारिणी ॥ ३१
 देवा ऊचुः ॥ ॥ देवी प्रसीद परिपाहि सराश्रतमान्नुतासुरेण समरे परिपी
 २० डितांश्च ॥ हीनान्निनाशनपरे परमोर्धतत्वे प्राप्ताश्वदंक्रिकं मलं विमलं सदै
 व ॥ ३२ ॥ त्वं सर्वविश्वजननी परिपालयास्मिन् पुत्रानिवातिपतितान् रि
 पुसंकटेस्मि ॥ मातर्नतेस्त्व विहितं नुवतत्रयेपि कस्मादपेक्षसि सुरान्
 सुराश्रतमान् ॥ ३३ ॥ त्रैलोक्यमेतखिलं विहितत्वेव ब्रह्मा हरिः पशुप
 तिस्रववासनोऽस्याः ॥ कृतिकार्यमखिलं स्ववशानतेनेन नृने गिवाप
 लवशाविहरंतिकामा ॥ ३४ ॥ मानासुतान्परितवात्परिपाति हीनचित्रं कि
 मित्रजननिप्रकटापराधान् ॥ कस्मान्नपालयसि देवि विनायराधेय

२०

स्माश्वदंक्रिरारणान् करुणाणवेद्य ॥ ३५ ॥ नूनंतवांक्रिजनाप्रपरां व
 यंतेन किं विहाय विनवे विहिता ईभावा ॥ ज्ञात्वेति नाद्यपरिपासितताप
 राधात्पुत्रेन कृप्यतिकदापि जनित्रिकामं ॥ ३६ ॥ दोषेन नोत्र जननिप्र
 समीक्ष्य चित्तेयत्रे विहाय नवनं विनवे विमयाः ॥ मोहस्त्वया विरचितः प्र
 नवत्समो नस्तस्माश्चेतावकरुणो हयसे कथं न ॥ ३७ ॥ पूर्वत्वया जननि
 दैत्यपतिबलिष्ठो व्यापादितो महिषरूपधरः किलाजो अस्मकृते सक
 ललोकभयाहरो सोऽहं कथं न नयं दं विधुतो सिमातः ॥ ३८ ॥ शुं नस्त
 याति बलवाननुजो निशुं नस्तौ न्नातरो तदा नुगाश्च निहतौ च ॥ ह्वं
 तथा न हि खलं प्रबलं दयादैनं विमोहयतथाननवेद्यया सो ॥ ३९ ॥

ना. घ.

२१

लंपालयाद्यविबुधानसुरेणमानः संतापितान्ततितरं नयविक्रमांश्च ॥
नात्पोस्तिकोपि चतुर्वनेषु सुराभिर्हिंताशक्रस्तवांस्त्रिजनेधितवीर्यवी
र्यः ॥ ४० ॥ वृत्रे दया तव यदि प्रथिता तथापि जत्येन मांश्च जनः स्वकरं
वरं च ॥ पापात्मसुहरजवानिविशिखे पुनानं ॥ नूनं प्रयाति निरयं नत
पापबुद्धिः ॥ ४१ ॥ तेषां पिताः सुरवनं विबुधा रयो वेहत्वारणो विशिखे
किल पाविता स्ते ॥ त्रातान किं निरय पात नया द्या इयस्त्रयो पित
नु किं विनिहं सिद्धं ॥ ४२ ॥ ज्ञानी महे रिपुरत वसे वको न प्रायेण पीड
यति तः किल पापबुद्धिः ॥ यस्तावकस्त्विह न वेद मरानसौ किं तसा
पंकजरतान निपीडयेत् ॥ ४३ ॥ कर्मश्च किं जननि पूजनमद्य ते वै पुण्या

दिकं नवविनिर्मितमेव कामं ॥ हास्यास्पदं किल न वामजननेषु कुर्वन् ॥ त
स्माद्भवानि चरणे प्रणतास्तनूनं ॥ ४४ ॥ धत्मास्त्रयमनुजानजते यमस्मा
पादां बुजां तवनवाध्विजलेषु पातं ॥ ययोगि तोपिमनसा सततं स्मरंति
मोक्षार्थिनो विगत राग विकार मोहा ॥ ये यातिकाः सकल वेद विदोपि नूनं
त्वां स्मरंति सततं किल होमकाले स्वादां सुवृत्तिजननीं च मखे सुराणां
नृत्यः स्वधां पितृगणस्य तृप्तिं हेतुं ॥ ४५ ॥ मेधासिकांतिरसि शांतिरपि
प्रसिद्धा बुद्धिस्तमेव विशदय किरानराणां ॥ सर्वं तमेव विनवंचुवनत्र
ये स्मितत्वाद्दासि तज्जतान् लपया सदैव ॥ ४६ ॥ व्यास उ ॥ एवं स्तुता
सुरैर्देवी प्रत्यक्षा मातदाभवत् ॥ चारुरूपधरा तवी सवर्जित एव पिता

भा.घ.

२२

४७॥ प्रणेमुक्तां समा लोकसुरा देवी पुरः स्थितां ॥ तानादप्रणतं वाकिवः का
यं ब्रुवंतु नो ॥ ४८॥ देवा ऊचुः ॥ ॥ मोहयेन्नरिपुं हन्तं देवानां चातिः खदं ॥ य
था विम्वसते देवान् तथा कुरु विमोहितं ॥ ४९॥ आसुत ॥ ॥ तथेत्तत्का
नगवती तत्रैवांतरधीयत ॥ त्वानि स्वानि च स्थानानि जग्मु देवा मुदयानि
ता ॥ ५०॥ इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे कृष्णार्जव्याने पंचमोऽध्या
यः ॥ ५॥ आसुत ॥ ॥ एवं प्राप्ता वरा देवा रुषयंत तपो धनाः ॥ जग्मुः स
र्वे प्यसंमं अहवस्याश्रममुन्नमं ॥ १॥ ददुस्तत्र ते हतं ज्वलंतमिव तेजसा ॥ २॥
ह्यंतमिव त्रीन् लोकान् असंतमिव चामरा नू ॥ ३॥ क्षयो यततो न्ये सह
त्रमुचुः प्रियंवदः ॥ देवकार्यं हि सामयुक्तं रसालकं ॥ ३॥ क्षय ऊचुः ॥

२२

हन्तु हन्तु महाभाग सर्वलोक नयंकर ॥ आसंत त्वयैतत्सकलं ब्रह्मांडमखिलं
किल ॥ ४॥ शक्रेण तव वैरं यत्तत्तत्किं सुखविधातकं युवयोः खदं कामं
चिन्ता वृद्धि करं परं ॥ ५॥ तत्वं स्वपिषि संतुष्टो न वापि मधवा तथा ॥ सुखं वसु
पति चिन्ता त्रुन्नयो वैरिजं प्रयं ॥ ६॥ युवयो युध्यतः कालो अतीतस्तु महान् सह
पीयंते च प्रजाः सर्वाः स देवा सुरमानवाः ॥ ७॥ संसारे स सुखं प्राप्यं डः खदं
यमिति स्थितिः ॥ न सुखं हतं वैरस्य न वतीति विनिर्णयः ॥ ८॥ संग्राम रसिकाः
शूराः प्रशंसन्ति न पंडिताः ॥ सुदंष्ट्रं गुरुचतुरां द्रियार्थविधातकं ॥ ९॥ पुष्पे
रपि नयो हव्यं किंपुनर्निश्चितैः शरैः ॥ युद्धे विजयं संहो निश्चयं वा एता उ
नं ॥ १०॥ देवाधीनमिदं विश्वं तथा जय पराजयौ देवाधीनविति ज्ञात्वा न

ना. म.

२३

यो द्वयंकदाचन ॥ ११ ॥ कोलेयनो जननं स्वाङ्गशय्यायां शयनं तथा ॥ परिच
यपिशनायसिंसारे सुखसाधनं ॥ १२ ॥ किं सुखं युद्धतः संसेवा एव हि न
यंकरे ॥ खड्गपातातिरौद्रे च तथा राति सुखप्रदे ॥ १३ ॥ संग्राममरणस्वर्ग
सुखप्राप्तिरिति सुदं प्रलोभनपरं वाक्यं नोदनार्थं निरर्थकं ॥ १४ ॥ छित्वा
देहं व्यथां प्राप्य शृगालकंककाकनिः ॥ पश्चात् स्वर्गसुखावाप्तिः को वा बांछति
मंदधी ॥ १५ ॥ सख्यं न वतुते वृत्रेशक्रेण सह नित्यदा ॥ अवाप्तसि सुखं तं
च शक्रश्चापि निरंतरं ॥ १६ ॥ वयं च तापसाः सर्वे गंधर्वश्च निजाश्रमे ॥ सु
खवासंगमिष्यामशांतवैरे धुनैव वा ॥ १७ ॥ संग्रामे युवयो धोरैर्वर्तमाने दि
वानिशा ॥ पीयते मुनयः कामं गंधर्वाः किं नरा नराः ॥ १८ ॥ सर्वेषां शांतिका

मावांसख्यमितुमहेवयं ॥ मुनयस्त्वं च शक्रश्च प्राप्नुवंतु सुखं किं ज ॥ १९ ॥ म
धस्यात्र वयं वृत्रयुवयोः सख्यकारणे शपथं कारयित्वा त्रयोजयामो मि
थः प्रियं ॥ २० ॥ शक्रस्तु शपथान्कृत्वा यथोक्तांश्च तवाग्रतः ॥ चित्रं ते प्रीतिं स
मुक्तं करिष्यति सुसांप्रतं ॥ २१ ॥ सत्याधारा धरा नूनं सत्येन च दिवाकरः तप
स्यं यथा - - वायुसत्येन वात्यथा ॥ २२ ॥ उदत्तानपि मयि मयि मयि नैव सु
चति ॥ तस्मात्सत्येन सख्यं वा न वल्ययथा सुखं ॥ २३ ॥ एकत्र शयनं कीडा
जलकेलिः सुरासनं ॥ पुवाच्यां सर्वथा कार्यं कर्तव्यं सख्यमेव च ॥ २४ ॥ वा
सु ॥ ॥ महर्षिर्वचनं श्रुत्वा तानुवाच महामतिः ॥ अवश्यं न गवतो मे मा
निनीयास्तपस्विनः ॥ २५ ॥ न वंतो मुनयः कापि न मिथ्यावादिनो मूढाः ॥ स

ना. घ.

२४

राचारसुशांताश्च न विडः लकारणं ॥२६॥ न तं वै ररावेस्तध्वेका मुकेचगत
द्युते ॥ निलजे नैव कर्तव्यं सख्यं मतिमता सदा ॥ निर्वृजो यदुराचारो ब्रह्म
हलं पटः शठः ॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः सर्वथैवेदशेजने ॥२७॥ न वंतो निपु
णाः कामं न होदम तयः सदा ॥ अनतिज्ञाः सुशांतत्वात्परचित्ता निवारिता
२८॥ मुनय ऊचुः ॥ जंतु कृतस्य चोक्तो वेष्टुना शुचस्य कर्मणः ॥ शो दं नृत्वा
कृतः शांतिमाप्नुयात्पचेतनः ॥३०॥ विश्वासघातक नरि नरकं याति ॥
निश्चयः ॥ दुःखं च समवाप्नोति नूनं विश्वासघातकः ॥३१॥ निःश्रुतिर्वस
धातीनां सुरमानां च निःश्रुतिः ॥ विश्वासघातिनां नैव मित्रशेदसताम
पि ॥३१॥ समयं ब्रूहि सर्वं यथा ते चेत सिद्धं ॥ ते नैव समये नाद्यसंधि स्याद

नयो किल ॥३३॥ वृत्र उ ॥ न शुक्लेण न चाद्रेण नाश्मना न च दारुणा ॥ न वज्रे
ण महात्ताग न तिग्मा तथा ॥३४॥ बध्मो न वेयं विप्रैः शक्रस्य सह देवते ॥ ए
वं मेरोचते संधिः शक्रेण सह नात्यथा ॥३५॥ व्यास उ ॥ नृषयस्तं तदा प्राकृर्वा
दमितेवमाहता ॥ समयं श्रावयामासुस्तत्रानीय सुरिश्चरं ॥३६॥ इंदो पिशप
थान्न वचकार विगतज्वर ॥ सोक्षिकं पावकं कृत्वा मुनीनां सन्निधि ॥३७॥ वृ
त्रस्तु वचनेस्तस्य विश्वासमगमत्तदा ॥ बभूव मित्रवत्सकै सह च यपिराभणः
॥३८॥ कदाचित् नंदनवेन चोक्तो कदाचि मंधमादेन ॥ कदाचि दुर्दधे स्तीरे मोद
मानो विचेरतु ॥३९॥ एवं तते च संधाने वृत्रः प्रमुदितो नवत् ॥ शक्रोऽपि वधका
मः स तु पायावकं चिंतयन् ॥४०॥ संधाने षीसमुद्दिमः स्तदा सन्मघवा नृशं

ना. घ. एवं चिंतयतस्तस्य कालः समनिवर्तते ॥ ४१ ॥ विश्वासं परमं प्राप हनः शक्रे
 ति हारुणे ॥ हनस्य मरणोपायान् चिंतयन् मराची पतिः ॥ ४२ ॥ एवं कीर्तय
 २५ र्वाणि गतानि समये सते ॥ ४३ ॥ त्वेकदा सुतं प्रादु विश्वं लंपा कशासने ॥ ४४ ॥
 पुत्र हनमहा जागृ शृणु मे वचनं हितं ॥ न विश्वासस्तु कर्तव्यः सत वैरे कथंच
 न ॥ ४५ ॥ तस्य त्वं त्रिषु लोकेषु नास्ति पुत्रः श्रुतं मया ॥ यत्नो न वशतो पति य
 र्मघरि रसति ॥ ४६ ॥ मघकात्तत वै रस्ये महासूयः परः परैः ॥ लो लो नमो देव
 षतः परतः खोत्सवा न्वितः ॥ ४७ ॥ परं पटः सदा पापबुद्धिः प्रतारकः रंथा
 नेषां शोहपरा माया बीमदा विनः ॥ ४८ ॥ यः प्रविश्योदरे मातुः गर्भं छेदं च का
 रह ॥ समस्तस्य पश्चात्तु लं दमाना मनानुरः ॥ ४९ ॥ तस्मात्पुत्रन कर्तव्यो वि

श्वासोऽस्य कथंचनं ॥ तत पापस्य कालजां पुनः पुनः प्रकुर्वतः ॥ ५० ॥ व्यास उ ॥
 एवं प्रबोधि तोषित्रा वचनैर्ह तु संयुतैः ॥ न बुबोध उपा हते मुक्तेर्न तीव्र हारुणे
 ५१ ॥ ततः संचिंतय मघवा वरदानं महात्मनां ॥ संध्ये यं वर्तते रौद्रा न रात्रि रिव
 सो न च ॥ ५२ ॥ हंतव्यो यं मया चाद्य छले नैव न संशयः ॥ एकाकी विजने च
 त्रसंशयः समयोचितः ॥ ५३ ॥ तमा नाप्यसह स्वात्तः सस्मार हरि मव्ययं ॥
 तत्रा जगाम नगवान दृश्यः पुरुषोत्तमः ॥ ५४ ॥ वज्रमध्ये प्रविश्यामौ
 संस्थितौ नगवान हरिः ॥ इंदो बुद्धिं च काशश्च तदा वृत्रवधं प्रति ॥ ५५ ॥ इति
 संचिंतय मनसा कथं हस्ति रिपुं रणे ॥ अजेयं सर्वथा सर्वदेवैश्च दानं वैस्त
 था ॥ ५६ ॥ यदि वृत्रं न हन्म यं च यित्वा महाबली ॥ तत्रैवो मम नूनं स्यात्

आ. घ.

२६

वधारिपुरक्षणात् ॥ ५८ ॥ अत्र फेनं तदा पश्यन् समुद्रे पर्वतोपमं ॥ नायं सुष्को
न चार्धे घनरास्त्रमिदं तथा ॥ ५९ ॥ अत्र फेनं तदा राको जग्रादकीरया यथा ॥ व
ज्रं तदा हतं तत्र चकार विष्णु संयुतं ॥ ६० ॥ केना हतं पञ्चिन्नत्वा शक्रश्चित्ते पते
इति ॥ हरिणा संयुतं हतं तदा यत्नतो घम ॥ ६१ ॥ तमा कथं हरिः प्रेम्णा हतं
निकटमास्थितं ॥ जघान जलफेनेन प्रहसन्निवकीडते ॥ ६२ ॥ सहतो निपपा
ता सुवज्रा इत इवाच ल ॥ वा स वस्तु प्रलुष्टात्मा बन्धुवनिदते तदा ॥ ६३ ॥ अथ
यश्च महेदं तं मस्तु व विधेः स्तौ वै ॥ हत रात्रुः प्रलुष्टात्मा वा स वः स इहैव ते ॥ ६४
विष्णु त्रिचुवन श्रेष्ठं पूजयामास वा स वः ॥ ततो हते महावीर्ये वृत्रे देव नयं कर ॥
६५ ॥ ब्रव बौ च शिवा वा युज्जिषु देवतास्तथा ॥ हत तस्मिन् गंधर्वयि सरात्

सकिं नरा ॥ ६६ ॥ हतं तं पतितं दृष्ट्वा विष्णुर्विष्णुं पुरीयथो ॥ मनसा शं कमानस्तुत
स्य हत्यात्तं जयं ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ वा
स उ ॥ ॥ इति पितृयज्ञसंस्तोत्रं यथा विष्णु पुरीततः ॥ मुनयो नमसं विनात्यजवन्निद
ते पितृ ॥ १ ॥ किमस्मानिः सतं पापं यदसौ च वंचितः किं ज ॥ मुनिराहो वृथा जातः
सुरैरास्य च संगमान् ॥ २ ॥ अस्माकं वचना ह्यत्र विष्णोः समगमक्तिना ॥ विश्वा स
धातिनः संगान् वयं विश्वा सधातका ॥ ३ ॥ धिगियं मनसा पापमूलमेव मनर्थत
त् ॥ यदस्मानिः हतं तत्त्वा शपथे वंचितो सुरः ॥ मंत्रं लब्धुं दिदाता प्ररकः पापका
रिणां ॥ पापात्मा गसने वेत्तुं पदकृत्तिथे वच ॥ ४ ॥ विष्णुना पितृ तं पापं यम
सत्त्वमात्मवान् ॥ वज्रं प्रविश्य येनासौ धातिनः सत्वमूर्तिना ॥ ५ ॥ नूनं स्वार्थं प

भा.घ.

२७

२ः प्राणीनपात्रा समाश्रुयात् ॥ हरिणा हरिसंगेण सर्वथा दुःखं तं ततः ॥ ८॥ वावेवा
स्तां पश्यानां शवेव निधनं गतो ॥ प्रथमश्चतुर्गंघ्रिषु लोकेषु नास्ति वै ॥ ९॥ अ
थ कामौ प्रशसौ द्वौ सर्वेषु संमतौ प्रियौ ॥ धर्मधर्मेति वाग्वाहो हनयं महतामपि ॥ १०॥
मुनयोऽपि न सुखापमेवं तत्त्वा पुनः पुनः ॥ जगुः स्नाताश्च मानेव विमनस्क हतोऽयम
११॥ तद्व्यातं मिह तं श्रुत्वा पुत्रमिदं एव जारत ॥ रुरेदं दुःखं स ततो निर्वदमगम
तुनः ॥ १२॥ यत्रासौ पतितस्तत्र गत्वा वीक्ष्य तयागतं ॥ संस्कारं कारयामास विधिव
सारलौकिकं ॥ १३॥ स्नात्वा स्नानं निजं दत्वा चैवोद्देहिकं ॥ श्राद्धं पितृभ्योऽपि शोकात्तः पा
पिष्टं निवृत्तं ॥ १४॥ यथा सेनिहतः पुत्रः प्रलोभ्यत्रापथैः नृणां ॥ तथैवोपि मह
दुःखं प्राप्नोतु देवनिर्मितं ॥ १५॥ इति शब्दा सुरेशानं तद्व्यातापममन्वितः मेरुः शिखि

रमास्थाय तपस्तेपे सुदुःस्करं ॥ १६॥ जनमेजय उवाच ॥ हत्वा त्वाहं सुरेशोऽथ का मव
स्थामवाप्तवान् ॥ सुखं वाऽऽस्वमेवाग्रे तमे ब्रूहि पिता मह ॥ १७॥ आस उवाच ॥ किं ह
सिमहात्मा गमं देहकादृशस्तव ॥ अवश्यमेव नोक्तं व्यक्तं कर्म श्रुत्वा नोक्तं व्यक्तं क
र्म श्रुत्वा पुनः ॥ १८॥ बलिष्टैर्दुर्बलैवापि स्वल्पं वा बहु वा ततः सर्वथैव हि नोक्तं व्य
सं देवा सुरमानुषैः ॥ १९॥ शक्राद्येत्यं मन्त्रिदत्ता हरिणा वृत्रघातने ॥ प्रविष्टोऽप
वि विष्णुः सहायसमपद्यतः ॥ २०॥ न चापदि सहायो नृणां सुरदेवः कर्मचन ॥ स
मये स्वजनैः सर्वैः संसारेऽस्मिन्नराधिपः ॥ २१॥ देवि विमुखा नां प्राप्तिनकोऽप्यस्ति
सहायवान् ॥ पिता माता तथा नायनाता वायस होदरः ॥ सेवकोऽपि मित्रं वा
पुत्रश्चैव तथोरसः ॥ प्रतिकूलं गते देवेन कोऽप्येति सहायता ॥ २२॥ नोक्ता पा

ना. ४. पश्य पुण्यस्य कत्र निवति सर्वथा ॥ इत्रं हत्वा गतः स्वर्गं निजस्तेजश्च शची पति ॥
 २५ ॥ शेषु त्रस्तं त्रिदशाः सर्वं ब्रह्म हत्वा ब्रुवं शनैः ॥ को नाम रापथा कृत्वा सत्यं द
 वावचः पुनः ॥ २५ ॥ जिघांसति सुविश्वस्तं मुनिश्च प्रतारितं ॥ वेदप्रमाणं मु
 ष्ट्यस्वीकृतं सौगतं मतं ॥ २६ ॥ यदयं निहतः शत्रुर्वचयित्वा तिसाहसात् ॥ को
 नाम वचनं दत्वा विपरीतमथाचरेत् ॥ २७ ॥ विनाशकं हरिं वापि यथायं विनि
 पातीतः ॥ एकं विधाः कथा चात्यसमा जेष न वद्मः ॥ २८ ॥ शुभ्रा वंशेऽपि वि
 श्वाः स्वकीर्तिदानिका निच ॥ यस्य कीर्तिहा निका निच ॥ यस्या कीर्तिह
 त्वा लोके धिक्कृतस्यैव कर्तृवितं ॥ २९ ॥ यदृष्ट्वा पृथिगुत्तं शत्रुः स्मेरमुखो न
 वेत् ॥ ३० ॥ इत्थं देहमोपिराजर्षिः पतितः कीर्तिसंक्षये ॥ स्वगदितपापो

सोपापल्लुकिं न पात्यते ॥ ३१ ॥ स्वल्पे पराधे पितृपो यथा तिपतितः किल ॥
 नृगः कर्कशतां प्राप्नोयु गान् दृष्ट्वा दैवतु ॥ ३२ ॥ नृगुपत्री शिरछेदात् नृगवा
 नृहरिरच्युतः ॥ ब्रह्मरापा ससुयो मो संजातो मकरादिषु ॥ ३३ ॥ विष्णुश्च वा
 मनो नृत्वा याचनार्थं बलिगृहे ॥ गतः किमपरं दुःखं प्राप्नोति दुःसती नरः ॥ ३४
 रामोऽपि वनवासेषु सीता विरहजं वक्र ॥ दुःखं च प्राप्तवान् द्यौरं नृगुरा पेन
 नारत ॥ ३५ ॥ तथेहोऽपि ब्रह्म हत्या सतं प्राप्य महद्भयं ॥ न स्वास्थं प्रापगे देसो
 सर्वसिद्धि समन्वित ॥ ३६ ॥ पुण्यो मीतं प्रजीही न दृष्ट्वा प्रोवाच वासवं ॥ निस्वसं
 तं नयन्नस्तं नष्टं संजं विचेतनं ॥ ३७ ॥ किं प्रनोद्यन् यात्रोऽसि मृतस्तदा रुणे रि
 पु ॥ काचिं तावन्न तेकांत तव शत्रुयेन चिंता परो नवान् ॥ ३८ ॥ इन्द्र ॥ ॥

भा. ष०

२९

नारातिर्वलवान्मेस्तिनशांतिनसुखंतथा॥ ब्रह्महसानमाशान्तिविनेमि
सततंगृहे॥ ४०॥ नंदनंदसुखाकारनामृतंनगृहंतवे॥ गंधर्वाणांतथागेयंन
त्यमसरसांपुनः॥ तत्सुखकरणारीमाश्चसुरयोषितः॥ नतथाकामधेनु
श्चदेववृक्षःसुखप्रदः॥ ४१॥ किंकरोमिधगच्छामिकशर्ममिसजायते इति
चिंतापरःकांतेनलेनेसुखमात्मनि॥ ४२॥ व्यासउ॥ ॥ इत्युक्त्वावचनंशक्रः
प्रियपरमकातरं॥ निर्जगामगृहानंदोमानसंसुरसत्रमं॥ ४३॥ यमनालेप्र
विष्टोसौनयातःशोककरितः॥ नप्रज्ञायतदेवंस्त्वनिनृतश्चकलखै
ः॥ ४४॥ प्रतिष्ठनोवसत्यमुचेष्टमानश्चोराः॥ असहयस्तुराषाड्वैचिं
त्रात्तेविकलेन्द्रियः॥ ४५॥ ततःप्रणष्टेदेवंदेवसहत्यानयादिते॥ सुराधि

तातुराश्वासनुत्तामाश्वात्तवत्तथा॥ ४६॥ नृषयःसिद्धगंधर्वनिर्नाथोश्वा
त्तवद्भृशंअजकेजगत्सर्वमनिनृतमुपद्रवेः॥ ४७॥ अवर्षणंतदाजात
एषिवीक्षीणवैजवाः॥ विछिन्नश्रोतमानद्यःसरांस्यनुदकानिते॥ ४८॥
एवमराजकेजातेदेवतामुनयस्तथा॥ विचायनिद्युषंचक्रुःशक्रंसर्वेदिवो
कसः॥ ४९॥ सप्राप्यनद्युषोराजाधर्मिष्टोपिरजोबलात्॥ बभूवविषया
सक्तःपंचबाणशराहतः॥ ५०॥ असुरोतिर्वतःश्रीउग्रदेवोद्यानेपुनार
त॥ शक्रपत्नीगुणान्श्रुत्वाचकमेतांसपार्थिवः॥ ५१॥ सखीनाहकिमि
ष्टाणीनोपगच्छतिमांकिना॥ नवद्भिश्चामरैःसर्वैःस्ततोहंवासवस्त्विह॥ ५२॥
प्रेषयधंसुराःकामंसेवार्यममवैश्वं॥ प्रियंवदेतमकर्तव्यमसर्वथा मुनयो

जा.घ.

३०

पराः॥५४॥ अहमिंधोद्यदेवानां लोकानां च तथेष्टरः॥ आगच्छतुराची मत्तं
सिधमद्यनिवेशनं॥५५॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवा देवर्षयस्तथा॥ गत्वा
चिंतातुराः प्रोचुः पुनोमीषण तास्ततः॥५६॥ इक्ष्वाकूनां दुराचारेण धुषस्ता
मिहेच्छति॥ कुपितोऽस्मानुवाचेदं प्रेषयध्वं राची मिह॥५७॥ किंकुमस्ति ह
धीनाः स्मयेनेशयं शतः किल॥ तच्छ्रुत्वा उर्मना देवी बृहस्पतिमुवाच॥५८॥
रक्ष मां न युष्माकं स्तनस्तवास्मि शरणं गता॥ बृहस्पतिरुवाच॥॥ या देवी
न धुषात्यापमोहितान्॥५९॥ नाहं ह्यस्यामित्वां वक्ष्ये तत्का धर्मसिनातनं
वारणागन्तमानं च धोददाति नराधमा॥६०॥ स एव नरकं धातिमावदाकृत
संभवः॥ स्वस्या नवदयुश्चोऽग्नित्यजामिकदाचन॥६१॥ ॥ इति श्रीना

गवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वृत्रवधे सप्तमोऽध्यायः॥७॥ आसउ॥ न धुषस्त्व
र्थनां श्रुत्वा गुरोस्तु शरणं गतां॥ चुकधा स्मरवाणार्त्तमंगिरसमाश्रुवे॥
१॥ देवानां हागिरास्तु हंतव्यो यं मया किल यदि शणी गृहे मूढो रक्षतीति
महाश्रुतं॥२॥ इति तं कुपितं दृष्ट्वा देवाः सविपुरो गमाः॥ अक्रवन् न धु
षं धोरं समापूर्वं वचस्तदा॥३॥ क्रोधं संहर राजे इत्यजपापमतिं प्रभो॥
निंदितं धर्मशोस्त्रेषु परदाराभिनाशतं॥४॥ शंक्रपत्नी सदा माधीजी
वमानेयतौ पुनः॥ कथमस्य पतिं कथं नृणां तियतिव्रता॥५॥ त्रिलो
की शस्त्रमधुना शस्त्रधर्मस्विवेविनो॥ इदं धर्ममातिष्ठेत्तदा नश्येत्
जायकवं॥६॥ सर्वथा प्रहृणा कार्यं शिष्टाचारस्य रक्षणं॥ यद्यदाचरते रा

भा.घ.

३१

जाग्रजातमनुवर्तते॥७॥ तस्मान्नद्यामहाराजकर्तव्यं धर्मरक्षणं॥ वारु
त्वाश्च शतशं वर्तते त्रशची समाः॥८॥ इति स्तुकारणं प्रोक्तं शृंगारस्य म
हात्मनिः॥ रसहानिर्वलात्कारक्षते सुंदरिसंगमे॥ उन्नयोः सहशं प्रेम यदि
पार्थिवसत्तम॥ तदा वै सुखसंपत्तिरुन्नयो रुपजायते॥१०॥ तस्माद्वाव
मिमं मुंच परदारानिमिश्रिते॥ सद्भावक रुदेवं इयं दंपती स्पनुतमं॥११॥
अद्विष्टयस्तु यापे न पुण्येनातिवर्द्धनं॥ तस्मात्पापं परित्यज्य सत्तमं तिकु
रुपार्थिव॥१२॥ नद्युधुत॥॥ गौतमस्य यदा नुक्तं दाराशक्रेण देवताः॥ वा
चस्य ते स्तुमोमेन मयं कसंस्थितास्तदा॥१३॥ परोपदेशो कुराजः प्रभव
ति नराः किल॥ कर्तव्यैवोपदेशो वेदुर्लभः॥ पुरुषो न वेत्त॥१४॥ न त्वाग

छतुसा देवी हितं स्यादद्भुतं हिवः॥ एतस्याः परमं देवाः सुखमेवं न विष्मति
॥१६॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा देवाश्च मुनयस्तथा॥ तमुंचुश्चा तिसं त्रस्तान
द्युषं मदनातुरं॥१७॥ इणी मानयिष्यामो सामपूर्वतवां तिकं॥ इत्युक्त्वा ते
तदा जगमुर्ह हस्मति निकेतनं॥१८॥ आसुत॥ ते गत्वा गिरसः पुत्रं प्रीतुः
प्रांजलयः सुराः॥ जानीमशरणं प्राप्ता मी श्रुणितववेक्षमनि॥१९॥ सा
देयानद्युषायाद्यवा सर्वे सौत्ततो यतः॥ हृणा त्वियं वरो हापति त्वेव रव
णिनी॥२०॥ बृहस्पतिः सुराना इतच्छ्रुत्वा दारुणं वचः॥ शचीना हंत्यतिष्ठा
मिसंती च शरणा गतां॥२१॥ देवा ऊचुः॥॥ उपायो न्यत्र कर्तव्यो ये
न सोदति अत्र तथा॥ कोपसंयुक्तोऽरारध्या न विष्मति॥२२॥ बृहस्पतिरु

जा.घ.

३२

॥ तत्र गत्वा शची नृपं प्रलोभ्य वचसा नृशं ॥ करोतु समयं बालपतिं ज्ञात्वा
मृतं न जे ॥ १३ ॥ इंद्रेण जीवति मेकांते कथं मत्वं करोम्यहं ॥ अन्वेयणा य
गंतव्यमया तस्य महात्मनः ॥ १४ ॥ इति सा समयं सत्वा वंचयित्वा च नृप
तिं नृशिरानयनेयने करोतु मम वाक्यतः ॥ १५ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संचितं ते
सर्वं ब्रह्मस्मृतिपुरोगमा ॥ न धुषसहिता जगत्पुं प्रजादिवौकसः ॥ १६ ॥
ताना गतास्मीत्यायतदाक्षत्रिमवासवः ॥ जहर्ष च मुदा युक्तं स्तावी
त्यमुदितो ब्रवीत् ॥ अद्यास्मिन्वासवः काते न जमां चारुलोचने ॥ पति
त्वे सर्वलोकस्य पूज्यो हं विहतः सुरैः ॥ १७ ॥ इत्युक्त्वा सानृपं प्राह रीयुक्ता वे
पती नृशं ॥ वरमिच्छाम्यहं राजन् त्वन्नः प्राप्नुयुः सुरेश्वरः ॥ १८ ॥ अद्यास्मिन्वा

सवः काते न जमां चारुलोचने ॥ पतित्वे सर्वलोकस्य पूज्यो हं विहतः सुरैः ॥
१६ ॥ इत्युक्त्वा सानृपं प्राह रीयुक्ता वेपती नृशं ॥ वरमिच्छाम्यहं राजन् त्वन्नः
प्राप्नुयुः सुरेश्वरः ॥ १७ ॥ किंचित्कालं प्रतीक्ष्य यावत्करोमिति एयं ॥ इंदोस्ती
ति नवास्तीति संदेहे मे रुदि स्थितं ॥ १८ ॥ ततस्त्वाहमुपस्थास्य त्वानिश्च
यमात्मनि ॥ १९ ॥ तद्विज्ञायते शक्रः शप्तः किं वा घवागतः ॥ एवमुक्त
ः स इंश एषा न धुषः प्रातिमान नृत् ॥ २० ॥ विसर्जय सतां देवी तथेत्कत्का
मुदा न्वितः ॥ सा विसृष्टा नृपेणासु गत्वा प्राह सुरात्मनी ॥ २१ ॥ इह मागम
नेयनं कुरुताद्यत्तलोद्यमा ॥ श्रुत्वा तद्वचनं देवा इंशप्यारसवहुवि ॥
२२ ॥ मंत्रया मासुरेकाग्नाः शक्राय नृपसत्तमं ॥ ते गत्वा वैष्णवं धाम तु

भा. घ.

३३

हुबुः परमेश्वरं ॥ आदिदेवं जगन्नाथं शरणावसलं ॥ ३६ ॥ ऊचुश्चैनं समुदिताः
वाक्यवाक्यविशारदः ॥ देवदेवसुरपतिः ब्रह्मत्वाप्रपीडितः ॥ ३७ ॥ अदृश्यः सर्वज्ञः
तानां कापि तिष्ठति वासवः ॥ त्वद्दीयान्ति हते विप्रे ब्रह्म हस्तावतः प्रजो ॥ ३८ ॥ त्वं ग
तिस्तस्य जगवन्चास्माकं च तथैव हि ॥ त्रादिनः परमापन्नान्मोक्षं तस्य विनि
र्दिश ॥ ३९ ॥ देवानां वचनं श्रुत्वा कातरं विष्णुर्ब्रवीत् यजतामश्वमेधं वैशकः
पापनिवारकं ॥ ४० ॥ पुण्येन हयमेधेन पावितः पाकशासनः पुनरेष्यति दे
वानामिन्द्रत्वमकुञ्चयः ॥ ४१ ॥ इंशणी कुरुतां नित्यं जगवत्याः प्रपूजनं आ
राधनं शिवायास्तु सुखकारि न विष्यति ॥ ४२ ॥ नद्युषोपि जगन्मोक्षमपि या
मोहितः किञ्च ॥ विनाशं स्वर्गं तेनाश्रुगमिष्यत्येन सा सुराः ॥ अविताश्चाश्वमेधे

नतुराषाडपि वैभवः ॥ आश्वमेधे चिरकालेन स्वमासनमनुत्तमं ॥ ४३ ॥ ते तु श्रु
त्वा श्रुतां वाणीं विष्णो रमिते ते जसः ॥ जम्मुत्तं देशमनिशं यत्रास्ति पाकशास
नः ॥ ४४ ॥ तमास्वास्त्यसुराः शक्रं बृहस्पतिपुरोगमाः कारयामासु विधिवद्
यमेधं महाक्रतुं ॥ ४५ ॥ विजस्र ब्रह्म हस्तां तु वृक्षेषु च नदीषु च ॥ पर्वतेषु शि
थ्यां च स्त्रीषु चैवास्ति पदितुः ॥ ४६ ॥ तां विमृज्य च नृतेषु विपाकपाकशासनः
विहारः विहारः समरूयः कालाकांक्षी स्थितो जले ॥ ४७ ॥ अदृश्यः सर्वज्ञः तानां
पद्मनालेत्यतिष्ठतः देवास्तु निर्गताः स्थाने लब्ध्वा कार्यं तदद्भुतं ॥ ४८ ॥ पुलो
मा तु गुरुं प्रादुःखिता विरहातुरा ॥ नतयज्ञोपि मे नत्ता किमदृश्यः पुरंदरः ५०
कथं देवि प्रियं स्वामिन्नमुपायं वदस्व मे ॥ ५१ ॥ बृहस्पति उ ॥ त्वमारधय देव रूप

भाष.

३४

त्रीनगवतीं शिवां ॥ दशयिष्यति ते नाथं देवीं विगतकल्मसं ॥ ५२ ॥ आराधितां
गङ्गां नयुषं वा शयिष्यति ॥ मोहयित्वा नृपस्यानासा तयिष्यति चैविका ॥ ५३ ॥
सुक्तासा तदा तेन शक्रपत्नी सुमानसा ॥ जया ह मंत्रं विधिवद्गुरो देवाः सुसा
धनं ॥ ५३ ॥ विद्यां प्राप्य गुरुदेवी देवी त्रिभुवनेश्वरी ॥ सम्यगाराधयामास बलिपु
ष्पाचनेऽनुजेः ॥ ५४ ॥ सत्त्वानेनेन संप्रारातापसी वेषधारिणी ॥ चकार पूजनं
देव्याः त्रियदशनिला लसा ॥ ५५ ॥ कालेन क्रियता तुष्टा त्रयस्त्रिंशतिं श्रुत्वा ॥ मो
म्य रूपधरा देवी वरदा हंसवाहनी ॥ ५६ ॥ तामुवाच प्रसन्ना सा शक्रपत्नी सुमान
सा ॥ जया ह मंत्रं विधित्तोद्यमां ॥ मेघगंजी रशदेन मुदयान्मुदती नृशं ॥ ५७
देव्युवाचा ॥ वरं वरय सुश्रोणिवांस्तु तं शक्रवध्वजे ॥ ददाम्यद्य प्रसन्नास्मि पूजि

तामुत्तमं त्वया ॥ ५८ ॥ इत्युक्त्वा सा तया देवी तामाह वराणां पुरः ॥ शक्रपत्नीनां
वती प्रसन्ना परमेश्वरी ॥ ५९ ॥ बांछामि दर्शितं मातः पत्न्य परमदुर्लभं ॥ नयुषां
यनाशं च स्वपदप्रापणं तथा ॥ ६० ॥ देव्युवाचा ॥ त्वरा गतुमया सां ईमानससर
मुच्यते तत्र पश्यसि शक्रवंडः खितं नयविक्रलं ॥ ६१ ॥ मोहयिष्यामि सज्जनां का
लेन क्रियता पुनः ॥ स्वस्थानवविशालासिकरोमितववेष्टितं ॥ ६२ ॥ नृशं पिष्या
मि नूपां मोहितं त्रिदशासनात् ॥ इत्युक्त्वा तां गृहीत्वा सा शक्रपत्नी त्वारां चि
तां ॥ प्रापयामास सान्निध्यं स्वपत्न्यः परमेश्वरी ॥ ६३ ॥ सा दृष्ट्वा तं पतिं बानासु
रेवांगुलसंस्थितं मुदिता नूरि देवी स बक्रकालाजानि वांछितं ॥ ६४ ॥ ॥ इति
श्रीजागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे वधेशक्रदर्शने नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ १ ॥

ना. घ.

३५

वासु॥ तांवीस्यविपुलापांगीरहःशोकसमन्वितं॥ आखडनःप्रियांनार्थावि
स्मितश्चाब्रवीत्तरा॥१॥ कथमत्रागताकांतेकथंज्ञातस्त्वयात्यहं॥ उर्जयःसर्वन्
तानांसस्थिस्मिन्नुन्नानने॥२॥ राचीउ॥ देवदिव्याःप्रसादेनज्ञातास्यद्यन्नवानि
ह पुनस्तस्याःप्रजावेनप्राप्तास्मन्नदिवस्पते॥ नघुषानामराजर्षिःस्थापितो न
ब्रह्मसिने॥ त्रिदशैर्मुनिनिश्चैवसमांवाधयतेनृश॥४॥ पतिमांकुरुचांर्वागितुरा
साहंसुराधिपं॥ एवंवदतिमापाप्माकिंकरोमिबलाहिन॥५॥ इ३३॥ कालाकां
सीवरारोहेसंस्थितोस्मिद्यदुल्लया॥ तथात्वमपिकल्पागिकुरुषुस्थिरंमनः॥
वासु॥ ॥ इत्युक्त्वातेनसादेवीपतिमानिसिता॥ तमुवाचनिराश्वःनीवेप
मानातिडःखिता॥७॥ कथंतिष्ठेमहात्मागपापात्मासांवशानुगां॥ करिष्याति

महोन्नतोवरदानेनगर्वितो॥८॥ देवाश्चमुनयःसर्वमासुचुस्मद्भयाकुलाः॥ तं
नजस्ववरारोहोदेवरजस्मरातुरं॥९॥ बृहस्पतिस्तुरात्रुघ्नोवाडेवावलवर्जितः
कथंमांरक्षितुंशक्नोन्नवेदेवानुगःसदा॥१०॥ तस्माच्चिनास्मिदतीनाय्यदेवरा
वर्तिनी अनाथाकिंकरोम्येवंविपरीतेविधौप्रजो॥११॥ नास्म्यहंकुलदास्मानि
त्वच्चित्रातिपतिव्रता॥ नास्मिन्नेवराणंतत्रयोमांरक्षतिडःखितां॥१२॥ इ३३॥
उपायंप्रब्रवीम्यद्यतंकुरुषुवराननं॥ शीलंतेडःस्थितेकालेपरित्राणंनविष्य
ति॥१३॥ यत्नेनरक्षितानारीननवेक्ष्यपतिव्रता॥ उपायैःकोटिनिःकामंनिन्न
चित्रातिचंचला॥१४॥ शीलमेवदिनारीणांसदारक्षतिपापतःतस्मान्नशील
मास्यामसुस्मिराजवसुव्रते॥१५॥ यदात्वांनघुषोरानाबलादाकर्षयेत्तुल

ना. घ. तदा तं समयं तत्वा गुप्तं वचनं पति ॥ एकां ते तस्मिन् मैत्रंगत्वा वदस्व सुंदरी ॥
 ३६ ऋषियानेन दीव्येन मासु ये हि जगत्सते ॥ १७ ॥ एवं वदो तव श्रीता न विष्णामिती
 मेव तं ॥ निश्चयं मम राजे इकं तव्यं यदि मे हितं ॥ १८ ॥ कामां धसो मुनीमाने योज
 यिष्यति पार्थिवः ॥ अक्षयं तापसो नृपं राघवं दग्धं करिष्यति ॥ १९ ॥ व्यास उ ॥ इ
 त्याख्याता राजा च तेन जगाम नयधं प्रति ॥ तथेत्कत्काति विश्वज्ञानाविकार्यस्ततो
 दृमा ॥ महीपलांसमा लोका मुदितो वाक्यमब्रवीत् ॥ स्वागतं सत्यवचनं त्वद
 धीनोऽस्मि कामिति ॥ दासोऽहं तव सत्येन मानितं वचनं त्वया ॥ २० ॥ यदा गता समी
 पे तु तृष्णा स्मिपिकता विणी ॥ न च वीडा त्वया कायमिदं मां न जमुस्मिते ॥ का
 र्यं विशालाक्षि करिष्यामि तव प्रियं ॥ २१ ॥ राज्ञा च ॥ सर्वज्ञं त्वया कार्यं मम त

त्रिमदासव ॥ ननोरथोऽस्ति मे देव शृणु चित्ते धना विनो ॥ २४ ॥ वांछितं कुरु क
 त्या एतत्तद्वा दमतः परं ॥ ब्रवीन्मिमन्तो माहं त्वं तत्कर्तुं मिहार्हसि ॥ २५ ॥ न द्यु
 षत ॥ त्वरिता ब्रूहि वंशस्येकरो मितव वांछितं ॥ अलभ्य मपि दास्यामि तुभ्यं सु
 त्रुवदस्व मां ॥ २६ ॥ ॥ राज्ञा च ॥ ॥ कथं ब्रवीमि राजे इदं त्वयो नास्ति मे त
 वा वचसा पार्थिवाम्माहं ददासि न ददासि चेत् ॥ २७ ॥ रापथं कुरु राजे इदं त्व
 रो मिप्रियं तव ॥ पश्चाद्ब्रवीम्यहं राजन् ज्ञात्वा सत्येन यंत्रितं ॥ २८ ॥ जेत मे मां हि
 ते नृसहा ते वरावर्तिनी ॥ न विष्णामि तु राघादिसत्य मे तद्वचो मम ॥ २९ ॥ अ
 वश्यं मे व कर्तव्यं वचनं तव सुंदरी ॥ शयामि सुचते ताहं यज्ञदानसेतेन वै ॥
 ३० ॥ राज्ञा च ॥ इदं स्पृष्ट्वा रघो वाह गजश्चैव रथस्तथा ॥ गरुडो वासुदेव

जा. घ.

३७

स्ययमस्यमहिषस्तथा ॥३१॥ वृषजः शंकरस्यापि ब्रह्मणो वरदायति ॥ मयूरो
कार्तिकेयस्य गजास्य तु चमूषकः ॥३२॥ इक्ष्वाक्यमहमपूर्वववाहनं ते सुराधिप ॥
यत्र विष्णोर्नरु इत्यनासुराणां नरक्षसां ॥३३॥ वहंतु त्वामहाराज मुनेयः संशि
तव्रताः ॥ सर्वे शक्तिविकारा जने तदिममवाहितं ॥३४॥ सर्वदेवाधिकस्त्वैजा
नामिव सुधाधिप ॥ तेन सेते जसो वृद्धिं वा ह्याम्यहमंतं हिता ॥३५॥ व्यास उ ॥
तस्यास्तु च नं श्रुत्वा प्राकृष्य तत्तान दुर्बलः ॥ उवाच व - नं नृप संस्तु वनवा
सवप्रिया ॥३६॥ न कृष उ ॥ ॥ सत्यमुक्तवया तत्त्विवाहनं रुचितं मम ॥ करि
ष्यामि मुके शान्ते वचनं तव सर्वथा ॥३७॥ न त्वत्पवीर्यो न वितायो वा हाकुरुते
मुनी न ॥ अहमारुह्य याते न त्वामेष्यामि मुचिस्मिते ॥३८॥ व्यास उ ॥ ॥ इत्यु

३७

क्तातां मुसंतु शांतिं सज्जि हरिप्रिया ॥ मुनीनां कथं सर्वं स्तानि त्फवा वस्मयान्वित
॥३९॥ न कृष उ ॥ ॥ अहमिदं द्योतो विप्राः सर्वशक्तिसमन्वितः ॥ कार्यं मे त्रयं क
र्वतु न वंतो विगतस्मयाः ॥४०॥ इति सतं मया प्राप्तं ते शणी मासु पैति च ॥ आ
कारिता च मां ब्रूते प्रेमपूर्वमिदं वचः ॥४१॥ मुनियान्ते न देवं इमां मुपैहि सुराधि
प ॥ देवदेव महाराज मत्त्रियं कुरु मानस ॥ एतत्कार्यं मुनिश्रेष्ठ ममात्पंतदुरास
दं ॥ न वदिसु प्रकर्तव्यं सर्वथैव दद्यान्मुनिः ॥४३॥ मनोदहति मे कामः शक्रप
त्न्यां प्रवर्तितं ॥ न वंतः शरणं मे द्य कुरु ध्वं कार्यमिदं ॥४४॥ व्यास उ ॥ अग
स्त्यि प्रमुखान्तस्य श्रुत्वा वाक्यमत्सत्करं अंगीचकार न विता कृपया परमं ध
यः ॥४५॥ अंगीकुरुते यतश्चाक्ये मुनिनिस्तवदशितिः ॥ मुदं प्रापः नृपकामं ७

भा.घ.

३८

लोमीरुतमानसः॥४६॥ आरुत्यशिविकारम्यांसंस्थितस्त्वरयान्वितः॥ वाहा
कृत्वा मुनी दिव्यान्सर्पेति चाब्रवीत्॥४७॥ कामार्त्ताः सोऽस्य शमूहः पादेन मस्त
के मुनिं॥ अगतिं तापस श्रेष्ठं लोपा मुशपतिं तदा॥४८॥ वातापि न्न कवरि
समुद्रस्यापिशोषकं॥ शक्याताडयामास पंचबाणशराहतः॥४९॥ इंद्राणी
रुतचित्तोऽसौ सर्पेति प्रक्रवन्मुनिं॥ तत्र शापमुनिः क्रुद्धः शकाद्यातमनुस्म
रन्॥५०॥ सर्पो नवडराचाखेन घोरवपुर्महान्॥ दशवर्षमहस्वाणिसर्प रूपध
रो नवान्॥५१॥ विचरिष्यसि वीर्येण पुनः स्वर्गमिवास्मसि॥ दृष्ट्वा युधिष्ठिरं नाम
तव मोक्षोऽविष्मति॥५२॥ प्रश्नानामुत्तरान् कृत्वा धर्मपुत्रमुखाततः॥५३॥
व्यास उ॥ ॥ एवं शप्तः सराजर्षिः स्तुत्वा तं मुनिमन्नमं॥ स्वर्गलिपा तस इमा स्तव

रूपधरोऽब्रवीत्॥५४॥ बृहस्पतिस्तनोगत्वा तस्मान्मानसं प्रति॥ इंद्राय सर्वं वृ
त्तांतं कथयामास विस्तरान्॥५५॥ बृहस्पतिस्तनोगत्वा॥ तस्मान्मानसं वृत्ताम
धवा राज्ञः सगत्स्त्रिचवनादिकं॥ मुनिं तौ च नृन्महाराजस्थितस्तत्रैव वासवः॥५६॥
देवाश्च मुनयो दृष्ट्वा नद्युषं पातितं क्षुवि॥ जग्मुः सर्वं पितृवैवयत्रेऽः सरसि स्थितः॥
५७॥ तमाश्वासुराः सर्वे मुनिनिः संहितास्तदा॥ सर्गे समानयामासुर्मनिपूर्वं
शचीपतिं॥५८॥ समागतं तः शक्रसुरा॥ संस्थाप्या सने विधिवदनिषेकं रं
ः शिवं॥५९॥ इंद्रोऽपि स्वासनं ततः शन्या सहसुरालये॥ चक्री उत नंदने रम्ये कानने
त्रेमयुक्तया॥६०॥ एवमिदं देवाः संप्राप्तं डः खं परमहं रुणं॥ हत्वा वृत्रासुरं कामं
विश्वरूपं महामुनिं॥६१॥ एतन्न सर्वमिदं व्यातं वृत्रासुरवधं प्रति॥ यत्तद्विदुः

ना. घ. ३९ या राजन् कथानकमनुत्तमं ॥ ६२ ॥ या दशं कुरुते कर्मता दशं फलमाप्नुयात् ॥
 अवश्यमेव नोक्तं तत्कर्म शुभाशुभं ॥ ६३ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 षष्ठस्कंधे दशमोऽक्षो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथितं चरि
 तं ब्रह्मन् शक्रस्याहृतकर्मणः ॥ स्थानं च तं तथा उवाच शक्तिरुक्ता विशेषतः ॥
 संदेहो न ममाप्यस्ति यत्तु क्रोधि महातपा ॥ देवाधिप त्वमाद्युः सह दुःखमन्व
 नूत ॥ मखापां तु शतं तत्त्वा प्राप्स्यन् स्थानमनुत्तमं देवेश त्वंच संप्राप्य ब्रह्म
 नादसौ कथं ॥ ३ ॥ तस्यापि कारणं प्रोक्तं ब्रह्म हत्या समुद्भवं ॥ अत्यंतपातकं त
 त्वा उवाच त्वितो नूतु तत्कतुः ॥ ४ ॥ पूर्वजान् मे मुनिश्रेष्ठ यां उवाच रुद्रसंश्रयाः ॥ महा
 चाराः सुशान्ताश्च विजयन्ति परायणाः ॥ ५ ॥ देवतांश्च समुद्भूताः देवकल्याणमहा

बला ॥ राजसूयमखं तत्त्वा संपूर्णदिगां नूतुं ॥ ६ ॥ पूजयित्वा जगन्नाथं तत्तत्कर्म ल
 लोचनं ॥ उवाच खतं प्राप्ता देवरूपा जितव्रता ॥ ७ ॥ नाहुतं पातकं तैस्तु तं
 किंचिदिह प्रणे ॥ कथं ते पतिता ब्रह्म त्वंगाधे उवाच सागरे ॥ ८ ॥ दुपही च महाभागा
 दिव्यरूपा पतिव्रता ॥ वेदी मध्या समुत्पन्ना देवतां शाख्यो निजा ॥ ९ ॥ कथमे
 वं विधं दुःखमनुभूतं था विज ॥ सनायं विनवासे न विराटनगरे तथा ॥ १० ॥ की
 चक्रे केविता साधी रुद्रसेवा परायणाः ॥ रमां राजा महाभास शिला प
 तिसंश्रया ॥ ११ ॥ अस्मिन्मन्त्रनिजामिन्मान किंचिदुत्ततं नूतं ॥ मनसा
 कर्मणा वाचा ज्ञाना दज्ञाने तस्तथा ॥ १२ ॥ किमत्र कारणं ब्रूहि दूषही दुःखना
 जनं जाता क्रम परसाधी विजसिवा परायणा ॥ १३ ॥ केन कर्म विपाकेन

भा. घ.

४१

सन्नात्मायथासुक्रममुत्तरान्॥३०॥ आसु॥ निबोधनृपतिश्रेष्ठकारणं परमा
द्रुतं॥ कर्मणस्तुविधाश्रीक्तागतिस्तत्त्वविदां वरैः॥३१॥ संचितं वर्तमानं च प्रार
ध्वमितनेहतः॥ अनेकजन्मसंजातं प्रोक्तं संचितं स्मृतं॥३२॥ सात्त्विकं रा
जसं कर्मात्मसंनिविद्यं पुनः॥ शुभं वाप्यशुभं नृपसंचितं वक्रकालिकं॥३३॥
अवश्यमेव प्रोक्तव्यं सुकृतं दुःकृतं तथा॥ जन्मजन्मनि जीवानां संचितानां
च कर्मणां॥३४॥ निःशेषस्तु कथो नान्मूलकस्य कोटिशतैरपि॥ क्रियमाणं
च यत्कर्म वर्तमानं तदुच्यते॥३५॥ देहं प्राप्य शुभं वापित्य शुभं वा समाचरेत्
संचितानां पुनर्मध्यासमाकृत्य कियत्किल॥३६॥ देहं रजसमये च कालं प्रे
रयतीव तत्॥ चारध्वं कर्मविज्ञेयं योगतत्त्वस्य सत्यः स्मृतः॥३७॥ प्राणिनिः स्व

लुप्रोक्तव्यं प्रारध्वं नात्र संशयः॥३८॥ पुरातनानि राज्ञे इत्यशुभानि शुभानि च
अवश्यमेव कर्माणि प्रोक्तव्यानीति निश्चयः॥ देवैर्मनुष्यैरसुरैरपि गंधर्वपन्नगै
ः॥३९॥ कर्मैव हि महाराज देहं रजस्य कारणं॥ कर्मक्षये जन्मस्य प्राणिनां
नात्र संशयः॥४०॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र इन्द्राश्च सुरास्तथा॥ मानवा यक्ष
गंधर्वाः सर्वे कर्मविश्रांतिनः॥४१॥ अतथा देहसंबन्धः कथं न वति नृपते।
कारणं यस्तु योगस्य देहिनः सुखदुःखयोः॥४२॥ इवात्मकस्य योगस्य
कारणं पातकं स्मृतं॥ सुखात्मकस्य पुण्यं वै सर्वेषां हितां किल॥४३॥ सु
कृतेस्तु सुरराज न प्रवर्तते हि मानवाः॥ पुण्यस्य पुनस्ते वै नूतनवन्ति मा
नवाः॥४४॥ तथा नारायणो राजन्तरस्य धर्मज्ञावुजो॥ जातो ह्येताज्जि

ना. ध.

ध२

कामंमंशौ नारायणस्य तो॥४६॥ पुराणपीठिकेयं वैमुनिभिः परिकीर्तिता॥
देवांशः स तु विज्ञेयो यो न वेदित्वाधिकः॥४७॥ नासृषिः कुरुते कायं न रु
द्रो रुद्रमर्चति॥ ना देवांशो ददात्यन्नं ना विष्णुः पृथिवीपतिः॥४८॥ इन्द्रोऽप्य
माद्विष्णोर्द्धनदादिति नृपते॥ प्रनूतनप्रतापं च कोपं चैव पराक्रमं॥४९॥ आ
हाय क्रियते नूनं शरीरमिति तिष्ठयं॥ कथितो मुनिभिः सिद्धसत्ततं ना वि
तात्मनिः॥५०॥ यः कश्चिच्चलवान् लोके नागमवानथ नोगवान्॥ विद्यावा
न्यानवान्वाप्ति सं देवांशं प्रपद्यते॥५१॥ तथैवेते समाख्याता पांडवाः पृथिवी
पते॥ देवांशा वासुदेवोऽपि नारायणसमकृतिः॥५२॥ शरीरं प्राणिनां नूनं
ना जनं सुखदः खयोः॥ शरीरी प्राप्नुतामं सुखदः खमनंतरं॥५३॥ देही न स्व

शः कोपि देवाधीनः स देवहि॥ जननं मरणं दुःखं सुखमाप्तिं चावशः॥५४॥
पांडवास्ते वने जाताः प्राप्तास्तु स्वगृहं पुनः॥ वनवासं पुनः प्राप्ता बभूवुः स्वकरं प
रं॥५५॥ अर्जुनै न तत्तत्तं दुःकारं त्यजितेन्द्रियैः॥ स तु दैस्तु सुरैर्दत्तं वरदानं पुनः
श्रुत्वा॥५६॥ नरदेहं तं पुण्यं द्रुपदं वक्रवार्धकं॥ नरदेहेतपस्तप्तं चोयं वार
रिकाश्रमे॥५७॥ नार्जुनस्य शरीरे तत्फलदं संवन्नृवह॥ प्राणिनां देहसंबंधे गड
ना कर्मणो गतिः॥५८॥ उर्जया स वैमनिवानां तु का कथा॥ वासुदेवोऽपि संजातः
कारागारेति संकटे॥५९॥ नीतौ सौ वासुदेवेन नंदमोपस्पृगोऽकुलं॥ एकाक्षौ
ववर्षाणि संस्थितस्तत्र नारत॥६०॥ पुनः समुद्यु रंगत्वा जघानो यमुतं व
लात्॥ मोचयामास पितरौ बंधनाद्दशः खितौ॥६१॥ उपसेनं च राजानं च

ना.घं.

४३

कारमाशुरेपदे॥ जगमहारवत्सोऽसन्नेष्टराजन्मयात्पुनः॥ स्वर्वाविशक्र
न्निःस्तवान्धोऽरुषं महत्॥ ६२॥ जत्वाकायएयनेकानिहारवत्सोऽजनाईन
देहं त्यक्त्वा प्रनासेतु स कुटुंबो दिवंगतः॥ ६३॥ पुत्राः पौत्राश्च सुहोत्रातरो
जामयस्तथा॥ प्रनासेयादवाः सर्वविप्रशायास्तयंगता॥ ६४॥ एवं ते कथि
ताराजन्मकर्मणा गहना गतिः वासुदेवोऽपि व्याधस्य बाणेन निधनं गतः॥ ६५
॥ ॥ इति श्रीनारायणवत्स महापुराणे षष्ठस्कंधे दशमोऽध्यायः॥ ११॥ जनमेजय उ
॥ नारायणतारण्यधिकथितं जन्म कृत्स्नयोः॥ संशयोऽयं विजश्रेष्ठ हृदये मे धिति
इति॥ १॥ इति श्रीगौतमसूत्रेण नारायणं शरणं गता॥ द्वापरं तेति हीनात्तद्विरु
त्ता प्रपीडिता॥ २॥ वेधसा प्रार्थितो विष्णुः कमलापतिरीश्वरः भूनारोत्तारणा

थयिदयता मेदिनी प्रति॥ ३॥ नगवन् नारते खंडे देवैः सह जनान् इति॥ अनंतर
स्वजगन्नाथवसुदेवगृहे विनो॥ ४॥ एवं संप्रार्थितो ध्यात्वा नगवान् देवकीसुतः व
भूवमहरमेण नूनारोत्तारणा यवै॥ ५॥ किय उन्नारितो नारे हत्वा उष्टननेकशः
ज्ञात्वा सर्वान्दुराचारान् पापबुद्धी नृपानिदु॥ ६॥ हतो नीमो हतो शोणो विराटो
दुपदस्तथा॥ बाल्मीकिः सोमदत्तश्च कर्णो वैकर्तनस्तथा॥ ७॥ यैर्बुधितंधनं सर्वं
कृताश्च तन्मयोऽपि त॥ युद्धे जित्वा जयं उष्टे स्ते स्थिता इति तन्ने॥ ८॥ आनीरा
श्च काश्लेष्ठा निषादा निषादाः कोदिशः स्थिताः॥ नारायणं किंतु च तं न
स्तेन धीमता॥ ९॥ संहं महात्मानं निवर्त्तितं चित्रतः॥ कलावस्मिन् प्रजापुष्ट
ः परमतः पापतिश्च य॥ १०॥ वासुतः॥ ॥ राजन् वस्मिन् युगे यादवप्रजानव

ना. घ.

धध

तिकालतः नान्यथा सद्भवेन्नूनं युगधर्मोत्रकारणं ॥ ये धर्मरसिका जीवन्ते वै
सत्ययुगे न वत् ॥ धर्मार्थरसिका ये तु ते वै त्रेतायुगे न वत् धर्मार्थिकामरसि
का द्वापरे च न वत् युगे ॥ अर्थकामपराः सर्वे कलावस्मिन्नवन्ति हि ॥ १३ ॥ युगध
र्मस्तुराजं इत्येवंतिविलयं पुनः ॥ कालकृत्तान्तिधर्मस्य त्वधर्मस्य च वै पुनः ॥ ध
राजो वाच ॥ ये तु सत्ययुगे जीवान् वन्ति धर्मतत्पराः ॥ कृत्तते ह्यमहाना गति
रिति पुण्यजागितः ॥ १४ ॥ त्रेतायुगे द्वापरे वा ये दानव्रतकारकाः वन्ति
ते मुनिश्चेष्टकृत्तब्रूहि पितामह ॥ १५ ॥ कलावद्धडगचारः ये वसन्ति गृणा
आद्ययुगे कथास्यति पापिष्ठा वेदनिन्दका १७ एतस्मिन्समाचक्ष्वितरेण
महामते ॥ सर्वथा श्रोतुं कामास्मि यदेतद्धर्मनिर्णयि ॥ १८ ॥ व्यास उ ॥ ये वै न

तयुगे राजन्मन्वन्ति हि मातवाः सत्वाते पुण्यकर्माणि देवलोकान् व्रजन्ति वै ॥
१९ ॥ ब्राह्मणक्षत्रियो वैश्याश्च शूद्राश्च नृपसत्तम ॥ स्वधर्मनिरता यानि लोका
कर्मजितान् किल ॥ २० ॥ सत्यं दया तथा दानं स्वधारणमनंतथा ॥ अशोकः सर्व
चूतेषु समता सर्वजितुषु २१ एतस्माधारणं धर्मकृत्वा सत्ययुगे पुनः ॥ स्वर्गं गन्ती
तरेव गन्धिर्मतो राजका दयः ॥ २२ ॥ तथा त्रेतायुगे राजन् द्वापरे च युगे तथा ॥ कला
वास्मिन् युगे पापेन रंकं यांति मानव ॥ २३ ॥ तावन्निष्ठंति ते तत्र यावत्साधुगप
ययः पुनश्च मानुषे लोके न वन्ति नृविमानवाः ॥ २४ ॥ यदा सत्ययुगस्यादिः कले
रंतस्य पार्थिव ॥ तदा स्वर्गात्पुण्यज्ञतो जायन्ते किल मानवाः ॥ २५ ॥ यदा सत्ययुग
स्यादिः कले रंतस्य पार्थिव तदा स्वर्गात्पुण्यज्ञतो जायन्ते किल मानवाः ॥ २५ ॥

जा.पं.

४५

यदाकलियुगस्याहिकलेरंतस्यपाथिवि॥ तदास्वगत्पुण्यं नृनोजायंते किलमा-
नवाः॥ २६॥ एवं कालसमाचारो नात्यथा नृत्कदाचन॥ तस्मात्कलिरसत्कर्ता
तस्मिन्नुतादृशीः प्रजाः॥ २७॥ कदाचिद्देवयोगानुप्राणिनां अत्ययोजवेत्ता क-
लौयेसाधक किंचित्तेन बंति हि दापरा॥ २८॥ तथा त्रेतायुगे केचिकेचिन्नत्ययुगे
तथा॥ २९॥ सत्ययुगे ये तु तेन वंतिकलावपि २९॥ ततकर्मप्रज्ञावेन प्राप्नोति न-
मतादृशं॥ पुनश्च तादृशं कर्म करोति युगतावतः॥ ३०॥ जनमेजय उ॥ युगध-
मन्मिहा नागब्रूहि सर्वनिशेषतः॥ यस्मिन्नेवाद्दशो धर्मः ज्ञातुमिच्छामि तत्र या-
३१॥ व्यास उ॥ निबोध नृप शास्त्रे लक्ष्यं ते ते ब्रवीम्यहं॥ साधूनामपि चेतांसि यु-
गज्ञावान्वलंति वै॥ ३२॥ पितु र्यथा ते राजे श्रुद्विर्विप्रा वहेलने॥ ततैव कलिना

कामं धर्मज्ञस्य महात्मनः॥ ३३॥ अन्यथा सत्रियो राजा जयातिक्रलसंनवः ता-
पसस्वगले संपन्नपकस्मादयोजयत्॥ ३४॥ सर्वं युगवलं राजन्वेदितव्यं विज्ञानता-
प्रयत्नेन हि कर्तव्यं धर्मकर्मविशेषतः॥ ३५॥ नूनं सत्ययुगे राजन् ब्राह्मणा वेश्या-
रगाः स्वकर्मनिरताः कर्मनिरताः कामं सत्यशौचदयान्विताः॥ ३६॥ त्रयोक्त-
कर्मनिरतान् त्वज्ञानविशारदाः॥ त्वज्जवत्तत्रियास्तत्र प्रजारत्त एतसरा-
३७॥ वैश्यास्तु कृषिवाणिज्यगोसेवानिरतासरा॥ शूराः सेवापरास्तत्र पुण्ये स-
त्ययुगे नृप ३८॥ तथा त्रेतायुगे किंचित् नमूना धर्मस्य संस्थिति दापरे च विरो-
धे नमूना सत्ययुगानृप॥ ३९॥ पूर्वपरात्तसारजन्तैकजौ ब्राह्मणाः स्मृताः
पाण्डानिरताः कामं न वंति लोकवंचकाः॥ ४०॥ शूरे सेवापराः केचिन्नानाध-

भा.पं.

४६

मप्रवर्तिकाः॥वेदनिदाकराःऋगधमन्त्रिष्टातिवाडुकाः॥४१॥यथायथाकलिवृ
द्धियातिराजत्रयातथा॥धर्मस्यसत्यमूलस्यसत्यःसर्वात्मनाजवत्॥४२॥तथै
वसत्रियावेर्याःशूराश्चधर्मवर्जिताः॥असत्यवासिनोपापास्तथावर्णतराः
कलौ॥४३॥शूद्रधर्मरताविप्रामूर्खाःप्रतिग्रहेरताः॥अविष्मंतिकलौराजन्सु
गेवृद्धिगतेकिल॥४४॥कामचाराःस्त्रियःकामलोभमोहसमन्विता॥मिथ्या
निवादिनीःपापासदाक्लेशरतामिय॥४५॥स्वप्नविवेचकानित्यमिथ्याज्ञापण
पंडिताः॥नवत्येवंविधानार्यःपापिष्टाश्चकलौद्युगे॥४६॥आहारशुद्धानृपते
चित्रशुद्धिस्तुजायते॥शुद्धचित्तेप्रकाशःस्यात्तद्वर्त्मस्यनृपसत्तम॥४७॥वृत्तिसंक
रशेषेणजायतेधर्मसंकरः॥धर्मस्यसंकरेजातनूनस्यादणसंकरः॥४८॥एवं

कलियुगेनृपसर्वधर्मविवर्जिते॥चित्रंकिमत्रनृपालाःपरस्परविरोधिनः॥४९
यादवाधर्मनिरताहारकासिनपुनः॥अवैराःस्नेहपुक्ताश्चज्ञानिनःसत्सपा
लिताः॥५०॥तैस्यनिमित्तकवहंसत्वासर्वपरस्परं॥तत्वायुद्धममयदिप्रजा
सैनिधनंगता॥५१॥नज्ञातंवासुदेवेनकुटुंबकदनंमहसौत्सहसाजाविता
वत्वात्पुंरीत्यक्काविनिगताः॥५२॥प्राविताचसमुद्रेणहारिकानगरीपुनः॥
देहहाहोर्जुनैर्नैवविहृतःसत्सुरामयोः॥५३॥देवंदेवैःसुडर्जेयंकिंपुनर्मानवै
र्जुवि॥तदधीनंजगत्सर्वसंवादेसुरमानकं॥५४॥ब्रह्माविष्णुस्तथारुद्रश्च
इत्यैर्विनावसु॥वासवोवरुणःशूषायमश्चधनदस्तथा॥५५॥वसिष्ठोवाम
देवश्चनारदःकपिलःऋतुः॥सनकाद्याःब्रह्मपुत्राःसर्वदेववशाःकिल॥५६॥

जा. घ.

४९

कामक्रोधमत्थातोनावित्रमोहर्षवच॥ अहंकारश्चविद्वेषस्तृयाकलहस्तथा
५७॥ एतेवान्येचराजेंद्रनावादेहस्यदेहिनः॥ नवंतिदेहसंयुक्ताः सर्वेषां काल
योगतः॥ ५८॥ येषाममीनदेहेषुनतेदेववशानृपा॥ सकलमश्चविकल्पश्चहर्ष
शोकौसवित्रमो॥ ५९॥ देहेयस्यनविष्यंतिसकिंनदेवयंत्रितः॥ विवशश्च
महाराजपरतंत्रः सदैवहि॥ ६०॥ रीतिरियं पुराणानां सर्वत्रनृपसत्रमः॥ देवा
नां व्रततीर्थानां दानानां समयेस्तुतिः॥ ६१॥ निंदाचसमयेकापिनोदनाचवि
जीषिका॥ विविधौ चार्थविदौ हिस्तुतिनिंदात्मकौ किला॥ ६२॥ तथा नृविष्णु
शणां स्तुतिश्रीका महात्मनिः॥ उपासनायमेतदेकारणं कथितं बुधैः॥ ६३॥ ने
दास्तथायविदाश्चप्रभवंतिकलौ युगे॥ अन्येपापं उधमश्चनतेत्येषु युगेषु

वै॥ ६४॥ वेदधर्माः सत्ययुगे त्रेतांदापरयोस्तथा॥ कलौ पुराणधर्मश्चन
वंतिनृपसर्वथा॥ ६५॥ स्त्रीश्चइद्विजबंधूनां त्रयीनश्रुतिगोचरा॥ तेषामेव
हितायपिपुराणसंहितास्तथा॥ ६६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठ
स्कंधे एकादशोऽध्यायः॥ ११॥ ॥ जनमेजय उ॥ ॥ तीर्थानि नृविषुण्यानि ब्रूहि
मेमुनिसत्रमः॥ गम्यानि मानवे देविः सेनाणि सदितस्तथा॥ १॥ फलं च मा
दृशयन्नतीर्थेषु स्नानदानः सरस्वती॥ नमहा गध्वकी सिंधु गोमती तमसा त
था॥ ३॥ कावेरी चंद्रनागा च पुण्या वेत्रवती शुभा॥ चर्म एव ती च सरयू तापी
सान्द्रमती शिवा॥ ४॥ एताश्च कथिताराजत्रयाश्च रातशः पुनः॥ तासां स
मुद्रगा पुण्याः स्वल्पपुण्यास्तु समुद्रगाः॥ ५॥ नवंति वृष्टियोगेन ग्राम्यवारि

भा. घ.

४८

वसस्तथा॥ तां सुस्नानं न कर्तव्यं कलिले सलिले सति॥ ६॥ गंगायां च सरस्वत्याया
ज्जलिनत्रयंबुधैः॥ स्नाने नैमित्रिके धेवनत्रयंबुधैः॥ स्नाने नैमित्रिके धेवनतुरे
षः कदाचन॥ ७॥ पुष्करं च कुरुक्षेत्रं धर्मरिण्यमुपावनं॥ प्रजासंघप्रयागं च
नैमिषारण्यमेव च॥ ८॥ विश्रुतं चार्द्रहारण्यं शैलाश्च पावनास्तथा॥ श्रीशैल
श्च सुमेरुश्च पर्वतौ गंधमादनः॥ ९॥ सरांसि चैव पुण्यानि मानसं सर्वविश्रुतं
तथा बिंदु रसः श्रेष्ठं मक्षौदं नाम पावनं॥ १०॥ आश्रमास्तु तथा पुण्या मुनीनां च
वितात्मनां॥ विश्रुतस्तु सहा पुण्याख्यातो बहुरिकाश्च सः॥ ११॥ नरनाराय
णौ यत्र ते पाते तौ मुनी तपः॥ वामनाश्च मविष्मातः शतयुपाश्च मस्तथा॥
१२॥ येन यत्र तपस्तप्तं तस्यानाम्नाति विश्रुतः॥ एवंपुण्यानि स्थानानि स्थ

संख्यातान्मृतले॥ १३॥ मुनिभिः परीगीतानि पावनानि महीयते॥ तीर्थानि नृप
दानानि व्रतानि च मखास्तथा॥ १४॥ तपांसि पुण्यकर्माणि सोपेक्षाणि महीयते॥
इव्यशुद्धिं क्रियाशुद्धिं मनःशुद्धिमुपेक्ष्य च॥ १५॥ पावनानि हि तार्थानि तपां
मिचव्रतानि च॥ कदाचिद्व्यशुद्धिः स्यात्क्रियाशुद्धि कदाचन॥ १६॥ उल्लिख्य
नमः शुद्धिः सर्वेषां सर्वदा नृप॥ मनस्तु चंचलं कामं मनकविषयाश्रितं॥ १७॥ क
थं शुद्धं न वेद जननात्तावदसमाश्रितं॥ कामक्रोधो तथा लोभहंकारो मद
स्तथा॥ १८॥ सर्वविघ्नकरो मत्ते ते तपतीर्थव्रतेषु च॥ अहिंसा सत्यमस्तेयं शौच
मिन्द्रियनिग्रहः॥ १९॥ सधर्मपालनं राजन सर्वतीर्थफलप्रदं॥ नित्यकर्मपरि
त्यागात्कार्यसंसर्गदोषतः॥ २०॥ अर्थतीर्थीधिप्रयणं पापमेवावशिष्यते॥ सा

भा. घ.
४९

लघंति हि तीर्थानि सर्वथा देहजं मलं ॥ २१ ॥ मानसं कालितुं तानि समर्था निवेन प
राक्रान्तिर्यदि चेन्नानि गंगातीरनिवासिनः ॥ २२ ॥ मुनयो ह्येह संसृता कथं मुनि
वितात्मनः ॥ वसिष्ठसदृशः कामं विश्वामित्रादयः किल ॥ २३ ॥ रागद्वेषरताः सर्व
कामक्रोधाकुलः सदा ॥ चित्तशुद्धिः परं तीर्थं गङ्गा हि श्रौतिपावनं ॥ २४ ॥ यद्वि
स्यादेवमोगेन कालजघंत्यंतरं मलं ॥ विशेषेण तु ससंगं कारणं तत्र भूपते ॥ २५ ॥ न
वेशनचरास्त्राणि न व्रतानि न तपांसिनः ॥ न मन्थान च दानानि चित्रशुद्धे सुका
रणं ॥ २६ ॥ वसिष्ठो ब्रह्मणः पुत्रो वेदविद्याविशारदा ॥ रागद्वेषान्वितः कामं गं
गातीस्तृताश्रमः ॥ २७ ॥ आदीवकं महायुद्धं विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ जातं निरर्थं हि
पादेवानां विस्मयप्रदं ॥ २८ ॥ विश्वामित्रो बकः स तत्र जातः परमतापसः ॥ शप्तः स

लुवशिष्टेन हरिश्चंद्रस्य कारणात् ॥ २९ ॥ कौशिकेन वशिष्ठे पिशाखादीरेह
न कृतं तः ॥ शापादादीवकौ जातौ तौ मुनिविशद्वज्रौ ॥ ३० ॥ निवासं प्राप
तुः कामं नीडेमानसरोवरे ॥ चक्रतु ह्यरुणं युद्धं नखचंचुप्रताडने ॥ ३१ ॥ व
पणिमयुतं यावन्नादृषी क्रोधसंयुतौ ॥ युयुधाने महेष्मत्तौ सिंहाविवपर
स्परं ॥ ३२ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कथं तौ मुनिशार्दूलौ तापमौ धर्मतत्परौ ॥ प
रस्परं वैरपरो संजातौ केन हेतुना ॥ ३३ ॥ शापपरस्परं केन कारणेन महामती
दत्र वंतौ मिथः क्लेशकारकौ ॥ स्वहौ नृशं ॥ ३४ ॥ व्यास उवाच ॥ हरिश्चंद्रो
नृपः श्रेष्ठस्त्रुशं ॥ कृतनुजपुरा ॥ बभूव विश्वशीयो रामचंद्रस्य पूर्वजः ॥ ३५ ॥
अनपत्यः सराजर्षिर्वरुणासरो महाकेतुं प्रतिपत्ते पुत्रकामो नरमेधुः ॥

भा. घ.
५०

रामहं॥३६॥ वनूवसंतुष्टो हृष्टो नारायणसिद्धो हं॥ चकार विधिवत्कर्मश्चिन्नाक
रणपूर्वकं॥३७॥ सुषुवेत नयनारी सर्वलक्षणसंयुतं॥ सुदंष्ट्रापनूपलत्रपु
त्रे जाते विशोपते॥३८॥ नृतवान्जातकर्मादि संस्कारविधिमूत्रमं॥ ददौ हिर
ण्यगाः कामं ब्राह्मणे शोविशेषतः॥३९॥ जन्मोऽवेति संवत्त्रेण देस्य पादसां प
तिः॥ आजगाम महाराजविप्रवेषधरस्तदा॥४०॥ पूजितः पार्थिवनाथं हित्वा विधि
वदासनं॥ कार्यं दृष्टं ब्रवीद्वा कंवरुणो ह मिति नृपतिं॥४१॥ कुरुयज्ञं सुतं
तत्वापशुं परमपावनं॥ सत्यवाक्यं वराजं संकल्पस्तुतवा नतः॥४२॥ तद्धूत्वा
वचनं राजा वनूवाति हृष्टाकुलः॥ संस्थं न्याधितपः प्राह वरुणं स कृतांजलिं
४३॥ स्वात्मिकरो मितं यज्ञं सर्वथा विधिपूर्वकं॥ मया ते यत्प्रतिज्ञातं न वामि

सत्यवागहं॥४४॥ पूर्णे मासे विशुद्धे त धर्मपत्नी सुरोत्तमः॥ विशुद्धायां तु नाराय
ण्यां कर्तव्यं सपशुमखः॥४५॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्ते वचने राजा वरुणः स्वर्गं ग
तः॥ राजा वनूवसंतुष्टः किंचिच्चिन्तातुरस्तथा॥४६॥ पूर्णे मासे पुनः पारशीपरिज्ञायं
नृपालये आजगाम द्विजो नृत्वा सुवेषः सुहृन्नाथकः॥४७॥ नृताईलं सुखासीनं
नृपतिस्तं सुरोत्तमं॥ उवाच विनयोपेतो हेतुगर्जवचस्तदा॥४८॥ असंस्कृतं
सुतं स्वामिन् पूषेव भामितकथं॥ संस्कृत्य तत्रियं तत्वाय जेहं यज्ञमुत्तमं॥४९॥
यद्देवयदि देवत्वं ज्ञात्वा दीनं स्वसेवकं॥ असंस्कृतस्य बालस्य नाधिकारोऽस्ति कु
चित्॥५०॥ वरुण उ॥ प्रतारयसि राजे इत्युक्त्वा समयतः॥ ५१॥ तस्य जन्म वज्रनामि
सुतस्नेहोत्पुत्रिणः॥५२॥ गृहं ब्रजामि नृपालवचना नवको मलात्॥ किय

५१
 का लं प्रतीत्यां समाप्तिव्याप्तिते गदं ॥ ५३ ॥ न वित्तं त्वया तात तदास्य त्वविधायकं
 नो. घ. - अत्यथा त्वयि मुंचामि कोपं राप समन्वितं ॥ ५४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ समावर्तक
 मंति सर्वथा यादसां पते तत्वा पुत्रं पश्यं यज्ञं यजिष्ये विधिपूर्वकं ॥ ५५ ॥ आस उ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं राशौ वरुणं प्रीतमानसः ॥ तथेकस्का ययौ तूष्णं नृपसु सुस्थितो नवत्
 ५६ ॥ रोहितास्य इति रत्नातः सुतस्तस्य विहृदिमान् ॥ संजाश्च सुरः सर्वविद्यातां च
 विशारदः ॥ ५७ ॥ यज्ञस्य कारणं ते न ज्ञातं स विस्तरं ॥ न यत्नीतस्ततः सौतिना ता
 मरणात्मात्मनः ॥ ५८ ॥ नृत्वा मजाय नं वीरोगतो सौगिरिगङ्गरे अगम्य नृ
 पते कां मस्थितस्तत्र न यातुरः ॥ ५९ ॥ प्राप्ते कावेय वरुणो यज्ञाधीनपते गदं ॥
 गत्वा तमाह नृपा लं कुरु यज्ञं विशां पते ॥ ६० ॥ प्रस्मानवद नो राजा तमाह

५२
 व्यथितं द्रियः ॥ किं करोमि गतः कापि सुतो मे सुरसन्तमः ॥ ६१ ॥ श्रुत्वा तद्वचनं रा
 जः कपितो यादसां पतिः ॥ सन्नापतं नृपकोपादसत्य वारि नं नृशं ॥ ६२ ॥ जलो ररा
 त्रिधो व्याधिर्देहे नवतुते नृप ॥ यतः प्रतारितः श्राहं त्वया कपटपंडितः ॥ ६३ ॥ इ
 ति शस्त्राय यौ धामस्ककं पाशधरस्तदा ॥ राजा चिंतातुरस्तस्थौ नवने व्याधिपी
 डितः ॥ ६४ ॥ यदातिव्याधितो राजा रोगेन रापजे न ह ॥ तदा मुश्चा वपुत्रो पिपित
 रं व्याधिपीडितं ॥ ६५ ॥ पांथिकः प्राप्तपुत्रो पिपिता ते नृशः खितः ॥ जलोदरं
 विकारेण रापजेन नृपात्मनः ॥ ६६ ॥ धिग्मंदजो वितं ते ददथा जातस्य उमति
 यत्पत्का पितरं दुःस्थं प्राप्नोसि गिरिगङ्गरे ॥ ६७ ॥ किमतेन शरीरेण प्राप्तं ते जन्म
 नः फलं ॥ देहं दुःखितं नृत्वा स्थितो स्पत्र सुता धमा ॥ ६८ ॥ प्राणात्मा ज्ञाः पितुः

ना.ष. ५२
 कार्ये सत्पुत्रेणेति सन्तमः ॥ त्वदर्थेऽऽखितो राज्ञा क्रंदति व्याधिपीडितः ॥ ६९ ॥ व्या
 सउ ॥ ॥ स्तदा कण्वविचक्ष्य पांथिका इर्मसं युतं ॥ यदा च के मनो गंतुं दृष्टं तातं
 दृष्टातुरं ॥ ७० ॥ तदा विप्रवपुर्नृत्वा वासवस्तमुपागमन् ॥ रहः प्राह हितं वाक्यं
 दद्यात्वा नृश्वनारत ॥ ७१ ॥ मूर्ध्ना सिराजपुत्रत्वं गमय मातिं वृषा ॥ करोषि
 पितरं त्वय न जानासि पितुर्मति ॥ ७२ ॥ ॥ इति श्री नृगवते महापुराणे षष्ठस्कं
 धेवादेशाध्यायः ॥ १२ ॥ व्यासउ ॥ ॥ साहसं न्नतवानराजः पूर्वयत्नकितो मख
 ॥ वरुणा य प्रजाये वै पुत्रं तत्वा पशुं प्रियं ॥ १ ॥ गते त्वयि पिता कामं वधा मूये
 दृष्टः पुनः ॥ पशुं न्नत्वा महाबुधे विष्यति दृष्टातुरः ॥ २ ॥ इति निषेधितः पुत्रः
 शक्रेणामिततेजसः ॥ स्थितस्तत्रैव माये शं मायया मोहितो नृशं ॥ ३ ॥ यदा य

दा पुनः श्रुत्वा पितरं रोगपीडितं ॥ गमनाय सति च के वासवः प्रतिषेधत ॥
 हरिश्चं शोति दुःखार्तः पप्रक्ष गुरुमंति गुरुमंतिके ॥ स्थितं वसिष्ठमेकांते सर्वज्ञ
 त्वं हितस्वरं ॥ ४ ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ नृगवन्किं करोम्यद्य कातरो म्नि दृष्टा क्र
 त्वा हि माऽऽखसंतं व्याधिनयातुरं ॥ ५ ॥ वसिष्ठउ ॥ ॥ राजन्नुपायो म्नि रोग
 नाशं प्रतिस्तव त्रियो दशविधाः पुत्राः कथितो धमसंग्रहे ॥ ७ ॥ तस्माच्छीतं
 सुतं न्नत्वा जयस्व मखमुत्तम ॥ इव दत्वा यथोद्दिष्टमानयः स्वदिजातिजं ॥ ८ ॥
 एवं न्नते मखे नृप रोगनाशो न्नविष्यति ॥ वरुणा पि प्रसन्नात्मान विष्यति य
 था सुखं ॥ ९ ॥ व्यासउ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा प्रोवाच मंत्रिणं ॥ अन्वेष
 य महा बुधे विषये धाति यन्नत ॥ १० ॥ कदाचित्कोपितो नाथी ददाति स्वमुतं

ना. घ. ५४. ज्ञात्वा यथा रसां पति ॥ २९ ॥ तत्रा गत्यश्रुतः शेषमु मोचयदसंक्रमं ॥ रोगहीनं नृपं
 लावरुणस्वाहं यथो ॥ ३० ॥ विश्वामित्रस्तु तं पुत्रं शतवानमोचितं मृते ॥ नृपतं वच
 नं राजा कौशिकस्य महात्मनः ॥ ३१ ॥ रोषं हृदयारमनसा राजोपरि समाधिजः ॥ ए
 कस्मिन् समये राजा हयारूढं वनं गतः ॥ ३२ ॥ श्रुकरं हंतुं कामस्तु मध्याह्ने कौशिकी
 तटे ॥ वृद्धबाल एवेष ए विश्वामित्रेण वंचितः ॥ ३३ ॥ सर्वस्य प्रार्थितं तस्य गृही
 तं राज्यमद्भुतं ॥ पीडितो सौहृदि श्वश्रुयजमानो यतो नृपः ॥ ३४ ॥ वशिष्ठकौशिक
 कं प्राप्नवन्ने प्राप्नयदुभया ॥ सेत्रियाधर्मदुर्बुद्धे मृषा ब्राह्मणवेषकृतः ॥ वक
 ध्यानपरो यस्मात्तस्मात्वं वैवको नृपः ॥ ३५ ॥ वकधर्मत्रया किं त्वं गवं वहसि संनि
 कः ॥ कस्मात्त्वयानृपश्चेष्टो यजमानो ममायसौ ॥ अपराधं विना जातमगमितोऽः

खमद्भुतं ॥ वकध्यानपरो यस्मात्तस्मात्वं वैवको नृपः ॥ ३६ ॥ इति शशो वशिष्ठेन कौ
 शिकः प्राह तं पुनः ॥ त्वमप्यादी नवायुष्मन् वको हं यावदेव तु ॥ ३७ ॥ आस उ ॥
 एवं परस्परं हत्वा ब्राह्मणं तौ क्रोधं पीडितौ ॥ अंडजौ तस्माज्जातौ सरस्यादी वकौ मु
 नी ॥ ३८ ॥ एकस्मिन्मादपेनाडंशत्वा सौ वकरूपतां क विश्वामित्रः स्थितस्तत्र हि
 वेमानसरोवरे ॥ ३९ ॥ अन्यस्मिन्मादपेनत्वा वसिष्ठोऽनीडमुत्रमं ॥ आदी रूपध
 रस्तस्यावन्त्यो न्यंद्रेषतमरो ॥ ४० ॥ दिने दिने तौ संग्रामं चक्रतुः क्रोधसंयुतौ ॥
 उः खदं सर्वलोकां तां क्रंदमाना बुभुक्षुः ॥ ४१ ॥ चंचापक्षप्रहारेस्तु नखाघाते
 परस्परं ॥ जघनुरुधिरकिनो किंशुका विवपुष्पातौ ॥ ४२ ॥ एवं वक्रनिवर्षाणि
 पक्षिरूपधरो मुनी ॥ स्थितौ तत्र महाराजशायपाशेन यद्वितौ ॥ ४३ ॥ राजो वा

ना.घ.

५५

च॥ कथं मुक्तौ सुनिश्रेष्ठो शापादृशिष्टकोशिको॥ तन्ममाचक्ष्विप्रर्षेपरं कौतु
हलं हि मे॥ ४४॥ व्यास उवाच॥ ४५॥ बुधमाना बुनो ह द्वात्रिंशालोकपितामहः त
त्राजगाम निमिषैः हतः सर्वे दया परैः॥ ४५॥ तावास्वा स्य जगत्कर्त्ता निवार्य बुध
तौ तदा॥ शापं संमोच यामास तयोः क्षिप्तं परस्परं॥ ४६॥ ततो जग्मुः सुरा सर्व
स्वानिधिष्मन्निपद्मन्तुः सत्यलोकजगामाश्रुदंसारूढः प्रतापवान्॥ ४७॥
विश्वामित्रोऽप्यगात्रं विमिश्रस्वाश्रमं गतः॥ मिथः स्नेहं ततः कृत्वा प्राजापसोप
देशतः॥ ४८॥ मित्रावरुणिनाप्येवं सतं युधमकारणं॥ कोशिकेन संमन्युप डः ख
दं च परस्परं॥ ४९॥ कोनाममानवो लोके देवो वा दानवोऽपि वा॥ अहंकारज
पं कृत्वा सर्वदा सुखमाप्नुवेत्॥ ५०॥ परपरमन्त्रपालं कर्त्तव्यं धर्मसाधनं॥ तार्थदा

नं जपो होमः साध्यायं विप्रनो जनं॥ ५१॥ अक्षत्रविविधा शोका सात्विकी राजसी
तथा॥ तामसी सर्वदेहेषु देहिनां धर्मकर्मसु॥ ५२॥ सात्विकी दुर्लभा श्रदायया
काफलदा सदा॥ तद्वद्वफलदा शोका राजसा विधि संयुता॥ ५३॥ तामसी त्वफ
लाराजन् ननु तत्कीर्तिकरी पुनः॥ कामको धानि नूतानां नानुपसृज्यते॥ ५४॥
इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः॥ १३॥ जनमेजय उवाच॥ मि
त्रावरुणिरित्युक्तं नाम तस्य मुने कथं॥ वसिष्ठस्य महा राज ब्रह्मणस्तु नु जस्य ह
किमसौ कर्म तेनाम प्राप्नुवान् पुणस्तथा॥ ब्रूहि मे वेदतां श्रेष्ठ कारण तस्य ना
म जं॥ १॥ व्यास उवाच॥ निबोध नृपति श्रेष्ठ वसिष्ठ ब्रह्मणः सुत॥ निमिशा पात्रनु
त्यक्त्वा पुनर्जीतो महाकृतिः॥ ३॥ मित्रावरुणयोर्यस्मात्तस्मात्तन्नाम विश्रुतं॥

भा. घ. मित्रावरुणिरित्यस्मिन्लोके सर्वत्रार्थिवः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ ॥ कस्मात्सप्तः
 ५६ सधर्मात्मा राजा ब्रह्मात्मजो मुनिः ॥ चित्रमेतन्मुनिः तन्मोराजः शपोतिहं रुणः
 ५ ॥ अनामसं मुनिं राजा किमसौ शप्तवान्मुने कारणं वदधर्मस्तस्य शापस्य
 मूलतः ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ कारणं तु मया प्रोक्तं तव पूर्वविमिश्रितं ॥ संसारे यं
 त्रिनिष्कर्मो राजन्मायागुणैः किजः ॥ धर्मं करोतु शूयालास्तपश्चरंतु तापसाः
 सर्वे तु गुणैर्विद्वन्तो - तद्भवेदिह ॥ ७ ॥ कामक्रोधानि नृणां श्रजानां मुनयः
 स्तथा ॥ नोनाहंकारसं सक्तश्चरंति दुश्चरंतपः ॥ ८ ॥ यजंति क्षत्रिया यज्ञात्
 रजोभुज्यं समाहृताः ॥ ब्राह्मणस्तु तथा राजतन् नकोपि सत्त्वसंयुतः ॥ ९ ॥ सु
 विष्णोर्मां निमिः शप्तः स्तेनराष्ट्रो मुनिः पुनः ॥ १० ॥ स्वाङ्कः खतरं प्राप्ता बुजावपि

स्वजावतः ॥ ११ ॥ इयमुद्धिः क्रियाशुद्धिर्मेनिः शुद्धिर्मासिकी ॥ दुर्लभा प्राणि
 नां रूपसंसारे त्रिगुणात्मके ॥ १२ ॥ इत्वा ऊक्कलसंभूतो निमिनमिनराधिय
 ॥ रूपवान्गुणसंपन्नो धर्मज्ञो लोकं रंजकः ॥ १३ ॥ सत्यबाही दानयरो ध्यात
 को ज्ञातवान्शुचिः ॥ द्वादशस्तनवो धीमान्प्रजापालनतत्परः ॥ १४ ॥ पुर
 निवेशयामास मौनमाश्रमसंनिधौ ॥ जयंतपुरं संतु ब्रह्मणानां हिता
 यमः ॥ १५ ॥ बुद्धिस्तस्य समुत्पन्ना यजेयमिति राजसी ॥ यजेते वरुणात्मेन
 दक्षिणा संयुतेन च ॥ १६ ॥ इत्वा ऊक्पितरं दृष्ट्वा यज्ञकायार्थिवः ॥ कारयामा
 स संनारं यथादिष्टं महात्मनिः ॥ १७ ॥ शृणु मंगिरसं चैव वामदेवं च गौतमं ॥ वसि
 ष्ठं च पुलस्त्यं च रुचीं कंपुलहं क्रतुं ॥ १८ ॥ मुनीनां मंत्रयामास सर्वज्ञानेदपारगान् ॥ य

भा. घ.
५९

ज्ञवीद्याप्रवीणांश्च तापसां त्वेदवित्तमान् ॥ १९ ॥ राजा उवाच ॥ निमिसंश्रुतः संनारः
संपूज्य गुरुमात्मनः ॥ वसिष्ठं प्रादधर्मज्ञं विनयेन समन्वितः ॥ २० ॥ यमे हं मुनिरा
इदं ज्ञेयं स्वल्पानिधे ॥ गुरुस्त्वसर्ववित्रा सिकायमेकुरु सांप्रत ॥ २१ ॥
यज्ञोपकरणं सर्वसिमातीतं सुसंस्कृतं ॥ पंचवस्त्रं साहस्रं दीप्तां कर्तुं मतिश्च मे
२२ ॥ तद्धत्वा सौ निमेव किं वसिष्ठः प्राह नृपति ॥ इंद्रेणाहृतः पूर्वयज्ञार्थं नृपसन्न
मः ॥ २३ ॥ सदीप्तांगमिता देवः पंचवर्षं शतात्मिका ॥ तस्मात्त्वमंतरता वत्सति पा
लय पार्थिव ॥ २४ ॥ इदं यज्ञे समाप्ते तत्र तत्वाकार्यं दिवस्यते आगमिष्याम्यहं रा
जन्तावत्सं प्रतिपालय ॥ २५ ॥ राजा उवाच ॥ मयानिमित्रिताश्चात्ये मुनयो यज्ञकार
णोत्त ॥ संनाराः संश्रुताः सर्वपाययामिकथं पुरो ॥ २६ ॥ इत्वा कृष्णं कलेब्रं रुद्रं

गुरुस्त्ववेदवित्तम ॥ कथं त्यक्त्वा ह्येकार्यमुद्यतो गंतुमुद्येवे ॥ २७ ॥ न ते युक्तं विज
श्रेष्ठ यद्वृत्त्यमखं मम ॥ किं वलं मे त्वयि प्राज्ञलोना कलितचेतसि ॥ २८ ॥ निवा
रितोऽपि राजा सन्नगामेन्द्रं खं गुरु ॥ राजापि विमना नूत्वा गौतमं प्रत्य पूजयत् ॥
२९ ॥ श्यांज हिमवपार्थ सागरस्य समीपतः ॥ दक्षिणां बहूना दत्त्वा पंचवर्षं श
तात्मके ॥ ३० ॥ विप्रेभ्यो मुखं कर्माणि ॥ निमिना पंचसाहस्रं दीप्तां तत्र तत्र नृप
सत्विजः पूजिता कामंधनैर्गोत्रियुता पिता ॥ ३१ ॥ शक्रयज्ञे समाप्ते तु पंचवर्षं
शतात्मके आनगा मवशिष्टस्तुरातः सन्नहि रक्षया ॥ ३२ ॥ आगत्य सस्थितस्त
त्र ददर्श नार्थं नृपस्य च ॥ तदा राजा प्रतप्तस्तुतिश्यापकृतो नृशं ॥ ३३ ॥ नासौ प्र
बोधितो नृत्पेनागतस्तु मुनिनृप ॥ वशिष्ठस्य ततो मत्सुः प्राडनूतो वमाननात्

भा.घ.

५८

३४ अद्वानिनिमेस्तत्रचुकोपमुनिसत्तमः॥शापंचदत्तवांस्तस्मैराजेमन्युव
शंगतः॥३५॥यस्मान्त्वमांगुरुसत्कात्रत्वात्मांगुरुमात्मनः॥दीक्षितोसिबलान्म
दमामवसायपार्थिवः॥३६॥वारितोपिमयातस्मादिदेहस्त्वनविष्मसि॥पत
त्वेशरीरंतेविदेहोनवन्पते॥३७॥व्यासउ॥॥शतितद्याकृतंश्रुत्वा राजसु
परिचारका॥सद्यप्रबोधयामुनिप्राकःप्रकोपितं॥३८॥कपितंतसमाग
त्तराजाविगतकल्मषः॥उवाचक्वचनंस्तराहेतुगर्जचयुक्तिमत्॥समदोषो
स्तिधर्मजगतस्त्वंतस्मयाकलं॥हित्वा मांयजमानं वैप्रार्थितोपिमयान्तरं॥
३०॥नलजसेविजश्रेष्ठत्वाकर्मजुगुप्सितं॥संतोषाब्राह्मणःश्रेष्ठजानन्
धर्मस्यनिश्चयं॥३१॥उत्रोसिब्राह्मणःसाक्षाद्देवदेवांगवित्तम॥नवेस्मि विप्रध

५८

र्मस्यगतिःसस्मादुरासदा॥३२॥आत्मदोषमयिज्ञात्वामृषामांशमुमिच्छसि
त्वात्पस्तुमुखजैःकोधोचांशलादधिकौयतः॥३३॥वृथाकोधपरीतेनम
यिशायःप्रपातितः॥तवापिचपतत्वद्यदेहोयंकोधसंयुतः॥३४॥एवंश
प्तामुनीराजाराजाचमुनिनातथा॥प्राप्यपरस्परंशापडःखितौतौबन्धूव
तुः॥३५॥वसिष्ठस्त्वितिचिंतार्ताब्रह्माण्डारणगतः॥निवेदयामासतदा
शापंचपततमदत्त॥३६॥वशिष्टउ॥॥राजाशतोस्मिदेहोयंपतत्वद्य
तवैतिवै॥किंकरेमिपितःप्राप्तंकष्टंकायप्रयात्नं॥३७॥अन्यसमुत्पन्नौ
कारणवदसांप्रतं॥यथामिदेहसंयोगःपूर्ववत्समपद्यत॥३८॥त्वत्तोमतोवा
देहोमेवाउर्जवतितत्कुरु॥समर्थोसिमहाराजप्रसादंकर्तुमर्हसि॥३९॥व

भा.घ.
५९

विहस्यवचः श्रुत्वा ब्रह्मा प्रोवाच तं सुतं ॥ मित्रावरुणयोस्ते जस्त्वं प्रविश्य स्थिरो
भव ॥ ५० ॥ तस्माद्योनिजः कालेन विना नात्र संशयः ॥ पुनर्देहं समासाद्य धर्म
युक्तो न विष्यति ॥ ५१ ॥ नृतात्मा वेदवित्कामं सर्वज्ञः सर्वश्रुजितः ॥ एवमुक्तस्त
दा पित्रा प्रथमो वरुणालयं ॥ ५२ ॥ तत्वा प्रदक्षिणं प्रीत्या प्रणम्य च पितामहं ॥
विवेश स तयोर्देहो मित्रावरुणयोः किल ॥ ५३ ॥ जीवांश्चैतवश्चिष्टो यत्पत्न्या
देहमनुत्तमं ॥ कदाचिद्वशी राजन्ना गता वरुणालयं ॥ ५४ ॥ यदृच्छया वरा
रोहा सखी गणसमावृताः दृष्ट्वा ता वत्सरां दिव्यं रूपयौवनसंयुतां ५५
जातो कामातुरौ दिव्यौ तामुचतुस्तदा नृप ॥ विवरो वीर्यवान् वीर्यं देवकामं म
नोरमं ॥ ५६ ॥ आवां त्वमनवद्यं गिवर्यस्वस्मरा क्लौ ॥ विहरस्व यथाकां

मस्थानेस्मिन्वरवर्णिनि ॥ ५७ ॥ तयोक्ता सा तदा देवी ताम्नां तत्र स्थिताः -- ॥ त
त्वा ज्ञावां स्थिरं देवी मित्रावरुणयोगदे ॥ ५८ ॥ सा गृहीत्वा तयो जविं संस्थिता च
रुदक्षिणा तयोस्तु पतितं वीर्यं कुंजे देवा दनाब्जजे ॥ ५९ ॥ तस्मात्कृतौ सुनीरा
जद्वारेवे वाति मनोहरो ॥ अगस्तिप्रथमस्तत्र वसिष्ठश्चा परस्तथा ॥ ६० ॥ मित्रा
वरुणयोस्ते ज्ञाता पत्नी रुषिसत्तमौ ॥ प्रथमेस्तु वनं प्राप्नो बाल एव महातपा ॥
इत्वा क्लृप्तु वसिष्ठं तं वने बालं पुरोहितं ॥ वंशस्यास्य सुरार्थं वै पालयामास प
थिव ॥ ६१ ॥ विरोधेण मुनिं ज्ञात्वा प्रीतयुक्तौ बभूवद ॥ एतते सर्वमात्मा तं व
सिष्ठस्य च कारणं ॥ ६२ ॥ रागाद्देहांतर प्राप्ति मित्रावरुणयोः किल ॥ ६३ ॥
इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥

भा. घ.

६०

देहशान्तिवसिष्ठस्य कथितान्नवताकिल ॥ निमिः कथं पुनर्देहं प्राप्नोति मेव ह
॥ आसता ॥ ॥ वसिष्ठेन च संप्राप्तः पुनर्देहो न राधिपः ॥ निनान तथा प्राप्नोति देहं
पादनंतरं ॥ २॥ यदा शान्तिवसिष्ठेन तदा ते ब्राह्मणाः श्रुतौ ॥ अतिजौ ये वताराता ते स
र्वे समचिंतयन् ॥ ३॥ किं कर्तव्यमहेस्मानिः प्रापद्ग्यो महीपतिः अस्मिन्पक्षे त्वसंपू
र्णदीक्षा युक्तश्च धार्मिकः ॥ ४॥ किं कर्म कायमेतदेविपरीतं विवृतं किल ॥ अ
वश्यं भाविना वत्ता दशकाः स्मनिवारणे ॥ ५॥ मंत्रैर्वक्त्रविधेः सत्तत्र देहं तस्य म
हात्मनः ॥ पतितं धारयामासुः किंचिद्वसुनसंयुतं ॥ ६॥ गंधैर्माल्यैश्च विवि
धैः पूज्यमानं मुहुर्मुहुः ॥ मंत्रशक्त्या प्रतिस्थं स्मनिर्विकारं सुपूजितं ॥ ७॥ त
थैव योजमासु यविहीनाः समाप्यते ॥ समाप्तिचरतौ तत्र देवाः सर्वे समागताः ॥

८॥ अतिश्रित्यस्तुताः सर्वे सुप्रीतांश्च भवन्तथा ॥ विज्ञप्ता मुनिस्तौ त्रैर्निमेषात्मा तम
ब्रुवन् ॥ ९॥ प्रसन्ना स्म महीपालवरं वरय सुव्रत ॥ यज्ञेनानेन राजर्षिकतेन न
विधीयते ॥ १०॥ देवदेहं न देहं वा यज्ञेन तस्मिन् विहितं ॥ दसः कांससुरेयानेन
कलौके यथासुरं ॥ ११॥ एवमुक्ते निमेषात्मा संतुष्टस्तुवाच ह ॥ न देहं मं
वांछामि सर्वथैव विनश्यते ॥ १२॥ वसेयं सर्वसत्त्वानां दद्यां वै सुरसत्तमाः ॥ नेत्रेषु
सर्वभूतानां निवासस्ते सुरैस्ततः ॥ १३॥ निमिषिणां तिचक्षुः तिलकतेनैव देहितः
तव वासाश्च निमिषामानवापशक्तथा ॥ १४॥ पतंगाश्च न विष्मंति पुनश्चानि
मिषाः सुराः ॥ इति दत्त्वा वरं तस्मै देवास्तस्यात्मने तदा ॥ १५॥ आमेत्यचमुनीरुस
वन्मिषुः सर्वे यथागतं ॥ गतेषु तेषु देवेषु मुनयस्तत्र संस्थिताः ॥ १६॥ विचिंत्य

जा.घ.

६१

विधिवत्सर्वेति मेदेहसमाहरत् ॥ अरणिं तत्र संस्थाप्य ममं धुमं त्रिवत्तदा ॥ १७ ॥
मंत्रो मे महिमा नः पुत्रं हेतोर्निमिरथः ॥ अरण्यं मथ मातायां पुत्रः प्राउर
भूतदा ॥ १८ ॥ अरण्यमथ नाज्जातस्तस्मान्मिथिरिति स्मृतः मंत्रो मे महिमा
नः पुत्रं हेतोर्निमिरथः ॥ सर्वलक्षणसंयुक्तः साक्षात्त्रिमिरिवापरः ॥ अरण्यम
थ नाज्जातस्तस्मान्मिथिरिति स्मृतः ॥ १९ ॥ येनासौ जनकाज्जातो तेन जनको न
तः ॥ नगरीनिर्मिता तेन गंगातीरे मनोहरा ॥ २० ॥ मिथिलेति सुविख्याता गोप
राजलसंयुता ॥ धनधान्यसमायुक्ता हृदयाजा विराजिता ॥ २१ ॥ वंशेऽस्मिन् ये
पिराजान्स्ते सर्वे जनकास्त्वया ॥ विख्यातास्तानि नः कामविदेहा परिकीर्तिताः
एतत्ते कथितं राजन्नि मेराज्ञानमुत्तमं ॥ रापाद्यस्य विदेहस्य विस्तरादितं मया

२३ ॥ जन्ममेतदुत्तमं नगवत्तवता प्रोक्तं निमिशापस्य कारणं ॥ श्रुत्वा संदेहमापन्नं
मनो मे तीव्रं चंचलं ॥ २४ ॥ वसिष्ठो ब्राह्मणश्चेष्टो राक्षसश्चैव पुरोहितः ॥ पुत्रोपपन्न
वस्मापिराजा शत्रुः कथं मुनिः ॥ २५ ॥ गुह्यं च ब्राह्मणं ज्ञात्वा निमित्तान्नृतात्तमाः ॥
यत्तु कर्मभुजं तत्वा कथं क्रोधमुपागतः ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा धर्मस्य विज्ञानमिच्छा कसंभवः
कथं ॥ क्रोधस्य वशमापन्नः शत्रवान् ब्राह्मणं गुह्यं ॥ २७ ॥ व्यास उ ॥ तस्मात्तिड
लं नाराजस्तन्प्राणिनीं रजितात्मनिः ॥ तस्माद्वानुत्तमो लोके सुसमर्थो विरोध
तः ॥ २८ ॥ सर्वसंगपरित्यागी मुनिर्न वतुता पृथक् ॥ सुधानि शविजेताश्च यो
गात्मा मे मुनिर्द्विष्टः ॥ २९ ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभो हंकारश्चतुर्थकः ॥ उ
त्तेया देहमध्यस्थारिष्वः सर्वथानृपाः ॥ तन्मृतपूर्वः संसारिनश्चैव वत्तते धुना ॥ न

ना. ७. वितानं पुमान्कश्चिद्योजयेतरि प्रतिमान् ॥ ३१ ॥ न स्वर्गे न च नृलोके ब्रह्मलोके
 ६२ हरेः पदे ॥ कैलारे नेहरीः कश्चिद्योजयेतरि प्रतिमान् ॥ ३२ ॥ मुनयो ब्रह्मपुत्रा
 श्वतथाप्येताप्यसोत्तमाः ॥ तेषि गुणत्रया विहाः किंपुनर्मतिवाचुविः ॥ ३३ ॥ क
 पिलः सांस्तवेत्ताचयोगात्मा सततः शुचिः ॥ तेनापि देवयोगाद्विप्रदग्धाः सगरा
 त्मजा ॥ ३४ ॥ तस्माज्जन्तु हंकारा संजातं नुवतत्रयं ॥ कायकारणजावानुत
 दियुक्तं कथं न वेत् ॥ ३५ ॥ ब्रह्मगुणत्रया विष्टो विष्टुश्चरां करस्तथा ॥ प्रज
 वंति शरीरेषु तेषां जावात्रयकथयक ॥ ३६ ॥ मानवानां च कावात्तमितैकात
 अवस्थितौ ॥ गुणानां संकरो राजन् सर्वत्र सर्वदा स्थितः ॥ ३७ ॥ कदाचिन्न
 त्वद्विः स्यात्कदाचिन्न जसः किल ॥ कदाचिन्नमसो हृदि समजावः कदाचन ॥

३८ ॥ निगुणिः परमात्मा सौ निलेपः परममयः ॥ अलक्षः सर्वसत्त्वानाम
 प्रमेयः सनातनः ॥ ३९ ॥ तथैव परमाशक्तिनिगुणब्रह्म संस्थिता ॥ उर्जया
 चाल्यमतिभिः सर्वनूतव्यवस्थिताः ॥ ४० ॥ परमात्मनः स्तथाशक्त्योरैवं
 सदैव हि ॥ तयोस्तु त्वं तरं सूक्ष्मं को वेत्ति नुवतत्रये ॥ ४१ ॥ यो वेद स विमुक्तो मिसं
 सरि त्रिगुणात्मके दुर्जेनेतान विज्ञाने ज्ञानं नवति कत्रचित् ॥ ४२ ॥ अक्रो
 धं शिस्तयत्पत्यान्क्रोधनायेतपोधनाः ॥ विवर्धनास्तधना येव धातुवहो प
 देशिकः ॥ ४३ ॥ ज्ञानं तु द्विविधं श्रीकंशाहिकं प्रथमं स्मृतं ॥ वेदशास्त्रार्थविज्ञा
 नान्न ज्ञेयं बुधियोगतः ॥ ४४ ॥ वितर्कस्तत्र बहवो न वंति मतिकल्पिताः क
 तर्ककल्पिताः केचिन्मुक्तकल्पिताः परे ॥ ४५ ॥ वितर्कैर्विचित्रमोक्षतिर्विभ्र

भा. ६.

६३

माधुविनंशता॥ बुधिनंशातृज्ञाननाशः प्राणिनां परिकीर्तिताः॥ ४६॥ अनु
नवाख्यं द्वितीयं ज्ञानं तदुल्लिख्यते॥ तत्र रात्रा प्यते तस्य वेत्तुः संगो यदा न
वेत्तु॥ ४७॥ राहजानान्नकार्यस्य सिद्धिर्न विनिर्भारत॥ तस्मान्नानुनवत्ता
नं संनवत्पतिमानुषं॥ ४८॥ अंतर्गतं तमः छेत्तुं राहो बोधो हितक्षमः॥
यथा न नश्यति तमः क्षतयादीपवार्त्तया॥ ४९॥ तत्कर्म यन्न बंधाय सा
विद्यामाविमुक्तये॥ आयासायापरं कर्म विद्यामाशिष्ये नैपुणं ५० रा
लं परहितासक्तिरनुल्लेको रमाधृती॥ संतोषश्चेति द्यायाः परिपाको ज्व
लं फलं॥ ५१॥ विद्यया तपसा वापि योगात्मा मे न नृपते कामादीनां च रा
त्रूणां नैव नाशः कदाचनः॥ ५२॥ मनस्तु वंचनं राजे न स्वप्नावाहति दुर्द्वि

तद्वशः सर्वथा प्राणी त्रिविधां नुवनचये॥ ५३॥ कामक्रोधादयो नावामन
जाः परिकीर्तिताः॥ ते तदा न नवत्येव यदा वै निजितं मनः॥ ५४॥ तस्मान्नुति
मित्राराजन्नक्षमा विहिता मुनौ॥ यथा ययातिना पूर्वज्ञता सुके क्षताग
सि ५५ नृगुपुत्रेण रात्रा पिययाति नृपे सन्नमः॥ न रात्रापमुनिकोपाक
रां राजा गृहीतवान्॥ ५६॥ कश्चि शोभ्यो नैवैकश्चि क्रोशवति पार्थिवः
स न्नवने हो नृपते कस्य हो मोत्रकल्पते॥ ५७॥ हे हयात्ता गवांसूर्वधन
लोभात्पुरोहितात्॥ ब्राह्मणा न्मूलतः सवति सुदयन्नते हिताः॥ ५८॥ ग
ननिन्नं त्रयत्रेपां क्षत्रियाः कृपिताः नृशं पातकं दृष्टतः क्षत्वा ब्रह्म
त्या समुद्रवं॥ ५९॥ ॥ इति श्री भागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे पंचदशोऽध्या

भा. घ.

६४

यः॥१५॥ जनमेजय उ॥ कस्य कले समुत्पन्नाः सत्रिया हेहया श्रयो॥ ब्रह्म हत्या
मनाहत्य निजमुनागवां श्रयो॥१॥ वैरस्य कारणं तेषां किमेव ब्रूहि पितमहाति
मित्रेन विना को धं कथं कुर्वति सत्रियाः॥२॥ वैरं पुरोहितैः सार्धं कस्मात् तेषाम
जायत॥ नाव्यहेतुं हितं हेतुं सत्रियाणां न विध्यति॥३॥ अथ यात्रासूत्रां नृ
ज्यान् कथं जघुर नागसः॥ बाहुजा बलवतोऽपि पापघ्नीताः कथं न तैः॥४॥ स
त्ये पराधे को हन्याद उत सत्रिया धनः॥ संदेहो न मुनि श्रेष्ठे कारणवक्तुम
हीति॥५॥ सूत उ॥ ॥ इति पृष्ट्वा सदा ते न राजा सत्यवती सुतः॥ उवाच पर
मः प्रीतः कथां संस्मृत्य चेतसा॥६॥ शृणु पारितोषिकं तं सत्रियाणां पु
रातनी॥ आश्चर्यकारिणी सम्यक् विदितां च पुरातनया॥७॥ तत्र वीर्येति

६४

नाम्ना नृदेहयः पृथु वीर्यतिः॥ स इन्द्र बाहु बलवान् अनुनो धर्मतत्परः॥८॥
इत्यात्रेय शिष्यो नृदेवतारो हरेरिव॥ सिद्धः सर्वार्थदः कामं नृगुणां पाय एव
सः॥९॥ यज्वा परमधर्मिष्ठः सदा दानपरायणः॥ देहो विन्नं नृगुणो मो
क्षत्वा यज्ञान्ते कशः॥१०॥ धनि तस्ते हि ज्ञाता नृगवो नृपदानतः॥ हय
रत्न समृद्धा ध्याः संजाताः पृथिता नृविः॥११॥ स्वयति नृपशास्त्रे कात्तवी
यान्ति ने पुनः॥ हेहया निदृजाताः कालेन महता नृपः॥१२॥ धनकार्यं समु
त्पन्नं हेहयानं कदाचन॥ याचिन्न बोनिजं मुस्ता नृगूं स्नेहेहयानृप॥१३॥
धनकार्यं समुत्पन्नं हेहयानां कदाचन॥ विनयं सत्रियाः तत्वा ययाचुर्न
गवो मुनिः॥ नदुस्तेति लोनात्तान्तास्तीति वादिनः॥१४॥ नृमोचनिदधुः के

भा.पु.
६५

चित् नृगबोधनमुन्नमं॥१५॥ केचिद्विजातिभ्यो ज्ञात्वा सत्रियतोन्नयं॥१५॥
नत्वा स्थानां तरे इव ब्राह्मणाभयविकलाः॥ त्यक्त्वा श्रमान् ययुः सर्वं नृगव
स्त्रिभयात्विताः॥१६॥ जयांश्च दुःखिता नृहानदले निमोहिताः॥ पालयि
त्वा गताः सर्वे गिडगानुपाश्रिताः॥१७॥ ततस्ते हे हयास्ता त दुःखिताः कार्य
गौरवात्॥ नृगुणाभाश्रमान् नृगमुद्भवा यं सत्रियर्षभाः॥१८॥ नृगुंस्तु निर्ग
तान् वीक्ष्य श्रमान् त्यक्त्वा गृहान् य॥ चरन्तु नृत्तलं तत्र इत्थाय हे हया नृशं
१९॥ कुपितास्ते गृहस्थवन्ति मुधा धनं दृष्ट्वा॥ ददन्तुश्चरन्तुः सर्वं नृत्त
लं नृरि इव मत्त॥२०॥ खनता विगतं विन्नं केन चिद्गुर्वेशनि॥ ददन्तु
ः सत्रियाः सर्वं तद्विन्नं श्रमकरिताः॥२१॥ निर्निद्य हे हयाः इव ददन्तु धनं

निश्चया॥ ब्राह्मणाश्च कुम्भः सर्वं जीताश्च शरणांगता न॥२४॥ ययुस्ते गिरि
दुर्गंश्च यत्र वै नृगवः स्थिताः॥ आगन्तुं नृत्तं तं तश्चेरुश्चैव मदीमिमां॥
२५॥ प्राप्तान् प्राप्ता नृगुन्सर्वा निजघ्नुर्निशितैः शरैः॥ आवाले वृक्षान् प
रान्नवमन्य च पातकं॥२६॥ एवमुच्छाद्य मानेषु नागवेषु यतः सतः॥ हन्तु
गन्तुश्च नारीणां गृहीत्वा हे हया नृशं॥२७॥ रुडः स्ताः स्त्रियः कामं कुरु र्थ
श्च दुःखिताः॥ गन्तुं सन्ति ताया सां सत्रियैः पापनिश्चयैः॥२८॥ अमे
ष्या कुरुता नृमानुनयस्तीर्थवासिनः॥ मुचंतु सत्रिया कोधं ब्राह्मणेषु
नया वदं॥२९॥ अयुक्तमेतद्वारध्वं न वदः कर्मगर्हितं॥ यद्गन्तुं गुपनीनां
निहन्तुः सत्रियर्षभाः॥३०॥ अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमाप्नुयात्

ना.ब. तस्मात्कुगुप्तिरंकर्मसकृद्व्यञ्जतिमिच्छता ॥ ३१ ॥ नानाकृतेर्हृदयाः कदा मुनी
 नयदया पशन् ॥ नवंतः साधवः सर्वनाथज्ञाः पापकर्मिणो ॥ ३२ ॥ एनिरुतंध
 ६६ नंसर्वपूर्वजातां महात्मनां ॥ वंदयित्वा लज्जानिज्ञैर्मगियादृचैरेरिव ॥ ३३ ॥ एते
 प्रतारकाः दंभा स्तापसा वक्रवृत्तयः ॥ उत्सर्जन्मदत्तकर्मप्रार्थितं वित्तयान
 नः ॥ ३४ ॥ नददुःप्रार्थितं विप्राः पाददृष्ट्या पियादीताः ॥ नास्तीति वाहिनः स्त
 ध्वाङ्गः खितान्वीक्ष्य याजकान् ॥ ३५ ॥ धनं प्राप्तं कान्तवीर्यश्रितं केनेहेतुना ॥
 नत्तताः सतवः किंतैर्दानं प्रार्थिषु नृरिवाः ॥ ३६ ॥ नसंचितं विप्रैस्तु धनं कापि
 कदाचन ॥ यतव्यः विधिवद्देयं नोक्तव्यं च यथा सुखं ॥ ३७ ॥ इमैर्वौरनयंका
 मंतथाराजतयं हिजाः ॥ वक्त्रिनयं महाघोरं तथा धूर्तनयं महत् ॥ ३८ ॥ येन

केनाप्युपायेन धनं त्यजति रक्षकं ॥ अथवा सौमृतौ याति इव्यं त्यक्त्वा त्वस
 रति ॥ ३९ ॥ पाददृष्ट्या तथा स्मान्निः प्रार्थितं वित्तयान्वितैः ॥ ४० ॥ तथापि लो
 नसंदिग्धैर्नदत्तं नः पुरोहितैः ॥ ४१ ॥ दानं नो गंतथा नाशे धनस्य गतिरिद
 र्शी ॥ दानं नो गोल्लतीनां च नाशः पापात्पनाकिन ॥ ४२ ॥ नदातानच नोक्ता
 न्यपि गुप्तिरतत्पर ॥ राता सौमर्वथा दंयो संचकोऽः खनाग्रः ॥ ४३ ॥ त
 स्मादयं गुरुनेता त्वंचकान् ब्राह्मणाधमात् ॥ हतुं समुद्यताः सर्वे नोक्तव्यं
 महात्मनिः ॥ ४४ ॥ आसु ॥ इत्युक्त्वा हेतुमदाक्यता नाश्यास्य मुनी नय ॥ वि
 चेष्टुश्च विचिन्वाना नृगुहारा ननेकशः ॥ नया तन्निगुपन्मलुहिमवंतं धरा
 धरं ॥ प्रपेदि रुरुदं सश्च वेपमानाः दसा नृशः ॥ ४५ ॥ नया तन्निगुपन्मलु

ना. घ. हिमवंतं धराधरां प्रपेदिरेरुदंत्यं श्ववेयमानाः सशान्तरां ॥ ४५ ॥ एवं ते देह
 यै विप्राः पीडिता धनकामुकैः ॥ निहताश्च यथाकामं संरक्षैः पापकर्मभिः ॥ ४६
 ६९ लोचन एव हि प्राणीनां देहसंस्थो महानृषु ॥ सर्वदोषाकरं कामंडः खदः प्राण
 ६७ नाशकः ॥ ४७ ॥ सर्वपात्रं पेमूलं हि सर्वदा नृत्संघाविताः ॥ विरोधस्तद्विजये
 सर्वास्तिकारणां परं ॥ ४८ ॥ लोचनं जन्तुधर्मवैकल्यधर्मतथेव हि ॥ मातरं च
 तरं हंति पितरं बांधवं तथा ॥ ४९ ॥ गुरुं मित्रं तथा ज्ञानं पुत्रं च न गिनीतथा ॥
 लोचनं विष्टो न किंकुयद्विज्ञतं पापमोहिताः ॥ ५० ॥ क्रोधात्क्रमादहंकाराच्चो न
 एवमहं निपुः ॥ प्राणां स्मृतिलोचने किंपुनः स्यादनादतं ॥ ५१ ॥ पूर्वजास्ते
 महाराजधर्मज्ञाः सत्ये स्थिताः ॥ पांडवाः कौरवाश्चैव लोचनेन निधनंगताः ॥ ५२

६७

यत्र जीमश्च शोणश्च पः कर्णश्च वाक्किः ॥ नीमसेनो धर्मपुत्रस्तथैवातुनिके
 शवौ ॥ ५३ ॥ तथापि युष्मत्कथं ततैश्च परस्परं ॥ कुरुं बकदने नृरिक्तं लोचनं
 रेरिह ॥ ५४ ॥ हंतो शोणो हंतो नीमो तथैव पांडवात्मजाः ॥ आतरः पितरः पुत्राः स
 र्वैर्वै निहतारणैः ॥ ५५ ॥ तस्माच्चोचानि नृत्तश्च किं न कथयन्ति रः किल ॥ हे हयै नि
 हताः सर्वे नृगवः पापबुद्धिभिः ॥ ५६ ॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणि षष्ठस्कंधे
 षोडशोऽध्यायः ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं ताश्च स्त्रियः सवन्ति गुणांडः स्वसागरात्
 मुक्तावंशः पुनस्तेषां ब्राह्मणानां स्थिरे च वतः ॥ १ ॥ हे हयैः किं नृत्तं कार्यं हत्वा
 तान् ब्राह्मणानपि ॥ सन्निवैलेन संयुक्तैः पापाचारैर्वै हसतः ॥ २ ॥ न तद्विरक्ति
 मब्रह्मन् शृणु वस्ते कथामृतं ॥ पावनं सुखदं नृणां परलोके फलप्रदं ॥ ३ ॥ आ

भा.घ. सत्र॥ शृंगराजस्य वत्सा मिकथापां पप्रणाशिनी॥ यथास्त्रियस्तुतामुक्ताः खान्
 १० स्मादुरत्ययात्॥ ४॥ नृगुप्तो यराजन्ति मवंतं गिरिं गताः॥ नयत्रस्तातिनग्राशा
 ६८ हैहयेः पीडितान्दशं॥ ५॥ काचिन्नासां नयो विना कामिनी चतुरान्दशं॥ उरगैके
 णादधागर्जसा कुलहृदये॥ पत्न्या यनयरादृष्टा सत्रियैर्ब्रह्मणीयरा॥ विकलाते
 जस्युक्ता तदाते डडुबुन्दशं॥ ७॥ गत्यतां बध्यतां नारी सगर्जया तिसत्वर॥ शति
 क्रवंतः संप्राप्ताः कामिनी खड्गपाणयः॥ ८॥ सानयान्त्रितान्दृष्टा रुरोदसमु
 पागतान्॥ गर्जस्य रक्षणां र्थसाचुक्रोशति वृथा कुला॥ ९॥ रुदती मातरश्च
 त्वहीनां त्राणा विवर्जितां॥ निराधारं कंदमानां सत्रियैर्नृतापिता॥ १०॥
 गहितामिव सिंहेन सगर्जं हरिणं तथा॥ साश्रुनेत्रां वेपमानां कोपवाक

सदा॥ ११॥ नित्वोरुं निर्जगामाश्रुगर्जः सूर्य इवापरः॥ पुष्पनृदृष्टी सत्रियाणां ते
 जसा बालकः शुभः॥ १२॥ दर्शनाक्षलकस्याश्रु सर्वजाता विलोचनाः॥ बन्धुमुग्धि
 रिङ्गेषु जन्मां धाश्व सत्रियाः॥ १३॥ चिंतितं मनसा सर्वैः किमेतदिति सांप्रतं॥
 सर्वे चक्षुर्विहिना यज्जाताः स्मत्वा जहर्शितात्॥ १४॥ ब्राह्मण्यास्तु व्रजाकोयं सती
 व्रतबलमइत॥ सणादौ मोघसंकल्पाः किं करिष्यामः उः खिता॥ १५॥ इति संचि
 त्य मनसानैत्रहीनानि राश्रयाः॥ ब्राह्मणीश्वर एंजग्मुर्देहयागतचेतसः॥ १६
 प्रणेमुक्ता नयत्रस्तां रतां जनिपुराश्चते॥ ऊचुश्चैनानयो विभादृष्टयं सत्रि
 यर्षिताः॥ १७॥ प्रसीदसु नगे मातः सेवकास्ते वयं किल॥ रतापराधारं नोरुस
 त्रियाः पापलुब्धयः॥ १८॥ दर्शनात्तव तत्त्वं गिताः सर्वे विलोचनाः॥ मुखं ते

ना. घ. नैव पर्यामो जन्मां धाश्वनामिनीं ॥ १९ ॥ अद्भुतं ते तपो वीर्यं किं कर्तव्यं पाप
 ६९ कारिणः ॥ शरणं ते प्रपन्ना स्मदेहि च स्तु विप्रा एव ॥ २० ॥ अंधत्वं मरणदं
 रूपां कर्तुं त्वमर्हसि ॥ पुनरदृष्टिप्रदानेन सेवकात्कुरु सत्रिधानु ॥ २१ ॥ उपा
 रम्य च गच्छेत्सः सहिताः पापकर्मणः ॥ अतः परं न कर्तव्यं मीदृशं कर्म किं हि
 चित् ॥ २२ ॥ जागर्कानां तु सर्वेषां सेवकाः स्मवयं किलः ॥ अज्ञानाद्युक्तं पापं हं
 तव्यं तत्त्वया धुना ॥ २३ ॥ वैरं नातः परं घापि नृगुनिः सह सत्रियैः ॥ कर्तव्यं शप
 थैः सम्यक्वर्तितव्यं तु हैदयः ॥ २४ ॥ स पुत्राश्च वसुश्चोणी प्रणता स्मवयं च ते ॥
 प्रसादं कुरु कन्याणि तद्देष्मामः कदांचन ॥ व्यास उवाच ॥ इति तेषां वचः श्रुत्वा
 ब्राह्मणी विस्मयान्विताः ॥ ताकमुद्रप्रणता तदहः स्थाना सास्यगतलोचनात् ॥

२६ ॥ नमयाग्रहीता दृष्टी युष्माकं सत्रियः किल ॥ नाहं रुषान्विता कामं कारणं शृ
 एताद्ययत् ॥ २७ ॥ अयं च नागविनूत मुरुजः कपितोद्यवः च तूष्णते युष्मा
 कं स्थानि तानिरुषान्विताः ॥ २८ ॥ स्वबन्धून्निदता नृता त्वागर्भस्थानपि सत्रि
 यैः ॥ धर्मपिराननामस्तायमात्थनकामया ॥ २९ ॥ गतानि पियदासूयं नृगुणा
 घतपुत्रकाः ॥ तदायमुरुणा गजे मया वर्षशतं धृतः ॥ ३० ॥ षडंगश्चाखिलो
 वेहो ग्रहीतो तेन चांजसा ॥ गर्भस्थेनापि बालेन नृगुवशा विवृदये ॥ ३१ ॥ सोयं
 पितृवधान्नं क्रोधादोहं तु मिच्छति ॥ तेजसायस्य दिव्येन च स्तुषि मुषितानि
 व ॥ ३२ ॥ तस्मात्तौर्वसुते मेघया च ध्वं विनयान्वितः ॥ प्राणिपातेन कष्टो मोह
 हिं वः प्रतिमोक्षति ॥ ३३ ॥ व्यास उवाच ॥ तत्पुत्रा वचनं तस्माः हैदयास्तुष्टुबुः

ना. ७. श्वतं ॥ प्रणेमुर्वितयोपेता ऊरु जं मुनिसत्रमं ॥ ३५ ॥ स संतुष्टो बन्धुवायतानुवा
 ७० चतुषः ॥ गच्छ धं स्वगृहान् नृपामयात्तां तं च वः ॥ ३५ ॥ अवश्य जावो नावानां
 नवंति देव निर्मिताः ॥ नात्र शोक कर्मयः पुरुषेण विजानता ॥ ३६ ॥ पूर्ववत् दृष्टयः
 सर्वे प्राप्नुवंतु यथा सुखं ॥ ब्रजंतु विगत क्रोधा नवना नियथा सुखं ॥ ३७ ॥ इति
 तेन समादिष्टा हेहयाः प्राप्त लोचन ॥ उर्वमा मं अजगुस्ते गृहाणि च यथा रुचि
 ३८ ॥ ब्राह्मणी तं सुतं दिव्यं गृहीत्वा श्रमं गता ॥ पालयामास नृपाल ते जस्वित
 तं दिताः ॥ ३९ ॥ एवं ते कथितं राज नृगुणां तु विनाशनं ॥ लोना विष्टो सत्रियै
 र्यकृतं पातकं किल ॥ ४० ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुतं मया महत्कर्म त्रियाणां च द
 रुणं ॥ कारणं लोभ एवा च उवाच ॥ तदश्चो न योस्तु सः ॥ ४१ ॥ किंचित्पुमि हेहामि

संशयं वा सवीमुतः ॥ हेहया स्ते कथं नान्नाख्याता नु विनृपात्मजा ॥ ४२ ॥ यदोस्तु
 यादवाः कामं नरता नारतास्तथा ॥ हेहया स्ते कथं न ॥ कोपिराजा नृपतेषां वशे प्र
 तिष्ठितः ॥ ४३ ॥ तदहं श्रोतुमिहामि कारणं करुणानिधे ॥ हेहया स्ते कथं जा
 तास्तत्रियाः केन कर्मणा ॥ ४४ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ हेहया नां समुत्पत्तिं शृणु नृ
 पविसेस्तरां ॥ पुरातनी सुगुण्यां च कथां पापप्रणाशनी ॥ ४५ ॥ कस्मिंश्चिन्नम
 ये नृपसूर्यपुत्रः सुशोचनः ॥ रेवंतनामा विख्यातो रूपवानमित प्रजः ॥ ४६ ॥
 उच्चैश्च वसमा रुह्य हय रत्न मनोहरं ॥ जगाम विष्णु सदनं वैकुण्ठं नाकरात्मज
 ॥ ४७ ॥ जगद्वर्शनाकांक्षी हया रूढो यदागतः ॥ हूरतस्तु तदा दृष्टो लक्ष्म्यामौ
 रविनंदन ॥ ४८ ॥ रमा वीक्ष्य हयं दिव्यं आतारं सागरोद्भवं ॥ रूपेण विस्मिता

॥ ११ ॥
 ज्ञा. घ. तस्य तस्योऽस्थं नितलोचना ॥ ४९ ॥ जगवानपितं दृष्ट्वा हयारूढं मनो हरं ॥ आ
 ११ गच्छं तं रमां विष्णुः पञ्चलप्रणयात्प्रभुः ॥ ५० ॥ कोयमायाति चार्वंगी हयारूढः
 वापरः ॥ स्मरन्ते नानुजः कां मोहयन्नुवनत्रयं ॥ ५१ ॥ प्रेक्षमाणा तदा नस्मीचि
 त्वा देवयोगतः ॥ नोवाच वचनैः किंचित्पृष्ट्वा पिचयुनः पुनः ॥ ५२ ॥ व्यास उ
 वाच ॥ ॥ अश्वासकमनां वीर्यका मिनीमतिमोहितां ॥ पश्यंती तुरगं प्रेम्णा च
 चलाक्षी चंचला ॥ ५३ ॥ तामाह जगवान्कुहः किंपश्यसि सुलोचने ॥ मोहि
 ते तव हरिं मां किंपृष्ट्वा नैवावजाषसे ॥ ५४ ॥ सर्वत्र रमसे यस्याद्भूमा तस्माद्भू
 विष्णुसि ॥ चंचलत्वा चलात्वं वै सर्वथैव न संशयः ॥ ५५ ॥ ज्ञातता च यथा तारी
 नूनं नवतीना न्यथा ॥ तथा त्वत्पिकल्याणि स्थिरानैव कदाचन ॥ ५६ ॥ तं

॥ १२ ॥
 हयं मत्समीपस्था समीप्य यदि नोहिता ॥ वडवान्तववामो रुमन्मलोकेति हारु
 णे ॥ ५७ ॥ इति शप्ता रमा देवी हरिणा देवयोगतः ॥ रुरोदवे पमाना सा नयनी
 तातिदुःखिता ॥ ५८ ॥ तमुवाच रमानां यं शंकिता चारुहासिनी ॥ प्रणम्य शि
 रसा देवं सपतिं विनयान्विता ॥ ५९ ॥ देवदेव जगन्नाथ करुणाकर केराव ॥
 स्वल्पे पराधे गोमंदकस्मात्तायंदहासिमे ॥ ६० ॥ न कदा चिन्मया दष्टः क्रोध
 स्तवेदशः प्रभो ॥ धगतस्ते मयि स्नेहः सहजो न तु नश्चरः ॥ ६१ ॥ वज्रपात
 स्तु शत्रो वै कर्त्रथो न सुदृक्कने ॥ सदा हं वरयोग्या तेशा पयोग्या कथं नता ॥
 ६२ ॥ प्राणान् त्यक्त्वा मिगोमंदपश्य न द्यूतवाग्रतः ॥ कथं जीवेत्वया हीना वि
 रहानलतापिता ॥ ६३ ॥ प्रसादं कुरु देवेश रागापाहस्मात्पुहारुणात् ॥ कदा

ना.प. मोक्षे समीपे ते प्राप्नोमि सुखदं विनो ॥ ६४ ॥ विष्णुरुवाच ॥ ॥ यदा ते न वि
 १२ ता पुत्रदृष्टिभ्यां मत्समः प्रिये ॥ तदा मां प्राप्य तत्त्वंगि सुखिता त्वं न विष्यति ॥
 ६५ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे लक्ष्मीनारायणसप्तदशोऽध्या
 यः ॥ १७ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ इति श्रुत्वा नागवता सिंधुजा कालयोगतः कथ
 वा वडवा जाता रेवंते न च किं ततं ॥ १ ॥ कस्मिन्देशे धिजा देवी वडवारूपधारि
 णी ॥ संस्थित्येका किणी बालापरे पितृति का यथा ॥ २ ॥ कालं कियंत मायु
 ष्मन् वियुक्ता पतिनारमा ॥ संस्थिता विजने रणे किं ततं च तया पुनः ॥ ३ ॥ समा
 गमं कदा प्राप्ता वा सुदेवस्य सिंधुजा ॥ पुनः कथं तया प्राप्नो नारायण वियुक्त
 या ॥ ४ ॥ एतद्दृष्ट्वा तमार्यशकश्च स्वसविलसं ॥ श्रोतुं कामोऽस्मि विप्रं शक्या ख्या

नमनुत्तमं ॥ ५ ॥ ॥ सूत उवाच ॥ इति श्रुत्वा तथा व्यासपरीक्षितमुत्तेन वै ॥ कथ
 यामास नो विप्राः का यामेतां सुविलसं ॥ ६ ॥ व्यास उवाच ॥ शृणु राजन् प्रकृत्या
 मिकथां पौराणिकीं शुभां ॥ पावतां सुखदं कर्णे विशदयन् हरसंभुतां ॥ ७ ॥
 रेवंतसुरमां दृष्ट्वा शप्तां देवेन कामिनीं ॥ नयान्नः प्रययौ ह्यस्य एव गतां
 पतिं ॥ ८ ॥ पितुः सकाशात्वरितो वीक्ष्य कोपं जगत्पते ॥ निवेदयामास कथां
 नास्कराद्यसंज्ञापज्ञां ॥ ९ ॥ ॥ इति नागवता सारमा देवी प्रणम्य जगदीश्वरं ॥ आ
 ज्ञायामातुषं लोकं प्राप्ता कमललोचना ॥ १० ॥ सूर्यपन्थातपस्तप्तं यत्र पूर्वं
 सुदारुणं ॥ तत्रैव सा यथा वा वडवारूपधारिणी ॥ ११ ॥ कानि दीतमसा
 संगे सुपर्णाक्षस्य चोत्तरे ॥ सर्वकामप्रदे स्याते सुरम्यवनमंडिते ॥ १२ ॥ तत्र स्थि

भा. घ.

१३

त्वामहादेवंशंकरं वांछितप्रदं ॥ दधौ चैकांतमनसा शूलिनं चंद्रशेखरं ॥ १३ ॥ पं
चाननं दशजुं गौरीदेहादधारिणं ॥ तत्रैव कर्पूरगो रदेहा नं नीलकंठं त्रिलोच
नं ॥ १४ ॥ व्याघ्राजिनधरं देवं गजचर्मोत्तरीयकं ॥ कपालमालाकलितं नाग
यज्ञोपवीतिनं ॥ १५ ॥ सागरस्य सुतारुत्वा हृषीरूपमनोहरं ॥ तस्मिन् तीर्थे
रमादेवी चकार इश्वरं तपः ॥ १६ ॥ ध्यायमाना महादेवं वैराग्यमास्थिता नृ
शं दिव्यं वर्षसिद्धं तु गतं तत्र महीपते ॥ १७ ॥ ततस्तुष्टो महादेवो वृषारूढ
स्त्रिजोचनः ॥ प्रत्यक्षो नृन्महोशनः पार्वतीसहितः प्रभुः ॥ १८ ॥ तत्रैव स
गणः शंभुस्तामाह हरिबध्नां ॥ तं पश्यन्ती महाभाग मच्चिनीरूपधारिणी ॥
१९ ॥ किंतु यस्य सिक न्याणि जगत्सर्वदसमे ॥ सर्वार्थदं पतिस्तेति सर्वलोक

विधायकः ॥ २० ॥ हरिं तत्काद्यमां कस्मात्तौ षिदे विजगत्पति ॥ वासुदेवं जगन्ना
थं चतुर्भुक्तिमुक्तिप्रदायकं ॥ २१ ॥ वेदोक्तं वचनं कामनारीणां पतिदेवता ॥ नादृ
स्मिन् सर्वथा नावः कर्हि चित्तया ॥ २२ ॥ पतिमुश्रूषणां धर्म एव सनातनः ॥ यादृश
स्तादृशः सेव्यः सर्वथा श्रुतमिच्छति ॥ २३ ॥ नाशय एतु सर्वेषां सेवायोग्यः सदैव हि
तं तत्कादेव देवेशं किं माध्यायसि सिधुजे ॥ २४ ॥ लक्ष्मीरुवाच ॥ आशुतोष मह
शानसमाहं पतिनाशिव ॥ मां समुद्धर देवेश शपादस्मादयानिधे ॥ २५ ॥ इत्यु
क्तं हरिणा शंभो शपानुग्रहकारणं ॥ वित्तमेतमया कामं देमया युक्तेन वि
स्तुना ॥ २६ ॥ यदा तेन विता पुत्रस्तदा शपस्य मोक्षणं ॥ न विष्यति च वै कंठे वा
सक्तं कमलालये ॥ २७ ॥ इत्युक्ता हंत पत्तमुमागता मित्रपो वने ॥ आराधितो म

ना. ष. यादेव त्वं सर्वं विप्रदायकः ॥ २७ ॥ पतिसंगं विनी पुत्रं देवदेव त्वं कथं ॥ स तु तिष्ठ
 ७४ ति वैकुंठे त्वत्काष्ठामां त्वनागसां ॥ २८ ॥ वरं मे देहि देवेश यदि तुष्टो सिद्धं करः त
 व तस्य विधा ना वो नास्ति नूनं कदाचन ॥ २९ ॥ मये तर्जनी रिजा कां तं ज्ञातं फलः पु
 रा हर ॥ यत्त्वं मे सौ पुनर्यसः सत्वं नास्मिन्न संशयः ॥ ३० ॥ ऐक्यत्वं च यो ज्ञात्वा
 मया ते स्मरणं कृतं ॥ अन्यथा मम दोषः स्यात्त्वा माराधयतः शिवः ॥ ३१ ॥ शिव
 उ ॥ ॥ कथं ज्ञातं त्वया देवि ममतस्य च सुंदरि ॥ ऐक्यं ज्ञा वंदरे नूनं सत्यमेव द
 सिंधुजे ॥ ३२ ॥ ऐक्यत्वं च न जानंति देवाश्च न यस्तथा ॥ ज्ञानि नो वेदत तज्ञाः
 कृतकोपिताः किल ॥ ३३ ॥ मरुक्ता वा सु देवस्य निंदका बड वस्तथा ॥ ज्ञानि नो
 वेदत तज्ञाः कृतकोपिताः किल ॥ विष्णु नक्ता सुवहरो मम निंद पशयणा ॥ ३४ ॥

३४ ॥ नवं तिकाल ना वेन कलौ देवी विशो भतः ॥ कथं ज्ञातं त्वया न इदुर्ज्ञेय मत्ततात्म
 नि ॥ ३५ ॥ सर्वथैवैक ज्ञा वं तु हरे मम च डलनं ॥ ३६ ॥ आस उ ॥ इति सा शंनु नाष्ट
 शा तुष्टेन हरि विध्वजा ॥ वृत्तांतं तस्य विज्ञाने प्रवक्तु मुप चक्रमे ॥ शिवं प्रति रमा
 तत्र प्रसन्न वदना नृशं ॥ ३७ ॥ लक्ष्मी उवाच ॥ एकदा देव देवेश विष्णु ध्यान प
 रो नवः ॥ दृष्टो मया तपस्यं तपसा स न स्थितो यदा ॥ ३८ ॥ तदा हं विस्मिता देव त
 मष्टु च्छंति किल ॥ प्रबुद्धं सुप्रसन्नं च ज्ञात्वा विनय पूर्वकं ॥ ३९ ॥ देव देव ज
 गन्नाथ यदा हं निगता एवा त् ॥ मथ्यमानासु रैर्दैत्यैः सर्वैर्ब्रह्मादिभिः प्रभो
 ४० ॥ वीक्षिताश्च मया सर्वे पतिका मुके या तदा ॥ वृतस्त्वं सर्वदेवैः श्रेष्ठो ह
 ति शति निश्चयात् ॥ ४१ ॥ त्वं कंध्यायसि सर्वेश संशयो यं महात्मनः ॥ प्रिया

भा. घ.

१५

प्रियासिते कैटनारे कथय स्वमनो गतं ॥ ४२ ॥ विष्णु रुवाच ॥ शृणु कांते प्रवसा
मियं ध्यायामि सुरोत्तमः ॥ आशुतोषं महेशानं गिरिजावध्वनं हरं ॥ ४३ ॥ कदा
चिद्देवदेवो मां ध्यायत्यमितविक्रमः ॥ ध्यायाम्यहं च देवशंशंकरं त्रिपुरांतकं ॥ ४४ ॥
शिवस्माहं प्राणप्रियः शंकरस्तु तथामम ॥ उज्जयोरंतरं नास्ति मिथः संसक्तमा
नसो ॥ ४५ ॥ नरकं यांति ते नूनं ये द्विषन्ति महेश्वरं नक्ताममविशालाक्षीसत्य
मेतद्वीम्यहं ॥ ४६ ॥ तथा कुरु महेशाय नैथामे प्रियसंगमः ॥ आसु ॥ १ ॥ सु
क्तं देवदेवेन विष्णुना प्रनविष्णुना ॥ ४७ ॥ एकांते किल पृथेन मया शौलसुता
प्रियः ॥ तस्मात्त्रवध्वनं विष्णोर्ज्ञात्वा ध्यातवतीत्यहं ॥ तथा कुरु महेशानं
यथामे प्रियसंगमः ॥ ४८ ॥ आसु ॥ ॥ तस्मात्त्रवध्वनं विष्णोर्ज्ञात्वा ध्यातव

तीत्यहं ॥ तथा कुरु महेशानं यथामे प्रियसंगमः ॥ ४९ ॥ आसु ॥ ॥ इति श्रियो
वचः श्रुत्वा प्रसुवान् महेश्वरः ॥ तामाश्वास्य प्रिये वाक्यैः यथार्थैवाक्यकोविदः
४९ ॥ स्वस्थानं वसुश्रीणि तुष्टो हंत यसातव ॥ समागमं ते पतिता न विष्पति
न संशयः ॥ ५० ॥ अत्रैव हयरूपेण जगवज्जगदीश्वरः ॥ तामाश्वास्य प्रिये
वाक्यैः यथार्थैवाक्यकोविदः ॥ ५१ ॥ आगमिष्यति ते कामं पूरितुं प्रेक्षितो मया ॥
तथा हं प्रेक्षिष्याते देवं मधुसूदन ॥ यथा सौ हयरूपेण त्वामेष्यति स्मरतुरः
५२ ॥ पुत्रस्तेन विता कामं नारायण समक्षितौ ॥ न विष्पति च नृपालः सर्वलो
कतमस्तुतः ॥ ५३ ॥ सुतं प्राप्य महाजागृतं ते तपति नासह ॥ गंतं सिद्धे विवे
कं प्रिया तस्य न विष्पति ॥ ५४ ॥ एकवीरेति नाम्ना सोसा तियास्यति नृ

ना. घ.

७६

तले॥ तस्मात्तु हेहयो वंशो नु विविस्तार मेष्यति॥ ५५॥ व्यास उ॥ इति दत्वा वरं
देव्यै नृगवान् शौल जायति॥ अंतर्दन्तिगतः साक्षाद् मया सहितः शिवः॥ ५६॥
सापितत्रैव चावंगि संस्थितिकमना सनाः॥ प्रलीनमाणा जत्रारिं हय रूपधरं
हरिं॥ ५७॥ ॥ इति श्री नृगवते महापुराणे षष्ठस्कंधे लक्ष्मी वर प्राप्ति नामिन्द्र
ष्टादशोऽध्यायः॥ १८॥ व्यास उ॥ ॥ तस्यैव दत्वा वरं चां नुः कैलाशं त्वरितो ययो॥
रम्यं देवगणैर् युष्टं ममरो निश्चमंडितं॥ १९॥ तत्र गत्वा चित्ररूपं गणकार्यवि
शारदं॥ प्रेषयामास वैकुण्ठे लक्ष्मी कार्यार्थं सिद्धये॥ २०॥ चित्ररूप हरिं गत्वा ब्र
ह्मं वचनान्मम॥ यथा सोऽऽदितां पत्नीं विशोकं मकरोद्भूतं॥ २१॥ इत्युष्णि
त्ररूपोऽस्येतिर्जगाम त्वरात् त्वितः॥ वैकुण्ठं परमं स्थानं वैष्णवेभ्यः गणैर्दत्तं॥ २२॥

नानाद्रुमगणकीर्णं वापीशतविराजितं॥ स जुष्टं हंसकारंडकोकिनामपुरा
दिभिः॥ २३॥ धवलग्रहसंयुक्तं पताकाभिर्विराजितं॥ नृत्यगीतकलापूर्णं मंसार
द्रुमसंकुलं॥ २४॥ वकुलाशोकतिलकचंपकनिविमंडितं॥ कनिकजितैर्विह
गानां तु कर्णाज्जादकरं नृशं॥ २५॥ सवीर्यमवतं विष्णोर्दस्थौ प्राह प्रणम्य च॥
जयविजयनामानौ वेत्त पाणी स्थिता बुद्धौ ८ जो निवेदयतां शोभं हरये पर
मात्मनि इतं प्राप्तिं हरस्यात्र प्रेरितं मृज पाणिमा॥ २६॥ तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य जयः
परमबुद्धिमान्॥ गत्वा हरिं प्रणम्या हस्तं जलिपुटः पुरः॥ २७॥ देवदेवरमाकं त
करुणा करके शव॥ क्षारि तिष्ठति हतो नृशंकरस्य समागतः॥ २८॥ आज्ञाय यत्र
वेष्टव्यो न वेति गरुडध्वजः॥ चित्ररूपनरोऽप्यस्ति वज्राने कार्यगौरव॥ २९॥ इति साक

ता. घ.

११

एतज्यं प्राह हरिः संज्ञातकारणं ॥ प्रवेशयानरुद्धस्य नृत्यं समयसंस्थितं ॥ १३ ॥
इत्याज्ञां जयस्तु रंगिता परममाहुतं ॥ एहीत्याकारयामास जयः शंकरसेवकं ॥
१४ ॥ प्रविशितो जयेनायचित्ररूपस्तथा तति ॥ प्रणम्य हंडवदिष्णुपुरः सताजलि
ः स्थितः ॥ १५ ॥ दृष्टांतं विस्मयं प्रापन्नगवानारुडधजः ॥ चित्ररूपधरं शंभोः सेवकं
विनयान्वितं ॥ १६ ॥ पप्रुतं विस्मितं तत्वाचित्ररूपं परमापति ॥ कृतानंदेवदेव
स्य सकुटुंबस्य चानया ॥ १७ ॥ कस्मात्वं प्रेषितोस्य न ब्रूहि कार्यं हरस्य किं ॥ अथवा
देवतानां च कार्यं किंचिन्मुस्मितं ॥ १८ ॥ ॥ शिवहृतः ॥ ॥ किमज्ञातं तवास्तीह
संसारिणरुडधजः ॥ वर्तमानं त्रिकालं यदहं प्रब्रवीमि त्वयि प्रभो ॥ २० ॥ मयु
क्तमेतद्देवेश ज्ञायते कमलालया ॥ तपस्तपतिं कालिदासं तमसा संगमे विभो ॥

२१ ॥ हयिरूपधरा देवी सर्वार्थसिद्धिदायिनी ॥ ध्यातुं योग्या परगणौ मन्त्रिवैयस्य किं न
रैः ॥ २२ ॥ विनातयानरः कोपि सुखमाप्ती न वेद विभो ॥ तां तस्का पुंडरीकाक्षप्रभो
षिकं सुखं हरे ॥ २३ ॥ दुर्बलोपि स्विद्यं पाति निर्दोषि जगत्पते ॥ विनापराधं च वि
भो किं तस्का जगदीश्वरी ॥ २४ ॥ उः खप्राप्नोति संसारे यस्य नायजिगदुरो ॥ धिक्त्त
स्य जीवितं लोके निर्दिष्टं त्वरिमंडले ॥ २५ ॥ सकामारिपवस्ते दृष्टाताऽस्थितां नृशं
त्वां विसृक्तं चरमया हसिष्यति दिवानिशं ॥ २६ ॥ रमोरमयदेवेश त्वडसंगतां
कुरु ॥ सर्वलक्षणसंपन्नां सुशीलां च सुरुषिणीं ॥ २७ ॥ सुखितो नवतां प्राप्स्यव
ध्वनां चारुहासिनीं ॥ कां ता विरहजंडः स्वस्मराम्यहमनातुरः ॥ २८ ॥ मम ज्ञायामि
ता विभो दत्तयज्ञे सती यथा ॥ तरो हंडः खंडः खंडुक्तवानकं धरे ॥ २९ ॥ संसा

जा. घ. रेस्मिन्नरः कोपिमान्मन्मसद्वशोपरः॥ मनसा करकंशोकमिति विरहपीडितः॥ ३०॥

७८ कालेनमहताप्राप्तमयागिरिसुतापुनः॥ तपस्तप्त्वातिऽसाध्यं दग्धाकामारुषा
पुनः॥ ३१॥ हरे किं सुखमायनं त्वया संत्यज्य कामिनी॥ एकाकी तिष्ठता काले स
हस्रवत्सरात्मकं॥ ३२॥ गत्वा श्वस्य महाजागां समानघनिजालयं॥ मान्को
पीह संसारे विमुक्तो रमयात्मा॥ ३३॥ तत्वा तुरगरूपं त्वं जज्ञता कमलालया॥
उत्पाद्य पुत्रमायुष्मान्तामानयश्चुचिस्मिता॥ ३४॥ ॥ व्यास उ॥ हरिराकर्ण
तदा कंचित्ररूपस्य जारता॥ तथेत्सुक्ता च तं हतं प्रेषयामास शंकरं॥ ३५॥ गते
हृतेथ जगवान् वैकुण्ठात्कामसंयुता॥ जगाम तत्र तत्वावाजिरूपमनोहरं॥ ३६॥
यत्र सावडवारूपं तत्वा तपति सिंधुजा॥ विष्णुस्तं देशमासाद्यतामपश्यदयं

स्थितां॥ ३७॥ सापितं वीरसगोविंदहय रूपधरं पतिं॥ ज्ञात्वा वीर्यस्थिता साधी वि
स्मिता साश्रुलोचना॥ ३८॥ तयोस्तु संगमं तत्र प्रवृत्तौ मत्तयार्तयो॥ काजिंदी
तमसा संगे पावने लोकविश्रुते॥ ३९॥ सगजसिंह राजा तावडवा हरिवधजा
सुषुवे सुंदरं बालं तत्रैव सगुणोत्तरं॥ ४०॥ तामाह जगवान्वाक्यं ब्रह्मसमया
श्रितं॥ सा आद्यवाडवं देहं पूर्वदेहो न बाधुना॥ ४१॥ गमिष्यावः स्वदेहं तमावा
रुत्वा निजं वपुः॥ तिष्ठत्वत्र कुमारो यं त्वया जातमुलोचने॥ ४२॥ लक्ष्मी उ॥ स्वदे
हं सन्नवं पुत्रं कथं हित्वा त्रजाम्यहं॥ स्नेहः सुतः स्मजः कामं स्वात्मजस्य सुर्यना॥
४३॥ कागतिः स्यादमेयात्मन्वालेकस्य न हीतदे॥ अनाथस्याममर्थस्य विज
नोत्पतनो रिह॥ ४४॥ अनाश्रयं सुतं त्यक्त्वा कथं गंतुं मनो मम॥ समर्थमहं

ना. घ.

१९

यंस्तमिन्सद्यो नवतिकातरं ॥ ४५ ॥ दिव्यदेहौततो जातो लक्ष्मीनारायणा तु
जो ॥ विमानवत्संविष्टो स्तूयमानो सुरैर्दिवि ॥ ४६ ॥ गतुकामं यतिं प्राह कमला
कमलापतिं ॥ गृहाणो मं सुतं नाथना हं रात्रा कालित्या जितं ॥ ४७ ॥ प्राणाप्रियोक्ति
मे सुत्रः कां त्यात्वमहं रात्रो ॥ गृहीत्वैतं गमिष्यावो वै कुं वं मधुसूदनः ॥ ४८ ॥
हरिरुवाच ॥ ॥ माविषादं प्रिये कर्तुं त्वमहं सिवराजने ॥ तिष्ठ त्वयं सुखेनात्र
रत्ना मे विहित्विह ॥ ४९ ॥ कार्यं किमपि वामो रुवर्तते महदुक्तं ॥ निबोध कथं
याम्यद्य सुतस्यात्र विमोचने ॥ ५० ॥ तुर्वसु नाम विख्यातो ययाति ननु जो नु वि
हरिर्वेति पित्रा स्मृतं तं नाम सुविश्रुतं ॥ ५१ ॥ सराजा पुत्रकामो यतः पत्न्यपतिमा
वने ॥ तीर्थे वर्षशतं जातं तस्य वै कुर्वतस्तपः ॥ ५२ ॥ तस्यार्थे निर्मितोः पुत्रो मया

यं कमलालये ॥ तत्र गत्वानृपं मुक्तप्रेषयिष्यामि सांप्रतं ॥ ५३ ॥ तस्मै दास्याम्यहं
पुत्रपुत्रकामस्य कामिनी ॥ गृहीत्वा स गृहं राजा प्राययिष्यति वाजके ॥ ५४ ॥ व्या
स उवाच ॥ इत्यां स्वास्य प्रियां पद्मां सत्वारत्ता च वाजके ॥ विमानं वरमारुह्य प्रययौ
प्रियया सह ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे लक्ष्मीशापमोक्षोत्ता
मएकविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥ जनमिजय उवाच ॥ संशयोऽयं महान्न त्रजा तमात्रः
शिशुस्तथा ॥ मुक्तः केन गृहीता सावेकाकी विजने वने ॥ १ ॥ का गतिस्तस्य वा
लस्य जाता सत्यवती सुतः ॥ व्याघ्रसिंहादिभिर्हिंस्वै गृहीतो नातिवालका ॥ २ ॥ व्या
स उवाच ॥ लक्ष्मीनारायणो तस्मात्स्यातो च बलितो यदहं ॥ तदैव तत्र चंपाशः प्रा
प्नोति विद्याधरः किल ॥ ३ ॥ विमानवरमारुहः कामिन्या सहितो नृपः ॥ महनाल

ना. घ. सथाकामं क्रीडमानो यदृष्टया ॥ ४ ॥ विलोक्य शिशुकं नृमावेकाकिनमनुत्तमं ॥ देव
 पुत्रप्रतीकारं रममाणं यथासुखं ॥ ५ ॥ विमानात्तरसो द्वीयचंपकस्तं शिशुं जवा
 त् ॥ जयाहंचमुदं प्रापनिधिं प्रापयथाधनः ॥ ६ ॥ गृहीत्वा चंपकः प्रादाद्देवैतं मद
 नोपमं ॥ मदनालसायैवालं ज्ञात्मात्रं मनोहरं ॥ ७ ॥ सा गृहीत्वा शिशुं प्रेम्णा स
 रोमां चासविस्मया ॥ सुखंचुंबवालस्य श्रुत्वा तुरुदये नृशं ॥ ८ ॥ आलिङ्गित
 श्रुवितस्य तथासौ प्रीतिपूर्वकं ॥ उन्मंगे चकृतस्तन्या पुत्रभावेन नारत ॥ न
 त्वां केतो समासूदौ विमादं पतीमुदि ॥ पतिं पप्रुष्टा चावंगी प्रहस्य मदनालसा ॥
 १० ॥ कस्येयं बालककांतलक्तः केन च कानने ॥ पुत्रोयं मम देवेन दत्तस्त्वं वकं
 पाणिना ॥ ११ ॥ ॥ चंपक उवाच ॥ ॥ प्रिये गत्वा दृष्ट्वेयं शकं सर्वतमाशु वै ॥ देवो वा

शानवो वापि गंधवे वा शिशुः किल ॥ १२ ॥ तेनाज्ञप्तः करिष्यामि पुत्रं प्राप्तं वताद
 मुं ॥ अदृष्टानैव कर्तव्यं कार्यं किंचिद्वाप्राश्रवं ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा तां गृहीत्वा तं विमाने
 नाथचंपकः ॥ ययौ शक्रपुण्यं रंतूणं हर्षोत्फुल्लविलोचनः ॥ १४ ॥ प्रणम्य पादयोः
 प्रीत्या चंपकस्तु शचीपतिं ॥ निवेद्य बालकं प्रादत्ततां जनिपुटः स्थितः ॥ १५ ॥ दे
 वदेवमया लब्धस्तीर्थे परमपावने ॥ कालिंशीतमसा संगे बालको यस्मिन् प्रवृत्तः ॥
 १६ ॥ कस्येयः शिशुकः कांतः कथं लक्तः शचीपति ॥ आज्ञाचेत्तव देवेश करोमि
 पालकं मुतं ॥ १७ ॥ अतीव सुंदरो बालः प्रियया मम वक्ष्ये नः ॥ कर्तुमस्तु मुतः
 प्राप्नोथ मशि शिशुसर्वथा ॥ १८ ॥ इदं ॥ पुत्रोयं वासुदेवस्य वाजिरूपधरस्य
 ह ॥ हे ह्योयं महाभाग लक्ष्मा जातः परंतप ॥ १९ ॥ उत्पादितो नगवताका

भा. घ. धार्मिकिलबालकः॥ रातुं नृपतये नूनं जयाति तनया यच॥ २०॥ हरिणा प्रेरि
 तः सोऽद्य राजा परमधार्मिकः॥ आगमिष्यति पुत्रार्थं तथैतस्मिन्नोदरे॥
 २१॥ तावत् त्वंगुलं तत्रैव गृहीत्वा बालकं शुभं॥ यावन्नयाति नृपतिर्गृहीतुं
 हरिप्रेरितः॥ २२॥ गत्वा तत्र विभुं चैतं विलंबं मात्तयानघ॥ अदृष्ट्वा बालकं
 राजा दुःखितश्च न विष्पतिः॥ २३॥ तस्माच्चंपकमुच्चैर्न राजा प्राप्नोति पुत्रकं॥ ए
 कवरिति नाम्ना यं ख्यातः स्यादधिदीप्तले॥ २४॥ व्यास उवाच॥ ॥ इति तस्य वचः श्रु
 त्वा चंपकस्त्वरया न्वितः॥ जगाम पुत्रमाशयस्य लेतस्मिन्महीपतिः॥ २५॥ सु
 मोच बालकं तत्र यत्र पूर्वस्थिते नृपते॥ आरुढास्त्रविमाने तु ययौ स्वाश्रम
 मंडलं॥ २६॥ तदैव कमलाकांतो जह्या सहजगुरुः॥ विमानं वरमारुढो ज

गामनृपतिं प्रति॥ २७॥ दृष्ट्वा स्तब्धतेन नृपेण विष्णुः समुत्तरं॥ तत्र विमानं सु
 ख्यात् नृपराजा हरिदृशेन नृपस्य नृमोखलुदंडवच्च॥ २८॥ उन्निष्टवसेति ह
 रिः पतत मांश्चासयजूमिगतं स्वतः॥ सोऽप्युक्त्वा वासुदेवं पुरस्थं तुष्टावप्री
 त्या मुषरीकृतोऽथ देवो दिदेवारिव लोका नाथ॥ त्रयानि धेनोः कुरंगोरमेव॥
 मंदस्य मेते किल दर्शनं यत्सु दुर्लभं योगिजनैरलम्॥ ३०॥ योतिस्तद्वत्स वि
 षयैरपेता ते पांत्वहीयं खलु दर्शनं स्यात्॥ आशा परोक्षं न गवान्तं तयोऽप्यो नते
 दर्शनं देवदेव॥ ३१॥ इति तत्तस्तेन नृपेण विष्णुस्तमाह वाकेन मुधोपमेन॥ वृ
 णीश्च राजन्मनसि स्मितं ते ददामि तुष्टस्तपसा तवेति॥ ३२॥ ततो नृपस्तं प्रणिप
 त्वा दयोः प्रोवाच विष्णु पुरतः स्थितं च॥ तपस्तु तं ब्रह्मिया सुतार्थं पुत्रं हृद

ना.घ.

८२

स्वास्मसमंशुरे॥३३॥ श्रुत्वानृपप्रार्थितमादिवदेवस्तमाहराजानममोधवासः
यथातिसूतोव्रजतत्रतीर्थेकलिंदकन्यातमसाप्रसंगे ३४ मयाद्यपुत्रस्तुयथे
मितस्तेतत्रैवमुक्तोस्तिममप्रजावः॥ लक्ष्म्यात्रसूतोममवीर्यजश्चतस्तवार्थे
थगृहाणराजन्॥३५॥ श्रुत्वाहरेवमिमांसीवमृष्टं संतुष्टचित्तः प्रवचनवराजा
हरिस्तुहतेतिवरजगामवैकुण्ठलोकंरमयायुतश्च॥३६॥ गतेहरोमोपियया
तिसूनुर्गयावतुधातरथेतराजा॥ प्रेमान्वितस्तसूतोस्ति यत्रवचोनिशम्ये
तिजनादिति॥३७॥ सतत्रगत्वातिमनोहरंतद्दर्शवान्नुविखेलमानांमु
खेनिवेश्यैवकरेणान्नत्वाश्नत्वांयदागुह्यमनन्यसत्त्व॥ ३८॥ तंवीक्ष्यपुत्रंमदन
स्वरूपंनारायणांशंकमनाप्रसूतं हरिप्रजावंहरिवर्मतामाहर्षप्रफुल्लान

नयंकजोन्मूत॥३९॥ गृह्णन्वेगात्करपंकजान्यां वचनं प्रेमाण्विममदेह॥ मू
र्धन्युपाधायमुहावितोमोननंदराजा सुतमालिङ्ग्य॥४०॥ मुखंमीक्ष्यति
मनोहरंतमुवाचप्रेमोद्धररुद्धरुद्धकंठ॥ दत्तोसिदेवेतजनादनेनमंत्राहियु
न्नामः स्वाचिनीतं॥४१॥ तमंसयापुत्रतयस्तवार्थमुडस्करं वषट्कारं पूर्णं॥ तेनै
वतुष्टेनरमाप्रियेणदत्तोस्ति संसारसुखोदयाय॥४२॥ मातारमात्वंतनु
जंमदर्थेत्वागतामाहरिणा समेता॥ धन्यास्तुसायाप्रहसंतमंकेतवामुव
त्वांमुदिताननास्यात्॥४३॥ तमेवसंसारसमुद्रनोकारूपः क्षतः लेप्सीपुत्र
धरेण॥ इत्येवमुक्त्वानृपतिः सुतंतंमुरासमादाययौगृहाय॥४४॥ पुरीसमीपे
नृपमागतंतमाकर्ण्यसिर्वसचिवास्तुराजः ययुसमीपेनृपतेश्चलोकां सो

भा. घ.

८३

पायनास्तेसपुरोहिताश्च॥ ४५॥ वंदीजना गायनकाश्चसूताःसमाययुः
सन्मुखमाशुराज्ञ॥ प्रमोदमुक्ता विद्याधरास्तथा मण्यांगताः प्रेमपुरःस
रास्ताः॥ ४६॥ नृपः पुरं प्राप्य पुरः समागतं जतं सखास्पवाकैश्च दद्यात्
पूजितः पौरजनेन राजा विवेश पुत्रेण सुतो न गयं॥ ४७॥ मार्गेषु वानैः कु
सुमैः संमता दिकीर्यमाणो नृपतिर्जगाम॥ ग्रहं समृद्धं सचिवैः समेतः सु
तं समादाय मुद्राकराभ्यां॥ ४८॥ राज्ञे ददावाय सुतं मनो जं सद्य प्रसूतं
च मनो न वा जं॥ राज्ञी गृहीत्वा निनवं पप्रब्ध --- राजानमनिंदिता
सा॥ ४९॥ राजकुलश्चैष सुतः सुजन्मा प्राप्तस्त्वयामन्मथतुल्यरूपकेनै
ष हतः कथयाशुकांतचेतो मदियं शतं तदनेन॥ ५०॥ नृपस्तान् ददावाच मुद्रा

द्वितोसौ प्रिये वासुदेवेन सुतो यमत्यं विरागललोचनः सिद्धतः कमलासमुद्धो
जताईनां शोधमहीनसजः॥ ५१॥ सातं गृहीत्वा मुद्रमापराज्ञी राजा चकारो
श्वममृते च॥ हृदौ च दाना निकिलयाचके मोगीता निवाद्या निनतः समं
तात्॥ ५२॥ ततोऽसंबन्धुपतिरात्मजस्य चकार नामेकवीरोतिख्यातं॥ सुखं
च संप्राप्य मुद्रा द्वितोसौ नमंदेवाधिपतुल्यवीर्य॥ ५३॥ इति सकलसुराणां
मीश्वरेणापितं तं सकलगुणगणाय पुत्रमादरात्ता विविधसुखविनोदे
नार्ययासेवमानो विहरत निजगे देशक्रतुल्यः प्रतापः॥ ५४॥ ॥ इति
श्रीनागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे विंशोऽध्यायः॥ २०॥ व्यास उवाच॥ जातक
मदि संस्कारांश्चकार नृपतिः सदा हितैर्जगामाशुवृद्धिदालः सुलालितः॥ १॥

जा. घ.

८४

नृपः संसारजं प्राप्य सुखं पुत्रसमुद्भवं ॥ अणत्रयविमो सं च मेनेतेन महात्मना
२॥ षष्ठेन प्राशनं तस्य तत्त्वामासियथाविधि ॥ तृतीयेथ तथा वर्षे च लाकराण
मुत्तमं ॥ ३॥ चकार ब्राह्मणानासौ संपूज्य नो जनेर्दने गोनिश्च विविधैर्हनि
यचिकान्तिरानपि ॥ ४॥ वर्षे चैकादशे तस्मै जीने धर्मकर्मवै ॥ कारयि
त्वाधनुर्वेदमध्यापय तपार्थिवः ॥ ५॥ अधीतवेदपुत्रं तं राजधर्मविशारदं ॥ ६
ह्वा तस्यानिषेकाय मतिचक्रे जनाधिप ॥ ६॥ पुष्पांकयोगं संयुक्तेस्विसेनृप
सत्तम ॥ कारयामास संज्ञारान्निषेकार्थमादरात् ॥ ७॥ द्विजानां क्रयवेदज्ञा
न्सर्वशास्त्रविचक्षणान् अनिषेकं चकारा - विधिवदात्मजस्य ह ॥ ८॥ जल
मानाय्यतीर्थे सः सागरेभ्यश्च पार्थिव ॥ स्वयं चकार विधिवदनिषेकं शुभेदि

ने ॥ ९॥ धनदत्वाथ विप्रेभ्यो राज्ञं पुत्रं निवेशय सः ॥ जगाम वनमेवाशु स्वयं को
मसन्नृपति ॥ १०॥ एकवीरं तृप्यं च त्वा संसात्य सचिवानथ ॥ तारयिा सहभूपा
लप्रविवेश वृत्तं वृत्ति ॥ ११॥ मैनाकशिखरे राजा तत्त्वात् तृतीयमाश्रमं ॥ नित्यं
पत्रफलाहारश्चकार उच्चरं तपः ॥ एवं सन्नृपतिः चत्वारिंशं ते सह तारयिा ॥ मृ
तोसौ वासवं लोकं गतः ॥ पुण्येन कर्मणा ॥ १२॥ इंदुलोकं पिता प्राप्तः इति श्रुत्वा
यहैहयः ॥ चकार वेदनिर्दिष्टकर्मचैवाद्देहिकं ॥ १३॥ त्रिलोत्तराः क्रिया सर्वाः पि
तुः पार्थिव नंदन ॥ राज्ञं चकार मेधावी पित्रा हतं सुसंमतं ॥ १४॥ एकवीरं य
धर्मज्ञः प्राप्य राज्ञं मुत्तमं ॥ बुभुजे विविधान् नृणां सचिवैश्च सुमानित
ः ॥ १५॥ एकस्मिन् दिवसे राजा मंत्रे पुत्रे समनितः ॥ जगाम जाकृवीतीरं हमा

ना. घ. ८५ रुढः प्रतापवान् ॥ १७ ॥ सपत्न्यन्तादपान् रम्यान् कोकिलालापसंयुतान् ॥ पु
 ष्पिताम्फलसंयुक्तान् घटपदालिविराजितान् ॥ १८ ॥ सुनीनामाश्च मान् दिव्या
 न् वेदधनिनिनादितान् ॥ होमधूमावृताकाशमृगशावसमावृतान् ॥ १९ ॥
 केदारान् शालिसंयुक्तान् गोपीकाञ्चिः सुरक्षितान् ॥ प्रफुल्लपंकजारामान्
 निकंजांश्च मनोरमान् ॥ २० ॥ प्रेक्षमाणः प्रियालासु च यैकान् पनसद्गुमान् ॥
 वक्रजान् स्तिलकान् त्रीपायमंदारान्श्च प्रफुल्लितान् ॥ २१ ॥ शालांस्तालांस्तमालां
 श्वजंबूचूतकदंबकान् ॥ मगलन्ताकवीतोये प्रफुल्लंशतपत्रकां ॥ २२ ॥ पंकजं
 चातिगंधाद्यमपश्यदवतीपति ॥ दृष्टिरेजलजस्याथ पार्श्वे कमललोचनां ॥
 २३ ॥ कनकाग्रं सुकेशं चकंबुत्रीवांस्तशोदरीं ॥ बिंदोष्ठीमुदतीं किंचिन्मुरि

सुपरोधरां ॥ २४ ॥ सुनासां चारुसर्वांगीमपश्यत्कनकां नृप ॥ रुदंतीं हासंतीं
 स्त्राविफलंडुःखपीडितां ॥ २५ ॥ सांशुनेत्रां क्रंदमानां विजने ऊरुमीव ॥ संवी
 स्तराजापप्रहृत्कनकांशोककारणं ॥ २६ ॥ सुनसे ब्रूहिकासिलंकस्य पुत्री शु
 चानने ॥ गंधर्वदेवकन्यावाकथं रोदषि सुंदरि ॥ २७ ॥ कथमेकाकिनी बाले
 त्यक्ता केन यिकस्वरि ॥ पतिस्तेष्वगतः कांते पितावा ब्रूहि सांप्रतं ॥ २८ ॥ किं तेऽ
 खमरा लल्लुकलकथममांतिके करोमिडः खनाशंते सर्वथै वल्लरो हरी ॥
 २९ ॥ नराज्ये समतत्तंगीपीडां कोपिकरोत्यलं ॥ न नयं चौरजं कांते नरात्
 स नयं तथा ॥ ३० ॥ मयि शासति नृपाले नोत्पातादारुणानुवि ॥ न वंति व्याघ्र
 सिंहेभ्यो न नयं कस्यचिद्भवेत् ॥ ३१ ॥ वदवा मोरुकस्मात्त्वं विलापं जाह्नवीत

ता. घ.

८६

ले॥ देवं च मानुषं कांते ब्रतमेतन्ममाद्रुतं॥३३॥ विशाललोचने ब्रह्मिकरोमि
तव चिंतितं॥ इत्युक्ते राजा सानारी श्रुत्वा वाचमृडस्वना॥३४॥ शृणु राजं स्वस्वा
मिशोकस्य कारणं मम॥ रम्यो नाम महाराज संतानरहितो नृशं॥३५॥ तस्य
नार्यासु विख्याता रुक्मरेखेति नामतः॥ सुरुपाचतुरासाधी सर्वलक्षणसं
युता॥३६॥ अपुत्रा दुःखिता कांतमित्युवाच पुनः पुनः॥ किं जीवितेन मेना
थ धिग्व्याजीवितं मम॥३७॥ वंध्यायाः सुखहीना यात्य पुण्यायाः धरात
ले॥ इत्येवं नार्या नृपः घोरितो मखमुत्तमं॥३८॥ चकार ब्राह्मणात् तत्र
यत्तकर्म विधिस्तथा॥ पुत्रकाम्ये धनं नूरिददावथ पथोदितं॥३९॥ इय
माने हृते तस्य पावकादति सुप्रज्ञाना॥ आवच्छव महानागा कन्यकाश्च

नलक्षणा॥४०॥ बिंबोष्ठी सुदती सुचुपूण चिंदनिज्ञानता॥ कनकानासुके
रां तारकपाणि तलामृड॥४१॥ सुरक्तनयना तत्री रक्तपाद तलानृशं॥ क
ताशनाश्च मुदूता होत्रा सा गृहिता तदा॥४२॥ होता प्रोवाच राजानं गृहीत्वा
तां कन्यकां सुमध्यमां॥ राजनूपुत्री गृहाण मां सर्वलक्षणसंयुतां॥४३॥ एका व
नी च संनृता कथयमाना कृताशनात्॥ ताम्रां लेकवली लोकेख्याता पुत्री न वि
प्यती॥४४॥ सुखिनो न वनूपाल पुत्रा पुनः समानया॥ संतोषं कुरु राजं दे
वा देवेन विष्णुना॥४५॥ हे तुर्कसि नृपः श्रुत्वा दृष्ट्वा तां कन्यकाश्चुतां॥ जया
दपरमप्रीतो होत्रा दत्तां सुसमतां॥४६॥ गृहीत्वानृपतिस्त्रां तुरहोपमौ वरात
नां॥ चानाप्प रुक्मरेखा ईगृहाण सुतगोतिवो॥४७॥ सा तां कमलपत्रासी

जाष-

८७

प्राप्यकन्यामनोरमां॥ जहर्षमुदिताराज्ञीपुत्रप्राप्ययथाकृतं॥४९॥ चकार
मंगलं कर्मजातकर्मदिकं शुभं॥ पुत्रजन्मसमुत्पद्यन्त सर्वविधियन्तः॥५०॥
समाप्यचमरं राजा द्विजेभ्यो दक्षिणं शुभं॥ दत्त्वा विस्मयविशेषं तमुदं प्राप्य
महीपतिः॥५१॥ दिने दिने सितापांगीसवर्द्धयन् चतुर्वर्णैः॥ मुदं च परमाप्य
नृपनायसितामिता॥५२॥ उत्सवः सदेतत्स्य प्रवृत्तः सुतजन्मच॥ पुत्रीपुत्र
समात्यर्थं बन्धुवध्वना किल॥५३॥ राज्ञो मंत्रिमुतः चाहं सुबुद्धमन्त्रिणा कृते
यशोवती च मेनामसमानं वयमावयो॥५४॥ वयमाहं तत्ता राज्ञा क्रीडनाय त
या सह॥ सदा सह चरी जाता प्रेमयुक्ता दिवानि शिं॥५५॥ एकावली यत्र पश्य
नृपंक जानि सुगंधिनि॥ तत्र सारमते बालानां तत्र सुखमाप्नुयात्॥५६॥ सु

हरेजान् हवीतीरिन्तवन्ती कमलान्यपि॥ तत्र यातीरममाणामभ्यमेता सखीयु
ता॥५७॥ मयानिवेदितं राज्ञे पुत्रतिकमलाकरात्॥ प्रेक्षमाणानि हरेसाप्रया
तिनिर्जने वने॥५८॥ निषेधितानि तेनासौ गृहे कृत्वा जलाशयात्॥ कमला
नृवापयित्वा यथुष्यितान् नमराहतात्॥५९॥ तथापि निर्ययौ बाला कमला
सक्तचेतसा॥ तदा राज्ञारक्षपालां प्रेरिताः शस्त्रपाणयः॥६०॥ एवं रक्षायुता त
न्मममेता सखीहता॥ क्रीडार्थं जाह्नवीतीये नित्यमायाति याति च॥६१॥
इति श्रीनागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे एकविंशोऽध्यायः॥॥२१॥ व्यास उवाच
तुरुत्याय तत्तं गीचलिता सखी संयुता॥ चामरैकजमाना सारसि वक्ररक्षण
कैः॥१॥ सायुधैश्चातिसंनदैः सहिता वरवर्णिनी॥ क्रीडार्थं मित्रराजेंद्रसंप्राप्ता

ना. घ.

८८

मालिनीश्रुतां॥२॥ अहमप्यनयासार्थगंगातरिसमागता॥ अमरात्रिः समे
ताचकमलेक्रीडमानया॥३॥ एकावलीतथाचाहंजातेक्रीडापरेयदा॥ सहस्रे
वतदायातौदानवोवलसुतः॥४॥ कालकेतुरीतिख्यातोराक्षसैर्वरुनिर्युतः॥
परिपासिगदाचापबाणतोमरपाणिनिः॥५॥ दृष्ट्वाचैकावलीतेतरूपयौव
नशालिनी॥ द्वितीयाकामपत्नीवक्रीडमानासुपंकजैः॥६॥ मयोक्तैकावलीता
वत्कोयदैत्यसमागतः॥ गलुवोरक्षपालानांमध्येधंकजशोभने॥७॥ विमृ
श्यैवंसखीचाहंतरसैवगतेमयात्॥ मध्येवैसैनिकानांतुसायुधानांतपा
त्मजां॥८॥ कालकेतुमुतादृष्ट्वा मोहिनीमरुनातुरः॥ गदागुवागृहीत्वातुधा
वमानसमागतः॥९॥ रत्नहरतः तत्त्वानयाहांकुजलोचनां॥ त्रस्तांवेपथु

संयुक्ताः कंदमानां नरोदरी॥१०॥ त्यजेतां मांगृहाणेति मया चाक्रोषिदानवः॥
नमांजया हकामार्त्ततांगृहीत्वा विनिस्ततः॥११॥ तिष्ठतिष्ठेति नापतोरक्षकालं म
हाबलं॥ प्रतिधिधतुसंग्रामं च कुर्विस्मयकारणं॥१२॥ तस्यापिराक्षसाः क्रूरः
सर्वतः शस्त्रपाणयः॥ युयुधुरक्षकैः साहस्यमिन्नतोद्यमाः॥१३॥ संग्रामस्तु
तराजाताः कालकेतुस्तोरणे॥ निहत्य रक्षकान् सर्वान् गृहीत्वैनां महाबलं॥
१४॥ युक्तीराक्षससैत्येन निर्जगाम पुरं प्रति॥ वीक्षतां रुदती बालां गृहीतां रा
नवेन तु॥१५॥ पृष्ट्वा हंगता तत्र नीता यत्र सखीमम॥ विक्रोशंती यथा सामा
परयतीति यदानुगा॥१६॥ सापिमांमागतां प्रेक्ष किंचिद्वस्थानवत्तदा॥ गता
हंत समीपे तु तामानाप्यपुनः पुनः॥१७॥ सामां प्राप्य तिडः स्वात्तस्ति न स्वेद

कार्ये

भा. व.

८९

समाकुला॥ कंठे गृहीत्वा मां नृप रुणे दन्तशङ्खः खिता॥ १८॥ समा माह कालकेतुः
प्रीतिपूर्वमिदं वच॥ समाश्वासयतीतां तं सखी चंचललोचनां॥ १९॥ प्राप्तं स
माद्यत गरुदेवदशेक समं प्रिये॥ दामो स्मितवसस्मा हि कस्मा त्वं हतिकातरा॥
२०॥ कथयेनां सखी तेद्यस्वस्थानवसुलोचने इत्युक्ता मां सखी पार्श्वे समारे
पर्योत्तमे॥ २१॥ जगाम तस्मादुष्टो पुरे तस्य मनो हरे सैतेन मदनायुक्तः प्रफ
ल्लवदना वज्रः॥ २२॥ एकावली तथा मां च संस्थाप्य धवलगहो॥ राजसाम्ना गृह
स्तार्थं कल्पयामास कोटिराः॥ २३॥ द्वितीये दिवसे सोऽयमा मुवाच रहो नृप॥ प्रवो
धय सखी वालांशो चंती विरहातुरां॥ २४॥ पत्नी मे नवसुश्रोणि सुखं नु स्वयथेति
तं॥ राज्यं त्वदीयं च शस्त्रे मे वै को हं सदा तव॥ २५॥ पुनरुक्तं मया वाक्यं श्रुत्वा तदा

८९

पितं खरं॥ नारं क्षमा प्रियं वक्तुं मेनां कथयस्व मे॥ २६॥ इत्युक्ते वचने उष्टो मदन्तत
मानसः॥ उवाच विनयादेनां सखी क्षामोदरीमिय॥ २७॥ रुशोदरीत्वया मंत्रो नि
क्षिप्तोऽस्ति यमोपरि॥ तेन मे रुदयं कांते रुतते वशातां गतं॥ २८॥ तेनाहं तव शो
द्यत्रतोऽस्मीति विश्रयः॥ न जमां कामबाणे न पीडितं विवशं नृशं॥ २९॥ यो व
नयाति रंभा रुचंचलं डुल्लभं तथा॥ सफलं कुरु कल्याणि पतितं मां परिरम्भ च॥
३०॥ एकावली उ॥॥ पित्राहं कल्पिता पूर्व हातुराज्ञस्तु यस्व वै॥ हे हयस्तु महाभा
ग सोमया मनसा वृतः॥ ३१॥ कथं त्यजे को तस्य कथं धर्मं मना तनं॥ कथा ध
र्मं विहायाद्य वेति रास्व विनिश्चयः॥ ३२॥ यस्मै दद्यात् पिता कामं कथां तं परि
प्राप्नुयात्॥ परंतत्रा हि सदा कल्याणस्वातन्त्र्यं कदाचन॥ ३३॥ इत्युक्ते पितया

ना. घ. पापी विररामनमोहितः॥ नमुमोचविशालांतीमां चयाम्बुस्थितांतथा॥३४॥ पा
 ल० तालविवरेतस्यपुरंपरमसंकटे॥ राक्षसैरक्षितं डगंमंदितं परिषद्वृतं॥३५॥ त
 त्रतिष्ठतिडः स्वात्तसिखीमेघाणावध्वना॥ तेनाहं विरहेनात्ररामिसुडःखि
 ता॥३६॥ ॥ एकवीरजग॥ ॥ कथंत्वमत्रसंप्राप्तापुरात्रस्यडरात्मनः॥ विस्मयो
 मेमहानत्रतत्त्वब्रूहि वरानने॥३७॥ त्वयाचकथितंवाक्यंसंदिग्धंजातिनामि
 नि॥ हेहयार्थेकत्वितासापित्रेतिममसांप्रतं॥ हेहयोहंनवान्योस्तितामोस्ति
 शयिवीपति॥ मदर्थेकथितासाकिंसखीतवसुलोचना॥३८॥ एतन्मेसंवाचं
 सुष्ठुमर्हसिनामिनी॥ अहंतामातयिष्यामि तं इत्वारारक्षमाधना॥३९॥ स्था
 नंहरयिमेतस्मयदिजानासिसुष्ठुते॥ राज्ञेनिवेदितंकिंवातस्त्रिचातिडःखिते

४१॥ यस्यैवध्वजापुत्रीसकिंजानातितांरुतां॥ नोद्यमःकिंनतस्तेनतत्रोमोच
 नहेतवे॥४२॥ वंदीरुतांसुतांजात्वाकथंतिष्ठतिसुस्थिरः॥ चसमर्थेनृपःकिं
 वाकारणं ब्रूहिसत्वरं॥४३॥ त्वयामेषरुतंचेतोर्गुणातुक्काद्यमानुषान्॥ सखा
 पंकजपत्राक्षितंका मवरांनृरां ४४ कदापरयामितांकांतांमोचयित्वाति
 संकटात्॥ इतिमेरुद्वयंचाद्यकरोत्यतिमनोरथं॥४५॥ ब्रूहिमेगमनोपायंकां
 तंपुरेतस्यानिदुर्गमै॥ कथंत्वमागतेतस्मासंकटादत्रतद्दद॥४६॥ यशोवती
 उ॥ बालजावान्मयामंत्रो जगवत्सावित्रांपते॥ प्राप्तास्तित्रास्रपागशिवान्
 सर्वाजध्यानपूर्वकं॥४७॥ तत्रैवस्थितयाराजन्मयाचितेविचारितां॥ आरा
 धयामिसततंचंडाविक्रमां॥४८॥ सादेवीसेवितांकामबंधमोक्षकरिष्यति

भा. घ.

९२

नक्तानुकंपिनीशक्तिः समथसिर्वसाधे ॥ ४९ ॥ या विश्वसृजतेरात्मापालयत्ये
वसायुनः ॥ कल्यांतेसंहरत्येवनिराकारातिगम्यया ॥ ५० ॥ इति संचिंत्य मनसा
देवीं विश्वेश्वरीं शिवां ॥ ध्यात्वा रक्तांबरं सौम्यां सुरक्तनयतां रुवि ॥ ५१ ॥ संस्म
त्यमनसारूपं मंत्रजाप्य परान्नवं उपासितामया देवीमासमेकं समाधिना ॥
५२ ॥ स्वप्ने मम समायाति नक्तिना वेन तोषिता ॥ मामाहामृतया वाचा किं सु
प्तासीति चंडिका ॥ ५३ ॥ उन्निद्रया हितरसा गंगातीरं मनोहरं ॥ आगमिष्यति तत्रो
हैहयो नृप पुंगवः ॥ ५४ ॥ एकवीरो महाबाहुः सर्वशत्रुविमर्दिनः ॥ स ते दुःखविना
शं वै करिष्यति महामतिः ॥ ५५ ॥ मासुतो विरहत्रयतवनातान विष्णुतिह
त्वा तं राक्षसं धीरं मोचयिष्यंति मानिनी ॥ ५६ ॥ एकावली एकवीरः सर्वशस्त्र

विशारदः ॥ पश्यान्नो वपतिः काये त्वियाराजसुतः शुभः ॥ ५७ ॥ प्रसन्नवदना जा
ताश्रवासा कमलेक्षणा ॥ विरोधेणे च संतुष्टा मासुवाच शुचिस्मिता ॥ ५८ ॥
हृतत्रयशुक्ला कुरुकार्यममप्रिये ॥ सत्यवाक् स नृगवती सा वामोत्तं विधास्यति ॥
६० ॥ इत्याज्ञातवाहं सख्या वेत्ते मयुक्ता कुरुकार्यममप्रिये ॥ सत्यवाक् स नृम
क्ती सा वामोत्तं विधास्यति ॥ ६१ ॥ मत्तोपसरणं युक्तं तस्मात्स्थानात्तरानृप ॥ ६२ ॥
चलिता इततश्चाग्रं महामाया प्रसादतः मार्गज्ञा शीघ्रगतिः मया प्राप्तं नृपात्मज
६३ ॥ इत्येतत्कथितं सर्वकारणं मनःखजं कः स्वकस्य सुतश्चेति वदवीरय
थातथ ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे द्वाविंशोऽध्यायः ॥
२२ ॥ व्यास उ ॥ ॥ तस्यास्तु वचनं श्रुत्वा रमा पुत्रः प्रतापवान् ॥ प्रफुल्लवद

ना. ४. नां नो जस्ता सुवाच विशां पते ॥ १ ॥ नोरुय त्वया प्रोक्तं वृत्तातं विशदाक्षरं ॥ हे ह
 १२ यो हं चैकवीरनाम्ना सिंधुमुता सुतः ॥ २ ॥ मनो मे द्युतयान्नं परतं न्नतं किल ॥
 किं करोमि कगडामि विरेहणातिपीडितः ॥ ३ ॥ प्रथमं रूपमाख्यातं सर्वलोका
 तिगंतया ॥ तेना मे विकलं जातं कामबाणाहतं मनः ॥ ४ ॥ ततस्तस्या गुणाः प्रोक्ता
 स्तेस्तु चित्रं पुनः यत्प्रोक्तं पुनर्वकिं ते तमे विस्मयो महान् ॥ एका कल्याण च प्रो
 क्तदानवा ग्रेमवारुनः ॥ हे हयस्तं विना तान्यवृणोमीति विनिश्चयः ॥ ५ ॥ तेन राकेन
 तन्वंगित्त्वा ह मधुना सतः ॥ ६ ॥ त्वया तस्मा मुक्ते रंगे ब्रह्म किं कस्वाणिव ॥ ७ ॥ स्या
 नंतस्य न जानामि राक्षस्यस्य उरात्मनः ॥ यदि मां त्वं विशालासितत्र प्रापयितुं तमा
 प्रापया शुभस्वीते मायत्र तिष्ठति सुंदरी ॥ ८ ॥ इत्वा तं राक्षसं क्रूरं मोचयिष्यामि मां

प्रतं ॥ विवशो कसंतमो राजपुत्री तव प्रिया ॥ १० ॥ विमुक्त दुःखं तत्वा सुस्थाप
 यिष्यामि ते पुरः ॥ पित्रे वाक्याः प्रहास्यामि काममेकावलीमहं ॥ ११ ॥ पश्यादिवा
 हं कर्त्री सौ राजपुत्राः परंतप ॥ एवं ते मनसः कामो मम चापि प्रियंवदे ॥ १२ ॥ न विष्म
 तिसु संपूर्णसाधनेन तवाधुना दृश्याश्च दुरंतस्य पश्य मे त्वं पराक्रमं ॥ १३ ॥ यथा
 हन्मि उराचारं परहारापहारकं ॥ तथा कुरु प्रयं वंशे राक्तासि वरवर्तिनि १४ मा
 ये दृश्यते तस्याद्य पुरस्य दुर्गमि स्म च ॥ व्यास उ ॥ तं निशाम्य प्रियं वाक्यं मुदिता च
 पशोवती तमुवाच रमा पुत्रं गमनोपायमादरात् ॥ १५ ॥ मंत्रं गृहाण राजे इज
 गवत्यास्तु सिद्धिदं ॥ दृश्यिष्यामि तस्याद्य पुरं राक्षसपालितं ॥ १६ ॥ सज्जो नवम
 हाराजगमनो यमया सह ॥ सैत्येन महता मुक्तस्तत्र मुहं न विष्मति ॥ १७ ॥ काल

ता. घ.

९३

केतुमहावीरो राक्षसेर्बलिनिःहतिः॥ तस्मान्मेत्रं गृहीत्वा त्वं व्रज न त्रमया मदा॥
१९॥ सैन्येन महता युक्तस्तत्र युद्धं न विष्यति॥ इत्यधिष्ठा मिते मां ग्रं पुरं तस्य
उरात्मनः॥ २०॥ हत्वा तं पापकमणिं मोजया शुसर्वा मम श्रुत्वा तद्वचनं वीर
मंत्रजग्राह सत्वरः॥ २१॥ तथा सहजगामाश्च पुरं तस्य सुडगमिं॥ रक्षितं राक्षसे
घेरिः पातालमिव पन्नगेः॥ २२॥ यशो वत्या च सैन्येन महता संयुतो नृपः॥
तमायां तं समालोक्य हतास्तस्य जयातुराः॥ क्रोशंती नियोयुः पार्श्वकालके
नोत्तरा न्वितः॥ २३॥ तस्युचुः सह सागरा राक्षसं कामनिहितं॥ एकाव
जी समीपस्थं कुर्वतं वितयान्वक्तुं॥ २४॥ हता ऊचुः॥ जयंती वामहाराज
कार्तिकेयो यवा मुकि॥ आगच्छति वलोत्तमो वाहिनी सहितः किला॥ २५॥

संयतो नवराजेन्द्रसंग्रामसमुपास्थितः॥ देवपुत्रेण युद्धं स्वल्पजवा कमलेक्ष
णं॥ २६॥ हतो हरेस्ति सैन्यं तद्योजनत्रयमात्रतः॥ स्वको नवमहीपाल उड्ड
नियोषयाश्च वै॥ २७॥ आसत्॥ तेषां तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसः क्रोधमूर्छितः
राक्षसान्त्रेरयामास सायुधान् सबद्धा ब्वक्तुं॥ २८॥ गच्छधराक्षसाः सर्वे
सन्मुखाः शस्त्रपाणयाः॥ तानाज्ञाय शः॥ कालकेतुः पप्रच्छ प्रणयान्वितः॥ २९॥
एकावन्ती समीपस्था विवशा नृशङ्काः खिताः॥ कोयमायाति तन्वङ्गी पिता ते वा
परः पुमान्॥ ३०॥ तदर्थे सैन्यं संयुक्तो ब्रूहि सत्पुंक्ष्णो हरिः॥ पिता ते यदि संग्रामे
नेनेतुला विरहातुरः॥ ३१॥ ज्ञात्वा ते पितरं सम्पक संग्रामं न करोम्यहं॥ आ
दयित्वा गृहेषु जां रन्ने वस्त्रे दद्यांश्च वै॥ ३२॥ करोमि तस्य चातिथिं गृहे प्रा

॥ १४ ॥ तस्मै सर्वथा ॥ अमश्चेद्यदिसंश्रान्तं हन्ति निशितैः शरैः ॥ १४ ॥ आनीतः किल
 कोलेन मरणाद्यमहात्मना ॥ तस्माद्दृष्टविशालिको यमाययातिमंदधी ॥ १५ ॥ अ
 ॥ १५ ॥ ज्ञात्वा मांडराधर्षिकामरूपं महाबलं ॥ १६ ॥ एकावली उानजाने इमहात्मा
 गको यमायाति सत्वरः ॥ न मेस्ति विहितं कोपि स्थितायास्तव बंधने ॥ १७ ॥ ता
 यं पिता मे न ज्ञात्वा कोप्यन्ते स्मिन् महाबलः ॥ किमर्थं निहन्वायाति ना इवेद
 विनिश्चये ॥ १८ ॥ ॥ हेम उ ॥ ॥ एवं वदत्यमीहता वयस्या ते यशोवती ॥ स
 मानीय च तं वीरमागमेति ज्ञतोद्यमा ॥ १९ ॥ घगता सा सखी कांता
 विरग्धा कार्य निश्चये ॥ नान्यः कोपि ममारातिये मिप्रतीवली जवेत् ॥ २० ॥
 व्यास उवाच ॥ ॥ एतस्मिन् नंतरे हतास्तत्रान्ये वै समागताः ॥ ते होतुस्वरि

तानीताः कालकेतुं गृहे स्थितं ॥ २१ ॥ किं स्वस्थोऽसि महाराज समीपे सैव समाग
 तां ॥ निर्गडमगरात्तूणं सैन्ये नमहताहतः ॥ २२ ॥ शतितेषां वचः श्रुत्वा कालके
 तुर्महाबलः ॥ रथमारुत्य त्वरितो निर्ययौ स्वपुरादहि ॥ २३ ॥ एकवशिषि सह
 साह्यारूढः प्रतापवान् ॥ आगतस्तत्र कामिन्मा विरहेण समाकुलः ॥ २४ ॥ मुदं
 तयोस्तूत्रत्रयत्रवासवयोरिव ॥ रास्वास्वैर्बहुधा मुक्ते राक्षसपितृगिरं ॥ २५ ॥
 वर्तमानं तस्य मुदं कातराणां जयावहे गदया ताडयामास हतं सिंधुमुतामुतः
 ॥ २६ ॥ सम — पपातोर्मां वज्राहतश्चाचल ॥ यनायीत्वा गताः सर्वे राक्षसान्
 यपीडिताः ॥ २७ ॥ यशोवती ततोगत्वा वेगादेकावली तदा ॥ उवाच मधुरां वा
 णी विस्मितां मुदितां नृशं ॥ २८ ॥ एत्यालिनृपपुत्रेण हानवो सैति पातितः ॥

भा. घ. एकवीरेणधीरेणमुहंनत्वासुरारुणं॥४९॥स्कंधावारोप्यसौराजातिष्टयश्च
 मातुर॥दर्शनंकांसमाणस्तेश्रुतरूपगुणस्तव॥५०॥मृदयंतकुटिलापांगीम
 ९५ नोजवसमंनयं॥कथितात्वंमयापूर्वतस्याग्नेजाकवीतदे॥५१॥पूर्वनिरागःसं
 जातस्तेनासौविरहातुरः॥वाञ्छितत्वांचाकूत्पांश्छुंनृपतिनंदन॥५२॥मातस्या
 वचनंश्रुत्वागमनायमनोदधे॥लज्जमानाचूशंजीत्याकौमारंशृंराजातया॥
 ५३॥कथंतस्यसुरवंदयंकुमारीत्यवशाचूशं॥नीत्वांशिष्टमार्गतांतमुवा
 चयशोवती॥५४॥राजपुत्रिपिताप्यस्त्वामेनांरातुमिच्छति॥एषापितृदशा
 नूनंनवितासंगमस्तव॥५५॥कालंघ्नेक्षतुरांजेनयैनांपितुरंतिके॥सविवा
 हविधिस्तवादास्यतीविनिश्चयः॥५६॥सतस्यावचनंतथ्यं सत्वासेन्यसमन्वि

तः॥समेतकामिनीन्मांतुययौतमितुराश्रमं॥५७॥राजपुत्रीतथायातांश्रुत्वा
 प्रेमसमन्वितः॥प्रययौसन्मुखस्तूर्णसन्निवैःपरिवेष्टितः॥५८॥वक्रनिर्दिवसैह
 दाम्पुत्रीसामलिनांवरः॥यशोवतीतुहतांतकथितंविस्तारामुनः॥५९॥एकवीर
 मिलित्वासौगह्मानीयकादरात्॥पुण्येफ्रिकारयामासविवाहंविधिपूर्वकं॥६०
 पारिवर्तंततोदत्तासंपूज्यविधिवत्तथा॥पुत्रीसेविक्रयामासयशोवतासमन्वितः
 ६१॥एवंविवाहसंहर्तेशमापुत्रेमुदन्वितं गहंश्राप्यवक्रननोगान्बुजुजेप्रिय
 यासमं॥६२॥वचूवतस्यांपुत्रस्तुलतवीर्यानिधःकिम्॥तन्मुतःकात्रवीर्यस्तु
 वंशोदंकथितोमया॥६३॥॥इतिश्रीनागवक्तेमहापुराणेबृहत्संक्षेपेनयोवि
 शोधायः॥२३॥॥राजोवाच॥॥नगवत्त्वमुत्तमानाजाच्युतंदिव्यकथाम्

ना. घ. तं॥ नतृप्तिमधिगच्छामिपिवन्सुधासमंमुद्र॥ १॥ विचित्रमिदमासातंकथितं न
 वतामम॥ हैहयासांसमुत्पत्तिं विस्तरादिस्मयप्रदां॥ २॥ परं कौतूहलं मे त्रयद्विष्टुः
 १७६ कमलापतिः॥ देवदेवो जगन्नाथः सृष्टिस्थितं तकारका॥ ३॥ सोप्यश्च ज्ञावमापन्नो
 जगद्वन्द्वरीरक्तः॥ परंतत्रः कथं जातः स्वतंत्रपुरुषोत्तमः॥ ४॥ एतन्मे सग्रा
 यंत्रस्य नृत्तेषु मर्हसि सांप्रसं॥ सर्वज्ञस्त्वमुनिश्चैष्ट्वहिवृत्तांतमद्भुतं॥ ५॥ आ
 सनु॥ शृणु राजन् वसामि संदेहस्यास्य निराधिं॥ यथाश्रुतं मया पूर्वतार
 दान्मुतिसत्तमानं ब्रह्मणो मानसः पुत्रो नारदो नाम तापसः॥ सर्वज्ञः सर्व
 गः शान्तः सर्वलोकप्रियः कविः॥ ७॥ सैकदा मुनिश्चैष्टो विचरन्सृष्टिवीमिमां
 पादयन्महतीं वीणां स्वरतानसमन्वितां॥ ८॥ बृहद्भयं तरादीनां साम्नां नेदानने

कशः॥ गायतायत्रममृतं संप्राप्तो सोममाश्रमं॥ ९॥ शय्याश्रमं महातीर्थं
 सरस्वत्याः सुपावनं निवासं मुनिमुख्यानां शर्मदं ज्ञानदंतथा॥ १०॥ तमाग
 तमहंप्रेक्ष्य ब्रह्मपुत्रं महाकर्तुं अकृत्यानादिकं सर्वज्ञं तवात्तर्चनार्थिकं॥
 ११॥ अर्घपाद्यविधिं तत्वात्तस्यासतस्थितस्य च उपविष्टः समीपे हं मुने रमि
 तेतेजसः॥ १२॥ दृष्ट्वा विस्मयितं शांतं नारदं ज्ञानपारदं॥ तमष्टुमहं राजतयत्
 शेहं त्वया धुना १३ असारेस्मिन् संसारे प्राणिनां किं मुखं मुने नृपत्रया
 निविनिश्चितं कदाचित् कुत्रचित् क्वचित्॥ १४॥ क्षीपे जातो जनन्याहं समं क
 ल्पक्षणादपि॥ अनाश्रयो वने वृद्धिं प्राप्नोमि सारतः॥ १५॥ तपस्तपसं
 चाश्रु चोत्पर्वतशतवार्षिकं॥ पुत्रकामेन देवैर्षांकरसमुपासितः॥ १६॥

ना. घ.

९७

ततो मया शुकः प्राप्तः पुत्रो ज्ञानवतां वरः ॥ पावितो सोमया सम्यक् वेदानां सारमा
दितः ॥ १७ ॥ सत्यत्वा मांगतः द्यापिरुदंतं विशदतुरः ॥ लोकाध्वोकांतरं साधोक्व
नान्नवबोधितः ॥ १८ ॥ ततो हंडः खसंतसः स्मत्कामे रुं महागिरिं ॥ मातरं मनसा
स्तत्वा संप्राप्तः ऊरुजांगलं ॥ १९ ॥ पुत्रस्त्रेहादतिनरांस्तशांगः शोकसंयुतः ॥
जनमिथ्येति संसारे मया पाशानि यंत्रितः ॥ २० ॥ तां तुराज्ञाहतां ज्ञात्वा मात
रं वासवीं शुजां ॥ स्थितो त्रे वाश्रमं लत्वा सरस्वत्या मदेष्टुने २१ शान्तनुः स्वर्ग
तिं प्राप्नो विधुं राजनीं स्थिता ॥ पुत्रदययुता धीनीं भोगति पालिता ॥ २२ ॥
चित्रांगदः ततो राजा गंगा पुत्रेण धीमता ॥ कालेन सोपि मित्राताः मृतः कामं
समर्पति ॥ २३ ॥ ततः सत्यवती माता विमना शोकसागरे ॥ चित्रांगदं मृतं पुत्रं रु

रोदन्तु शमातुरा ॥ २४ ॥ संप्राप्तो हं महाभाग ज्ञात्वा तां डः खितां सतीं ॥ अश्वामि
तामयात्यर्थं नीभेण च महात्मना ॥ २५ ॥ विचित्रवीर्यस्त्वपरो यवी यान् एषि
वीर्यति ॥ स्ततो नीभेण न्नाता वैस्त्री राज्यविमुखेन ह ॥ २६ ॥ काशिराजसुतेर
म्ये विजित्पृथिवीपतिः ॥ नीभेण नीधस्ववज्रान् कंसके द्वे समर्पिते ॥ सत्यव
त्येष्टुने काले विवाहः परिकल्पितः ॥ चातुर्विचित्रवीर्यस्य तदा हं सुखितो न वंश
पुनः सोपि मृतो चातो यत्सणापीडितो चरं ॥ अनपतो युवाधन्वी माता मे डः खि
ता नवत् ॥ काशिराजसुते हेतु मृतं दृष्ट्वा पतितदा ॥ पतिव्रता धर्मपरे न गिमी स
क्नुवतु ॥ ३० ॥ तावु चतुः सतीं श्वश्रुकुदंती नृशङ्खः खिता ॥ पतिना सह गामि
नौ न विष्वावो कृताशो न ॥ ३१ ॥ पुत्रेण सह तेष्टुः सगे गत्वा यनंदने ॥ विरि

ना. घ.

९८

प्यावद्विमेनपतिनासहितासदा॥ निवारितेतदामात्रावधूनस्मान्मरोद्यमा
ना॥ स्नेहप्यावंसमाश्रित्यनीष्मस्यक्वनात्तदा॥ गांगेयेनचमात्रेमसंमंत्रं
परस्परं कृत्वाद्दैहिकंसर्वसंस्मृतोहंगजाकये॥ ३४॥ स्मृतमात्रस्तुमात्रावे
शांत्वान्नावंमनोगतां॥ तरसेवागतश्चाहंगरं नागसाकयं॥ ३५॥ प्रणम्यमा
तरंमूढसिंस्थितोयत्तांजलिः॥ तामक्रवंसुतमांगीपुत्रशोकेनकर्षितां॥ ३६॥
मामपिशोकसंततं क्वर्वतीरुदितेनच॥ चिंताएविविमज्जंतीगंगापुत्रेण
संयुतां॥ ३७॥ मातस्त्वयाकिमाकृतोमनसाहुतपत्निनि॥ आज्ञाप्तपयमह
कार्यमुक्तोस्मिकरवाणिकिं॥ ३८॥ त्वमेतीर्थपरंमातर्हवश्चप्रथितः परः प्रागे
तश्चिततिश्चात्रब्रह्मिलसंतवप्रियं॥ ३९॥ व्यासउ॥ इत्युक्त्वाहंस्थितस्तत्रमा

रग्रेयदामुने॥ तदासामामुवाचेदंपश्यतीनीष्ममंतिके॥ ४०॥ पुत्रेतेद्य
मृतोन्नात्रापीडितोराजयस्मरण॥ तेनाहंऽखितातातवशछेदमयादि
ह॥ ४१॥ तस्मान्नमद्यमेधाविन्मयाकृतः समाधिना॥ गांगेयस्यमतेनात्र
पारासर्ग्यार्थसिद्धये॥ ४२॥ कुलस्थापयनष्टं त्वंशंतनोर्ममकारणात्॥ र
क्षमांऽखतः कृष्णवंशछेदोद्वाहृतं॥ ४३॥ काशिराजमुतेनार्थेनातुस्तेत्र
यवीधसः॥ साधोविचित्रवीर्यास्यरूपयौवननूषिते॥ ४४॥ तास्यांसगस्य
मेधावीनपुत्रोत्पादतकंकुरु॥ रक्षस्वत्तारतंवंशंनात्रदोषोस्तिकर्दिवित
४५॥ व्यासउ॥ इतिमातुर्वचः श्रुत्वाजातश्चिंतातुरोत्पहं॥ लज्जयाकुलचि
त्रस्तामक्रवंवितयावितः॥ ४६॥ मातःपापाधिकंकमपिरहाराजिमर्शितं॥

ना. घ. १७९ ज्ञात्वा धर्मपथं सम्यक् करोमि कथमादरात् ॥ ४७ ॥ तथा यदीयसो ज्ञातुर्ना
 यविधू प्रकीर्तिता ॥ अन्तिचारं कथं कुर्यामि धीमनिगमानहं ॥ ४८ ॥ अनायेन
 न कर्तव्यं सर्वथा कुरु रक्षणं ॥ नतरं तिहि संसारात्पितरः पायकारिणः ॥ ४९ ॥ लो
 कानामुपदेष्टा हं पुराणा नां प्रवर्तकः ॥ सकथं कुर्यात्तं कर्म ज्ञात्वा करवमहुतं ॥
 ५० ॥ पुनरुक्तौ ह्यहमात्रारुहं त्याज्यं न संतिके ॥ पुत्रशक्ता तिततां ग्वावंश रक्ष
 णकामया ॥ ५१ ॥ पाराशर्य्यनिते दोषो वचना न्नमपुत्रक ॥ गुरुणां वचनं त
 थ्यं स दोषमपि मानवैः ॥ ५२ ॥ कर्तव्यमविचार्यैव शिष्टाचारप्रमाणतः ॥ व
 चनं कुरु मे पुत्रनिते दोषो व्रतमानहं ॥ ५३ ॥ पुत्रस्य जननं नृत्वा सुखितां कुरु
 मातरं ॥ विदोषे एतु संततां मया शोका एवैमुतं ॥ ५४ ॥ इति तां ब्रुवती श्रुत्वा

चं विना धत्ते न विता पुत्रो यतो नेत्रे निमीलिते ॥

तदा सुरनदी सुत ॥ मामुवाच विशेषज्ञः सूक्ष्मार्थमस्य निश्चयि ॥ ५५ ॥ आसन्न
 ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा मातुश्च प्रार्थयत् ॥ निःशंको हंतदा जातः कार्यं तस्मिन्
 जगुश्चिते ॥ ५६ ॥ द्वे पायन विचारे त्रन कर्तव्यं स्वयानया ॥ मातुर्वचनमादाय
 विहरस्व यथा सुखं ॥ ५७ ॥ चं विनायां प्रवृत्तो ह्यमनुवत्सं मुह्यति शि ॥ मयि
 विमनसा यां तु तापसे कुर्यात्ते नृणां ॥ ५८ ॥ शप्तमया सा सुश्रोणी प्रसंगे प्रथ
 मे तदा ॥ सुतः पुत्रकाशिराजा सुतोदरे ॥ ५९ ॥ द्वितीये के सुनिश्चयेष्टेष्टमात्र
 हः पुतः ॥ न विष्यस्य सुतः पुत्रकाशिराजा सुतोदरे ॥ ६० ॥ मयोक्ता जननी त
 व्रीडा नतमुरेवनह ॥ विनेत्रो न विता पुत्रो मातः शापान्ममैव हि ॥ ६१ ॥ तदाष्टं
 तया स्पर्धनीतया वचनं मम ॥ कथं पुत्रतया शप्ता वधूममश्रुचिस्मिता ॥ ६२

ना. घ.

१००

तदाहमक्रवंमातुः सकाशे प्रबलं वचः ॥ दृष्ट्वा मां शयनागारे जराचीरधरं मुनिः ॥
६३ ॥ नेत्रे निमीलया मासवधूत रूपगर्विता ॥ कृपितेन मया रासा पुत्रस्नेहो न
विष्यति ॥ ६४ ॥ ॥ इति श्री नागवत्से महापुराणे षष्ठस्कंधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥
वासु ॥ वासवी च किता जाता श्रुत्वा मे वाक्ममीदृशं ॥ दासेयी मा मुवाचे दं पुत्रौ
प्येच्छुः मातुरा ॥ १ ॥ अंबालिका वधू आकाशिराजमुतामुत ॥ नार्या विचित्रवी
र्यस्य विधवा शोक संयुता ॥ २ ॥ सर्वजज्ञ ए संपन्नारूपयोवनशालिनी ॥ तस्यां
जनय संगं त्वं तत्त्वा पुत्रं सुसंमतं ॥ ३ ॥ नांधो राजाधिकारी स्यात्तत्तस्मात्पुत्रं मनोहरं
उत्सादय राजपुत्रां वचनाम्मम ॥ ४ ॥ इत्युक्त्वा हंत दामास्थित तत्र गजाकथे ॥ याव
क्रतुवती जाता काशी राजमुतामुते ॥ ५ ॥ एकांति शयनागारे प्राप्ता मासाममसं

निधौ ॥ लज्जमाना मुकेशां तास्वक्रश्च वनात्तरा ॥ ६ ॥ दृष्ट्वा मां जटिनं दंतं तापसं
रसवर्जितं ॥ सुखितवदना जाता पांडुरा विमना नृशं ॥ ७ ॥ कृपितो हंत तथा दृष्ट्वा का
मिनीति शिसंगतां ॥ वेपमानां स्थितां योर्ध्वं त्यक्त्वा वस्ताम हं रुषा ॥ ८ ॥ दृष्ट्वा मां य
दिर्गवर्णपांडुवर्णसिमावृता ॥ अतस्ततनयः पांडुर्न विष्यति सुमध्यमे ॥ ९ ॥ इत्यु
क्त्वा तां निशां तस्थितश्चांबालिका युतः ॥ नृकातां निशि निधाति स्थानमापृच्छ
मातरं १० ततस्तां मां सुतौ काले प्रसूता बंधपांडुरौ ॥ धृतराष्ट्रस्य पांडुश्च प्रथितौ
संक्रतुवतु ॥ ११ ॥ मातामि विमना जाता तादृशौ वीर्यतौ सुतौ ॥ संवत्सरस्यांते मासा
कृत्य तदा ब्रवीत् ॥ १२ ॥ देपायन सुतौ जातौ रामयोश्चौ न तादृशौ ॥ अन्यं मनोहरं
पुत्रं समुत्सादय मे प्रियं ॥ १३ ॥ तथेति सामया प्रोक्ता मुदिता जननी तदा ॥ अंबि

तत

ना. घ.

१०१

कांप्रार्थयामास सुतार्थकाल आगते ॥ १४ ॥ पुत्रिव्यासं समाक्षिप्य पुत्रमुत्सादया
नुतं ॥ कुरुवंशस्य कर्तारं राज्ययोग्यं वरानने ॥ १५ ॥ वधुलजा त्विता किंचित् नो वाच
वचनं तदा ॥ गतो हं रायनागरिमातुस्तद्वचनात्तिशि ॥ १६ ॥ दाशिविचित्रवीर्य
स्वरूपयौवनसंयुता ॥ प्रेषितां विक्रयात्तत्र विचित्रानरणं वरा ॥ १७ ॥ चंदनार
क्तदेहा सा पुष्पमालाविनूषिता ॥ आयाता हावसंयुक्ता मुकेशीदं सगामीनी ॥ १८
पर्यं के मां समाविश्य संस्थि प्रेमसंयुता ॥ प्रसन्नो हं तदा तस्याः विलासे तात वं मु
ने ॥ १९ ॥ रात्रौ संकीर्तितं प्रेम्णा तया सह मया नृशे ॥ वरोदत्रः पुनस्तस्यैव प्रसन्ने
न तु नारद ॥ २० ॥ सुनगेन विता पुत्रः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ सुरूपः सर्वधर्मज्ञः
सत्यवादी शमेरतः ॥ २१ ॥ सतया किङ्करो जातस्त्रया न्वीरसंमतात् ॥ मायाव

द्विगता साधो परे स्तेनेन वेद्यपि ॥ २२ ॥ विस्मृतः शुकसंबंधी विरहः शोककारणं ॥
दृष्ट्वा त्रीन्स्वमुता नृकामं वीर्यजान्वीरसंमतात् ॥ २३ ॥ मायावलवती ब्रह्मनड
स्य जात्युत्पत्तात्मनिः ॥ अरूपाव निरालंबा ज्ञानिता मपि मोहिनी ॥ २४ ॥ मात
रिस्ते हं संबंधस्तथा पुत्रेषु संवृताः ॥ न मे चित्ते वने रांति मधिगच्छेत् कदाचना ॥ २५
दो जातु रं मनो मत्तं कदाचिदस्ति नापुंशे ॥ पुनः सरस्वती तरिते वै कत्रव्यवस्थि
ति ॥ २६ ॥ कदाचिच्चिंतयन् ज्ञानं मानसे प्रतिचाति वै ॥ धेनीपुत्राः धर्मोदये
न प्रादा हं मृतस्य मे ॥ २७ ॥ व्यनिचारो भूवा किं मे सुखदाः सुसुताः किला मा
यावलवति मोहं विनतो ति हि मानसे ॥ २८ ॥ जानन्मोहं धकपे स्मिन्मति तो ह
मयामुने ॥ इत्युक्त्वा रं हस्वापे कदाचिद्यु समाहितः ॥ २९ ॥ राज्यं प्राप्तः

ना. घ

१०२

पांडुबलवान्नीमसंमतः॥ तदा मे विमने जातं प्रसन्नं सुतकारणात्॥ ३०॥
कंतीमाहीसुसुपेदेतार्येतस्य वन्नूवतुः॥ मूरसेन सुता कंती मरु राजमुपरा॥
३१॥ सखापं द्विजतः प्राप्य कामिनी दयसंयुतः॥ पांडुनिर्वेदमायत्रस्तकारा
जं वनं गतः॥ ३२॥ तदा मामा विशालोकः श्रुत्वा पुत्रं वने स्थितं॥ गतो हंतत्रय
त्रास्तौ नायन्मिं सह संस्थितः॥ ३३॥ तमाश्यास्य वने पांडु पुनः प्राप्नो गजाक
थे॥ धृतराष्ट्रं समाश्रित्य गमं ब्रह्मतातदे॥ ३४॥ क्षेत्रजास्यं च पुत्रां सः समु
त्पाद्य वनाश्रमे॥ धर्मतो वायुतः शक्रादश्वि स्यां च पांडवानां॥ पुषिष्ठिरोनी
मसेनस्तथैवाकनिते त्रयः॥ कंती पुत्राः समाख्याता धर्मानि लसुरेशजाः॥
३५॥ नकुलसहदेवश्च मादराजसुता सुतौ॥ कदाचि नुरहो माही समा निमही

पतिः॥ ३६॥ मृतः शापानुमुनिभिः संस्कृतो ह्युत्तुगसुरेव॥ माही तत्र सती
नृत्वा प्रविष्टा पतिना सह॥ ३७॥ स्थिता पुत्रयुता कंती कृजिते जातवेदसि॥
मुनयः सुतसंयुक्ता मूरसेन सुता तदा॥ ३८॥ इः खिता पतिहीनां तां मानिना
गजाकथे॥ समर्पिता यत्नीमाय विडराय महात्मने॥ ३९॥ अहं सुखासां पांडि
तः परमात्मनिः॥ नीमेण पालिताः पुत्राः पांडोरिति विचिंत्यते॥ ४०॥ वि
दुरेण तथा प्रीत्या धृतराष्ट्रेण धीमता॥ दुर्योधनादयस्तस्य पुत्रास्तेपि समा
नजाः॥ ४१॥ एकत्र स्थितिमापन्ना विरोधं च करुतं॥ शीणाचार्यसंप्राप्त
स्तत्री नीमेमानितः॥ ४२॥ अध्यापना पुत्रा पांडुरेतस्मिन्निवासितः॥ क
ए कुंत्वापरितमको जातमात्रः शिशुर्यदा॥ ४३॥ सत्वेन पालितो नाघां प्रा

ना.घ. तस्मादधिरयेनह॥ दुयेधिनप्रियश्चा नूत्क एस्मिरतमस्तथा॥ ४५॥ परस्परं विरो
 धो नूत्नीमदुयेधिनारिषु॥ धतरा इस्तु सचिंत्य केशं पुत्रेषु ते पुत्र॥ ४६॥ निवा
 संकल्पयामास पांडवानां महात्मनां॥ विरोधशमनायैव नगरे कारणावृते॥ ४७
 दुयेधिनेन तत्रैव शोडाज्जतु गृहाणि वै॥ कारापिता निदिक्का निषेष्म मित्रं पु
 रोचनं॥ ४८॥ श्रुत्वा जतु गृहं दग्धान् पांडवान् दृष्ट्वा युत्त॥ पोत्रनावात्मुनिश्रे
 ष्ठमग्रे ह्यसना एवै॥ ४९॥ शोकातुरे नृशंशे त्येवने पश्यन् न हर्नित्रं॥ दृष्ट्वा
 मयैकचक्रायां पांडवाः स्वकर्त्तिताः॥ ५०॥ ततस्तुष्टमना चाहं जातः पार्था
 विलोक्य च॥ प्रेरितास्ते मया त्रुणं द्रुपदस्य पुरं प्रति॥ ५१॥ ते गतास्तत्र उः सात्रा
 विप्रवेषधराः क्षणा॥ मृगचर्मपिरीधानाः सनाया संस्थिता तदा॥ ५२॥ नत्वा प

राक्रमं जिह्नुः संजित्वा दुपहात्मजां॥ ५३॥ चक्रुर्विवाहं मानिमाप्यैवमातृवा
 कतः॥ दृष्ट्वा विवाहं तेषां तु मुदितो हं नृशं तदा॥ ५४॥ ततो गजा कये प्राप्तायां
 चाली सहिता मुनेः॥ निवासं खांडवप्रस्थं धृतराष्ट्रेण कल्पितं॥ ५५॥ पांडवा
 नां द्विजश्रेष्ठं वासुदेवमतेन वै॥ तर्पितः पावकं स्तत्र जिह्नुना सह विह्नुना॥ ५६
 राजसूयः ततो यज्ञस्तदाहं मुदितो नवं॥ दृष्ट्वा यविनवं तेषां तथा मयज्ञतां स
 नां॥ ५७॥ दुयेधिनोति संतता उरो हरमथाकरोत्॥ उद्युतवेही शक्रनिरुक्त
 जश्च धर्मजः॥ ५८॥ कृतराजं धनं सर्वयाज्ञमेनीचक्रे शिता॥ वने शदशव
 षाणि पांडवास्ते विवाहिताः॥ ५९॥ पांचाली सहितास्ते न दुःखं मे जनि तं नृशं
 एवं तारदं सारे सुखं उः स्वात्मके नृशं॥ ६०॥ विममो हं नृमे एव जात नृधर्म

ना. घ. १५४ समातनं॥ कोहंकस्य सुतास्तेमीकामाता किंसुखं पुनः॥ ६१॥ येन मे रुदयं मो
 हाद्भ्रमति च दिवा निशं॥ किंकरोमि कगलामि संतोषो नाधिगच्छति॥ ६२॥ दो
 लारूढं मनो मे चंचलं न स्थिरं न वेत् सर्वज्ञो मि श्रेष्ठ संदेहं मे निवर्तयि॥ ६३॥
 तथा कुरु यथा हं स्या सुखिनो विगतज्वरः॥ ६४॥ ॥ इति श्री नागवते महापु
 राणे षष्ठस्कंधे पंचविंशोऽध्यायः॥ २५॥ ॥ व्यास उवाच॥ ॥ इति ते वचनं श्रु
 त्वा नारदः परमार्थवित्॥ माया इव स्मितं ज्ञत्वा दृढं तं मोहकारणं॥ १॥ ना
 रद उ॥ ॥ पाराशर्यपुराणज्ञः किं दृष्टुं सि मुनिश्च यं॥ संसारे स्मिन् विना मोहो
 कोऽपि नास्ति शरीरवान्॥ २॥ ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्रः सनकाद्याः कपिलस्तथा
 मायया विहितः सर्वत्र मंति न ववर्त्तन्नि॥ ३॥ सांनिभं मानो वेत्ति चोतो हं

सर्वलोकवत्॥ शृणु मे पूर्ववृत्तांतं तद्ब्रवीमि सुनिश्चितं॥ ४॥ ५ः खं मया यथा
 पूर्वमनुभूतं महत्तरं॥ स्वप्ने तेन च मोहेन नापार्थि वा सदी सुतः॥ ५॥ एक
 दापर्वतश्चाहं देवलोकोन्महीतलं॥ प्राप्तो विलोकनाथार्थितारतं खंडमुत्त
 मं॥ ६॥ नमस्तु धियां सहितौ परमर्षी यत्पि नेकशः॥ पावनानि च स्थाना
 मुनिनामा श्रमाः शुभाः॥ ७॥ रापथं देवलोका तु तत्त्वा पूर्वपरस्परं॥ चलि
 तौ समयं चे मं संमंत्र निश्चयेन वै॥ ८॥ चित्तवृत्तिस्तु व्यक्तव्या यस्प नवति
 यादृशी॥ शुभावाप्य शुभावापि न गोप्तव्या कदाचनं॥ ९॥ नो जने बाधे
 छावा दारे छावा न वेद्यदि॥ यादृशी यस्य चित्ते तु कथनीया परस्परं॥ १०॥ इ
 त्यावां समयं तत्त्वा स्वर्गाद्भूतेऽपि मागतौ॥ एकचित्तौ मुनी तद्विचरंतौ य

भा.घ.
१०५

थेक्षुया ॥ ११ ॥ एवं पयश्चिरस्यो के श्रीभांते समुपागते ॥ संजयस्य पुरंरम्यं संश्र
सो नृपतेषु नः ॥ १२ ॥ तिन संपूजितौ नत्ता राजा समाति तौ नृशः ॥ स्थितौ तत्र
गृहे तस्य चातुर्मासं महात्मनः ॥ १३ ॥ वार्षिकाश्च तुरेमासा दुर्गमाः पथि सर्व
दा ॥ तस्मादेकत्र विवधैः स्यात्तव्यमिति निश्चयः ॥ १४ ॥ अष्टौ मासान् वसेत्
राकार्यवशादिजः ॥ वर्षाकाले न गंतव्यं प्रवासे सुखमिच्छता ॥ १५ ॥ इति संवि
त्स सनमा संजयस्य गृहे तदा ॥ संस्थितौ मातितौ राजान् तता तिथ्यो महात्मना
१६ ॥ दमयंति विख्याता पुत्री तस्य मदीतते आतापपरिवर्थाय सुशीला सुंद
री नृशः ॥ १७ ॥ विवेकज्ञा विशालाक्षी राजपुत्री ततो धमा ॥ सेवनं सर्वकालेषु मर
धाडमयोः शि ॥ १८ ॥ स्नानार्थमुदकं कालेनोजनं मिष्टमायतं ॥ सुखवासं तथा

चान्यथ दिष्टं तद्वहति सा ॥ १९ ॥ मनान्ति लिखितान् कामानुत्तवोरपि कन्यका ॥
यं जनाशनरायादीन्वांछितान्पय्यकल्पयन् ॥ २० ॥ एवं संसेव्यमानौ तु स्थितौ
राज्ञो गृहे किल ॥ वेदाध्ययनं संशीलावाचां वेदव्रते रतौ ॥ २१ ॥ अहवीणां करे
नत्वा सारयित्वा स्वरोत्तम ॥ गायत्रं सामसुखादमगां कण्ठरिप्तायतं ॥ २२ ॥ राज
पुत्री तु तच्छ्रुत्वा सामगानं मनोहरं ॥ बन्धुवमविरागपराप्रीति युक्ता विशारदा ॥
२३ ॥ दिने दिने नुरागोऽस्मा मयि वृद्धिं गतः परं ॥ ममापि प्रीति युक्तायां मनोजा
तं स्पृहा परं ॥ २४ ॥ मम पर्वतयोः कन्या नो जगद्दिषुकर्हि चित् ॥ दधि मत्स्यं तथा
तक्रं पर्वताय प्रकल्पयत् ॥ २५ ॥ अकरोदंतरं किंचिन्नेवाजिह्वं सान्वितं ॥ स्ना
नायो ह्येजलं मत्स्यं पर्वताय च शीतलं ॥ दधि मत्स्यं तथा तक्रं पर्वताय प्रकल्पयन्

ना. घ. २५॥ अकरो दंतं किंचिद्विवाहं रसान्विता॥ स्नानापोष्णं जलं मत्स्यं पर्वताय
 १०६ चरीतनं॥ दधिमत्स्यं तथा तक्रं पर्वताय प्रकल्पयन्॥ २६॥ शयनास्तरणं शु
 न्नं महर्षे परिकल्पयेत्॥ प्रीत्या परमया दत्तं पर्वताय नता दृशं॥ २७॥ विनो
 कयति मां प्रेम्णा सुंदरी न च पर्वतं॥ ततो स्यात्ता दृशं दृष्ट्वा पर्वता प्रेमकारणे
 २८॥ मनसा चिंतयामास किमेतदिति विस्मितः॥ पप्रह मां रहः सम्यक् नृ
 हिनारद सर्वथा॥ २९॥ राजपुत्री त्वयि प्रेमकरा तिसृदिता मृगं ददाति नृत्तनो
 जानिस्ते ह्युक्ते समंततः॥ ३०॥ न तथा मयि नेहोत्र संदेहं जनयत्यसौ॥ मन्य
 ते त्वां पतिकर्तुं सर्वथा संजमात्सजाः॥ ३१॥ तवापिता दृशं नो वं जानामि नृत्तले र
 हं॥ नेत्रवक्त्रविकारेभ्यः शायते श्रीतिकारणं॥ ३२॥ सत्यवदन्ते मिथ्या वक्त्रं नृव

च नमुने॥ स्वयं प्रतिः समयं तत्त्वा च लिखितौ संस्मराधुना॥ ३३॥ नारद उ॥ दृष्ट्वा हं प
 र्वते नंदं कारणं तु ह गच्छ दा॥ तदा हं वचनं सत्यं पर्वतः कोप संयुतः॥ ३४॥ मां मु
 वाच मुनेर्वां वं धिगाधिमेति वै पुनः॥ त्रयं मं शयथा कृत्वा वंचितो हं त्वया यतः॥
 ३५॥ न ववानरवक्त्रं स्वरापाचममित्रं क्रक॥ इति शप्त स्तुतेना हं कृपितेन म
 हात्मना॥ ३६॥ सहसा त्वं न वं क्रूरः शारवामृगमुखस्तदा॥ मया पिनत्तता त
 स्मिन्नुत्तमा मादनमा तु वै॥ ३७॥ सोऽपि शप्तो तिकोपा त्वेमा स्वर्गेति गतिः किल॥
 स्वल्पे पराधेयस्मात्तां शप्तवानसि पर्वतः॥ ३८॥ तस्मात्त्वापि मं हात्मन्मृत्युलोके
 स्थितिः सदा॥ पर्वतस्तु गतस्तस्मात्त्र गरा निमना दृशं॥ ३९॥ अहं वानरवक्त्र
 स्तु संजातस्तत्तत्त एव हि॥ दृष्ट्वा मां दृशं क्रूरं राजपुत्री विचक्षणा॥ ४०॥ विमतीती

ना. प.

१०९

वसंजातावीणाश्रवणालालमा॥४१॥ वासना॥ ततः किमसेव ब्रह्मन् कथं गापो
निवर्तते॥ मानुसास्स पुनर्जातो जवाद्ब्रह्मिण्या विधिः॥४२॥ पर्वतः कगताभ्यः
संगमं युवयो रन्तु कदा कुत्र कथं सर्वं विस्तरेण वदस्व ४३॥ नारद उ॥ किं
ब्रवीमि महात्मा गमायाया श्रुतिं महत् ॥ ४४॥ स्वितो हं नृशंते त्रपर्वतिरुषिते गते
४५॥ पुनः सेवा परात्पथं राजपुत्री ममात्नवत् ॥ गते यपर्वति कां स्थितस्तत्रैव स
ह्यनि ॥ ४६॥ अहं उ॥ रात्रितो हीनस्तथावानरवत्सुख ॥ विशेषेण तु चिंतार्तः
किमेस्यादिति चिंतयन् ॥ ४७॥ संजयो यमुतां दृष्ट्वा किंचित्प्रकटयौवनं विवाह
थं राजमुता तदृष्ट्वा चिंतयन् ॥ ४८॥ विवाहकालः संश्रयः सुतयाः मम सांप्रतं ॥
योग्यं वरं मम ब्रूहि राजपुत्रं सुसंमतं ॥ ४९॥ रूपौदार्यगुणैर्युक्तं शूरं सत्कुलसंमतं ॥

४९॥ रूपौदार्यगुणैर्युक्तं शूरं सत्कुलसंमतं ॥ विवाहं विधिवत्पुत्राः करोमि कालश्चा
गते ॥ ५०॥ प्रधानस्त्वब्रवीद् राजन राजपुत्रात्यनेकशः ॥ वर्तते तु विपुत्रास्ते यो
ग्याः सर्वगुणा न्विताः ॥ ५१॥ यस्मिन् रुचिस्तो राजे इतमाह्वयन् पात्मजं ॥ देहिक
न्यांधने नृरिहस्त्वश्वरथसंयुतं ॥ ५२॥ नारद उ॥ ॥ पितुश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा दमयं
तीतदा नृशं ॥ धात्रा मुखेन वा सज्ञातमुवाच रहः स्थितं ॥ ५३॥ धात्री उ॥ राजन नृश
एव दमयंती पुत्री ते मा मथाब्रवीत् ॥ पितरं ब्रूहि धात्रे यिक्वनात्ममसुरास्थितं
५४॥ मया दृतो यमेधावी नारदो महती पुतः ॥ नो देन मोहिता कामना नः कोपि प्रि
यो ममा ॥ ५५॥ कुरु सेवां न्विता तात विवाहं मुनिना सदा ॥ नान्यं कुरिष्ये धर्मज्ञपति
च नारदं विना ॥ ५६॥ मया देना दसिंधो वै न कही नरसो न्विते अज्ञाते सुखं सं

जा.घ.

१०८

पूरोहय इव्यविवर्जिते ॥५६॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे षड्विं
शोऽध्यायः ॥ नारद उवाच ॥ तत्पुत्रावचनं श्रुत्वा राजा धात्रीमुखात्ततः ॥ नायं प्रोवा
चकैकेयी समीपस्था सुलोचना ॥१॥ राजोवाच ॥ चउक्तं वचनं कां तथा आतुत
याश्रुतं वृत्तं नारदः कामं सुनिव निरक्कृताकर ॥२॥ किमिदं चितितं पुत्रावु
दिहीनं विचेष्टितं ॥ कथं मस्मै मया देया कन्या वरीमुखाय सा ॥३॥ कामो नि
सुकुरूपस्यातु कदमयं तीममात्मजा ॥ विपरीतमिदं कायं न विधेयं कदाचन ॥
४॥ तामेकां मे सुकेशांती निवारय ह गच्छता ॥ युक्ता सुनिरता मुग्धा शास्त्रदा
नुसारया ॥५॥ नारद उवाच ॥ कैकेयी प्रेरिता पत्या पुत्री प्राह हः स्थितं ॥ दमयंती न
तेवाच्यमीदृशं वचनं पुनः ॥६॥ क्लेशं रूपं मुनिः कामो वानरास्यो धनः पुनः ॥ पु

नमुक्तं वचो ग्राह्यं नायुक्तमिति निश्चयः ॥ वात्र विानरवक्त्रेण कथं युक्ता त
वानधे ॥ काशीति कुमते पुंसि न विष्पतिश्चिस्मिते ॥ वरस्ति राजपुत्रो लुमा
रुत्वं हथा हवं ॥ पिता तदुःखमाप्नोति श्रुत्वा धात्रीमुखाद्वचः ॥७॥ लभ्यां बु
बुल हस्तेण कोमलां माजती जतां ॥ दृष्ट्वा कस्य मनः स्वेदं चतुरस्मन गलति ॥
१०॥ शरीरकायतां वृणी हलानि कोमलानि क ॥ दृष्ट्वा तिन सणा र्थाय मूर्धोपि
धरणी तले ॥११॥ वीक्षत्वां करसंलग्नां नारदस्य समीपतः ॥ विवाहे वर्तमाने
तुकस्य चेतो न दृश्यति ॥१२॥ कुमुखेन समं वात्र निरुचिजनय स हः आम
रणं तु कथं कालः सयितव्यस्तथा मुने ॥१३॥ नारद उवाच ॥ इति मातुर्वचः
श्रुत्वा दमयंती नृणां तुरं ॥ मातरं प्राह तत्वं गीमयि सान्नत निश्चय ॥१४॥ किं

ना. घ.

१०९

मुखेन च रूपेण मूर्धस्य च धनेन किं ॥ किं रात्रिर्न विदग्धस्य रसमार्गं विदस्य
च ॥ १५ ॥ हरीण्योऽपि वने धन्या या नादमोहिता नृशं ॥ गतु प्राणा न्नयच्छति
धिगमूषामि मवाचु वि ॥ १६ ॥ नारदी वे त्रिधा विद्या मातः सत्त्व स्वरात्मका ॥
तृतीयः कोपि नो वेद विवा दमपु मा न्किलः ॥ १७ ॥ मूर्धेण सह संवा सो मरणं
तद्व ए स ए ॥ रूपवान् धनवान् स्याज्जा गुण ही नो नरः सदा ॥ १८ ॥ धिमेत्री
मूर्धन्तूपा ले वृथा गवसि मन्विते ॥ गुणै र्निस्तु के श्रेष्ठा वचना सुख हायिनी
१९ ॥ स्वरज्ञो ग्रामविका संमूर्धना तान नो दत्ता क ॥ दुर्जनः पुरुषश्चाष्ट रस
ज्ञो दुर्बलोऽपि वै ॥ २० ॥ यथा नयति कैलाशं न गंगान सरस्वती ॥ स्वरगानं तु
यो वेद स वेद मानवो पिसन् ॥ २१ ॥ सप्त ते दं नयो वेद स पशुः सुरगडपि ॥ मू

र्धना तान मा गंतु श्रत्वा मो दं नया ति य ॥ २२ ॥ स पशुः सर्वथा ज्ञो हरिणाः
पशवस्तु किं ॥ वरं विषधरः स र्यः श्रत्वा दं स नो हरं ॥ २३ ॥ अश्रोत्रोऽपि मुदं या
ति धिक् सकृण्णश्च मानवाः ॥ बाजोऽपि सुस्वरं गेयं छदा मुदति मानसः ॥ २४ ॥
जायते किंतु ते वृक्षान् जानंति धिगस्तु तान् ॥ पितामे किं न जानाति नारदस्य
गुणान् वक्रन् ॥ २५ ॥ द्वितीयः सामगो नास्ति त्रिषु लोकेषु तत्समः ॥ तस्मादसौ
मयानृतं दृतः पूर्वसमागमात् ॥ २६ ॥ पश्चात्तु रापवशां जातो वानरास्यो गु
णाकरः ॥ किं न रात्रिधाः कस्य न वंति तुरगान नः ॥ गतविद्या समायुक्ताः किं
मुखेन वरेण ह ॥ पतरं ब्रूहि मे मात व्रतो यं मुनि सत्तमः ॥ २७ ॥ वांछितं देहि रा
जेंद्र न वशमिदं यामिह ॥ २८ ॥ नारद उ ॥ ॥ इति पुत्रावचः श्रत्वा रात्री रा

भा.घ.

११०

तो न्यवेदयत् ॥ आग्राहं सुंदरीं तां तां मुताया नारदमनौ ॥ मुनिना सा च सर्वज्ञवृ
त्तौ सोमनसानया ॥ ११ ॥ नारद उवाच ॥ शतिसंनोदितो राक्षसा संजयः पृथिवीपतिः
चकार विधिवत्सर्वविधिवैवाहिकं ततः ॥ १२ ॥ एवं दारग्रहं तत्वा तुरगास्यः परंत
पः ॥ स्थितस्तत्रैव मनसा दत्तमानेन ॥ न्वहं ॥ १३ ॥ यथा गच्छे राजसुता मेवार्थं
मम संविधौ ॥ न वेयं दुःखं संतप्तस्तदा हंतुरगाननः ॥ १४ ॥ दमयंतं तु मां वी
र्यप्रफुल्लवदनां बुज ॥ शोकं तुरकवक्त्रा त्वान्न चकार कदा न च ॥ १५ ॥ एवं ग
च्छित्काले तु सहसा पर्वतो मुनिः ॥ क्वचिन्तीयमिने कानि द्रष्टुं मां समुपाग
तः ॥ १६ ॥ मया तिमानीतः प्रेक्षा पूजितश्च यथाविधिः ॥ आसीन् आसने हि
वेवीक्ष्य मां दुःखितो ह्यनूत् ॥ १७ ॥ ततश्च दारं हयास्यं च दीनं चिंता तुरं नृशं ॥

दयावान् मां मुवाचे दंपती मातुलं नृशं ॥ १८ ॥ मया नारदकोपात् त्वं शप्तो मि
मुनि सत्तम ॥ निःकृतं तस्य रापश्य करे म्यद्युनिशमय ॥ १९ ॥ न वत्वं चारु
वदनी मम पुण्येन मातुल ॥ दद्वारा जसुतां चित्ते सषा जाता ममाधना ॥ २० ॥ ना
रद उवाच ॥ मया स्पष्टवर्णं चित्तं तत्तत्तत्वास्या नावितं ॥ अनुग्रहः ततः सद्य
स्तस्य रापस्य तत्तत्तत् ॥ २१ ॥ नागिनो यतवाप्यस्तु गमनं सुरसद्वनि ॥ शाप
स्यानुः ग्रहः कामं ततो यं पर्वताधुना ॥ २२ ॥ नारद उवाच ॥ जातो हं चारुवदनी वच
नात्तव पश्यतः ॥ राजपुत्री सुसंतुष्टा मातरं ग्राहसत्वरं ॥ २३ ॥ मातस्तु सुमुखो जा
तो जामाता ते महाकृतिः ॥ वचनात्पर्वति स्याद्यनुक्तः शापो मुने रद ॥ २४ ॥ तच्छ्रु
त्वा वचनं राज्ञा कथितं तत्तुराजनि ॥ ययौ द्रष्टुं मुनिं तत्र संजयः प्रीतिमानदा ॥

ना. व.

१११

४५॥ धनं समर्पितं राज्ञा संतुष्टेन तदा महत् ॥ मत्पुत्रं भागिनेया यथा रिविहं महा
त्मना ॥ ४६॥ एतन्ने सर्वमाख्यातं दत्तांतं यत्पुरातनं ॥ मायया बलमाहात्म्यं तु
नूतनं यथा मया ॥ ४७॥ संसारिस्मिन् महात्मा गमाया गुणज्ञते नृते ॥ ननु नृ
तु सुखी नास्ति न नृते न न विष्यति ॥ ४८॥ कामक्रोधस्तथा लोभो मत्तरो म
मता तथा ॥ अहंकारो मदः केन जिताः सर्वमहाबलाः ॥ ४९॥ सत्वरजस्तमश्च
वगुणास्त्रयमेकिल ॥ कारणं प्राणिनां देहं संनवे सर्वथा मुने ॥ ५०॥ कस्मि
न्मिममेव्यासवने हं विष्णुना सह ॥ गच्छन् हास्य विनोदेन स्त्रीणां वंगमिः
यात् ॥ ५१॥ राजपत्नी त्वमापन्नो माया बलविमोहितः ॥ पुत्राः प्रसूता बहव ग
हेतस्य नृपस्य ह ॥ ५२॥ व्यास उवाच ॥ संशयो यं महासाधोः कृत्वा ते वचनं कि

ल ॥ कथं नारी त्वमापन्नस्वमुने ज्ञानवान् नृत्वं ॥ ५३॥ कथं च पुरुषो जातातो ब्र
ह्मसर्वमशेषतः ॥ कथं पुत्रास्त्वमाजाताः कस्य राज्ञो गृहे जसा ॥ ५४॥ एतदाख्या
हि चरितं मायाया महद्भुतं मोहितं च यथा सर्वमिदं व्यावरजंगमं ॥ ५५॥
नृप्तिमधिगच्छामि शृणु एव त्वं वक्तव्यमृतं ॥ सर्वं प्रपद्यते त्वं च संशयनाशनं ॥
५६॥ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ २७ ॥ नारद उ
वाच ॥ निशामय मुनिश्रेष्ठ गदतो मम सत्कथं ॥ माया बलं सुदृढं यं मुनिनियोगवि
त्रमैः ॥ १॥ मायया मोहितं सर्वजगत्स्थावरजंगमं ॥ ब्रह्मादिस्तं वपयति मज
या उर्विनावया ॥ २॥ केदाचिन्नत्यलोकाद्वैश्वदेवमनोदरे गतो हं दर्श
नाकां ह्रीदरे रक्षुत कर्मणा ॥ ३॥ वादयन्महतीं वाणीं स्वरतानविनूषितां ॥ गा

विंशति

भा.घ.

११२

यत्रंगायमानासुसमस्वसरात्वितां॥४॥ दृष्टोमयादेवदेवश्चक्रपाणिगिहधरः॥
कोस्तुनोज्ञासितोरस्कोमेघव्यामश्चतुर्भुजः॥५॥ पीतांबरपरीधानोमुकुटां
गदविराजितः॥ लक्ष्म्यासहविलासिन्याकीडमानोमुद्रासुतः॥६॥ वीक्ष्यमां क
मलादेवीगतांतदनिमंतिकात्॥ सर्वलक्षणसंपन्नाचारुनृषणनृषिता॥
७॥ नारीणां प्रवराकांतारूपयौवनगर्विता॥ मया दृष्टो देवदेवोवनमालीन
गत्त्रनुः॥८॥ नवदेवदेवेशपद्मनाजामराहितः॥ कथं रमागदद्वामामाग
हंतमंतिकात्॥९॥ नाहं विदो नवाधूतोत्तापसो हं न गमुरो॥ नितेंद्रियजित
क्रोधोजितमायोजनाहनि॥१०॥ नारद उ॥ ॥ निशम्य वचनं किंचिद्वच्युक्तं ज
नाहनिः॥ उवाच मां स्मितं कृत्वा वीणा वन्मधुरं गिरं॥११॥ विस्तुरु॥ ॥ नारदे

वंविधानीतिनस्यातव्यंकदाचन॥ पतिं विना न्यसान्निध्ये कस्यचिद्योषया क
चित्॥१२॥ मायासुदुर्जया विद्वन्योगिर्जितमारुतैः॥ तासां विद्मि निराहोस्ते
पतेश्च नितेंद्रियैः॥१३॥ मायेषामुनिशा इत्येतव्योक्तं वचो धुना॥ नितेमा
योस्मिगीतज्ञते वं वाच्यंकदाचन॥१४॥ नाहं शिवो नवाब्रह्मा जेतुं तां प्रजवो
प्यजां मुनयः सनकाद्याश्च कस्त्वं केत्येक्षमोजये॥१५॥ देवदेहं न देहं वाति
यं देहं मयापि वा॥ विनो रयदिशरीरं यः सकथं तां जयेदजा॥१६॥ त्रिपुत
स्ताकथं मायां जेतुं शक्रः पुमान्न वेत्॥ वेदविद्योगविद्यापि सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः
१७॥ कालस्तु बज्रवान्कांसरूपहीनः सरूपरत्नः॥ तव शो वर्तते देहि विद्वन्मू
र्खेयमध्यमः॥१८॥ कालः करोति धर्मज्ञः कदाचिद्विकल्पं पुनः॥ स्वनावात्क

ना.प.

११३

मर्तोवापिडुत्तेयितस्यचेष्टितं॥१९॥नारद॥ ॥इत्युक्ताविरमतेविष्णुवहंविमय
मानसः॥तमक्रवंजगन्मायंवासुदेवंसनातनं॥२०॥रमायतेकथंरूपामा
यासाकीदृशीपुनः॥कियद्वलाधसंस्थाताकस्याधारावदत्तमे॥२१॥दृष्टुका
मोमितानाशंदश्याशुमहीधरः॥ज्ञातुमिच्छामितां सम्यक्प्रसादंकरुमायते
२२॥विष्णुरु॥ ॥त्रिगुणासारिखाधारासर्वाद्याःसर्वसंस्थिताः॥अजेयात्रने
करूपाचसर्वव्याप्यस्थिताजगत्॥२३॥दिदृक्षायदितेचितेनारदारोइनंऊ
रु॥गरुडेमममैतोद्यगलुवोन्मत्रसांप्रतं॥२४॥दशयिष्यामितेमायांडुर्जया
मजितात्मनिः॥दृष्टतां ब्रह्मपुत्रस्त्वंमाश्चादेमनः॥२५॥इत्युक्तादेवदेवा
मांसस्मारविनतासुतं॥स्मृतमात्रलुगरुडोतदागाहरिसंनिधौ॥२६॥आग

तंगरुडंवीसञ्चारुरोहजनाहृति॥समारोप्यचमां दृष्टेगमनायकतादरे॥२७॥च
लितोविनतापुत्रीवैकुण्ठादायुवेगवान्॥प्रेरितोयत्रन्नस्तेनगंतकामेनकान
नं॥२८॥पश्यन्वनानिदिव्यानिसरांसिसरितस्तथा॥पुर्यामाकरादीश्चज
गत्तुब्रजगोक्तान्॥२९॥मुनीनामाश्चमानूरम्मान्वाप्यश्चसुमहरा॥प
त्वलानिविशालानिरुहाःपकंजनूषिता॥३०॥मगाणांचवराहाणांहंहा
न्यपन्ननेकराः॥गतौवयंकन्यकुल्वसमीपेगरुडासतौ॥३१॥तत्ररम्यस
रोदिव्यंदृष्टपंकजमंडितं॥हंसकारंउवाकीर्णंचक्रवाकोपशोभितं॥३२॥ना
नावर्णःत्रफुल्लैश्चपंकजैरुपरंजितं॥श्रुचिमिश्रजलंनृगंयूथनावविराजि
तं॥३३॥मामाजगवान्वीसतडागं परमाकृतं॥स्यईतंसागरंतीरंमिष्टवा

जा. घ.

११४

रिविशेषतः॥३४॥ ॥श्रीनगवानु॥ ॥पश्यनारदगंतीरंसरःसारसनादितं॥स
र्वत्रपंकजैःछन्नंस्वच्छनीरप्रपूरितं॥३५॥अत्रस्नात्वागमिष्यावःकनकज्वेषु
रोत्तमे॥इत्युक्त्वागरुडादाशुमामुत्ताययितातरता॥३६॥विहस्यनगवांस्तत्रज
ग्राहममतर्जनी॥स्तुवन्मरेवरंनूयस्तीरेमामनयत्त्रजुः॥३७॥विराम्यतरना
गेतुस्निग्धछायेमनोहरे॥मामुवाचमुनेस्तानंऊरुत्वविमजले॥३८॥पश्चाद
हंकरिष्यामितडागेस्मिन्सुपावने॥मामुवाचमुनेस्तानंधुनामिवचेतांसि
जेलानिर्मलानिच॥३९॥सुरनीणिपरागैस्तुपंकजानांविरोषतः॥इत्युक्त्वा
हंनगवतीमुक्तावीणाभृगाजिनं॥४०॥स्तानायत्ततधीस्तीरगतःप्रेमसमन्वि
तः॥पादौप्रक्षाल्यहस्तौचशिखांबद्धाकृत्वाग्रहं॥४१॥विहायपौरुषंप्राप्तःस्त्रीव

मनुजमं॥हरिहृत्वावीणांमेतथानृत्ताजिनंशुभं॥४२॥आरुह्यगगनंतू
णंजिगामस्वर्गहंरणात्॥ततोदंस्त्रीत्वमापन्नोचारुनृषणनूपितं॥४३॥तत्र
णान्ममसंजातापूर्वदेहस्यविस्मृति॥विस्मृतोसौजगन्नाथोमहतीविस्मृता
पुनः॥४४॥संप्राप्यमोहनीरूपतडागान्निर्गतीवहिः॥अपश्यन्नलिनीजुष्टंम
रस्तदिमलोदकं॥४५॥किमेतदितिमनसाकरवंविस्मयंमुहुः॥एवंचितयमा
नस्यनारीरूपधरस्यमे॥४६॥सहसाह्वयंप्राप्तस्तत्रतालध्वजोनृत्यः॥गजाश्चर
यदंदेश्वृतोरथसंस्थितः॥४७॥युवान्नृषणसवीतोदेहवानिवमन्मथःवी
क्ष्यमान्नृपतिस्तत्रदिव्यनृषणनूपितां॥४८॥राकाचंइत्युर्वीयोषांविस्मयंप
रमंगतः॥पत्रछकासिकल्याणिकस्यपुत्रीसुरस्यवा॥४९॥मानुषस्यचवा

ना.घ. कातेगंधर्वस्योरगस्य च॥ एकाकिनी कथं बाले रूपयौवन नूषिता॥ ५०॥ विवा
 १५५ हिताय वा कन्या सत्यं वद सुलोचने॥ किं परयसि मुकेशो ते तडो गोस्मिन्सुमध्य
 मे॥ चिकीर्षितपिका लोप ब्रूहि मन्मथ मोहिनी॥ सुंस्व नो गान्तरालादिमया
 सहस्रशोदरी॥ ५१॥ वांछितात्मनसा नूनं ज्ञत्वा मां पतिमुन्नमं॥ ५२॥ ॥ इति
 श्रीनागवत महापुराण षष्ठस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः॥ ॥ नारद उवाच॥ ॥ इत्युक्तोऽहं
 तदा ते नराज्ञा तालध्वजेन च॥ विमृष्य मनसा तथैतमुवाच विशांपति॥ १॥ राज
 नाहं विज्ञाना पुत्री कस्येति निश्चयं॥ पितरो कच मे केन स्यापिता त्रसरो वरे॥
 २॥ किं करोमि क गच्छामि कथं मे सुहृते न वेत्॥ निराधारा स्मिरा जेहं चिंतयामि
 चिकीर्षितं॥ ३॥ देवमेव परं ज्ञानात्स त्रयैरुषं मम॥ धर्मज्ञो मिमही पालयथ

छामितथा॥ ४॥ त्वार्थीनाम्पहं नृप न मे कोऽप्यस्ति पालकः॥ न पिता न च मा
 नावानस्थानं न च बांधवा॥ ५॥ इत्युक्तो सौमथाराजा बभूव मदनोत्तरं॥
 मां निरीक्ष्य विशालाक्षी सेवकानि त्फवाच ह॥ ६॥ आनय ध्वं नरयानं चतु
 र्बाह्यं मनोहरं॥ आरोहणार्थमस्यास्तुको रोषां वरवेष्टितं॥ ७॥ मृदास्तरणसं
 युक्तं मुक्ताजालकिनूषितं॥ चतुरस्रं विशालं च सुवर्णरचितं शुभं॥ ८॥ तस्य
 तद्वचनं श्रुत्वा नृत्याः सत्वरं गामिनः॥ आनित्युः शिविकां दिव्यां मर्दये वस्तु
 चेष्टितं॥ आरुढाहं न वा तस्मात्तस्य प्रियचिकीर्षया॥ मुदितो सौगहे नीत्वामा
 तदा पृथिवीपतिः॥ १०॥ तस्याहं वध्वना जाता प्राणिनोऽपि गरि यसी॥ सौ नम्य
 सुंदरीत्वेवं नाम तत्र चामकृतं॥ ११॥ विवाहविधिना राजाश्रुते लभे शुभे हिने

ना.प. उपयेमेचमंतत्रकृतनुकसंनिधौततः॥१२॥रममाणोमयासादसुखमाप
 ११६ महीपतिः॥नानानोगविलासैश्चकामशास्त्रादितैर्नृशं १३ राजकार्याणि
 संत्यज्यकीमकोदिवानिशं॥नासोविवेशगहंतकामकलारतः॥१४॥उद्याने
 पुचरम्येषुगृहेषुच॥हर्म्येषुगृहैरेषुदीर्घिकासुवरासुच॥१५॥वारुणी
 महमत्तोसौविरहकाननेश्रुते॥विस्मत्यसर्वकार्याणिमदधीनोबन्धवह॥
 १६॥व्यासाहंतेनसंसक्ताकीडारसवशीक्षतः॥नस्मरामिपूर्वदेहंयुनावंसु
 निजन्मच॥१७॥मयायंपातियोधाहंराजपत्नीप्रियासति॥पठराज्ञीविना
 सत्तासफलंजीवितंमम॥१८॥इतिचिंतयतीतस्मिन्नेवमवशादिवानिशं॥
 १९॥विस्मृतंवेदविज्ञानंब्रह्म

ज्ञानं चराश्रुतं॥धर्मशास्त्रं परिज्ञानंतदासक्तमनोनवं॥२०॥एवंविद्वर
 तस्तत्रवर्षाणिद्वादशैवतु॥गतानिद्वत्कामंकीडासक्तस्यमेमुते॥२१॥जा
 तागर्भवतीचाहंनवेष्टीतमनानृशं॥संपूर्णेदृशमेमासिपुत्रो जातस्ततोम
 या॥२२॥श्रुतेक्रियइतक्षत्रेक्षताराबजान्विते॥बन्धवन्पतेर्ग्रहेपुत्रज
 न्ममहोअव॥२३॥राज्ञः परमसंतुष्टोबन्धवसुतजन्मतः॥सूतकातेसुतंवी
 ह्यराजामुदमवामहं॥२४॥अहंनूमिपतश्चासंप्रियाभार्यापिरंततपः॥ततो
 वर्षद्वयांतेवैपुनर्गतेमिधुता॥२५॥द्वितीयस्तसुतोजातःसर्वलक्षणसंयुतः
 सुधन्वेतिसुतस्याथनामचक्रेनृपस्तदा॥२६॥वीरर्मेतिमेष्टस्यत्रासृणोः प्रेरि
 तस्तदा॥एवंद्वादशपुत्राश्चप्रसूतान्नृपसंमताः॥२७॥मोहितोहंतदोतेषांप्री

ना. घ. १२५
 त्यापालनलालनेः॥ पुनरष्टसुताः कालेकालेजाताः स्वरूपिणः॥ २८॥ गार्ह
 स्थंततः संपूर्णसंपन्नसुखसाधनं॥ तेषां हारक्रियाः कालेक्षताराज्ञायथोचि
 ता॥ २९॥ स्तुषान्निश्चतथापुत्रैः परिवारे महानन्त॥ ततः पौत्रास्तुसंन
 तातेपिक्रीडारसाविताः॥ ३०॥ आसत्मानारसोपेतामोहद्विकराः परं॥
 कदाचिसुखमैश्वर्यंकदाचिदः स्वमद्भुतं॥ ३१॥ पुत्रेषु रोगजेनितंदेहसंता
 पकारकं॥ परस्परंकदाचित्तुविरोधोत्पदकारणः॥ ३२॥ पुत्राणां वावधूनां
 वातेन संतापसंनवः॥ सुखदः स्वात्मकेधोरेमिथ्यारकरेच्छां॥ ३३॥ संके
 व्यजनि तैस्तुद्वैमयोहमुनिसत्तमा॥ विस्मृतं पूर्वविज्ञानं शास्त्रज्ञानं तथागतं
 ३४॥ योषानावेविलीनो हं ग्रहकार्येषु सर्वथा॥ अहंकारस्तु संजातो नृशमो

इविवर्धकः॥ एतेमेवलितः पुत्राः स्तुषासत्कुलसंनवाः॥ एतेपौत्रास्तुसंन
 दाक्रीडंतिममवेश्मसुः॥ ३६॥ धन्याहं खलु नारीणां संसारेस्मिन्नहो नृशंभा
 रदोहं नगवतावंचितामाययातदा॥ ३७॥ न कदाचित्मयाप्येवंतचित्तमन
 साकिल॥ राजपत्नीशुभाचारावक्रपुत्रापतिव्रता॥ ३८॥ धन्याहं किल सं
 सारेक्षेत्रेवंमोहितोत्पदं॥ अथकश्चिन्नृपः कामंदूरदेशाधिपोमहोन्॥ ३९॥
 अरातितावमापन्नः पतिना सहमेतदा॥ तत्वासेन्यसमायोगोरथैश्वरा
 रुणैर्युतं॥ ४०॥ आजगामकन्यकृज्वेपुरेयुद्धमचित्तयन्॥ वेष्टितं नगरं
 तेनराज्ञासैन्ययुतेनच॥ ४१॥ ममपुत्राश्चपौत्राश्चनिर्गतानगरात्तदा॥
 संग्रामस्तुमनस्तत्रतस्तेनपुत्रकै॥ ४२॥ हतारणोसुताः सर्वैरिणाका

ना. घ

११६

जयोगतः॥ राजान्नस्तु संश्रामागतः स्वर्गं पुनः॥ ४३॥ श्रुतं मया मृताः पुत्राः
संश्रामे नृरादारुणे महत्वा मे सुता न्यौ चान् गतो राजा वलान्वितः॥ ४४॥ कंद
माद्य हंत तत्र गता समर मंडवे॥ दृष्ट्वा ता तपिता न्युत्रा पौत्राश्च डख पीडिता॥ ४५॥
विलपा म्यहमा युष्मन् शोकसागर संज्ञवे हा पुत्राः द्युगता मे द्यहा हतास्मि
पुरात्मना॥ ४६॥ देवेनातिवलिष्टेन उवरिणा तितापिता॥ एतस्मिन् तरे त
त्र न गवान् मधुसूदनः॥ ४७॥ तत्त्वरूपं हि जस्य हृदः परम तेजवान्॥ सुवासा
वेदविका मम समीपं समागतः॥ ४८॥ मामुवाचा तिहीना सः कंदमानार
णा जिरे॥ ब्राह्मण उ॥ किं विषादतीत त्वं गी न्न मोयं प्रकटीयता॥ मोदेन को
किला नापेपेति पुत्रा गृह्णत के॥ कात्वं कस्याः सुताः केशी चिंतयात्मग

तिंपरां॥ ५०॥ उत्तिष्ठोद नंत्यक्ता सस्था नव सुलोचने॥ स्नानं व्रज न हातं च
पुत्राणां करुका मिनी॥ ५१॥ परलोक गतानां च मया दारुणा यवे॥ कर्त्त
व्यं सर्वथा तीर्थे स्नातु गृहे कचित्॥ ५२॥ मृतानां किल बंधूनां धर्मशास्त्रस्य
निराधिः॥ ५३॥ श्रीनारद उ॥ ॥ इत्युक्ता तेन विप्रेण वृद्धेनातिप्रबोधिता॥ उ
त्थिता हं नृपेणाथ युक्ता बंधु निगृहता॥ ५४॥ अयतो द्विज रूपेण न गवाज्जुत
नावनः॥ चलित्वा हं गृहा नृणां तीर्थं परम पावनं॥ ५५॥ हरिं मंत्रि पया तत्र पुंती
र्थं सरसि प्रचुः॥ नीत्वा हं न गवान् विष्णु द्विज रूपी जनाई न॥ ५६॥ स्नानं करु
तडो मे स्मिन् पावनं गजगामिनी॥ तज शोकं पिकानां प पुत्राणां च निरर्थकं
५७॥ कोटि शक्ते मृताः पुत्रा जन्म जन्म समुद्भवाः॥ पितरः पतयन्ते वनास

भा.घ.

११९

यस्तथा॥५८॥ केषांडः खंत्वया कार्यं न मे स्मिन्ननसोऽद्भवेत्॥ कितथे सन्नसद्वशे
तापदेहे हिनाग्निना॥५९॥ ॥ श्रीनारद उ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा तीर्थे पुरुष
संज्ञिके॥ प्रविष्टा स्नातुकामो हं त्रेरितस्तत्र विष्णुना॥६०॥ मम नो देवततीर्थे
पुमान्जातस्तथापि॥ हरिर्वीणांकरेत्तत्वास्थितस्तरेस्वदेहवान्॥६१॥ उन्म
ज्जन्मयातीरेदृष्टः कमलजोचनः॥ प्रत्यतिज्ञां तदा जाता मम चित्ते द्विजोचन
हृ॥ चिंतितं च मया तत्र नारदो हं मिहागतः॥ हरिणा सह स्त्री ना वं प्राप्ता मा
या विमोहितः॥६३॥ इति चिंता परश्चाहं यदा जातस्तदा हरिः॥ मामाह नार
दा गच्छ किं करोषि जले स्थिताः॥६४॥ विस्मितो हं तदा स्मृत्वा स्त्री ना वं दारुणा
मृशं॥ पुनः पुरुषना वं च संपन्नं केन हेतुना॥६५॥ ॥ इति श्रीनागवते मं

हापुराणेषु स्कंधे नारदस्त्री नावगतो नाम एको न त्रिंशोऽध्यायः॥३१॥ ना
रद उ॥ मां दृष्ट्वा नारदं विभ्रं विस्मितो सोमहीयतिः॥ घगतां मम नायसिं ऊ
तो यं मुनि सत्तम॥१॥ विजलापनृपस्तत्र होषियेति सुकुरुः॥ घगतामां
परित्यज्य विजयंति विद्योगिनां॥२॥ विनातां विपुलश्रीणि वृथा मे जीवि
गहं॥ राज्ञं कमलपत्राक्षि किं करोमि शुचिस्मिते॥३॥ न प्राणा मे वह्निं
ति विरहेण तवाधुना गतो वै श्रीति धर्मस्तु त्वामृते प्राणधारणात्॥४॥
विजायामि विशालाक्षि देहि प्रत्नुरं प्रिये घगतासामयं श्रीति यन्नि
प्रमथ संगमे॥५॥ विमया किं जले मुक्तरिता मल्ल कलपै॥ गृहीतावरु
णेनाशु मम दुःखं गतः॥६॥ धन्या सिचारु सवंगि या तं पुत्रै समा

गता॥ अरुत्रिमस्तु पुत्रे पुत्रे हस्ते मितनाषिणी॥ ७॥ नयुकप्रधुनायत्नां विहायत्रि
 दिवंगता॥ ६॥ धन्यासि विलपंतं पतिं हीनं पुत्रस्तेन यंत्रिता॥ ८॥ उन्नयं मे गतं को
 १५ ते पुत्रास्त्वं प्राणवधना॥ तथापि मरणं नास्ति दुःखितस्य मृताप्रियो॥ ९॥ किं क
 रोमिदं गच्छामि नास्ति रामा महीतले॥ रामा विरहं जंडः खं जानाति रघुनंदनः
 १०॥ विधिना निहुरेणात्र विपरीतं ज्ञतं भुवि॥ दंपत्यो मरणं शिन्नं सर्वथा म
 म चित्तयोः॥ ११॥ उपकारस्तु नारीणां मुनिनिविहितः किलः॥ यत्कंधर्मशा
 स्त्रिषु ज्वलनं पतिसह॥ १२॥ एवं विलपमानं तं राजानं न गवान्दृशि॥ निवार
 यामास तदा वचनेन युक्तिमिति जितैः॥ श्रीनगवान् ३॥ ॥ किं विषीदसि राजे इक
 ताते प्रियांगना॥ न श्रुतं किं त्वया शास्त्रं न ततो विवधाश्रयः॥ १४॥ कामाकस्तं क

राम०

१५

संयोगो विधोगः कीदृशस्तव॥ प्रवाहरूपे संसारे नृणामांतरतमिव॥ १५॥ गृहे गच्छन् प
 श्येष्टव्याते रुदितकिं॥ संयोगश्च विधोगश्च देवाधीनः सदानृणां॥ १६॥ श्रीनयास
 इतेराजसंयोगस्त्विह संवृतः॥ नुक्ता त्वया विशालाक्षी सुदरीतनुमध्यमा॥ १७॥
 न दृष्टौ पितरावस्यास्तया प्राप्ता सरोवरे॥ काकताली प्रसंगे न यद्भूतं तत्र थाग
 तं॥ १८॥ मांशो कंकुराजं इका लोहिडरति क्रमः॥ कालयोगं समासाद्य नुस्त्र
 नो गान् गृहे यथा॥ १९॥ यथा गता सा तु तथैव वरवर्णिनी यथा पूर्यं तथा तत्र
 गच्छ कार्यं कुरु प्रजे॥ २०॥ रुदितेन तवाद्यैव नागमिष्यति कामिनी॥ दृष्ट्वा रोचसि
 दृष्ट्वा पयो गयुक्तेन वाधुना॥ २१॥ जोगः कालवशादेति तथैव प्रतियाति च॥ ना
 त्र शोकस्तु कर्तव्यो निःफले न ववर्त्तमानि॥ २२॥ नैकत्र सुखं संयोगो दुःखयो

भा.ष.

११९

गोदुःखयोगस्तु नैकसः॥ घटिकायंत्रवत्कामं न मणसुखः स्वयोः॥ १३॥ मनः
त्वास्थिरं नृपकुरु राजसंयथा सुखं॥ अथ मय्यदायाद न न मे वयसां प्रतं॥ १४॥ दुर्ल
भो मानुषो देहो प्राणी नां जगन्गुरः॥ तस्मिन्प्राप्ते प्रकर्तव्यं सर्वथैवात्मसाधनं
१५॥ जिहो पस्थसंराज नृपश्च योगिषु वर्तते॥ ज्ञानं मानुषदेहादेना न्यचं शुक्रयो
निषु॥ १६॥ तस्मात्तु गृहं त्यक्त्वा शोकं कांता स सुखं॥ माये यं खलु देवस्य य
यासं मोहितं॥ १७॥ ॥ नारद उ॥ ॥ इत्युक्त्वा हरिणाराजा प्रणम्य कमलापतिं॥
सत्वास्त्रानविधिं सम्यक् जगाम निजमंदिरं॥ १८॥ इत्याराख्यौ त्राय प्राप्य निर्वेद
मद्भुतं॥ वतं जगाम नृपालसत्त्वज्ञानमवाप च॥ १९॥ गते राजत्वं वीर्यं न गदंतं
मधो जगं॥ नमस्कृतं जगन्नाथ हसंतं मां पुनः पुनः॥ २०॥ वंचितो देव्या देवज्ञानं

माया बलंतव॥ स्मरामि चरितं सर्वस्वी देहेय कृतं मया॥ २१॥ ब्रह्मि मे देव देवेश प्रविष्टो
हं स रे वरे॥ विगतो पूर्व विज्ञानं स्नाता देव कथं हरे॥ २२॥ योषि देहं समासाद्य मो
हितो हं न गजुरो॥ पतिं प्राप्य नृपश्च पुलोमी वा स वं यथा॥ २३॥ मनस्तु देव तच्चित्रं
हः सेवपुरातनः॥ लिंगं तं देव देवेश स्मृते नाशे कथं हरे॥ २४॥ विस्मयो यं महान्मेव
ज्ञाननारां प्रतिप्रनो॥ कथयाद्य रमा कांतकारणं परमं च यत्॥ २५॥ नारी दे
हं मया प्राप्य नृका नो गाल्य मे कदाः॥ सुरापा नं ततं नित्यं विधिहीनं च नो ज
ने॥ २६॥ मया देव न ज्ञातं नारदो ह मिति स्फुटं॥ जानाम्यद्य यथा सर्वं विवेकं
न तथा तदा॥ २७॥ ॥ विष्णुरुवाच॥ ॥ पश्य नारद माया वी विलासो यं महा
मते॥ देहो तरे तथा प्राप्ति संदेहः कीदृशः पुनः॥ २८॥ सुप्तो नरो न जानाति न

१२०

ना. ष.

१२०

शृणोति यथा मृतः॥ पुनः प्रबुद्धो जानाति सर्वज्ञानमशेषतः॥ ३९॥ निद्रया
चालिते चित्रं नवं तिस्रसं नवाः॥ नानाविधामनो जेदा मंदजा व्यात्यनेकशः
॥ ४०॥ गजो मां हनुमा याति नरा कास्मि पलायते॥ किं करोमि नये स्थानं
यत्र गच्छामि सत्वरः॥ ४१॥ मृतं पिता महं स्वप्ने पश्यति स्वगृहामृतं॥ संयो
गस्तेन वाक्चिजो जतं सह मृत्यते॥ ४२॥ प्रबुद्धस्वप्नुजानाति न्नमो यमिति
निश्चयं॥ स्तथा तथैव विज्ञेयो माया दुर्गमः किल॥ ४३॥ नाहं नारद जाना
मियारं परम दुर्घटं॥ गुणानां किल मायायाः नैवरां नु न मे पिता॥ ४४॥ को मो
क्षातुं समर्थो नूतानवो मंदधी पुनः॥ माया गुण परिज्ञातं न कस्यापि न वेदिह
४५॥ गुणत्रयज्ञतं सर्वजगत्स्थावरजंगमं॥ विना गुणे न संसारे व्रतते किंचि

दृश्यदः॥ ४६॥ अहं सत्त्वप्रधानोऽस्मि रजस्तमसमन्वितः॥ न कदाचिच्चिनिद्र
नो नवामि नुवनेश्वरः॥ ४७॥ तथा ब्रह्मा पिता ते त्रैलोक्यः प्रकीर्तितः॥ त
मः सत्त्वसमायुक्तो न तान्मा मुजितः किल॥ ४८॥ शिवस्तथास्तमो मुखो र
जः सत्त्वसमावृतः॥ गुणत्रयविहीनस्तु नात्र कोपि मया श्रुतः॥ ४९॥ त
स्यात्मो हे न कर्तव्यः संसारे स्मितुनीश्वरः॥ माया विर्मिते सारे परम दुर्घटो
धर्॥ ५०॥ दृष्ट्वा माया त्वया दैवमुक्तानो गत्यनेकशः॥ किं पृच्छसि महानागत
स्याश्वरितमदुतं॥ ५१॥ ॥ इति श्री नागवते महापुराणे षष्ठस्कंधे त्रिंशोऽध्या
यः॥ आसुत॥ ॥ निशामय महाबुद्धीवीमि विशाखाक्षरं माहात्म्यं खलु मा
यायानारदा तु यथाश्रुतं॥ १॥ नमो पुनर्मुनिः पृष्ट्वा नारदः सर्ववित्तमः॥

भा. घ.

१२१

श्रुत्वा कथां मुनेस्तस्य नारिहंसमुद्भवां ॥ २॥ ब्रह्मि नारदपश्चात्किं कथितं हरि
णा तदा ॥ अगतश्चक्रगन्नाथो नवतासह माधवः ॥ ३॥ नारद उ ॥ इत्युक्त्वा नग
वान्तस्मिन्नडागेति मनोहरे ॥ आरुह्य गरुडं गंतुं वैकुण्ठं च मनोदधे ॥ ४॥ मा
मुवाच रमाकांतयथेष्टं गच्छ नारद ॥ एहि वासुदेव लोकं त्वं यथा रुचिस्तथा क
रु ॥ ५॥ ब्रह्मलोकं गतश्चाहं मा प्रहृष्टमधुसूदनं ॥ नगवानपि देवेशस्तत्तुणा
रुडासनः ॥ ६॥ वैकुण्ठं वसुगमन्त्र्यं ममादिश्य यथा सुखं ॥ ततो हं पितृसहनं
गतो याते जनादने ॥ ७॥ चिंतयन् सकलं दुःखं मुखं च परमदुतं ॥ गत्वा प्रणम्य
पितरं स्थितो यावत्पुनः पितुः ॥ ८॥ तावत्पश्ये मुने पित्रा वीक्ष्य चिन्तातुरं तु मां ॥ ब्र
ह्मा उ ॥ अगतोसि महानाग कस्माच्चिन्तातुरः सुतः ॥ स्वस्थो नैवाद्य पर्यामि न

नक्तन्मनिसन्नमः ॥ १०॥ केनापि चिन्तितो सित्वं दृष्टं वा किंचिदद्भुतं ॥ विषयां गत
विज्ञानं पर्यामित्वा कथं सुतः ॥ ११॥ श्रीनारद उ ॥ इतिष्टस्तदा पित्रा दृष्टं सु
मुपवेश्य च ॥ तमक्रवं स्वहृत्तांतं मायाबल समुद्भवं ॥ १२॥ प्रबोधितोति नैव मृ
डवा क्वा मृतेन च ॥ पुनः संशे वरे स्नात्वा जातो हं नारदः पितः ॥ १३॥ किमेतत्का
रणं ब्रह्मन्यक्तो हं गमंतदा ॥ विस्मृतं पूर्वविज्ञानं तन्मयस्तरसात्ततः ॥ १४॥
एतन्मायाबलं ब्रह्म न ज्ञाने हं दुःखं ॥ ज्ञानहाकरं तात मूलं मोहस्य विकृतं ॥
१५॥ अनुभूतं मया सम्यक्ज्ञातं सर्वं शुभाशुभं ॥ कथं जयो पितस्तत्वं तमुपायं
ब्रह्म मे ॥ १६॥ नारद उ ॥ इतिष्टस्तदा पित्रा दृष्टं सुमुपवेश्य च ॥ तमक्र
वं स्वहृत्तांतं मायाबल समुद्भवं ॥ विज्ञतोसौ मया धाता प्रीतिपूर्वमितः परं ॥

ना. घ.

१२२

मामुवाचस्मितंललापितोमेवासुवीसुतः॥१७॥ ब्रह्मा उ॥ दुर्जयेषामुरे. स
वैमुनिनिश्चमहात्मनिः॥ तामसेजानयुक्तैश्चयोगिनिःपवनाशनेः॥१८॥
नाहंतां सर्वथा ज्ञातुं शक्नोमायां महाबलां॥ विष्णुज्ञातुं न शक्नोतथा शं चुरु
मापति॥१९॥ दुर्ज्ञेयां माहा मायां महि स्थित्यंतकारिणी॥ कालकर्मस्वितावाधे
निमित्तकारणैर्वृता॥२०॥ शोकं मा ऊरु मेधावीतत्र माया बले किज॥ नैव
विस्मयः कार्यो व्यं सर्वविमोहिता॥ नारद उ॥ पित्रे स्तुतस्तदा व्यासतमाष्ट
छागतस्मयः आगतोऽस्य त्रयं न्येतीथानि च वरानि च॥२१॥ तस्मान्न
मपि संत्यज्य मोहं कौरवनाशनं॥ कालः क्षेपं सुरासीनः स्थानेऽस्मिन्कुरु स
त्रमः॥२४॥ अवश्यमेव नोक्तं मूलं तं कर्म श्रुत्वा श्रुत्वा॥ निश्चयं हृदयेऽनुत्तरे

हरस्वयथासुखं॥२५॥ व्यास उ॥ ॥ इत्युक्तानारदो राजानातो मां प्रतिबोध्य
च॥ अहंतं चिंतयन्वाक्यं यत्कृतं मुनिना तदा॥२६॥ स्थितः सरस्वतीतीरे निर्मलेषा
पनाशने॥ काजातिवाहनाथैतकृतं जगत्तं मया॥२७॥ पुराणमुत्र मंजुषम
र्वमंशयनाशनं॥ नानारव्या न समा युक्तं वेदब्रामाण्यसंश्रितं॥२८॥ संदेहो
न्नतकर्तव्यः सर्वथानृपसत्तमा॥ यथेन्द्रजालिकः कश्चित्पांचाली हारवीकरे॥
२९॥ नत्वा नर्तयैते कामं स्वेच्छया वशावर्तिनीं॥ तथानर्तयते माया जगत्स्थाव
रजंगमं॥३०॥ ब्रह्मास्ति बंधुपर्वतं स देवा सुरमानुषं॥ पंचेन्द्रियसमा युक्तं नवं
तीति विनिश्चयः॥३१॥ गुणास्तु कारणं राजन् सर्वेषां सर्वथा त्रयः॥ कार्यका
रणं संयुक्तं नवं तीति विनिश्चयः॥३२॥ त्रिंशत्त्रिंशत्स्वजावाक्ते गुणमाया

ना.घ.

१३३

समुद्रवाः॥शांतोघोरस्तथामूढस्त्रयस्तेवंविधायतः॥३३॥ तस्मैतःपुमान्निमित्तं
दिहीनःकथंनवेत्॥ननवत्येवसंसारिरहितस्तुभिः॥३४॥तथागुणोमृदिहीनो
मृदिहीनोघटोयथा॥ब्रह्माविष्णुस्तथा रुद्रस्त्रयश्चामीगुणाश्रयः॥३५॥कदा
चित्प्रातियुक्तास्तेतथाप्रीतियुतापुनः॥तथाविषादयुक्तास्तेनवंतिगुणयोग
तः॥३६॥ब्रह्माकदाचित्सत्त्वस्यतत्त्वशांतःसमाधिमान्॥प्रीतियुक्तो नवेत्सर्व
नूतेषुज्ञानसंयुतः॥३७॥पुनःसत्त्वविहीनस्तुरजोगुणसमावृतः॥तदा न
वेधोरूपःसर्वत्राप्रीतिसंयुतः॥३८॥यदातमोगुणाविष्टोवाकृत्येननवेद्वि
धिः॥तथाविषादसंपन्नोमूढो नवतिनात्यथा॥३९॥माधवोपिसदासत्त्वसंश्रि
तःसर्वथा नवेत्॥तदाशांतःप्रीतियुक्तो नवत्ज्ञानसमन्वितः॥४०॥सैवपुनः

रजोधिक्यादप्रीतिसंयुतो नवेत्॥घोरश्चसर्वनूतेषुगुणाधिनोरमापतिः॥
रुद्रोपिसत्त्वसंयुक्तोप्रीतिमान्शांतिना नवेत्॥रजोपिमीलितःसोपिघो
रःप्रीतिविवर्जितः॥४१॥तमोगुणयुतःसोपिमूढोविषादयुन्नवेत्॥एतेय
दिगुणाधीनाःब्रह्माविष्णुहरादयः॥४२॥अनेषांचैवकावात्तसंसारेस्मिन्
नृपोन्नमः॥मायाधीनंजगत्सर्वंसदेवासुरमानुषं॥४३॥तस्माद्वाज्रकर्म
मःसंदेहोन्नकदाचन॥देहीमायापराधीनश्चेष्टतेतद्वशानुगः॥४४॥कदा
चिद्दामनोऽनृत्वायाचतेदानवंबलिं॥बलंलंभत्वामुखेमात्मानारायण इति
स्फुटं॥४५॥कदाचिन्मीनदेहोसौकदाचित्कमगन्नतिः॥कदाचित्काल

भा.ष. रूपश्च नृसिंहश्च तथाप्यसौ ॥४०॥ कल्पे कल्पे सदा विष्णुमायाधीनो महीप
१२४ ते ॥ अवतारान् संस्मृतान् करोतीति मया श्रुतं ॥४१॥ मूर्धोपि सैलुया कामं
ऊसिते गन्तुं संकटो ॥ निदा संचितयेत्कस्मादिह मूत्ररसमुक्तये ॥४२॥ पराधी
नविना कोपि गन्तुं दासं समाश्रयेत् ॥ यथा नृन्यते माया तथा यं पुरुषश्च
रेत् ॥४३॥ इति मखिल कथानां सारं नृत्तं पुराणं निखिलनिगमं तुल्यं
सप्रमाणानुविदिषति परमनावाद्यः ॥ शृणोतीति नृत्तं स नवविधं
नवान्नैशानवान्मातृवोत्र ॥४४॥ ॥ इति श्रीनागवते महापुराणे

षष्ठस्कंधे मायाबलवर्णनं नाम एकस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ इति षष्ठस्कंध
समाप्तः ॥ श्रीगोपीजनवध्वनाय नमः ॥ श्रीनृध्याय नमः ॥

म.स.
१२५

ना० सं०

१

॥ अर्चनमः श्रीवासुदेवाय ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य न संवैव नरोत्तमं ॥ देवीं सरस्वतीं चैव न तो जयमु
दीरयेत् ॥ ॥ सूत उ० ॥ ॥ या ब्रह्मा हरः श्रीपतिः ननु गच्छतां गुरौः ॥ सर्वदा सृष्टं त्याव नकारकास्तु
रपतीन्दवाय शक्तिः क्रमात् ॥ ब्रह्मांडं त्रिविधं नोति पुरुषस्य लोकनाथं शिवासानः पातु सरस्
ती गिरिमुतालक्ष्मीस्त्रिमाः शान्तिदाः ॥ ॥ अत्रैतां तापसादिभ्यां कथां राजा मुह्यन्ति ॥ व्यासं प
प्रच्छधमन्मा परिक्षितः सुतः पुनश्च जन्मे जयत ॥ ॥ स्वामिन्सूयन्वियानां च राज्ञां वंशस्य विस्तरं
॥ तथा सोमान्वयां नानुच्योतु कामोऽस्य सर्वथा ॥ कथयानघ सर्वसंकथां पापप्रतापानी ॥ चरितं नृ
पतिनां तु विस्तरादंशोर्दयो ॥ इति राजर्षिर्षिणा पृष्टो व्यासः सत्यवती सुतः ॥ तमुवाच मुनिश्चेष्ट
ः प्रसन्नवदनो मुनिश्च व्यास उ० ॥ निशमय महाराज विस्तराद्दत्तो मम ॥ सोमसूयन्वियानां च त
थान्येषां समुद्रवं ॥ ६ ॥ विष्णोर्नामिसरोजा वै ब्रह्मा नृचतुराननः ॥ तपस्तप्त्वा समाराध्य महामायां सु

राम

१

दुर्गमां ॥ ७ ॥ तथा हर्षवरो धाता जगत्कृत्तुं स मुघ्नतः ॥ नात्राकन्मा मसीं सृष्टिं कर्तुं लोकापि नामहाः ॥
६ ॥ विविं सवक्रधाविने सृष्टयं चतुराननः ॥ न विस्तरं जगमाश्चरितापि मदात्मना ॥ मरीचिरंगिरा
त्रिश्च वसिष्ठो पुत्रः क्रतुः ॥ पौत्रस्मश्चेति विख्याताः ॥ १० ॥ सप्तैते मानसाः सुताः ॥ रुद्रो रोषात्समु
त्पन्नो नारदोऽंगतस्तथा ॥ दक्षोऽंगुष्ठाद्यन्येऽपि मानसाः सनकादयः ॥ ११ ॥ वामांगुष्ठादक्षपत्रीजा
ता सवंगि सुंदरी ॥ वीरणी नाम विख्याता पुराणेषु महीपतेः ॥ तथा शक्तीति नामासायया तोयना
रदः ॥ देवेष्विवरः कामं ब्रह्मणो मानसः सुतः ॥ १२ ॥ जन्म जयत वा ॥ ॥ अत्र मे संशयो ब्रह्मस्य
कं न वता वच ॥ वीराणां नारदो जातो दक्षादिति मदात्तपां ॥ कथं सरक्ष्यन्तां तु वीराणां नारदो मु
निर्जनि सौ ब्रह्मणः पुत्रो धर्मस्तपसो नमः ॥ विचित्रमि ॥ १५ ॥ दमारव्यातं ॥ भवतानारदस्य च ॥
दक्षा जन्मास्मनापि पितृददस्वमवितरं ॥ १६ ॥ सूविदेहः कथं मुक्तः शपात्कस्य महान् मनः ॥ नारदे

भा० सं०

२

नवकुलेन कस्याज्जन्मकृतं मुने ॥१९॥ व्यास उ० ॥ ॥ ब्रह्मणा सौममादिष्टो देवः सद्यर्थादाय ॥
प्रजाः सृतेति मुनेनादिष्टोः स्वयं भुवा ॥२०॥ नतः पंचसहस्राणि जनयामास वीर्यवान् ॥ दक्षप्र
जापतिः पुत्रान्वीर्यं बलवन्नरान् ॥ दृष्ट्वा तान् नारदः पुत्रान्सर्ववद्विषून् प्रजाः उवाच प्रह
सन्वाचं देवर्षिः कालमेरितः ॥२१॥ भुवः प्रमाणमज्ञात्वा सृष्टकामाः प्रजाः कथं ॥ लोकानां
हास्यतां पूज्य विषयनसंशयं ॥ पृथिव्या वै प्रमाणं तु ज्ञात्वा कौयसि मुद्यमः ॥ कर्तुं कथं सिद्धि
र्भविष्यन्निकृतो सौ सिद्धिमायानि नाम ये निविनिश्चयः ॥२२॥ बालिना बतयूपं वेपदज्ञात्वा भु
वस्तले ॥ समुद्यताः कर्तुं कथं सिद्धिर्भविष्यति ॥२३॥ व्यास उ० ॥ ॥ नारदेनैव मुक्ता स्नेहयश्वादे
व योगतः ॥ अमोममृचुः सहिता सम्यगाह मुनिः किल ॥२४॥ ज्ञात्वा प्रमाणमवस्थि सुखं सस्यम
हे प्रजाः ॥ इति संविं सते सर्वे प्रयाताः मेक्षितुं भुव ॥२५॥ स्तले सर्वे परित्याजुं वचनान् नारदस्य च ॥ २

आ च्यो केचि रुता कामं दक्षिणस्यां तथा परे ॥२६॥ प्रतीच्यां तु मुनेन रापो तु कृतो साहाः समं न
तः ॥ दक्षः पुत्रानाता दृष्ट्वा पीडितास्तु भुवः ॥२७॥ अन्त्या तु सादयामास प्रजायं कृतानि
श्चयः ॥ नेपितथोद्यताः कर्तुं प्रजायं मुद्यमं मुताः ॥२८॥ कर्तुं प्रजायं मुद्यमं मुताः ॥ नारदः प्रह
तान् दृष्ट्वा पूर्ववद्वचनमुनिः ॥२९॥ बालिना बतयूपं वेपदज्ञात्वा भुवः किल ॥ प्रमाणं तु प्रजा
कर्तुं प्रवृत्ताः केन हेतुना ॥३०॥ अत्वा वाकं मुने स्नेपिमत्वा स संविमोहिताः ॥ जग्मुः सर्वे यथा
पूर्वज्ञातश्च लितास्तथा ॥३१॥ तान्मुता न प्रस्थिता न दृष्ट्वा दक्षः कापसमन्वितः ॥ सत्तापना
रदरोषात् पुत्रशोकसमुद्भवात् ॥३२॥ दक्ष उवाच ॥ ॥ ना विता मे सुता यस्मान्न स्मान्नाशम
वाप्नुयात् ॥ पापेनानेन दुर्बुधिरनवासेति च ॥ पुत्रो मे न व कामं त्वं यतो मे न विताः सुताः ॥
इति शप्तस्ततो जातो वीर्यं नारदो मुनिः ॥३४॥ षष्टिभूयोः सृजकस्या वैरिणामिति तश्चुतः ॥
शोकं विहाय पुत्राणां दक्षः परमधर्मवित् ॥३५॥ तासां त्रयोदश प्रादात्कन्यया यमहात्मने ॥ दक्ष

धर्मायिसोमायसंविशानि॥३६॥देवैवचृगवेमादाच्चतस्त्रोरिष्टनेमिने॥देवैवांगिरसेकन्येतथैवांगिरसेपुनश्चतासांपुत्राश्चपौत्राश्चदेवाश्चदानवास्तथा॥जाताबलसमायुक्तापरस्परविरोधिनः॥३७॥रागद्वेषान्विताः कामं परस्परविरोधिनः॥सर्वमोहताः शूराश्चनवनतिमायिनः॥३८॥॥इति श्रीनागवते महापुराणे अष्टादशोऽध्यायः समाप्तः॥३९॥॥॥जनमेजय उवाच॥॥सम्यक्बुद्धिर्मागराज्ञां वंशं सु॥वंशं सुविस्तरं सूर्यान्वयप्रसूतानां धर्मज्ञानां विशेषतः॥१॥आस उवाच॥॥शृणु नारद वक्ष्यामि रवि वंशस्य विस्तरं॥यथाश्रुतं मया पूर्व नारदादपि सन्नमात्र एकदा नारदः श्रीमाश्रुत्वा स्वस्वस्थानेऽश्रुने॥अजगामाश्रमे पुण्ये विचरन्त्येच्छया मुनिशूदृष्टाहमुद्धितसूर्यमासनादपि सन्नमात्रं॥प्रणम्य शिरसा पादौ संस्थितस्तु मुदान्वितः॥॥ततस्तस्मात्सनेदत्वा कृत्वा हारमय दरात्॥विविक्त्युजयित्वा तमकरवं च नृणां दरात्॥॥पावितो हं मुने सस्य कपूज्यस्यागमने न वै॥कथां कथय सर्वज्ञां चरितं संपुतां॥६॥सममेस्मिन्मन्त्रेनावापय

राजानः — — — ॥तेषामुत्सन्निचरितं परमाद्भुतं॥श्रोतुकामोऽस्य हं त्रयन्सूर्यवंशस्य विस्तरं॥तमारब्धा हि मुनिश्रेष्ठ समासमासपूर्वकं॥आस उवाच॥॥इति दृष्ट्वा मया राजन् नारदः परमार्थवित्॥उवाच ब्रह्मसन्नीतः समाज्ञा ध्ये मुदा च मां शृणु सत्पती सुतो राज्ञां वंशमनुत्तमं॥पावने कलसुखदं धर्मज्ञानादिभिर्भुतं॥१०॥ब्रह्मा पूर्वजगत्कृत्वा विप्रं कजसंभवः॥विष्णो रिति पुराणेषु त्रिसिधः परिकीर्तितः॥११॥सर्वज्ञः सर्वकर्ता सौ स्वयं भूः सर्वशक्तिमान्॥तपस्तप्त्वा सविश्वात्मा वर्षाणामपुनं पुरा॥१२॥सृष्टिकामः शिवं ध्यात्वा प्राप्य शक्तिमनुत्तमं॥पुत्रानुत्साहयामास मानसात् शुभं लक्षणान्॥१३॥मरीचिः प्रथितस्तेषां मभवत्सृष्टिकर्मणि॥तस्य पुत्रोऽतिविष्मातः करपपः सर्वसंमतः॥१४॥त्रयोदशैव तस्यासन् भायदक्षिणसुताः किल॥देवाः सर्वसमुन्नागाः दैत्या यक्षाश्च पुनराः॥१५॥परावोपक्षिणश्चैव तस्मान् सृष्टिस्तु कारयति॥देवानां प्रथितः सूर्यो विवस्वान्नाम तः स्मृतः॥१६॥तस्य पुत्रः सुविख्यातो वैवसु तमनुत्तमः॥तस्य पुत्रस्तु

भा० सं०
४

येस्वाकुः सूर्यवंशविवर्धनः ॥ १११ ॥ नवान्नं वनमुतास्तस्य मनोरिश्वाकुपूर्वजा ॥ तेषां नामानि
जेंद्रशृणुधैकमनाः पुनः ॥ ११२ ॥ इक्ष्वाकुः कथय नाना गोधृष्टः सयातिरेव च ॥ नरिष्यंतस्तथा प्राशुर्न
भागारिष्टसममा ॥ ११३ ॥ करुष्यश्च पृथक् च न वैनेमानवास्मृताः ॥ इक्ष्वाकुस्तु मनोः पुत्रः स्फुट
तः समजायत ॥ ११४ ॥ तस्य पुत्रराजं चासीत् ज्येष्ठो विक्रान्तिरात्मवान् ॥ नवान्नं वंशविस्तारं
संक्षेपेण निशामय ॥ ११५ ॥ शृणु राणां मनुपुत्राणां नामाणां तं रजन्मनां ॥ नामागस्तु पुत्रा नूद
वरीषः प्रतापवान् ॥ ११६ ॥ धर्मज्ञः सत्यसधश्च प्रजापालनतत्परः ॥ धृष्टोऽस्तु धार्ष्टिकं क्षत्रं ब्रह्म
तमजायत ॥ ११७ ॥ संग्रामकारं सम्पक्व ब्रह्मकर्मरतं तथा ॥ श्रयतिस्म नयश्चानूदानं तोनाम
जयन्तः विश्रुतः ॥ ११८ ॥ सुकन्या च तथा पुत्री संतानं सुकन्यानाम सुंदरी ॥ पितुः प्रिया च मानु र्णां स
र्वासांचातिवृद्धना ॥ न गसन्नातिदूरस्थ ॥ सरोमानसरोपमे ॥ बधसोपा नमार्गं च स्वसुपा
नीयपूरितं हिंसकांडवाकीर्णं चक्रवाकोपसेवितं ॥ दसूहसाकीर्णं सर्वपक्षिगणवृतं ॥ ११९

राम-
४

पंचधा कमलोपेतं चंचरीकमुसेवितं ॥ पार्श्वतश्च द्रुमाकीर्णं विहितं पादपैः शुभे ॥ १२० ॥ अंगालैस्तालै
स्तमालैश्च पुन्नागशोकमंडितं ॥ वटाश्च त्यक्तदं वैस्तुकदलीखंडरं जितं ॥ १२१ ॥ जंबीरैर्बीजपूरैश्च
खर्जूरैर्पुनः सैस्तथा ॥ क्रमुकैर्नालिकैश्च चंपकैः केतकीवनैश्च ॥ युधिकाजालकैश्च नैः सत्रतम
क्षिकागणैः ॥ जंबासंततिडीभिश्च करंजकटजावृतं ॥ पलाशानि बखारि रैर्विल्वामलकमंडितं ॥ व
नूवकोकिलारावाकिकासनविश्रजितं ॥ १२२ ॥ नरसमीपे शुभे देशे पादपानां गणावृतं ॥ भार्गव
श्च वनशानस्तापसः संस्थितो मुनिः ॥ १२३ ॥ ज्ञात्वा सौविजनं स्थानं तपस्तेपे समाहितः ॥ कलादटा
सनं मौनमाधय जितमारुत ॥ १२४ ॥ इंद्रियाणि च संयम्य त्यक्त्वा हारस्त्रपोनिधिः ॥ जलपानादिरहि
तश्च कारदुश्चरंतपः ॥ १२५ ॥ सबल्मीको भवन्न नूननाभिः परिवेष्टितः ॥ कालेन महता राजनसमा
कीर्णः पिपीलिकैः ॥ १२६ ॥ तथा स संवृतो धीमान् मृसिंडवसर्वतः ॥ तप्यते स्म तदारजन्वल्मीकेन
समावृतः ॥ १२७ ॥ कदाचिन्महीपालः कामिनीगणसंवृतः ॥ आजगाम सरोराजं विहनुमिदमुत्तमं

भा० स

॥३८॥ सयाति सुंदरी हंसपुतः सलिले मले ॥ क्रीडासको महीपाल बभूव कमलको ^{३९} कन्यो वन
मासाद्य विजहार सखी वृता ॥ सुमनां सिविविचिन्ति चिंचला विधुतो पमा ॥ सर्वाभिरण संयुक्ता रणचर
एतदपुरा ॥ चंक्राम माणा वल्मीकं च वनस्प समा सदत् ॥ ४१ ॥ क्रीडासको पविश सा वल्मी
कस्प समीपतः ॥ दृष्टो चास्य रंभे वैखद्योत इव ज्योतिषी ॥ किमेतदिति संविंस समुधं नुमि नोद
धे ॥ गृहीत्वा कंठकं तीक्ष्णं तस्मात्पाकुरो गदरी ॥ ४३ ॥ सा दृष्टा मुनिना बाला समीपस्था कुरो
धमा ॥ विचरंती सुकेशांता मन्मथस्येव कामिनी ॥ तां वीरव्यसुदती तत्र क्षामकं वस्त्रपोनिधि
ः ॥ तामभाषत कल्याणी किं किमेतदिति मुकु ॥ ४५ ॥ हरंगच्छ विशालासीना पसो हं वरानने ॥
मात्रिदस्वाद्य वल्मीकं कंठकेन कुरो गदरी ॥ ४६ ॥ तिते वंशो च मानापि सा चास्य नश्रं मानि वै किनु
खल्विदमि सुकानि विनिदास्य लोचने ॥ ४७ ॥ देवेन नोदिता भित्वा जगमा शंका कन्यका ॥ क्रीडंती त्रां
कमाना सा किं कृतुं तु मयेति वै ॥ ४८ ॥ अक्रुध्य सतया विदोने त्रे परमकां नुमात् ॥ वेदनाभ्यर्दि

तः कामं परितोपंजगाम ह ॥ शक्रं नृत्ननिरोधो नृसैनिकानां च नक्षणात् ॥ विशेषेण तु नृपस्य राजा
नां च समंततः ॥ ५० ॥ गजो हतुर गणां च सर्वेषां प्राणिनां तदा ॥ ततो रुद्रे शक्रं नृने शयौ तिष्ठति
नो नवतपसैनिकैः कथितं तस्मै शक्रं नृत्ननिरोधनं ॥ चिंतयामास नृपाजः कारणं दुःखसंभवत् ५२
विचिंसा इत नो राजा सैनिकास्वजनांस्त ॥ ५४ ॥ गृहमागत्य चिंतयति त्रैः केनेदं दुःकृतं कृतं ॥ ५३ ॥ सरस
ः पश्य मे भोगे वनमध्ये महातपाः ॥ च वनस्था पसः कामंत पश्यति दुःखं ॥ ५४ ॥ केनाप्यपकृतं
तत्र तापसे त्रिसमप्रभे ॥ तस्मात्सीडा समुत्पन्ना सर्वेषां भित्ति निश्चयः ॥ ५५ ॥ तपो ह्यप्यहं कृत्वा
रोषणस्य विशेषतः ॥ केनाप्यकृतं मये ह भ्रात्रे विस्मयात्मनः ॥ ५६ ॥ ज्ञातं वा यदि वा ज्ञातं तस्येदं
फलमुत्तिष्ठे ॥ भ्रवंतु येः कृतं तस्य हे लनं तापसस्य ह ॥ ५७ ॥ इति दृष्ट्वा स्तमूचुस्ते सैनिको वेद
नादिताः ॥ मानवाक्कायजनितं न विद्योपकृतं वयो ॥ ५८ ॥ इति श्री भगवती पुराणे समस्कंधे
वितीयो ध्यायः ॥ २॥ ॥ व्यास उवाच ॥ इति संदृष्ट्वा तान् सर्वान् राजा चिंतय कलस्ततः ॥ ५

भा. सं.

६

यपि सुहृद्वर्गसाम्नाचो ग्रेण च स्वयं ॥ ११ ॥ पीडमानं जनं वीक्ष्य पितरं दुःखितं तथा ॥ विविंशश्च
लिनेदं सा सुकन्या चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ बने मया पितः कामं वल्मीको वीरुधा वनः ॥ क्रीडंसा सुदृढो दृ
ष्टः छिद्रद्वयसमचितः ॥ स्तत्र खद्योतवद्दीप्तेऽप्योतिषी वीक्षिते मया ॥ श्रुत्वा विधिमहाराज खद्योत
शकं या पुन धा जलक्षिन्ना तदा श्रुत्वा मया दृष्टा पितः किल ॥ हा हे निवश्रुतः शशौ मंदो वल्मीक
मंडले ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स र्यानिःसुकन्या वचनं मुहुः ॥ मुने स्तर्धे लनं ज्ञात्वा वल्मीकं क्षिप्रमग्रा
त् ॥ १६ ॥ तत्रापश्येन्नपो वृधं च वनं दुःखितं नृशं ॥ स्फोटयामास वल्मीकं मुनिदेहावृतं नृशं
॥ १७ ॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ राजा तं भागविं मुनिं ॥ तुष्टाव विनिषोपेतस्तमुवाच कृतां जलिः ॥ १८ ॥
पुत्र्यामममहात्मन्युक्तीडं त्याज्यं कृतं कृतं ॥ अज्ञानादालया ब्रह्म न कृतं तत्क्षंतुमर्हसि ॥ १९ ॥
अक्रोधना हि मुनयो न वंतीति मया श्रुतं ॥ न स्मात्त्वमपि बालायाः क्षंतुमर्हसि सांप्रतं ॥ २० ॥
व्यास उ० ॥ ॥ इति श्रुत्वा वचनस्य च वनो व्यसमब्रवीत् ॥ विनयोपनतं दृष्ट्वा राजानं वाक्य

राम.

६

को विदुः ॥ २१ ॥ अवन उवाच ॥ ॥ राजन्नाहं कदाचिद्वै करोमि क्रोधमण्डपि ॥ नमयो धैवश
मस्त्वं दुहिन्मापीडितेन ते १२ न त्रेपीडा समुत्पन्ना मम चाद्य निरागसः ॥ तेन पापे नृजानामि
दुःखितस्त्वं महीपते ॥ २३ ॥ किं करोमि महीपालनेत्रहीनो जरावृतः ॥ अंधस्य परिचर्यात्रि
कः करिष्यति पार्थिव ॥ २४ ॥ राजोवाच ॥ ॥ सेवका बहवः सेवा करिष्यन्ति तवानिशं ॥ क्षम
स्व मुनिगार्हस्त्यक्रोधा हितापसा ॥ २५ ॥ अवन उवाच ॥ ॥ अंधो हं निजने राजन् तप
स्तप्तुं कथं क्षमः ॥ भवेयं सेवकाः किं ते करिष्यन्ति मम प्रियं ॥ २६ ॥ क्षमापयसि चेन्मां त्वं कुरु
मेव च न नृप ॥ देही मां परिचर्यायं कन्या कमललोचनं ॥ २७ ॥ तुष्तेतया महाराज पुत्र्या तव न पोवने
॥ करिष्यामि न पश्चादंसा मे सेवां करिष्यति ॥ २८ ॥ एवं कृते सुरवं मे स्यान्न वचैव मविष्यति ॥ संतुष्टे
मयि राजेन्द्र सैनिकानां न संशयः ॥ २९ ॥ विविंशमनसा नृपकन्या दानं ददस्व ह ॥ न चान्न दृष्य

भा.सि.

९

एकं किंचिन्नापसो हं जितव्रतः ॥ २० ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ शर्यातिवचनं श्रुत्वा मुने श्रितोऽतुरोऽभवत् ॥ न
दास्ये वाथ दास्ये वा किंचिन्नो वाच नारतः ॥ २१ ॥ कथं मे धाय वृद्धा यच्छ्रुत्वा यमुना मिमां ॥ देवक
न्योपमां दत्वा सुखी स्यामात्मसंभवो ॥ २२ ॥ कौवात्मनः सुरवाथा यि पुत्र्याः संसारजं सुखं ॥ हरते च
मतिः पापं जानन्नपि शुभाशुभं ॥ २३ ॥ प्राप्य सायौवनं मुच्यते च बाणशरादिना ॥ अंधं वृद्धं प
तिं प्राप्य कथं कातं विनेष्यति ॥ २४ ॥ यौवनेऽर्जुनः कामो विशेषेण सुखं पया ॥ आत्मतुल्यं प
तिं प्राप्य किं नु वृद्धं विलोचनं ॥ २५ ॥ गौतमं नापसं प्राप्य रूपयौवनसंयुता ॥ अहिंसा वासवेना
शुवं चितावरवर्णिनी ॥ २६ ॥ शत्राचपतिना पश्चात्तात्वा धर्मविषयं ॥ तस्मात्पुत्रीं सुखं
च वृद्धां धाय ददाम्यहं ॥ २७ ॥ कथं जानन्नहि हि संसारस्थितिं परमदरुणाम् ॥ रूपे निक्षिप्य पुत्रीं
स्वो रूपयौवनसंयुतां ॥ कथं सुखमवाप्नोति राज्ञः ॥ प्राप्य विशेषतः ॥ अथ वरं पद्माविनावानां

राम.

७

प्रतीकारेन विद्यते ॥ २८ ॥ तस्माद्भवतु मे दुःखं तददामि सुकन्यकां ॥ इति संविं ससर्पानि
विमाताः स्वर्गदयौ ॥ २९ ॥ सचिवांश्च समाहूय मंत्रं च क्रेतिष्ठः ॥ स्तुतः ॥ भो मंत्रिण ब्रूत किं
कर्तव्यं मया शुभा ॥ ३० ॥ पुत्रीं ददामि विद्याय नो वा दुःखं सहाम्यहं ॥ विचारय धर्मं मिलिता हि
तं स्यान्मम वः कथं ॥ ३१ ॥ मंत्रिण ऊचुः ॥ ॥ किं ब्रूमीमो महाराज संकटे स्मिन् दुरासदे ॥ दुर्नगाय
सुकन्यात्वं गितं ज्ञात्वा प्रहस्येदमुवाच हौपिनः ॥ कस्माद्भवानघ किं नाया कुलितेन्द्रियः ॥ मत्कृते
दुःखं संविशो विषणवदनो सिवै ॥ ३२ ॥ हृद्यं गत्वा मुनिन समास्वाम्यमयादिति ॥ करिष्यामि
सन्नेन मात्मदानेन वापितः ॥ ३३ ॥ इति राजा वचः श्रुत्वा नापितं यशुकन्यया ॥ तामुवाच प्र
सन्नात्मा सचिवानां च शृण्वतां ॥ ३४ ॥ राजोवाच ॥ ॥ पुत्रीं कथं त्वमेधस्य परित्यज्य विने बला ॥
करिष्यामि जरात्तस्मिन् क्रोधनस्य विशेषतः ॥ ३५ ॥ कथं मे धायत्वा बाले रूपेण रतसि निनी ॥ ददा

वं

भा.स.

१५

मिजरवापाहंनिर्घणःसुखवांछया॥३८॥पुत्रीपित्राप्रदानव्यायोग्यायातिवलायच॥
धनधान्यसमृद्धयनाधनायकदाच॥३९॥कृतेरूपंविशालाक्षिकासौवधेवनेच॥
तस्यसेवातपापुत्रीकथंराक्षामहावने॥उटजेनियतोवासस्मत्काहस्येमनोदरे॥कल्प
नीयोंबुजपत्राक्षीसत्कास्नेहमहन्निमै॥मरणंमेवरंकामसैनिकानांतथाक्षयंनतेप्र
दानमैधापरेचतेपिकर्ताणिवि॥४०॥भवितव्यंभवत्येवधैयंनैवत्यजाम्यहं॥सुस्थिरम
वसुश्रोणिस्तदास्येधायकर्हिचित्र॥४१॥राज्यंतिष्ठतुचायातुदेहोपंचतथौवमे॥नत्वाया
स्याम्यहंकामंनेत्रहीनापवालिके॥४२॥सुकन्यातंतदाप्राहमुखातद्वचनंपितुः॥प्रसन्न
वदनातीवखेदयुक्तंहसन्निव॥४३॥सुकन्याउवाच॥॥नमैचिंतपितुःकायदिहिमांमु
नयेधुना॥सुखंभवतुसर्वेषांलोकानांमकृतेनहि॥४४॥सेवयिष्यामिसंतुष्टाप्रतेप

राम.

८

४९

रमपावने॥भक्त्यापरमयाचंधंरुधं चविजनेवने॥सतीधमंडरावापंचरिष्यामिसुसंमतं॥
नमोगेच्छास्मिमेनातस्वस्थचित्रोभवानय॥४५॥व्यासउवाच॥॥नध्नुत्वाभाषितंनस्यामं
त्रिणोविस्मयंगताः॥राजाचपरमप्रीतो जगाममुनिसंनिधौ॥४६॥गत्वाप्रणम्यशिर
सातमुवाचतपोधनं॥स्वामिन्गृहाहाणपुत्रीमेसेवार्थंविधिवदिभो॥इत्युक्त्वास्मैददौपु
त्रीविवाहविधिनान्तरं॥प्रतिगृह्यमुनिःकर्मोभगवान्प्रससादह॥४७॥पारिवर्तनज
ग्राहणीयमानंनृपेणह॥कन्यामेवागृहीत्कामंपरिचर्यार्थमात्मनः॥प्रसन्नेस्मिन्मुनौजा
तंसेनिकानोसुखंनदा॥राजश्चपरमाज्जादःसंजातस्तत्क्षणादपि॥४८॥गृहाणममवासां
सिन्धूषणानिचमेपितः॥बल्कलेपरिधानायप्रयच्छाजिनमुन्नमं॥४९॥वंशोहंमुनिपुत्रीनां
कृतान्नयतिसेवनं॥करिष्यामि तथातानयथानेकीर्तिरिच्युता॥५०॥भविष्यतिभुवःपृथे

म.स.

५२

तथास्वगेरिसानले॥परलोकसुरवायाहंचरिष्यामिदिवानिशं॥५६॥हत्वांधयचवृधायसुंदरीमां
तुमानव॥चिंतात्वयानकर्तव्यामीलनाशसमुद्रवा॥अरुंधतीवसिष्टस्यधर्मपत्नीयथानुवि
॥तथैवाहंनविष्यामिनात्रकायाविचारणा॥५७॥अनुसूयायथासाधीभाषात्रिःप्रथितानु
वि॥तथैवाहंनविष्यामिपुत्रीकीर्तिकरीतव॥५८॥सुकुमावचनंश्रुत्वा राजापरमधर्मवित्॥
इत्वाजिनंरुगेदाश्रुवीक्ष्यतांचारुहासिनी॥६०॥सत्कानूषणवासांसिमुनिवेषधरांसुतां॥
विवर्णविद नोभूत्वास्पितस्तत्रैवपाथिवः॥राजःसर्वसुतांदृष्ट्वावक्त्रलाजिनधरिणीरुरु
डुर्नराशोकात्तविषमानाद्द्वानवत्॥६२॥तमादृष्टमहीपालःपत्नीभिःपरिवारितः॥ययो
सनगरंराजनमुक्तापुत्रीशुचान्वितः॥६३॥इतिश्रीभागवनेमहापुराणेसप्तमस्कंधेचतु
योऽध्यायः॥३॥आसउवाच॥गतेराजनिसावालापतिसेवापरायणा॥बभूवचतथा

श्रीनांसेवनेधर्मनेसरा॥१॥फलात्मादायस्वाहनिमूलानिविविधानिच॥तथानीवारपाकादि
स्वाश्रमेसमकल्पयत्॥२॥पतिंतप्तोदकेनाशुस्नापयित्वाभृगत्वचा॥परिवेश्वश्रुतांदृष्ट्वा
करेधत्तान्यवेशयत्॥तिलपत्रकुशानपेरिकल्पकमंडलुं॥तमुवाचनित्यकर्मकरुधंमु
निसन्नमाध॥तमुत्थाप्यकरेहत्वासमाप्तेनित्यकर्मणि॥दृष्ट्वावासस्तरेवालानन्नरिमुप
वेशयेत्॥५॥पश्चादानीपपक्वानिफलानिचनृपात्मजा॥भोजयामासच्यवनंनीवात्मेसुसं
स्कृतं॥६॥भुक्तवंतंपतिनृमंक्रताचमनशुधतां॥उत्थाप्यपूगपत्राणिदहाबाहरसंयुता
॥७॥गृहीतमुखवासंतंसंवेश्यचक्षुभासते॥गृहीत्वाज्ञांरारीरस्यचकारस्माधनंततः॥८॥
फलादायंस्वयंकृत्वापुनर्गत्वास्पसंन्विधौ॥प्रोवाचमृणयोपेताकिमाज्ञापयसेविनो॥९॥
आहंसंवाहनंतेद्यकंमिदिमन्यसो॥रावंसेवापरानित्यं बभूवपतित्सरा॥१०॥सायंहेमा

उ

श्री.स.

तौ प्रमो ब्रह्मसं शुचिस्मिते ॥२९॥ पुत्री कल्पपतिः कस्त्यकथमुद्यानमागता ॥ एका कितीतर
डागे स्मिन् स्नानार्थं चारुलोचने ॥३०॥ द्वितीया श्रीरिवाभासिकां त्याकमजलोचने ॥ इच्छा
मस्वां वयं तातुं तत्त्वमारया हि शोभने ॥३१॥ कोमलौ चरणौ कांते स्थितौ नृमावनादृतौ ॥ हृद
ये ऊरुतैः पीडं चले तौ तावकौ च नो ॥३२॥ विमानाही मितन्वंगिकथं पश्यां हजस्पदः ॥ अत्र
वृत्तात्र विपिने किमपि गमनं तवोदासीन तसमायुक्तौ तं कथं न विनिगता ॥ वदसं वरान
ने ॥३४॥ धन्या माता यया जाता धन्यो सौ जनकस्तव ॥ वक्तुं वां नो वरा क्रोदनं च भाग्यं तवान
धे ॥३५॥ देवलोकाधिका भूमि रियं पंकजलोचने ॥ यत्र ते चरणौ कांतौ संपावयन् नृतले ॥
३६॥ सौभाग्याश्च मृगाः कामये त्वोपर्यं सना वृतौ ॥ धन्याश्च पक्षिणः सर्वे भूरियं चातिपावना
॥३७॥ सुखालं तव चास्यं सिसं ब्रह्मसुलोचने ॥ पिता कस्त्यपतिः कासौ हृष्टुमिच्छावसादरं ॥३८॥

राम.

११

आस उवाच ॥ तयोरिति वचः श्रुत्वा संवीता तीवसुंदरी ॥ तावुवाच त्रपाकां तादेव पुत्रौ न
पात्मजा ॥३९॥ सयानि तनयां वामां विन्नभाषं मुनेरिह ॥ चवनस्पसंती कांतां पित्रादत्तां
यदृच्छया ॥ पतिरंधोस्ति मे देवो वृधश्चातीव तापसः ॥ तस्य सेवामहोरात्रं करोमि प्रीतिमान
सा ॥४०॥ कौयुवां किमिहायातौ पतिस्तिष्ठति च प्रमे ॥ तत्रागता तिथी सा धू नवश्चाद्यपावनो
॥४१॥ तदा कल्प्य च नास सौतामुवाच नराधिप ॥ कथं त्वमपि कल्याणि पित्रादत्ता वराधमे ॥
४२॥ आजसे स्मिन् वदो देरो विधुसोदामिनी यथा ॥ न वेदेष्टुं त्वत्पितुः कृतं वपश्चावनामिनि ॥
४३॥ त्वं दिव्यां वरयोग्यास्मिन् शोभसे नाजिना वृता ॥ सवतिररासुं युक्तान् त्वेवं मलपंकिनि ॥४४॥
अहो विधेः कलितं विवेष्टितं यदृत्रं नो रुवने विषीदसि विशीलने त्रैधमिमं ॥४५॥ पतिं प्रि
ये मुनिं समासाद्य जरातुरं नृशं ॥ वृथा कृतं तेन यने सुशोभने न वयं वयः ॥४६॥ प्राप्य सुन

सपेडिनेमनो नवेस्मेव नाराः सुसंधिताः पतंतिकस्मिन्पतिरीदृशस्ववाधना। त्वमंधनाया
 नवयोवनावनेकताविधाना किलमंदबुधिना॥ नवेनमहस्यसितायनेक्षणेपतितमन्यंकुरु
 जोचने॥ वृथेवनेजीवितमंबुजेक्षणेपतिचसंप्राप्यमुनिंगनेक्षणे॥ वनेनिवासंचतथाजि
 नांवरप्रधारणंजातमनावहेनृशं॥ ५१॥ अहोनवधांगिदयोस्त्वमेकंपतिकुरुधावहिता
 किलावयो॥ किंयोवनंमानिनिनेकरोषिवृथामुनिंसुंदरिसेवमाना॥ किंसेवसेभोगविवर्जि
 तंतेतथाक्षमंयोषणारक्षणाभ्यो॥ सत्कामुनिंसर्वसुखापवर्जितंनजानवधांगिदयोस्त्व
 मेकं॥ त्वंनेदनेचैत्ररथेवनेद्यकुरुधकांतेप्रथितेविहारं॥ अंधेनवृधेनकथंहिकालंविनं॥ क्षमे
 माविनिनिमानहीनं॥ भूपात्मजातंशुभलक्षणाचजानासिसंसारविहारभावं॥ भोगैर्विही
 नाविजनेवनेत्रकालंकथंवाह्यसेवथावै॥ तस्माद्भजस्वपिकभाषिणिचारुवक्त्रेनाथंदयो

राम.

१२

स्तवसुखायविशालनेत्रे॥ देवालयेषुचक्रशोहरिभुंस्वभोगान्सत्कामुनिंजरवमाशुनपु
 त्रपुत्री॥ किंतेसुखंचात्रवनेसुनेसुकेशीवृधेनसाधंविजनेमृगाक्षि॥ सेवानथांधस्यनवे
 व॥ यश्चकिंतेक्षमेनूपतिपुत्री॥ ५२॥ खं॥ शिशुमुखित्वमतीवसुकोमलाफलजलाहरणंरव
 जुडःघटं॥ ————— ॥ ६१॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेसप्त
 मस्कंधेचतुर्थोऽध्यायः॥ ४॥ ॥ व्यासउवाच॥ ॥ नयोस्तद्भाषितंश्रुत्वावेपमानानृपा
 त्मजा॥ धैर्यमालंब्यतोतत्रवनाधेमितिभाषिणी॥ १॥ देवौवांरविपुत्रौचसर्वज्ञौसुरसमतौ
 ॥ सतीमांधमरीलोचनैवंवदितुमर्हतं॥ २॥ पित्रादन्नासुरश्रेष्ठौमुनयोयोगधर्मिणौ॥ क
 थंगच्छामितंमार्गं पुंश्चलीगणसेवितं॥ ३॥ पितावांसर्वलोकस्यकर्मसाक्षीदिवाकरः॥ कश्य
 चयसंभूतौनैवभाषितुमर्हतं॥ ४॥ कुलकन्यापतिसत्काकथमन्यंभजेन्नरं॥ असारेस्मिन्सं

सारेजानातिधर्मानिणयिं प्रयये हंगघनांदेवौशापेदास्यामिवानधौ॥सुकन्याहंचरायीतीप
तिभक्तिपरायणा॥६॥आसउवाच॥॥इत्याकरपविचस्त्रस्यानासत्यौविस्मितौनृशं॥ताव
ब्रूतांपुनस्वेनांशंकमानौनयंमुने॥७॥राजपुत्रिप्रसन्नौनेधैर्येणवरवर्णिनि॥वरंवयसुश्रो
णितुष्टोदास्यावनामिनिर्गजानीहिप्रमदेनूनमावोदेवभिषगुरौ॥पुवानेरूपसंपन्नकरि
ष्यावःपतिंतव॥८॥ततस्त्रौयाणामस्माकंपतिमेकतमंवृणु॥एतेनसमयेनावामासंत्र
यशुचिस्मिते॥सातयोर्वचनंश्रुत्वाविस्मितास्वपतिंतदा॥गलोवाचतयोर्वकिंताभ्यामुक्तं
यदद्भुतं॥११॥सुकन्योवाच॥स्वामिनसूयसुतौदेवौसंप्राप्तावत्रचाश्रमे॥हृत्समयादिमदे
हौनाससौनृगुनंदन॥१२॥वीक्ष्यमांचारुसवांगीजातौकामातुरौतुतौ॥कथितंवचनंता
भ्यांपतिनेनवयोवतं॥दिमदेदंकरिष्यावचक्षुष्यंतंमुनिकित॥एतेनसमयेनाद्यतंशृणुध

मयोदितं॥१४॥समानवयरूपंचकरिष्यावःपतिंतव॥ततस्त्रौयाणामस्माकंपतिमेकतमंवृणु
१५॥तच्छ्रुत्वाहमिदयातादृष्टंतांकार्यमद्भुतं॥किंकर्तव्यमतःसाधोविषमेस्मिन्कार्यसंकटे॥
१६॥देवमायोनिज्जयेनानजानेकपटंतयोः॥यदाज्ञापयसर्वज्ञतत्करोमितवप्सितं॥चवनउ
१७॥गच्छकांतेधनाससौवचनान्ममसत्वर॥क्रियतामाश्रुतत्कार्येनात्रकायाविचारणा॥
१८॥आसउ०॥अत्रासासमनुजानातावागसवचोब्रवीत्॥क्रियतामितिनासत्यौसमयेनसु
रोन्नमौ॥१९॥तच्छ्रुत्वाचाश्विनौवाक्पुनस्यास्त्रौक्रियतामिति॥ऊचदूराजपुत्रीतांपतिस्तववि
श्रुत्वपः॥२०॥रूपायंचावनसूतंतिनोभःप्रविवेशह॥अश्विनावपितज्ञजन्मरःप्रविश
तांतदा॥२१॥ममकुस्त्रयस्त्रवतीरेराजसुतास्थिता॥पश्यमानापतिंनौचनिमग्नान्वि
मलेजले॥२२॥ततस्त्रात्वासमुत्तीर्णमित्रयस्त्रिसरसस्ततः॥तुल्यरूपादिमदेहपुवानःसहसा

ना० स० : किल ॥ २३ ॥ दिव्यकुंडलभूषाढ्याः समानवयसस्तथा ॥ त्रिवन्महिताः सर्वे वृणुष्वरवर्णिनि
 २४ ॥ अस्माकमीप्सितं भद्रं पतिते वरयाधुना ॥ यस्मिन्वाप्यधिकाप्रीतिं तं वृणुष्वरानने ॥ वासु
 सादृष्टानुत्पत्त्याः स्त्रांसमानवयसस्तथा ॥ एकस्वरं स्त्रायवेषां स्त्री न देवसु तोषमान् ॥ २६ ॥ सा
 वसंशयमापन्ना वीक्ष्यतां सदृशाकृतीन् ॥ अजानती पतिं सम्पदव्याकुला समचिंतयन् ॥ २७ ॥ त
 किंकरो मित्रयस्तुत्याः कंठगोमिते देवस्य हं ॥ पतिं देवसु तावेषु संशये पतिता सम्पदं ॥ २८ ॥ इन्द्र
 जालं कृतं सम्पदं देवाभ्यामिह सर्वथा ॥ कर्तव्यं किं मया चान्न मरणां सुमुपागतं ॥ २९ ॥ न मया
 पतिमुन्मृज्य वरणीयः कथंचन ॥ देवान्वाहनयोः कश्चिदस्तेषाममधारणा ॥ ३० ॥ इति संविं स
 मनसामायां विमेष्वरी शिवो ॥ दध्ना नगवती देवी तुष्टावचकृशोदरी ॥ ३१ ॥ सुकन्याज् ॥ शरणां
 तजगत्मातः प्राप्तास्मिन्नुदःखिता ॥ रक्ष मेघसती धर्मं न मापि चरणौ तवा नमः प्रयोद्ग वेदे ॥ ३४

विनमः शंकरवधने ॥ विष्णुप्रिये नमो लक्ष्मीवेदमातः सरस्वती ॥ ३३ ॥ जगदिदं तया सृष्टं सर्वं
 स्यावजं गमं ॥ पासित्वमिदं मन्मथानथासिकल्पसंक्षये ॥ ३४ ॥ ब्रह्माविष्णुमहेशानां जननी
 त्वं सुसंमता ॥ आद्या त्वं प्रकृतिः पूर्या पुरुषस्य प्रियदृशना ॥ ३५ ॥ मुक्तिमुक्तिप्रदासित्वं प्रा
 णिनां विशदात्मनां ॥ अज्ञानां दुःखदाकामं सेविता सुखसाधनं ॥ ३६ ॥ बुद्धिदासित्वमज्ञा
 निनां मोक्षदा पुनः ॥ सिद्धिदा योगिनां भवेजयदा यशदा पुनः ॥ ३७ ॥ शरणं ते मया पन्नास्मि विस्म
 यं परमं गता ॥ पतिं दृश्य मे मानसं प्राप्तिं शोकसागरे ॥ ३८ ॥ देवाभ्यो रचितः कूटः कंठगो
 मि विमोहिता ॥ सहायं कुरु सर्वज्ञं विदित्वामे सति व्रतं ॥ ३९ ॥ व्यास उ ॥ एवं स्तुता तदा देवित
 या त्रिपुरसुंदरी ॥ रुद्रेण स्तुता तदा ज्ञानं ददावाप्नु सुखोदयं ॥ ४० ॥ निश्चितमनसा बुध्म
 तुल्यरूपधरास्थितान् ॥ सासमीक्ष्य तु तान् स वान्निव वने बालस्वकंपतिं ॥ ४१ ॥ वृतेयं च वने

भा.स०

१५

देवो संतुष्टो नो बन्धवतुः॥ सतीधर्मसमालोक्य संप्रीतो ददतुर्वरं॥ ४२॥ भगवसाः प्रसादेन प्र
सादेन प्रसन्नो॥ नो सुरोन्नमो॥ मुनिमामं नरसागमनायोद्यतावुनो॥ ४३॥ लज्जातुर
च्यवनोरूपं नेत्रे भायं च यौवनं॥ हृष्टो ब्रवीन्महानेजानो नाससाविदं वचनं॥ ४४॥ उपकारक
तो यं मे युवाभ्यां सुरसन्नमो॥ किं ब्रवीमि सुखं प्राप्तं संसारोऽस्मिन् नृत्नमे॥ ४५॥ प्राप्य नायं सि
केतोर्नो दुःखं मे भवदन्वहं॥ अंधस्याप्यतिवृद्धस्य भोगहीनस्य कानने॥ ४६॥ युवाभ्यां न य
नेदन्ने यौवनं रूपमद्भुतं॥ संपादितं ततः किंचिदुपकर्तुमिह ब्रुवे॥ ४७॥ उपकारिणि मित्रे यो
नो पकुर्यात्किं कथंचन॥ तं धिगस्तु नरे देवो न वेच रुणवान् भुवि॥ ४८॥ तस्माद्वा बांछितं किं
चिद्वा तु मिच्छामि सांप्रतं॥ कृणोमस्माय देवैरीकृतस्य सुकृतस्य च॥ ४९॥ प्रार्थितं वा प्रदासा
मिषं दत्तं मे सुरासुरैः॥ ब्रुवतां वा मनो हि शं प्रीतोऽस्मि सुकृतेन वा॥ ५०॥ श्रुत्वा तौ तु मुने वा

काममिमं न परस्परं॥ न मूचतु मुनिश्रेष्ठे सुकन्यासदसंस्थितं॥ ५०॥ मुने पितुः प्रसादेन सर्व
मस्मिन्ने पितं॥ उक्तं वा सोमपा न स्य वं तं तेषां सुरैः सद॥ ५१॥ निषजा विनिर्देवेन निषिधौ
च मस्य गृहे॥ शक्रेण वितते पते ब्रह्मणः कनकाचले॥ ५२॥ ते स्मात्त्वमपि धर्मज्ञादिना के
सितापसः॥ कार्यमेतदधिकं त्रयं वांछितं वा सुसंमतं॥ ५३॥ एतद्विद्वावको ब्रह्मन्॥ कुरुवां
सौमपायिनो॥ पिपासास्ति मुहुः प्रापात्तनः॥ समुपयास्यति॥ ५४॥ च्यवनस्तु ततः प्राह
न ह्युक्त्वा वचनं तयोः॥ यदहं रूपं संपन्नो वयसा च समन्वितः॥ ५५॥ कृतो न वज्राघ्रधः
स नृनायं च प्राप्तवानि मां॥ तस्माद्युवां करिष्यामि प्रीत्या हं स्मै मपायिनौ॥ ५६॥ मिषतो
देवराजस्य सत्यमेतद्ब्रवीम्यहं॥ राज्ञस्तु वितते पते सयातिरमित्युते॥ ५७॥ इत्याकल्पा
वचो हृष्टो तौ दिवं प्रतिजग्मतुः॥ च्यवनस्तंगृहीत्वा तु जगामाश्रममंडलं॥ ५८॥ इति

भा.स.

१६

श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे चवनोपाख्याने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥
चवनेन कथं वै द्यौतौ कृतौ सोमपायिनौ ॥ वचनं च कथं संजातं तस्य महात्मनः ॥ १ ॥ मुनु-
ष्यस्य बले कीदृक् देवराजं प्रतिप्रनो ॥ निषिद्धोऽभिषुञ्जेते न कृतौ सोमपायिनौ ॥ २ ॥ एतदप्य-
र्थं धर्मज्ञे विसृजेण वद प्रनो ॥ चरितं च वनस्याद्य श्रोतुं कामो मम सर्वथा ॥ ३ ॥ व्यास उवाच ॥ निष्ठा-
मयं महा राजरिति परमाद्भुतं ॥ चवनस्य मखेतस्मिन् यानि नृविभारती ॥ ४ ॥ सुकन्यासुंदरी-
प्राप्य चवनसुरसन्निभः ॥ विजहार सन्नात्मा देवकन्यामिवामरः ॥ ५ ॥ कदाचिदयत्रायति ना-
यं चिंतानुरागं नृणां ॥ पतिमाहवे यमाना वचनं रुदती प्रिया ॥ ६ ॥ राजन पुत्री त्वया दत्ता मुनये-
धायकानने ॥ मृता वा जीवतीति नोदृष्टव्या सर्वथा त्वया ॥ ७ ॥ गच्छ नाथ मुनेस्तावदाश्रमं दृ-
ष्टुमादरात् ॥ किं करोति सुकन्या सा प्राप्य नाथं तथा विधम् ॥ ८ ॥ पुत्री दुःखेन राजर्षे रक्षस्मि

१६

सर्वथा हृदि ॥ तामा नय वित्ता लाक्षी नय वामो तदंतिके ॥ पश्यामि सर्वथा पुत्रीं कुरु च वल्क-
लावृतं ॥ ९ ॥ अंधं पतिं समासांघुः रक्ताजो हृत्तोदरी ॥ १० ॥ राजोवाच ॥ ॥ गच्छाम्यद्य विष्णु-
लाक्षि सुकन्यां दृष्टुमादरात् ॥ प्रियां पुत्रीं वराणे हे मुनि तं शंसितव्रतं ॥ ११ ॥ व्यास उवाच ॥ एवमु-
क्ता तु श्रयतिः कामिनी शोक संकुला ॥ जगाम रथमारुह्य त्वरितश्चाश्रमं मुनेः ॥ १२ ॥ गत्वा
श्रमसमीपे तु तमपश्यन्महोपतिः ॥ कामिनीं शोक संकुलां जगाम रथमारुह्य त्वरितश्चाश्र-
मं मुनेः ॥ १३ ॥ मत्सन्नवयो वनसे यन्तं द्रव्यं पुत्रोऽयं मुनिः ॥ १४ ॥ तं बिलोक्त्वा मरोकारं विस्मयं
नृपतिर्गतः ॥ किं कृतं कुचितं कर्म पुत्रालोकविगर्हितं ॥ १५ ॥ निहतो सोऽमुनिर्विधस्तनया मः
पतिर्कृतः ॥ कामपीडितया काममंधनो निति निधनः ॥ १६ ॥ दुःसहोऽयं पुष्पधन्वा विरोधेण
च यौवने ॥ कुले कलंकः सुमहाननया मानवे कृतः ॥ १७ ॥ धिक् तस्य जीवितं लोके नूनं पुत्री

भा. स.

१७

पितुःसहा॥सर्वेपापैस्तुङ्खवापपुत्रीभवतिप्राणिनां॥मयातनुचितंपूर्वकृतंस्वार्थस्मिन्
धये॥वृथायांधाययद्वाक्यकानवयोवना॥१८॥कन्यायोऽप्यायदातव्यापित्रासर्वान्मनाकि
ला॥नाहरोहिफलंप्राप्तंयादृशंवैकृतंमया॥१९॥किंकरोमिसुतांहन्मिडःश्रीलांपापकारिणी
स्त्रीहत्याडुस्तरकामंतथापुत्राविशेषतः॥मुनुवंशस्तुविरव्यातःसकलंकःकृतोमया॥
जोकापवादोबलवान्डुस्मजास्तोहशृंगला॥२०॥किंकरोमीतिचिंताधोपदामग्रःसपा
धिर्विः॥सुकन्यायान्देवाशुदृष्टश्चिताकुलःपिता॥२१॥सादृष्टान्तेजगामाशुसुकन्यापितुरंति
के॥गत्वापप्रभुनृपालंप्रेमपूरितमानसा॥२२॥किंविचारयंसेराजचिंताव्याकुलिताननः
॥उपविष्टमुनिर्वीक्ष्यपुवानमंबुजेक्षुरोश्चरद्योहिपुरुषव्याघ्रप्रणमस्वपतिंमम॥माविषादं
पश्रेष्टकुरुमां प्रतिमानवः॥२३॥व्यास३०॥ इतिपुत्रावचःश्रुत्वाशयातिःक्रोधपीडितः

राम.

१७

प्रोवाचवचनंराजापुरस्यांतनयांततः॥२४॥राजोवाच॥॥कमुनिश्चवतःपुत्रिवृधांधस्ता
पसोत्तमः॥कोयंपुवामदोन्मत्तःसंदेहोन्नमदात्मम॥२५॥मुनिःकिंनिदितःपापैतयाडःकृत
कारिणि॥नूतनोसौपतिकामातृकृतःकुलविनाशिमिति॥२६॥सोहंचिंतातुरस्वेनप
श्यमाश्रमसंस्तिनः॥किंकृतंडःकृतंकर्मकुलदमचरितंकिज॥२७॥विमभप्रोहंडराचरिशो
काधोवतृकृतैःधुना॥दृष्ट्वेनपुरुषंदिव्यमदृष्ट्वाच्यवनंमुनिं॥विदुस्यतमुवाचाशुसाम्प्रता
वचनंपितुः॥गृहीत्वानीपजनकंनवुरंतिकेमादरात्॥च्यवनोसौमुनिस्त्याजामानानेन
संशयः॥अश्विन्मामीदृशःकामंकृतःकमललोचनः॥यदृष्ट्वात्रसंप्राप्तोनाससावाश्रमे
मम॥ताम्यांकुरुणयानूनच्यवनस्वीदृशःकृतः॥३१॥नाहंतवसुनातानतथैवपापका
रिणी॥यथातमन्यसेराज॥नविमूढोरूपसंशये॥३२॥प्रणाम्यसमुनिंराजन्भागविच्यव

भा. स.
१८

नंपितः॥ प्रहस्वकारणं सर्वं कथयिष्यति विस्तरं॥ ३५॥ इति श्रुत्वा वचः पुत्राः शर्यातिस्वरितस्त
हा॥ प्रणवाममुनिं तन्न गत्वा प्रह्लादराजः॥ कथयार्यस्वहृत्तांते भागवा श्रुयथोचितं॥ नयने
चकथं प्राप्ते कगतो ते जरा पुनः॥ ३६॥ संरापोन्नमहान्मेस्तिरूपे दृष्टुं गतिमुंदरं॥ वह विस्तरतो ब्र
ह्मन् श्रुत्वा हंसुखमाप्नुवे॥ ३७॥ च्यवन उवाच॥ ॥ नासत्याक्त्रसंप्राप्तौ तौ देवभिषजा बु
भौ॥ अभिचारः कृतस्नाभ्यां कृपयानृपसन्नम॥ ३८॥ मया ताभ्यां वरो दत्तौ मे सुपकारहेतवौ
करिष्यामि मखेराज्ञो भवंतौ सोमपायिनौ॥ ३९॥ एवं मया वयः प्राप्ते लोचने विमले तथा॥
स्वास्थो नवमहाराज संविद्रा स्वासने शुभे॥ ४०॥ इत्युक्त्वा सकृत् स्नेन सभायः पृथिवीपतिः॥
(उपोपविष्टः कल्याणिकया मृक्ते महामनाः॥ अथैते भागविप्रा हरा जानं परिमोक्षयन्
याजयिष्यामिराजस्त्वा संनारा नुपकल्पया॥ ४१॥ मया प्रतिश्रुतं ताभ्यां कर्तव्यौ सोमपौ

राम-
१८

युवा॥ तत्कर्त्तव्यं तपश्चैव तव यज्ञेति विस्तरं॥ ४३॥ इन्द्रं निवारयिष्यामि क्रुधं तपो वजे तवे॥
पाययिष्यामिराजेंद्रसोमं ताभ्यां मखे तव॥ ४४॥ ततः परमसंस्तुष्टस्योतिः पृथिवीपतिः॥
च्यवनस्य महाराज तवाकां मृत्युं पूजयत्॥ संमाम्य च्यवनं राजा जगाम नगरं पुनः॥ सभा
यश्चाति संतुष्टः कुर्वन् वान्त्रां भुनेः किज॥ मन्त्रास्ते ह नियत्तीये सर्वकामसमृद्धिमत्॥ कार
यामास शर्यातिपिज्ञायत न मुत्तमं॥ ४७॥ सपानीयमुनीन् पूज्यान् वसिष्ठं च मुखानसौ॥
भागवी याजयामास च्यवनः पृथिवीपतिः॥ ४८॥ विततं यतथा यसे देवाः सर्वे सवासवाः॥
आजगुश्चाश्विनौ तन्न सोमार्थमुपजग्मतु॥ ४९॥ इन्द्रस्तु शंकि तस्तत्र वीक्ष्य तावन्धिना
बुभौ॥ प्रह्लादमुखात् स वान्किमेतौ समुपागतौ॥ ५०॥ चिकि सको नसौ माहौ केनानीता
विहेति च॥ नान्नुवं न मरास्तत्र राजस्त्वुवितते धरो॥ ५१॥ अगृह्णश्च्यवनः सोममश्विनौ देवयो

भा.स.

१९

सह ॥ शक्रसंवारयामासमागृहाणौतयोर्गृहं ॥ ५२ ॥ तमाह चवनस्तत्र कथमेतोरवेः सुतो ॥ न
गृहाहौ च नाससौ ब्रह्मसंवाचीपते ॥ ५३ ॥ न संकरसमुत्पन्नौ धर्मपुत्री सुतो रवेः ॥ केन दोषे
रादेवैन्द्रनाहौ सोमेभिषयौ नित्योन्नमस्वेराक्र ॥ ५४ ॥ कर्त्तव्यः सर्वदेवतैः ॥ ग्राहपिप्याम्य
हं ग्राह्यौ कृतौ ग्राहं सुरेन्नम ॥ प्रेरितौ सोमया राजामखायमघवन्किल ॥ ५५ ॥ एतदर्थं करि
ष्यामि सत्यं मे वचनं विप्रो ॥ आत्मा मुपकृतं शक्रदत्तेनेघ्रेन वंदयः ॥ ५६ ॥ तस्मात्प्रमुपकार
स्तु कर्त्तव्यः सर्वथा मया ॥ इन्द्र उवाच ॥ ५७ ॥ चिकित्सकौ कर्मकरौ नाससौ निदिता सुरैः
उन्नावेतौ न सोमाहौ मागृहाणौतयोर्गृहं ॥ ५८ ॥ चवन उवाच ॥ अहिल्याजारसंपल्लकोपंचा
द्य निरर्थकं ॥ इन्द्राकिं हि नाससौ न सोमाहौ सुरात्मजौ ॥ ५९ ॥ एवं विवादे समुपस्थिते च न
कोपि वाचं न मुवाच भूयः ॥ ग्रहं न यो न गिविति मतेनासं ग्राहयामास तपो वितेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥

राम-

१९

इति श्री नागवते महापुराणे समसकंधे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ आस उवाच ॥ ॥ दत्ते ग्राहेतुरा
जेंद्रवा सत्रः कुपितो नृशं ॥ प्रोवाच चवनं तत्र दत्तपितृत्वलमात्मनः ॥ १ ॥ मात्रसंबंधो मया दानेन
कर्त्तुं त्वमर्हसि ॥ वधिष्यामि द्विपुंते त्वां विष्णुरूपमिवापरं ॥ २ ॥ चवन उवाच ॥ मावमंस्थामहात्मा
नौरूपद्रविणं वचसौ ॥ यो वक्तुमां मघवन् वृंदा रक ॥ ३ ॥ मिवापरं ॥ ३ ॥ कृते त्वां विबुधोऽभ्यान्यान्
कथं वै रइतिः सर्वं ॥ अश्विना वपि देवेंद्र देवौ विधिपरं तपः ॥ ४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ निषजो नाहवः का
मं प्रदं यजे कदाचन ॥ यदि दिष्टमिमेरात्मं क्षिरः क्षेप्यामि सां प्रातः ॥ ५ ॥ आस उवाच ॥ अनादृत्य तु तद्वा
कं वासवस्य च नागविः ॥ मृदं जगद्भारसान् सपत्निवतं भृशं ॥ सोमपात्रं पदाताभ्यां गृहीतं तु पि
पीषया ॥ समीक्ष्य बलमिहैव रइव च नमन्न वीत् ॥ ७ ॥ आत्मा मया यिसो मत्वं मृदीष्यसि यदिस्यं
वज्रं ते प्रहरिष्यामि घोररूपं मनुजमं ॥ ८ ॥ वासवे नेव मुक्तस्तु नागविश्चातिगविने ॥ जगद्भारवि

भा.स.
२०

धिवसो ममस्मिन्नामुत्रमंत्रं ॥ १० ॥ इन्द्रोऽपि नास्ति पत्नी यत्नमस्मै स्वयं युधं ॥ पश्यतां सर्वदेवा
नां सूर्यकोटि सप्तमं ॥ १० ॥ प्रेरितं च पतिं प्रेष्य च वनस्तपसा ततः ॥ स्तंभयामास बाहु सः शक्र
स्यामितनेजसः ॥ स्तंभयित्वा नु जंत स्य च वनो मंत्रवित्तमः ॥ उत्सादनाय कृत्वा वै नु हवे मंत्रतो नलं
॥ ११ ॥ कृत्यास महाबाहु रिद्रहं सिनु मुद्यतः ॥ जुहावाग्नौ श्रुतं हव्यं मंत्रेण मुनि सत्तम रश्मि तत्र क
त्यास मुसन्नाच्य वनं स्य तपो वजात् ॥ पुरुषः प्रबलः क्रूर हृत्कायो महासुरः ॥ १४ ॥ गहो नाम म
हाघोरो भयदः प्राणिनामिह ॥ शरीरं पर्वताकारं तीक्ष्णं दंष्ट्रं भयानकं ॥ १५ ॥ चतस्रश्चापतां दंष्ट्रा
योजनानां शीतं शतं ॥ इतरे त्वस्य दशाना व नू बुद्धि शो जनाः ॥ १६ ॥ बाहु पर्वत संकाशा व्यापनो
क्रूर दहनी ॥ श्री वागिरि शृंगान्मो कवोरा भीषणा भूवा ॥ १७ ॥ नखा व्याघ्र नख प्रस्थाः केशा चाती
व भीषणाः ॥ शरीरं कज्जलानं तु तस्य चाति भयानकं ॥ १८ ॥ नेत्रा वानल प्रक्षे भीषणेति भयानके

राम.
२०

हनुरेकस्थितस्तस्य भूमावेको दिवंगतः ॥ १९ ॥ एवं विधः समुत्पन्नो गहो नाम दहन्नुः ॥ तं विलो
कासुराः सर्वे नयमाजमु रं हसा ॥ २० ॥ इन्द्रोऽपि नयसंत्रस्तो युधाय न मनो दधे ॥ विवर्ण विरन का
मेव ज्ञ मादाव संस्थितः ॥ २१ ॥ व्यात्ताननो धीर दृष्टिः सन्निवज गह्वलात् ॥ सप्तपिष्यत्स संकु
धः शत क्रतु मुपाद्रवत् ॥ २२ ॥ चुक्रुशुश्च सुराः सर्वे द्वादशा स्म इति स्थिताः ॥ इन्द्रस्तं मित बाहु
स्तं मुमुक्षु र्ब्रज मंतिकात् ॥ २३ ॥ न स ग्रा कपति तस्मिन् प्रहर्तुं पाकशासनः ॥ बध इत्तः सुरे
ज्ञानस्तं वीक्ष्य काल संन्ति नो ॥ २४ ॥ स स्मर मनसा तत्र गुरुं समर्पको विद ॥ स्मरणादाज गामाशु
बृहस्पति रुदारधी ॥ २५ ॥ दानवो गुरुणा दृष्टो महो माया विनिर्मितः ॥ शक्रोति नय संत्रस्तः सु
राश्च नय वेपिताः ॥ २६ ॥ गुरुस्तस्य यं दृष्ट्वा विपत्ति सद्वां तदा ॥ विचार्य मित सा कृतं तमुवाच रा
ची पति ॥ २७ ॥ दुःसाधो यमं यामंत्रैस्त्वया वज्रेणा वासव ॥ असुरो मद संज सुयज्ञ कुंडा यमुत्थितः

भा.स.

२१

२८॥ तपो बलमृषेः सम्यक् च वनस्य महात्मनः॥ अनिवार्यमिदं शक्यं त्वया देवैस्तथा मया॥ नाराणं
या हि देवेश च वनस्य महात्मनः॥ स निवारयिष्यामि नृणां कृतां चात्मकतां किल॥ ३०॥ भुञ्जमानं महा
भाग्वात्म्यं तेजो तिष्ठः सहं॥ मुनिमाध्यास्य कृपितं कृत्वा संशमामाधुना॥ ३१॥ अहमप्येनमायुष्म
न्वचनैः सामसंयुतैः॥ आज्ञादयामि संक्रुधं क्षणात् तूनां तिमिदे व्यति॥ ३२॥ तापसाः क्षणा कोपा
वै च वनस्तु विशेषतः॥ बलवान् नृगुपुत्रो यंतस्मान्त्वं नाराणं व्रज॥ ३३॥ व्यास उवाच॥ ॥ ५ सुक्तो गु
रुराशक्तस्तत्रागसमुनिं तदा॥ प्रणम्य शिरसा नमस्तु मुवाच नयान्वितः॥ ३४॥ क्षमस्व मुनिराह
लशमयासुरमुद्यतं॥ प्रसन्नो न वसर्वज्ञ वचनं ते करोम्यहं॥ ३५॥ सो माह वश्विना वेता वधप्रवृत्ति
भागवि॥ न विष्यतः सर्वमेतद्वचो विप्रप्रसीद मे॥ ३६॥ मिथ्या ते नोद्य मोक्षेण भवत्येव तपोधन॥ जा
ते त्वमपि धर्मज्ञ मिथ्या नैव करिष्यसि॥ सोमपा वश्विना वेतौ त्वत्कृतौ च स देवहि॥ ३७॥ न विष्यतश्चरा

राम.

२१

यानिः कीर्तिः कामं न वेदिति॥ मया यदधिकृतं कर्म सर्वथा मुनिसत्तम्॥ ३८॥ परीक्षान्तं तु विज्ञेयं तव वी
र्यप्रकाशने॥ प्रसादं कुरु मे ब्रह्मन्महं संहारचोत्थितं॥ ३९॥ कस्याणं सर्वदेवानां भूयान्नथा विधीय
तां॥ एवमुक्तेः कुरु राक्षसा च वनः परमार्थवित्॥ संजहार ततः कोपं समुत्पन्नं विरोधतः॥ देवमाध्या
स्य संविप्रे नागविस्तुमहंततः॥ ४०॥ व्यनजस्त्रीपुपाने च घूतेषु मृगयासु च॥ महं विनश्य देवैर्द्रमाध्या
स्य च कितं नया॥ ४१॥ संस्थाप्य च सुरात्मवन्निमरवमस्य प्रवर्त्तयेत्॥ ततस्तु संस्कृतं सोमवास
वायमहात्मने॥ ४२॥ अश्विनां सहधर्मत्मा पाययामास भागविः॥ एवं तीक्ष्णवने नाथरविपुत्रौ वि
चिकित्सकौ॥ ४३॥ विहितौ सोमपौरजन्मवर्था तपसो बलात्॥ सरस्तदपि विख्यातं जानकमरीग
ध॥ ४४॥ यज्ञं समाप्य नगरं जगाम सचिवैर्वृतः॥ राज्यं चकार धर्मत्मा मनुपुत्रः प्रतापवान्॥ ४५॥ आ
नर्त्तस्तस्य पुत्रो नृदानत्रा द्वितो नवत्॥ सोतः समुद्रे न गरीवि निमयिकुशस्य तं॥ ४६॥ आस्थि

ना० स०

२२

तोर्भुक्तविषयानानन्तरि नरिंदमः ॥ तस्य पुत्रराजं जज्ञे ककुभिः स्येष्टमुत्तमं ॥ १४ ॥ रेवती नाम पुत्री ॥
सा सुंदरी शुभलक्षणा ॥ वरयोग्या यदा जाता पुत्री राजा यरेवतः ॥ १५ ॥ चिंतयामास सततं राजपुत्रा
वृकलोद्भवान् ॥ रेवतं नाम गिरिमाश्रितः पृथिवीपतिः ॥ १६ ॥ चकाराज्यं बलवानानन्त्रेषु नराधि
पः ॥ विचिंत्य मनसा राजा कस्मै रेयामया सुता ॥ १७ ॥ गत्वा दृष्ट्वा मित्रमाणां सर्वज्ञं सुरपूजितं ॥ इति
संचिंत्य नृपालः सुतामादाय रेवतीं ॥ ब्रह्मलोकं जगामाशु दृष्ट्वा कामः पितामहं ॥ पत्रवेदाश्च यज्ञा
श्च धर्मं मिपर्वतां स्तथा ॥ १८ ॥ अध्वर्युः सरितश्चासन् दिव्यरूपधराः स्थिताः कृषयः सिधगंध
र्वाः पन्नगाश्चाराणां स्तथा ॥ १९ ॥ तस्य प्रांजलपः सर्वस्त्वुवंतश्चतुरातनः ॥ २० ॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे सप्तमस्कंधे सप्तमोऽध्यायः ॥ १९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ संशयो मे महान् ब्रह्मन्व
र्त्तते मेघमानसे ॥ ब्रह्मलोकं गतो राजा रेवतीं पुत्रं ॥ मया पूर्वश्रुतं कृष्ण ब्राह्मणे मः कथां

राम.

२२

तरे ॥ ब्राह्मणे ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २१ ॥ राजा कथं गतस्तत्र रेवती संयुतः स्वयं ॥
सत्यलोकं केतिष्ठः प्रापेन्नृलोकं दितिसंवाय ॥ मृतः स्वर्गमवाप्नोति सर्वशास्त्रेषु निरूपितः ॥ मानु
षेन नृदेहेन ब्रह्मलोके गतिः कथं ॥ २२ ॥ एतन्मे संशयः न विद्वन्धेनुमर्हसि मां प्रतां ॥ यथा राजा गत
स्तत्र प्रष्टुं कामः प्रजापतिः ॥ २३ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ मेरोस्तु शिखरे धेवं सर्वलोकाः प्रतिष्ठिताः ॥ इ
न्द्रलोकोऽयं मलोको याच संमनीयुरी ॥ २४ ॥ नथैव सत्यलोकस्तु कैलाशश्च तथा पुनः ॥ वैकुण्ठस्तु
पुनस्तत्र वैष्णवं पदमुच्यते ॥ २५ ॥ यथा कुतः शक्रलोके गतः पाथेधि नु धरिः ॥ पंचवर्षाणि कौत
यस्थितस्तत्र सुरालये ॥ २६ ॥ मानुषेणैव देहं न वासवस्य च सन्निधौ ॥ नृपैवाप्येपि नृपालाः ककुसु
प्रसुरवाः किल ॥ २७ ॥ स्वलोकं गतपश्चात्सन् देसाश्चापि महाबला ॥ जित्वेदं सरनं प्राप्य संस्थितास्त
त्र कामतः ॥ २८ ॥ महाभिषः पुरा राजा ब्रह्मलोकं गतः स्वराट् ॥ आगच्छंतीं नृपों गंगा मपश्यन् चानि सुंद
री ॥ वायुनो बरमस्यास्तुत देवा पश्यन्त तदा ॥ किंचिन्नृपो नृपेणाय दृष्टुं सुरनदीं नृप ॥ २९ ॥ स्मि

ना. से.

२२

नंचकारकामात्रसापिकिंचित्हासवै॥ ब्रह्मणातौतथादृष्टौ शमौकोपास्वयंनुवा॥ १३॥ वैकुंठेपिमु
राःसर्वेपीडितादैत्यहानवै॥ गत्वाहजिगन्ताथमस्तुवन्नकमलापति॥ संदेहो नात्रकर्मभिःसर्व
यानृपसन्मन्त्रम॥ गम्पाःसर्वेपिलोकासुमानिवानांनराधिप॥ १४॥ अत्रवृषंक्रतुपुराणानांताप
सानांनराधिप॥ तथैवयजमानानांयज्ञान्नावितात्मनां॥ १५॥ जनमेजयउवाच॥ रेवतोरैव
नीकन्यागृहीत्वाचारुलोचनां॥ ब्रह्मलोकंगतःपश्चात्किंकृतंतेनभूभुजा॥ १६॥ ब्रह्मणाकिंस
मादिष्टंकस्मैदत्तामुताःपुनः॥ तसर्वविस्तरा ब्रह्मनकथयत्वंममाधुना॥ १७॥ व्यासउवाच॥ ॥
निशामयमहीपालराजारैवतकःकिल॥ पुत्रावरंपरिभृष्टं ब्रह्मलोकंगतोपरा॥ १८॥ आबन्मा
नेगांधर्वेष्टितो लघुःक्षणाःक्षणां॥ तद्गृहवन्मतिदृष्टात्मासंतापीतुसकम्यकः॥ १९॥ समाप्तेतत्र
गांधर्वेष्टिताम्यपरमेश्वरं॥ दृष्ट्वापित्वासुतांतस्मैस्वामिप्रायंन्यवेदयत्॥ २०॥ राजोवाच॥ ॥ वरंक
थयदेवेशकन्येयंममपुत्रिका॥ देयाकस्मैमयाब्रह्मन्प्रष्टुंत्वांमुपागता॥ २१॥ बहवोराजपु

राम-

२३

त्रामेवीक्षिताःकुलसेनवाः॥ कस्मिंश्चिन्मेमनःकामेनोपतिष्ठतिचंचले॥ २२॥ तस्मान्त्वेव
देवेशप्रष्टुमन्नागतोस्म्यहं॥ तदाज्ञापयसर्वजिपोगंपराजसुतंवरं॥ २३॥ कुलीनंबलवंतंचसर्वलक्ष
णसंपुर्णो॥ होवारंधर्मशीलंचराजपुत्रंसमादिश॥ २४॥ व्यासउवाच॥ तदाकर्ण्यजगत्तत्रकिंच
नंनृपेत्सतः॥ तमुवाचहसन्वाक्पटुष्ट्वाकालस्यपर्वपि॥ २५॥ ब्रह्माउवाच॥ ॥ राजपुत्रास्व
पाराजनवारपेक्षदयेकताः॥ ब्रह्माःकालेनतेसर्वेसपिपुत्रबोधवाः॥ सप्तविंशतिमोघेववाप
रस्तुप्रवर्तते॥ वंशजास्ते॥ मृताःसर्वेपुण्यैर्दसैर्विजुंठिताः॥ सोमवंशोऽब्रह्मन्नराजाराज्यंप्रशा
स्तिह॥ उग्रसेनश्चिरमातोमयुराधिपतिःकिल॥ यथानिवंशसंचूतोराजामाधुरमंडले॥ उग्रसे
नात्मजःकंसःसुरद्वेषीमहामृतः॥ ३०॥ दैत्याःपितरंगृह्यकारागारेनिवेशयत्॥ स्वयंराज्येऽरा
चारश्चकारमदगवितः॥ मेदिनीचातिभारान्त्रिभ्यागंशरगंगताः॥ ३१॥ राजन्यसैन्यानांनार
णातिभयाकुला॥ अंशावतरणंतत्रमंत्रितंसुरसत्तमैः॥ ३२॥ वसुदेवात्समुत्पन्नैकलक्षकम

भा.सं.
२४

ललोचनः॥ देवकां देवस्तुपिण्यो यो सौ नारायणो मुनिः॥ ३३॥ तपश्चकार दुःसाधं धर्मपुत्रः सना
तनः॥ गंगातीरिनरसखः पुण्ये वदस्मिन्मोवती लोपि दुक्कलेवासुदेवे निविश्रुतः॥ तेनासौ
निहतः पापकृष्णेन रूपमन्नमः॥ ३४॥ मेनायराजं वैदत्तं हत्वा खलं सुतं॥ कंसस्य स्वमुखः पापो
जरासंधो महाबलः॥ ३५॥ आगत्य मथुरां क्रोधान्नकारसंगं पुनः॥ ३६॥ कृष्णेनाजौ जितः संयोज
रासंधो महाबलः॥ प्रियामास पुधापसकालयवनं तत्प्रश्रुत्वा यातं महाशूरं ससैन्यं यवनाधि
पं॥ कृष्णस्तु मथुरां सत्कापुरीं दारवती मगात्प्रनम्रोत्पुंरी कृष्णः शिषिभिः सह संगतैः॥
कारयामास दुर्गतिं हृद्दृशा लविमं डितो॥ जीलोधिरेपुरः कृत्वा वासुदेवः प्रतापवान्॥ उग्रमे
नेचराजानं चकार वरावर्त्तिनो॥ ४१॥ यादवान्स्थापयामास दारवत्यां यक्षस्तमः॥ वासुदेवस्तु
तत्राद्यकर्तृवंधवैः स॥ ४२॥ तस्मात्प्रजः सुविख्यातो बलदेवो हलायुधः॥ शेषांशो मुरालीवीरः॥

३४

रेवरोस्मितवसंमतः॥ ४३॥ संकर्षणाय देह्याशुकन्यां कमललोचनां॥ रेवतीं बलमद्राय विवाहवि
धिना नृपः॥ ४४॥ दत्त्वा पुत्रीं नृपश्चेष्टगम्बुवदस्मिन्मोवती लोपि दुक्कलेवासुदेवे निविश्रुतः॥ ४५॥
आसत्तवाचः॥ ४६॥ तिरिजासमादिष्टो ब्रह्मण्यपघ्नयोनिना॥ जगाम दारकां राजन्तरसाकन्य
यान्वितः॥ ४७॥ दृष्ट्वा तां बलदेवाय रेवतीं रेवतीं नृपः॥ आष्टुष्ट्या दवश्चेष्टयौ वदस्मिन्मोवती लोपि दुक्कलेवासुदेवे निविश्रुतः॥ ४८॥
तत्र कृत्वा तपस्तीव्रं नृपतिकलिपर्यये॥ जगाम त्रिदशावासं सत्कादेहं सरित्ते॥ ४९॥ राजो
वाचः॥ भगवन्मददाश्रयेन वतासमुदाहृतं॥ रेवतस्तु स्थितस्तत्र ब्रह्मलोके सुतायुतः॥ ५०॥
पुगानो नृगते तत्र शतमष्टौ त्रिंशतिः॥ कन्यावृधनसंजातो राजा वातिशानुकिं॥ ५१॥ एतावन्ते तथा का
लमायुः पुनस्तपोः कथं॥ ५२॥ आसत्तवाचः॥ ५३॥ नजरासु सिपासावानमृसुनभियं भपुनः॥ क्रतुच
क्रं प्रभवति ब्रह्मलोके सदानघ॥ मेरुंगतस्य रायतिः संतती राक्षसैर्हताः॥ गताः कुराः स्थली

जा.स.

२५

सत्कानयनीताइतस्ततपरमनोश्चसुवनः पुत्रउत्पत्तीवीर्यवेत्तरः॥ इक्ष्वाकुविरयातः सूर्यवंशकर
सुस॥५३॥ तस्यपुत्ररातंराजनिश्वाकोलगर्वितं॥ विकुक्षिः प्रथमस्तेषांवलवीर्यसमन्वितः॥५४॥ वि
कुक्षितादयोधवंशमः प्रथमजसुतः॥ अयोध्यायांशुभंस्थानमिक्ष्वाकोरितिनःश्रुतं॥५५॥ राऊर
निःप्रमुखाः पुत्रापंचाशद्वलवत्तरः॥ अयोध्यायांशुभंस्थानमिक्ष्वाकोरितिनःश्रुतः॥५६॥ राऊर
सुरक्षितारः कृताः किल॥ दक्षीणस्यांतथा राजन्नादिष्टातेनैतमुताः॥ चत्वारिंशन्नयाष्टौचरक्ष
राथे महात्मना॥ धृष्टीविकुक्षिसुस्थिताः पाश्चेसिंवायंभूपतेः सुतः॥५७॥ इतिश्रीमद्भगवद्गीतापुराणो
सप्तमस्कंधेअष्टमोऽध्यायः॥७॥ आसु०॥ कदाचिदृष्टकाश्राधेविकुक्षिं पृथिवीपतिः॥ आजाप
यदसंभूतोमांसमानयसत्वरः॥ मेधंश्राधयमधुनावने गत्वासुतादरातः॥ इत्युक्तोसैनधेसाशु
जगामवनमस्त्रभृत्॥ गत्वाजघातवाणैः सवराहांश्चुकरात्तृगान्॥ राशंश्चापिपरिभ्रां

२५

नौबन्वायवुश्रुक्षितश्चिश्चुताइष्टकातस्यराशंचादहसौवने॥ शेषंनिवेदयामासपित्रेमांसमनु
न्नमं॥ प्रोक्षणापसमानीतान्दृष्ट्वागुरुशत्रान्मृगान्॥ राशंतुनक्षितंज्ञात्वातमद्वैतदुर्दकं॥५८॥
भुक्तशेषंतुनश्राधेप्रोक्षणीयमितिस्थितिः॥ राज्ञेनिवेदयामासवसिष्टः पाकदृषणं॥५९॥ पुत्रस्यकर्म
तत्ज्ञात्वान्नृपतिगुरुणोदितं॥ चुकोपविधिलोपान्तेदेवान्निःसारयन्ततः॥६०॥ राशदशतिविरया
तजातोनात्मानृपात्मजः॥ गतावनेविकुक्षिसुपितृकोपादसंभ्रमः॥ विन्नेनवर्त्तयतकावेनीतवान्
धर्मतत्परः॥ पितृर्षुपरतेरज्यं प्राप्तेनमहात्मना॥ राशदस्त्रकरोद्राज्यमयोध्याधिपतिः स्वयं॥ य
ज्ञाननेकशः पूरणचकारसरयूतदे॥६१॥ राशदस्यानवसुन्नः ककुस्यशतिविश्रुतः॥ तस्यैवना
मनेदोवैवैववाहः पुरंजयः॥६२॥ जिनमेजयउ०॥ नामनेदाकथंजाताराजपुत्रस्यचातघा॥ कारणं
ब्रूहिमेसर्वकर्मणायनचानवत्॥ आसु०॥६३॥ राशदेस्वगतैराजनिश्वाकुः परमास्त्रवित्॥

भा.स.
२६

राज्यं चकार धर्मजः पितृपेतामहं वलान् ॥ गतस्मिन्नेव समये देवा दैत्यैः पराजितौ ॥ हरिर्नेत्रार
णं जमुस्त्रस्ता समरकातराः ॥ १४ ॥ तानाह भगवान् विष्णुर्देवदेवः स्नातनः ॥ पाहिर्ग्राहं करिष्या
मि प्राययेत्तु रागादृजे ॥ १५ ॥ सह निष्यति वै दैत्या संग्रामे सुरसुतमाः ॥ आगमिष्याति धर्मात्मा
सहापार्थधनुर्हरिः शहरे सुवचना देवा मयुः सर्वे सौमवाः ॥ अयोध्यायां महाराजविक्रान्तनयं
प्रति ॥ १७ ॥ तानागतान् सुरान् राजा पूजयामास धर्मतः ॥ प्रमद्धा गमने राजा प्रयोजनमर्तुः कृतः
॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ ॥ धन्यो हं पावितश्चास्मि जीवितं सफलं मम ॥ यद्गणसंगृहे देवा दृष्टव्यं
न महत् ॥ श्रुत्वा तु कृत्यं देवेशः ॥ ॥ माधवमपि मानवे ॥ करिष्यामि महत्कार्यं सर्वथा न वता महं ॥ २०
देवा ऊचुः ॥ सहायं कुरु राजेंद्र सखा भव राचीपते ॥ संग्रामे जयं देवैः शान्तिं दुर्जयान् त्रिदशैरपि
॥ राजोवाच ॥ पाहिर्ग्राहो भवा मय्यदेवानां सुरसन्तमा ॥ इन्द्रो मेवाहन्तं नम्रं भवेद्यदि सुराधिपः ॥ २२

राम.
२६

संग्रामे हे हनिष्यामि दैत्यान् देवकृतेः धुना ॥ आस्तेयं द्रगमिष्यामि सत्यमेतद्वीर्यमेव ॥ २३ ॥ त
देवो वासवं देवाः कर्त्तव्यं कार्यं मद्रुतं ॥ पत्रं नवनरं द्रुपस्य तत्कालं जौ राचीपते ॥ लज्जमानस्तदा
शक्रः प्रेरितो हरिणा नृशं ॥ बभूव ह्यनसुरं किं द्रुपस्यैवापरो महान् ॥ २५ ॥ तमाह कुरो हर राजा
सौ संग्रामे मगमनाय वै ॥ स्थितः ककुदिये नास्य ककुस्थस्तेन चोन्नवत् ॥ २६ ॥ इन्द्रो वाहो कृतो
येन तेन नामेंद्रवाहकः ॥ पुरं जितं तु दैत्यानां तेनाभूच्च पुरं जय ॥ २७ ॥ जित्वा दैत्यान् महोवाक्यं
नंतेषामयद्वज्रपाणये ॥ प्रसयच्छसराजं प्रेरितं सर्वं बभूव नृवह ॥ २८ ॥ ककुस्थश्चातिविरा
तो नृपतिस्तस्य वंशजाः ॥ ककुस्थानुविराजानो बभूव विश्रुताः किव ॥ २९ ॥ ककुस्थश्चानवसुत्रोय
र्मपत्न्यां महाबलः ॥ अनेनाविश्रुतस्तस्य द्युः पुत्रोति वीर्यवान् ॥ ३० ॥ विश्रुत्वा सुविज्ञेयः पृथोः
पुत्रनराधिप ॥ आर्द्रस्तस्य सुतः श्रीमान् राजा वंशकरः स्मृतः ॥ ३१ ॥ तस्मिन्तो यौवनाय तस्मिन्तेन वान
बलवत्तरः ॥ आवंतो यौवनाय स्य यज्वा परमधा भिकि ॥ आवंती निर्मिता येन पुरीशक्रपुत्री समा

ना.स.
२९

वृद्धश्च सुपुत्रो नृवावंतस्य महात्मनः ॥३२॥ कुवलयपाशः सुतस्य सवत्सवदयिबीपतिः ॥ धुंधुनामा ह
तो दैत्यस्तेनासौ दयिबीतले ॥३३॥ धुंधुमारेति विहातेनाम प्रापति विश्रुतं ॥ पुत्रस्तस्य दत्ताश्च सुपाल
यामास मेदिनी ॥३४॥ दत्ताश्च सुतः श्रीमान्दयः कृतिविश्रुतः ॥ निकुं नस्तमुनः प्रोक्तवत्सवदयिबीप
तिः ॥ संहिताश्चो निकुं नस्तमुनः ॥ दत्ताश्च सुतः ॥ प्रसेनजिह्वतश्च स्य बलवो सत्यविक्रमः ॥ तस्य पुत्रो म
हाभागो यौवनाश्चेति विश्रुतः ॥ यौवनाश्च सुतः श्रीमान्मां धातेति महीपतिः ॥३५॥ मानु गतेन जानोसा
वुसन्नो जनकोदरे ॥ निःसारितस्ततः पुत्रो कुक्षिं भित्तापितुः पुनः ॥३६॥ राजोवाच ॥ ॥ न श्रुतं न च दृष्टं
वानवतो न दुहातते ॥ असेनायं महाभाग तस्य जन्म यथोदितं ॥३७॥ विस्तरेण बहूसाधमो धातुर्जनिका
रणः ॥ राजोदरे यथोत्पन्नः पुत्रः सर्वगि सुंदरः ॥३८॥ व्यास उवाच ॥ यौवनाश्चो न पत्यो न द्राजा परमधा मि
कः ॥ नायागो वरातं न स्य वत्सवत्पतेर्नृपः ॥३९॥ राजा चिंतातुरः प्राप चिंतयामास निसत्राः ॥ अपत्यार्थं यो
वनाश्चो दुःखितस्तु वने गतः ॥४०॥ कृषीणामाश्रमे पुरोपेति विरलः स च पाथिविः मुमोच बकुनिशानता

राम.
२९

पसानां च पत्रपतः ॥४३॥ दृष्ट्वा तं दुःखितं विप्रावत्सवत्सवदयिबीपतिः ॥ तमूचु ब्रह्मणो राजन्कस्माच्चोच
मिपाथिवि ॥४४॥ किं ते दुःखं महाराज ब्रूहि सत्यमनो गतो गतं ॥ प्रतिकारं करिष्याम दुःखस्य तव सर्वथा
॥४५॥ यौवनाश्च उवाच ॥ ॥ राज्यंधनं सदैव श्च वत्सवत्तै मुनयो मम ॥ नायागो वरातं शुक्लवत्तै विग
दप्रतं ॥४६॥ नारातिस्त्रिपुलोकेषु कोप्यस्त्रिबलवान्मम ॥ आज्ञाकरास्तु सामेताः वत्तैति मन्त्रिण
स्तथा ॥४७॥ एकसंतानं जं दुःखं नान्यं पत्रपामितापसाः ॥ अपुत्रस्तु गतिनास्ति स्वर्गने वचने वच ॥
४८॥ नस्माच्चोचामि विप्रेन्द्राः संतानार्थं दिवानिशं ॥ नवंतः सर्वशस्त्रज्ञास्तपसाश्च कृतश्रमा ध
इष्टिं संतानकामस्य पुत्रं जालादिवां नुनो ॥ कुर्वंतु मम कार्यं वै कृपा चेदस्ति तापसाः ॥४९॥ का
रयामासुरव्यग्रास्तस्येष्टि मिदं देवता ॥ कलशस्यापितस्तत्र जलपूजं स्विडावैधं ॥ मन्त्रिनो वेदमंत्रैश्च
पुत्रार्थं स्य नृपते ॥ राजा तद्यत्तसमहनं प्रविष्टस्तर्षितो निशि ॥५०॥ विप्रान् दृष्ट्वा शयानां सुपयो
मंत्रजले स्वयं ॥ नायागिं संतानं विप्रे मन्त्रितं विधिवद्विवं ॥५१॥ पीतं गगनं नृपात्तेन न दत्तानां नृपो न म

नास-
२८

॥५५॥ सुदकं कजशंदृष्टा प्रातर्विप्रविशं किताः ॥ पप्रक्षुस्तनपंकेन पीतं जलमिति विज्ञाः ॥ ५६ ॥ यजपी
तं विदित्वा ते ज्ञात्वा देववले महत् ॥ इष्टिं समापयामासु गतास्ते मुनयो गृहान् ॥ ५७ ॥ गर्भे धारयन् प्रति
स्ततो मंत्रवलादथ ॥ ततः कालउपावृत्ते कृष्णनिर्मिधे दक्षिणं ॥ ५८ ॥ पुत्रं निःकाममुनगं मंत्रिणस्त
स्य नृपतेः ॥ देवानां कृपया तत्र नममारमही पतिः ॥ कंधास्यति कुमारो यं मंत्रिणश्चक्रुः ॥ ५९ ॥
॥ नंदो देवेशिनं प्राहान्मोधातेति ब्रुवन्त्ययं ॥ ६० ॥ सो नवदलवान् ताराजामोधाता दृषिषीपतिः ॥ तड्भ
वस्तु नृपात्कथितस्तव विस्तरात् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्भगवत्पुुराणसप्तमस्कंधेनवमोऽध्यायः ॥ ९० ॥
॥ ॥ आस उवाच ॥ ॥ वनूक्चक्रवर्ती स नृपतिः सप्तसंगरः ॥ मोधाता दृषिर्विसर्वाभिजयन्
पत्नीं श्वहादस्य वो स्य नृपत्रस्ताययुः गिरिगुहामुच ॥ इंद्रेणास्पृक्तं नाम त्रसदस्मुरिति स्फुटं ॥
॥ तस्य विदुमती भायशिवा विंदोः मुनी नवतः ॥ पतिव्रता सुरूपा च सर्वलक्षणसंयुता ॥ ३१ ॥ त
स्यामुत्सादयामास मोधाता दौ सुतौ नृपा ॥ पुरुकुं संमुविज्ञातं मुचुकुं दंतयापरां ॥ ३२ ॥ पुरुकुं स

राम-
२८

स्वनरण्यः पुत्रः परमधार्मिकः ॥ पित्र न किरतश्च नृद्रुदस्य स्मदात्मजः ॥ ५५ ॥ इयं च स्तस्य
पुत्रो नृधार्मिकः परमास्त्रवित् ॥ तस्यात्मजस्त्रिधन्वान् नृदरुणस्तस्य चात्मजः ॥ ५६ ॥ अरुण
स्तस्य पुत्रः श्रीमाद्यसन्नत इति स्मृतः ॥ साभूरिमाचरः कामी निर्मयिदो निलोलुपः विवाहितो
विप्रनायक इति वाक् काममोहितः ॥ विवाहे तस्य विघ्नं सचकार नृपतेः सुतः ॥ मिलिता ब्राह्मणा
स्तत्र राजान मरुणो नृप ॥ चुक्रुः शुक्रोदुःखान्नाहो हतास्तेति चासकृत् ॥ ५७ ॥ पप्रक्षु राजानान् वि
प्रान् ॥ ५८ ॥ रवतान् पुरवासिनः किंकृतं मम पुण नवताम श्रुनं विज्ञाः ॥ ५९ ॥ तन्निशाम्य विज्ञावा
कं राज्ञे विनयपूर्वकं ॥ तदोचुः स्वरुणो विप्राः कृताशीर्विचेनानृशो ॥ ब्राह्मणा ऊचुः ॥ राजत
तव सुतेनाद्य विवाहे विदिते किल ॥ विवाहितो हताकन्यावलेन बलिनां वरः ॥ ६० ॥ आस उवा
च ॥ श्रुत्वानेषां वचस्यं राजा परमधार्मिकः ॥ पुत्रमाहवृथानाम कृतं ते दुष्टकर्मिणां ॥ ६१ ॥

ना. स.

२९

गह्वरं मुमंदात्मनः शृङ्गारगृहान्मम ॥ न स्यात्तत्र त्वयामंदविषये मम सर्वथा ॥ १४ ॥ कुपितं पितरं प्रा
ह कृगच्छामीति वै मुकु ॥ अरुणस्त्वमथोवाच स्वपाकैः सह व्रतये ॥ १५ ॥ अपचस्य कृतं कर्म दिजहा
रापहारणं ॥ तस्मात्तैः सह सह संसर्गं कृत्वा तिष्ठ यथा मुखं ॥ १६ ॥ नाहं पुत्रेण त्राधी त्वया द्यकलपं
सन ॥ यथेष्टं जडुष्टात्मनः कीर्तिनाशः कृतस्त्वया ॥ १७ ॥ स निराम्य पितुर्वक्त्रं कुपितस्य महा
त्मनः ॥ निश्चक्राम पुरा तस्मात्तरसापकरणं ययौ ॥ १८ ॥ स तत्र तस्मात्तत्र स्वपाकैः सह व्रतये
धनुर्वणिधरः श्रीमान् कक्वी करुणा जय ॥ यदा तिकासितो पित्रा कुपितेन महात्मना ॥
गुरुणा यवसिष्टेन प्रेरितो सौ महीपतिरुत्तमात्स तत्र तस्मिन् वृषसंयुताः ॥ वसिष्ठे
धर्मशास्त्रज्ञे स जतस्त्वनिवारणात् ॥ २१ ॥ केन चित्कारणेनाय पितरं तस्म महीपतिः ॥ पुत्रार्थे
सौतपस्तुं पुरं गत्वा वनं गतः ॥ २२ ॥ तव वषट्ते द्यातस्मिन् विषये पाकशासनः ॥ समादाद

२९

गिति

शराजं जनेनाधर्मण सर्वथा ॥ २३ ॥ विश्वामित्रस्तदा रंस्तस्मिंस्तु विषये नृप ॥ स न्यस्य कौशिकी तीरे
च चारविपुलं तपः ॥ २४ ॥ कौतारे तत्र संजाते नाथ वै कौशिकस्य दृढ ॥ कुटुंबनराणां पापः ॥ वि
तावरविपुर्लंभी ॥ २५ ॥ बालकान् क्षुधितान् दृष्ट्वा नरुदं नः परपती नृशं ॥ याचमानोश्च नीवा
राकृष्टमाप पतिव्रता ॥ २६ ॥ चिंतयामास दुःखान् तानोका न्दीक्ष्य क्षुधान्वितान् ॥ नृपो नास्ति
पुरे स धकं ब्रजामिकरोमिकं ॥ २७ ॥ शलौ छवन्निदुर्भिक्षैः साध्या वनवृत्तिव ॥ रुदंति बाल
काः कामं धिमेजीवितमद्य वै ॥ २८ ॥ धनहीना च मांसका तपस्तपुंगतः पतिः ॥ न जानाति स
मर्थो पिदुःखितां धनवर्जितां ॥ २९ ॥ बालानां तरणं केन करोमि पतिना विना ॥ मरिष्यंति सु
ताः सर्वे क्षुधया पीडिता नृशं ॥ ३० ॥ अतः सुतं तु विक्रीय द्रव्येन कियता पुनः ॥ पालयामासि
सुतान् तस्यानेष मेविहितो विधिः ॥ सर्वेषां मारणं नाद्यं युक्तं मम विषये ॥ कालस्य किल कौता

ना-स

३०

रेविक्रीणामितथात्मजे॥३२॥ हृदयंकविनेकत्वासंविंसमनमासनी॥ सारररुनावधागलेपुत्रं
विनिगता॥ मुनिपत्नीगलेवधामध्यमं पुत्रमौरसं॥ शेषस्य भगणार्थाय गृहीत्वा चलिता गृहत्
३४॥ दृष्टासत्यव्रते नान्नातापसीशोकसंपुता॥ पप्रच्छन्पतिस्त्वास्तु किंचिकीर्षमिशो नने॥ ३५
हृदंतं बालकं केवधानयमिच्छाधुना॥ किमर्थं चारुसर्वांगी सत्तं ब्रूहि ममाग्रनः॥ ३६॥ कृषिपत्न्युवा
च॥ विश्वामित्रस्य नापदिपुत्रोपमेनपात्मजविक्रेतुमौरसं कामंगमिष्यविपरोमुतं॥ अन्तेनामि
पतिमुक्त्वा गतस्त्रुंतपः कचिर॥ क्षुधात्तविक्रीणामि तं शेषस्य भगणामदे॥ ३७॥ राजोवाच॥
रक्षपुत्रं पतिव्रते दास्यामि नक्षत्रं तव॥ तावदेव पतिस्त्रेवनाचे वागमिष्यति॥ ३८॥ वृक्षेन वाश्रमा
मासेन क्षं किंचित्तिरंतरं॥ बंधयित्वा गमिष्यामि सत्यमेतद्वरीम्यदं॥ ३९॥ इत्युक्त्वा सा तदा तेन
राजा कौशिक कमिनी॥ विबंधंतनयंकृत्वा जगामाश्रममंडले॥ ४०॥ सो न वक्राजवोनामग

३०

लबंधान्मदातपाः सा सुतं साश्रमेनीत्वा मुमोद बालकैर्दृता॥ ४१॥ सत्यव्रतस्तु न क्वाचकृप
याचप्रतिज्ञया॥ विश्वामित्रकलत्रं न वना रविनेष्यितः॥ ४२॥ मृगान् हत्वा वराहं श्वमहिषां
श्ववने चरात्॥ विश्वामित्रवनाभ्यासे मांसवृक्षे बंधह॥ ४३॥ कृषिपत्नी गृहीत्वा तन्मांसं पुत्रा
नुपोषह॥ निवृत्तिं परमां प्राप प्राप्य नक्षमनु त्रमभ्यजपोध्यां चैवराज्यं च नयेवांतः पुरं मुनिः॥
गते राजिवने तस्मिन्वसिष्ठः पररक्षत॥ ४४॥ सत्यव्रतोपि धर्मात्मा त्यतिष्ठन्नगराद्वहिः॥ पि
तुराज्ञां समाध्याय सोपांशुव्रतमात्वेन॥ ४५॥ सत्यव्रतोयवात्याश्चकस्यत्किं कारणान्नृप॥
वसिष्ठे चाधिकं मनुंधारयामास नित्यदा॥ तक्रामानं वने पित्रा धर्मिष्ठं च प्रियं सुतं॥ नवार
यामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह॥ पाणिग्रहणमंत्राणां निष्ठायाश्च सप्तमे पदे॥ जानन्नपि
सधर्मात्मा विप्रदाराग्रहे ग्रहं कस्मिंश्चिद्विसेरणे मृगालाने महीपतिः॥ वसिष्ठस्य च गं

भा.स.

३१

होधिीसपत्रपदनमध्यगां॥५॥तांजघानसुधानस्त्रुक्रोधान्मोहाच्चदस्युवत्॥वृक्षेवंबंधन
न्मांसंशेषंस्वयमनक्षयत्॥५॥रुषिपुत्रीमुतान्मवन्निजो जयामास नित्यवत्॥पश्यमाना
मृगस्येतिनगोरितिपतिव्रता॥५॥वसिष्ठसुहृतां होश्रीज्ञाताकुधस्तमव्रवीत्॥दुरात्मकिं
कृतं पापं धेनुधातापिनाचवत्॥५॥एवंनेशकवः क्रूरः पतंतु त्वरितास्त्रयः॥गोवधादा
रहरणासितुः क्रोधान्नयानृशं॥५॥त्रिशंकुरितिनाम्नावेनुविरमातो न विष्पसि॥पिशाच
रूपः पापान्मनस्यशः सर्वदेहिनां॥५॥आसुवत्॥॥एवंशोवसिष्ठेनतदाससवतोन्
पः च्चारवस्त्रीव्रंतस्मिन्नेवाश्रमे स्थितः॥५॥कस्यचिन्मुनिपुत्रात्पुत्राप्यमंत्रमनुत्तमं॥ध्या
यन् न गवतीं देवीं प्रकृतीं परमोशिवां॥५॥इति श्रीभगवतीपुराणे सप्तमस्कंधे दशमोऽध्या
यः॥१॥॥जनमेजय उवाच॥॥वसिष्ठ न वशमोसौ त्रिशंकुर्नृपते सुतः॥कथं शापाद्विनि

३१

मुक्तस्त्वमेव हि महामते॥१॥आसुवत्॥सत्यव्रतस्तस्याशप्तः पिशाचत्वमवाप्तवान्॥तस्मि
न्नेवाश्रमे तस्यो देवी नक्तिपरायणा॥कदाचिन्पतिसूत्रजत्वा मंत्रन बाक्षरं॥होमं च ब्राह्म
णानात्वा प्रणाम्योवाच नक्ति तन्मिदेवाः शृणु धर्मवचनं प्रणतस्य दुः॥रुत्विजामम सर्वत्र न वेतः
प्रनवं नु ह्यं जप स्य च दशांशो न होमः कार्यं विधानतः॥न वद्विः कार्पासि धर्मं वैद्विः कृपापरेः
॥५॥सत्यव्रतो देवपतेः पुत्रो ब्रह्म विदं वराः॥कार्पमम विधातयं सर्वथा सुखहेतवे॥६॥तच्छ्रुत्वा
ब्रह्मणास्तत्र तमूचुर्नृपतेः॥शंभस्वगुरुणा प्राप्तः पिशाचत्वमहामते॥७॥कथं यजामहे राजं
छमं त्वं ब्रह्म योनिना॥पिशाचत्वमनुप्राप्तं सर्वलोकेषु गहितं॥८॥आसुवत्॥॥तन्निरा
म्य वचस्तेषां राजा दुःखमवाप ह॥धिकं जीवितमिदं मे त्रिकं करोमिव ते स्थितः॥९॥पिशाचाहं
परित्यक्तः शप्तश्च गुरुणा नृशं॥राज्याद्भृष्टः पिशाचत्वमनुप्राप्तः करामिकिं॥१०॥तदा पृथुतरा

जा.स.
३२

कृत्वा विनां काष्ठैर्नृपात्मजः॥ कृत्वा स्नाता प्रवेशाय स्थितः प्रोज्जलिरग्रतः॥ ११॥ ज्ञातान् गवतीतं तु म
नुकामं महीपतिं॥ आजगाम तदा काशे प्रत्यक्षं तस्य चाग्रतः॥ १२॥ इत्थाय दृष्ट्वा नरे देवी तमुवाच नृ
पात्मजो॥ सिंहासूरा महराज मेघगंभीरया गिरा॥ १३॥ किं ते व्यवसितं साधो मद्रकस्य कृताशने॥
प्रवेशं कर्तुमिच्छामि पापाचारस्य चेष्टितं॥ १४॥ स्थिरो न वमरो नागपिता ते जस्मान्वितः॥ राज्ये द
त्तावने कामं गतामितप॥ १५॥ सेकि न विषादं स ज मेधा विनश्चः परश्वेह निस्त्रया॥ नितुं त्वामागमि
ष्यंति सचिवाश्च पितुस्तव॥ १६॥ मत्प्रसादात् पिता तत्त्वामभिषिच्य नृपासने॥ वनं प्रव्रजित्वा
मंगमिष्यसे पतिश्च यत्सुक्ता तं तदा देवी तत्रैवांतरधीयत॥ राजपुत्रो विरमितो मरणात्
वक्तव्यतः॥ आयोध्यायां तदा गत्य नारदे न महात्मना॥ वृत्तांतं सर्वमारया तं राज्ञे सकलमादि
तः॥ १७॥ श्रुत्वा राजा य पुत्रस्य तत्तथा मरणोद्यमे॥ खेदमायाति मनसा सुतो च वक्रुधानृपः॥

३२

सचिवाना इधमन्मिपुत्रशोकपरिप्लुतः॥ ज्ञातं न वदति सुपुत्रस्य मम चेष्टितं॥ त्यक्तो मया वने
धीमासुत्रः स सव्रतो मम॥ आज्ञाया सीगतः स घराज्याहः परमात्मा वित॥ २०॥ स्थितस्तत्रैव विजने
धनहीनः क्षमान्वितः॥ वसिष्ठे न तथा शत्रुः पिशाच सदृशः॥ २१॥ सोऽद्य दुःखेन संतप्तः प्रवेष्टुं च
कृताशने॥ उद्यतः केन चित्तत्र निषिध्यः संस्थितः पुनः॥ २२॥ तस्मा कृच्छं तु तं शीघ्रं ज्येष्ठं पुत्रं म॥
हा वक्त॥ आश्वास्य वचनैरक्रत सैवानयं तु तं॥ २३॥ अभिषिच्य सुतं राज्ञे तौरसं पालनक्षमं॥ व
नं यास्यामि गानोदं तप मेकत निश्चयः॥ २४॥ सुक्ता मे त्रिणः स वनित्रे पयामास पाथिवः॥ न सै
वानय नापंतु प्रीतिप्रवणमानसः॥ २५॥ गतांतं समाश्वास्य मंत्रिणः पाथिवात्मजः॥ आयोध्यायां महा
त्मानं मानपूर्वं सिमानयन् दृष्ट्वा स सव्रतं राजा दुर्बलमलिनो वरं॥ जटाकूटधरं क्रूरं चितुर्मवि
तपन्॥ २६॥ किं कृतं निहुरं कर्म मया पुत्रो विवासितः॥ राजा हस्त्राति मेधावी जानता धर्मनिश्चयः॥ २७॥

भा० सं०

३३

इति संविद्यमानमात्मनि महीपतिः ॥ आसने स्वसमीपस्थे समाश्वस्यो पवेशयत् ॥ ३२ ॥ उपविष्टं मुनं
राजा मे महर्षिमुवाच ॥ प्रेमगच्छया वाचा नीतिशाला विनागरदः ॥ ३३ ॥ राजोवाच ॥ ॥ पुत्रधर्मे मतिः
कायमाननीयामुखोद्भवाः ॥ न्याय्यागतं धनं ग्राह्यं सखीयाः सदा प्रजाश्रिता सत्कापिवक्तव्यं ना
मागे गमनं क्वचित् ॥ कर्तव्यं पूजनीयश्च साधुभिश्च तपस्विनः ॥ ३४ ॥ हंतया हस्यवः काममिन्द्रियाणां
तथा जपः ॥ कर्तव्यः कार्यसिद्धयर्थं राजा पुत्रसद्वैदिकः ॥ ३५ ॥ मंत्रस्तु सर्वथा गोप्यः कर्तव्यः सचिवैः सह ॥ नो
पेक्षोऽप्यपि कतिनारिपुः सवन्मिता सुता ॥ ३६ ॥ न विश्वमेतदसक्तं सचिवं विनयात् नित्यं ॥ चराः सर्वत्रो
क्तव्याः शत्रुमित्रेषु सर्वथा ॥ ३७ ॥ धर्मे मतिः सदा कायादानं देयं च पर्वसु ॥ शुक्रवाहो न कर्तव्योऽपि
संगं च वृजयेत् ॥ ३८ ॥ पृथग्विविधा यज्ञाः पूजनीया महर्षयः ॥ न विश्वमेतन्निर्दिष्टं क्वचित् ॥ गन्तव्यं
नरं ॥ ३९ ॥ असादरो न कर्तव्यो मृगयायां कदाचन ॥ द्यूतमद्ये तथा गेये नूतनं वा रवधूषु च ॥ ४० ॥

खेचरैश्च ज्ञानव्यं प्रज्ञानां मतं तं मुत ॥ परस्परं वा वैरेण कर्तव्यं तन्निवारणं ॥ ४१ ॥ ब्राह्मे मुहूर्ते कर्तव्यं
मुशानं सर्वथा सर्वदा ॥ श्रातः स्नानादिकं कर्म विधेयं विधिबद्धया ॥ ४२ ॥ कृतानि सविधिं सम्यक् गतं व्यसहि
जान् ॥ समाह्वय च पृष्टं व्यं धर्मशालास्य निर्दिष्टं ॥ ४३ ॥ संपूज्य ब्राह्मणान् पूज्यान् वेदवेदांगपारंगान् ॥
गौहिरण्यादिकं दानं देयं पात्रेषु सर्वदा ॥ ४४ ॥ अविधान् ब्राह्मणः कोपि नैव पूज्य कदाचन ॥ आहारा
दधिकं नैव देयं मूषापिक हि चित् ॥ ४५ ॥ बालनावात्स्वया पुत्रयत्कृतं धर्मलेधने ॥ अतः परं न कर्तव्यं क्व
चिद्विप्रावमाननं ॥ ब्राह्मणान् भूमिदेवाश्च माननीयाः प्रयत्नतः ॥ काराक्षत्रियाणां वेदिजा एव न सं
शयः अश्वो ग्निर्ब्रह्म तः क्षत्रं मंत्रमथो जीहृमन्तमं ॥ ४६ ॥ तेषां सर्वत्र गंतं जः स्वासुयो निषुगाम्यति ॥ त
स्मा ब्राह्म्या विरोधेण माननीयामुखोद्भवाः ॥ दानेन विनयेनैव सर्वथा भूतिमिच्छता ॥ ४७ ॥ इति तैत्तिरीयः सदा
कायधर्मशालानुसारतः ॥ ५० ॥ कोशस्य संग्रहः कार्यो नूतनं न्यायागतस्य ॥ ५१ ॥ ॥ इति श्री

भा.स०

३४

भगवतीपुराणोसमस्कंधेएकादशोऽध्यायः॥११॥आसउवाच॥ ॥एवंप्रबोधितोपित्रात्रिरांकुः
प्रणतोन्मृगं॥नयेतिपितरं प्रादुप्रेमगक्रदपागिरा॥विप्रानाह्यमंत्रज्ञानराजावेदविशारदान्॥१॥अभि
षेकायसंभारान्कारयामाससत्वरः॥सलिलंसर्वतीर्थानां समानाप्पविशांपतिः॥प्रकृतौश्वसमा
हूयसामन्तान्भूपतीस्तथा॥पुण्येकविधिवन्धस्मैरदावासनमुत्तमं॥२॥अभिषिच्यसुतंराज्येत्रिंशं
कुंविधिवन्धिता॥नृतीपमाश्रमंपुण्येजगद्दहसहस्रार्थया॥पुण्येत्रिपथगाकूलेचचारुश्वरंतपः
कालेप्राप्तेययौस्वर्गं पूजितस्त्रिदशैस्तदा॥इन्द्रासनसमीपस्थराजरविवसदा॥३॥राजोवाच॥ पूर्वमे
गवताप्रोक्तंकथायोगेनसंप्रतं॥सत्यव्रतोवसिष्ठेनराप्रोदोग्रीवधात्किजपकुपितेनपिशाचत्वंप्रा
पितोगुरुणाततः॥कथंमुक्तःपिशाचत्वादिसेतमशपंप्रनो॥७॥नसिंहासनयोगोहिनिवेद्यापसम
न्वितः॥मुनिनामोचितःपापाकिमन्येनचकर्मणा॥एतन्मेब्रूहिविप्रपेशापमोक्षस्यकारणं॥आनीतस्तु

राम-

३४

कथंपित्रास्वग्रहेतादृशाकृतिः॥१॥आसउवाच॥ ॥वसिष्ठेनचराप्रोसौमद्यःपिशाचतागतः॥दुर्वे
षश्चातिदुर्धर्षःसर्वलोकनयंकरः॥१०॥पदेवोपासिनादेवीनक्ताससव्रतेनहि॥तयाप्रसन्नपाराजन
दिव्यदेहःकृतःक्षरान्॥११॥पिशाचत्वंगतंनस्यपापंचैवहपुंगवं॥विपाद्याचातिनेजसीसंनृतस्तत
कृपामृतातश्चवसिष्ठोपिसुशान्तात्माजातःशक्तिमासादतः॥पितृपित्रबन्धुषास्मन्नेमपुक्तस्तनुग्रहात्॥
॥१३॥राज्यंराजासधमत्सामृतेपितरिपाथिविः॥इजैचविविधैर्यज्ञैर्देवैर्देवसनाननं॥१४॥नस्यपुत्रोबन्धु
वायहरिश्चंद्रःसुशोभनः॥जस्रगैःत्रास्त्रनिर्दिष्टैःसंपुनश्चातिसुंदरः॥१५॥पुवराजंसुतंकृत्वात्रिंशं
कुंष्टयिषीपतिः॥मानुषेणशरीरेणस्वर्गंनोक्तुमनोदधे॥१७॥वसिष्ठस्याश्रमंगत्वाप्रणम्यविधिवन्धु
पः॥उवाचवचनंप्रीतःकृतांजलिपुटस्तदा॥१८॥राजोवाच॥ ॥ब्रह्मपुत्रमहाभागसर्वमंत्रविशा
रद॥विष्णुसिंहेप्रसन्नस्त्वंश्रोतुमर्हसितापस॥इच्छामेघसमुत्पन्नास्वर्गलोकसुखापचाच्चने

ना.स.

३४

नैवशरीरेणभोगान्नोक्तुममानुषान्॥२०॥असरोभिश्चसंवासःक्रीडनेनेदनेवने॥देवगंधर्वगानं
चश्रोतव्यमधुरंकिल॥२१॥याजयत्वंमहाभागतादृशेनमखेनमो॥यथानेनशरीरेणवसेलोकंत्रि
विष्टपं॥२२॥समर्थोसिमुनिश्चेष्टकुरुकापंममाधुना॥प्रापयाश्चमुखंकृत्वादेवलोकंदुःखसदं॥२३॥
वसिष्टउवाच॥राजन्मानुषदेहेनस्वर्गेवासःसुडुर्लभः॥मृतस्यहिभ्रवंस्वर्गःकथितःपुण्यकर्मणां
तस्माद्विशमधर्मजडुर्लभश्चमनोरथात्॥कुरुयज्ञान्महाभागमृतःस्वर्गमवाप्सि॥२४॥व्यासः
इत्याकर्ण्यवचस्तस्यराजापरमदुर्मना॥उवाचवचनंनृपोवसिष्टंपूर्वरोषितं॥२५॥नतयाजयसे
ब्रह्मन्गर्वविशगच्चमादरात्॥अस्यपुरेहितंकृत्वायजिष्येकिञ्चसोप्रतं॥२६॥तच्छ्रुत्वावचनंनस्य
वसिष्टःकोपसंयुतः॥सशापनृपतिंनृपश्चांडालोभवदुर्मते॥२७॥अनेनवंशरीरेणश्वपचोभवस
त्वरः॥स्वर्गकृतवपापिष्टसुरभीवधहृषित॥२८॥ब्रह्मपत्नीहरोहन्धर्ममार्गविदोत्रमः॥कृतेस्व

राम.

३४

ना.स.

३५

र्गगतिःपापमृतस्यापि कुतोत्तथा॥३०॥व्यासउवाच॥॥इत्युक्तो गुरुणा राजा त्रिशंकुस्तक्ष॥गा
हो॥देहेचंदनलेपस्तुविट्गंधोद्यनवचनः॥३१॥तत्रनेनशरीरेणवनृवश्वपचाकृतिः॥३२॥कुंड
लेरममयेकलेजानेतस्यचतनक्षणात्॥देहेचंदनलेपस्तुविट्गंधोद्यनवचनः॥३३॥नीलवृत्तेषि
संजानेदिव्येपीतां वरेननौ॥गजवरोनिवदेहःशापान्नस्यमहात्मनः॥३४॥दृष्ट्वा नंदं निजं हरेरा
जादुःखमवापदो॥तजगामगृहेहीनोवनमेवाभितोययौ॥३५॥चिंतयामासदुःखार्त्तस्त्रिशंकु
ःशोकविक्रलः॥किंकरेमिहगच्छामिदेहेनानेननंदितः॥३६॥कर्त्तव्यंनैवपश्यामियेनमेदुःसं
क्षयः॥गृहेगच्छामिचेत्पुत्रःपीडितोद्यमविष्यति॥३७॥भार्यापिश्चयचंदष्टानांगीकारंकरिष्या
ति॥सच्चिदानादरिष्यतिवीह्यमामीदृशंपुनः॥३८॥ज्ञातयोबंधुवगश्चिसंगतिर्नभजिष्यति॥स
र्वेस्मकस्यमेनूनेजीवितामरणोवरे॥३९॥विषंवाभक्षयित्वाद्यपित्वावाजनात्रये॥कृत्वावाकं

भा० स०

३६

उपाशं च देह सागं करोम्यहं ॥ अग्नौ वा ज्वलिते देहे जुहोमि विधिद्वयजात् ॥ कृत्वा वानशं नं प्राणा नस
जामिह पिता नमरां ॥ आत्महत्या न वेत्तु न पुनर्जन्म निजन्मनि ॥ अथ च त्वं चरापश्च हसादोपाद्र
वेदिह ॥ पुनर्विचार्य नृपालश्चेतसा समचिंतयत् ॥ आत्महत्या न कर्त्तव्या सर्वथैव मया धुना ॥ नो
कृत्यं स्वकृतं कर्म देहे नानेन कानने ॥ भोगेनास्य विपाकस्य भविता सर्वथा क्षयः ॥ ४३ ॥ प्रारब्धकर्म
णां भोगादप्यथा न क्षयो न भवेत् ॥ तस्मान्मया नो कृत्यं कृतं कर्म शुभाशुभं ॥ ४४ ॥ कुर्वन् पुण्या
श्रमा वा सस्त्रीयानि न सेवेन तथा ॥ स्मरणं चाविकाया सुसाधनं सेवेन तथा ॥ ४५ ॥ एवेकमक्षयं
नृत्तं करिष्यामि वने वसन् ॥ भाग्ययोगात् कदाचिन्नु न वेत्ता धुसमागमः ॥ ४६ ॥ इति संक्षिप्तं मृत
सायकानगरं नृपः ॥ गंगातीरे गतः शोकं मुच्यन्तं तत्रैव संस्थितः ॥ ४७ ॥ हरिश्चंद्रेण तत्ज्ञातेपि
तुच्छापस्यकारणं ॥ दुःखितः स चिन्तन् तत्र प्रेषयामास पार्थिवः ॥ ४८ ॥ स चिन्तन् तत्र गत्वा शुभं

राम

३६

चुः प्रश्रयात्विताः ॥ प्रणम्य श्वपचाकारं निश्च संतं मुकुमुकुः ॥ ४९ ॥ राजन पुत्रेण ते नृत्तं प्रेरितार
त्समुपागतान् ॥ अवेदि स चिन्तन् तत्र हरिश्चंद्रं जयास्थितान् ॥ ५० ॥ पुत्रराजा सुतः प्राह य
त्तस्मिन् नृपाधि वै ॥ जानय धनं नृपं पं संमान्य पितरं मम ॥ तस्माद् राजन् त्वमागच्छ कुरु राज्यं गतय
थ ॥ स वां सर्वे गमिष्यंति स चिन्तन् तत्र प्रजास्तथा ॥ ५१ ॥ गुरुं प्रसादयिष्यामः शोपानुग्रहतवे ॥ प्रसन्नो
सौमहाते जातुः स्वसांतं करिष्यति ॥ ५२ ॥ इति पुत्रेण ते राजन् कथितं बहुधा किञ्च ॥ तस्माद् राजन् मे
वाशु रोचतांति जस्यति ॥ ५३ ॥ मास उवाच ॥ ॥ इति तेषां नृपः श्रुत्वा नापितं श्वपचाकृतिः ॥ स
गृहे गमनायाशु न मतिं कृतवानहं ॥ ५४ ॥ तानुवाच पुनर्वा किं व्रजं तु स चिन्तन् पुरं ॥ गत्वा पुत्रं महाभा
गात्तु वं तु ॥ वचन्मम ॥ ५५ ॥ जागमिष्याम्यहं पुत्र कुरु राज्यं मतेन्द्रितः ॥ मानयन् ब्राह्मणान् देवान् य
जनयन् तैरनेकशः ॥ ५६ ॥ नाहं श्वपचवेषेण गहितेन महात्मनिः ॥ आगमिष्ये यो ध्यायां सर्वे गच्छन्तु मा

माचिरं॥५९॥ पुत्रं सिंहं सने स्यात्पह रिश्वं द्रमहाबलं॥ कुर्वंतुराजकार्याणि युयंतत्र ममाजयादि
साष्टौ दिततस्ते नुरुदन्ऽऽवातुगभृतां॥ सचिवानियुक्तास्तं प्रणम्य वनाश्रमात्॥ अयोध्या
यामयागस्य पुण्योक्तिविधिपूर्वकं॥ अभिषेकं तदाचक्रु हरिश्चंद्रस्य सृष्टिर्ति॥६१॥ अभिषिक्तस्तु
तेजस्वी सचिवैस्तु नृपाजया॥ राज्ञं च कारधर्मिष्टः पितरं चितयन्भृतां॥६२॥ इति श्रीभगवतीपुग
णोसप्तमस्कंधे द्वादशोऽध्यायः॥१२॥ राजोवाच॥ ॥ हरिश्चंद्रः कृतो राजा सचिवैर्नृपिणामनात्
॥ त्रिशंकुस्तुकयं मुक्तास्तस्माच्चंडाजदेहतः॥१॥ मृतो वा वनमध्ये किंगनोरविमुक्तस्तपः॥ गुरुणा
वाक्यं कृत्वा शापात्तस्मादिमोचिनः॥ एतद्वृत्तान्तमखिलं कथयस्व ममाग्रतः॥ चरितं तस्य नृप
तेः श्रोतुं कामो ममि सवर्था॥३॥ व्यास उवाच॥ ॥ अभिषिक्तं सुतं श्रुत्वा राजा संतुश्चेत्ताराजा सं
तुष्टमानसः॥ काजातिवाहनं तत्र च कारचितं यं द्विवांशवंगद्युतिका लेतु न पत्न्या समाहितः॥

इदुदारा सुतादींश्च नदागा कौशिको मुनिः॥ आगत्य स जनदृष्ट्वा सुस्थितं मुदमाब्रुवान्॥ भायं पित्र
धर्मधावी स्थिता मये सपर्याया॥६॥ उभिसिस्तुकयं कालस्तपानीतः सुनोचने॥ अन्तं विना विमेवा
लाः पालिताः केन तदृष्ट्वा॥ अहं न पसि संवधानागतः शृणु सुंदरी॥ किं कृतं तु त्वया कोने विना द्रव्ये
ण नो नने॥७॥ मया चिंता कृतानां तत्र श्रुता कां नारमद्रुतं गता गतो हं विचार्येवं किं करिष्यामि निधि
नः॥८॥ अहमप्यनिवासी रूपी दितः सुधया वने॥ मविष्टश्चौरभावेन कुत्र विद्युपचा जयेत्पकरणं
सुखिनं दृष्ट्वा सुधया र्पादितो नृशः॥ महां न संतुपरिज्ञाय न क्षायं समुपस्थितः॥ महां नाडं समुद्राद्य
पकंच श्चानजायनी॥ गृह्णामि नक्षत्रा ययितदाजा तस्तु तेन वै॥११॥ दृष्टः कस्त्वं कयं प्राप्नो गृहे मे
निशि सादरः॥ बृहिकायं किमर्थं मुद्रादयसि न जने॥१२॥ इत्युक्तः स्वपचेनाहं सुधया र्पादितो नृशः
तमवोचं मुकेशो ने कामं गृह्यागिरा॥१३॥ ब्राह्मणो हं महाभाग न पसः सुधया र्पादितः॥ शौरभा वमन

ना-स० ३८ प्राप्नोभसंप्रपामिनाडको॥ चौरभावेनसंप्राप्त्यतिथिस्तेमहामते॥ सुधितोस्मिददःस्वात्तोमांसम
 प्रिसुसंस्कृतं॥१५॥ विश्वामित्रउवाच॥ ॥श्वपचस्तुवचःश्रुत्वामामुवाचमुवाचमुचिस्मिनेनक्षं
 माक्रुरुवस्मिजानीहिष्यपचालयशैडुर्लभंस्वतुमानुषंतथापिचविजन्मतां॥ विजलेव्रात्सरांतं
 चडुर्लभंवेस्मितंनकिं॥ पन्नत्वाहारेकत्रयःसर्वथा लोकमिद्वता॥ अग्राधामनुनाप्रोक्ताकर्म
 णासप्रचांत्यजा॥१६॥ जात्याहंकर्मणाविमश्वपचोनात्रसंशयःतथैवमांसमुग्रमवेहिश्चानजाय
 नो॥ निवारयापिभक्षान्नानलेभेनांजमादिजा॥१७॥ विश्वामित्रउवाच॥ सत्यं वदसिधर्मजमतिस्ते
 विशाहंतस्मा॥ तथाप्यपदधर्मस्मिन्मार्गेत्रवीम्पहं॥२१॥ देहस्पर्शणंकार्यं सर्वथापदिमानद॥
 पापेनापिपुनःकार्यं प्रायश्चित्तंविशुध्यते॥२२॥ उर्गतिस्तुनवेत्यापादनापदिनचापदि॥ मरणात्तुधि
 तस्याथनरकं नात्रसंशयः॥ तस्मात्तुवाधहरणं कर्तुमिच्छन्मिद्वता॥ तेनाहंचौर्यधर्मेणदेहक्षोक

राम-
 ३८

रोम्यय॥२५॥ अनक्षनक्षणेचौर्येयसापेकथितंबुधैः॥ योनवर्षतिपक्तमंतनुतस्मै नविष्यति॥२६॥
 विमित्रउवाच॥ ॥इत्युक्तेवचनेकांतेपक्तन्यःसहसापतत्॥ गगनाधस्तिहस्ताभिधाराभिरभिकार
 क्षितः॥२७॥ मुदिताहयनेक्षिपवर्षंतंविधुतासह॥ तदाहंपक्वणंस्तत्कानिगतिःपरयामुदा॥२८॥ क
 यपत्वंवराशेहेकालोनीतस्त्वयाकथं॥ कांतारःपक्वणंस्तत्कानिगतिःपरयामुदा॥२९॥ रमःऋक्षय
 क्त्वाणिनामिह॥३०॥ आसउवाच॥ ॥इतिनस्यवचःश्रुत्वापनिमाहप्रियंवदा॥ शृणुमयायथा
 नीतःकालःपरमदारुणवृणत्वेत्यमुनिश्रेष्ठदुर्भिक्षिःसमुपागतः॥ अन्नायंपुत्रकाःसर्ववन्तुवुश्चा
 तिडुःखिता॥३१॥ सुधितान्वातकान्नीक्ष्यनीवाराधंवेनेवने॥ त्वांताहंचिंतयाविष्टाकिंचित्प्राप्तंफलं
 तदा॥ एवंचकतिविन्मासाःनीवारैरतिवाहिनाः॥ तदभावेमयाकांतचिंतितंमनसापुनः॥३२॥ न
 निष्ठाकिजडुर्लभेनीवारानास्तिकानने॥ नदृक्षेपुफजानघनमूलानिधरानले॥३३॥ सुधयापीडि

ना-म०

३०

तावाला रुदंति नृशमानुगः॥ किं करोमि कगलामिकं ब्रवीमि रुजादिना॥ ३५॥ एवं संविं समनसानि
अपस्तुमया कृतं॥ पुनमेकंदरा मयकस्मै विधनिने किला॥ ३६॥ गृहीता तस्य मूल्यं तेन द्रव्येन वा
लकान्॥ पालयेन सुधा नानिनामोपायोस्त्रिपालने॥ इति संविं समनसा पुत्रो गृहीतो मया॥ विक्र
यायं मिहा नाग कंदमानो नृशानुगः॥ ३७॥ कंदमानं गृहीत्वेनं निगतिर्हं गतं दृष्ट्वा॥ तदा ससव्रतो
मागे मीमुदीक्ष्य नृशानुगः॥ ३८॥ प्रपद्यमां स गजपिकिस्माद्रोदनि बालकः॥ तदा हं नमुवाचे दं वचनमु
निसन्नमः॥ ३९॥ विक्रयायं नीयते मोवा लकोद्य मयानृपः॥ अत्रामेव च नं गजादया द्रुदयस्तनः
॥ ४०॥ मामुवाच गृहं याहि गृहीत्वेनं कुमारकं॥ नो जनायं कुमा राणामा मिषं विहितं तव॥ प्रापयि
ष्याम्यहं निसंयावन्मु निसमागमः॥ अहं नृहनि नृपा लोहं स्मिन् गच्छ करान्॥ विन्यस्य पातिहता
सौम स हं दपया त्वित॥ ४१॥ तेनैते बालकाः कांतपालिता बजिना रमन्वात्॥ वसिष्ठेनाथरा प्रोमोमू

राम-

३०

पतिर्मम कारणात्॥ ४२॥ कस्मिंश्चिद्विषये मां संन प्राप्तै तेन कांतने॥ हतो दो ग्रीवसि हस्यते नासौ
कुपितो मुनिः॥ ४३॥ त्रिरांकु रितिनृपस्य कृतं नाम महात्मना॥ कुपितेन वधाधेनो म्प्रां डालश्चक्र
तो नृपः॥ ४४॥ तेनाहं दुःखिता जानातस्पदः खेन कौशिकः॥ अथ च त्वमसौ प्राप्तो मत्कृतेन पतं दनः॥ ४५॥
येन केनाप्युपायेन भवता नृपतेः क्लिप्तः॥ सकृत्तिष्ठु प्रकृत्तया तपसा प्रबलेन ह॥ ४६॥ व्यास उवाच
इति भाषा विचः श्रुत्वा कौशिको मुनि सन्नमः॥ तामाह कामिनी दीनो मां न पूर्वं कुरुद्वह॥ ४७॥ विश्वा
मित्र उवाच॥ मोचयिष्यामि तं रापालं पंकम जलोचने॥ उपकारः कृतो येन कांतारा दक्षिणा सिवो वि
द्यातपवलेनाहं करिष्ये दुःखं संक्षयं॥ ४८॥ इत्याश्वासयिष्यां तत्र कौशिकः परमार्थ विदा चिंतया मा
स नृपते कथं स्या दुःखं नाशनां॥ ४९॥ स विमृश पमु निस्तत्र जगाम यत्र याथिविः॥ त्रिरांकुः पकरो
हीनः संस्थितः अथ चाकृतिः॥ ५०॥ आगच्छंतु मुनिं दृष्ट्वा॥ विस्मिनो सो न राधिपः॥ हं उवन्ति पपा

ना.सं.
४०

तोयं पादयोत्तरसामुनेः ॥५४॥ गृहीत्वा तं करेन पंपतितं कोशिकस्तदा ॥ उत्थाप्यो वत्सवचनं सां तं पूर्व
विजोत्तमः ॥५५॥ मत्ततेवं महीपालराशो सिमुनिना पतः ॥ बोधितं ते करिष्यामि ब्रूहि किं करवाणि
ते ॥ राजोवाच ॥ मया संप्राथितं पूर्ववत्सिष्टो मरुदेतवे ॥ मोया जयमुनि श्रेष्ठ करोमि मरुमुत्तमं ॥
५७॥ तथेष्टिं कुरु विप्रेन्द्र यथा स्वर्गं विजाप्य हं ॥ अनेनैव शरीरेण रात्रा क्रजो कंसुखात्तयं ॥५८॥ कोपेक
त्वावसिष्टो सौमामुवाच सुदुर्मने ॥ मानुषेन हि देहेन स्वर्गं वासः कृतस्तव ॥५९॥ पुनर्मयी को भगवा
न स्वर्गविषे न्वानघ ॥ अन्यं पुरोहितं कृत्वा यजिष्ये यत्तमुत्तमं ॥६०॥ नहौ तेनैव राशो हं चांडालो भवि
तासि वै ॥ मामवमन्य पुराधातं कर्तुमिच्छसि पत्न्य ॥६१॥ इत्येतत्कथितं सर्वं कारणं त्राप संभवं गम
मदुःखविनाशाय समर्थो सिमुनीश्वर ॥६२॥ इत्युक्त्वा विरामासौ राजा राप रुजादिति ॥ कौशिको
पिनिराकर्तुं रापंतस्य चिंतयत् ॥६३॥ ॥ इति श्री भगवत्गीता पुराणे सप्तमस्कंधे त्रयोदशोऽध्यायः

राम.
४०

॥१३॥ ॥ आसत्तवाच ॥ विविं त्य मनसा कृत्यं गाधिसुतुर्महातपाः ॥ प्रकल्पयत्त संभारात्मुनिना
मंत्रपत्रं ॥१४॥ मुनयस्तन्मखं ज्ञात्वा विष्णुमित्रं निमंत्रिताः ॥ सत्रे गंतुं मनश्चक्रुः पुनस्तं प्रनस्तं
प्रमुखं वास्ततः ॥१५॥ स्तानुवाच वसिष्ठो ययोग्यापं सत्रं वाडवाः ॥ कर्तव्यं त्रिपिशाचोऽस्ति पुरोधाक्षत्रिया
धमः ॥१६॥ पथेष्टमन्त्रं मुक्त्वा त्रचांडालस्य विजोत्तमः ॥ पवित्राद्येन विष्येति क्षत्रियाचार्यं प्रेरितं ॥
४॥ इति तेवचनं श्रुत्वा वसिष्ठस्य विजोत्तमः ॥ नययुक्ता मुखे राजन् विष्णुमित्रं निमंत्रिताः ॥ गाधि
सूनुस्तदा ज्ञाय विमना चातिदुःखितः ॥ आजगामाश्रमे तत्र यत्रासौ नृपतिर्युक्ताः ॥६॥ तमाह कौ
शिकः क्रुधो वसिष्ठेन निवारिताः ॥ नागनाबासराः सर्वे यजायं नृपसत्तमः ॥७॥ पश्य मे तपसः सि
धियथात्वां सुरसाप्रति ॥ प्रापयामि महाराज वां धितं ते सदैव हि ॥८॥ इत्युक्त्वा वारि संगृह्य हस्तेन मु
निसत्तमः ॥ दहौ पुरापंतहा तस्मै तपसो पाजि महत् ॥९॥ दत्वा यमुकृतं राशे तमुवाच महीपतिं ॥

भा.सं०

४१

यथेष्टं गच्छ राजेन्द्र त्रिविष्टपमतं द्वितः ॥१०॥ पुण्येन मम राजर्षे वै कुकाला क्रितेन च ॥ याहि शक्रपुरी
प्रीतः स्वस्तिनेस्तु सुगलये ॥११॥ व्यास उवाच ॥ ॥ इत्युक्तवति विमंशं त्रिशंकुस्तरमाततः ॥ उत्सपातय
था पक्षीवेगवान् तपसो वलान् ॥१२॥ उत्सगगने राजागतः शक्रपुरीयदा ॥ दृष्टो देवगणैः स तत्र क
रश्चां डालवेधनाग ॥१३॥ कथितौ सोमुरेन्द्राय कोपमायाति सतरः ॥ गगने देवदत्तपापोऽर्हश्च पचा
कृतिः ॥१४॥ सहसोऽथायशक्रस्तमपरपसुरुपायमं ॥ ज्ञात्वा त्रिशंकुमपि सो निनिष्ठितस्मा ब्रवीत् ॥
१५॥ श्वपचः कसमायाति देवलोकेऽनुगुप्ति ॥ पतपापमते नृमौ नात्र स्थानं न वोचितं ॥१६॥ इत्युक्तः
स्वस्तिनः स्वगच्छिन्नेण मित्रकचनि ॥ निःपपात तदाराजासीणपुण्येयथामरः ॥१७॥ पततु चक्रो
राष्ट्रपालो विश्वामित्रेति चासकृत् ॥ पतामिरक्षडुः स्वान्तं स्वगच्छितं न माश्रुमां ॥१८॥ तस्य तत्र
दिनं राजन्पततः कौशिको मुनिः ॥ श्रुत्वा तिष्ठेति चोवाच पतंत वीक्ष्य नृपतिं ॥१९॥ वचनात्तस्य त

राम-

४१

त्रैवस्थितो सौ गगने नृपः ॥ मुनेस्तपत्रभावेन स्वस्तिनोऽपि मुगलयात् ॥२०॥ विश्वामित्रोऽप्यप्युक्त्वा च
कारेष्टं प्रविश्यात् ॥ विधातुं नूतनां सृष्टिं स्वजे किं द्वितीयं तथा ॥२१॥ तस्योद्यमे तथा ज्ञात्वा त्वरितस्तु राची
पतिः ॥ तत्राजगाम सहसामुनिमाह तगाधिजे ॥२२॥ किं ब्रूयन् क्रियते साधो कस्मात्कोपसमाकुलः
अजं सृष्ट्या मुनिश्रेष्ठ ब्रूहि किं करवाणि वः ॥२३॥ विश्वामित्र उवाच ॥ ॥ स्वर्गं निपमही पातं च्युते तद्
वनादिनो ॥ ममैव प्रीतियोगेन त्रिशंकुं चातिदुःखितं ॥२४॥ व्यास उवाच ॥ ॥ तस्य तन्निश्चये ज्ञाता तु
राष्ट्राडतिशंकितः ॥ तपो बलं विदित्वो ग्रमो मितो वाचवासवः ॥२५॥ दिव्यदेहं नृपं कृत्वा विमानवरसे
स्थितं ॥ आष्ट्रकोशिकं शक्रस्ततो निजपुरीमगात् ॥ र्गने रातमरे स्वर्गं त्रिशंकुमहिने ततः ॥
विश्वामित्रस्तु खं प्राप्य स्वाश्रमे सुस्थिरो नवत् ॥२६॥ हरिश्चंद्रोऽयं तच्छ्रुत्वा विश्वामित्रोऽपकारके ॥
पितुः स्वर्गमिने कामं मुदिनो राज्यमन्वशात् ॥२७॥ अयोध्याधिपतिः क्रीडां चकार सहभार्यया ॥

भा० सं० रूपयौवनचातुर्ययुक्ताप्रीतिसेषुतः॥२०॥ चनीनकाजायुवतीनसागर्भवतीयनूत॥ तद्विंता
 ४२ तुरोगजाबन्धुवार्तावदुःखितः॥३०॥ वसिष्ठस्याश्रमंगत्वाप्रणाम्यशिरसामुनिं॥ अनपत्यकृतोर्विंता
 गुरवेसमवेदयत्तु गजोवाच॥ ॥ ब्रह्मन्किं त्वं न जानासि दुःखमेपरमाद्भुतं॥ नमुं जेहं यथाकामं
 नस्वपेसुरवसंयुतः॥३१॥ बधूतेपरमोद्विग्नो व्याचातिपतिव्रता॥ लज्जती मांगूरायातं वंध्यात्वा
 नैव पश्यति॥३२॥ दग्धाशोकाग्निनाकांतादीनेवप्रतिनातिमे॥ नो गेकरोति शृंगारं नानंदेन च न
 षते॥३३॥ देवयजोसिनवान्कामं मे न विद्या विशारद॥ उपायं कुरु धर्मज्ञ संतते मम मानद॥ अपु
 त्रस्य गतिनास्ति जानासि द्विजसन्तम॥ कस्मादपेक्षसे जानन् दुःखं मम च शक्तिमान्॥३४॥ कलवं
 कास्ति मे धन्योपेति शृङ्खलं यं तिहि॥ मेदनागोहमनिशं विंतयामि दिवानिशं॥३५॥ व्यास उवाच
 इत्याकर्ण्य मुनिस्तस्य निवेदमिच्छितं वचः॥ संविंसमनसा सम्यक्तमुवाच विधेः सुत॥३६॥

४२

विसिष्ट उवाच॥ ॥ स संव्रूषेम हाराज संसारे स्मिन् विद्यते॥ आनपत्य समंदुःखं प्राणिनां क्लेशदेन
 ह्निस्तस्मान्त्वमपि राजेंद्रवरुणं यादसांपतिं॥ समाराधय पत्ने न स ते कार्यं करिष्यति॥३७॥ वरुणा
 दधिको नास्ति देवः संतानदायकः॥ तमारधय धर्मिष्ठकार्यमिधिन विष्यति देवं पुरुषकारं हि माननीया
 विमो नृभिः॥३८॥ उद्यमेन विनाराज न कार्यमिधिः कथं न वेत्॥ न्यायनस्तु नरैः कार्य उद्यमस्तत्त्वदर्शिभिः
 ॥३९॥ कृतेन स्मिन् न वेत्ति धिनान्यथानृपसन्तमं॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा गुरो रमित तेजसा प्राणाम्यनि
 र्ययोरजातपसि कृतनिश्चयः॥ गंगानीरेशु नेस्थाने कृतपद्मा सतो नृपध्वज्याय न्याराधं चित्ते च
 चारश्च दृष्टं रंतपः॥ एवं तपस्तपस्तपस्तपस्त्वेतादृष्टिगेचरः॥४०॥ कृपयान् नृमहाराज प्रसन्नमुख
 पंकजः॥ हरिश्चंद्रमुवाचे हं वचनं यादसांपतिः॥ वरं वरपथमस्मिन् तुष्टे स्मितपसा तवा॥४१॥ ॥ रा
 जोवाच॥ ॥ अनपतोस्मि देवेश पुत्रं देहि सुखप्रदं॥ कृणु पापहारार्थमुद्यमोयं मया कृतः॥४२॥

ना० स० ॥ मास उवाच ॥ ॥ नृपस्य वचनं श्रुत्वा प्रगल्भः खितस्य च ॥ स्मिन् पूर्वतः पात्रीति माह पुरतः स्थिते
 ॥ ४८ ॥ वरुण उवाच ॥ ॥ पुत्रो यदि न वेदाजन्तव मनस्मिन्वां हितः ॥ सिधे कार्ये न पश्यति किं करि
 ष्यसि मे प्रियं ॥ यदि त्वं ते न पुत्रेण मां पजेया विशंकितः ॥ रात्रां बंधेन ते नैव ददामि नृपते वरं ॥ ५०
 राजोवाच ॥ ॥ देवमेपातु बंधं त्वं यजिष्ये हं जलाधिप ॥ पशुं कृत्वा तु तं पुत्रं स तमेतद्रवीमिति ॥ ५१ ॥ बंध
 तं परमं दुःखमसद्यं नु विमानदगतस्माद्देहि सुतं श्रुत्वा शोकाग्निनामनं नृणां ॥ ५२ ॥ वरुण उवाच ॥
 न विष्यति सुतः कामं राजन् गच्छ गृहाय वै ॥ सत्यं ते वचनं कार्यं यद्रवीषिममाग्रतः ॥ ५३ ॥ व्यास उवाच
 इत्युक्तो वरुणो नासौ ह्यश्विं प्रोहं ययौ ॥ भाषयि कथयामास हन्तां तं वरदानजं ॥ ५४ ॥ तस्य नायशितं
 पूर्यं विभृवाति मनोहरं ॥ पट्टराजीशु नाशौ व्याधर्मपत्नीपतिव्रता ॥ ५५ ॥ काले गतं तु गर्भं सा दधारव
 रवणिनी ॥ बभूव मुदितो राजा श्रुत्वा होहचेष्टितं ॥ ५६ ॥ कारयामास विधिवत् संस्कारान् नृपतिस्त

४३

दा ॥ मासेयदशमे पूर्यं सुषुवे सा श्रुत्वा मेदिने ॥ तारा गृहं बलोपेते पुत्रं सुरसुतो यमं ॥ पुत्रो जाते नृपः
 स्नात्वा ब्राह्मणैः परिवेष्टितः ॥ ५७ ॥ तस्मात्तावत्तकं मेतु ह्येहानो निभूरिशः ॥ उभयवस्तु गृहे तस्य पुत्र
 जन्म समुद्रवः ॥ बभूव परमोदारधनधान्यसमृद्धिमत् ॥ विशेषदानसंयुक्तो गीतवादिनसंकुलः ॥ इ
 इति श्री भगवती पुराणे सप्तमस्कंधे चतुर्दशोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ प्रवृत्ते सदेतस्य पु
 त्रजन्म मद्रोच्यवे ॥ आजगाम तदा यात्री विप्रवेशाधरः शुभः ॥ ५९ ॥ स्वस्त्युक्त्वा नृपं प्राह वरुणो हं निशा
 मय ॥ पुत्रो जातस्तवाधीशाय जाते नृपाश्रुमो ॥ स संकुरुवचो राजन् यत्प्रोक्तं भवता पुरः ॥ बंधं तं तु
 गतं ते य वरदानेन मे किं ज ॥ ६० ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजा चिन्तामवाप ह ॥ कथं हन्मि सुतं जातं कुलने
 तुं ॥ श्रुत्वा नने धं लोकपालः समायातो विप्रवेशेण वीरवान् ॥ न देवदेवतं कार्यं सर्वथा श्रुत्वा मिच्छता ॥ पु
 त्रस्तेदः सुदुरुद्धेय सर्वथा प्राणिभिः सह ॥ किं करोमि कथं मे स्यात्सुखं संतति संभव ॥ ६१ ॥ राजोवाच ॥

ना. स० धैर्यमालंघ्य नृपालसैन्यलाप्रतिपूज्य च ॥ उवाच वचनं स ह्यपुत्रं विनयपूर्वकं ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ देव
 ध० देवनवानुज्ञां करोमि करुणानिधि ॥ वेदोक्तैर्न विधानेन मयं च वक्तुं दक्षिणं ॥ १८ ॥ पुत्रे जाते दशाहो नैक
 मयोग्यो भवेत्सिता ॥ मासेन शुद्धने मातादंपती न तत्र कारणां ॥ १९ ॥ सर्वज्ञो मित्रचेतस्त्वंधर्मज्ञानामि
 शाश्वतं ॥ कृपां कुरु दीनबंधो क्षमस्व परमेश्वर ॥ इत्युक्तस्तु प्रचेतो ॥ तं प्रत्युवाच न नाधिप ॥ स्वस्ति ते
 स्तु गमिष्यामि कुरुकायाणि पाथिवि ॥ आगमिष्यामि मासां ते यष्ट्यं सर्वथा त्वया ॥ कृतोत्थानि
 कमाचारं पुत्रस्य नृपसन्तम ॥ २० ॥ इत्युक्तानि र्षयि विष्णु राजानं पादसां पतिः हरिश्चंद्रो मुदं प्राप गते
 पाशिनियाथिवि ॥ काटिशः प्रददौ गावो यशोधीः हेमनृपिना ॥ विप्रैश्चो वे विदो ज्ञिश्च न थे वतिलपवताः
 १४ ॥ राजा पुत्रमुखं दृष्ट्वा मुखमाप महत्तरं ॥ नामस्य रोहिनास्येति चकार विधिपूर्वकं ॥ पूजे मामितनः
 पाशिविप्रवेष्टे गान्धर्वं प्रबलदक्षिणं ॥ बालो यमकृतश्च लज्जकेशो न संमतः ॥ २१ ॥ यज्ञार्थं प

राम
 ध०

ने ॥ आजगाम गृहे सद्यजस्वेति ब्रुवन्मुत्सुकः ॥ वीक्ष्य तं नृपतिर्देवं निमग्नः शोकसागरे ॥ प्रणिपस
 कृतानिष्यं तं मुवाच कृतां जलि ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा देवत्वमापातो गृहे मे पाविनं प्रभो ॥ ममैवं करोमि
 वाधे ॥ धीराविधि वदंस्त्रिनं तवो ॥ अहं तो न पशुपताय्य इत्या कुर्वेद्वादिन ॥ तस्मादंतो ज्ञवांते हं करि
 ष्यामि महोत्तरं ॥ १९ ॥ वास उवाच ॥ ॥ इत्युक्तस्तेन वरुणो न थे त्युक्ता यथा वथा ॥ हरिश्चंद्रो मु
 दं प्राप्य विजहार गृहं ॥ २० ॥ पुनर्दंतो ज्ञवांते जात्वा प्रचेता द्विज रूपवान् ॥ आजगाम गृहे न स्पृक्त
 रुकार्यमिति ब्रुवन् ॥ २१ ॥ नृपालो पिजलाधीशो वीक्ष्य प्राप्तं द्विजाकृतिं ॥ प्रणम्यासनसन्मानैः पूजया
 माससादरः ॥ २२ ॥ स्तुत्वा प्रोवाच वचनं विनयानतकंधरः ॥ करोमि विधि वक्तुं ममैवं प्रबलदक्षिणं
 ॥ २३ ॥ बालो यमकृतश्च लज्जकेशो न संमतः ॥ यज्ञार्थं पशुकरणे मया वधमुखाधूतं ॥ २४ ॥ तावक्ष
 मस्वदेवैराविधिज्ञानामिश्राश्वतं ॥ यज्ञार्थं पशुकरणे मया वधमुखाधूतं कर्तव्यः सर्वथा यज्ञो मुद

भा. स.

४५

नांतेनिशोः किल ॥ २५ ॥ न स्पेतिवचनं श्रुत्वा प्रवेता प्राह तं पुनः ॥ प्रतारय सिमां राजन्युनः पुन पटुवन् ॥
२६ ॥ यदि ते सर्वसामग्रीवर्तने नृपते ॥ धुना ॥ पुत्रस्तेद निबधस्त्वं कथं वंचयसे हि मां ॥ २७ ॥ क्षौरकर्म विधिकं
तान कर्त्ता सिमखं यदि ॥ तदा हं दारुणं शापं दास्ये कोप समन्वितः ॥ २८ ॥ अद्य गच्छामि राजेन्द्र वचनान्न व
मानद ॥ न मृषा वचनं कापंस्त्वं पेक्ष्य ककुलोद्भव ॥ २९ ॥ इत्यानाप्यपावाशु प्रचेतानृपते गृहीत ॥ राजा
परमसंतुष्टो न नंदनवत्तेतदा ॥ ३० ॥ नृडाकरणा काले तु प्रवृत्ते परमोत्सवे ॥ संप्राप्तस्तरसापात्री न व
नं नृपतेः पुनश्चापरांके सुतमादा पराजी नृपति संनिधौ ॥ उपविष्टा कृपा काले न दैववरुणो भृगात्
कुरु कार्यमिति स्पष्टं वचनं कथयन्तु ॥ विप्ररूपधरः श्रीमान्प्रत्यक्ष इव पावकः ॥ ३३ ॥ नृपति संसमा
लोक्य बभूवा तीव्र विक्रान्तः ॥ नमस्कारं न प्रीत्या कृतान्त निपुटः पुरः ॥ ३४ ॥ विधिवत्सूजयित्वा ते राजो
वाच विनीतवत् ॥ स्वामिन् कार्यं करोम्यद्य मखस्य विधिपूर्वकं ॥ ३५ ॥ वक्तव्यमस्ति तत्रापिष्टुषु धेक

३१

४५

मनाविनो ॥ पुत्रं चेत्तस्य सेस्वामिन् ब्रवीमि युक्ति संपूर्ण ॥ ३६ ॥ ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्या पल्लयो वल्गादि
जातयः ॥ संस्कृताश्चात्यथाशूद्रा रावं वेदविदो विदुः ॥ ३७ ॥ तस्मादप्यं सुतो मेघशूद्रवधर्त्तने निशुः ॥
उपनीतः कृपादस्यादिति वेदेषु निरूपयः ॥ ३८ ॥ राजा मेकादशे वरुणे स होपनयने स्मृतं ॥ अष्टमे ब्रा
ह्मणानां च विंशं च द्वादशे किल ॥ ३९ ॥ दपसे यदि देवेश दीनं मां सेवकं न व ॥ तद्योपि नीय कर्त्तास्मि
पशुना यज मुत्तमं ॥ ४० ॥ लोकपालो सिधमजिः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ मत्स्येयं वचः स संत ऊह्य भव
ने विनो ॥ ४१ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा दयावान्वा दसां पतिः ॥ मितुक्त्वा यया वाशु प्रस
न्नवद नो नृप ॥ ४२ ॥ मतेयवरुणो राजा बभूव निमुदा तितः ॥ सुखं प्राप्सु तस्यैव राज्ञी मुदमवाप ह
चकार राजा कार्याणि हरिश्चंद्रस्तदा नृप ॥ कालेन व्रजतापुत्रो बभूव दशवार्षिके ॥ ४४ ॥ तस्योपवीत
सामग्री विनूति सदृशी नृपः ॥ चकार ब्राह्मणैः शिष्टैरन्वितः स विवैस्तथा ॥ एकादशे सुतस्य हे व्रत

भा.स.
४६

बंधविधेरुप॥ विदधेविधिवत्कार्यं विन्नेविंतायुतः॥ ४६॥ वत्तमाते तथा कार्य उपनीते कुमारके॥
आजगामाथवरुणो विप्रवेपथरस्तदा ४७॥ तवीह्यनृपतिस्तु तं प्रणाम्य पुरतः स्थितः॥ कृत्वा जलि
पुटं प्रीतः प्रत्युवाच सुरे नमः॥ देवहोतृपवीतोयं पशु योगोस्मि मे सुतः॥ प्रमादो न व मे शोको गतो वं
धमपवादजः॥ ४८॥ कर्तुमिच्छाम्यहं यत्तं प्रनृतवदक्षिणं॥ समये शुणु धर्मसं स मद्य ब्रवीम्यहं॥
५०॥ समावर्तनिकर्मोति कर्ष्यामि तवेषितं॥ यत्तं कुरुदं देवते वत्तं तु त्वमदीप्ति॥ ५१॥ वरुण उ०
प्रतारयसि मो राज नृपुत्र मे मा कुलस्तु मा॥ मुकुमुकुमतिं कृत्वा युक्ति युक्तां मदा मते॥ ५२॥ गद्यम्य
द्य महाराज वत्तमात व नोदिनः॥ आगमिष्यामि समपे समावर्तनिकर्मणा॥ ५३॥ इत्युक्त्वा प्रथमोपाश्रित
मा दृष्ट्वा दिशो पते॥ राजा प्रमुदितः कार्यं च का स्वतथोत्तुरा॥ ५४॥ आंगते वरुणो दृष्ट्वा कुमारोति विचक्ष
णः॥ यत्तस्य समसं यं ज्ञात्वा तदा विंतायुतः भवत्॥ शोकस्य कारणं राजः पर्यट्टे दिनस्ततः॥ ज्ञात्वा

४६

नमवधमापुष्मान् गमना यमतिंद्यो॥ ५५॥ निश्चयं परमं कृत्वा संमं यम विवात्मजैः॥ प्रपयौ तगरात्र
स्मान्निर्देय वनमप्यसौ॥ ५६॥ गते पुत्रे नृपः कामंडः खितो नृद्वंशं तदा॥ प्रेरया मास हतान् स्वान् न
स्यान्वेषणं काम्यया॥ ५७॥ एवं गते धृक्काले नौ वरुणस्तमृदंगतः॥ राजानं शोकं संतप्तं कुरुयत्तमि
ति ब्रुवन् शोभा प्रणम्य तं प्राह देवदेव करामि किं॥ न जाने क्वापि पुत्रो मां गतस्त्यक्त्वा न पाकुलः॥ ५८॥
सर्वत्र गिरि दुर्गेषु मुनीनामाश्रमेषु च॥ वीक्षितो मम हतैस्तु न प्राप्तो यादसं पतेर्ध्यानापपमहा
राज किं करोमि गते सुते॥ न मे दोषो च सर्वज्ञ भाग्यदोषस्तु सर्वथा॥ ५९॥ आस उवाच॥ ॥ इति नृप
वचः श्रुत्वा प्रचेता कुपितो नृशं॥ तं शशाप नृपको धावंचितस्तु पुनः पुनः॥ ६०॥ नृपते हंतवया य
स्माद्वचसा च प्रवंचितः॥ तस्माज्जलोदरे व्याधिरुत्वा तु दत्वा तिरु रणः॥ ६१॥ आस उवाच॥ ॥ इति
शशो महीपालः कुपितेन प्रचेतसा॥ पीडितो नृपः शशाप राजन व्याधिना दुःखदेन तु॥ ६२॥ एवं शशा

नी।स.
४७

नृपं पात्री जगाम निजमास्पदं ॥ राजप्राप्य मदुःखं वनवाती वदुःखिनः ॥ ४५ ॥ इति श्री नारायण पुण्ये
सप्तमस्कंधे पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ आस उवाच ॥ गतेऽथ वरुणो राजा गंगे गार्गी विपदि नः ॥ दुःखं दुःखं
तरं प्राप्य व्यथितो नृपः श्रोतवा ॥ कुमारो सौवने कृत्वा पितरं गंगी पदिनः ॥ गमनाय मतिं न च क
रस्ते दुःखं त्रितः ॥ १२ ॥ संवसरे व्यतीते तु पितरं द्रष्टुमातुरं ॥ गंतुं कामे तु तं ज्ञात्वा शकं स तत्राजगाम
इ ॥ १३ ॥ वासवस्तु तदा रूपं कृत्वा विप्रस्तु स तत्र ॥ वारयामास पुत्रा वै कुमारं गंतुमुद्यतं ॥ १४ ॥ इदं
उवाच ॥ ॥ राजपुत्रं न जानासि राजनीतिं सु दुर्लभां ॥ अतः करोषि मूढः स न गमनाय मतिं ह
या ॥ सदृत्वा त्वं मदाभागं कृत्वा च तिरश्चास्तु ॥ इव नं कारयिष्ये ह्यज्वलितं च विभावसौ आत्मा
दिवध्वंश्चात्र स वेद्यं प्राणिनां खलु ॥ तदर्थं विध्वंसाः संनिपुत्रद्वारधनादपः ॥ १५ ॥ आत्मनो देह
रक्षा यं हि त्वा त्वो वध्वं न संतु ॥ इव नं कारयिष्यामि ते सौ गमुक्तो न विष्यति ॥ तस्मान्न त्वयान गंतव्यं

राम-
४७

राज्यार्थं सर्वथा पुनः ॥ एवं निषेधितस्तत्र वासवेन नृपात्मजः ॥ १६ ॥ वनमध्ये स्थितं कामं पुनः संवत्स
रं नृपः ॥ अस्मिन् दुःखितं श्रुत्वा हरिश्चंद्रस्तदात्मजः ॥ १७ ॥ गमनाय मतिं च क्रेमरणे निश्चयात्मकः ॥ तु
रपाद्विज रूपेण तत्रागत्य चरोदितं ॥ १८ ॥ निवारयामास मुतं युक्तिवाक्यैः पुनः पुनः ॥ हरिश्चंद्रो
तिदुःखान्नो विमिश्रस्वस्वपुरोदितं ॥ १९ ॥ पप्रच्छ रोगनाशाय न चोपायं सुनिश्चितं ॥ तमाहं ब्रह्मणः
पुत्रो यत्तं कुरु नृपो नमो कृपां क्रीते नृपुत्रेण रोगनाशो न विष्यति ॥ पुत्रादशविधाः प्रोक्ताः ब्रा
ह्मणे वेदे वादिभिः ॥ प्रयेणानीयते स्मा त्वं पुत्रं कुरु मखो न मं ॥ वरुणोऽपि प्रसन्नः सन् मुखकारी
न विष्यति ॥ लोनात्कोपि विजः पुत्रं प्रदास्यति स्वराष्ट्रजः ॥ एवं प्रचोदितो राजा वसिष्ठेन मदान्तर
ना ॥ प्रधानप्रेषयामास नदं नृपणकाम्यया ॥ २० ॥ अजीगन्तो विजः कश्चिद्विषयेन स्पृष्टपते ॥
तस्या संश्रयः पुत्रानिधनं विनीयते ॥ २१ ॥ प्रधानेनाप्यसौ दृष्टो पुत्रायेंडो बलिनो विजः ॥ एवं

भा.स.०
४६

शतं दहानीति देहि पुत्रं मखापवे ॥ १९० ॥ शुनः पुच्छ शुनः शोकः शुनो लो गज इत्यमी ॥ निषामेकन
मंदे डी दहानीते गवां शतं ॥ १९१ ॥ अजीगत्स्मिन् नृकृत्य सुधया पीडितो भूत्वा ॥ पुत्रं वैकतमनेभ्य
विक्रेतुं वै मनोदधे ॥ १९२ ॥ कार्याधिकारिणो ज्येष्ठं मत्वा नाप्रावदादमुं ॥ कनिष्ठं मग्नं ह्लात्माताममै
ष इति वादिनी ॥ १९३ ॥ मध्यमे च शुनः शोकं दहौ गवां शतेन च ॥ आननाय पशुं च केन मेधेन राधियः
२३ ॥ रुदंतं दुःखितं दीनं वेपमानं नृणां तुरं ॥ मृपे बधं निरीसा मुंचु क्रुमुने पस्मदा ॥ २४ ॥ त्रामिना नाद
देशास्तं तमाजं भपितुं शितुं शिशुं ॥ नादं द्विज सुतं दीनं रुदंतं करुणं भृशं ॥ २५ ॥ न ह निष्यामि लोभार्थमि
सुवाच प्यसौ तदा ॥ इत्युक्त्वा विरामासौ कर्मणो दुष्करा दया ॥ २६ ॥ राजा सनासहानाद किं कर्त्तव्यमि
ति द्विजः ॥ जातः किल किला राक्षसजनां क्रोशतां नदा ॥ क्रंदमाने शुनः शोके सभायां भृशमद्भुतः ॥
अजीगत्स्मिन् दीत्याय तमुवाच नृपो त्रमं ॥ २७ ॥ राजन कार्यं करिष्यामि तवा दुःस्थितो नव ॥ वेतनं द्विगु

राम
धृष्ट

लं देहि दनिष्यामि तवा किं न ॥ २८ ॥ कर्त्तव्यं मख कार्यं वै मयौ ते यध नापि ना ॥ २९ ॥ खितस्पर्शजानस्य
राजसूयं मिधेये ॥ ३० ॥ मास उवाच ॥ न ह्युक्त्वा वचनं तस्मिन् हरिश्चंद्रो मुदा नितः ॥ तमुवाच दहाम्य
द्य गवां शतमनु त्रमं ॥ ३१ ॥ तदा कर्णपिता तस्मिन् पुत्रं हंतुं समुद्यतः ॥ लेभेना कुलवित्रो मोक्षामि न
रेकत निश्चयः ॥ ३२ ॥ समुद्यतं च तं दृष्ट्वा जनाः सा मास दस्मदा ॥ चुक्रुश्च भृशः शब्दः खान्दो देवि गह
यन्ममं ॥ ३३ ॥ पिशाचो यं महापापः क्रूरकर्म द्विजाकृतिः ॥ निर्दयः स्वसुतं हंतुं मुद्यतः कुलपांसनः
धिकचंडाल किमेतन्नेपापकर्म चिकीर्षितं ॥ हत्वा सुतं धनं प्राप्य किं सुखं तेन विष्यति ॥ ३४ ॥ आत्मा
वै जायते पुत्रः स्वांगाद्देवभाषितं ॥ तत्कथं पापबुधे त्वमात्मानं हंतुमिच्छसि ॥ ३५ ॥ एवं कुलाहले तत्र
जाते कौशिके नंदनः ॥ समीपं नृपतेर्गत्वा तमुवाच दया तुरभु ॥ विश्वामित्र उवाच ॥ राजन्मुंच शुनः शो
कं रुदंतं नृशुः खितं ॥ क्रुतुस्तेन विनापूरेण रोगनाशश्च सर्वथा ॥ ३६ ॥ नास्ति दयासमं पुण्यं पापं

भा.स.
४७

हिंसासमं न हि ॥ रो गिरां रोचनायपि नोदनेयं विचारय ॥ ३९ ॥ आत्मदेहस्य रक्षायं परदेह निरुतने
॥ न कर्त्तव्यं मङ्गराजसर्वथा मृत्तमिदं ॥ ४० ॥ दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्यापेन केन च ॥ सर्वेन्द्रियोप
शान्ता चतुष्पसा मृजयति ॥ ४१ ॥ आत्मवत्सर्वभूतेषु चिंतनीयं नृपोत्तम ॥ जीवन्मयं प्रियं नृने स
र्वेषां सर्वदा किञ्च ॥ ४२ ॥ त्वमिदं सिद्धिं कर्त्तुं देहं देहता त्वमुं द्विजं ॥ कथं नेच्छेदसौ देहं रक्षितुं स्वमुखा
स्य हं ॥ ४३ ॥ पूर्वजन्मकृतं वैरं नानेन सहनेन ॥ येनामुं देहं तु कामस्वद्विपुत्रं निरागमं ॥ ४४ ॥ योयं
हं निविना वैरं स्वाकामसतं तं पुनः ॥ इतरां देहिमं प्राप्य जननं जननांतरे ॥ ४५ ॥ जनकोऽस्य सुदृष्टा
त्मा येनासौ तेन समपि ॥ स्वात्मजो धनलो नेन पापाचारः सुदुर्मतिः ॥ ४६ ॥ व्यावृद्धः पुत्राय द्ये कोपि
गयां व्रजेत् ॥ पूजयेत्वाश्वमेधेन नीलेवावृषमुच्यते ॥ ४७ ॥ देशमध्ये तु यः मध्ये तु यः कश्चित्पापक
र्म समाचरेत् ॥ विष्टं वा स्तस्य पापस्य राजानुं कौनसं शयं ॥ ४८ ॥ निषेधनीयो राजा सोपातकं कर्त्तुमु

राम.
४७

घतः ॥ सूर्यवंशे ममुत्पन्नस्त्रिशं कुतनुजोसि वै ॥ ४९ ॥ आयस्तिनार्यवत्कस्मात्कर्त्तुमिदं सिपाथि ॥
व ॥ मोचनान्मुनिपुत्रस्य करणादचनेमम ॥ ५० ॥ तव देहे सुरवं राजन् न विष्यस्य विचारणात् ॥ पिता
ते शापयोगेन चांडालत्वमुपागतः ॥ ५१ ॥ मया सो तेन देहेन स्वलेकिं प्रापितः किल ॥ तेनैव प्रीतियो
गेन कुरुमेव च नृप ॥ मुंचेनं बालकं हीनं रुदंतं नृशमातुरं ॥ ५२ ॥ याचितोसि मयानूनं यज्ञेस्मि
न राजसूयके ॥ प्रार्थनां गजं देवं कथं तं नावबुध्यसे ॥ प्रार्थितं सर्वथा देयं मखेस्मिन् नृपसत्तम ॥ अ
सथा पापमेव स्यात्तव राजन् संशयं ॥ ५३ ॥ आस उवाच ॥ ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा कौशिकः स त्रिशं
कुजः ॥ प्रसुवाच मुनिं राजा सकार्यं कृतं निश्चयः ॥ रोगान्ने निमयारक्षो मखीयं मुनिसत्तम ॥ किमर्थं
त्वं विद्याताय याचसे धृष्टं मम ॥ जलोदरेण गाधेयदुःखितो हं नृशं मुने ॥ तस्मान्न मोचयाम्येन म
न्यत्प्रार्थये कौशिक ॥ ५४ ॥ न त्वया ददवः कार्यः कार्येस्मिन्मम सर्वथा ॥ कर्त्तुमिदं रोगं तस्मै दयावा

भा.स.
४८

ननवधमीवित्॥ तद्धृत्वावचनं राजो विश्वामित्रो निकोपनः॥ बभूवदुःखं सप्तमो वीक्ष्य दीनद्विजात्मनः
६१॥ इति श्रीभगवत्गीतापुराणे सप्तमस्कंधे षोडशोऽध्यायः॥ १६॥ ॥ व्यास उवाच ॥ ॥ रुदंते तं समाजो
का विश्वामित्रो दयातुरः॥ श्रुतः शोकमुवाचे दंगत्वायाश्चेति दुःखितः॥ १॥ मे त्रेमचेतसः पुत्रमयो
क्तं मनसा स्मरं॥ जपतस्तव कल्याणं न विष्यति ममाजया॥ २॥ विश्वामित्रवचं श्रुत्वा श्रुतः शोकः श्रु
चाकुलः॥ मे त्रेमजापमनसा कौशिकी कं स्फुटाक्षरं॥ ३॥ जपतस्तत्र तस्याश्च प्रवेताति कृपायुतः
प्राडुर्बभूव सहसा प्रसन्नो नृप बालके॥ ४॥ दृष्ट्वा समागतं सभ्याः विस्मये परमं गताः॥ तुष्टुवुर्बहू
गां सर्वे मुदिता दृष्ट्वा नैनते॥ ५॥ राजातिविस्मितः पादौ प्रोत्थायामरुजातुरः॥ बद्धोजलिपुटो देवं तुष्टा
वपुरतस्थितं॥ ६॥ हस्मिन् उवाच॥ देवदेव कृपासिधो पापात्मा हंसुमं रधी॥ कृतापराधः कृपणः पा
वितः परमेष्ठिना॥ ७॥ मया ते पुत्रकामेन दुःस्थेन हे लनं कृतं॥ क्षंतव्यं प्रनुणा काममपराधं मुमुक्षु मते॥

४८

॥ ८॥ अर्थी हो प्र न जानाति तस्मा सुत्राधिनामया॥ वं विभस्वं देवदेव नीतेन नरकादिभो अत्र पुत्रस्य
गतिनास्ति स्वर्गो नैव च नैव च॥ नीतो हं तेन वाको न तस्मात्त्रे हे लनं कृतं॥ नाजस्य द्रष्टव्यं विंशं नृनं
ज्ञानवता विभो॥ ९॥ खितो हं रुजा कौतो वंचितः स्वमुनेन ह॥ १०॥ न जानेहं महाराज पुत्रो मे कृतश्चा
वः॥ वंचयित्वा वने नीतो मरणो जनमां कृपानिधे॥ ११॥ मया यं द्रविणं दत्त्वा गृहीतो द्विज बालकः॥
यज्ञोपक्रीतपुत्रेण प्रारक्ष्य बभूवुष्टयेष्टदृष्टं तेन संप्राप्य गतं दुःखं ममाद्भुतं॥ जलोदरकृतं सर्वं
प्रसन्ने त्वयि संप्रते॥ १२॥ ॥ व्यास उवाच ॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा राजो रोगातुरस्य च॥ दयावान् दे
वदेव संप्रत्युवाच नृपोत्तमं॥ १३॥ ॥ वरुण उवाच॥ मुंचराजं श्रुतः शोकं स्तुवंतं मां नृणां तुरं॥ यज्ञो
पं परिपूतस्मि रोगमुक्तो नवानयः॥ इत्युक्त्वा वरुणस्तूतं राजानं विगदं दत्तदा॥ चकार पश्यतां तत्र
सदस्यानां सुसंस्थितं॥ १४॥ विमुक्तो सौ द्विजः पाशावरुणो न महात्मना॥ जयशब्दस्तत्र संजा

भा.स.
५०

नोमखमंडपे ॥१७॥ राजाप्रमुदितः सधः रोगान्मुक्तः सुदारुणात् ॥ पूषान्मुक्तः शुनः शोफो बन्धवार्ता
वसुस्थितः ॥१८॥ कतिजस्तं मखं पूषा चकार विपश्चं पशुं ॥ शुनः शोफस्तदा सन्धानि सुवाच कृतं ज
तिः ॥१९॥ नोभो सन्धाः सुधर्मज्ञाः ब्रुवंतु धर्मनिर्णयं ॥ वेदज्ञानानुसारेण यथार्थवादिनः किल ॥२०॥
पुत्रोदंकस्य सर्वज्ञाः पितामेको ह्यतः परं ॥ भवतां वचनान्न स्पृशं रणं प्रवृज्यामहे ॥२१॥ व्यास उवाच ॥
इत्युक्ते वचने तत्र सन्धाः प्रोचुः परस्परं ॥ अजीगत्तस्मिन् पुत्रोपंकस्या न्यस्य न वेदसौ ॥२२॥ अंगारं
गासमुद्रतः पालितस्तेन प्रीतितः ॥ विक्रीतस्तेन तानेन द्रव्यलोभा मुतः कृतः ॥२३॥ पुत्रोपंधन
हानाच्च राजस्तत्र तसंशयः ॥ अथवा वरुणस्पेयः पाशात्मुक्तोपंधनवै ॥२४॥ अन्तर्हाना न
यत्राता तथा विद्याप्रदश्च यः ॥ यतथा वीर्यप्रदस्तान् स्रथैते पितरः स्मृताः ॥२५॥ स्वपितुर्वयि
राज्ञोपंधरुणस्य च निर्णयं ॥ कस्य पुत्रेति संविंस कुरुवंतु धर्मवित्तमा ॥२६॥ न हाकेचिसितुः

राम
५०

प्रादुकेचिदज्ञं स्त्रिया परे ॥ वरुणस्पेति संवादे निर्णयेन यपुश्च ते ॥२७॥ इत्थं संदेहमापन्नो न वेति
शोवाक्यमब्रवीत् ॥ सन्धानि वदन् सत्र सर्वज्ञः सर्वपूजितः ॥२८॥ शृणु धर्मो महाभागानिर्णयं
यं श्रुतिसंमितं ॥ शेषेने यदि वः सर्वान्मिमांसां सदोसदान् ॥२९॥ निःस्त्रेहेन यदा पित्रा विक्रीतो
पंसुतः शिशुः ॥ स व्यंथः स्त्रुगनस्तस्य न देवधनसंग्रहात् ॥३०॥ हरिश्चंद्रस्य संजातः पुत्रो सौक्री
त एव च ॥ पूर्वपेव द्योपदारा जातदानस्य न वै सुतः ॥३१॥ वरुणस्तु स्त्रुतो नेन तेन तुष्टेन मोक्षितः
तस्मान्नापं महाभागाय सौ पुत्रप्रचेतसः ॥३२॥ यो यं स्त्रौ निवेदमं त्रैः सोऽपितुष्टो ददाति च ॥
धनं प्राणात् पशून्नाजं यथा यो गृं किलेसितं ॥३३॥ कैः ॥३४॥ कौशिकस्य सुतश्चोपंधरुणा
द्येन रक्षितः ॥ मंत्रं दत्ता महावीर्यं वरुणस्यानिसंकटे ॥३५॥ व्यास उवाच ॥ श्रुत्वा वाक्यं वशिष्ठस्य
वोदमूचुः सन्धासदाः ॥ विश्वामित्रस्तु न ग्राह्यं न करेदक्षिणोत्तरा ॥३६॥ एहि पुत्रगृहं मेव मित्तक

भा.स.

५०

प्रेमेपूतिः॥श्रुतः सेकोजगामाश्रुतेनैव सहसहसवरः॥३७॥वरुणस्तु प्रसन्नात्मा जगामवरु
णालयं। क्विजश्च तथा सभ्याः स्वर्गद्वान्निर्गच्छन्तः॥३८॥राजापि रोगनिर्मुक्तो बभूव। तन्निमुदात्ति
तः॥प्रजास्तुपालयामासु प्रसन्नेन चेन सा॥३९॥रोहितास्य स्तुतं कृत्वा दत्तांतवरुणादु॥आ
जगाम गृहं श्रीनः दुर्गमाद न पर्वतात्। हताराजान ममैस्य प्रोचुः पुत्रं समागतं॥मुदितो सौ जग
माश्रु सन्मुखः कोशलाधिपः॥४०॥दृष्ट्वा पितरमायां तं प्रेमोद्विक्तं सुसमतं॥देवसन्नितो नृमा
वश्च पूर्य भुरवः शुचा॥४१॥राजापि ते स मुत्पाप्य परिभ्य मुदात्तिनः॥समाधाय सुतं मूर्ध्नि प्रपद्य
कुरालं पुनः॥उसंगे तं समारोप्य मुदितो मेदिनीपतिः॥उद्वेगं चैव जलं शीवेद्य निवेकमथा
करोत्॥४२॥राज्यं शशासते नासौ पुत्रेणातिप्रियेण च॥दत्तांतं नरमेधस्य कथयामास वि
स्तरात्॥४३॥राजसूयं कृतु वरं चकार नृपसन्नमः॥वसिष्ठं पूजयित्वा यहे तोरमकौ रोदितुः॥

राम.

५०

॥४६॥समासे त्वय यज्ञेशे वसिष्ठो तीव्रपूजितः॥शक्रस्य सदने रम्यं जगाम मुनिरादरात्॥४७॥
विश्वामित्रोऽपि तत्रैव वसिष्ठेन च संगतः॥मिलित्वा तौ स्थितौ देवसदने मुनिसत्तमौ॥४८॥विश्वामि
त्रोऽप्यप्रह्वय वसिष्ठमतिपूजितं॥वीक्ष्य विस्मयचित्तं सभायां तु शचीपते॥४९॥विश्वामित्रोऽ
क्रेयं पूजा तया प्राप्ता मइती मुनी सन्नमः॥कृताकेन महाभागसत्सं ब्रह्ममोक्तिके॥५०॥वसिष्ठ उ
यजमानोऽस्मि मे राजा इच्छिंद्रः प्रतापवान्॥राजसूयः कृतस्तेन राजा प्रवेदक्षिणान्॥५१॥नेदृशी
स्ति नृपश्चान्यः सत्यवादी धृतव्रतः॥दाता च धर्मशीलस्य प्रजा राजन तत्परः॥५२॥तस्य यज्ञे मया पूजा
प्राप्ता कौशिक नंदनः॥किं दृष्ट्वा सिपुनः सत्यव्रवीमि क्व त्रिमहिज॥५३॥हरिश्चंद्रोऽसौ राजान नृतो न
न विष्यति॥सत्यवादी तथा दाता शूरः परमधर्मिकः॥५४॥आसत्०॥इति तस्य क्वः कृत्वा विश्वामित्रो
निकोपनः॥बभूव क्रोधं संकलौचनः प्रब्रवीच्च तं॥५५॥विश्वामित्र उवाच॥एवं तौ पितृपं विद्यामि

भा.स०

५१

प्यावादिनंकपटप्रियं॥ वंचितो वरुणो येन येन प्रतिश्रुतमखं पुनः॥ ५६॥ मम जन्माजिते पुण्यं न
सः पवितस्य च॥ तदीयं वानपः सर्वं प्रदुं कुरु मदा मते॥ अहं चेन्नृपं सधनकरो म्यति संस्तुतं॥ अस्य
वादिनं काममहातारं मदा बलं॥ ५७॥ आजन्म संचितं सर्वं पुण्यं तव न वत्विति॥ अन्यथा त्वत्कृतं स
र्वं ममैवेति पणं ब्रुवे॥ अहं कृत्वा तथा तौ तु विवदं नौ मुनी तदा॥ स्वाश्रमौ स्वर्गलोका च गतौ परमको
पनौ॥ ५८॥ इति नागवने मदापुराणे सप्तमस्कंधे समदर्शोऽध्यायः॥ १११॥ व्यास उवाच॥ कदाचिद
स्त्विं प्रसूय मृगयायै विनंगतः॥ अपरपद्मुदनी बालां सुंदरीं चारुलोचनां॥ ११२॥ तामष्टछन्मदाराजः का
मिनीं करुणापरं॥ पद्मपत्रविशालाक्षीं किंराशिष्वरानने॥ केनासि पीडिता तर्पय किं ते दुःखं वदामु
मे॥ काचत्वं विजनेषीधो रे कस्मेन्नानायासा॥ शान्ताय यतिराज्ये मे राक्षसोऽपि परांगनां॥ तं ह
न्मि तरसा कांते प्रस्तां बाधयते नृशं॥ ११३॥ ब्रूहि दुःखं वरा गीह स्वस्था भव कुरु शीघ्रं॥ विषये मम पा

राम

५१

पात्मानतिष्ठति धुमधमे॥ ५९॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा नारी तमब्रवीत् नृप॥ प्रमृज्या श्रुतिवदनात् इ
रिश्चंद्रनूपोत्तमं॥ ६०॥ नार्पुवाच॥ राजन्मां बाधने तर्पय विश्वामित्रमदा मुनिं॥ तपः करोति पद्मे
मदर्थं कौशिको मुने॥ ६१॥ तेनाहं दुःखिता राजन् विषये तव सुव्रतं॥ विधिमां कमला कामपीडिता मु
निना नृशं॥ ६२॥ राजोवाच॥ स्वस्थानव विशालाक्षि न ते दुःखं न विष्यति॥ तमहं वारयिष्यामि
निनं पपरायणं॥ ६३॥ साश्वा स्य प्रियं राजानरसामुनिसन्निधौ॥ गत्वा प्रणम्य शिरसा तमुवाच म
हीपति॥ स्वामिन् किं क्रियते तर्पय तपसा देहपीडनं॥ किमर्थं ते समारंभो ब्रूहि कामं मदा मते॥ वा
ह्मि तेन वागाधेयकरोमि सफलं किञ्च॥ उन्निष्ठो निष्ठतरसा तपसाऽलमतः परं॥ विषये मम सर्वजन
कर्तव्यं सुहृदरागं॥ लोकपीडा करंधोरं तपः केनापि कर्हि चित्॥ ११४॥ इति निषेधितो राजा विश्वामित्रो
मदानपा॥ मनसा क्रोधमाधा यगतो सौ कौशिको मुनिः॥ ११५॥ स गत्वा चिंतयामास नृपकृतसमसं

प्रतं॥वसिष्ठस्य च संवादं तपसा प्रतिषेधनं॥१५॥प्रतीक्ष्य च कियत्कालं विमर्षयिषु न॥राज
नं प्रतिगोधेयः प्रतिकारमथाकरोत्॥१६॥विचिंत्य वक्रधाचिन्नेरानवं प्रोदविग्रहं॥प्रेषेयामा
सतद्देशं विधाय शूकरकृतिं॥१७॥सोतिकापो महाकोलः कुर्वन्नादं मुदरुणं॥राजा उपवने
प्राप्तत्रासयन्महाकानदः॥१८॥मालतीनीचखंडानि पृथिकानि च — — —॥पोथेन निखन
नन्मिसमुन्मूलयत दुमान्॥१९॥चंपकान् केतकीखंडान् मक्षिका नाचपादपान्॥कण
वीरानुशीरंश्च निचखानश्च नान्मृदून्॥२०॥मुचुकुंदान् रोगांश्च वक्रलोस्त्रिकोस्त्रया
॥उन्मील्य कदनं तत्र चकार शूकरे वनं॥वाटिका रक्षकाः सर्वे डुबुर्गहिना युधाः॥हाहे तिस्रु
क्रुशुस्तत्र मालाकारा नृशतुराः॥२१॥बाणैः संतापमानोऽपि पदान् चुक्षुमे मयः॥रक्षका
नपीडयामास कोलकालसमयुनिः॥२२॥भरानेति नयाक्रांत राजानं शरणं ययुः॥तम्

राम

५२

चुस्त्राहित्रादीवेषमानानया कुलाः॥२३॥जानागतान् समालोक्य यान्ति भूपतिस्तदा॥पप्रच्छ
किं नयं कस्मात्कुत्र वां प्रब्रुवंतु नः॥२४॥जाहं विनेमिदेवे मोराक्षसे मयश्च रक्षकाः॥कस्माद्रयं स
मुसन्तं तद्ब्रुवंतु ममाग्रतः॥२५॥ह॥मिचैकेन बाणेन तं शत्रुं दुर्भगं किल॥यो मे रानिः समुत्पन्ने
रत्यायुः पाप्मतिः खलः॥२६॥देवो वा दानवो वा पितॄन्निहन्मिन्निनैः शरैः॥कतिष्ठति कियद्दूषः किय
द्वत्समन्वितः॥२७॥मालाकारा कुचुः॥॥न देवो न वा देसोऽस्ति न पक्षो न च किन्नरः॥कश्चि लो
लोमहाका यो राजन् तिष्ठति कानने॥२८॥पुष्पवृक्षान् निमृदून् मुखेनोन्मीलयत्यसौ॥विदीक्षन्ति
दनं सर्वं शूकरेणातिरंहसा॥२९॥विनीरैस्तां छिन्नास्माभिधपदैः किटैस्तथा॥न विनेति महारा
ज हंतुमस्मानुपाद्रवत॥३०॥आस उवाच॥॥इसा कल्पविचस्त्रेपां राकोधसमाकुजः॥अश्वमारु
त्यतरसा जगामोपवर्तमनि॥३१॥सैन्येन मदनायुको गजान्श्च रथसंयुतः॥पदातिरंहसहितः प्राप

भा.स.
५३

स्तवनमुत्तमं॥३॥तत्रापश्यन्महाकोलंघुर्धुरितंनयानकं॥वनंनगंचसंवीक्ष्यराजाक्रोधयुतोऽन-
वत्॥३॥चापेबाणंसमारेष्यविकृष्यचशिलाशितं॥तदंतुंशूकरंपापंतरसासमुपाक्रमत्॥
३३॥दृष्ट्वाकोलोपिराजानंचापहस्तंरुपाकुले॥सन्मुखीप्रद्ववत्तूणीकृर्वन्निशदंसुदारुणं॥३४॥
तमायांतंमालोक्यबाराविकृताननं॥मुमोचविश्रितंस्मिन्नुहंतुकामोमहीपतिः॥३५॥वं-
चपितायनदाणंशूकरस्तरसावनात्॥निजगाममदावेगस्तमुद्धेधनृपंतदा॥३६॥गच्छंतंनंम-
मालोक्यराजाकोपसमन्वितः॥विकृष्यमशरंचापमश्चेनानुपयोमृगं॥३७॥क्षणात्तद्रष्टुपयंग-
तः॥क्षणाद्दर्शनंगतः॥कृर्वन्कृविधांमायांशूकरःसमुपाद्रवत्॥३८॥हस्तिंद्रोपिगच्छंतंक्र-
पितोनुजगामह॥अश्वेनवायुवेगेनविकृष्यचगरासनं॥३९॥इतस्ततस्ततोसैन्यमगमच्चवन्तं राम
तरं॥एकाकीनृपतिःकोलंजंनंतंसमुपाद्रवत्॥४०॥४१॥मध्याह्नसमयेराजासंप्राप्तोविजनेवने ५३

॥नृपितःक्षुधितोत्यर्थेनृवश्रोतवाहनः॥४३॥शूकरोऽदर्शनंप्राप्तोराजाचिंतातुरोभवत्॥मागन्नि-
ष्टोःतिविपिनेदारुणोदीनवस्थितः॥४४॥किंकरोमिक्कगच्छामिनसहायोस्तिमेवने॥नजानेनगरंके-
स्यादिशिकृत्रागतोस्म्यहं॥४५॥अमनुष्येवनेमार्गकोमेदर्शयिताभवेत्॥अज्ञानस्वपथंऊत्रव्र-
जीमीतिविविंतयत्॥४६॥एवंचिंतयन्सन्नविपिनेजनवर्जितो॥राजाचिंतातुरोःपरपुनर्हीसवि-
मलोदकां॥४७॥अस्यतांमुदितोराजापापपितानुरंगमं॥अश्वाङ्गुलीर्विमलंपयौपानीयमंजसा
॥४८॥जलंपीत्वानृपस्तत्रसुखमामहीपते॥इषेयनगरंगंतुंदिश्रमेणातिमोहितः॥विश्वामित्र-
स्तुसंप्राप्तोवृद्धब्राह्मणरूपधरः॥ननामवीक्ष्यराजानंप्रीतिपूर्वद्विजोत्तमं॥५०॥तमुवाचाप-
गाथेयःप्रणमंतंनृपोत्तमं॥स्वस्तिनेस्तुमहाराजकिमर्थमिहवागतः॥५१॥एकाकीविजनेराजन्
किमत्रनेचिकीर्षितं॥बृहिसर्वेस्मिरोन्मत्ताकारणंनृपसन्नमं॥५२॥राजोवाच॥॥शूकरोतिमहा

भा. स.
५४

कायोबलवान्पुष्पकाननं॥समुपेत्यममदीशुकोमलान्पुष्पपादपान्॥५३॥तंनिवारयितुंउष्टं
रेकृत्वाचकामुकिं॥ससैन्योहंसनगरान्निगतिमुनिसन्तम॥५४॥गतोसौदृकयासापोमायावी
कापिविगवान्॥५५॥मिहप्राप्तःसैन्यकापिगतंमम॥५५॥५६॥सुधितस्तृपितश्चाहसैन्य
हस्तिहागतः॥नजानेपुश्मार्गंचितयासैन्यगतिमुने॥५७॥दर्शयिष्येपयंसाधोव्रजामिनगरंमति।
ममान्ननाग्योगेनप्राप्तस्त्वविजनेवने॥५८॥अयोध्याधिपतिश्चाहंहरिश्चंद्रेतिविश्रुतः॥राजसू
यस्यकर्त्तास्मिवांछितौतार्थप्रदःसदा॥५९॥धनेच्छापदितब्रह्मन्यजार्थंविजसन्तम॥आगतंम
मयोध्यायांदास्यामिविपुलंधनं॥६०॥॥इतिश्रीनागवनेमहापुराणसप्तमस्कंधेवैराग्यवर्ण
नेःषष्ठोऽध्यायः॥१८॥॥आसुवाच॥॥इतितस्यवचश्चुत्वाभूपतेःकौशिकोमुनेः॥प्रहस्य
प्रसुवाचेदंहरिश्चंद्रेनदान्प॥१॥राजतृतीयमिदंपुण्यपावनंपापनाशनं॥स्नानंकुरुमहाभाग ५४

पितृणांनपरांतथा॥कालःशुभतमोस्तीहस्तीर्थेस्नात्वाविशंपते॥दानंदस्वरान्नात्रपुण्यती
र्थेध्यायथा॥३॥प्राप्यतीर्थंमहापुण्यमस्नात्वायस्तुगच्छति॥सर्वेसायनामूनमिनिस्वायेनु
वोःब्रवीत्॥४॥तस्मान्तीर्थवरेराजन्कुरुपुण्यंस्वराक्षितः॥दर्शयिष्यामिमार्गंनिगतासिनग
रंततः॥५॥आगमिष्याम्यहंमार्गद्वितीयांतिवानघ॥तयासहायकाकुस्थतवदानेनतोषि
तेः॥तच्छ्रुत्वावचनंराजामुनेकपटपंडितः॥वासांसुत्रार्थविधिवत्स्नानुममामयोनदी॥बंध
यिताहंयदृक्षेमुनिवाकोनमोहितः॥अवश्याविभोगेनतद्वत्स्नानदानवत्॥७॥राजास्नानवि
धिंकृत्वासंतप्यपितृदेवताविश्वामित्रमुवाचेदंस्वामिन्दानंददामितो॥८॥यदिहसिमहाभाग
तेनेदास्यामिसंप्रते॥गावोनूमिंहिरण्यंचगजाश्चरथवाहनं॥९॥नादेयंमेकिमप्यस्तिव्रतम
तत्कनपुरा॥राजसूयेमखश्चेष्टेमुनीनासंनिधावपि॥१०॥तस्मात्त्वमिहसंप्राप्तस्तीर्थेस्मित्वा

भा.सि०

५५

वरमुने॥५॥नेस्त्रिवांछितब्रूहिदहामिचिंतितं तव॥११॥विश्वामित्र उवाच॥॥मया पूर्वश्रुता
राजतकीर्तिस्त्रिविपुलाभुवि॥वसिष्ठेन च संश्रुता हाता रोस्त्रिमहीतले॥१२॥हरिश्चंद्रो नृपश्रे
ष्ठः सूर्यवंशी महामतिः॥तादृशी नृपतिर्हानान्नूतो न भविष्यति॥१३॥पृथिव्यां परमो दारः
त्रिशंकुतनुजो यथा॥अतस्त्वां प्रार्थयाम्यद्य विवाहो मे स्ति पार्थिव॥पुत्रस्य वमहाभाग तदर्थं दे
हि मे धनं॥१४॥राजोवाच॥॥विवाहं कुरु विप्राग्रदहामि प्रार्थितं तव॥यदि ह्यसि धनं कामं दा
तास्मि वांछितं तव॥१५॥व्यास उ०॥॥इत्युक्तः कौभृशिकस्तेन वचनान्न सरो मुनिः॥उद्राममा
यां गाधवी पार्थिव पाप्यदर्शयत्॥१६॥कुमारः सुकुमारश्च कन्यां च दशवर्षिकीं॥रातयोः का
र्यमप्यध कर्त्तव्यं नृप सत्तम॥१७॥राजसूयाधिकं पुराणं गृहस्थाश्रमदानतः॥भविष्यति तव
धैव विप्रपुत्र विवाहनात्॥१८॥तच्छ्रुत्वा वचनं राजा मोहितस्तस्य मायया॥तथेति च प्रतिज्ञा

राम.

५५

यनो वाचान्यं वचस्तदा॥१९॥दिग्वृह इति विन्नांतो बभूव तन्मनानृपः॥कृत्वो द्वाद विधिना ब्रूहि
श्वामित्रा ब्रवीन् नृप॥२०॥वेदीमध्ये नृपाद्य त्वं देहि दानं यथे स्मितं॥२१॥राजोवाच॥॥किं ते नी
ष्टं द्विज ब्रूहि दहामि वांछितं किल॥अदेयमिति संसारे यत्र कामोऽस्मि सोऽप्रतं॥२२॥अयं हि
जीवितं तस्य विन वं प्राप्य येन वै॥ना पाज्जितं यत्राः शुधं परलोकसुखप्रदं॥२३॥विश्वामित्र उ
वाच॥देहि महाराज वरा यस्य परिच्छदं॥गजाश्च रथरत्ना दं वेदीमध्ये नृप प्रधाया॥२४॥व्यास उ०
मोहितो मायया तस्य श्रुत्वा वाक्यं मुनेर्नृपः॥दत्तमित्युक्तवान्नाज्यं मविचार्य यददद्यात्॥२५॥
गृहीतमिति तं प्राह विश्वामित्रो ति निष्ठुरः॥दक्षिणां देहि राजेन्द्र दानयोग्यं महामते॥२६॥द
क्षिणारहितं दानं निःफलं मनुरब्रवीत्॥तस्माद्दानफलं यत्तु यथोक्तं देहि दक्षिणां॥२७॥
विचिन्तन्तु तदा राजा तमुवाति विस्मितः॥ब्रूहि किं यत्तु न तु संयदे स्यामि न मया पुनः॥दक्षि

जा.स.
५६

गानिः कयंसाधोवदयावस्रमाणकं॥ दानपूर्वैषदास्यामिस्वस्थो नवनपोधन॥२०॥ विष्णु
मित्रस्तुतकृत्वा तमाहुमेदिनीपति॥ हेमनारदयंसाधंदिक्षिणां देहिमां प्रतो॥ दास्यामीतिप्रति
क्रसतस्यैराजा निशंकितः॥ चिंतातुरोजगामाशुहयमारुह्यमारुनारत॥ तदैवसैनिका
स्तस्यवीक्ष्यमाणाः समागताः॥ दृष्ट्वा महीपतिं यंत्रंतुष्टुबुद्धिमुदाचिताः॥३२॥ राजानोवाच
वृत्रांतं तेभ्यः किंचिदुनाशुभं॥ चिंतयन्सकृतं कर्म यथावाशुगृहंततः॥३३॥ किंमयाद्यकृतं
नंसर्वस्वंप्रसमपितं॥ वंचितो हं द्विजेनात्रवनेपाटचरैरिव॥३४॥ राज्यं सोपस्कृतं सर्वमपात
सैप्रतिश्रुतं॥ नारदयंसुवर्णस्यसाधं चिदक्षिणापुनः॥३५॥ किंकरोमिमतिन्नं शान्तज्ञातंकप
टं मुने॥ प्रतारितो हं सदसा विश्वमित्रेण वैवने॥ नजानेनाविमिकायं होदैव किं न विष्मसि॥ इति
चिंतापरो राजा गृहेमाप्नोति विकलः॥३७॥ पतिं चिंतातुरं दृष्ट्वा राज्ञीपप्रच्छकारणं॥ किंप्रभो वि

राम
५६

मनासितं काचिंता ब्रूहिमां प्रतो॥ वनासुत्रः समायांतो राजसूयः कृतः क्रतुः कस्माद्योचसिरा
जेंद्रशोकस्यकारणंवद॥२०॥ नारातिविद्यते कोपिबलवात्तुर्वलोपिवा॥ करुणोपिमुसंतुष्टः क
तकृतोमिभूतलोचिंतयाक्षीयतेदेहोचिंतासमास्पृता॥ सजतां नृपशार्दलेस्वस्थो नृविचक्षणः
तं निशम्यप्रियावाक्यं प्रीतिपूर्वं नराधिपः॥ नोवाच किंचिच्चिंतायाः कारणंचशुनाशुभं॥ नो जतं न च
कारणैश्चिंताविष्टस्तथानृपः॥ सुषापशयनेशुन्नेनापनिद्रांतथापिसः॥३३॥ मानरुत्यापचिंता नो
याव॥ संध्यादिकोक्रयां॥ करोति नृपतिस्त्रावक्षिष्यामित्रः समागतः॥३४॥ क्षत्रानिवेदिनो राजेमु
निः सर्वस्वद्वारकः॥ आगस्योवाच राजानं प्रणमंतं पुनः पुनः॥३५॥ विश्वामित्र उवाच॥ राजन त्यज
स्वराज्यं मे देहि यच्च प्रतिश्रुतं॥ सुवर्णं नृपशार्दले ससवाग्रवसां प्रतो॥३६॥ इति श्रुत्वा उवाच॥
स्वामिन् राज्यं न वेदं वैमयादत्ते किं लाधुना॥ सक्ताम्यत्र गमिष्यामि माचिंतां कुरु कौशिक॥ सर्व

भा.स०

५७

संममते ब्रह्मनरुदीतं विधि विधि विनो ॥ सुवर्णदिशि लां दातुमत्रा को ॥ स्मिदिना धुना ॥ ३८ ॥
वहामितेनावयाकमे स्याधनागमः ॥ पुनश्च कालयोगेन तदादा स्यामिममथा ॥ सुकान्तपति
ः प्राह पुत्रं नायं च साधवी ॥ राज्यमस्मै प्रदत्तं वै मया तीर्थे स विस्तरं ॥ ४० ॥ हस्मन्वर्यसंपुके रत्नहे
मममन्त्रिणं ॥ त्यक्तात्रीणि शरीराणि सर्वं च स्मै समर्पितं ॥ ४१ ॥ त्याक्तापीध्यां गमिष्यामकुत्र वि
द्वनगकरे ॥ गङ्गा त्वेदं मुनिः सम्यक् राजं सर्वं समधिमत ॥ ४२ ॥ त्या नाप्यसुतं नायं हरिश्चंद्रस्वमंदि
रात्ता विनिगतिः सुधमात्मा मानयन्ने दिजो नमो ॥ ४३ ॥ ब्रजं नृपतिं वीक्ष्य भाग्यपुत्रावुभावपिचि
तातुरै सुदीना स्याज्जमतुः पृथुस्तदा ॥ ४४ ॥ हाहाकारो महानासीन्नगरे वीक्ष्य तान् ब्रजन् ॥
चुकुशुः प्राणिनः सर्वे साकेतपुरवासिनः ॥ ४५ ॥ हाराज किं कृतं कर्म कृतं कष्टं समागतं ॥ वं
चितो सिमहाराज वंचनापंडिते तद ॥ ४६ ॥ सर्वे वैष्णवास्मदाहुः संप्रापुर्वातं मदीपतिं विलो

राम-

५७

नार्यपासाधं पुत्रेण च महात्मना ॥ ५७ ॥ निनिंदु ब्राह्मणं ते तु निगच्छे तं पुरैकसः ॥ धूत्नेयमिति
नापतेतुः खान्ना ब्राह्मणादयः ॥ ५८ ॥ निगस्य नगरान् स्मादिश्वामित्रः क्षितीश्वरं ॥ गच्छं तं नमुवाचे
हंसमेतं निष्ठुरं क्वचिदसिगायाः सुवर्णं मेदत्वा गच्छ नराधिप ॥ नाहं दास्यामि वा ब्रह्मिण्या सक्तं सु
वर्णं किं ॥ ५९ ॥ राज्यं गृहाण वा सर्वं लोभश्चेद्विद्वते ॥ दत्तं चेन्मन्यसे राजन देहि यत्तत्प्रतिश्रुता
ह्य ॥ एवं ब्रुवंतं गाथेयं हरिश्चंद्रो मदीपतिः ॥ प्रणिपत्य सुदीनात्मा कृतो जलिपुटो ब्रवीत् ॥ ६० ॥ इ
ति श्रीभागवते महापुराणे सप्तमस्कंधे राजकोनविंशोऽध्यायः ॥ १० ॥ हस्मिन् चंद्र उवाच ॥ अहं त्वा
नेहिराप्यं वै न करिष्यामि नो जनं ॥ प्रतिज्ञामे मुनिश्चेष्टविषादं त्यज सुब्रत ॥ ११ ॥ सूर्यवंशसमुद्भूतः क्ष
त्रियो हं मदीपतिः राजसूयस्य यज्ञस्य कर्त्ता हि नाचवांछितं ॥ १२ ॥ कथं करोमि नाकारं स्वामिन्दत्वा
पदं ह्ययो ॥ अवरूपमेव दातव्यं मृगं ते दिजसन्नम ॥ १३ ॥ स्वस्थानवप्रदास्यामि सुवर्णं ते मनेषितं ॥

भा.स.
५८

किंचित्कालप्रतीक्षस्वपावत्राप्नोम्यहंधने॥४॥कुतस्तेभविता राजन्धनमाशिरतःपरं॥गतंराज्येतद
कोत्रावलं चैवार्थसाधकं॥५॥वृथाशांतंमहीपालधनायकिं करोम्यहं॥निधिनित्वांचलोनेनपीडयामि
कपेन॥६॥तस्मात्कपयन्नुपालनदास्यामीति सांप्रतं॥सत्काशंमहतीकामंगलाम्पहमतःपर॥७
यथेष्टं ब्रजराजेंद्रभाषयिषु त्रसमन्वितं॥सुवर्णनास्त्रिकितुमंददामीति वदाधुना॥८॥वास उवाच॥
छलवाक्यमिदं श्रुत्वा विद्यामित्रस्य नृपतिः॥प्रत्युवाच मुने ब्रह्मन् धैर्यं कुरु ददाम्यहं॥९॥तस्माद्विष्णु
हरिश्चंद्र उवाच॥नसिधेः समाजिका प्रतिश्रुत्य नाकारं ब्रुवने तु या॥सूर्यवंशोद्भवानां वैश्वदेववतिसर्वथा
॥१०॥मम देहोस्ति नाययाः पुत्रस्य च दाना मयः॥कीर्त्ता देहत्रयं नृने कुर्यादास्यामि ते द्विज॥ग्राह
कं पश्य विमेंद्रवाराणस्यां पुरि प्रभो॥रासना वंगमिष्यामि सदा रोहं सपुत्रकः॥११॥गृहाण कांचनं
पूणं साधनारक्षयं मुने॥मूलेन दत्त्वा नः सर्वान् संतुष्टो भव कौशिक॥१२॥जलेन रक्षंते नैलेन रक्षं रक्षं

राम
५८

त्रिधनबंधनात्॥सुर्वहस्रगनेक्षरक्षं देव-तिपसंकात्॥१३॥कोमोदते किं माश्वयंकः पंथा
काचवान्तिका॥बहमेच नुरोः प्रधानमृताजीवंति बांधवाः॥१४॥पुषिष्टिर उवाच॥पंचमेहनि
षष्टे वाशा कं पचनिसुग्रहे॥अनृणांचाप्रवासि च सवारि चर मोदकेः॥१५॥अहं न्यहनि नूनार
निगच्छंति च यमालपंशोराखावरमिच्छंति॥किमाश्वयमितः परे॥१६॥तको प्रतिष्ठः श्रुतयो वि
नष्टानैकोरुषिपस्य क्व प्रमाणा॥धर्मस्य तत्वं निहितं गृहायां महाजनो जेनगत-पंथा॥१७॥
अस्मिन् महा मोहमये कटाहे सूर्याग्निनारात्रिदिवंधनेन॥नासंभुदवीपरिघटनेन नूतानि
कालपचनीनिवात्रा॥१८॥

शुभं सन्तुः

श्रीरस्तुः

संपुष्पः॥

~~अनेति संस्रवतु पुत्रां कं॥~~

ना.स.

५०

शम

५०